ЗБОРНИК РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА XLI

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XLI

BEOGRAD
2004

Ове године навршило се седамдесетпет година живота и педесет година научног рада академика Симе Ћирковића. Неподељена су мишљења да је он у сваком погледу и по свим мерилима изузетан посленик у истраживању српског средњег века, што подразумева и необично широк допринос изучавању српско-византијских односа. Управо у овом истраживању прожимања двају балканских светова академик Ћирковић је деценијама истакнути сарадник Византолошког института САНУ, а годинама већ и један од стожера његове научне стратегије. Као дугогодишњи председник Научног већа Института, члан редакције институтског *Зборника радова* и Националног комитета за византологију, академик Ћирковић је веома ангажовани учесник, често и покретач, у креирању византолошких научних програма, а истовремено и неуморни прегалац у њиховом остваривању. Посвећеност је то из које проистиче немерљив научни допринос, било да је реч о изучавању византијских извора или о бављењу историјском стварношћу која се у тим изворима оцртава.

Сарадници Института сматрају обележавање јубиларне годишњице академика Симе Ћирковића својим дугом према њему, према научној јавности наше земље и према светској медиевистици. Слављенику се зато ова свеска *Зборника* посвећује као скроман израз поштовања, захвалности и пријатељства.

Εἰς πολλὰ ἔτη, διδάσκαλε!

Редакциони одбор

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 801.3(093)=861

ЂОРЂЕ БУБАЛО

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА АКАДЕМИКА СИМЕ ЋИРКОВИЋА

Библиографија академика Симе Ћирковића обухвата попис објављених радова без обзира на обим, тематику и медијум. Овај библиографски преглед не укључује многобројне разговоре с новинарима, као ни податке о уредничком, редакторском и приређивачком раду. Грађа је сређена хронолошки, по годинама, у оквиру сваке године према врсти, а у оквиру сваке врсте азбучним редом. Насловима објављеним у стручној периодици место у хронолошком низу одређује годиште часописа. Ово је важно нагласити будући да се годиште и година издавања често не подударају. У таквим случајевима, у анотацији уз библиографску јединицу наведена је и година издавања. Годиште се показало као поузданији критеријум разврставања грађе с обзиром на то да се према њему уобичајено врши цитирање у научним радовима и систематизују библиографије часописа. У оквиру сваке године наслови су разврстани према следећем редоследу: 1. посебна издања; 2. радови у стручној периодици; 3. радови у зборницима (најчешће зборници саопштења са научних скупова); 4. енциклопедијски чланци; 5. поглавља (шире целине, одељци) у колективним делима; 6. предговори или поговори у делима других аутора; 7. радови у публикацијама општег типа (месечници, недељници, дневна штампа, локална периодика...); 8. радови о другим историчарима (јубилеји, споменице, биографије, библиографије, некрологи...); 9. радови о делима других историчара (критике, прикази, белешке, полемике, промоције, дискусије).

Уз поједине радове дата су краћа или обимнија допунска обавештења, било у оквиру библиографске јединице (уоквирена угластим заградама [ ]), било у засебним анотацијама штампаним ситнијим слогом, у пасусу увученом у односу на основни текст. Уколико рад поседује резиме или апстракт на страном језику, или је интегрална верзија на страном језику штампана у истој публикацији, непосредно иза основних библиографских података о делу даје се, у угластим заградама, наслов на страном језику. У случајевима када је један рад објављен на више од једног места, без обзира на могуће извршене интервенције (допуне, скраћивања, преводи, промене наслова), сви библиографски подаци свр-

стани су под једну рубрику (један број у библиографији), са обавештењем о врсти промена уколико их има. Ово начело није примењивано само када су у питању посебна издања и радови прештампани у књизи С. Ћирковић, *Рабошници, војници, духовници. Друшшва средњовековног Балкана*, приредио В. Ђокић, Београд 1997. (№ 357). У овом последњем случају примењене су прегледне унакрсне референце. У рубрици (№ 357) са подацима о књизи *Рабошници* наслови су нумерисани, пружена је пагинација и у загради редни број дела у библиографији (заправо, упутница на првобитну верзију). С друге стране, у рубрикама где су наведени подаци о првобитној верзији делâ која су прештампана истакнуто је да је рад прештампан у збирци *Рабошници* према примеру: ***Рабошници*** (скраћени назив књиге), № 10 (место у попису садржаја књиге према датој нумерацији) [под насловом: *Православна црква у срūској држави*] (наслов који је рад у књизи добио).

Грађа за библиографију (укључујући и обавештења у анотацијама) прикупљена је према подацима који се налазе у објављеним библиографијама академика С. Ћирковића, електронској бази података COBISS и материјалима и усменим саопштењима добијеним од академика С. Ћирковића и господина Властимира Ђокића. Академик С. Ћирковић имао је такође доброту да читав попис детаљно претресе и побољша сугестијама и исправкама. Обојици још једном искрено захваљујем. Библиографски подаци о сваком појединoм делу проверени су непосредним увидом уколико је за то постојала могућност. И поред широке и разноврсне основе за прикупљање библиографских обавештења, извесно је да су неки радови (превасходно написи у публикацијама општег типа) промакли нашој пажњи или да су поједини подаци непотпуни или погрешни. Одговорност за то преузима искључиво састављач библиографије.

***Скраћенице*:**

BZ	Byzantinische Zeitschrift
VIG	Војноисторијски гласник
Годишњак ДИБиХ/Godišnjak DIBiH	Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине
Зборник МСИ	Зборник Матице српске за историју
Зборник МСЛУ	Зборник Матице српске за ликовне уметности
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ЗФФБ	Зборник Филозофског факултета у Београду
ИГ	Историјски гласник
ИЗ	Историјски записи
ИЧ	Историјски часопис
JIČ	Југословенски историјски часопис
ЛМС	Летопис Матице српске
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
ХЗ	Хиландарски зборник

1953.

1. *Две године босанске историје (1414 и 1415)*, ИГ 3–4 (1953) 29–42. [Résumé: *Deux années de l'histoire de Bosnie*].

1954.

2. *Властела и краљеви у Босни после 1463*, ИГ 3 (1954) 123–131.

1955.

3. *Pasquire se marrédhanjeve sërbo-shquiptare prej ardhjes se slavëve deri ne fund të shekullit XV* [Преглед српско-албанских односа од досељења Словена до краја XV века], Përparimi 7–8 (1955) 435–449.

1956.

4. *Јеврејски данак у византијским земљама*, ЗРВИ 4 (1956) 141–147. [Zusammenfassung: *Spuren der Judensteuer in den byzantinischen Ländern*].
5. *Осумњичене повеље деспота Стефана и кнегиње Милице*, ИЧ 6 (1956) 139–152. [Zusammenfassung: *Über die Authentizität einigen Urkunden der Fürstin Milica und des Despoten Stefan Lazarević*].
6. *A. Benac — D. Sergejevski — Đ. Mazalić, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1955, 191 str.*, ИГ 2 (1956) 94–97 [приказ].
7. *B. Saria, Die Entwicklung des altserbischen Münzwesens, Südostforschungen XIII (1954) 22–61*, ИГ 2 (1956) 112–113 [приказ].
8. *Dix Années d'Historiographie Yougoslave 1945–1955, Beograd 1955, 686 str.*, ИЧ 6 (1956) 215–216 [приказ].

1957.

9. *M. Vego, Naselja bosanske srednjevekovne države, Sarajevo 1957, 184 str. sa jednom kartom*, ИГ 3–4 (1957) 131–135 [приказ].

1958.

10. *О најстаријим турским златницима*, ЗРВИ 5 (1958) 71–75. [Résumé: *Sur les plus anciennes pièces d'or turques*].
11. *Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву*, ИГ 3–4 (1958) 155–164. [Zusammenfassung: *Überreste der älteren Gesellschaftsstruktur im bosnischen Feudalismus*].

    * Саопштење прочитано у секцији за средњи век на II конгресу историчара Југославије, 24. новембра 1958. у Загребу.

12. *Старинар, нова серија III–IV, 1952–1953; V–VI, 1954–1955*, ИГ 1–2 (1958) 196–198 [приказ].

1959.

13. *Srednjevekovna srpska država. Izabrani izvori*, Na izvorima historije 9, Zagreb 1959, 125 str.

14. *Један прилог о бану Кулину*, ИЧ 9–10 (1959) 71–77. [Zusammenfassung: *Ein Beitrag über den bosnischen Banus Kulin*].

   * Свеска је изашла 1960.

15. *Vojna enciklopedija 2, Borda–Enc,* Beograd 1959, [чланци:] Bosna i Hercegovina / Istorija / Od formiranja do propasti bosanske feudalne države (16–19), Dušan (672–673); *Vojna enciklopedija 1, Abadon–Brčko*, Beograd 1970^2; 1978^3, [чланак:] Bosna i Hercegovina / Istorija / Od formiranja do propasti bosanske feudalne države (763–766); *Vojna enciklopedija 2, Brdo–Foa*, Beograd 1971^2; 1978^3, [чланак:] Dušan (585–586).

16. *Arhivski dokument*, [poglavlje u knjizi:] Iz arhivistike, priručnik za službenike arhiva, Beograd 1959, 92–104.

17. *Пет стотина година од пада средњевековне српске државе*, Политика, 21. јун 1959.

18. *Библиографија радова проф. Михаила Динића*, ЗРВИ 6 (1959) 229–236; прештампано с допунама: [коаутор Р. Михаљчић] *Библиографија радова Михаила Динића*, ЗФФБ 8–1 (1964) 1–8; прештампано с допунама: *Библиографија радова академика Михаила Динића*, Споменица посвећена преминулом академику Михаилу Динићу, Посебна издања САНУ CDXLI, Споменице 48, Београд 1971, 29–37; прештампано с допунама: [коаутор В. Ђокић] *Библиографија Михаила Динића*, Михаило Ј. Динић, Из српске историје средњега века, приредили С. Ћирковић и В. Ђокић, Београд 2003, 813–822.

1960.

19. *Vojna enciklopedija 3, Ene–Istočno,* Beograd 1960, [чланци:] Herceg (552), Hranić Sandalj (623); *Vojna enciklopedija 3, Foča–Jajce*, Beograd 1972^2, 1978^3, [чланци:] Herceg (422), Hranić Sandalj (498).

20. *Enciklopedija Jugoslavije 4, Hil–Jugos*, Zagreb 1960, [чланци:] Jakšić Dmitar (451), Jazigi (475), Jerina (486).

21. *Преглед историје југословенских народа (од најстаријих времена до 1848. године) I део*, Београд 1960, 1962^2, 22–23, 27–38, 44–47, 58–67, 70–84, 99–110.

22. *„Срби и Турци“ Стојана Новаковића*, [предговор књизи:] С. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после Боја на Косову, СКЗ, Коло LIII, књ. 356–357, Београд 1960^3, 5–13.

23. *Допуне и објашњења*, [у књизи:] С. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после Боја на Косову, СКЗ, Коло LIII, књ. 356–357, Београд 1960, 433–470.

24. *Б. Радојковић, Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама, ИЧ 8 (1958) 1–25*, ИГ 1–2 (1960) 195–198 [приказ].

25. *Kosáry Domokos, Bevezetés a Magyar történelem forrásaiba és irodalmába (Увод у мађарске историјске изворе и литературу), I, Budapest 1951, p. 480; II, Budapest 1954, p. 638*, ИЧ 11 (1960) 275–276 [приказ].

26. *Mályusz Elemér, Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399), Budapest 1951, p. XVI + 795; II/1 (1400–1406), Budapest 1956, p. XXV + 658; II/2 (1407–1410), Budapest 1958, p. VI + 630*, ИЧ 11 (1960) 276–279 [приказ].

1961.

27. *Идеја светског царства код Константина из Островице*, ЗРВИ 7 (1961) 141–145. [Zusammenfassung: *Der Weltreichsgedanke bei Konstantin aus Ostrovica*].

28. *Један помен соћа на Пелопонезу*, ЗРВИ 7 (1961) 147–151. [Zusammenfassung: *Eine Erwähnung der Abgabe „Soće" auf der Peloponnes*].

29. *Георгије Острогорски, Историја Византије, СКЗ, Београд 1959, 582 стр.*, Historijski pregled 1 (1961) 51–52 [приказ].

30. *Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или Турска хроника, превод и предговор Ђорђа Живановића, Споменик САН CVII, н. с. 9 (1959) XLVII + 170 + 7*, ПКЈИФ 27, 1–2 (1961) 123–127 [приказ].

1962.

31. *Историја људског друштва и културе од XII до XVIII века за ученике II разреда гимназије друштвено-језичког смера*, Београд 1962, 1964², 1966³, 1968⁴, 1970⁵, 1971⁶, 1973⁷, 1974⁸, 1975⁹, 1976¹⁰, 1977¹¹, 289 стр.; v. № 56.

 * Постоје издања на мађарском, румунском, бугарском и албанском.

32. *„Верна служба" и „вјера господска"*, ЗФФБ 6–2 (1962) 95–112. [Zusammenfassung: *„Verna služba" (treuer Dienst) und „vjera gospodska" (das Treuwort des Herren)*]; ***Работници***, № 15 [под насловом: *„Верна служба" и „вјера господска". Везе личне зависности у босанској држави*].

33. *Вести Броља да Лавело као извор за историју Босне и Дубровника*, ИЧ 12–13 (1961–1962) 167–188. [Zusammenfassung: *Berichte des Broglio da Lavello als Quellen zur Geschichte von Bosnien und Ragusa*].

 * Свеска је изашла 1963.

34. *О „Ђаковачком уговору"*, ИГ 1–4 (1962) 3–10.

35. *Enciklopedija Jugoslavije 5, Jugos–Mak*, Zagreb 1962, [чланци:] Kalojan (181), Kanjižaji Đorđe (189), Kaznac (233–234), Kaznačina (234), Kefalija (234), Laskaris Mihail (473), Lazarević Stefan (500–501), Lazarević Vuk (501), Logotet (547).

36. *Desanka Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine. Djela XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, Sarajevo 1961, 216 str.*, JIČ 2 (1962) 96–103 [приказ].

1963.

37. *„Четвртина“*, ЗФФБ 7–1 (1963) 273–276. [Zusammenfassung: *Viertel (ius quarti)*].
38. *А. Бабић, Босански херетици, Сарајево 1963, 176 стр.*, Годишњак ДИБиХ 14 (1963) 288–292 [приказ].
39. *Simpozijum istoričara u Rimu*, ЈІČ 2 (1963) 157.

    * Приказ симпозијума на тему „Хришћански исток у историји цивилизације“ одржаног у Риму и Фиренци, 31. март — 4. април 1963; v. № 44.

40. *Zbornik radova Vizantološkog instituta 8–1, 8–2, Mélanges Georges Ostrogorsky*, ЈІČ 3 (1963) 154 [белешка].

1964.

41. *Историја средњовековне босанске државе*, СКЗ, Београд 1964, 415 стр.
42. *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Посебна издања САНУ CCCLXXVI, Одељење друштвених наука 48, Београд 1964, 309 стр. [Zusammenfassung: *Der Herzog Stefan Vukčić Kosača und seine Zeit*, 281–292].
43. *Сугуби венац (Прилог историји краљевства у Босни)*, ЗФФБ 8–1 (1964) 343–370. [Zusammenfassung: *Sugubi venac (Die doppelte Krone)*]; ***Работници***, № 13 [под истим насловом].
44. *Die bosnische Kirche*, Atti del Convegno internazionale sul tema: „L'Oriente christiano nella storia della civiltà“ (Roma 31. marzo — 3. aprile 1963; Firenze 4. aprile 1963), Accademia nazionale dei Lincei, Atti dei Convegni 361, Quaderno 62, Roma 1964, 547–575.

    * Саопштење са истоименог скупа. v. № 327.

45. *Enciklopedija Leksikografskog zavoda 7, Sind–Žv,* Zagreb 1964, [чланак:] Srbi / Istorija do 1918 (132–140).
46. *Nikola Radojčić (29. VIII 1882 — 12. XI 1964)*, ЈІČ 4 (1964) 158–159 [некролог].

1965.

47. *Србија краља Уроша*, Седам стотина година Сопоћана, Београд 1965, VII–XII.
48. *Enciklopedija Jugoslavije 6, Maklj–Put*, Zagreb 1965, [чланци:] Makušev Viktor Vasiljevič (2), Marczali Henrik (12), Meropah (76–77), Metoh (92–93), Mijatović Čedomilj (102–103), Mirča Jon (130), Pravoslavna crkva / srednji vek (589–590).
49. *Moyen âge: Serbie (l'histoire de l'historiographie, les sources, les sciences historiques auxilliares); Bosnie*, [поглавља у књизи:] Historiographie Yougoslave 1955–1965, Beograd 1965, 81–87, 103–112.
50. *„Село“ Стојана Новаковића*, [предговор књизи:] С. Новаковић, Село, СКЗ, Коло LVIII, књ. 393, Београд 1965, 7–12.

51. *Допуне и објашњења*, [у књизи:] С. Новаковић, Село, СКЗ, Коло LVIII, књ. 393, Београд 1965, 221–235.

52. *Györffy György, Az arpad-kori magyarország történeti földrajza. Abaújvár, Arad, Arva, Bács, Baranya, Barrs, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád es Csongrad megye, Budapest 1963, 910, са 15 карата у прилогу*, ИЧ 14–15 (1963–1965) 550–551 [приказ].

53. *Zbornik za likovne umetnosti 1, Novi Sad 1965*, ЛЧ 3 (1965) 150 [приказ].

1966.

54. *Средњи век*, [поглавље у зборнику:] Краљево и околина, Београд 1966, 106–112.

55. *G. Ostrogorski, Serska oblast posle Dušanove smrti, Posebna izdanja Vizantološkog instituta SANU 9, Beograd 1965, 171 str.*, ЛЧ 3–4 (1966) 140–145 [приказ].

1967.

56. *Istorija za drugi razred gimnazije*, Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo 1967, 1969², 1971³, 1973⁴, 1976⁵, 1977⁶, 1977⁷, 1979⁸, 1980⁹, 206 str.

    * Скраћена и прерађена верзија уџбеника *Историја људског друштва и културе од XII до XVIII века за ученике II разреда гимназије друштвено-језичког смера;* v. № 31.

57. *Serbien im XIII Jahrhundert*, L'art byzantin du XIIIᵉ siècle. Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, 117–123.

58. *Третирање феудализма у настави историје*, Настава историје. Зборник стручно-методских радова, Београд 1967, 42–52.

59. *G. Ostrogorski, Serska oblast posle Dušanove smrti, Posebna izdanja Vizantološkog instituta SANU 9, Beograd 1965, 171*, BZ 60 (1967) 112–114 [приказ].

60. *Ј. Мијушковић, Београд у средњем веку, Београд 1967*, Политика, 15. октобар 1967. [приказ].

1968.

61. *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 35 стр.

62. *О раду на јединственом програму из историје за основне школе у СР Србији*, Настава историје 4 (1967–1968) 1–6.

63. *Почтени витез Прибислав Вукотић*, ЗФФБ 10–1 (1968) 259–276. [Zusammenfassung: *Der ehrbare Ritter Pribislav Vukotić*].

64. *Byzanz und sein Erbe*, Einheit und Vielfalt der europäischen Kultur, Vorträge und Diskussionbeiträge des VI Internationalen Seminars, Wien 1968, 63–72.

65. *Enciklopedija Jugoslavije 7, R–Srbija*, Zagreb 1968, [чланци:] Sasi (143–144), Sava II (147), Sava III (147), Sava IV (147), Sebar (174), Segedinski mir (175), Simonida (197), Sokalnik (426), Sorkočević Paskoje (Pasqualis

Junii de Sorgo) (436), Srbi / etnički razvoj (505–506), Srbi / od doseljenja do 1459 (512–518).

66. *Коментари*, [у књизи:] Мавро Орбин, Краљевство Словена, СКЗ, Београд 1968, 293–377.

67. *Извори Мавра Орбина*, [поглавље у књизи:] Мавро Орбин, Краљевство Словена, СКЗ, Београд 1968, 379–428.

68. *Територија Војводине у средњем веку*, [поглавље у књизи:] Војводина — Знаменитости и лепоте, Београд 1968, 207–226.

1969.

69. *Đurađ Kastriot Skenderbeg i Bosna*, Simpozijum o Skenderbegu, 9–12. maj 1968, Priština 1969, 51–56.

70. *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква 1219–1969. Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 35–51; ***Работници***, № 10 [под насловом: *Православна црква у српској држави*].

71. *Civitas Sancti Demetrii*, Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 59–71. [Résumé; Summary: *Civitas Sancti Demetrii*].

72. *M. Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967, 301 str.*, ЈІČ 3 (1969) 78–82 [приказ].

1970.

73. [коаутор Д. Ковачевић-Којић] *Zdravstvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi,* Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae 10–2 (1970) 93–98. [Résumé: *Conditions médical dans l'Etat bosniaque du Moyen âge*]; објављено и под насловом: *Zdravstvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni*, Prvi kongres za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Sarajevo 1–3. oktobra 1970, Zbornik radova, Beograd 1971, 161–165.

* Саопштење са Првог конгреса за историју здравствене културе Југославије, одржаног у Сарајеву, 1–3 октобра 1970.

74. *О деспоту Вуку Гргуревићу*, Зборник МСЛУ 6 (1970) 281–290.

75. *Прилошци за историју Ковина у средњем веку*, Зборник МСИ 1 (1970) 83–86.

76. *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, Зборник МСИ 1 (1970) 79–82.

77. *Удава*, ЗФФБ 11–1 (1970) 345–351. [Zusammenfassung: *„Udava"*].

78. *Основни проблеми наставе историје у средњој школи*, Актуална питања наставе историје, Београд 1970, 9–20.

79. *Румунске кнежевине и њихова борба за самосталност (XIII–XV век)*, Прилози за историју Румуна, Савремено образовање 3, Нови Сад 1970, 3–16; v. анотацију уз № 106.

80. *Смедерево — престоница српске Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год., Зборник радова приказаних на научном скупу САНУ, одржаном од 22 до 24. маја 1967. год. у Београду поводом прославе 100-годишњице ослобођења градова, Београд 1970, 61–69. [Résumé: *Smederevo capitale du Despotat serbe*].

81. *Зета у држави Немањића*, [одељак у књизи:] Историја Црне Горе II/1, Титоград 1970, 3–93.

82. *Доба Балшића*, [одељак у књизи:] Историја Црне Горе II/2, Титоград 1970, 3–48.

83. *Проблеми модерне историјске синтезе*, Београд 1970, 51–59.

 * Штампано заједно са В. Чубриловић, Историја Срба, ibidem, 3–49.

84. *Средњи век*, [поглавље у књизи:] Шабац у прошлости I, Шабац 1970, 83–114.

85. *Михаило Ј. Динић. In memoriam*, Политика, 30. мај 1970. [некролог].

86. *B. Karacsonyi, Chronica Hungaro-polonica, Pars I (Textus cum varietate lectionum), Acta Universitatis Segediensis, Szeged 1969, 69 pp*, Зборник МСИ 1 (1970) 173–174 [приказ].

1971.

87. *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године*, Глас САНУ CCLXXX, Одељење друштвених наука 15 (1971) 103–112. [Zusammenfassung: *Despot Georg Branković und die Verhandlungen zwischen Ungarn und der Türken im j. 1454*]; резиме је прештампан у: Bulletin T. LIII de l'Académie serbe de sciences et des arts, Classe des sciences sociales № 12 (1974).

88. *Димитрије Кидон о косовском боју*, ЗРВИ 13 (1971) 213–219. [Zusammenfassung: *Demetrios Kydones über die Schlacht am Amselfelde (Kosovo polje)*]; прештампано без резимеа у: Бој на Косову — старија и новија сазнања, Београд 1992, 455–460; v. № 279, 280.

89. *Једна босанска краљевска пресуда*, Годишњак ДИБиХ 19 (1970–1971) 9–18.

90. *Прва повеља краља Стефана Дечанског Дубровнику*, ПКЈИФ 37, 3–4 (1971) 208–212.

91. *Istorija i društvene nauke*, Treći program Radio Beograda, Proleće 1971, 306–319.

 * Реферат са научног скупа Трећег програма Радио Београда „Историја и друге науке“ одржаног 22–24. марта 1971.

92. *Enciklopedija Jugoslavije 8, Srbija–Ž*, Zagreb 1971, [чланци:] Srećković Pantelija (107), Stanak (121), Sulejman I (215), Sveta Gora (223–224), Szilágyi Mihály (Mihailo Silađi) (227), Tata (320), Tomka-Szaszky Ivan (352), Topije (Thopia) (355), Turóczy (Thuróczy) János (389), Uroš I (435), Vladislav (513),

Vladislav II (513–514), Vlastimir (518), Vojinovići (522), Vojislav (Stefan Vojislav) (522), Vukan (552), Župa / u Srbiji (651–652).

93. *Михаило Динић као историчар*, Споменица посвећена преминулом академику Михаилу Динићу, Посебна издања САНУ CDXLI, Споменице 48, Београд 1971, 21–26; v. № 18.

1972.

94. I. Božić — S. Ćirković — M. Ekmečić — V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 1974², [С. Ћирковић је аутор следећих поглавља:] *Antička baština na tlu Jugoslavije* (7–15); *Sloveni na Balkanskom poluostrvu* (16–23); *Južni Sloveni između Vizantijskog i Franačkog carstva* (24–32); *Polet i pad slovenskih država na Balkanskom poluostrvu* (33–44); *Ustaljivanje granica* (45–54); *Uspon privrede* (55–60); *Društva u formiranju* (61–68); *Opadanje Osmanlijskog carstva i počeci Istočnog pitanja* (169–178); *Južni Sloveni u Habsburškoj monarhiji u periodu apsolutističkih reformi* (179–188); *Prodor baroka* (189–195).

   * Објављено на енглеском (№ 102) и на кинеском, Пекинг 1984.

95. *Mitsko, legendarno i naučno u istorijskoj svesti*, Treći program Radio Beograda, Proleće 1972, 247–255.

   * Реферат са научног скупа Трећег програма Радио Београда „Функција историјске свести" одржаног 8–10. маја 1972.

96. *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 101–109. [Zusammenfassung: *Morava-Serbien in der Geschichte des serbische Volkes*]; извод: Багдала 118 (јануар 1969) 8–9.

97. *Србија кроз векове*, [поглавље у књизи:] Богатства и лепоте Србије, Београд 1972, 1–12.

98. *Srednjovekovna Bosna u delu Ante Babića*, [предговор књизи:] A. Babić, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972, 5–8.

99. *Милко Кос (1892–1972). In memoriam*, Гласник САНУ 34–1 (1972) 9–11 [некролог].

   * Свеска је изашла 1973.

1973.

100. *Odjeciritersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 33–40. [Zusammenfassung: *Widerhalle der ritterlich-höfischen Kultur im spätmittelalterlichen Bosnien*]; ***Радотници***, № 25 [под насловом: *Одјеци ритерско-дворјанске културе у Босни*].

   * Реферат припремљен за научни скуп одржан у Зеници 2–5. октобра 1971, али због спречености аутора није прочитан.

101. *Atlas istoric, coordinator Ş. Pascu, autori: Arbore V., Berciu D., Cupşa I., Florescu R., Giurescu G. C., Mureşan C., Pall F., Pascu Ş., Tudor D., Zorin Z.,*

Editura didacticâ şi pedagogicâ, Bucureşti 1971. p. 199, Зборник МСИ 7 (1973) 220–221 [приказ].

1974.

102. I. Božić — S. Ćirković — M. Ekmečić — V. Dedijer, A History of Yugoslavia, New York 1974, 3–82, 216. [Превод дела *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 1974²; v. № 94].

103. *Iz istorije Mađara. Staleška država i pokušaj centralizacije (XV–XVI vek)*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine (1974) 51–61.

104. *Русашка госйода*, ИЧ 21 (1974) 5–17. [Zusammenfassung: *Rusaška gospoda (Die bosnischen Landesherren)*]; ***Рабошници***, № 14 [под насловом: *Русашка госйода. Босански великаши на йуйу еманцийације*].

   * Текст је настао из предавања одржаних на Филозофском факултету у Сарајеву и Историјском институту у Београду.

105. *Сйуденичка йовеља и сйуденичко власшелинсшво*, ЗФФБ 12–1 (1974) 311–319. [Zusammenfassung: *Gründungsurkunde und Grundherrschaft des Klosters Studenica*].

106. *Vlaška, Moldavija i Erdelj prema Osmanskom carstvu u XVI i XVII veku*, Zbornik predavanja iz istorije. Priručnik za nastavnike, Beograd 1974, 109–118.

   * Према напомени аутора овај рад и рад № 79 настали су из предавања и не представљају резултат истраживачких напора, већ популарни приказ на основу најновије румунске и остале литературе.

107. *Мере у средњовековној срйској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Галерија САНУ, каталог изложбе 23, Београд 1974, 41–64. [На француском: *Les mesures dans l'État médiéval serbe*, ibidem, 65–90]; ***Рабошници,*** № 7 [под насловом: *Мерење и мере у средњовековној Србији*]; одељак о мерама у рударству објављен је и засебно: *Mere u srednjovekovnom rudarstvu Srbije i Bosne*, Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8 (1977) 133–141.

108. *Писменосш и образовање у средњовековној срйској држави*, Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974, 9–30; ***Рабошници***, № 22 [под насловом: *Писменосш и образовање у Србији (XIII–XV в.)*].

109. *Enciclopaedia Britanica XVII*, Chicago 1974¹⁵, [чланак:] Stefan Dušan (664–665).

110. [коаутор М. Беговић] *Предговор*, [књизи:] М. Влајинац, Речник наших старих мера у току векова IV, Посебна издања САНУ CDLXXII, Одељење друштвених наука 74, Београд 1974, IX–X.

111. *Reč čitaocu*, [предговор књизи:] J. Le Goff, Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope, Beograd 1974, 15–16.

112. *Аншо Бабић (1899–1974). In memoriam*, Годишњак САНУ 81 (1974) 243–245 [некролог].

   * Свеска је изашла 1976.

1975.

113. *Метролошки одломак Горичког зборника*, ЗРВИ 16 (1975) 183–189. [Zusammenfassung: *Ein altserbisches metrologisches Fragment aus dem Jahre 1441/42*].

114. *Meeting points of Great Civilisations around 1300. The East and the West in South-East Europe*, XIV International Congress of Historical Sciences, San Francisco, August 22–29 1975, 1–14; верзија на српском: *Susreti velikih civilizacija oko 1300. Istok i Zapad u jugoistočnoj Evropi*, JIČ 1–2 (1975) 11–18; ***Радници***, № 19 [под истим насловом].

 * Саопштење прочитано 25. августа 1975. на XIV међународном конгресу историјских наука одржаном у Сан Франциску (САД). Није издат посебан зборник реферата са конгреса већ су појединачна саопштења умножена и дељена учесницима.

115. [коаутор П. Живковић] *Bosnia in the Middle Ages*, [поглавље у књизи:] The Historiography of Yugoslavia 1965–1975, Beograd 1975, 95–100; превод на српскохрватски допуњен са око 35 нових библиографских јединица: *Десетогодишњи резултати историографије о средњовековној Босни*, Преглед. Часопис за друштвена питања, 66–5 (Сарајево 1976) 561–568.

116. *Serbia and Montenegro. Historiography, Sources and Related Historical Sciences*, [поглавље у књизи:] The Historiography of Yugoslavia 1965–1975, Beograd 1975, 72–78.

117. *У оквирима Угарске*, [поглавље у књизи:] Шајкашка. Историја I, Нови Сад 1975, 97–110.

1976.

118. *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, ИГ 1–2 (1976) 91–98. [Summary: *The Mint of Ragusa and the Production of Silver in Serbia and Bosnia*].

119. *Socijalna istorija: susret sociologije i istorije*, Sociološki pregled 1–3 (1976) 47–50.

 * Саопштење поднето у оквиру расправе на тему „Социологија и историја" на редовном годишњем стручном састанку Социолошког друштва Србије, 25. априла 1975.

120. *Пријепоље у средњем веку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 3 (1976) 211–223.

 * Саопштење са скупа „Сеоски дани Сретена Вукосављевића" у Пријепољу.

121. *Проблеми изучавања етничких односа у средњем веку*, Прилози Института за историју у Сарајеву 11–12 (1975–1976) 267–270.

122. *О језику и отаџбини у босанском средњем веку*, ibidem, 271–273.

123. *Једно методолошко упозорење*, ibidem, 302–303.

* 121–123 представљају реферате и делове дискусије са састанака одржаних 19. новембра и 8. децембра 1975. у АНУБиХ на тему „Проблеми етничког развитка у БиХ".

124. *Црна Гора од досељавања Словена до пада под Турке*, [поглавље у књизи:] Црна Гора, Београд 1976, 122–175.

125. *Марко Костренчић (21. март 1884 — 19. мај 1976). In memoriam*, Годишњак САНУ 83 (1976) 285–286 [некролог].

* Свеска је изашла 1977.

1977.

126. *S'bor. Zur Geschichte der Standesversammlungen bei den Südsalven*, Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag, herausgegeben von H. Lemberg, P. Nitsche und E. Oberländer, Köln–Wien 1977, 58–64; ***Радници***, № 16 [под насловом: **СЬБОРЬ**. *Прилог историји сталешких скупштина код Јужних Словена*].

127. *Иван Божић (23. април 1915 — 20. август 1977)*, Годишњак САНУ 84 (1977) 510–511 [некролог].

* Свеска је изашла 1978.

128. [коаутори Ј. Ковачевић и И. Божић] *O jednom shvatanju i jednoj „kritici" Istorije Crne Gore*, ЛЧ 1–2 (1977) 107–128. [Текст С. Ћирковића је на стр. 107–123].

* Поводом чланка Д. Живковића, Најновија историја црногорског народа, Стварање (1977) 929–973.

1978.

129. [коаутори Р. Михаљчић и Љ. Спаравало] *Историјска читанка за VI разред основне школе*, Београд 1978, 1979², 1981³, 1983⁴, 1985⁵, 103. стр; v. № 188.

* Издата је и верзија на бугарском, 1. изд. 1979.

130. *Методолошки проблеми проучавања средњовековне српске историје*, ИГ 1–2 (1978) 63–68.

131. *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 5 (1978) 81–88; ***Радници***, № 17 [под истим насловом].

* Саопштење прочитано на скупу „Сеоски дани Сретена Вукосављевића" у Пријепољу.

132. *Једно столеће историјско-географских истраживања средњовековне Србије*, [предговор књизи:] М. Динић, Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије, приредио Сима Ћирковић, Београд 1978, 9–30.

133. *Белешка о писцу*, ibidem, 441–443.

134. *Предговор*, [књизи:] М. Пурковић, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, Београд 1978, 5–6.

135. *Академик Георгије Острогорски у југословенској историографији*, ЗРВИ 18 (1978) 278–281.

* Саопштење прочитано на Комеморативном скупу одржаном 24. фебруара 1977.

136. *Михаи Берза (Mihai Berza) (23. август 1907 — 5. октобар 1978)*, Годишњак САНУ 85 (1978) 549–550 [некролог].

137. *Светозар Радојчић (27. мај 1909 — 20. октобар 1978)*, Годишњак САНУ 85 (1978) 533–537 [некролог].

* Свеска је изашла 1979.

1979.

138. *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 6–1 (1979) 1–20. [Zusammenfassung: *Die Ragusaner als Unternehmer im mittelalterlichen Bergbau Serbiens und Bosniens*]; ***Радиници***, № 6 [под истим насловом].

139. *Поклад краља Вукашина*, ЗФФБ 14–1 (1979) 153–163. [Résumé: *Le dépôt de roi Vukašin*].

140. *Проблеми биографије светога Саве*, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Међународни научни скуп, децембар 1976, Научни скупови САНУ VII, Председништво 1, Београд 1979, 7–13. [Résumé: *Difficultés à établir la biographie de saint Sava*].

141. *The production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, Precious Metals in the Age of Expansion, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Bd. 2, Stuttgart 1979, 41–69; ***Радиници***, № 5 [под насловом: *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*].

* Прилог је припремљен на позив Председништва Комисије за економску историју XIV међународног конгреса историчара, Сан Франциско 1975.

142. *La Serbia medioevale tra Oriente ed Occidente*, Le aree omogenee della civiltà rupestre nell'ambito dell'Impero Bizantino: La Serbia, Atti del quarto Convegno internazionale di studio sulla civiltà rupestre medioevale nel Mezzogiorno d'Italia, Taranto–Fasano, 19–23 settembre 1977. A cura di Cosimo Damiano Fonseca, Galatina 1979, 49–58; ***Радиници***, № 20 [под насловом: *Средњовековна Србија између Запада и Истока*]; прештампано без измена: Настава историје 10 (1999) 5–13. [Summary: MEDIEVAL SERBIA BETWEEN WEST AND EAST].

* Саопштење прочитано на истоименом скупу.

143. *Зетско приморје у делу Ивана Божића*, [предговор књизи:] И. Божић, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, VII–XI.

144. *Белешка о писцу*, ibidem, 413–415.

145. *Светозар Радојчић у српској историографији о средњем веку*, Зборник МСЛУ 15 (1979) 9–13.

1980.

146. *Die Bedeutung Jirečeks für die Geschichte der Serben und der Kroaten*, Konstantin Jireček, sein Leben, schöpferisches Wirken und sein wissenschaftliches Erbe, Mitteilungen des bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, Jahrg. 3, Bd. 2 (1980) 51–60 [Diskussion: 61–71].

147. *Енциклопедија Југославије 1, А–Бју*, Загреб 1980, [чланци:] Академија / Србија, СР (46–52), Албанско-југословенски (југославенски) односи / Политички и привредни односи / Рано раздобље (67), Ангелина Бранковић (134), Ангеловић, Махмуд-паша (134). [Латинично издање:] *Enciklopedija Jugoslavije 1, A–Biz*, Zagreb 1980, [чланци:] Akademija / Srbija, SR (58–64), Angelina Branković (151), Angelović, Mahmud-paša (151).

148. *Lexikon des Mittelalters I, Aachen–Bettelordenskirchen*, Artemis Verlag, München–Zürich 1980; Verlag J. B. Metzler, Stuttgart 1999^2, [чланак:] Bauer, Bauerntum / Südosteuropa (1601–1603).

149. *Кратак преглед историје САНУ*, [поглавље у књизи:] Српска академија наука и уметности. Историјат, устројство, делатност, Београд 1980, 5–19; 1986^2, 9–27.

 * Издата је и верзија на енглеском језику.

150. *Agostino Pertusi, Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento. Vita e opere, Istituto storico italiano per il medio evo, Studi storici fasc. 128–130, Roma 1981*, ПКЈИФ 46, 1–4 (1980) 125–129 [приказ].

 * Свеска је изашла 1984!

1981.

151. *Београд под краљем Душаном?*, Зборник Историјског музеја Србије (посвећен Едибу Хасанагићу) 17–18 (1981) 37–45. [Summary: *Belgrade under King Dušan?*].

152. *Раваничка хрисовуља*, Манастир Раваница 1381–1981. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 69–82.

153. *Историја српског народа I. Од најстаријих времена до маричке битке (1371)*, уредник С. Ћирковић, Београд 1981, 1994^2, 2000^3, [С. Ћирковић је аутор следећих поглавља:] *Образовање српске државе* (141–155); *Србија између Византијског царства и Бугарске* (156–169); *Осамостаљивање и успон дукљанске државе* (180–196); *Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника* (263–272); *Српске и поморске земље краља Уроша I* (341–356); *Унутрашње борбе почетком XIV века* (449–461); *Унутрашња политика краља Милутина* (462–475); *Владавина Стефана Уроша III Дечанског* (496–510); [коаутор Р. Михаљчић] *Освајања и одолевања: Душанова политика 1346–1355* (541–556).

154. *Рад Мите Костића на средњовековној историји*, Зборник МСИ 24 (1981) 7–9.

155. *Говор проф. др Симе Ћирковића на отварању изложбе „Оружје и опрема средњовековног ратника у Србији" 22. IX 1980*, Зборник Историјског музеја Србије (посвећен Едибу Хасанагићу) 17–18 (1981) 266–268; прештампано као уводни део студији *Рат и друштво: најамници и њихова цена*, ***Работници***, № 18.

156. *Прилог дискусији о плану научног рада 1981–1985*, Саветовање о основним елементима научне политике у СР Србији одржано 20. новембра 1980. у Београду, САНУ, Председништво, Београд 1981, 11–12.

1982.

157. *Проблеми језика у настави историје*, ИГ 1–2 (1982) 129–134.

158. *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117. [Summary: *Hrelja's Gift to Hilandar*].

159. *Глосе Срећковићевог јеванђеља и учење Босанске цркве*, Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања, Материјали од симпозиумот одржан во Скопје на 30, 31 мај и 1 јуни 1978 година, МАНУ, САНУ, АНУБиХ, Скопље 1982, 207–222. [Zusammenfassung: *Die Glossen des bosnischen Evangeliums aus der Handschriftensammlung Srećković's und die Lehre der bosnischen Kirche*].

160. *Enciklopedija Jugoslavije 2, Bje–Crn*, Zagreb 1982, Božji sud / U Srbiji (391), Branković Đorđe, političar i istoričar (402–403), Brankovići / Đurađ, srpski despot (404).

161. *Actes serbes*, [поглавље у књизи:] Actes de Lavra IV. Études historiques — Actes serbes — Compléments et Index, par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, avec la collaboration de S. Ćirković (Archives de l'Athos 11), Paris 1982, 177–200.

162. *Actes serbes; Index des actes serbes*, [поглавља у књизи:] Actes de Saint-Pantéléèmôn. Édition diplomatique par P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković (Archives de l'Athos 12), Paris 1982, 157–191, 225–233.

163. *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, Београд 1982, 1994², 2000³, [С. Ћирковић је аутор следећих поглавља:] *Године криза и превирања* (47–63); *Противречности балканске политике* (230–240); *Кретања према северу* (314–329); *Српска властела у борби за обнову Деспотовине* (373–389); *Пад Босне и покушаји отпора турском освајању* (390–402); *Српски живаљ на новим огњиштима* (431–444); *Последњи Бранковићи* (445–464); *Срби у одбрани угарских граница* (465–478); *Последњи деспоти* (479–490).

164. *Традиције и историја традиција у делу Стојана Новаковића*, [предговор књизи:] Ст. Новаковић, Историја и традиција. Изабрани радови, приредио С. Ћирковић, СКЗ, Коло LXXV, књ. 496, Београд 1982, VII–XX.

165. *Допуне и објашњења*, [у књизи:] Ст. Новаковић, Историја и традиција. Изабрани радови, приредио С. Ћирковић, СКЗ, Коло LXXV, књ. 496, Београд 1982, 433–478.

166. *Уз прву књигу Старих српских записа и натписа*, [поговор фототипском издању:] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, приредио С. Ћирковић, САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, Фототипска издања књ. 4, Београд 1982[2], 3–61 [допунска пагинација].

1983.

167. *Две српске повеље за Лавру*, ХЗ 5 (1983) 91–100. [Zusammenfassung: *Zwei serbische Urkunden für die Lawra des Hl. Athanasios*].

168. [коаутор Д. Ковачевић-Којић] *L'Économie naturelle et la production marchande aux XIIIe–XVe siècles dans les régions actuelles de la Yougoslavie*, Balcanica 13–14 (1982–1983) 45–56. ***Работници***, № 2 [под насловом: *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*].

* Кореферат прочитан на IV међународном конгресу балканолога у Анкари августа 1979.

169. *Почеци Шајкаша*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1979. године, Научни скупови САНУ XV, Одељење историјских наука књ. 3, Београд 1983, 129–137. [Zusammenfassung: *Die Tschaikistenanfänge*].

170. *Sviluppo e arretratezza nella penisola balcanica fra il XIII e il XVI secolo*, Sviluppo e sottosviluppo in Europa e fuori d'Europa dal secolo XIII alla rivoluzione industriale, Atti della „Decima settimana di Studio" (7–12 aprile 1978), Firenze 1983, 291–311; ***Работници***, № 1 [под насловом: *Развој и заосталост на Балканском полуострву између XIII и XVI столећа*].

* Прочитано као саопштење на скупу Decima settimana di Studio del Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini" sul tema „Sviluppo e sottosviluppo in Europa e fuori d'Europa dal secolo XIII alla rivoluzione industriale" у Прату (Италија) априла 1978.

171. *Enciklopedija Jugoslavije 1 (izdanje v slovenskem jeziku), A–Biz*, Zagreb 1983, [чланци:] Akademija / Srbija, SR (66–72), Albansko-jugoslovanski odnosi / Politični in gospodarski odnosi / Zgodnje obdobje (96–97), Angelina Branković (164), Angelović, Mahmud-paša (164).

172. *Енциклопедија на Југославија 1, А–Био*, Загреб 1983, [чланци:] Академија / Србија, СР (105–112), Албанско-југословенски односи / Политичките и стопанските односи / Ран период (127–128), Ангелина Бранковиќ (199), Ангеловиќ, Махмут-паша (200).

173. *Lexikon des Mittelalters 2, Bettlerwesen — Codex von Valencia*, Artemis Verlag, München–Zürich 1983; Verlag J. B. Metzler, Stuttgart 1999[2], [чланци:] Bevölkerung / Byzantinisches Reich und Südosteuropa (20–21), Bosnien (472–477), Braničevo (572), Branimir (572), Brankovići (572–573), Budimir

(903–904), Burg / Serben und Kroaten (984–986), Bürger, Bürgertum / Südosteuropa / I Zentrale und westliche Balkanhalbinsel (1036–1038).

174. *Прошлост / Средњи век*, [поглавље у књизи:] Социјалистичка Република Србија, I том, Београд 1983, 549–580.

1984.

175. *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МСЛУ 20 (1984) 67–83. [Résumé: *Palais princiers autour de l'ancien lac de Kossovo*].

 * Свеска је изашла 1986!

176. *Enciklopedia e Jugoslavisë 1, A–Bib*, Zagreb 1984, [чланци:] Akademia / Serbia, RS (61–67), Angelina Brankoviq (157), Angelloviq, Mahmut-pasha (157).

177. *Enciklopedija Jugoslavije 3, Crn–Đ*, Zagreb 1984, [чланци:] Ćesar (kesar) (322–323), Daće (dažbine) / Srbija, SR (357), Derbendžije (423), Dijak / u srednjovekovnoj Srbiji (444), Dinić, Mihailo (462–463), Diplomacija (diplomatija) / Srbija, SR / srednji vek (469–470), Diplomatika / Srbija, SR (476–477), Dojčin, Petar (505), Dvorske službe / Srbija, SR / srednjovekovna država (712).

178. *Средњи вијек*, [поглавље у књизи:] Бар — град под Румијом, Бар 1984, 9–39.

179. *Свака нација изграђује своју културу*, Побједа, 24. април 1984 [полемика].

 * Одговор на текст Сава Брковића, Наука и надгласавања, објављен у Побједи, 10. априла 1984.

1985.

180. *Von der Ketzerbewegung zur Landeskirche: Die „Bosnische Kirche"*, Rapports I, Comité international des sciences historiques, XVIe Congres des sciences historiques, Stuttgart du 25 août du 1er septembre 1985, Stuttgart 1985, 355–357.

181. *Енциклопедија Југославије 2, Бла–Вод*, Загреб 1985, [чланци:] Божји суд / У Србији (35), Бранковић, Ђорђе (385–386), Бранковићи / Ђурађ, српски деспот (388–389), Велбуждска битка (633), Велики жупан (640), Вишесав (734), Владислав, српски краљ (739), Владислав II (740), Властимир (749).

182. *Enciklopedija Jugoslavije 2 (izdanje v slovenskem jeziku)*, Biz–Čaš, Zagreb 1985, [чланци:] Božja sodba / V Srbiji (429), Branković, Đorđe (439–440), Brankovići / Đurađ, srpski despot (441–442).

183. *Енциклопедија на Југославија 2, Био–Вип*, Загреб 1985, [чланци:] Божји суд / Во Србија (62), Бранковиќ, Ѓорѓе (426), Бранковиќевци / Ѓураѓ (428–429), Велбуждска битка (676), Велики жупан (683).

184. *Jugoszláv Enciklopédia 1, A–Boc*, Zágráb 1985, [чланци:] Akadémia / Szerb SZK (102–109), Albán-jugoszláv kapcsolatok / Politikai és gazdasági kapcsolatok / Korai időszak (120–121), Angelina Brankovics (223), Angelosz, Mahmud pasa (225).

185. *Mauro Orbini: his Life and his Work*, [предговор књизи:] Mauro Orbini, Il Regno degli Slavi, Pesaro 1601, Nachdruck besorgt von Sima Ćirković und Peter Rehder, Sagners slavistische Sammlung 9, Verlag Otto Sagner, München 1985, 7–23.

186. *Социјалистичка Република Србија*, Београд 1985, 6–8, 38–108.

187. *Неуки реформатори науке, Зашто нас деле (6)*, Недељна борба, 19–20. октобар 1985.

1986.

188. [коаутори Р. Михаљчић и Љ. Спаравало] *Историјска читанка за VI разред основне школе*, Београд 1986, 1987², 1988³, 1989⁴, 1990⁵, 1991⁶; v. № 129.

* Издате су верзије на мађарском, румунском, словачком и украјинском, 1. изд. 1986.

189. *Штип у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината од животот, Скопље 1986, 25–37. [Summary: *Štip in the 14th Century*].

190. *Enciklopedija Jugoslavije 4, E–Hrv*, Zagreb 1986, [чланци:] Golubac / u srednjem veku (427), Grb / Srbija, SR (561–562), Grujić, Radoslav (623), Heraldika / Srbija, SR (689–690), Hrisovulje (744).

191. *Lexikon des Mittelalters 3, Codex Wintoniensis — Erziehungs- und Bildungswesen*, Artemis Verlag, München–Zürich 1986; Verlag J. B. Metzler, Stuttgart 1999², [чланци:] Danilo II (542–543), Dardanien (Dardania) (571), Debar (611), Desa (714), 2. Desislava (729–730), Domentijan (1179–1180).

192. *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, Посебна издања Византолошког института САНУ 18, Београд 1986, 145–223, 307–353. [Избор, превод и коментар из списа Нићифора Григоре и Јована Кантакузина до 1341. године].

193. *Die östlichen Teile Jugoslawiens 1350–1650*, [поглавље у књизи:] Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 3, Klett–Cotta, Stuttgart 1986, 1149–1165.

194. [коаутори: Б. Графенауер, Р. Ловренчић, Р. Петровић] *Jugoslavenske zemlje*, [поглавље у књизи:] The Times. Atlas svjetske povijesti, Ljubljana–Zagreb 1986², 1987³, 1988⁴, 1989⁵, 296–315. [С. Ћирковић је такође стручни ко-редактор југословенског издања Атласа и аутор три карте у поглављу „Југославенске земље“].

195. Г. Бабић — В. Кораћ — С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986, 10–20, 90–94, 146–153, 180–187. [С. Ћирковић написао је одељке о историји манастира]

* Објављена су и издања на француском и енглеском језику.

196. *Logika, informacija, ustav*, NIN, 10. avgust 1986, 17–18.

* Јавна расправа поводом спорова о Енциклопедији Југославије и око ње.

197. *У трагању за изгубљеном реалношћу*, Књижевна реч, 10. јун 1986, стр. 1, 25–26.

198. *Фернан Бродел (Fernand Braudel) (24. август 1902 — 27. новембар 1985)*, Годишњак САНУ 93 (1986) 531–533 [некролог].

* Свеска је изашла 1987.

199. *Ludwig Steindorf, Die Dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung, Böhlau Verlag, Köln–Wien 1984, 194 str.*, ИГ 1 (1986) 147–148 [приказ].

1987.

200. *O savremenim problemima nastave istorije*, Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja 20 (1987) 49–52.

201. *Procesi istorijskog približavanja i ujedinjenja naroda i narodnosti Jugoslavije kao polje istraživanja*, Horizontet e historisë (Horizonti istorije) 11 (1987) 31–46. [На албанском: ibidem, 47–61]; прештампано у: ЈIČ 1–2 (1988) 7–16. [Summary: *Processes of Historical Rapprochement and Unification of Nations and Nationalities of Yugoslavia as a Field of Research*].

202. *Срби и рани протестантизам*, Зборник МСИ 36 (1987) 7–25. [Zusammenfassung: *Die Serben und der frühe Protestantismus*]; ***Радотници***, № 27 [под истим насловом].

* Свеска је изашла 1988.

203. *Милешева и Босна*, Милешева у историји српског народа, Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, јуни 1985, Научни скупови САНУ XXXVIII, Одељење историјских наука 6, Београд 1987, 137–143. [Résumé: *Mileševa et la Bosnie*].

204. *Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia*, Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times, ed. B. Krekić, Berkeley — Los Angeles — London 1987, 158–184; ***Радотници***, № 12 [под насловом: *Неостварена аутономија: Градско друштво у Србији и Босни*].

* Саопштење поднето на научном скупу о градском друштву источне Европе у предмодерно доба, одржаном на UCLA, марта 1983.

205. *Enciklopedija Jugoslavije 3 (izdanje v slovenskem jeziku), Čat–Džu*, Zagreb 1987, [чланци:] Česar (kesar) (320), Dajatve (dače) (338), Derbendžije (445), Dijak (466), Dinić, Mihailo (485), Diplomacija / Srbija, SR (491–492), Diplomatika / Srbija, SR (498–499), Dojčin, Petar (550), Dvorne službe / Srbija, SR / srednjeveška država (763).

206. *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, [одељак у књизи:] Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I: Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Posebna izdanja ANUBiH LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka 17, Sarajevo 1987, 195–254. [Summary: *The Bosnian Church in the Bosnian State*].

207. *Преглед историје Академије и учених друштава у Србији*, [поглавље у књизи:] Српска академија наука и уметности 1886–1986, Галерија САНУ

59, Београд 1986, 15–95. [На енглеском: *A Historical Review of the Academy and Learned Societies in Serbia*, ibidem, 155–191].

208. *Сведочење попа Ђурђа Сремца*, [предговор књизи:] Ђурађ Сремац. Посланица о пропасти угарског краљевства, СКЗ, Београд 1987, VII–XXVII.

209. *Tragovima balkanskog rudarskog prava*, [предговор књизи:] B. Đurđev, Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo, Djela ANUBiH LXV, Odjeljenje društvenih nauka 37, Sarajevo 1987, 5–8.

210. *Крај или почетак?*, Недељна Борба, 3–4. октобар 1987, стр. 11.

1988.

211. *Историја за други разред усмереног образовања културолошко-језичке, правно-биротехничке, просветне и драмске струке*, Београд 1988, 1989².

212. *Vlaštaci. Stranica iz socijalne istorije*, Godišnjak DIBiH 39 (Ekmečićev zbornik) (1988) 34–41.

    * Свеска је изашла 1990!

213. *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, Илири и Албанци, Серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године, Научни скупови САНУ XXXIX, Одељење историјских наука 10, Београд 1988, 323–339. [На француском: *Les Albanais à la lumière des sources historiques des Slaves du Sud*, ibidem, 341–359].

214. *Јављање „критичке историографије" на Великој школи и Универзитету*, Универзитет у Београду 1838–1988. Зборник радова, Београд 1988, 645–654. [Резиме на српском].

215. *Enciklopedija Jugoslavije 5, Hrv–Janj,* Zagreb 1988, [чланак:] Jakšić, Dmitar (757).

216. *Jugoszláv Enciklopédia 2, Bođ–Crn*, Zágráb 1988, [чланци:] Branković, Đorđe (373), Brankovićok (Brankovicsok) / György (Đurađ) (375), Ćesar (kesar) (593).

217. *Starigrad — srednjovekovna Budva*, [предговор књизи:] Ž. Bujuklić, Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune, Nikšić–Budva 1988, 9–22.

218. *Беседа о косовском боју*, НИН, 19. јун 1988, 42–43; на енглеском: *Adress on the Battle of Kosovo*, Kosovo 1389–1989, Serbian Literary Quarterly 1–3 (1989) 11–16.

    * Излагање на Академији посвећеној 600-годишњици Косовске битке, у организацији цркве Светог арханђела Гаврила у Земуну. Текст је у јубиларној години прештампан у више публикација без знања и увида аутора; v. Књижевност 88, 1–2 (1989) 74–78.

219. *Бојазни без оправдања*, НИН, 31. јануар 1988, 40.

    * Одговор на анкету НИН-а „Постоји ли југословенски културни простор?".

220. *Подстицај за критичку рефлексију. Проф. др Миомир Дашић, Увод у историју са основама помоћних историјских наука, Титоград 1988*, Побједа, 4. јун 1988. [приказ].

1989.

221. *Mbi fuginë e forcave ushtarake në Betejën e Kosovës* [Војне снаге у Косовској бици], Përparimi 43–3 (1989) 279–285.

* Саопштење поднето на научном скупу о Косовској бици одржаном у Приштини марта 1989.

222. *O sastavu i snazi Lazarevog tabora na Kosovu*, VIG 2 (1989) 151–168. [Summary: *On Composition and Strength of Prince Lazar's Camp on Kosovo*; Résumé: *La composition et la force du camp de Lazar au Kosovo*; Резюме: *О составе и силе войска Лазаря на Косовом поле*].

223. *Босна и Византија*, Осамсто година повеље босанског бана Кулина 1189–1989, Посебна издања АНУБиХ XC, Одјељење друштвених наука 23, Сарајево 1989, 23–35.

224. *Dvor i kultura u srednjovekovnoj bosanskoj državi*, Međunarodni simpozijum „Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi", Sarajevo 1989, 61–69; ***Радотници***, № 24 [под насловом: *Двор и култура у босанској држави*].

* Саопштење са истоименог симпозијума одржаног у Сарајеву 6–7. октобра 1988.

225. *Косовска битка у светлости нових истраживања*, Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века, Зборник радова посвећен шестстогодишњици Косовске битке, Београд 1989, 29–41.

226. *Србија уочи Царства*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана, септембар 1985, Научни скупови САНУ XLIX, Одељење историјских наука 13, Београд 1989, 3–13. [Résumé: *La Serbie à la veille de l'Empire*].

227. *Цена најамника у југоисточној Европи крајем средњег века*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Зборник радова са научног скупа одржаног 24. и 25. априла 1986, Научни скупови САНУ XLVIII, Одељење историјских наука 12, Београд 1989, 9–25. [Zusammenfassung: *Söldner in Südosteuropa am Ende des Mittelalters*]; ***Радотници***, № 18 [под насловом: *Рат и друштво: Најамници и њихова цена*; као уводни део прикључен *Говор проф. др Симе Ћирковића на отварању изложбе „Оружје и опрема средњовековног ратника у Србији" 22. IX 1980*, Зборник Историјског музеја Србије 17–18 (1981) 266–268]; оригинална верзија саопштења на француском објављена је у електронској верзији: *Le coût des mercenaires dans l'Europe du Sud-Est*, Gli aspetti economici della guerra in Europa (sec. XIV — XVIII), Atti delle Settimane di studi e altri convegni in CD-rom 3, Prato 2000.

* Прочитано као саопштење *Le coût des mercenaires dans l'Europe du Sud-Est*, на XVI Settimana di studio del Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini" sul tema „Gli aspetti economici della guerra in Europa (sec. XIV — XVIII)" у Прату (Италија) маја 1984.

228. *Lexikon des Mittelalters 4, Erzkanzler–Hiddensee*, Artemis Verlag, München–Zürich 1989; Verlag J. B. Metzler, Stuttgart 1999^2, [чланци:] Familie / In der Gesellschaft des Mittelalters / Südosteuropäischer Bereich (278–279), Fälschungen / Südosteuropa (252–253), Feudalismus / Südosteuropa (418–420), Finanzwesen, -verwaltung / Südosteuropa (457), Georg (Đurađ) Branković (1277), Hercegowina (2189).

229. *Есфигмен и Србија*, [поглавље у књизи:] П. Ивић — В. Ј. Ђурић — С. Ћирковић, Есфигменска повеља деспота Ђурђа, Београд–Смедерево 1989, 56–69. [На енглеском: *Esphigmenou and Serbia*, ibidem, 97–105].

230. *Историјски извори о косовском боју*, [поглавље у књизи:] Битка на Косову 1389. године, Галерија САНУ 65, Београд 1989, 167–196; v. № 241.

231. *Колевка Србије*, [поглавље у књизи:] Косово, прошлост и садашњост, Београд 1989, 19–29; на енглеском: *The Cradle of Serbia*, [поглавље у књизи:] Kosovo, Past and Present, ed. G. Filipović, Review of International Affairs, Belgrade 1989, 21–38.

232. *Косово и Метохија у средњем веку*, [поглавље у књизи:] Косово и Метохија у српској историји, Београд 1989, 21–45; на немачком: *Kosovo und Metochien im Mittelalter,* [поглавље у књизи:] Kosovo und Metochien in der serbischen Geschichte, Lausanne 1989, 23–50; на француском: *Le Kosovo-Metohija au moyen âge,* [поглавље у књизи:] Le Kosovo-Metohija dans l'histoire serbe, Lausanne 1990, 21–39.

233. *Производња, занат и техника у средњовековној српској држави*, [поглавље у књизи:] М. Ристић — С. Ћирковић — В. Кораћ, Опеке српских средњовековних манастира, Посебна издања САНУ DXCVII, Одељење техничких наука 32, Београд 1989, 1–24. [Summary: Production, Craft and Technique in the Medieval Serbian State, ibidem, 101]; ***Работници***, № 4 [под насловом: *Производња занат и техника у Србији средњег века*].

234. *Предговор,* [књизи:] М. Благојевић, Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168–1371, Београд 1989, 8–9.

235. [коаутори М. Ристић и В. Кораћ] *Предговор*, [књизи:] М. Ристић — С. Ћирковић — В. Кораћ, Опеке српских средњовековних манастира, Посебна издања САНУ DXCVII, Одељење техничких наука 32, Београд 1989, XIII–XIV. [На енглеском: *Preface*, ibidem, XV–XVI].

236. *Границе, култура, европска интеграција*, НИН, 10. децембар 1989.

237. *Istorija kao pogled na svet*, Komunist 1676 (23. jun 1989) 10–11.

238. *Kosovska bitka*, Odjek 42, 12 (1989) str. 8.

239. *Le territoire serbe avant la conquette ottomane*, L'aventure humaine, Hiver 89, Paris–Milan–New York–Stuttgart 1989, 7–12.

240. *Плодови истраживачких напора*, Политика, 25. новембар 1989.

* Говор поводом отварања изложбе „Битка на Косову 1389. године", Београд, Галерија САНУ.

241. *The Kosovo Field, 15 june 1389*, Homeland — Завичај 36, јуни 1989, 20–22; на српском: *Косово йоље, 15. јуни 1389*, Задужбина, бр. 6, јун 1989; исто [поглавље у књизи:] Битка на Косову 1389. године, Галерија САНУ 65, Београд 1989, 072–079; [на енглеском: *The Field of Kosovo, 15. june 1389*, ibidem, 080–090, v. № 230]; извод под насловом: *Судбоносни йрелом историје*, Политика експрес, 28. јун 1989.

242. *Србобран Милојевић (1957–1989)*, ИЧ 36 (1989) 329–331 [некролог].

243. [*Дискусија*], Ванредна скупштина Српске академије наука и уметности одржана 18. децембра 1986. године, САНУ, Београд 1989, 81–82.

244. *Драгоје Живковић, Историја црногорског народа. Од старијега каменог доба до краја средњег вијека, том I, Цетиње 1989, 470*, ИЧ 36 (1989) 251–263 [критика].

1990.

245. *Једна йарница сребрничких фрањеваца (Уз јубилеј босанске фрањевачке йровинције)*, Годишњак ДИБиХ 40–41 (1989–1990) 30–41. [Zusammenfassung: *Ein Prozess der Franziskaner in Srebrnica*].

246. *Србија уочи битке на Косову*, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 3–20. [Summary: *Serbia on the Eve of the Battle of Kosovo*]; на енглеском: *Serbia on the Eve of the Battle of Kosovo*, Kosovo Legacy of a Medieval Battle, ed. W. S. Vucinich, T. A. Emmert, Minnesota Mediterranean and East European Monographs, vol. 1, Minneapolis 1991, 1–17.

247. *Старе и нове контроверзе о кнезу Лазару и Србији уочи косовске битке*, Зборник МСИ 42 (1990) 7–17. [Summary: *Old and New Controversies about Prince Lazar and Serbia in the Eve of the Kossovo Battle*].

248. *Беседа Фрање Рачког сто година касније*, Косовска битка у историографији. Округли сто, Зборник радова Историјског института 11, Београд 1990, 71–76. [Summary: *Franjo Rački's Speech 100 Years Later*].

249. *Косовска битка као историјски йроблем*, ibidem, 109–118. [Summary: *The Battle of Kosovo as a Historical Problem*]; прештампано као посебна публикација: *Kosovska bitka kao istorijski problem*, VANU, Akademske besede, knj. 37, Novi Sad 1992, 15–29. [У истој књизи: Uvodna reč akademika Čedomira Popova, 9–11; Bibliografija akademika Sime Ćirkovića, 33–51].

* Излагање на свечаном скупу ВАНУ, одржаном 8. јуна 1989. у Новом Саду, у оквиру обележавања шесте стогодишњице Косовске битке.

250. *Continuité et rupture des hiérarchies: le cas des villes dalmates et de leur arrière-pays*, Gerarchie economiche e gerarchie sociali, secoli XII–XVIII, Atti della „Dodicesima Settimana di Studi", 18–23 Aprile 1980, serie II, vol. 12, Firenze 1990, 73–89; ***Рабошници***, № 9 [под насловом: *Континуитет и йрекид међу хијерархијама: йриморски градови и њихово залеђе у средњем веку*].

* Прочитано као саопштење на XII Settimana di studio del Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini" у Прату (Италија) априла 1980.

251. *Ragusa e il suo retroterra nel Medio Evo*, Ragusa e il Mediterraneo. Ruolo e funzioni di una Repubblica marinara tra Medioevo ed Età moderna, a cura di A. Di Vittorio, Bari 1990, 15–26; ***Рабошници***, № 3 [под насловом: *Дубровник и залеђе у средњем веку*].

* Саопштење поднето на научном скупу „Ragusa e il Mediterraneo" одржаном 21–22. октобра 1988. у Барију (Италија).

252. *Сеобе срйског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, 37–46; скраћена верзија под истим насловом саопштена је као предавање у Архиву Војводине у Новом Саду и објављена у одломцима у: Дневник, 17. јуни 1990, додатак „Култура–наука–уметност".

253. *Enciklopedija Jugoslavije 6, Jap–Kat*, Zagreb 1990, [чланци:] Jefrem, srpski patrijarh (21), Jelena, kći kneza Lazara (28), Jerina (Irina) (35), Jevstatije I (46), Jevstatije II (46), Joanikije II (96), Jovan (Joasaf) (102), Jovan V Paleolog (102), Kalić, Jovanka (652), Kancelarije, dvorske / Srbija, SR (661).

254. *Enciklopedija Jugoslavije 4 (izdanje v slovenskem jeziku), E–Hrv*, Zagreb 1990, [чланци:] Golubac / u srednjem veku (422), Grb / Srbija, SR (511–512), Grujić, Radoslav (563), Heraldika / Srbija, SR (627), Hrisovulje (680–681).

255. В. Ј. Ђурић — С. М. Ћирковић — В. Р. Кораћ, *Пећка йашријаршија*, Београд–Приштина, 1990, 21–25, 71–74, 170–177, 224–235, 242–253, 277–288, 313–318, 330–331, 336–337. [С. Ћирковић написао је одељке о историји манастира].

* Књига је преведена и на енглески, француски и немачки језик, али верзије на страним језицима нису објављене.

256. *Кулшура, демокрашија и држава. Држава грађана или држава нације*, Демократија данас. Независан зборник за политику и културу 7 (новембар 1990) 50.

257. *Кулшура, демокрашија и йерцейција националног*, Демократија данас. Независан зборник за политику и културу 3 (јуни 1990) 11–12.

258. *Кулшурна димензија југословенске кризе*, Демократија данас. Независан зборник за политику и културу 8–9 (децембар 1990 — јануар 1991) 4–5.

259. *Prošlost se ne može zaboraviti. Pogled u istoriju Bosne*, Oslobođenje, 25. maj 1990.

260. *Милорад Екмечић, Сшварање Југославије 1790–1918, I–II, Београд 1988*, ИЧ 37 (1990) 301–304.

* Излагање у дискусији групе београдских историчара у којој је учествовао и аутор књиге академик М. Екмечић.

1991.

261. *Исшорија за II разред гимназије йриродно-машемашичког смера*, Београд — Нови Сад 1991, 221 стр.; 1992^2, 1994^3, 1995^4, 1997^5, 1999^6, 226 стр.

262. *Metodologija istorijske nauke i metodika istorijske nastave*, Настава историје 1 (1991) 6–15.

263. *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, ЗРВИ 29–30 (1991) 205–212. [Summary: *On the Meetings of Andronicus III and Stefan Dušan*].

264. *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти. Децембар 1987, Научни скупови САНУ LVIII, Одељење историјских наука 17, Београд 1991, 53–67. [Résumé: *La Biographie du roi Milutin dans la charte „Ulijarska"*].

265. *Сведочење карте*, Србија и суседне земље на старим географским картама, Галерија САНУ 70, Београд 1991, 7–17.

266. *Трагови словенског становништва на тлу Албаније у средњем веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу, 21, 22. и 23. јуна 1990, Титоград 1991, 43–56.

267. *Lexikon des Mittelalters 5, Hiera-Mittel — Lukanien*, Artemis Verlag, München–Zürich 1991; Verlag J. B. Metzler, Stuttgart 1999[2], [чланци:] Jajce (279), Jakšići (298), Jelena (348), Johannes Vladimir (536–537), Jovan Uglješa (641), Kanzlei, Kanzler / Südosteuropa (928–929), Konstantin Bodin (1380–1381), Kosače (1455), Kosovo polje (1461), Kotromanići (1463), Kratovo (1476), Kulin (1562), Lazar Branković (1774), Lipljan (2004), Livno (2052–2053).

268. *A History of Bosnian Harmony*, Jugofax. A Critical Briefing on the Conflict in Yugoslavia, № 6 (31. October 1991) 4–5.

269. *Granice i demokratija. Zbrka čojstva i junaštva*, Vreme, 12. avgust 1991, 6–7.

270. *Ideološke zloupotrebe istorijskih nauka*, Beogradski antiratni maraton, Republika 34 (15–31. decembar 1991) dodatak, str. 7. [одломак из излагања].

271. *Prenošenje kraljevstva u Bosnu*, Odjek, Sarajevo, 1–31. oktobar 1991, prilog: „Šest stoljeća od smrti kralja Tvrtka I", str. 8.

272. *Sveti Sava 1990*, Vreme, 28. januar 1991, 30–31.

273. *Андреј Митровић, Расправљања са Клио о историји, историјској свести и историографији, Сарајево 1991, 272 стр.*, ИЧ 38 (1991) 335–337 [приказ].

* Свеска је изашла 1992.

274. *Sabesednik nepostojane muze. Andrej Mitrović: „Raspravljanja sa Klio", biblioteka „Raskršća", „Svjetlost", Sarajevo, 1991*, Borba, 26. decembar 1991, dodatak „Svet knjige", str. VIII [приказ].

1992.

275. *Историја за други разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд — Нови Сад 1992, 226 стр.; 1994[2], 1995[3], 1996[4], 1998[5], 1999[6], 2000[7], 191 стр.

* Издате су и верзије на албанском (1. изд. 1996), мађарском (1. изд. 1995), словачком и украјинском (1. изд. 1997), румунском (1. изд. 1998).

276. [коаутор Р. Михаљчић] *Историјска читанка за VI разред основне школе*, Београд 1992, 1993², 1995³, 1996⁴, 1998⁵, 1999⁶, 2000⁷, 2002⁸; v. №. 129, 188.

277. *La Serbie au moyen âge*, Zodiaque, Paris 1992, 292 str.

278. *Serbi nel medio evo*, Jaca book, Corpus bizantino-slavo, Milano 1992; Jaca Book, Grandi staggioni, Milano 1993², 271 str.

279. *Косовска битка у контексту српске и балканске историје. Фрањо Рачки: Бој на Косову. Узроци и последице*, Бој на Косову — старија и новија сазнања, Београд 1992, 361–364.

280. *О кнезу Лазару. Студија Илариона Руварца*, Бој на Косову — старија и новија сазнања, Београд 1992, 9–15; v. № 88.

281. *Урбанизација као тема српске историје*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII), Смедерево–Београд 1992, 9–19. [Résumé: L'urbanisation en tant que theme de l'histoire serbe].

282. *Србија од заблуда и обмана*, Друга Србија, Београд 1992, 23–25; на француском у зборнику: *Un autre Serbie*, [у часопису:] Les tempes modernes 570–571 (1994).

283. *U svetu modernih nacija zemlja Bosna može biti most koji spaja Srbe i Hrvate*, Bosna i Hercegovina ogledalo razuma. Analekti. Izbor članaka, odlomaka i ilustracija, ed. D. Atlagić, Beograd 1992, 3–5; прештампано без знања аутора под насловом: *Bosna u svetu modernih nacija*, MAK 13–14 (Novi Pazar 1998) 37–39.

284. *Braniti druge od sebe*, Vreme, 6. april 1992, 27–29.

285. *Gospodin zemlji srpskoj*, Borba, 17. septembar 1992, dodatak „Svet knjige", str. 13.

   * Одломак посвећен кнезу Лазару из оригиналног рукописа књиге „Срби у средњем веку" у избору аутора.

286. *Светосавска словесност. Студенички типик — Цароставник манастира Студенице*, Побједа, 10. октобар 1992.

287. *Средњи век изгубљени, тражени, нађени*, Дневник, 11. новембар 1992, додатак „Култура–наука–уметност", бр. 655, стр. 1.

288. *Говор академика Симе Ћирковића на отварању изложбе Историјског музеја Србије „Косовска битка 1389. године"*, Зборник историјских музеја Србије 26 (1992) 125–127.

289. *Ријеч академика Симе Ћирковића на представљању зборника „Становништво словенског поријекла у Албанији"*, Побједа 28. март 1992.

290. *Veština istorijskog tumačenja. Dimitri Obolenski: „Vizantijski komonvelt. Istočna Evropa, 500–1453", prevela Ksenija Todorović, „Prosveta", BIGZ, Beograd, 1991*, Borba, 10. septembar 1992. [приказ].

291. *Основа нове историографије: Димитри Оболенски, „Византијски Комонвелт", Београд 1991*, Књижевне новине 838 (15. март 1992) стр. 4 [приказ].

1993.

292. *Историја за други разред гимназије општег и друштвено-језичког смјера*, Подгорица 1993, 211 стр.

293. *Kosovska bitka u svetlu najnovijih istraživanja (istoriografski osvrt)*, Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев" 86–5 (1992–1993) 9–17.

    * Свеска је изашла 1995! Саопштење прочитано на бугарско-југословенском симпозијуму „600 години от битката на Косово поле (1389–1989)", 24–26. октобар 1989, Софија.

294. *Народ Качића Јована Кинама*, ЗРВИ 32 (1993) 19–34. [Summary: *The Nation of Katzikioi by John Kinnamos*].

    * Рад је у изводу прочитан на Првој југословенској конференцији византолога, одржаној у Задру 19–21. октобра 1990.

295. *Traganje za predmetom. Prilog kritičkom ispitivanju temelja istorijske nauke*, VIG 1–2 (1993) 149–157.

296. *Lexikon des Mittelalters 6, Lukasbilder–Plantagenêt*, Artemis & Winkler Verlag, München–Zürich 1993; Verlag J. B. Metzler, Stuttgart 1999^2, [чланци:] Marica, Schlacht an der (286), Markt / Südosteuropa (313), Maß / Südosteuropa (367–368), Medizin / Südosteuropa (464–465), Michael (Mihajlo), Herrscher von Zeta (601), Morava (831–832), Nelipčići (1087), Nemanja (Nemanjiden, Nemanjići) (1088–1089), Novo Brdo (1312–1313), Ostoja (1539).

297. *Историја Сомбора (одломци: Пролог, Корени)*, Домети 72–73 (Сомбор 1993) 73–80.

298. *Историја Сомбора (II), средњовековно раздобље*, Домети 74–75 (Сомбор 1993) 7–107.

299. *Насиље прошлости*, НИН, 12. март 1993, стр. 12–14.

300. *Govor prilikom otvaranja skupa „Srbija u modernizacijskim procesima XX veka"*, Tokovi istorije 1–2 (1993) 11–14; извод: *Историјска наука и модернизација*, Политика, 15. октобар 1994, културни додатак „Политике", бр. 80.

    * Свеска је изашла 1995!

301. *Зборник радова Византолошког института 29–30 (1991) стр. 300; 31 (1992) стр. 199*, ИГ 1–2 (1993) 154–156 [приказ].

    * Свеска је изашла 1994.

302. *Срби у средњем веку*, Источник 6 (1993) 134–136.

    * Излагање на промоцији књиге *Serbi nel medio evo.*

1994.

303. *Краљ у Душановом законику*, ЗРВИ 33 (1994) 149–164. [Summary: *The King in Dušan's Law Code*].

304. *Перцепција исхода Косовске битке*, ИГ 1–2 (1994) 7–14. [Summary: *Perception of the Outcome of the Kosovo Battle*]; првобитно је објављена верзија

без научног апарата: *Percepcija ishoda Kosovske bitke*, Naši dani, br. 970, nova serija 40, Sarajevo 1989, 40–42.

* Реферат са научног скупа о Косовској бици, одржаног у АНУБиХ, у Сарајеву 19. јуна 1989, проширен укључивањем литературе објављене у међувремену.

305. *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, Годишњак за друштвену историју 3 (1994) 223–235. [Summary: *The Rise of the Serbian Social Hierarchy*].

306. *Prelomno razdoblje srpske istoriografije*, VIG 1–2 (1994) 277–287. [Summary: *Turning Period of Serbian Historiography*, 293; Резюме: *Переломный период сербской историографии*, 295; Résumé: *Les tournants de l'historiographie serbe*, 297; Resümee: *Entscheidender Zeitabschnitt der serbischen Historiographie*, 299].

307. *Рајићева Историја и почеци модерне српске историографије*, ЛМС 453–4 (1994) 528–536.

308. *Ћирилско штампарство и култура балканских Словена*, ИЗ 1–2 (1994) 135–139; изводи: *Вјесник отпора*, Побједа, 15. јануар 1994, стр. 9; Просвјетни рад 11–12 (15. септембар 1994) стр. 13.

* Саопштење поднето на научном скупу „Пет вјекова Октоиха", 24–26. септембра 1994. у Подгорици.

309. *Der Hof der serbischen Herrscher: von der Burg zur Residenzstadt*, Höfische Kultur in Südosteuropa. Bericht der Kolloquien der Südosteuropa-Kommission 1988 bis 1990, herausgegeben von R. Lauer und H. G. Majer, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge Nr. 203, Göttingen 1994, 74–86; ***Работници***, № 23 [под насловом: *Двор српских владара: Од утврђења до градског насеља*].

* Прочитано као саопштење на првом заседању Колоквија у оквиру програма Комисије за Југоисточну Европу Академије наука у Гетингену одржаном у јуну 1988.

310. *Настава историје пред изазовима плурализма*, Историјска наука и настава историје у савременим условима. Радови са научног скупа, Подгорица 20. и 21. октобра 1993, Научни скупови ЦАНУ књ. 30, Одјељење друштвених наука књ. 14, Подгорица 1994, 243–257. [Summary: *History Teaching Faced with Political Pluralism*]; прештампано без измена у: Настава историје 2 (1995) 159–172.

311. *Religious Factor in Forming of Cultural and National Identity*, Religion and War 1, ed. D. Janjić, European Movement in Serbia, Belgrade 1994, 146–160.

312. *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево — постанак и успон градског средишта. Саопштења са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8–10. октобра у Ваљеву, Народни музеј Ваљево — Истраживања VII, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, Ваљево 1994, 59–77.

313. *Српски народ кроз историју. Успони и падови у средњем веку*, [поглавље у књизи:] Историја српске културе, Горњи Милановац — Београд 1994, 9–22; превод на чешки: № 365.

314. *Из рецензије*, [белешка у књизи:] Милош Милошевић, Тестамент Ђурђа Црнојевића. Критичко издање са коментаром, Подгорица–Цетиње 1994, 87.

315. *Доба стварања и доба чувања*, Књижевне новине бр. 893–894 (1–15. октобар 1994) 18; прештампано без знања аутора у: Хиландар, велика српска царска лавра, 1198–1998, прир. М. Блечић, Београд 1996, 221–227.

 * Број Књижевних новина у којима је рад првобитно објављен посвећен је манастиру Хиландару.

316. *Etika informisanja, Rat i odgovornost novinara*, Novinarstvo 1 (1994) 11–13.

317. *Преломни догађаји на граници две епохе српске историје*, Хришћанска мисао 7–9 (1994) 49–50.

318. *Srbi i Hrvati: Kolika je stvarna opterećenost istorijom*, Republika, god. VI, br. 102 (16–31. oktobar 1994) 23–24.

319. *Historiography in Isolation: Serbian Historiography Today*, Helsinki Monitor. Special Issue. Essays from Belgrade and Zagreb, 5 (1994) 35–40.

320. *Jan Leśny (1947–1994). In memoriam*, ИЧ 40–41 (1993–1994) 394–396 [некролог].

 * Свеска је изашла 1995.

321. *Градови колевке културе у свим временима. Реч на промоцији књиге „Ваљево — постанак и успон градског средишта"*, Ревија Ваљевац, 1. октобар 1994, 58–59.

322. *Вештина тумачења прошлости. Две књиге о дисциплини историје: Франсоа Фире, „Радионица историје", превод са француског: Ј. Новаковић, Сремски Карловци — Нови Сад 1994; Георг Зимел, „Проблеми филозофије историје", Сазнајнотеоријска студија, превод с немачког: Д. Гутеша, Сремски Карловци — Нови Сад 1994*, Наша Борба? [приказ].

323. *Јелка Ређеп, Косовска легенда, Нови Сад 1995; Раде Михаљчић, Безимени јунак, Нови Сад 1995; Јелка Ређеп — Раде Михаљчић, Бој на Косову у бугарштицама и епским песмама кратког стиха, Нови Сад 1995*, Домети 78–79 (1994) 66–69 [приказ].

324. *Kraj i krah feudalne Srbije. Momčilo Spremić: „Despot Đurađ Branković i njegovo doba", Srpska književna zadruga, Beograd 1994*, Borba, 25. oktobar 1994, Svet knjige, specijalni dodatak povodom Sajma knjiga, str. VI [приказ].

325. *Ubeđenja i kolebanja u savremenoj istoriografiji (Marginalije uz jednu podsticajnu knjigu)*, VIG 3 (1994) 173–178.

 * Уз књигу: Јирген Кока, О историјској науци. Огледи, Београд 1994.

1995.

326. *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 1997², 271 стр.

327. *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: Босанска црква*, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ 9 (1995) 7–34. [Summary: *Dualistic Heterodoxy in the Role of Temporal Church: Bosnian Church*]; ***Работници***, № 11 [под истим насловом].

   * Студија се ослања на рад *Die bosnische Kirche*; v. № 44.

328. *Невaде. Непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1–2 (1995) 13–22. [Summary: *Castrum Nevady. An Unknown Fortress in Serbia*].

329. *О ктитору Каленића*, Зограф ·КД· (24) (1995) 61–67. [Summary: *The Founder of Kalenić*].

   * Свеска је изашла 1996.

330. *Област кесара Војихне*, ЗРВИ 34 (1995) 175–184. [Summary: *The Territory of Caesar Vojihna*].

331. *Улога цркве у старијој историји српског народа*, Настава историје 1 (1995) 7–20. [Summary: *The Role of Church in Earlier History of Serbian People*]; ***Работници***, № 21 [под насловом: *Срби у хришћанској екумени средњега века*].

332. *Стојан Новаковић у развоју српске критичке историографије*, Стојан Новаковић — личност и дело. Научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), новембар 1992, Научни скупови САНУ LXXVII, Одељење историјских наука 25, Београд 1995, 167–172. [Summary: *Stojan Novaković in the Development of Serbian Critical Historiography*].

   * Саопштење прочитано на истоименом скупу одржаном 2–4. новембра 1992. у Београду.

333. *Lexikon des Mittelalters 7, Planudes — Stadt (Rus')*, Lexma Verlag, München 1995; Verlag J. B. Metzler, Stuttgart 1999², [чланци:] Pomorie (88), Pop Dukljanin (99–100), Priština (221), Raška (447–448), Sasi (1387), Sava I (1407–1408), Serbien (1777–1781), Siegel / Südosteuropa / Bulgarien, Serbien, Bosnien (1859–1860).

334. *Gli Slavi occidentali e meridionali e l'area balcanica,* [одељак у књизи:] Storia d'Europa, III. Il Medioevo, Giulio Einaudi Editore, Torino 1995, 539–597.

335. *Вук као историчар српских градова*, Даница. Српски народни илустровани календар за годину 1995, 135–139.

336. *Demokratski ideal kulture juče i danas*, Dijalog (Beograd, jesen–zima 1995) 19–20; прештампано у: Књижевне новине, бр. 904, 15. март 1995, стр. 10; под насловом *Демократски идеал културе* у: Дневник, 5. март 1995, стр. 13.

337. *Прошлост потпуније сагледавати — о историји подвајања и подвајању историје*, Борба, 17. јануар 1995, стр. 4.

338. [С. Ћирковић учесник у расправи] *Rasprava sa temom: Kultura kao samoodbrana društva i ličnosti*, Dijalog (Beograd, mart 1995) 15–103.

339. *Јованка Калић, Срби у позном средњем веку, Београд 1994*, Борба, 11. мај 1995. [приказ].

340. *Слика драматичног раздобља српске историје: Момчило Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994*, ЛМС 455–1 (1995) 183–185 [приказ].

1996.

341. *Сербия — средние века*, Москва 1996, 271 стр.

342. *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука 9 (1996) 49–69. [Summary: *The International Context of the Battle of Kosovo*]; извод објављен под насловом: *Косовска битка и Европа*, Политика, 28. јун 1989; публикован и без знања аутора: *Косовска битка и Европа*, Значења 31 (Добој 1998) 5–13.

* Саопштење са научног скупа „Косовска битка — историја и традиција", САНУ 22–24. јуни 1989.

343. *Kraj veka — kraj sveta. Strepnje i iščekivanja kod Srba u vezi sa 7000. godinom,* JIČ 1–2 (1996) 11–24. [Summary: *The End of a Century — The End of the World. The Fears and Expectations of the Serbs at the End of the Year 7000*].

344. [коаутори З. Симић и Д. Димитријевић] *Почеци манастира Фенека*, Саопштења 27–28 (1995–1996) 79–94. [Résumé: *Les débuts du monastère Fenek*].

345. *Устанак банатских Срба*, Рад војвођанских музеја 37–38 (1995–1996) 239–245. [Summary: *The Uprising of Serbs in the Banat District*].

* Прилог намењен за зборник „Устанак Срба у Банату 1594. године". Није објављен.

346. *Between Kingdom and Empire: Dušan's State 1346–1355 Reconsidered*, Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ʿΙΔ αιώνα (Byzantium and Serbia in the 14th Century), Εθνικό Ἴδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Διεθνή συμπόσια 3, Athens 1996, 110–120.

* Саопштење поднето на истоименом међународном симпозијуму одржаном 12–14. новембра 1993. у Атини.

347. *Историографија као огледало времена. О једној Новаковићевој антиципацији*, Стојану Новаковићу у спомен. О осамдесетогодишњици смрти, уредник А. Митровић, Београд 1996, 45–57.

348. *Srednjovekovna faza u tzv. etnogenezi balkanskih naroda,* Etnogeneza Hrvata. Ethnogeny of the Croats, Zagreb 1996, 28–39; ***Радовници***, № 8 [под насловом: *Удео средњега века у формирању етничке карте Балкана*].

* Прочитано као саопштење на међународном научном скупу „Етногенеза и рана повијест Хрвата", одржаном јануара 1989. на Филозофском факултету у Загребу.

349. *Ћириличко штампарство и култура балканских Словена*, Пет вјекова Октоиха — прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, Радови са међународног научног скупа, Цетиње 24–25. јун 1994, Научни скупови ЦАНУ 37, Подгорица 1996, 15–32. [Summary: *Cyrillic Printing and the Culture of Balkan Slavs*]; ***Работници***, № 26 [под истим насловом].

350. *Јакоб Буркхарт — критички историчар културе*, [поговор у књизи:] Јакоб Буркхарт, Разматрања о светској историји (о изучавању историје), прев. Б. Живојиновић, Београд 1996, 377–398.

351. *Да ли је југословенска катастрофа била неминовна?*, Дијалог уместо монолога 2 (1996) 3–9.

352. *Images of History: Same Objects, Different Perspectives*, Kosovo — Kosova. Confrontation or coexistence, ed. Ger Duijzings, Nijmegen 1996, 24–28.

353. *Историја Сомбора (III). Смењивање царстава*, Домети 84 (1996) 65–82.

354. *Кројење ишчезлог царства*, НИН, 5. јул 1996, 31–32.

* Поводом „Просветиног" издања „Историје Византије" Георгија Острогорског.

355. *Допринос Гордане Бабић-Ђорђевић познавању српске историје*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука 9 (1996) 249–251.

356. *Јованка Калић, Срби у позном средњем веку, Балканолошки институт САНУ, Београд 1994, 213 стр.*, ИЧ 42–43 (1995–1996) 427–428 [приказ].

* Свеска је изашла 1997!

1997.

357. *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, приредио В. Ђокић, Београд 1997, [прештампане су следеће студије:] **1.** *Развој и заосталост на Балканском полуострву између XIII и XVI столећа,* 21–36 (превод № 170); **2.** [коаутор Д. Ковачевић-Којић] *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа,* 37–46 (превод № 168); **3.** *Дубровник и залеђе у средњем веку,* 47–55 (превод № 251); **4.** *Производња занат и техника у Србији средњег века,* 56–78 (№ 233); **5.** *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века,* 79–103 (превод № 141); **6.** *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне,* 113–134 (№ 138); **7.** *Мерење и мере у средњовековној Србији,* 135–168 (№ 107); **8.** *Удео средњега века у формирању етничке карте Балкана,* 171–184 (незнатно допуњен № 348); **9.** *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку,* 185–196 (превод № 250); **10.** *Православна црква у српској држави,* 197–213 (№ 70); **11.** *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: Босанска црква*, 214–239 (№ 327); **12.** *Неостварена аутономија: Градско друштво у Србији и Босни*, 259–276 (превод № 204); **13.** *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни,* 277–305 (№ 43); **14.** *Русашка господа. Босански великаши на путу еманципације,* 306–317 (№ 104); **15.** *„Верна служба" и „вјера господска". Везе личне за-*

висности у босанској држави, 318–335 (№ 32); **16. СЬБОРЬ**. *Прилог историји сталешких скупштина код Јужних Словена,* 336–340 (превод № 126); **17.** *Сеоска општина код Срба у средњем веку,* 341–348 (№ 131); **18.** *Рат и друштво: Најамници и њихова цена,* 349–366 (№ 155 и 227); **19.** *Сусрети великих цивилизација око 1300. Исток и Запад у југоисточној Европи,* 369–376 (№ 114); **20.** *Средњовековна Србија између Запада и Истока,* 375–384 (превод № 142); **21.** *Срби у хришћанској екумени средњега века,* 385–395 (№ 331); **22.** *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.),* 396–422 (№ 108); **23.** *Двор српских владара: Од утврђења до градског насеља,* 423–434 (превод № 309); **24.** *Двор и култура у босанској држави,* 435–445 (№ 224); **25.** *Одјеци витерско-дворјанске културе у Босни,* 446–454 (№ 100); **26.** *Ћириличко штампарство и култура балканских Словена,* 455–469 (№ 349); **27.** *Срби и рани протестантизам,* 470–488 (№ 202). [Следеће студије први пут су објављене:] **28.** *Два закаснела полета у балканском рударству: XV и XVI век* (104–112); *прочитано као саопштење „Deux conjonctures dans l'industrie minière balkanique XVe–XVIe siècles", на XVIII Settimana di Studio del Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini" sul tema „Miniere e Metalurgia, secoli XIII–XVIII", у Прату, Италија, априла 1986; акти скупа објављени су само у електронској верзији: Miniere e Metalurgia, secoli XIII–XVIII, Atti delle Settimane di Studi e altri convegni in CD-rom 1, Prato 1999. **29.** *Католичке парохије у средњовековној Србији* (240–258); *прочитано као саопштење „Comunità cattoliche dell'entroterra balcanico fra Tre e Quattrocento" на научном скупу „L'Italia e i paesi Jugoslavi alla fine del Medio Evo (secc. XIV–XV)", одржаном у Београду у суорганизацији САНУ и Fondazione Giorgio Cini di Venezia; зборник реферата са скупа није објављен; рад се овде објављује у проширеном облику.

358. *Средњовековна техника код Срба,* Настава историје 6 (1997) 5–18. [Summary: *Medieval Technology in Serbia*].

    * Свеска је изашла 1998.

359. *Дилетанти у развоју српске историографије,* Зборник радова научног скупа Браћа Руварац у српској историографији и култури, Сремска Митровица од 18. до 20. септембра 1996, Нови Сад — Сремска Митровица 1997, 21–27. [Summary: *Dilettantes in the Development of Serbian Historiography*]; прештампано без измена у: Настава историје 6 (1997) 19–24.

360. *Међаши дуж Истра,* 1100 година досељења Мађара и Војводина, Нови Сад 1997, 27–37.

361. *Парница о цркви Светог Луке у Котору,* Црква Светог Луке кроз вјекове. Научни скуп поводом 800-годишњице цркве Светог Луке у Котору. Котор 20–22. октобар 1995. Зборник радова, Котор 1997, 127–138. [Summary: *A Lawsuit Concerning the Church of St. Luke in Kotor*].

362. *Рад Јована Рајића на историји Босне*, Јован Рајић. Живот и дело, уредник М. Фрајнд, Београд 1997, 29–37. [Summary: *The Work of Jovan Rajić on the History of Bosnia*].

363. *Енциклопедија српске историографије*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1997, [коаутор Р. Михаљчић] *Предговор* (IX–XV); [чланци:] *Синтезе*: Алекса Ивић, Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе, 1703, Књиге Матице српске 50, Нови Сад 1929 (5–7), Историја српског народа I, Београд 1981; II, 1982; III/1, 1993; III/2, 1993; IV/1, 1986; IV/2, 1986; V/1, 1981; V/2, 1981; VI/1, 1983; VI/2, 1983 (13–15); *Важнија издања извора*: Споменици на српском језику (18), Споменици на туђим језицима (18), Зборник за источњачку историјску и књижевну грађу (18–19), Illyricum Sacrum (19), Гласник Српског ученог друштва — II одељак (20), Acta Bosnae (25), Зборник за историју, језик и књижевност српског народа (25–26), Стари српски записи и натписи (26–27), Дипломатар о узајамним односима Угарске и Србије 1198–1526 (27–28), Fontes Rerum Slavorum Meridionalium (31), Светосавски зборник, књ. 2: Извори (32), Грађа за историју Београда — Monumenta Historiam Belgradi Spectantia (32–33), Ситнији списи Ђуре Даничића III. Описи ћирилских рукописа и издања текстова (36–37); *Историјска периодика*: Acta Iugoslaviae Historica (55), Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (56–57), Archiv für slavische Philologie (60), Гласник — Службени лист СПЦ (67), Гласник Југословенског професорског друштва (72), Годишњак Српске академије наука и уметности, Годишњак Српске академије наука, Годишњак Српске краљевске академије (77–78), Годишњица Николе Чупића (78), Грађа за проучавање споменика културе Војводине (78–79), Записки Русскаго научнаго института в Белграде (80), Зборник Матице српске за ликовне уметности (82), Зборник Музеја примењене уметности (82–83), Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu (84), Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (99), Сборникъ Русскаго археологическаго общества вь Королевстве С. Х. С. (101), Споменик САНУ, САН, СКА (101–102), Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (103), Starohrvatska prosvjeta (103–104); *Библиографска средства оријентације*: Општа помоћна средства (108–113); *Установе*: Српска академија наука и уметности (Српска академија наука, Српска краљевска академија) (125–127); *Истраживачи и писци*: Анастасијевић Драгутин (260–261), Ањичков (Аничков) Евгеније (264), Бабић Анто (266–267), Барбулеску (Barbulescu) Илие (272), Бенац Алојз (276–277), Богдан (Bogdan) Јоан (282–283), Божић Иван (287–288), Борхграв (Borchgrave) Емил (292), Винавер Вук (305–306), Вучинић Вејн (Vucinich S. Wayne) (322–323), Гавриловић Славко (326–327), Графенауер Бого (332), Григорович Виктор Иванович (334), Димитријевић Сергије (350–351), Динић Михаило (352–353), Енгел (von Engel) Јохан Христијан (379), Ердујхељи (Érdújhelyi) Мењхерт (381), Зигељ (Зигель) Фјодор Фјодорович (390), Ивић Алекса (395–396), Игњатовић Јаков (396–397), Икономидис (Oikonomides) Никос (397),

Илић Јордан (398), Јагић Ватрослав (401), Јорга (Iorga) Никола (419–420), Калић (Мијушковић) Јованка (425), Караџић Вук Стефановић (428–429), Качановски (Качановский) Владимир (430–431), Клаић Вјекослав (435), Кос Милко (446), Костренчић Марко (450), Крекић Бариша (451–452), Крестић Василије (452–453), Ламански (Ламанский) Владимир Иванович (460), Леонид архимандрит (Кавелин Лев Александрович) (465–466), Лешни (Leśny) Јан (466–467), Мавроматис (Mavrommatis) Леонида (473), Макушев Викентије Васиљевич (477), Маргалић (Margalits) Едуард (480), Медаковић Дејан (493–494), Мекензи (Mackenzie) Дејвид (494), Мијатовић Чедомиљ (495–496), Намисловски (Namyslowski) Владислав (527), [коаутор Р. Ћук] Николић Владимир (534–535), Новаковић Стојан (540–542), Оболенски (Obolensky) Димитри (544), Паљмов (Пальмов) Иван Саввич (556–557), Папазоглу Фанула (560–561), Пач (Patsch) Карл (563), Петровић Ђурђица (574–575), Петровић Мајкл Боро (576), Пешти (Pesty) Фриђеш (580–581), Плашка (Plaschka) Рихард (583), Поповић Владислав (590–591), Поповић Д. Љубица (592–593), Прелог Милан (598), Радојчић Никола (607–608), Рајић Јован (612–614), Рајсвиц (Reiswitz) Јохан (614), Рачки Фрањо (619–620), Сариа (Saria) Балдуин (632), Сентклараји (Szentkláray) Јене (633–634), Стојановић Љубомир (655–656), Стојанчевић Владимир (657–658), Стојачковић Александар (658), Стоукс (Stokes) Гејл (659–660), Сулис (Soulis) Џорџ Христос (665–666), Талоци (Thallóczy) Лајош (668–669), Тамбора (Tamborra) Анђело (669), Тарнанидис (Tarnanides) Јоанис (670–671), Тахиаос (Tachiaos) Антоније Емил (672), Ћурчић Слободан (691), Фајн (Fine J.V.A. Jr.) Џон (692–693), Ферјанчић Божидар (693–694), Флорински (Флоринский) Тимофеј Дмитријевич (697), Хафнер Станислав (702), Хефлер (Höfler) Константин (704–705), Ходинка Антал (705–706), Цермановић-Кузмановић Александрина (708–709), Шидак Јарослав (724), Шугар (Sugar) Петер (731).

364. *Lexikon des Mittelalters 8, Stadt (Byzantinisches Reich) — Werl*, Lexma Verlag, München 1997; Verlag J. B. Metzler, Stuttgart 1999^2, [чланци:] Stefan Vojislav (85), Stefan der Erstgekrönte (86–87), Stefan Vladislav (87–88), Stefan Uroš I (88), Stefan Dragutin (88–89), Stefan Uroš II Milutin (89–90), Stefan Uroš III Dečanski (90), Stefan Vukčić Kosača (93–94), Štip (185–186), Südslaven (283–285), Teodosije (546–547), Titel / Südosteuropa (813–814), Trepča (974), Tvrtko I (1127–1128), Tvrtko II (1128), Urkunde, -nwesen / Südosteuropa / (1) Östlicher Bereich (1320–1321), Vražda (1874–1875).

365. *Vzestupy a pády za středověku,* [поглавље у књизи:] Dějiny srbské kultury, Praha 1997, 9–15.

   * Превод књиге: *Историја српске културе*, Горњи Милановац — Београд 1994. (№ 313).

366. *Српски средњи век*, [поглавље у књизи:] Србија, Београд 1997, 31–44; првобитно објављено у три наставка: *Срби и средњи век*, Наше горе лист бр. 3, децембар 1995, стр. 25; *Народни међаши*, Наше горе лист, јануар 1996, стр. 27; *Изгубљени и нађени средњи век*, Наше горе лист, фебруар 1996.

367. *Istorija i teorija*, Republika 177–178 (decembar 1997) 19–20.

* Одломци из књиге *Рабошници, војници, духовници*, стр. 8, 17, 259–260, 369, 377, 400, 401, 403–404, 414, 471–472; опрема редакцијска.

368. *Средиште нахије: стара паланка Сомбор*, Домети 90–91 (јесен–зима 1997) 69–83.

* Свеска је изашла 1998.

369. *Иван Божић (23. април 1915 — 20. август 1977). Поводом двадесетогодишњице смрти*, ИГ 1–2 (1997) 69–77.

370. *Смиља Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањића, Београд 1997*, Политика, 20. децембар 1997, Културни додатак „Политике" [приказ].

1998.

371. *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3 (1998) 11–20.

372. *„Насељени градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9–32. [Summary: *„Inhabited Cities" of Constantine Porphyrogenitos and the Oldest Territorial Organization*].

373. *Србија и царство*, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука 10 (1998) 143–153. [Résumé: *La Serbie et l'empire*].

374. *Хиландарска свећа у Дубровнику*, Настава историје 8 (1998) 5–19. [Summary: *The Chilandar Candle in Dubrovnik*]; прештампано без научног апарата у: Књижевне новине 982–983 (15. октобар — 1. новембар 1998) 1, 3.

375. *Хиландарски метох у Зети*, ХЗ 10 (1998) 145–152. [Summary: *A Chilandar Metochion in Zeta*].

376. *Свети Сава између Истока и Запада*, Свети Сава у српској историји и традицији, Међународни научни скуп, ур. С. Ћирковић, Научни скупови САНУ LXXXIX, Председништво 8, Београд 1998, 27–38. [Summary: *St. Sava between East and West*].

* Саопштење са истоименог научног скупа, одржаног 9–13. маја 1995. у Београду, Жичи, Студеници и Милешеви.

377. *Слободан Јовановић — академик и председник Академије*, Слободан Јовановић — личност и дело, Научни скупови САНУ XC, Одељење друштвених наука 21, Београд 1998, 13–21. [Résumé: *Slobodan Jovanović comme académicien et président de l'Académie*]; извод: *Дуг према умној српској глави*, Политика, 22. фебруар 1997, Културни додатак „Политике", бр. 46.

378. *Српски летописи и византијске кратке хронике*, Српска књижевност у доба Деспотовине. Научни скуп, Деспотовац, 22–23. август 1997, Дани српског духовног преображења V, Деспотовац 1998, 101–107. [Summary: *Serbian Annals and Byzantine Short Chronicles*].

379. *Tradition Interchanged: Albanians in the Serbian, Serbs in the Albanians Late Medieval Texts*, Οι Αλβανοί στο μεσαιώνα (The Medieval Albanians), Εθνι-

κό Ἴδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Διεθνή συμπόσια 5, Athens 1998, 195–208.

* Саопштење поднето на истоименом међународном симпозијуму одржаном 3–5. маја 1996. у Атини.

380. *Lexikon des Mittelalters 9, Werla–Zypresse*, Lexma Verlag, München 1998; Verlag J. B. Metzler, Stuttgart 1999², [чланци:] Zadruga (441–442), Zahumlje (468), Zakonik (470), Zeremoniell / Südosteuropa (573–574), Zeta (581), Zoll / Südosteuropa (672), Zunft, -wesen, -recht / Südosteuropa (706–707).

381. *Хиландар и Србија*, [поглавље у књизи:] Манастир Хиландар, приредио Г. Суботић, Галерија САНУ, Београд 1998, 35–48.

* Књига је објављена 1999; приређена је и верзија на енглеском.

382. *Средњовековна шехника и Србија*, Даница. Српски народни илустровани календар за годину 1998, Београд 1998, 150–155.

383. *Дойринос Војислава Ј. Ђурића йознавању срйског средњег века*, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука 10 (1998) 221–228.

384. *Уз седамдесешу годишњицу Милушина Перовића*, Настава историје 8 (1998) 103–104.

385. *Balkan u krugu. Trajan Stojanović, „Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa“, prevela Ivana Đorđević, uredio Vlastimir Đokić, Equilibrium, Beograd 1998*, Naša borba, 12. mart 1998, str. 13. [Одломак излагања на представљању књиге].

386. *Prva i poslednja Evropa. Trajan Stojanović, Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa, Equilibrium, Beograd 1998, 520 str.*, Ekonomika, Vol. XXXIV, № 2–3 (1998) str. 95. [Одломак излагања на представљању књиге].

1999.

387. *Особеносши исшориографије о средњовековном йериоду Црне Горе*, Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања. Зборник радова са округлог стола Историјског института, књ. 3, Подгорица 1999, 19–26. [Résumé: *Particularites de l'historiographie dans la période médiévale du Monténégro*].

* Реферат поднет на истоименом скупу одржаном 26. и 27. маја 1997. у Подгорици.

388. *Zur Ethnogenese auf dem Gebiet des ehemaligen Jugoslawien*, Der Jugoslawien — Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen, Wiesbaden 1999, 14–26.

389. *Лексикон срйског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, [коаутор Р. Михаљчић] *Предговор* (VII–XI) [чланци:] Амборија (10), Ангарија (13), Архиви (16–17), Аспра (25), Бабуни (27–28), Бан (28–29), Барут (29–30), Баштина 3, 4 (32–33), Баштинске цркве (34), Баштићи (34–35), Бенедиктинци (39–40), Богумили (51–52), Божји суд (52–53), Боје (53–54), Братија (63–64), Братство (64), Валтурк (67), Варва-

ри (67–68), Варош (68), Велики жупан 1 (73), Вера 2, 3, 4 (76–77), Витез (83–84), Витешке игре (84–85), Влаштаци (93), Глама (115–116), Гост (121–122), Грађани (126–127), [коаутор С. Рудић] Грб (131–133), Двор (139–142), Делови (144), Дипломатија (154–157), Дјед (158–159), Дједићи (159–160), Доминиканци (163–164), Задруга (203–204), Закон градски (207–208), Занати (214–217), Збор 1, 5, 6 (222, 226–228), Здравица (234), Изам (249–250), Издава (251), Казначина (268–269), Камата (273–274), Књигоноше (303), Котао (316–317), Краљ (321–324), Крстјани (333–334), Кућа 2, 3 (354–357), Латини (362–363), Лекови (365–366), Меница (392), Мере и тегови (392–396), Металургија (400–402), Панађур (488–489), Парохије 2 (495), Патарени (496–497), Племе (521–523), Племство (524–525), Поклисар (538–539), Последње године (559), [коаутор С. Рудић] Послуга (560–561), Протомајстор (597), Псовке (603–604), Ропци (628–629), Рудари (629–631), Рударство (631–634), Русаг (634–635), Саси (649), Стакло (694–696), Станак (696–698), Трговина (741–745), Уговори (756–758), Уходе (762–763), Училиште (764–766), Фрањевци (769–771), Херцег (774–776), Цар (789–792), Царица (796), Цехови (799–800), Часовник (812), Шајкаши (821–822), Штампарство (825–827).

390. *Предговор* [књизи:] Б. Бојовић, Краљевство и светост. Политичка филозофија средњовековне Србије, Београд 1999, 19–23.

391. *Косово и Метохија у повељама српских владара*, Задужбина 47 (јун 1999) стр. 2.

392. *Лексикон српског средњег века,* Настава историје 10 (1999) 118–120.

* Реч на представљању књиге 11. јуна 1999. у Народној библиотеци у Београду.

2000.

393. *Archiepiscopus Craynensis*, ИЗ 1–2 (2000) 47–54. [Summary: *Archbishop Craynensis*].

394. *Поствизантијски деспоти*, ЗРВИ 38 (1999–2000) 395–406. [Summary: *Post-Byzantine Despots*].

395. *Срби у два хришћанска миленија*, Настава историје 11 (2000) 7–14. [Summary: *The Serbs in Two Christian Millenia*].

396. *Жича као архијерејско седиште*, Манастир Жича. Зборник радова, Краљево 2000, 11–15. [Résumé: *Žiča comme centre archiépiscopal*].

* Саопштење са научног скупа, одржаног 16–18. августа 1995. у манастиру Жичи и Народном музеју у Краљеву.

397. *Преци Немањини и њихова постојбина*, Међународни научни скуп Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, септембар 1996. Научни скупови САНУ XCIV, Одељење историјских наука 26, Београд 2000, 21–29. [Summary: *Nemanja's Ancestors and their Native Land*]; извод без научног апарата, под истим насловом у: Књижевне новине 937–938 (1–15. октобар 1996) 1, 9.

398. *Хиландарски игуман Јован (Проблем аката српске царске канцеларије)*, Осам векова Хиландара, Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура. Међународни научни скуп, октобар 1998, Научни скупови САНУ XCV, Одељење историјских наука 27, Београд 2000, 59–70. [Summary: *The Hegoumenos of Hilandar Jovan (A Problem of the Acts of the Serbian Chancery)*].

* Саопштење са истоименог скупа одржаног 19–22. октобра 1998. у Београду.

399. *Александар Соловјев, Историја српског грба и други хералдички радови, Београд 2000, 479 стр., 47 табли са илустрацијама*, ПКЈИФ 65–66 (1999–2000) 205–207 [приказ].

* Свеска је изашла 2001.

2001.

400. *Пророчанства светога Саве*, ПКЈИФ 67, 1–4 (2001) 5–10.

* Свеска је изашла 2002.

401. *Ока на момка. Метролошка димензија оброка*, Зборник Етнографског музеја у Београду, 1901–2001, Београд 2001, 111–114. [Summary: *„Oka na momka". A Metrological Measure for a Meal*].

402. *Српске Notitiae Episcopatuum*, Споменица епископу шумадијском Сави, Нови Сад 2001, 199–208. [Summary: *Notitiae Episcopatuum of the Serbian Archbishopric*].

403. *Српско-турски односи у делу Стојана Новаковића*, [предговор књизи:] Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Изабрана дела књ. 3, Београд 2001, IX–XXII.

404. *Менталитет нових богаташа*, Књижевни гласник 1 (2001) 72–74.

405. *Божидар Ферјанчић у Академији*, Глас САНУ 390, Одељење историјских наука 11 (2001) 123–126.

406. *М. Благојевић — Д. Медаковић, Историја српске државности. Књига I. Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције, Нови Сад 2000*, Настава историје 13 (2001) 34–37; извод: *О српској државности*, Политика, 10. март 2001, Културни додатак „Политике", бр. 48.

* Излагање на представљању књиге М. Благојевића и Д. Медаковића „Историја српске државности", књига I.

2002.

407. С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Нови Сад — Београд 2002, стр. 262. [С. Ћирковић је аутор следећих поглавља:] *Рудници и рударски послови*, 49–64, [summary: *Mines and Mining Operations*, 217–218]; *Предузетништво и рударско право*, 79–93, [summary: *Entrepreneurship and Mining Law*, 218–219]; [коаутор Д. Ковачевић-Којић] *Рудници у другој половини XV века*, 145–157, [summary: *Mines in the Second Half of the 15th Century*, 223–224]; *Економија рударског пословања*, 159–172, [summary: *The Economics of Mining Operations*, 224–225]; *По-*

следњи полет, 173–184, [summary: *Final Ascent*, 225–226]; *Замирање средњовековног рударства*, 185–204, [summary: *The Decline of Medieval Mining*, 226]; *Завршна разматрања: Рударство у развоју земље*, 205–214, [summary: *Concluding Remarks: Mining in the Development of the Country*, 227].

408. *Повеља деспота Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоровића*, Стари српски архив 1 (2002) 93–98. [Abstract: *Charte du despote Jovan Uglješa en faveur du seigneur Novak Mrasorović*].

409. *Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића*, Стари српски архив 1 (2002) 99–102. [Abstract: *Charte du roi Vukašin en faveur du seigneur Novak Mrasorović*].

410. *Ариљски крај у светлости дубровачких извора*, Свети Ахилије у Ариљу, историја, уметност. Зборник радова са научног скупа 25–28. 05. 1996, Београд 2002, 1–5. [Résumé: *La région d'Arilié à la lumière des sources historiques de Dubrovnik*].

411. *Јован Рајић и српска историјска терминологија*, Зборник радова научног скупа Јован Рајић историчар, песник и црквени великодостојник. Поводом 275-годишњице рођења и 200-годишњице смрти. Нови Сад, 4–5. октобар 2001, Нови Сад 2002, 163–167. [Abstract: *Jovan Rajić and the Terminology in Serb History*].

412. *Косаче у историографији*, Српска проза данас. Косаче — оснивачи Херцеговине, Ћоровићеви сусрети писаца у Билећи. Четврти научни скуп историчара у Гацку, 20–22. септембар 2000, блок текстова приредили Р. Ћук и Ђ. Тошић, Билећа–Гацко–Београд 2002, 209–220.

413. *Путеви и токови рецепције античког наслеђа у средњовековној Србији*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000, Посебна издања Византолошког института књ. 25, Народни музеј Крушевац, Студије и монографије књ. 2, Београд–Крушевац 2002, 1–8. [Summary: *Paths and Currents of the Reception of the Antique Heritage in Medieval Serbia*].

* Саопштење поднето на Конференцији на тему „Византија и преношење античког наслеђа у Србију".

414. *Недовршено животно дело Стојана Новаковића*, [предговор књизи:] С. Новаковић, *Народ и земља у старој српској држави*, Изабрана дела, књ. 1, Београд 2002, IX–XXI; извод под истим насловом: Књижевне новине 1015–1016, (1. јули — 15. јули 2000) стр. 1, 13.

415. *Јован Рајић и почеци модерне историографије код Срба,* [предговор књизи:] Јован Рајић, Историја словенских народа, Посебна фототипска издања Матице српске, Нови Сад 2002, VII–XXXIV; прештампано без напомена, под истим насловом, као предговор књизи: Ј. Рајић, Немањићи — Мрњавчевићи и Грбљановићи — Бранковићи, Београд 2003, 7–21.

416. *Преосвећени Сава (Вуковић), епископ шумадијски (13. IV 1930 — 17. VI 2001)*, Годишњак САНУ 108 (2001) 485–486 [некролог].

 * Свеска је изашла 2002.

417. *Радна свеска „Стари век у историјским изворима", аутори: проф. др Слободан Душанић и мр Жарко Петковић*, Настава историје 16 (2002) 15–17 [рецензија].

2003.

418. *Из дубровачке свакодневице XV столећа* (1. Тегобе летњег живота; 2. На путу за школу; 3. Вербални деликт), Laureae Bartholomeo Krekich septuagenario oblatae, Belgradi 2003, 1–24. [Самостално издање аутора].

419. *Богдан, Оливер и Вукашин у именима турских нахија*, Вардарски зборник 2 (2003) 1–9. [Summary: *Bogdan, Oliver i Vukašin in the Names of Turkish Nahijas*].

 * Свеска је изашла 2004.

420. *Повеље кнеза Лазара и његова канцеларија (поводом књиге: Александар Младеновић, Повеље кнеза Лазара. Текст. Коментари. Снимци. Чигоја штампа, Едиција повеље, Београд 2003)*, Стари српски архив 2 (2003) 207–215. [Résumé: *Les chartes du prince Lazar et sa chancellerie*].

421. *Павловића земља (Contrata dei Paulovich). Постанак и развој великашке територије*, Зборник радова са научног скупа Земља Павловића средњи вијек и период турске владавине, АНУРС и Универзитет Српско Сарајево, Научни скупови V, Одјељење друштвених наука 7, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 37–45. [Summary: *The Land of the Pavlović's (Contrata dei Paulovich)*].

422. *Кнежевачко Потисје у средњем веку*, [поглавље у књизи:] Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац 2003, 109–134.

423. *Историјска географија у делу Стојана Новаковића*, [предговор књизи:] Ст. Новаковић, Списи из историјске географије, Изабрана дела, књ. 2, Београд 2003, IX–XVI.

424. *Последње године и други век*, Књижевни лист 9–10 (1. април — 1. мај 2003) стр. 1, 14.

425. *Михаило Динић (1899–1970) у српској медиевистици*, [предговор књизи:] Михаило Ј. Динић, Из српске историје средњега века, приредили С. Ћирковић и В. Ђокић, Београд 2003, 7–14.

426. *Богатство изворне грађе: Љубица Кандић, Историја Правног факултета у Београду 1905–1941, Београд 2002*, Књижевни лист 5–6 (1. децембар 2002 — 1. јануар 2003) 14 [приказ].

427. *Mavro Orbini, Kraljevstvo Slavena, prevela Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek, Zagreb, 1999, 623 str.*, ПКЈИФ 68–69, св. 1–4 (2002–2003) 341–346 [приказ].

 * Свеска је изашла 2004!

2004.

428. *The Serbs*, Peoples of Europe, Blackwell, London 2004, 322 pp.

429. [коаутори Р. Ћук и А. Веселиновић] *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку* (I), Мешовита грађа (Miscellanea), Нова серија 22 (2004) 9–80.

430. *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, В. Јовановић — С. Ћирковић — Е. Зечевић — В. Иванишевић — В. Радић, Ново Брдо, Београд 2004, 162–181. [Упоредо текст на енглеском: Despot Stefan Lazarević's Novo Brdo Legal Codes (1412)].

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 937 : 355.43(37)"361"

SLOBODAN DUŠANIĆ

JULIAN'S STRATEGY IN AD 361

Both Roman generals and modern historians have tended to find Julian's moves in the civil war of AD 361 hazardous as well as difficult to understand. This is especially true of his long, ultra-rapid and semi-clandestine journey down the Danube, which was carried out by a dangerously small corps (under the command of the Usurper himself !) and ended with a very brief visit to Sirmium. A competent and, otherwise, cautious general, Julian must have had strong reasons for the risky haste that led him to Sirmium. These reasons were not primarily of a military nature, though enlistment of fresh troops and formation of *vexillationes* was among the measures he undertook/ initiated in the Pannonian metropolis. A (neglected) passage (13. 287 *a*) of his *Letter to the Athenians* (? mainly written during the river journey but sent from Sirmium itself) implies that his visit to Sirmium was chiefly caused by his urgent need to secure the rich mines of precious metals managed by that city (mines situated in the Drinus valley and the Mt. Cer area), as well as silver and gold objects (coins, ingots, plates etc.) stored in Sirmium, which had a mint and the metal *officinae* of its own. All this would help him i.a. distribute the *donativa*, already promised to his soldiers and officers. Analogous strategies, inspired by the old experience that the *pecunia* and/or *metalla* is/are *nervus belli civilis,* left traces in the sources describing the wars between Constatine I and Licinius, Vitellius and Vespasian, Otho and Vitellius — to cite the most illustrative examples only.

I. In the spring of 361[1], Julian, then in Gaul, finally broke off the negotiations with Constantius II, who had already made a series of preparations for open hostilities. The Civil War had become inevitable, and the three corps of the Caesar's army began their march in the direction of Illyricum (Sirmium, to be exact[2]), which divided Julian's West from Constantius' East. (Determined to defeat Sapor before dealing with his own rebellious co-ruler, Constantius had stopped in the Syrian Edessa). The first of Julian's three corps, under the command of Jovius and Jovinus, was ordered to advance through North Italy, the second, led by Nevitta, through Raetia Mediterranea.

---

[1] On the problem of chronology see the notes by *F. Paschoud* in his edition of Zosimus (Zosime. Histoire Nouvelle, CUF), tome II, Paris 1979, 92 sqq. et passim.

[2] Zos. III. 10. 2.

The third, by far the smallest (*c.* 3.000 men[3]), was commanded by Julian himself. With his soldiers he boarded the vessels of the Danubian fleet somewhere in the vicinity of modern Ulm, where the river becomes navigable. After eleven days of ultra-rapid and semi-clandestine navigation (they covered a distance of some 1,300 kms![4]) down the Danube, he reached Bononia, the northern port of Sirmium; the same night, he entered the great Pannonian city unopposed (Amm. Marc. XXI. 10. 2). Julian's stay in Sirmium lasted two days only. Fresh soldiers were recruited there and the *vexillationes* of Pannonian and Moesian troops ordered to be formed or their formation initiated (Zos. III. 11. 1; cf. Amm. Marc. XXI. 12. 22).

On the third day he proceeded to the strategically crucial pass Succi, between Serdica and Philippopolis[5], which was left with a reliable garrison to prevent — if necessary — Constantius' army forcing its way west and north. Before long, the Caesar returned to Naissus, where he must have spent several months awaiting the arrival of the bulk of his regiments, old and new[6], and engaging in diplomatic as well as the literary activities begun in Sirmium[7]. No doubt, the news of Constantius' death (at Mopsucrenae, Cilicia) early in November reached the Caesar while he was still in Naissus. His next moves were both predictable and simple. Starting from Dacia Mediterranea, Julian marched through Thrace to enter Constantinople, without delay or resistance, as sole Emperor, on December 11[8].

II. The Usurper's actions of AD 361 deserve to be examined in some detail. Though misinterpreted by certain Roman generals[9] and all the scholars of our time, Julian's Illyrican expedition is actually quite instructive and modern students of Roman *bella civilia* may even find it typical, considering the logic of his military priorities and the superior quality of strategic judgment which distinguished him at all times (Amm. Marc. XXV. 4. 7). The examination of a (neglected) passage in Julian's *Letter to the Athenians* is instructive in this context, because it provides us with the core of his strategic thinking. Put simply, Julian's strategic priorities were the sources of good soldiers and the mines of precious metals. Moreover, there are illuminating if unrecognized analogies in the events described by Tacitus (the *bella civilia* of AD 69) and the *Excerpta Valesiana* (the conflict between Constantine and Licinius) to sustain the following analysis. It will not be, I hope, out of place in a volume dedicated to a great his-

[3] Ibid.

[4] See *Paschoud,* op. cit., 93. The extreme rapidity of Julian's journey down the Danube is alluded to in other sources, too (Amm. Marc. XXI. 9. 6; Liban. *Or.* XVIII. 111; Jul. *Ep. ad Ath.* 2. 269 *d*).

[5] Cf. *M. Dušanić,* The Geographic-Ethnographic Excursus in the Work of Ammianus Marcellinus, Beograd 1986, 40, 89, and 119 (in Serbian with an English summary).

[6] Nevitta was quick to arrive, cf. Amm. Marc. XXI. 10. 2; Zos. III. 10. 3.

[7] Zos. III. 10. 4. *Paschoud,* op. cit. (supra, n. 1) 94 sq.

[8] Our main narrative sources for the events of AD 361 are Ammianus and Zosimus; a useful survey of the complete evidence can be found in e.g. *K. Rosen,* Flavius Claudius I, DNP 6 (1999) 11 sq. For a succinct biography of Julian, with a list of references to modern works, see *Rosen,* op. cit., 11–14 (14).

[9] On the Count Lucillianus' criticism, and its modern echoes, text and note 15 below.

torian who has done so much — among many other topics — for our understanding of the socio-political aspects of early mining industries.

III. Julian's concentration in 361 on Illyricum (instead of Italy for example[10]) is well parallelled in similar situations and seems strategically the only possible course of action bearing in mind Constantius' whereabouts as well as the fact that an important part of the *exercitus Illyricianus* fought in the East at that time[11]. This made it an easier task for Julian to conquer the Danubian lands and enlist (the procedure, we are permitted to assume, produced not quite voluntary recruits) fresh soldiers and organize expeditionary *vexillationes*. There are reasons to believe that all the principal elements of his strategic plan were formulated as early as his stay in Gaul[12]. But it is difficult to understand his seemingly excessive haste and the resulting decision to use boats manned by a very small escort. These were highly dangerous choices to make, because the long river journey, carried out in all haste, was exhausting as well as unduly hazardous from the navigator's point of view[13]. In addition, the politico-military implications of being accompanied by a small group of soldiers, in a potentially pro-Constantius quarter of the Empire[14], must have appeared equally unattractive for the commander-in-chief of the naval operation, a post which must have been reserved for the Caesar himself, for several obvious reasons. It should be stressed that the normal cooperation between the fleet and the land troops, and the synchronisation of their efforts (cf. e.g. Amm. Marc. XXIV.1. 4), was impossible in the conditions of 361.

According to Ammianus Marcellinus' description of the Sirmian episode in 361 (XXI. 9. 8), Count Lucillianus' succinct comment on Julian's recent piece of navigation was clearly critical if, perhaps, partly inspired by an autoapologetic tendency[15]: 'incaute' inquit 'imperator et temere *cum paucis alienis partibus* te conmisisti'. The Caesar's answer ridiculed Lucillianus' prudence in a superior way, which alluded to the Count's dynastic allegiance and psychological vulnerability ('haec verba prudentia serva' inquit 'Constantio. Maiestatis enim insigne non ut consiliario tibi, sed ut desinas pavere porrexi'), but did not, and could not, defend the daring river journey itself as a sound measure. Though civil wars, in certain moments, demand swift reactions[16], their tempo, scene and the size of the units engaged (Lucillianus implies) should be reasonably adjusted to dominant realities. Tradi-

---

10 Cf. eg. Amm. Marc. XXI. 7. 4; Jul. *Ep. ad Ath.* 12. 286 *a*; Zos. III. 10. 3–4.

11 Amm. Marc. XXI. 5. 6. Most of Italy was not left unprotected by Constantius (the loyalty of his troops, however, was doubtful ?), cf. Zos. III. 10. 3, and the foregoing note.

12 Cf. Amm. Marc. XXI. 5. 6 ('Daciarum ... fines extimos').

13 The Danube in the spring will have been both swollen and rapid.

14 Zos. III. 10. 3; Amm. Marc. XXI. 11. 1–2.

15 Lucillianus, just caught asleep, had ingloriously failed in his task to defend Sirmium from Julian's army (Amm. Marc. XXI. 9. 7). But modern scholars (who are conceivably free from that tendency) are inclined to agree with the Count's critical view (*E. A. Thompson,* Three Notes on Julian in 361 A.D., Hermathena 62, 1943, 88–93 [non vidi]; *Paschoud,* op. cit., 96 sq.).

16 Amm. Marc. XXI. 5. 1.

tionally, much was thought to depend on tactical circumstances, on the degree of the risk, and the mentality of the army commanders involved.

On all these criteria, Julian's moves of 361 (spring) seem surprising enough. By contrast, in a slightly earlier speech to his soldiers in Gaul, he stresses the advantages of his customary cautious course in military matters (Amm. Marc. XXI. 5. 5: 'in crebritate bellorum ... consideratus et cautus'[17]). We may assume that Julian was in a position to demonstrate his caution and unite (somewhere in west Pannonia ?) his complete force — about 23,000 men all told — in one or two land corps. Indeed, such an action would have been quite logical since the army shared a common goal, Sirmium. Had he pursued this course of action he and his 3,000 men (part of a land corps and not a naval unit in this case) would have been spared the exhaustion and risks of a waterborn expedition in spring. Alternatively, he could have synchronised the last phase of the land corps' march with the advance of his fleet, at the cost of slowing the latter down. No disadvantages of a purely military order can be attributed to either of these less risky strategic plans. On the contrary, both have obvious advantages. The panic of the enemy[18] and the repute of Julian's victories[19] would have been the allies of the Usurper's army even if it proceeded at a reasonable pace and/or without a naval unit[20]. His future stay in Naissus (summer–autumn, 361), rather inactive and quite long[21], suggests that he had little motive — or better, in view of his ability as a general, that he had motives of a special sort to opt for a plan spurning the safety of the (relative) slowness of his soldiers' march through Illyricum. It was no secret that the Persian War held Constantius in the East[22]; the legitimate Emperor found it inadvisable, militarily (and diplomatically ?) speaking, to attack Julian before eliminating the menace of Sapor[23].

IV. Now, Sirmium was a large and famous city, *urbium mater populosa et celebris* (to quote Ammianus, XXI. 10. 2), traditionally associated with the presence

---

17 Ibid. 7 ('nequit agatur inconsultum'), 8 ('ne impetu gliscentis ardoris ...').

18 Ibid. 8. 2 and 9. 3–4.

19 Ibid. 8. 3; Jul. *Ep. ad Ath.* 8. 279 *b* sqq.

20 For a parallel, Tac. *Hist.* II. 83. 1.

21 Zosimus' explanation of it, recalling Ammianus' chapter XXII. 1 (at XXI. 10. 5–6, however, the stay at Naissus is connected with political affairs), reckons with the motives of Julian's superstitition (III. 11. 1, cf. *Paschoud* [op. cit.] 96). Probably, the Caesar's delaying in Dacia points to a combination of political and 'spiritual' factors. As to the former, it should be noted that Amm. Marc. XXI. 10. 5 calls Naissus *copiosum oppidum;* that could imply the continuation of Julian's interest in the "gold and silver" subject; there were mines of considerable importance in the entire neigbourhood of that city (*S. Dušanić,* Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, ed. *H. Temporini — W. Haase,* Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II 6, Berlin — New York 1977, 69 sqq. 87 sq.), which was rich in itself and also famous for producing silver and gold plates, ingots et sim. (*P. Petrović,* IMS IV nos. 129–134).

22 Amm. Marc. XXI. 7. 1.

23 For his part, Constantius seems to have sought a *rapprochement* with the Alemanni to detain Julian in Gaul (*Paschoud,* op. cit., 90). He may have believed in a similar understanding between Sapor and Julian, which would make his own expedition against the Usurper all the more dangerous at a time before the Persian conflict was finally settled.

of Emperors as well as with civil wars[24]. Julian's nocturnal and (in the first instance) unceremonial entry, however, left no trace of his wish to insist seriously upon the propaganda or related aspects of Sirmium[25]; after all, he spent no more than two days there. Neither can what might be called military considerations in a strict sense[26] explain his decision to reach Sirmium in a dangerous way and in an extremely short time. Its garrison was very modest in size[27], its opportunities to organize a pro-Constantius action were limited enough[28]. The city presented little threat to Julian, nor was it the only Illyrican centre from which recruitments could be organized and where the expeditionary *vexillationes* could be rallied; Singidunum and/or Viminacium were as suitable as Sirmium to fulfill such tasks. Julian could have continued his journey to one or both of these cities, leaving the Save to the attention of his corps commanded by Jovius or Nevitta respectively. However, the fact remains that he obviously needed Sirmium, and at the earliest possible moment of his rebellion, to the point of accepting the grave risks of the journey by river. As I shall try to show here, his reasons were financial rather than military or those of prestige; the success of the whole enterprise largely depended on the control of the sources of gold and silver — to be precise, on Julian's ability to repay his soldiers promptly[29]. His risks were calculated, not the matter of a *gliscens ardor,* to use Ammianus' expression (XXI. 5. 8), and the calculation started from the axiom that money is *ferro validior* in time of civil strife (Tac. *Hist.* II. 32. 4; note 55 below).

V. This can be concluded from Julian's own words in his *Letter to the Senate and People of Athens,* which — probably written during his sail of 361, — was despatched from Sirmium itself[30]. Among other things, it notes two main points of

---

24 *M. Mirković,* Sirmium — Its History from the I Century A.D. to 582 A. D., ed. *V. Popović,* Sirmium I, Beograd 1971, 37 sqq.

25 Significantly, Sirmium does not figure in the *Ep. ad Ath.* if the passage 5, 273 *c* is put aside (it adds nothing to the glory of the city).

26 During a period which saw Illyricum half-depleted of soldiers.

27 *Mirković,* op. cit., 44.

28 The mutiny of formerly Constantius' two legions and a *sagittariorum cohors* 'quas (Julian) invenerat apud Sirmium' (Amm. Marc. XXI. 11. 2 sqq.) was a comparatively late development, whose first phase took place far to the west from Sirmium; the news of it reached Julian while at Naissus, at an advanced season of his stay there. The mutiny was caused by the soldiers' fear of the German enemy (Amm. Marc. XXI. 11. 2; Julian had sent them to Gaul) rather than sincere pro-Constantius sentiments; it came as a surprise for Julian (Amm. Marc. XXI. 12. 1: 'nihil a tergo timens adversum'). All this shows that — despite certain doubts of his as to the loyalty of the three units — he had no strong reason to distrust the garrison of Sirmium. It should be noted that the short time at Lucillianus' disposal (ending with Julian's entry into the city) did not allow him to collect important forces in the neighbourhood of Sirmium to fight the Usurper (Amm. Marc. XXI. 9. 5).

29 While still in Gaul, he promised them 'quinos omnibus aureos, argentique singula pondo' (Amm. Marc. XX. 4. 18). Conceivably, such a promise was binding — especially so in the politico-military circumstances of AD 361, despite all the difficulties of public finance (cf. Amm. Marc. XX. 11. 5 and XXII. 3. 7–8).

30 Thus Zos. III. 10. 3–4 (cf. *J. Bidez*'s edition of Julian's works, CUF, tome I, 1re partie, Paris 1932, 210 and 215 note 1). Some scholars (e.g. *Paschoud,* op. cit., 94, 96) take it, against Zosimus, that the *Letter* was sent from Naissus but no conclusive argument can be cited in favour of that late dating.

Julian's strategic plan as formulated immediately before the beginning of the expedition and wrought into his project of reconciliation with Constantius (whatever the project's precise date, sincerity and feasibility[31]) at a moment when the Caesar's rule over Illyricum was more or less secured[32]: 'I thought that I ought to add to my forces certain very powerful (provincial) nations (provincial armies)[33] and to obtain, legitimately, the revenues of silver- and gold- mines[34]. Moreover, if even now he (Constantius) would welcome a reconciliation with me I would keep to what I at present possess ...' (ᾠήθην δεῖν ἔθνη τε προσλαβεῖν τὰ δυνατώτατα καὶ χρημάτων πόρους δικαιοτάτων ἐξ ἀργυρείων καὶ χρυσείων καὶ εἰ μὲν ἀγαπήσειεν ἔτι νῦν γοῦν τὴν πρὸς ἡμᾶς ὁμόνοιαν, εἴσω τῶν νῦν ἐχομένων μένειν ...).

Both points corresponded with Julian's early decision to occupy and hold the pass of Succi[35]. The δυνατώτατα ἔθνη, 'very powerful (provincial) nations (provincial armies)', meant the population of Illyricum — Pannonia and Moesia in the first place, whose legions were justly famous for their martial value. We already know from Zosimus that Julian strengthened his troops in Sirmium through recruitment as well as transfers of experienced soldiers from Pannonian and Moesian fortresses and forts — a measure that would take some time (i.e. impossible to complete by the beginning of the march to Succi) and insufficient to explain, on its own, Sirmium as the destination of Julian's river journey[36].

The other point presents a different case, though an aspect of the problem of precious metals in 361 immediately concerned the exclusively military issues (~ the imperial *donativa*). Sirmium was indeed a key, geographically and administratively speaking, to the Illyrican *argentariae et aurariae*, and that fact may explain, alike, the haste and secretiveness of Julian's journey down the Danube. First, there were mines of silver and gold in the south of the Sirmian territory (the area of Mt. Cer)

Considering the importance of Athens — for Julian himself and the whole Graeco-Roman world as well — it was natural that his series of letters, intended for a variety of addressees, opened with the *Letter to the Athenians* precisely and did that at an earliest possible date (*Ep. ad Ath.* 2, 270 *a–b*; Amm. Marc. XXI. 10. 7. provides a *terminus ante quem*). Most other letters may really have been a fruit of his stay in Naissus. The urgency of the *Ep. ad Ath.* — whose text is developed and sophisticated enough — suggests that the bulk of the *Letter* was written in a boat on the Danube rather than during the short interval of Julian's stay in Sirmium.

31 Cf. *Paschoud,* op. cit., 95.

32 I.e. after the Sirmians went over to Julian's side. He was entitled therefore to plan the exploitation (soldiers, minerals) of the whole Illyricum, including the parts which were still Constantius', legally speaking. It was difficult, for the modest effectives left by Constantius in the Balkans, to resist him. The course of events confirmed Julian's expectations.

33 For the meaning of ἔθνη here cf. e.g. the immediately preceding phrase, *Ep. ad Ath.* 13, 287 *a*. The translation by *Bidez* (op. cit., 235), 'nations', is less precise; the translation by *W. C. Wright,* The Works of the Emperor Julian (LCL), II, London — Cambridge, Mass. 1913, 289 ('tribes'), is wrong.

34 '... revenus des mines d' argent et d'or' (*Bidez'* translation, probably based on a suggestion by *W. Koch,* Kaiser Julian der Abtrünnige, Jahrb. für class. Phil., Suppl. XXV, Leipzig 1899, 469 [non vidi]). *Wright* translated, inaccurately, '... supplies of money, which I had a perfect right to coin, both gold and silver'.

35 Supra, text and note 12.

36 Text and notes 11 and 26 sqq.

and — especially rich and well documented workings — in a not very distant part of the Drina valley[37]. Some aspects of the administration of all these mines were quite probably situated in Sirmium[38], which was connected to them thanks to good roads[39]. Also, the city may have served as the seat of the dignitary responsible for the mining activities in the whole of Illyricum, precious as they were, under the title of the *comes metallorum per Illyricum* (*Not. Dign.* Or. XIII. 11)[40].

During his stay at Sirmium, however brief, Julian was able to issue orders concerning the Pannonian and, generally, Illyrican mines and their immediate operation. The future of production also mattered. As *Ep. ad Ath.* 13, 287 *a* shows, the proposal of reconciliation implied the possibility of a protracted Constantius — Julian diarchy, giving the East to the former and the West — metalliferous as well as militarily strong — to the latter. In the crisis of the Civil War Julian obviously made, as his first message to the mining officials, a political demand; *exempli gratia,* its essence may be formulated as follows: 'Constantius, who badly needs precious metals, must not have them from the Illyrican *metalla.* The products of these mines belong to me, who has already promised the best soldiers of the *Res publica* their donatives in silver and gold'[41]. This order was legally controversial, evidently[42], but there is no doubt that Julian was powerful enough to enforce it at a moment when he held Sirmium.

Julian's initiative bearing on the *aurariae* and *argentariae* obviously complied with the transepochal experience that 'mines/money are/is the sinews of civil war' (see *infra,* text and n. 53). Our sources for the dramatic events of AD 361 mention explicitly neither the initiative nor the mining considerations in general (we are somewhat better informed on the question of the donatives, fortunately) but their si-

---

37 *Dušanić,* op. cit., 66 sq. 86 sq.; *id.,* Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, Papers of the International Congress 'Dall' Adriatico al Danubio. L' Illirico nell' età greca e romana' (Cividale del Friuli, September 2003), forthcoming. — The mines of the lower Drina valley and its neighbourhood in the Middle Ages: *S. Ćirković — D. Kovačević-Kojić — R. Ćuk,* Old Serbian Mining Industry (in Serbian with an English summary), Beograd 2002, 43 sq. 45 sq. 103, 116 et passim.

38 See the articles referred to in the preceding note.

39 Note the road (incompletely recorded) which led from Sirmium, via Gensis and Ad Drinum, to Argentaria and Domavia (Tabula Peutingeriana). The existence of others (e.g. Sirmium — Aurariae, Sirmium — Agrippiana) may be postulated on indirect evidence concerning Diocletian's moves in 294 (see my article of 2003 cited above, note 37).

40 The post in existence from the third century, if not before (*HA,* Vita Claudii 15. 4; *Cod. Theod.* X. 19. 3 = *Cod. Iust.* XI. 6. 1; cf. *Dušanić,* The Roman Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life, ed. *Cl. Domergue,* Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterraneas y europeas (Madrid 1985), II, Madrid 1989, 154 with note 89); its locality is uncertain and has been variously identified, Sirmium being the likeliest possibility. The *Comes metallorum per Illyricum* of AD 361 may have assisted Julian's men in their contacts with mines — contacts which need not have been quite simple — by providing them with corresponding documents. For an analogous situation and procedure, in the sphere of provincial finances, Amm. Marc. XXII. 3. 7 (*litterae*).

41 Constantius lacks gold and silver: Amm. Marc. XXI. 6. 6; XX. 11. 5. — Julian's promise: note 29 above.

42 Thence the qualification δικαιοτάτων at *Ep. ad Ath.* 13. 369 *a* ? Probably, it polemizes against the thesis that the mines, formally, are the (legitimate) Emperor's property. The decency of the (pro-Constantius) reaction of the Senate in Rome to Julian's letter, as noted by Ammianus (XXI. 10. 7), suggests that such theses may have had some influence in 361.

lence should not surprise; it reflects the ancient writers' usual disregard of most aspects of economic factors which influence historical processes[43].

To revert to the problem of strategic alternatives, if Julian's army had marched through Illyricum as one unit, openly, and at a normal pace, Constantius, though in a remote quarter of the Empire and too busy with the Persian campaign to appear in Sirmium personally, with the corresponding effectives, would have been informed in time[44] and would have been able to send urgent messages[45] to the city and/or his loyal soldiers in the Danubian lands; he may even have left instructions at a centre such as Constantinople, comparatively close to Succi, as to what should be done against the public enemy. (Constantius might also have written then, in addition to the *Comes metallorum* in Sirmium, to certain other mining regions of Illyricum.) Having arrived before Julian, the messengers would have been free to foment difficulties to the new regime and its mining policy; the miners were notorious for their readiness to upset the established course of work *intra fines metallorum* whenever an occasion arose[46]. Worse still, these imaginary messengers would have immediately organized the transport of gold and silver from the mines of Illyricum and Sirmium itself to Constantius' East. The recent production of Roman mines was usually stored in the forts of mining regions (before being transferred, under the protection of periodical convoys, to great urban centres); on the other hand, there were State treasury chests in Sirmium — which possessed a mint of its own and *officinae* producing gold/silver ingots, plates and other such objects[47] — whose contents were used to reward soldiers and army officers in the first place. In the light of Ammianus' testimony XX. 4. 18, referred to in the foregoing paragraph, and a number of historical parallels, it seems likely that Julian himself took with him certain quantities of precious metals from the Illyrican mines and/or Sirmian treasuries when leaving the city to march toward Succi. In any case, he does not appear to have coined in the Sirmium mint during the interval of his usurpation.

---

43 Mines especially have received little attention in ancient literature, quite disproportionate to their general importance.

44 *N. Purcel,* Postal Service, OCD (3rd ed.), Oxford 1996, 1234: '50 miles per day was a not uncommon speed for messages, but the news of the revolt of the Rhine army travelled to Galba at the rate of *c.* 150 miles per day'.

45 Constantius' use of the *nuntii certissimi:* Amm. Marc. XXI. 13. 6.

46 *Dušanić,* Army and Mining in Moesia Superior, ed. *G. Alföldy — B. Dobson — W. Eck,* Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für E. Birley, Stuttgart 2000, 347 sq. The civil war of 68–69 (adduced *infra* as a parallel for the events of 361) obviously provoked troubles in the rich mining area of Kosmaj to judge from a coin-hoard, *V. Mihailović,* A Hoard of Roman Aes (Augustus — Nero) from the Mining District of Kosmaj, Numizmatičar 17, Beograd 1994, 25–32. This was all the more natural an event since Moesia was quite unstable at the time (*P. A. L. Greenhalgh,* The Year of the Four Emperors, London 1975, 134 et passim). — *IMS* I 168 (if dated AD 196) may be connected with the impending war between Albinus and Septimius Severus (in a delicate situation, the latter presented the *metalla* of Rudnik with a large temple of Terra Mater).

47 *G. Elmer,* Exkurs über die römischen Goldbarren aus Sirmium (Naissos und Thessalonice) und ihre Datierung, Numizmatičar 2, Beograd 1935, 17–21; *F. Baratte,* Quelques remarques à propos des lingots d'or et d'argent du Bas Empire, ed. *V. Kondić,* Frappe et ateliers monétaires dans l'Antiquité et Moyen Âge, Belgrade 1976, 63–78; *J. Kondić,* Officina Sirmium (in Serbian), ed. *I. Popović,* Antique Silver from Serbia, Belgrade 1994, 364 sqq. no. 350 sqq.

VI. As announced *supra,* there are two authors, describing two civil wars, whose testimony — imperfectly understood so far — tends to complete each other and sustain the foregoing deductions.

First, we might examine the war of Constantine and Licinius in 314, which is, of the two events just referred to, chronologically closer to Julian's revolt and explicitly concerns the metropolis of south-east Pannonia, also. After his defeat at Cibalae, Licinius fled to Sirmium, took his wife, child, and (the State) treasures, crossed the Save (the bridge was distroyed behind him) and in all haste retreated to Dacia (Mediterranea): '...cum magna parte equitatus noctis auxilio pervolavit ad Sirmium. Sublata inde uxore ac filio et thesauris tetendit ad Daciam' (*Exc. Val.* 5. 17)[48]. It is true, modern scholars are inclined to see in *thesauris* a reference to Licinius' own valuables[49] (though the possessive pronoun is not cited !), but the plural form of the word and its administrative connotations (~ imperial treasuries[50]) suggest gold of public rather than private origin. (We are led to believe that the bulk of silver was left behind by the defeated cavalry, in an emergency that did not allow much time for the cartage of heavy materials[51].)

This interpretation of the *Excerpta* squares with the fact that a considerable part of the State treasuries' contents and/or Licinius' private goods remained in Sirmium, where Constantine captured them before sending his infantry in pursuit of the remains of Licinius' army[52]. The whole episode corresponds with that of 361 in illustrating the importance of Sirmian precious metals in civil wars; both Licinius (whose highest priorities, characteristically, proved to be just three: *uxor, filius,*and *thesauri*) and Constantine took care of them before dealing with the purely military demands of the situation, regardless of its importance.

VII. Second, we can look to Vespasian's war against Vitellius for an instructive strategic parallel. In a variety of ways it affirmed the principle (frequently insisted upon by Mucianus, the leading Flavian general) that 'money is the sinews of civil war' ('belli civilis nervi')[53]. So 'gold and silver were minted in Antiochia' in the spring/summer of 69 (Tac. *Hist.* II. 82. 1). Shortly later, at Aquileia, the

---

48 Cf. Zos. II. 19. 1.

49 *O. Seeck,* Licinius, RE XIII(1926) 225; *Mirković,* op. cit., 38, et al.

50 *Seeck,* Comites (no. 50), RE IV (1901) 657 sq.; *Baratte,* op. cit., 69 no. 12, etc.

51 Cf. Zos. II. 18. 4.

52 Zos. II. 19. 1: κατασχὼν δὲ Κωνσταντῖνος ... τὸ Σίρμιον ... καὶ πάντα ὅσα φεύγων ὁ Λυκίννιος ὀπίσω κατέλειπεν, πέμπει πεντακισχιλίυς ὁπλίτας ἐπὶ τὴν αὐτοῦ δίωξιν.

53 Tac. *Hist.* II. 84. 1: 'Igitur navium militum armorum paratu strepere provinciae, sed nihil aeque fatigabat quam pecuniarum conquisitio: eos esse belli civilis nervos dictitans Mucianus non ius aut verum in cognitionibus, sed solam magnitudinem opum spectabat'. The figurative expression *belli (civilis) nervos* is older than Mucianus (Tacitus); *H. Heubner*'s Kommentar (P. Cornelius Tacitus. Die Historien, II, Heidelberg 1968, 284) cites several attestations, i.a. from Cicero and (in Greek) one of Pindar's scholia. It was in use during the Middle Ages also (thanks to Cicero's influence ?): *A. Bartal,* Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae, Lipsiae 1901, 438, s.v. *nervus belli* (= *pecunia*). In a letter (quoted by *V. Simić,* Istoriski razvoj našeg rudarstva, Beograd 1951, 231 and 236) the Serbian despot George Branković (XV cent.) wrote of the famous medieval mines of Novo Brdo 'ob mineras nervus belli'.

Vitellians' camp treasury was taken by, and divided among, the new adherents to the *partes Flavianae* (ibid. 85. 2, recalling in some aspects *Exc. Val.* 5. 17 and Zos. II. 19. 1). Even a mint of *denarii* (*aurei* and *sestertii* also ?) was opened in Illyricum (Poetovio ?) or Aquileia, for the period August — December, AD 69[54]. There is no doubt that it coined metals which were supplied by Illyrican mines.

As in case of AD 361, the importance of the *metalla Illyrici* inspired most of the usurpers' conceptions. Vespasian planned a safe and rather long war[55], relying upon the advantages of his position which included the Balkans and Aquileia: in the letters to his Danubian leaders (? August–September, 69), he pointed out that 'since they (i.e. his men) held Egypt, controlled the grain supply of Italy, and possessed the revenues of the richest provinces, the army of Vitellius could be forced to surrender by lack of pay and food' ('... quando Aegyptus, claustra annonae, vectigalia opulentissimarum provinciarum obtinerentur, posse Vitellii exercitum egestate stipendii frumentique ad deditionem subegi').

Modern commentators of Tacitus' *Histories* tend to equate the *opulentissimae provinciae* with the eastern ones[56], but that tendency should not be followed. Mainly if not exclusively, the *opulentissimae provinciae* are to be identified here with Moesia, Pannonia and Dalmatia since these 'richest provinces'' resources[57], in Vespasian's/Tacitus' view, guaranteed the soldiers' pay (*stipendium*), which in turn presupposed the payer's easy access to metals and mints in Illyricum or areas close to Illyricum, where the largest and best part of the Flavian troops was stationed: in the seasons of *bella civilia,* money must be available to the generals without any loss of time. Let us note also that the East possessed no mines worthy of mention, to enable the Emperor and the provincial authorities to obtain precious metals in a politically innocuous manner — i.e. without compelling the Flavian forces to resort to dangerously unpopular measures, which included war contributions et sim. The exaction of money from private persons, intensely disliked among the provincial population, had already been applied to Flavian Syria and its neighbourhood and, practically speaking, had exhausted local possibilities[58]. Like Julian, whose partisans were ready to discuss a compromise with Constantius[59] once they had taken control of the

---

54 *H. Mattingly — E. A. Sydenham,* RIC II, London 1926, 3, 10, 51, et passim; *A. S. Robertson,* RIC in the Hunter Coin Cabinet (University of Glasgow), I. Augustus to Nerva, Oxford 1962, CXII, 226 sq. et passim.

55 A similar strategy had been propounded by Suetonius Paulinus, Otho's excellent general in the war against Vitellius (Tac. *Hist.* II. 32; cf. Plut. *Otho* 8; on those two passages, *Heubner,* op. cit., 119 sqq., esp. 126). Paulinus pleaded for delay, not haste, citing various long-term advantages of Otho's position which included (*C. H. Moore*'s translation of the *Histories,* LCL) the control of "Pannonia, Moesia, Dalmatia and the East" as well as "public and private resources and an enormous amount of money, which in time of civil strife is more powerful than the sword" ('et immensam pecuniam, inter civilis discordias ferro validiorem').

56 E.g. *Heubner,* op. cit., III. 32 (ad 3. 8. 2: "neben Aegypten sind vor allem Syrien und Asien gemeint").

57 The wide meaning of 'opulentus' (cf. e.g. Tac. *Hist.* II. 32. 4, and *Ann.* III. 43. 1) implies i.a. mineral wealth; Lewis — Short cites (s.v.) Plaut. *Ep.* 2. 2. 117: 'opulentus auro' (= rich in gold).

58 Tac. *Hist.* II. 84. 2–3.

59 Read: to wait with the decisive battles till the newly raised additional troops become operative ?

legions and the mineral wealth of Illyricum, Vespasian had opted for a prudent strategy in 69, conscious of the advantages which his rule over the all-important *metalla Illyrici*[60] gave him. Owing to Antonius Primus' audacity, not to say temerity, Vespasian's advice (shared by Mucianus) remained ineffective, and the Flavian victory was accomplished in a comparatively short time. However, the logic of the advice, wherein the mining factor had prominent, though not quite an explicit, rôle, will have been valid regardless of its failure to convince Antonius Primus.

* * *

To conclude briefly. The mining factor can explain concrete aspects of a number of Roman civil wars — their strategy as well as the course of specific events. This is especially true of the factor presented by the *metalla Illyrici*, the richest complex of mines in the whole Empire. But the chief lesson to be deduced from the scrutiny of the part miners and mines played in the history of the *bella civilia* concerns major issues of a social, political and economic nature. Two points of that order should be reemphasized. The army of the Empire was not a citizen army any more, for several centuries; the loyalty of its soldiers had to be payed for promptly and heavily, especially in the delicate seasons of civil wars and in provinces such as those of Illyricum — variously important but notoriously difficult to command. These soldiers and the Romans in general did not accept token money; consequently, *argentariae* and *aurariae* were necessary to all the candidates to the Principate whose ambition led them to fight for the supreme power. The use of the *moneta comitatensis* and the appearance of State mints in many provinces — their concentration in Illyricum and its neighbourhood being especially strong — belong to the same complex of politico-economic phenomena, which reflected the increasing frequency of wars, both internal and external, in the post-Severan age.

Слободан Душанић

ЈУЛИЈАНОВА СТРАТЕГИЈА 361. ГОДИНЕ

На почетку грађанског рата 361. године, Јулијан је одлучио да поведе сразмерно мали одред војника на дугу, напорну, веома брзу и полутајну пловидбу Дунавом, која ће се завршити дводневним боравком у Сирмијуму. Та пловидба је била јако смела, а изгледала је стратешки као и психолошки

[60] Most of them were active as early as the beginning of the Principate, see my papers referred to supra, note 37.

неоправдана; Јулијан је важио за одличног војсковођу који не преузима беспотребне ризике. Стога се антички и модерни судови о Јулијановој стратегији 361. углавном крећу од неразумевања до неодобравања. Ипак постоји рационално објашњење за Јулијанову одлуку (показаће се: мудру и вредну посредног помена у *Писму Атињанима* [13. 287 *a*]) да се дочепа Сирмијума што се брже могло и без обзира на опасности. Тако је поступио да би себи обезбедио контролу над богатим рудницима сребра и злата у Подрињу и Поцерини, као и над предметима од драгоцених метала (новац, слици, посуђе и тсл.) који су се чували у Сирмију и сирмијској ковници. Сребро и злато су му били потребни да би исплатио већ обећана *donativa* својој војсци, као и за друге трошкове грађанског рата, увек скупог. Без сребра и злата његова узурпација није имала изгледа на успех, те се одступање од смотрене стратегије наметало као неминовност. Речите паралеле пружају извори који говоре о грађанским ратовима из 314. и 69. године. Оне се могу сажети у познату формулу да ковани новац односно рудници племенитих метала чине нервни систем у организму грађанског рата (*belli civilis nervi*).

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 299.18(093) =75

ALEKSANDAR LOMA

PROCOPIUS ABOUT THE SUPREME GOD OF THE SLAVS (BELLA VII 14, 23): TWO CRITICAL REMARKS

A passage from Procopius, Bella VII 14, 23 is reconsidered, in which the beliefs of the heathen Slavs are described. It is shown to be corrupted. The main emendation proposed here consists in separating the worд δημιουργόν from the preceding τῆς ἀστραπῆς and connecting it with the following ἁπάντων: consequently, the supreme god of the Slavs is said not to be the producer of lightning, but the creator of the universe.

The earliest and the most precious record of Slavic heathendom is found in an ethnographic excursus of Procopius' Gothic war, Bella VII 14, 23. It starts with a mention of the supreme god of the Slavs. The sentence reads as follows:

> θεὸν (v.l. θεῶν K) μὲν γὰρ ἕνα τὸν τῆς ἀστραπῆς δημιουργὸν ἁπάντων κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι, καὶ θύουσιν αὐτῷ βόας τε καὶ ἱερεῖα πάντα (v.l. ἅπαντα K.).[1]

This passage has been quoted many times and subjected to many interpretations, but the textual problems it poses have never been tackled, at least two of which are identifiable. One of them is the superfluous αὐτόν. It is noticed by L. A. Gindin and V. L. Cymburskij, who explain –and translate– it as an emphasis:

> Ибо они (т. е. Анты и Склавины) считают, что один из богов[2] — создатель молнии — **именно он есть** [bold A. L.] единый владыка всего, и ему приносят в жертву быков и всяких жертвенных животных.

In our opinion, it is better to assume an ellipsis here, caused by avoiding the repetition of the verb νομίζειν, which is used in the double sense of 'to believe in, to worship' with the complement θεὸν μὲν γὰρ ἕνα, and 'to believe that, to consider'

[1] We follow the edition of *J. Haury*, Procopii Caesarensis opera omnia, Vol. II, Bella V–VIII, Leipzig 1963, p. 357.

[2] Свод древнейших письменных известий о славянах т. I, Москва 1991, 183. The editors read θεῶν following the manuscript K.

with κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι, both constructions being familiar to Procop in similar contexts.[3]

The other oddity is less striking, but more relevant for the correct understanding of information given to us by Procopius. It is the expression ὁ τῆς ἀστραπῆς δημιουργός. What does it mean? Was the supreme god of the Slavs envisioned as the ‘producer of lightning’ as an atmospheric phenomenon, or ‘the manufacturer of lightning’, in the sense of a thundergod skilled in smithery who forged his own thunderbolt? The latter interpretation is that of Gindin and Cymburskij, who in their commentary on the page 221 admit the possibility of the literal translation “изготовитель молнии” and refer to the Slavic myth, as reconstructed by Potebnja, of the divine blacksmith defeating a dragon. However, there is no reliable evidence of such a representation among the heathen Slavs. In Baltic mythology the corresponding role is played not by the thundergod Perkunas himself, but by Teljavel’, who is said to have forged for him the sun.[4] If the god mentioned by Procopius is Perun –this being the most probable identification– we would expect him to be defined rather as the master of lightning than as its producer or manufacturer. No wonder that most scholars spontaneously interpret the passage in question precisely in this sense, regardless of the oddness of Procopius’ expression, cf., for instance, *J. Puhvel*, Comparative Mythology, Baltimore/London ^{2}1988, 234:

> Already Procopius ... spoke of the Slavs as having the **lord of lightning** [bold A.L.] as their supreme deity, to whom they sacrificed cattle and other animals.

However, what we are facing here is not a problem of interpretation, but a textual one. The expression τῆς ἀστραπῆς δημιουργός is unparalleled in entire Greek literature,[5] and thus necessarily suspect of corruption. In late authors the word δημιουργός is related to θεός designating Christian God or a monotheistically conceived Zeus almost exclusively in the Platonic sense of ‘demiurge’ as the creator of the universe, and regularly completed by (τῶν) ὅλων,[6] (τοῦ) παντός,[7] (τῶν)

---

[3] For the former usage cp. Bella I 19, 35: ἄμφω δὲ ταῦτα τὰ ἔθνη, οἵ τε Βλέμυες καὶ οἱ Νοβάται, τούς τε ἄλλους θεούς, οὕσπερ Ἕλληνες νομίζουσι πάντας, καὶ τήν τε Ἶσιν τόν τε Ὄσιριν σέβουσι “both those peoples, Blemyes and Novatae, worship all the other gods worshiped by the Greeks, and also Isis and Osiris”and id. VI 14, 1: ὑπὲρ μὲν Ἴστρον ποταμὸν ἐκ παλαιοῦ ᾤκουν πολύν τινα νομίζοντες θεῶν ὅμιλον “long time ago they lived on the other side of the river Danube, and worshiped a large number of gods”, and for the latter VI 15, 25: τοῦτον γὰρ τῷ Ἄρει θύουσιν, ἐπεὶ θεὸν αὐτὸν νομίζουσι μέγιστον εἶναι “they make of him a sacrifice to Ares, because they consider him to be the greatest god”.

[4] According to a gloss inserted by a west-Russian copyist into Slavic translation of Malala’s chronicle. Only in the later folklore can Perkunas be represented as the blacksmith of God (Dievs). Cf. *V. V. Ivanov* and *V. N. Toporov* in Мифы народов мира. Энциклопедия, т. 2, Москва ^{2}1988, p. 499.

[5] Soph. Aias 1034 sq.: Ἆρ’ οὐκ Ἐρινὺς τοῦτ’ ἐχάλκευσεν ξίφος, / κἀκεῖνον (sc. ζωστῆρα) Ἅιδης, δημιουργὸς ἄγριος cited by Gindin and Cymburskij p. 221 is a poetic metaphor and cannot be taken as a proper parallel to the bare definition in Procopius.

[6] τῶν ὅλων δημιουργός Aetius I 7, 11–34 p. 301 sq. Diels.; Ael. arist. Jebb, VI 26–27; Philostr. Vita Apoll. IV 30; VIII 7; Ael. Arist. 144, 23–24.

[7] ὁ τοῦ παντὸς δημιουργός Philostr. Vit. soph. 2, Olearius p. 575, 23.

πάντων[8] and (τῶν) ἁπάντων.[9] In the view of this fact, it can hardly be by accident that the word δημιουργόν is followed here precisely by the genitive ἁπάντων. Yet, in the present state of our text it is related not to the preceding, but to the following word, κύριον. We propose to insert a comma behind ἀστραπῆς, thus relating it to the preceding θεόν and at the same time separating from δημιουργόν, with the consequence that ἁπάντων is understood as a complement to the latter word and not to the following κύριον, which is the reading of our vulgate. This slight intervention seems inevitable, but not sufficient, because the construction of the word 'god' with a genitive of competence such as *θεὸς τῆς ἀστραπῆς or **deus fulguris*, common as it is in modern languages, where the expressions like *god of lightning*, French *dieu de l'éclair*, German *Gott des Blitzes*, Russian *бог молнии*, etc. are normally used, was, to our knowledge, quite unusual in both classical Greek and Latin. Consequently, the text seems to be not only misunderstood by the scribes and editors, which resulted in a wrong punctuation, but more seriously corrupted. We are forced to admit a lacuna before the genitiv τῆς ἀστραπῆς with its necessary antecedent fallen out. We can only guess which word it might have been. Perhaps a substantive meaning 'lord, master, owner', but also an adjective such as ἐπώνυμος, used with genitive in the meaning 'named after', with no less than seventeen occurences in the "Wars" only. This conjecture can be supported by a linguistic fact. If it is Perun that is referred to, as is generally accepted, it is worth noticing that his name occurs in Slavic languages also as an appellative meaning 'lightning, thunderbolt' (Russ. *перу́н*, WRuss. *пяру́н*, Pol. *piorun*, Czech *perun*).[10] Consequently, Procopius or his source may have spoken of Perun being named after the lightning.

In the light of the conjectures proposed above, we read as follows:

> θεὸν μὲν γὰρ ἕνα τὸν τῆς ἀστραπῆς [ἐπώνυμον,] δημιουργὸν ἁπάντων [καὶ] κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι "they believe in one god, named after the lightning, (and believe) that he is the creator and the only master of the universe".

The proposed reading is, of course, hypothetical, but we hope it to be a step toward a better understanding of this obviously corrupted and lacunate passage. For the history of religions we can deduce that the Slavs ascribed their thundergod a demiurgic role, which may be traced back to the Indo-European cosmogony of fire.[11] A further deduction, much less certain because it is based on our highly conjectural supplying of ἐπώνυμον, would be the existence, among the southern Slavs, of the word **perunъ* both in its theonymic and its appellative usage at a date as early as the

---

8 πάντων δὴ τῶν ὄντων Ζεὺς αἴτιός τε καὶ δημιοργός Ael. arist. Jebb, 6, 26–27; τοῦ πάντων δημιουργοῦ καὶ βασιλέως 9, 8–9, ср. и 9, 27.

9 (ὁ) δημιουργὸς τῶν ἁπάντων Clem. Rom., Ep. I ad Cor. 26, 1; 59, 2, ὁ (μέγας) δημιουργὸς καὶ δεσπότης τῶν ἁπάντων id. 20, 11; 33, 2; Πλάτων γάρ τοι καὶ αὐτὸς Δία μὲν καλεῖ τὸν δημιουργὸν τῶν ἁπάντων Stobaeus I 1, 28.

10 Cf. *М. Фасмер*, Этимологический словарь русского языка, перевод и дополнения О. Н. Трубачева, т. III, Москва 1987, 246.

11 Cf. *А. Лома*, Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике, Београд 2002, 207.

sixth century A.D., i.e. some two hundred fifty years before it is for the first time explicitely attested in the treaty between Russia and Byzantium of 908 A.D. cited by “the Primary Chronicle”. This possibility might be of interest for the much disputed etymology of the word, which is, hovewer, a problem that deserves a special study.

Александар Лома

ПРОКОПИЈЕ О СЛОВЕНСКОМ ВРХОВНОМ БОГУ
(BELLA VII 14, 23): ДВЕ КРИТИЧКЕ ОПАСКЕ

Разматра се место из Прокопијевих Ратова VII 14, 23 где је реч о веровањима паганских Словена. Доказује се да је оно искварено. Најважнија поправка која се овде предлаже састоји се у томе што се реч δημιουργόν одваја од претходне τῆς ἀστραπῆς и повезује са следећом ἁπάντων: на тај начин излази да је за словенског врховног бога речено не да је произвођач муње, него да је творац свега.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 929.52(495.02)

БОЈАНА КРСМАНОВИЋ — НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ

ЛЕГЕНДАРНЕ ГЕНЕАЛОГИЈЕ ВИЗАНТИЈСКИХ ЦАРЕВА И ЊИХОВИХ ПОРОДИЦА

У раду је у главним цртама праћена појава и развој легендарних родослова појединих византијских владара и њихових породица од раног доба до краја Византијског царства. Истраживање је превасходно засновано на делима дворске реторике, житију патријарха Игњатија, биографији Василија I Македонца и на *Историји* Михаила Аталијата. Утврђени су и издвојени типски елементи од којих су се поменуте генеалогије састојале.

Теоретски посматрано, цар је у Византији, исто као и у доба класичног Римског царства био биран на основу својих особина и заслуга, разуме се — вољом Божијом. У пракси су пак услови који су доводили појединца на престо били много компликованији а начини задобијања власти разноврсни. Фактор породичне припадности често је, без сумње, играо пресудну улогу. Како се сматрало потпуно законитим да владајући цар одреди себи савладара и наследника, природно је било очекивати да његова одлука о десигнацији падне на сопственог сина или неког блиског сродника. Тако се и у политичкој доктрини појавило питање шта је битно за царевање: врлина (ἀρετή) или род (γένος). Кад је врлина била у питању, дворска пропаганда је вешто и зналачки користила чињенице и реалне особине, спретно њима баратајући, прећуткујући једне и истичући друге, већ према прилици. Што се породичног порекла тиче, оно се обавезно истицало уколико је било угледно. Ако је, међутим, било скромно и незнатно, могло се преко њега ћутке прећи и ставити нагласак на стварне или фиктивне подвиге цара; могла се, такође, и јасно подвући потпуна небитност рођења у поређењу са извршеним делима и испољеним врлинама. Но, било је примера, и то нарочито када би се неки доиста *homo novus* дочепао власти или када би се образовала и учврстила његова династија, да су саветници новоустоличеног владара или његови потомци настојали да поред врлина пронађу и одговарајуће угледне претке и исконструишу упечатљиву генеалогију. Што су такве генеалогије залазиле дубље у прошлост, преци су били све значајнији, док се не би дошло до неког славног митског јунака или чак до неког божанства. Постављало се питање за кога и за чију политику у прошлости ће се владајући цар или оснивач династије везати и чији ће историјски подухвати или легендарни лик послужити као узор.

Треба узети у обзир и чињеницу да се са експлицитно разрађеном генеалогијом додирују како представе о праузору, родоначелнику идеалне владарске породице, тако и систем поређења са митским јунацима и историјским великанима прошлости. Избор компарација није само резултат посезања за реторским украсом него и одређена политичка порука.

Намера нам је да у главним цртама сачинимо један колаж из кога би могла да се назре основна слика коју предочавају разноврсни списи као што су, на пример, дела дворске реторике, тенденциозно житије патријарха Игњатија из пера Никите Пафлагонца, династички манифест Житија Василија I, или пак историја Михаила Аталијата, пристрасног поштоваоца Нићифора III Вотанијата.

Рано доба

У синкретистичком амбијенту разноразних религија време тетрарха пружало је својим шароликим пантеоном велике могућности за састављање генеалошких стабала. Нема потребе много расправљати о разрађеном породичном систему Јовија и Херкулија, у оквиру кога су чланови царског колегија, као четири елемента, владали на земљи подражавајући уређење на небу (P.L. VIII /V/ 4, 1).[1] Исти систем био је замишљен да би одредио и хијерархију међусобних односа двојице августа и двојице цезара. Плодно тле паганског многобоштва погодовало је даљем развијању индивидуалних култова и стварању личних политичких програма. Тако је, на пример, Галерије (293–311), на згражање хришћанина Лактанција, који је делао на прелазу из III у IV век (De mortibus pers. 9, 9), и настављача Аурелија Виктора с краја IV столећа (Epitome de Caes. 40, 17), после својих војних успеха 297/298. године, почео да се пореди са Александром Великим и Ромулом, и да систематски истиче своје порекло од самог бога Марса, који се у облику змаја приближио његовој мајци Ромули.[2]

Наметнувши се тетрархијском колегијуму спретно и без већих потреса захваљујући трупама свог оца, августа Констанција Хлора, који је био на самрти, Константин I (306–337) ушао је преко свог таста Максимијана (286–305; 306–310) у породицу чији је родоначелник био Херкул, а опстанак у њој потврдио је сопственим врлинама.[3] У почетку таст и зет сложно наступају као *impe-*

---

[1] XII Panegyrici latini, ed. *R.A.B. Mynors*, Oxford 1964. Cf. *M. Flašar,* Orbis Quadrifariam Duplici Discretus Oceano. A Rhetorical Symbolization of the Roman Tetrarchy, The Age of Tetrarchs, Belgrade 1995, 113–125. V. et *A. H. M. Jones,* The Later Roman Empire, Oxford 1964, 38; *T. Barnes,* Constantine and Eusebius, Cambridge, Mass. — London 1981, 11 sq.

[2] Lactantius, De mortibus persecutorum, ed. *J. L. Creed,* Oxford 1984 (српски превод *Милене Милин*: Лактанције, О смрти прогонитеља, Источник 41, 2002, 141–160; Источник 42, 2002, 143–153); Sextus Aurelius Victor De Caesaribus, ed. *F. Pichlmayr*, Leipzig 1911. Cf. S. *Dušanić,* Imitator Alexandri and reditor libertatis. Two controversial themes of Galerius' political propaganda, Age of Tetrarchs, 77–98; *D. Srejović,* Diva Romula, divus Galerius, o.c., 297–310.

[3] На Херкула, односно Херакла, као деификованог претка позивали су се и хеленистички владари од времена Филипа II, а и римски цареви, као што су Хадријан и Севери. V. *F. Dvornik,* Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background, I–II, Washington D.C., 1966, 172 et passim.

ratores semper Herculii (P.L. VII /VI/ 2, 5). Максимијанов панегиричар тврди да царева припадност роду Херкулија није била пука измишљотина песничке слободе проистекла из непроверених прича прошлих векова, него је водила преко древне римске породице Пинарија, свештеника Херкулових, досељених у Италију из аркадског града Палантеја (P. L. X /II/ 1, 3).

Међутим, динамика међусобних односа међу тетрарсима наметнула је Константинов раскид са тобожњим припадањем херкулијевској породици. С једне стране, он се све више окреће соларном култу чији је бог заштитник *Apollo noster* (P.L. VI /VII/ 21, 7), а са друге — чинило му се опортуним да установи „дедовско сродство" са неким реалним царем. Цар Клаудије II Готски (214–270), временски довољно близак да сродност са њим може да делује реално, а опет довољно далек да детаљи његових родбинских веза нису Константиновим савременицима били сасвим презентни, послужио је као хвале вредан царски предак, реформатор који је васпоставио „расточену и изгубљену дисциплину" унутар Царства и на „копну и мору уништио" варварске Готе зауставивши њихов продор на Понту и на ушћу Дунава.[4] Свој згодни и корисни фалсификат анонимни панегиричар духовито је увео у историју као податак „који већина досад можда не зна, док је онима који те воле одлично познат" (P. L. VI /VII/ 2,1 sqq.; cf. et V/VIII/ 2,5). Тако је захваљујући Клаудију II, Константин постао трећи император у породици у којој су већ владала двојица принцепса. Овај фиктивни предак му је сасвим загарантовао да је већ „приликом рођења заслужио царство". Кад је ушао у царски двор у Триру (sacrum palatium), предодређен да влада (non candidatus imperii sed designatus), тамо су га већ чекали „предачки лари" (P.L. VI /VII/ 4, 1).

Константиновим синовима веза са Клаудијем II Готским није била потребна. Довољна им је била *trigonia,* припадност трећој генерацији царског рода после деде Констанција Хлора и оца Константина (Lib. Or 59, 13; Them. I 2a).[5] Само Јулијан, у енкомиону упућеном Константиновом сину Констанцију (337–361), типичним реторским поседеом тврди да су ближи преци сасвим довољни за похвалу и да једва има потребу за сећањем на цара Клаудија, да би затим детаљно изнео његове вредне особине, које је Констанције, разуме се, наследио (Iul. I 5).[6] У свом следећем говору Констанцију Јулијан династији Пелопида, која потиче од Зевса, супротставља као много делотворније и конкретније примере цареве непосредне претке, Клаудија II, Констанција Хлора, оца Константина али и деду по мајци — у константиновској пропаганди проскрибованог — августа Максимијана (Iul. III 2).[7] Јулијану се очигледно свидео овај предак,

[4] Cf. *H. A. Drake,* In Praise of Constantine. A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricennial Orations, Berkley — Los Angeles 1976, 12, 21; *Barnes,* Constantine and Eusebius, 35 sq.; *P. Heather,* New men for new Constantines? Creating an imperial elite in the eastern Mediterranean, New Constantines, 16 n. 28, ed. *P. Magdalino*, Cambridge 1994.

[5] Libanii Opera, ed. *R. Foerster,* Leipzig 1903 — Hildesheim 1963; Themistii Orationes I, ed. *G. Downey,* Leipzig 1965.

[6] Julianos, Oeuvres compl. I 1 Discours, ed. *J. Bidez,* Paris 1932.

[7] Тетрарх Максимијан, породични шеф Херкулија, био је отац Константинове жене Фаусте, која се, како изгледа, показала нелојална према свом мужу, те ју је он смакао и успомену на

па је у свом сатиричном спису *Цезари*, у коме је изложио подсмеху све римске цареве, обрушивши се посебно на Константина Великог који је изневерио стару религију и убио сопственог сина, изузетно споменуо Клаудија Готског као позитивну личност, великодушног и родољубивог владара, од богова одређеног за родоначелника потоњих царева (Iul. Caesar. 360).[8] У тренутку када сам Јулијан (361–363) после смрти постаје предмет похвале, Либаније, у погребном слову које му је саставио, спомиње само његовог деду Констанција Хлора, цара који је презирао богатство и уживао оданост својих поданика, и оца, Јулија Констанција, који се лојално повукао пред својим полубратом Константином, мада је од њега имао веће право на царство (Lib. Or. 18, 8).[9] Да су сви чланови Константинове шире породице, потомци Констанција Хлора, били сматрани потенцијалним претендентима на престо, говори и чин њиховог брзог и систематског смакнућа, које је уследило после Константинове смрти 337. године.

Савременици су били свесни да се Јулијановом смрћу угасила Константинова династија. Његовог наследника Јовијана (363–364) изабрао је Бог уз помоћ војске, и он ступа на историјску сцену захваљујући својим врлинама, које га чине достојним припадником имагинарне породице римских царева, Августа, Тиберија, Трајана и двојице Антонина, а посебно цара Константина, на кога, каже Темистије, нови цар чак и физички личи. Занимљиво је приметити да се Темистије позива и на Диоклецијана, припадника божанске породице Јовија, са којим је Јовијан у хомонимној вези (Them. Or. V 63 d — 64 a, 70 d).

Породично име Флавија, којима су припадали римски цареви I века (Веспазијан, Тит и Домицијан), стекло је изузетан углед, тако да од друге половине III века, са Константиновим тобожњим дедом, Клаудијем II Готским, улази у царску титулатуру. Можемо пратити његову употребу, са мањом и већом учесталошћу, све до Јустинијана II (685–695; 705–711).[10] Када у оквиру хеленизације царске администрације, у време цара Ираклија (610–641), у титулатури почне да преовлађује грчки назив *василевс,* заједно са титулом *август̄а* губи се и породично име Флавија. Спрега ова два назива јавља се као пример упадљиве архаизације у једној новели Лава VI Мудрог,[11] цара који је, као што ћемо видети, нарочито инсистирао да тобожњом царском прошлошћу растера незгодне асоцијације у вези са доласком свог оца на власт.

Теодосије I (379–395) био је прави пример цара кога је владајући император Грацијан (375–383) одредио за свог савладара и наследника због успеха које

њу предао забораву. Уп. *Нинослава Радошевић*, Константин Велики у византијским „царским говорима", ЗРВИ 33 (1994) 7–19.

[8] The Works of the Emperor Julian II, ed. *W. C. Wright*, Harvard–London 1969.

[9] Константин је био најстарији син Констанција Хлора, али био је рођен у једној, по свој прилици, ванбрачној вези. У сваком случају, Константинова мајка Јелена била је много нижег порекла од Јулијанове бабе, која је потицала из тетрархијског клана.

[10] *G. Rösch,* Ὄνομα βασιλείας, Wien 1978, 49 et passim.

[11] *G. Ostrogorsky,* Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz, in: *E. Kornemann,* Doppelprinzipat u. Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig–Berlin 1930, 170–171 (=Сабрана дела III, Београд 1970, 184).

је као војсковођа постигао и изузетних способности које је испољио. Панегиричари га приближавају примерима узорних римских владара, Трајана и Хадријана, који су као и он потицали из Шпаније. За сваки случај, песник Клаудијан (IV Cons. 18 sqq.) учвршћује Теодосијеве позиције крвним сродством са Трајаном, моделом императора — успешног војсковође.[12]

Занимљиво је споменути и Прокопија из Газе, код којег је провинцијско порекло Анастасија I (491–518) прерасло у припадност древном роду (Procop. Gaz. In imp. Anastasium Paneg. 2, 29–30).[13] Он каже да су његов родни град Драч, Епидамн, населили Коринћани у давна времена, те је припадајући њиховом роду, цар наследио и особине Спартанаца, а истовремено и познату човекољубивост Феачана, који су се са своје стране такође населили у Драчу. И Херакла наводи као претка, а преко њега и самог Зевса. Можемо се упитати да ли је ретор из Газе, који иначе пише мимо хришћанских оквира, намерно алудирао на тетрархијски спрег Јупитера и Херкула, родоначелника царева тетрархијског доба.[14] Један други Анастасијев савременик, песник Христодор, описујући статуе које су красиле Зевксипове терме у Цариграду, налази за сходно да славног римског војсковођу I века пре Христа, Гнеја Помпеја, прогласи за родоначелника цареве породице.[15]

*

У до сада наведеним примерима видљиво је да се *геносу* у рано доба придавала велика пажња, те да се у генеалогијама, које су пригодно састављане за поједине владаре, могу пратити одређени типски елементи.

Прво, за владаре Царства у којем хришћанство тек хвата корен постоји очигледан интерес да се повежу са боговима и полубоговима паганства на заласку — Јупитером, Марсом и Херкулом. Такође, присутан је елемент везивања за конкретне владаре из ближе и даље прошлости, или за њихове породице, што би се могло схватити као потреба за успостављањем и континуитета али и легитимитета (нпр. Клаудије II Готски, Трајан, породица Флавија). Треће, успостављање сродничких веза са истакнутим историјским личностима римске републиканске прошлости, какви су припадници патрицијског рода Сципиона, или Гнеј Помпеј, у функцији је истицања не само рода него и врлине у оквиру одређеног система вредности. И на крају, док је у легендарним генеалогијама веза са римском државом стално оживљавана, чини се да је у мањој мери присутно ве-

[12] Claudian I, ed. *M. Platnauer*, Cambridge Mass. — London, 1963, 286 sq. Cf. *M. Whitby*, Images for emperors in late antiquity: a search for New Constantine, New Constantines, 86.

[13] Procopii Gazei In imperatorem Anastasium panegyricus, ed. *C. Kempen*, Bonn 1918. Уп. *И. Тот*, Поређење у панегирику Прокопија из Газе посвећеном Анастасију I, ЗРВИ 33 (1994) 26.

[14] *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 121.

[15] Anthologie Grecque t. I, Anthologie Palatine livre II, ed. *P. Waltz*, Paris, 1928, v. 398–406. Cf. *C.d.F. du Cange*, Historia Byzantina duplici commentarii illustrata, Paris 1680 — Bruxelles 1964, 85.

зивање за примере из античке грчке историје (Коринћани, Спартанци, али и они митске провенијенције, као што су Хомерови Феачани).

Оно што је, међутим, најбитније јесте да је од IV века па надаље лик Константина Великог од конкретног рођака и претка владара његове династије постао апстраховани тип родоначелника свих потоњих царева, увек присутан у будућим временима, уз додуше неједнак интензитет, било као згодно име за поређење, било као равноправни и веома важан члан породичне генеалогије.

Осврћући се успут на период до последњих деценија IX века, указаћемо само на узоре из прошлости, које су у својој пропаганди користили цареви у појединим периодима. Јустинијанови наследници често су се називали Новим Константинима; Ираклијеви идеолози позивали су се, такође, на Константина али чини се да су већи значај придавали библијском цару Давиду, и због хомонимије, Хераклу.[16] Цареви иконоборци били су пак заинтересовани и за Константина, као и за Јелену и култ часног крста.[17]

Истовремено, пада у очи да се у IX веку појавила и у приличној мери усвојила „историчнија" легенда о пореклу Константина Великог, где ни о Хераклу ни о Клаудију II више није било помена, већ се инсистирало да је оснивач новог царства на Босфору потекао из ефемерне везе Констанција Хлора са Јеленом, младом женом сумњивог порекла, коју је отац, крчмар, понудио успутном војнику за једну ноћ.[18] Прилично фантастично и мало вероватно звучи детаљ о пурпурној хаљини коју је као поклон захвалности будући цар оставио крчмаревој ћерци. Без обзира на то, чињеница је, ипак, да је слика Константина, првог хришћанског владара и оснивача Царства, надживела Византију.

У потоњим временима творци генеалогија враћаће се овим елементима као већ познатим моделима. Ми ћемо се задржати на два примера, најупечатљивија у целој византијској књижевности. Генеалогија Василија I Македонца, настала на прелазу из IX у X век, коју су разрадили Лав VI и Константин VII, а можда већ и патријарх Фотије, и генеалогија Нићифора III Votанијата, из XI столећа, укључена у Аталијатово историјско дело, свака за себе представља богату, разгранату и до детаља разрађену целину. Треба истаћи да су оба ова цара дошла на власт узурпацијом.

---

[16] *Marlia Mundell Mango,* Imperial art in the seventh Century, New Constantines. Будући да ће о јерменским Арсакидима бити речи касније у тексту, занимљиво је споменути да је према једном јерменском извору Ираклије био њихов потомак, в. *Gy. Moravcsik,* Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I., DOP 15 (1961) 66.

[17] *J. Moorhead,* Iconoclasm, the Cross and the Imperial Image, Byz. 55 (1985) 169–79.

[18] *F. Winkelmann,* Das hagiographische Bild Konstantins I. in mittelbyzantinischer Zeit, Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert, Praha 1978, 179–203. *A. Každan,* „Constantine Imaginaire". Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great, Byz. 57 (1987) 196 sqq.

Генеалогија Василија I Македонца

Оснивач готово најдуже у низу династија средњег и позног византијског периода, Василије I (867–886), појавио се као младић у Цариграду носећи са собом из своје постојбине, теме Македоније, само огромну жељу за успехом и одважност да је оствари. Сасвим је јасно да је једном таквом владару, скоројевићу умешаном у убиство свога заштитника Михаила III (842–867), био неопходан упечатљив родослов. Колико је фасцинантна његова животна прича, толико је занимљиво и сналажење његових енкомијаста и утемељивача династичке политике у комбиновању реалних и фантастичних елемената у настојању да јавности понуде убедљиву слику непорочног владара потеклог из угледне и надасве знамените породице. То је тим занимљивије ако се има у виду да су генеалогију осмислили управо син[19] и унук Василија I.

Лав VI (886–912) и Константин VII Порфирогенит (913–959), образовани потомци неписменог Василија, припадали су, сваки у своје време, културним и ученим круговима престонице, а истовремено су и активно утицали на буђење и уобличавање интелектуалних интересовања и преокупација, као и на даље усмеравање њихових токова. Непобитна је чињеница да су обојица царева радили на учвршћивању идеолошке подлоге сопствених владавина, али се не можемо отети утиску да су наступали и као писци жељни да искажу своју ученост и да се покажу као људи од пера свога времена. „Македонска ренесанса“ која почиње „првим византијским хуманизмом“[20] Фотијевог књижевног окружења, крајем IX века а нарочито током X века, дакле у време владавине двојице царева-интелектуалаца, поприма карактер наглашеног антикваризма и испољава настојање за енциклопедијским прикупљањем постојећих знања. У том светлу гледано, може се схватити и опширност и разуђеност Василијеве генеалогије као и посезање за конкретном историјском прошлошћу. У науци је већ запажено да су ова двојица аутора били одлични познаваоци античке реторске теорије, која се никад није угасила, али је у ово време доживела нарочити процват. И у *Посмртном слову*, чији је аутор Лав VI, као и у *Vita Basilii* Константина VII Порфирогенита препознају се упутства позноантичких теоретичара реторике.[21]

---

[19] У науци се у више наврата доводило у сумњу Василијево очинство над Лавом VI, с обзиром на брачни троугао у коме су Михаило III, његов љубимац Василије и Евдокија Ингерина у доба Лавовог рођења живели. В. детаљније *C. Mango,* Eudocia Ingerina, the Normans, and the Macedonian Dynasty, ZRVI 14/15 (1973) 17–27; *E. Kislinger*, Eudokia Ingerina, Basileios I. und Michael III., JÖB 33 (1983) 119–136; *Patricia Karlin-Heyter,* L' enjeu d'une rumeur. Opinion et imaginaire à Byzance au IXe s., JÖB 41 (1991) 85–111.

[20] *P. Lemerle,* Le premier humanisme byzantin, Paris 1971; *Я. Н. Любарский*, Сочинение Продолжателя Феофана: хроника, история, жизнеописания? Приложение к книге: Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей, Санкт-Петербург 1992, 220–221 (=Византийские историки и писатели, Санкт-Петербург 1999, 88–89).

[21] О Псеудо-Менандру, теоретичару из III/IV в. као узору за *Посмртно слово* и *Vita Basilii* в. *Carlotta Amande,* L' encomio di Niceforo Botaniate nell'Historia di Attaliate: modelli, fonti, suggestioni letterarie, Serta Historica Antiqua 2 (1989) 265–286; *Martha Vinson*, Rhetoric and writing strategies in the ninth century, Rhetoric in Byzantium, ed. *Elizabeth Jeffreys*, London 2003, 15 sq. Уп. и примере појединих места из Теофановог Настављача на основу схеме ретора Афтонија (IV/V в.) коју је пре-

Млади цар Лав VI сматрао је целисходним да на почетку своје владавине јавно изнесе похвалу покојним родитељима[22] и пружи идеолошку подршку Македонској династији којој је припадао. Нашавши се у реторичкој *dubitatio*, Лав се питао да ли је, после толиких добро познатих сјајних Василијевих успеха, уопште потребно залазити у појединости његовог рода (πρὸς ἀκρίβειαν τὸ γένος διεξιέναι), будући да правила енкомиона налажу да се о домовини и породици расправља само у случајевима када не постоје дела вредна помена. Међутим, како су и порекло (αἱ ἄνω πηγαὶ τῆς γονῆς) и владавина Василија I били подједнако славни, његов наследник је ипак говорио о Арсакидима, древном роду од кога је потекао. Познато је да је чувена парћанска владарска породица, коју је Арсак I основао средином III столећа пре нове ере, уживала у антици огроман углед. За тај род су се везивали и Сасаниди, који су их покорили 226 г. н. е., као и млада хришћанска јерменска држава IV века.[23] Преко Парћана се могла повући фиктивна веза са Ахеменидима, што Лав VI Мудри и чини. Не задржавајући се на појединостима, „јер не пише историју", он ипак спомиње крвно сродство Арсакида са Артаксерксом „Дугоруким", објашњавајући овај надимак персијског цара не одређеном физичком особином, него метафорички, изванредним успесима у ширењу државе. Није ни чудо што је Василије, „варница" такве светлости (можда алузија на персијски соларни култ?), још пре рођења био предодређен да „обасјава ромејски скиптар". Будућем владару екумене мудра божанска промисао одредила је припремни стаж у школи живота, да би се у „животним условима обичних људи" (ἀγωγῇ πλήθους) најбоље обучио за свој позив. Када се тако очеличен нашао у царском окружењу, није се показао као особа огрубела од напора и тешког рада, него је одмах испољио своју урођену племенитост у опхођењу и у поступцима (Or. fun. 44–48).

Дужну пажњу Лав VI посветио је мајци, Евдокији Ингерини, напомињући уопштено да је потицала из веома угледног рода који није заостајао за првим породицама у Царству. Посебно је истицао њену изузетну лепоту, због које је Михаило III хтео њоме да се ожени; она је, међутим, провиђењем већ била намењена Василију, те је постала супруга будућег оснивача Македонске династије. (Or. fun. 52–54).

Основну идеју из поменутог посмртног говора Лава VI, преузео је и детаљно разрадио његов син Константин VII Порфирогенит, аутор *Vita Basilii*.[24] Биографију свога деде започео је излагањем компликоване генеалогије, која је Василија I, такође, доводила у везу са јерменским Арсакидима, али и са Константином Великим и Александром Великим.

дочио *Я. Н. Любарский*, Сочинение Продолжателя Феофана, 239 и н. 94 (=Византийские историки и писатели 107 и н. 90).

[22] Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon le Sage, ed. *A. Vogt* et *I. Hausherr*, Roma 1932. Можда бисмо у прилог сумњи споменутој у нап. 19 навели чињеницу да је Лав у свој посмртни говор укључио и своју мајку Евдокију.

[23] The Oxford Dictionary of Byzantium I–III, New York — Oxford 1991, s.v. Arsacids, Aršak II/III, Trdat the Great (=ODB).

[24] Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekker*, Bonn 1838.

Константин VII објашњава да је сродство Василија Македонца са Арсакидима било успостављено „с очеве стране" (Theoph. Cont., 216). Као и код Лава VI, прича о прецима Арсакидима има пре свега за циљ да истакне Василијеву припадност једној владарској породици; међутим, њеним разрађивањем аутор *Vita Basilii* настоји да представнике јерменских Арсакида доведе и географски у везу са Византијским царством, или прецизније са подручјем из којег је Василије заиста потицао (Адријанопољ). Тако сазнајемо да су се двојица Арсакида, Артаван и Клиен, обрели и настанили у Цариграду већ у време Лава I (457–474), а потом су са „женама и децом" пресељени у град Ники у Македонији (Theoph. Cont., 213–214).[25] За Ираклијеве владе, Арсакиди су пресељени у „други македонски град", у Филипопољ, а одатле потом у Адријанопољ, из којег је потицао Василије Македонац. Како се Арсакидима допао положај Адријанопоља, они су у њему „организовали своју фратрију и племе, намножили се и обезбедили доста добре приходе" (Theoph. Cont., 214–215, 216).

Везу Василијевих предака са престоницом илуструје епизода о његовом деди Маикту, који је, у време владавине цара Константина VI и његове мајке Ирине,[26] стигао у Цариград,[27] где се најпре спријатељио са извесним Лавом, а затим ступио у брак са његовом ћерком. Из тог брака рођен је отац Василија Македонца, који ће се оженити ћерком извесне удовице, за коју се „говорило, не сасвим неосновано, да је била у сродству са Константином Великим" (Theoph. Cont., 215).[28] Тако ће се њихов син Василије дичити да са очеве стране води порекло од Арсака, а са мајчине — од Константина Великог. На крају ће аутор *Vita Basilii* објединити у једну причу порекло родитељâ Василија Македонца наводећи да су се „обе стране гордиле Александровим сјајем" (Theoph. Cont., 216).

Занимљивост легендарне генеалогије Василија Македонца лежи управо у причи о његовом пореклу од Арсакида, које нам предочавају и Лав VI и његов син. Сматра се да би измишљено повезивање са Арсакидима могло да упућује на евентуално јерменско порекло оснивача Македонске династије.[29] Прича о судбини Арсакових потомака у Византији чини језгро генеалогије, дугачка је и разрађена. Упечатљиво је да јој је посвећена далеко већа пажња него сродству

---

[25] Долазак Арсакида на подручје Византијског царства везује се за пропаст парћанске државе у подручју обе Јерменије, коју су уништили Персијанци (поч. V века). Пресељење двојице Арсакида из Цариграда на запад Царства представљено је као безбедносна мера коју је византијски цар применио ради њихове заштите од Персијанаца (Theoph. Cont., 212–213). За град Ники, који се налазио код Адријанопоља, в. *P. Soustal*, Thrakien (Thrakè, Rodopè und Haiminontos), TIB 6, Wien 1991, 374–375).

[26] Константин VI (780–797) у два наврата је делио власт са својом мајком Ирином, 780–790 и 792–797.

[27] Извор (Theoph. Cont., 215) не прецизира одакле је дошао Маикт — да ли из Адријанопоља?

[28] Занимљиво је да ни Лав VI у посмртној беседи, ни његов син Константин VII у биографији Василија I, не наводе имена Василијевих родитеља. Но, име мајке — Панкало — познато је из *Сӣиса о церемонијама* (Constantinus Porphyrogenitus, De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo, ed. *J. J. Reiske*, Bonn 1829–1830, 648).

[29] Детаљно о легендама о пореклу Василија Македонца в. *Moravcsik*, Sagen und Legenden, 59–127.

са оснивачем Византијског царства, који је иначе заузимао значајно место у целокупној идеологији Македонаца.[30] Уз то, предочено је да је родбинска веза са Арсакидима остварена по мушкој, а са Константином Великим по женској линији. Стиче се утисак да укључивање Константина и Александра Великог — школског, неизбежног, примера дворске реторике — у родослов Василија Македонца служи као противтежа егзотичности Артаксеркса и Арсакида. Истовремено, царско сродство са Константином и Александром Великим, сродство већ уобичајено и са јасном нијансом легендарности као да причи о Арсакидима даје одређенију историјску веродостојност.

Како се састављала и презентовала једна таква генеалогија, колики су труд, пажња и знање били неопходни, врло живо и сугестивно описује Никита Давид Пафлагонац (позни IX — рани X в.), противник патријарха Фотија и аутор житија Фотијевог конкурента патријарха Игњатија (Vita Ignatii, PG 105, 565 C–568 A).[31] Према Давиду, генеалогију Василија I саставио је сам Фотије, који је исписао читав сплет лажи уз помоћ једног клирика „александријским писменима на најстаријој хартији, подражавајући доиста древни рукопис... пресвукао га прастарим корицама које је дигао са неке прастаре књиге" и то своје дело сместио кришом међу друге књиге дворске библиотеке. „Лажна историја" Василијевог порекла почиње првим хришћанским јерменским царем Тиридатом, долази до Василијевог оца и завршава се пророштвом о успешној владавини мистериозне личности ВЕКЛАС. Овај назив састављен је од првих слова имена самог Василија, његове жене Евдокије и њихове деце Константина, Лава, Александра и Стефана. Свој састав Фотије је, наводно, подметнуо цару искористивши његову неукост, односно припростост и лакоумност (ἁπλότης, ἤτοι κουφότης). Без обзира на веродостојност ове згодне приче Никите Пафлагонца, остаје чињеница да су и сами Византинци били сасвим свесни да генеалогије могу бити фалсификати и да су многе од њих заиста легендарне. Свакако нам се чини мало вероватном претпоставка да Василије, довољно спретан да од коњушара постане цар, није био упознат са састављањем за њега тако корисног фалсификата.

Уколико би тврђење Никите Пафлагонца било истинито, то би значило да је могуће пратити генезу легендарног Василијевог родослова. Идеју зачету у време Фотија, дотерану под пером Лава VI, коначно је, средином X века, разрадио и уобличио Константин VII Порфирогенит. Ако се има у виду да је сведок византијских збивања са Запада, Лиутпранд из Кремоне, записао како је у Цариграду колала прича (у коју сам аутор није веровао) да је Константин VII био потомак Константина Великог, стиче се утисак да је Порфирогенит, разрађујући династичку идеологију своје породице, подстицао ширење таквих конструкција.[32]

---

[30] О Константину Великом као једном од модела царске идеологије Василија I у дворској уметности његовог времена в. *L. Brubaker,* To legitimize an emperor; Constantine and visual authority in the eighth and ninth centuries, New Constantines, 139–158.

[31] Сличну причу преноси и Псеудо-Симеон (Theoph. Cont., et alii, 689).

[32] Liutprandi Antapodosis I. 7, III 31, Liutprandi Opera, ed. *J. Becker,* Hannover u. Leipzig 1915, 7–8. Cf. *A. Markopoulos,* Constantine the Great in Macedonian historiography: models and approaches, New Constantines, 165.

На овом месту треба скренути пажњу на паралелно трајање легенде и свести о њеној неистинитости, о чему сведоче два познија хроничара, Јован Скилица (крај XI века) и Јован Зонара (прва половина XII века). Док први поклања такорећи безусловно поверење причи о пореклу родоначелника Македонске династије, преузимајући је скоро дословно из *Vita Basilii* (Scyl., 115–116),[33] други је доводи у питање, наводећи да је Василије потицао „из Македоније, од безначајних и непознатих отаца, иако је неко од оних који су о њему писали измишљао (τερατεύεται) да води порекло од рода Арсакида“ (Zon., 407–408).[34]

Родослов Фока — Вотанијата

Посебно место међу ауторима легендарних родослова припада Михаилу Аталијату, писцу друге половине XI века.[35] Желећи да у што већој мери истакне углед свог љубимца Нићифора III Вотанијата (1078–1081), Аталијат је изузетну пажњу поклонио царевом пореклу.[36] Генеалогија коју је саставио састоји се од неколико елемената, од којих неки имају или би могли имати потврду у стварности. Њено језгро чини измишљена прича о пореклу славне византијске породице Фока, од које је, по Аталијату, потицао род Вотанијата.

Поменутом родослову претходи Аталијатово излагање догађаја у вези са Вотанијатовом узурпацијом (1077/78). Писац, наклоњен узурпатору, представља тадашњег цара Михаила VII Дуку (1071–1078) као владара који не води рачуна о интересима државе и својих поданика, и истиче тешкоће у којима се Царство нашло за његове владе (Attal, 213–214). Таквом цару Аталијат је супротставио Нићифора Вотанијата, представљајући га као спасиоца Царства и инсистирајући посебно на његовим војничким способностима и бризи коју је исказивао за добробит државе. Пре него што ће прећи на описивање догађаја који су непосредно претходили доласку на престо Нићифора III и његовој владавини, Аталијат се потрудио да причом о пореклу царевог рода истакне преимућства новог владара и оправда његову незаконито стечену власт.

Род Вотанијата потиче од Фока, „чија је слава раширена по читавој земљи и мору“, написао је Аталијат, започињући царев родослов. У наставку се посветио приповедању о пореклу и угледу Фока, наводећи, разуме се уз претеривања,

---

[33] Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, V, Series Berolinensis, Berlin — New York, 1973.

[34] Ioannis Zonarae Epitomae historiarum, III, ed. *Th. Bütner — Wobst*, Bonn 1897.

[35] О панегиричком карактеру последњег дела *Исшорије* Михаила Аталијата в. *A. Kazhdan*, The social views of Michael Attaleiates, in: *A. Kazhdan — S. Franklin* Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries, Cambridge–Paris 1984, 23–86; *Amande*, L' encomio di Niceforo Botaniate nell'Historia di Attaliate 265–286; *Я. Н. Любарский*, О составе исторического сочинения Михаила Атталиата, Вспомагательные исторические дисциплины 23 (1991) 112–119 (=Византийские историки и писатели, 222–227); *A. Markopulos*, The Portrayal of the Male Figure in Michael Attaleiates, in: The Empire in Crisis(?). Byzantium in the 11th Century (1025–1081), Athens 2003, 215–230.

[36] Како је приметио *Любарский*, Византийские историки и писатели: О составе исторического сочинения Михаила Атталиата, 225, Аталијат је, према бонском издању, посветио 25 страница причи о прецима Нићифора Вотанијата.

да је до времена Нићифора II Фоке (963–969) — који заузима посебно место у овој генеалогији — царство Константина Великог упознало 92 генерације породице (Attal., 217).

Почетке Фока Аталијат уграђује у традицију Константина Великог, предочавајући нам два елемента који ову породицу повезују са првим хришћанским владарем: *крвно сродсшво* — Фоке су потицали од Константина Великог (цара који је „највећу власт имао у ратним борбама" и равноапостолном и бедемом и заштитником хришћанске вере),[37] и *йовезаносш са Римом и Цариградом* — Фоке су потицали од оних племенитих људи (τῶν εὐπατριδῶν) које је Константин, после победе над Максенцијем (када му се на небу указао знак крста), преселио из Рима у нову престоницу „Византион" (Attal., 217–218).[38]

Оно што је посебно занимљиво у генеалогији записаној код Аталијата јесте везивање Фока — преко њихових предака који су из Рима пресељени у Цариград — за римске патрицијске породице Фабија и Сципиона. Фабији су у старом Риму имали прве функције и достојанства (τὰς πρώτας ...ἀρχὰς καὶ τιμὰς) и били су корен (ῥίζα) свих племенитих (τῶν εὐγενῶν) и храбрих људи. Значајно је поменути да Аталијат истиче њихове војничке способности („никада нису упознали пораз у рату"), као и то да су много пута спасавали Рим (Attal., 218).

Од Фабија су, према Аталијату, потицали и Сципиони.[39] Правећи извесне грешке у погледу имена римских војсковођа, он појединачно набраја њихове војне успехе.[40] Сводећи излагање о војним подвизима славних Сципиона, Аталијат наглашава да се „најплеменитији Римљани у оно време нису борили да би стекли новац и богатство већ једино што су хтели било је да се прославе и пока-

---

37 *Každan*, Social views of Michael Attaleiates, 31–32, указује да Аталијат не помиње Константина Великог само из пијетета, већ и због његове војничке умешности.

38 О оснивању цариградског сената в. *G. Dagron*, Naissance d' une capitale, Paris 1974, 119–146. О пресељењу сенаторских породица из старог Рима у Константинопољ говори и део рукописне традиције (XVI век) једне кратке византијске хронике, в. *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken I, Wien 1975, 130 (Chronik 14, 1a).

39 Сципиони, разуме се, нису потицали од Фабија, будући да је познато да је родоначелник Корнелија Сципиона био Сципион Барбат (конзул 298. г.п.н.е.). Такође, евентуална директна родбинска повезаност патрицијских родова Фабија и Сципиона (великих супарника из времена II пунског рата) није потврђена у изворима. Међутим, пошто су Фабији и Сципиони средином II в. п.н.е. остали без потомака, даља историја поменутих породица може се пратити посредно, преко рода Емилија. Познато је да су двојица синова Емилија Паула (победника над македонским краљем Персејем) била адоптирана: син Публија Корнелија Сципиона Африканца Старијег усвојио је једног сина Емилија Паула; реч је о Публију Корнелију Сципиону Емилијану, који је порушио Картагину (146. г. п.н.е.); другог сина Емилија Паула усвојио је унук Фабија Максима Кунктатора. Оба рода продужила су адоптивним путем своје трајање: тако се Фабији могу пратити до времена Тиберија, док се Сципиони губе у доба Августа. В. детаљније RE IV (1901) 1429–1430; VI (1907) 1777–1778; *R. Syme*, The Augustan Aristocracy, Oxford 1986, 16; 244–254 (Сципиони); 403–420 (Фабији); XIX (генеалогија Сципиона), XXVII (генеалогија Фабија).

40 Победа Публија Корнелија Сципиона Африканца Старијег над Ханибалом (битка код Заме, 202. г.п.н.е.), победа Луција Корнелија Сципиона Азијатика над Антиохом III (битка код Магнезије, 190/189. г. п.н.е.), победа над македонским краљем Персејем (битка код Пидне, 168. г. п.н.е.), коју је извојевао Луције Емилије Паул (отац двојице синова које су усвојили Сципиони и Фабији) и, на крају, уништавање Картагине (146. г. п.н.е.) од стране Сципиона Емилијана, сина Луција Емилија Паула и адоптивног унука Сципиона Африканца Старијег.

жу своју храброст, тежећи спасењу и слави своје отаџбине“ (Attal., 220). Не треба превидети да су Сципиони раније већ постали модел за угледне римске војсковође, како их Аталијат овде и вреднује.[41]

После излагања о Сципионима, писац се враћа на породицу Фока, понављајући да је „корен (ῥίζα) Фабија дао такве славне изданке (κλάδους)“ и да је „после много година и нама дао Фоке“. Њихови општи успеси, дела и ревност, који су налик на дела Фабија, као и сличност њихових имена (sic!), доказују без двоумљења порекло Фока (Attal., 220).[42]

Како породица Фока ипак не припада римској историји, дакле — западу, Аталијат се потрудио да је географски повеже са истоком. Отуд потиче његова прича о истовременом „ивирском“ пореклу Фока. Повезивање „келтске“ Иберије, тј. Шпаније и источне византијске области Ивирије (Грузије) такође је смештено у хронолошки контекст владе Константина Великог. „Западне Ивирце“ Аталијат такође представља као изузетне ратнике, „храбре и јаке људе“. Константин Велики преселио је један део „западних Ивираца“ у „области Асирије“, и од тада се, по Аталијату, та земља назива Ивиријом. Од тих Ивираца, који се ни по чему нису разликовали од Ромеја, потицао је род Фока (Attal., 222).

Осим што приповедање о ивирском пореклу Фока бар географски противречи раније наведеној Аталијатовој причи о римским еупатридима (прецима Фока) које је Константин населио у престоници — изградивши им куће по угледу на оне које су у старом Риму имали и учинивши их својим суграђанима — (Attal., 218), оно ипак отвара питање значења Ивирије у родослову Нићифора III. У литератури је већ примећено да је Аталијат једини грчки писац који се осврнуо на географско порекло Фока, но ова теорија о њиховим ивирским коренима ипак није прихваћена у науци.[43] Прецизни спомен Ивирије, вешта и необична паралела коју Аталијат прави између источне и западне Ивирије, повезивање два подручја пресељењем тзв. западних Ивираца на исток остављају простор за питање зашто је Аталијат баш Ивирију (а не неку другу област Византијског царства) укључио у генеалогију Вотанијата-Фока. Другим речима, да ли се у спомену Ивирије крије нека реална чињеница везана, ако не за Фоке, а оно за Вотанијате?[44] Ивирију ће

---

[41] *J. Straub*, Vom Herrscherideal in der Spätantike, Stuttgart 1939, 1; *Whitby*, Images for emperors, New Constantines, 85. Сципиони су се и касније јављали у систему поређења као узори војсковођа древне римске историје, нпр., у енкомиону Манојлу I Комнину, који је саставио Константин Манасија, *Э. Курцъ*, Ещё два неизданныхъ произведения Константина Манасии, ВВ 12 (1906) 12, 96.

[42] Аталијат дословно каже ἡ τῶν ὀνομάτων παρίσωσις; није јасно на чему се заснива сличност имена Фабија и Фока.

[43] За теорије о пореклу породице Фока в. *И. Ђурић*, Породица Фока, ЗРВИ 17 (1976) 216–227 (са изворима и литературом). Треба на овом месту напоменути да о пореклу Фока говоре и поједини арабљански писци (из XIII и XIV века), чије теорије можда садрже неке локалне легенде (реч је о теоријама о муслиманском пореклу Фока, затим њиховом пореклу из Дамаска итд.), детаљније *исто*, 220–222.

[44] В. *Ђурић*, Фоке 219. Ако се Кападокија прихвати као постојбина Фока, остаје непозница да ли се за Ивирију можда могу везати Вотанијати. Подаци који се односе на ову породицу показују да је, макар у периоду XI века, она била упућена на подручје теме Анатолика — на област Фригије. Чак је и натпис из 571. на којем се помиње извесни Артемон Вотанијат звани Крувелис

Аталијат још једном поменути у родослову: говорећи о службовању Михаила Ботанијата, оца Нићифора III, писац ће споменути његово учешће у ратовима (1022) који су омогућили да Византија савлада грузијске владаре, Григорија II и Панкратија (Attal., 235–236). Међутим, не може се ништа рећи о томе да ли је или не породица Вотанијат у време Василија II — када је живео Михаило — била, на неки начин, ближе повезана са подручјем Грузије.[45]

Као што је раније поменуто, посебно место у родослову Нићифора III Вотанијата припада Нићифору II Фоки. Он је у Аталијатовој композицији генеалогије заузео претпоследње место; иза њега следи приповедање о правим прецима Нићифора III — царевом деди и оцу. Иако је међу члановима породице Фока постојао велики број врло заслужних представника, на чија се дела Аталијат могао позвати појединачно (на исти начин на који нам је сумарно предочио подвиге Сципиона), ипак је од њих наведен само Нићифор II Фока. Стиче се утисак да се у генеалогији Нићифора III Вотанијата његов претходник (и предак?) Нићифор II Фока појављује у улози цара-узора. Аталијат, с једне стране, инсистира на Фокиним војничким успесима (од којих су неки постигнути пре његовог доласка на престо, а неки после), а са друге, на његовој побожности. Занемарујући чињеницу да је Нићифор II узурпацијом дошао до царске титуле, он детаљно описује освајање Крита (961), а затим сумарно и без хронолошког реда набраја остале војничке успехе Нићифора Фоке (освајање Антиохије, Мелитине, Тарса, Германикеје, Мопсуестије, Адана и околних области) (Attal., 223–228, 229). Уз то, Аталијат упућује и на физичку сличност двојице владара, у коју се по сопственим речима лично уверио приликом посете храму посвећеном Богородици, који је Нићифор Фока подигао на Криту. У том храму налазила се статуа магистра Фоке, победоносца, слична цару Вотанијату, што је за аутора био доказ да је Вотанијат Фокин потомак (Attal., 228).

Убиством Нићифора II Фоке (969) и прогонством преосталих припадника његовог рода, које је уследило под владом потоњих царева,[46] завршава се историја породице Фока. Наглашавајући да су припадници Фока прогањани „због преобиља среће и због њихове ратне славе“, Аталијат прелази на приповедање (стварне) историје рода Вотанијата, коју надовезује на историју породице Фока (Attal., 229).

пронађен у близини Синада, у Фригији, в. *G. Buckler,* A Sixth Century Botaniates, Byz. 6 (1931) 405–410.

[45] *Ђурић*, Фоке, 219, оставља могућност и да је Аталијат под географским називом Иверија уопштено подразумевао источни део Царства.

[46] Једна од последица убиства Нићифора II и доласка на власт Јована I Цимискија био је сукоб између цара и припадника Фока, у првом реду куропалата Лава, брата убијеног цара, и његових синова. Сукоби између представника централне власти и Фока настављени су и после Цимискијеве смрти (976), за време владе Василија II (976–1025) и Константина VIII (1025–1028). У време Романа III Аргира (1028–1034) помиње се да је цар, враћајући се из једног источног похода, одсео у „Фокиној кући“ (Scyl., 382). Сматра се да се тај Скиличин податак односи на последњег Фоку. Значајно је да након 1030. у изворима нема података о Фокама, те се основано закључује да је породица и физички ишчезла. У време када Аталијат пише генеалогију Нићифора III Вотанијата, породица Фока, свакако, припада прошлости, в. детаљније *Ђурић*, Фоке 289–291.

Већ је поменуто како се у генеалогији Нићифора III Вотанијата издвајају елементи за које се може рећи или претпоставити да нису измишљени. Један од њих односи се на проблем (стварног?) сродства између Фока и Вотанијата. Према Аталијату, „прва и најдаља грана“ рода Нићифора III потицала је од Фока (Attal., 217). Ту „прву и најдаљу грану“ Вотанијата он директно везује за Нићифора II Фоку: после убиства Фоке, 969, „преостао је у каснијој генерацији (sc. Фока) као неки пламичак који је буктао — род Вотанијата, који се истицао у војсци кир Василија Порфирогенита (sc. Василија II)“ (Attal., 229). Реч је, разуме се, о оцу и деди Нићифора III, чијим је подухватима посвећен последњи део генеалогије.

Како других, поузданијих вести о породичним везама Фока и Вотанијата у изворима нема,[47] остаје отворено питање да ли је Аталијат измислио сродство између две породице. Избор Нићифора II Фоке за претка — али и за узор! — његовог имењака с краја XI века свакако није случајан. Уколико се остави могућност да је између Фока и Вотанијата могла бити успостављена нека бочна родбинска веза, јасно је да је њу Аталијат видео као кључни елемент на основу којег би се роду Вотанијата приписала и старост и племенитост.[48] Међутим, сама чињеница да је легендарна историја породице Фока не само уграђена у генеалогију Нићифора III Вотанијата, већ да чини њено језгро, у најмању руку говори о породичној слави (у Аталијатово време већ ишчезлих) Фока. При томе ваља нагласити да је Аталијат управо преко историје Фока афирмисао одређене вредности које, како ће се у наставку видети, представљају заједничку карактеристику свих елемената поменутих у генеалогији. Тај вредносни систем омогућава нам да поменуту генеалогију посматрамо у једној компактној и логично повезаној композицији. Осим што писац придаје значај *старости* породице Фока (везивање за традиције Константина Великог и период Римске републике), упадљиво је Аталијатово инсистирање на *војничком угледу* Фокâ, и њихових узорних (и фиктивних) предака Фабија и Сципиона. Истицање и исказивање храбрости у рату везује се и за Константина Великог, за римске патрицијске породице, за становнике западне Иверије, за Фоке и, као што ћемо видети, за деду и оца Нићифора Вотанијата, и на крају — за самог Нићифора III.

Посебне странице Аталијат је посветио освајањима Нићифора Фоке — очито за њега узорног војничког владара. Иако период владе Нићифора II није обу-

---

47 О сродству Вотанијата и Фока говори и познији писац Јован Зонара, који се, очито, у овом случају ослања на Аталијата: „Вотанијат беше од племенитих, јер се сматрало да вуче корене од рода Фока“ (Zon., 715).

48 У литератури се не одбацује могућност сродства између Фока и Вотанијата, али се сматра да је оно могло бити остварено неком (бочном) брачном везом, в. *Ђурић*, Фоке, 219 и н. 11; *J.-C. Cheynet*, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990, 217 n. 70, 268 n. 49. Како је И. Ђурић (исто, 219 н. 11) већ скренуо пажњу, Нићифор Вријеније је споменуо да се Марија Бугарска, супруга Андроника Дуке (крај XI в.), дичила да по мајци потиче од Кондостефана, Авалантиса и Фока, Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, CFHB IX, series Bruxellensis, Bruxelles 1975, 219. Ни у овом случају не треба одбацити могућност сродства оствареног на поменути начин. Оно што ипак треба истаћи јесте да је у другој половини XI века сродство са Фокама (ма како удаљено било) утицало на друштвени углед оних који су се на њега позивали.

хваћен Аталијатовом *Историјом* (која почиње са 1034. годином) — тако да генеалогија Вотанијата-Фока представља дигресију — посебно место које је посвећено поменутом Фоки (и у оквиру породице Фока и међу владарима-претходницима Нићифора III) говори о актуелности традиције о Нићифору II Фоки и његовој породици.[49] Та је традиција била позната Михаилу Аталијату, који се по сопственим речима о историји Фока обавестио из неке „старе књиге", али и из других списа (Attal., 218, 229). Међутим, остаје непознаница шта је Аталијат преузео из, за нас, изгубљених извора који су се бавили пре свега историјом породице Фока:[50] да ли је, нпр., везивање Фока за римски патрицијски род Фабија плод његове маште, учености и познавања античких писаца (Полибија, Ливија, Апијана, Плутарха?), или се пак та прича заиста налазила, како сам каже, у некој „старој књизи" (Attal., 218), тј. непознатом (такође легендарном) родослову Фока?[51]

Да је у XI веку традиција о породици Фока, а посебно о Нићифору II, била врло жива потврђује и нешто старији савременик Михаила Аталијата — Михаило Псел. У *Краткој историји* овај византијски писац посветио је изузетну пажњу управо Нићифору Фоки, сврставајући га међу највеће ромејске владаре (Hist. Synt. 104).[52] Пишући *Кратку историју*, Псел је користио бројне списе о Фоки, што изричито и наводи: „Многи који су живели у његово време или мало после тога издали су детаљне списе о цару Нићифору Фоки и онај ко их буде читао сазнаће колико је тај човек постигао и пре него што је постао цар и у току владавине" (Hist. Synt. 98).

Инсистирање на истим — војничким — вредностима изражено је и у последњем делу генеалогије, који се односи на праве и из других извора познате претке Нићифора III. Реч је о царевом деди Нићифору[53] и оцу Михаилу — вој-

---

[49] Традиција о Нићифору Фоки је двојака и заснива се, укратко речено, на три главне теме: његова војна политика, финансијско-пореска и црквена. Приликом оцењивања владавине Нићифора II византијски писци су се руководили пре свега својим ставом према неком од наведена три главна сегмента његове владавине. Отуд потиче двојако гледање на овог владара — позитивно и негативно. Оно што је евидентно из свих извора, било да су му наклоњени или не — јесте успешност његових војничких похода; критика је, углавном, упућивана мерама везаним за домен финансија и цркве. Нићифор II Фока заузима најистакнутије место у традицији о породици Фока и као једини њихов представник на престолу, али и као цар чија је владавина окончана убиством, што је, опет, имало трагичне последице по целу породицу. Детаљније о традицији о Нићифору Фоки в. *Rosemary Morris*, The two faces of Nikephoros Phokas, BMGS 12 (1988) 83–115 (са прегледом извора и литературе који се односе на овај проблем). О Фоки као моделу идеалног цара за потоње владаре в. *Markopoulos*, Michael Attaleiates, 218–219. В., такође, *J. Ljubarskij*, Nikephoros Phocas in Byzantine Historical Writings. Trace of the Secular Biography in Byzantium, BS LIV/2 (1993) 245–253.

[50] О изгубљеној историји Фока коју су, по свему судећи, користили многи византијски писци в. исцрпан чланак *А. П. Каждана*, Из истории византийской хронографии X в. Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия, ВВ 20 (1961) 106–128. В., такође, и *A. Markopoulos*, Zu den Biographien des Nikephoros Phokas, JÖB 38 (1988) 225–233 (Variorum: History and Literature of Byzantium in the 9th–10th Centuries, Aldershot — Burlington 2004, XIII).

[51] Уп. *Каждан*, Из истории византийской хронографии X в., 120 н. 66.

[52] Michaelis Pselli, Historia Syntomos, ed. *W. J. Aerts*, Berlin 1990. Детаљније о односу Михаила Псела према Нићифору II Фоки в. *D. Dželebdžić*, Ιστορία Σύντομος του Μιχαήλ Ψελλού 38–42, Atina 2003 (необјављена магистарска теза).

[53] У вези са именом деде Нићифора III Вотанијата јавља се проблем изазван противречним подацима Скилице и Аталијата: према Аталијату, цар и његов деда били су имењаци, док

сковођама који су се истакли у војсци Василија II и које је Аталијат представио као потомке Нићифора II.

Нићифору и Михаилу Ботанијату приписује се победа у рату са Самуиловим Бугарима 976–1018. Иако Аталијат претерује у погледу заслуга двојице војсковођа, описани догађаји могу се узети као веродостојни, тим пре што их је потврдио Јован Скилица, најважнији извор за епоху Василија II.[54] Посебну пажњу писац је посветио Михаилу, царевом оцу. Осим његових војничких успеха које је извојевао на Балкану, а посебно у борбама око Солуна (1014), Михаило се истакао и у рату против Абазга, тј. грузијских владара Григорија и Панкратија (Attal., 229–236).

Вредан је пажње и део генеалогије у којем Аталијат истиче Михаилово опхођење према тзв. *грађанима*, тј. становницима престонице. Ботанијатима, као типичним представницима и припадницима *војничког реда* (γένος στρατιωτικόν), није недостајала подршка у супарничком слоју (γένος πολιτικόν): Михаило се према грађанима (цивилним достојанственицима) није, како то чини већина τῶν στρατιωτῶν опходио презриво и подсмешљиво; био је омиљен међу Цариграђанима, према којима је у свакој прилици показивао учтивост, љубазност и отвореност. Био је и добар војник и добар грађанин (στρατιώτης τε ἀπαράμιλλος καὶ πολίτης ἀσύγκριτος) — и управо су то била преимућства карактера који је наследио његов син (Attal., 236–237).

Чини се да је у потрази за легитимитетом, Аталијат покушао да директније повеже свог љубимца са византијским царевима на два начина: 1) истицањем сродничког односа између рода Ботанијата и Нићифора II Фоке; 2) повезивањем Михаила Ботанијата са Василијем II. Док нам је у првом случају предочено постојање *крвног* сродства, у другом је реч о *изборном*: после Михаилове успешне одбране Солуна, Василије II је, водећи рачуна о слави његовог рода и јунаштву његовог покојног оца, прогласио Михаила „својим сином и учинио га својим чланом“ (Attal., 234: υἱὸν αὐτοὺ ἀπεκάλει καὶ μέλος ἴδιον). О овом посебном положају који је Михаило, наводно, уживао под Василијем II не говоре други извори. У том смислу није сувишно напоменути да се и у случају Василија II ради о цару-војнику.

Аталијатова генеалогија Нићифора III Ботанијата није имала за циљ само истицање угледног порекла цареве породице него и оправдавање узурпације цар-

се, према Скилици, деда Нићифора III звао Теофилакт. Описи догађаја везани за Нићифора/Теофилакта мање-више су истоветни код оба византијска аутора, због чега се претпоставља да је у питању једна личност. У прилог мишљењу по којем се деда Нићифора III звао такође Нићифор, може се навести блискост Аталијата са царем коме је посветио своје дело, као и грчки обичај да унук добија име по деди. С друге стране, не треба заборавити да је Скилица главни извор за епоху ратова са Самуилом, па стога збуњује податак о деди Нићифора III који се звао Теофилакт, в. *Бојана Крсмановић*, Успон војног племства у Византији XI века, Београд 2001, 168 н. 82. ODB I, s.v. Botaneiates (*A. P. Kazhdan*), раздваја ове две личности, наводећи да су обојица — и Теофилакт и Нићифор — имали синове по имену Михаило, те да је Михаило, син Нићифора био отац истоименог цара.

[54] Опис сукоба код Солуна и погибију Теофилакта Ботанијата, солунског дуке, детаљно је описао Скилица (Scyl., 350, 352).

ске титуле, тј. његовог незаконитог доласка на власт. Иако енкомион[55] Вотанијату представља тематски и хронолошки екскурс у *Историји* Михаила Аталијата, његова композиција се одликује логичном унутрашњом повезаношћу и стоји у корелацији са приповедањем које претходи и следи енкомиону. Сви делови родослова (историја Фабија-Сципиона, Фока, Вотанијата) садрже заједничке карактеристике: истицање ратничких подухвата припадника ових породица у служби је приповедања о војничким врлинама Нићифора III. Његови фиктивни и прави преци приказани су као спасиоци Царства и личности које су својим јунаштвима допринеле јачању државе за коју су били везани (Римска република или Византијско царство). Прича о Вотанијатовој узурпацији прекинута је родословом, а потом се наставља тако да је читаоцу већ унапред предочена оправданост узурпације власти; Вотанијат се појављује на исти начин као и његови преци чија су дела већ описана: као изузетан у војним подвизима и, последично томе, као спасилац државе. Да је узурпација сама по себи негативна појава коју треба оправдати показује део родослова који се односи на Нићифора Фоку. Крвно сродство између Фока и Вотанијата, односно представљање правих Вотанијатових предака — деде и оца — као потомака Нићифора II Фоке отвара могућност за легалистичко тумачење преузимања власти 1078: родбинска повезаност са Фокама не доноси само престиж већ и право на престо њиховим јединим преживелим сродницима — Вотанијатима. Сличност (духовна и физичка) између двојице Нићифора (тзв. војничких царева) омогућила је Аталијату да успешно постави Фоку као узорног владара. Тако се војничка слава Фока (и даље у прошлост Фабија-Сципиона) појављује као нека врста доказа за сродство Фока-Вотанијата: припадност војничком слоју је елемент који их повезује.

На крају треба рећи да је генеалогија коју је саставио Аталијат панегирик Нићифору III али и породици Фока. Укључивање Вотанијата у традицију Нићифора Фоке и његове породице представља посебност и последица је промишљеног и тенденциозног поређења које намеће Аталијат. У оквиру тако осмишљене генеалогије, Константин Велики послужио је више као обавезни, али не и најважнији, елемент енкомиона. Но, ако за углед породице Вотанијат оснивач Византијског царства није био довољан, родослов знаменитих Дука пружио је другачији пример.

Случај породице Дука

Легендарна генеалогија славне византијске породице Дука заснива се на традицији Константина Великог. Сведочанство о томе сачувано нам је у предговору *Грађе за историју* Нићифора Вријенија (крај XI — прва половина XII века), где се посебно истиче углед, слава и старост породица Комнина и Дука.[56]

---

[55] Управо тим изразом сâм Аталијат на неколико места означава део *Историје* посвећен Вотанијату, Attal., 223, 281, 282; уп. *Любарский*, Византийские историки и писатели: О составе исторического сочинения Михаила Атталиата, 225.

[56] Сматра се да предговор сачуван уз *Грађу за историју* није написао цезар Нићифор Вријеније, већ неки анонимни аутор. Предговор је, иначе, посвећен оправдавању узурпације Алексија

У одељку посвећеном побуни Алексија Комнина (1081), где се набрајају и објашњавају узурпаторова преимућства и његова предодређеност за царски престо, посебно се истиче Алексијево сродство са Дукама — породицом угледног порекла, чији су корени у племену (φύλη) Константина Великог. Сазнајемо, такође, да је први Дука био један од оних који су са Константином напустили стари Рим и преселили се у нови; много је важније, међутим, да је први Дука „по крви" био близак цару Константину, и да је од њега добио достојанство „дуке Константинопоља", те да су из тог разлога његови потомци носили име Дука (Bryenn., 67–69). Сличну причу налазимо у чувеном сатиричном спису XII века, *Тимариону*, где се помиње да се слава рода Дука проширила преко мора из Италије и од Енејиног рода до самог Цариграда (Tim. c. 8).[57]

Прича о генеалогији Дука, уклопљена у традицију оснивача Византијског царства, садржи поред два већ поменута елемента — *пресељење из Рима у Цариград* и *крвно сродство са Константином Великим* — и трећи: објашњење породичног имена Дука путем (измишљене?[58]) функције „дуке" нове престонице. Тај трећи елемент највероватније је уграђен у кратку причу о почецима Дука да би истакао приступачност високих државних положаја припадницима ове породице од најранијих времена.

Оно што Дуке издваја од других византијских аристократских родова јесте чињеница да се око њих временом изградила посебна традиција. На известан начин Дуке су постали узорна породица, те је сродство са њом представљало својеврсно *мерило племенитости*, тако што је другим родовима обезбеђивало истакнутије место у хијерархији византијског племства.[59]

Проблем успостављања континуитета унутар породице Дука (тачније, носилаца овог презимена) условио је сложеност традиције која се око ње образовала. Како је предочио Полемис у студији посвећеној генези ове породице,[60] могу се разликовати три одвојене групе Дука, од којих су за наше разматрање битне две: тзв. прва група, активна у IX и првим деценијама X века,

---

I Комнина, в. детаљније Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, CFHB IX, series Bruxellensis, Bruxelles 1975, 47–51.

57 Pseudo-Luciano, Timarione, ed. *R. Romano*, Napoli 1974.

58 Име породице Дука заиста потиче од функције δούξ, коју је, по свој прилици, имао њен родоначелник. С обзиром на то да први подаци о Дукама потичу из средине IX века (па се и почеци рода могу померити у прву половину тог столећа), може се закључити да је први Дука обављао војну дужност, у рангу дукса, у некој периферној области Царства, која у то време није била обухваћена тематском организацијом (о дукатима — нижим јединицама тематског система, в. детаљније *Ј. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2, 1953, 85–93). Међутим, није јасно шта се подразумева под формулацијом „дука Константинопоља", јер ова функција није посведочена у IV веку. Може се претпоставити да је писац предговора у Вријенијевој *Грађи за историју* једноставно пренео термин из свог времена у ранију епоху. У XI и XII столећу дуке су били војно-управни функционери високог ранга, који су се, скоро по правилу, налазили на челу великих и важних војно-административних округа.

59 Наведено се потврђује на примеру Алексија Комнина, чија је предност над старијим братом Исаком почивала на чињеници да је иза себе имао породицу Дука, за коју је био везан браком.

60 *D. I. Polemis*, The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography, University of London, Historical Studies 22 (London 1968) 1–3, 6.

чији се континуитет не може пратити после трагичних догађаја из 913. године[61] и трећа група из XI и XII века, коју можемо означити и изразом „царске Дуке" (реч је о Константину X, његовом брату цезару Јовану Дуки и њиховим потомцима).[62] Слава породичног имена Дука почивала је управо на припадницима поменутих двеју група, и то тако што су се Дуке XI века надовезали, с правом или не, на традицију својих старијих презимењака,[63] развијајући при томе и сопствено предање. Тако је, на пример, Михаило Псел, писац XI века, истакнути и утицајни присталица Дука, на једном месту у *Хронографији* експлицитно изрекао да је род Константина X потицао „од оних славних Дука, мислим на Андроника и Константина" (Psellos, 134).[64] Као у случају Василија Македонца, и у ову причу посумњао је Јован Зонара, довевши отворено у питање легитимитет поменутог сродства: род Дука „давно је у потпуности пропао, када је Константин (sc. из 913) покушао побуну" јер „ниједан мушки члан породице није остао"; прича се да су преци Константина X „потекли од женске линије" и зато се Константин X „није сматрао чистим (sc. Дуком) већ мешаним и држало се да нема право сродство са Дукама" (Zon., 675–676). Зонара нам је, дакле, предочио да је о тзв. царским Дукама постојала и друга, негативна, традиција која их није сматрала за праве потомке чувене породице. Да су у случају наслеђа презимена Дука женски чланови рода одиграли важну (можда пресудну?) улогу потврђује и Псел на другом месту у *Хронографији*: род Константина X био је „све до прадедова славан и богат, онакав каквим га опевају у историјама: и дан данас сви причају о оном славном Андронику и о Константину и о Пантирију, од којих су им једни сродни по мушкој а други по женској линији" (Psellos, 140).

Но, каква год да је била истина, богатство двојице браће, Константина и Јована Дуке, њихово преузимање власти 1059, као и бројност њихових потомака омогућило им је да коначно утврде примат своје породице. Презиме Дука по-

[61] Цар Александар (912–913) одредио је пред смрт цариградског патријарха, Николу Мистика, за регента малолетном Константину VII Порфирогениту. Међутим, пре него што је сазнао да је постављен на чело регентства, Никола Мистик позвао је доместика схола Константина Дуку, Андрониковог сина, да преузме власт. У Цариграду је дошло до обрачуна између чланова породице Дука и царске гарде, и у тим сукобима погинули су и претендент на престо Константин Дука, његов син Григорије и нећак Михаило, а млађи Константинов син Стефан био је ушкопљен; в. детаљније *Polemis*, Doukai 23–24.

[62] Између ове поменуте две групе представника породице Дука помиње се још једна чији су представници Андроник Лид и његови синови активни у X веку, у време Василија II. Међутим, отворено је питање да ли поменуте личности уопште припадају породици Дука, в. *Polemis*, Doukai 8, 26; *Крсмановић*, Успон 163 и н. 62.

[63] Успеси а потом трагична судбина представника Дука тзв. I групе очито је поспешивала стварање традиције о овој породици, исто као што је то био случај са Нићифором II и породицом Фока, в. *H. Grégoire*, Les Bylines russes. Miettes d' 'épopée, Bull. Acad. roy. de Belgique, Classe des lettres, 5th ser., 48 (1962) 44–46; cf. *Morris*, The two faces of Nikephoros Phokas, 112 et n. 96.

[64] Michel Psellos, Chronographie II, ed. Renauld, Paris 1928. Познато је да је Псел био врло утицајна личност у време Константина X Дуке (1059–1067), као и да је био близак његовом сину Михаилу VII Дуки (1071–1078), по чијем је налогу и написао већи део *Хронографије*. Иако су бројне странице у том делу посвећене величању двојице царева из династије Дука, као и осталим припадницима породице, занимљиво је да Псел ни у свом историографском ни реторском опусу није нашао за сходно да улепша порекло Дука неком легендарном причом.

стало је знак *племенитости* и моћ породице исказала се већ 1081, у побуни Алексија Комнина.[65] Иако је он био оснивач династије Комнина, презиме Дука скоро су равноправно носили потомци из брака Алексија I и Ирине Дукене.[66] Како се од XII века уобичајила у Византији пракса да се носе два или више презимена, породично име Дука постало је широко распрострањено а да, при томе, у већини случајева није било могуће установити директно или ближе сродство са правим Дукама који воде порекло од Константина X и цезара Јована (а који се могу пратити негде до средине XII века).[67] Презиме Дука преузимано је да би се истакао углед појединаца који су потицали из других породица и који су, у најбољем случају, могли претендовати на наслеђе Дука преко неке женске или споредне линије. На тај начин оно се очувало у различитим деловима Царства и носило се сједињено са другим византијским породичним именима, каква су, на пример, Комнин, Вријеније, Анђео, Ласкарис, Палеолог и други.[68]

Могло би се рећи да су управо Дуке, оснивањем династије, афирмисали употребу породичног имена у својству обележја припадности највишем друштвеном слоју. Ова појава, која потврђује окончање процеса аристократизације византијског друштва, видљива је и на примерима других породица-династија: онако како су се Комнини дичили презименом Дука, Анђели су припајали презимена Дука и Комнина, Ласкариси — Дука, Комнина и Анђела.[69] Ове комбинације презимена, карактеристичне за позну Византију, нека су врста стварања фиктивних породичних стабала. Имамо сликовит пример из XV века, из пера анонимног панегиричара Манојла II и Јована VIII Палеолога (LPP III, 155–157),[70] који каже да историчари и писци повезују род Палеолога са Дукама, који су пак припадали старим Флавијима, знаменитој породици старих Римљана.

---

65 О великом доприносу који је породица Дука дала у побуни Алексија Комнина најбоље сведочи Ана Комнина, Anne Comnène, Alexiade I, ed. *B. Leib*, Paris 1937, 80–87, 91–95, 100, 106 (=Annae Comnenae, Alexias, ed. *R. Reinsch, A. Kambylis*, CFHB XL/1, Series Berolinensis, Berlin — New-York 2001, 69–75, 78–81, 86, 89–90); уп. *Крсмановић*, Успон 279–283.

66 В. примере на које је скренуо пажњу *Polemis*, Doukai 134–137; Cf. *K. Varszos*, Η γενεαλογία των Κομνηνών I, Thessaloniki 1984, 33.

67 С обзиром на то да мушки потомци Константина X нису живели даље од 1100, а да се потомци цезара Јована могу пратити негде до средине XII века, треба правити разлику између правих припадника породице Дука и носилаца презимена Дука, в. *Polemis*, Doukai, 11.

68 На пример, у Епиру је породица Анђела-Дука очувала ово славно презиме све до XIV века. О употреби имена Дука од стране других породица в. детаљно *Polemis*, Doukai 80–188.

69 О избору најугледнијег патронимика међу презименима која су најчешће по женској линији улазила у једну породицу, чини се, одлично сведочи веридбени прстен српског краљевића Радослава на који је скренуо пажњу почетком XX века Карл Крумбахер, а којим се пре једно тридесетак година успешно позабавио наш покојни професор *Ф. Баришић*, Веридбени прстен краљевића Стефана Дуке (Радослава Немањића), ЗРВИ 18 (1978) 257–269. На натпису са златног прстена, који је врло вероватно саставио Јован Апокавк, мудри и учени митрополит Наупакта, Стефан Радослав Немањић се назива Стефаном „изданком рода Дука“, а за његову изабраницу Ану, ћерку Теодора I Анђела, каже се да је „из рода Комнина“. О употреби презимена Анђео в. *Г. Острогорский*, Возвышение рода Ангелов, Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, Београд 1936, 127 (=Успон рода Анђела, СД IV, 1970, 341).

70 *Sp. Lambros*, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά I–IV, Athena 1912–1930.

Последњи векови

Управо се на примеру породице Палеолог — најдуговечније византијске династије — потврђује да је страст ка стварању и осмишљавању легендарних генеалогија надживела и само Византијско царство. Поред споменуте везе Палеолога са Дукама (а преко њих и са древним Флавијима), постојала је и традиција која је ову породицу непосредније смештала на запад, тражећи њене корене у градићу Витербо код Рима. Претпоставља се да су творци ове апокрифне генеалогије били припадници породице Палеолог из XVI века, који су, из сопствених интереса, настојали да себи обезбеде чвршћу везу са западом.[71] Са Палеолозима чврсто повезан Јован VI Кантакузин добио је, у *Хроници* Ђованија Музакија (Giovanni Musachi) из XVI века, за директног претка једног од дванаесторице *џерова* Карла Великог.[72]

Иако овакве апокрифне конструкције нису биле специфичност византијске културне баштине већ су колале средњовековним светом, за нас је посебно занимљиво да ни историографија средњовековне Србије није остала имуна на ширење легендарних генеалогија, ствараних, разуме се, према византијском моделу. Како су током XIV века српском читаоцу постале доступне најважније византијске хронике (Георгије Монах, Јован Малала, Константин Манасије и Јован Зонара), појавила се жеља за уклапањем сопствене повести у токове светске историје.[73] Имамо овде на уму родослов који је деспоту Стефану Лазаревићу приписао Константин Филозоф. Генеалогија почиње Констанцијем Хлором, „најкроткијим мужем који љуби благочешће“ и који није учествовао у крволочним прогонима хришћана својих савладара, Диоклецијана и „Максимијана Еркулија“. Констанцијевом ћерком, сестром Константина Великог, оженио се цар Лициније, „далматински господин, родом Србин“.[74] На њега се, у скраћеној хронолошкој перспективи сабијених векова, надовезују непосредни преци

[71] О легендарним подацима о пореклу Палеолога в. *D. J. Geanakoplos*, Emperor Michael Palaeologus and the West (1258–1282). A Study in Byzantine-Latin Relations, Cambridge, Mass., 1959, 17–18; *J.-F. Vannier*, Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique /Études prosopographiques/, Paris 1986, 129–131.

[72] Giovanni Musachi, Despoto d'Epiro, Historia della casa Musachia, Chroniques gréco-romanes, ed. *Ch. Hopf*, Berlin 1873 — Athena 1961, 319–320. Cf. *D. M. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study, Washington 1968, p. VI. Исти аутор предочава легенде из XVIII века према којима су Кантакузини почетком наше ере основали царство у Скандинавији, а и учествовали у походима Јулија Цезара и цара Трајана. Што се тиче самих Музакија, они су у стремљењима за потврдом свог што племенитијег порекла, поред сродства са Константином Великим (посредством хипотетичких веза са српским великашким породицама), преко женске линије повезивали свој род и са древним Тројанцима (*Hopf*, Chroniques, 292). Генеалогији породице Музаки посветила је недавно свој рад *Nada Zečević*, Searching for Acceptance? A Fifteenth-century Refugee's Family History, Annual of Medieval Studies at CEU 6 (2000) 129–143.

[73] *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Београд — Ср. Карловци 1927, стр. XII–XXIX, XXXIII; *Ђ. Сп. Радојичић*, Доба постанка и развој старих српских родослова, ИГ 2 (1948) 21–36; *Н. Банашевић*, Летописци о пореклу Немањића, ПКЈИФ 21 (1955) 5–13; *Ђ. Трифуновић*, Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд 1990, s. v. Родослови, Хроника.

Симеона Немање, родоначелника династије Немањића. Припадношћу породици Немањића, Милица, жена кнеза Лазара, обезбедила је своме сину, деспоту Стефана Лазаревићу, легитимно место у том родослову.[75]

Ако бисмо хтели да затворимо круг ове наше приче о легендарним генеалогијама, коју смо почели имагинарном тетрархијском породицом Херкулија, споменимо, на крају, пустолова из XVI века, Јакова Басилика Хераклида, о коме смо се обавестили читајући текстове нашег јубилара.[76] На једном од европских дворова, на коме се задесио током своје каријере, Јаков Хераклид успео је да добије потврду свог родослова, који је обухватао српске владарске породице Лазаревића и Бранковића, а започињао Хераклом.

* *
*

Непобитна је чињеница да је у свести Византинаца свих епоха породично порекло владара играло важну улогу, без обзира на декларативно инсистирање на личним способностима као пресудном фактору приликом избора цара. Приметно је да се велика пажња поклањала осмишљавању родослова у случајевима када је владар био незнатног порекла или када је постојала потреба да му се оснажи легитимитет. Сходно томе, родослови се могу посматрати и као својеврстан израз царске идеологије.

Не треба превидети да је у потрази за „добрим родом" увек била присутна и потреба за потврдом врлине. Отуд се у генеалогијама често афирмише и одређени систем вредности: висока моралност, војничка храброст, брига за добробит државе, побожност итд. Избор архетипа зависио је, разуме се, од потреба владара за кога се родослов састављао.

С обзиром на то да генеалогије, настале у различитим епохама, имају сличне карактеристике, могу се установити препознатљиви, типски елементи. Чињеница да је источни део Царства почивао на темељима римске државе нашла је свој одраз и у измишљеним родословима. Није ретко да се владари позивају на, условно речено, западне претке — римске цареве[77] или истакнуте личности и породице републиканске епохе. Упућеност на запад видљива је и у тежњи да се порекло појединих царева и географски повеже са Римом или неком западном провинцијом. С друге стране, византијски писци умели су да покажу и своје познавање историје старог истока, оживљавајући поједине лично-

---

[74] Још у XIV веку у српском преводу Зонарине Хронике, Лицинију је приписано српско порекло. И не само то, у овом преводу Дачани и дачки краљ Децебал такође су Срби. Једна грана родословне рукописне традиције отишла је корак даље у прошлост конструишући родбинску везу Лицинијеву са Олимпијадом, мајком Александра Великог — *Стојановић*, Родослови и летописи, XVIII, 45.

[75] Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст, изд. *К. Куев — Г. Петков*, София 1986, 371–372.

[76] *С. Ћирковић,* Срби и рани протестантизам, Работници, војници и духовници, Београд 1997, 485–486.

сти (попут Артаксеркса) или династије (Ахемениди, Арсакиди) сродством са владарем чији су родослов састављали.

Посебно место у легендарним генеалогијама заузима Константин Велики, као објединитељ традиција западног и источног дела некадашњег Римског царства. Отуд се у родословима као топоси наводе мотиви оснивања нове престонице (која се с разлогом назива Нови Рим) и пресељење римских патрицијских родова и институција у Цариград.[78] Као творац хришћанског Царства, Константин је временом постао родоначелник имагинарне породице византијских царева, али се у родословима по правилу истицало и крвно сродство са њим, често потврђивано и физичком сличношћу. Такође, према потреби су истицане одређене Константинове особине, тако да се он спомиње као равноапостолни заштитник хришћанске вере, тријумфални војсковођа или као мудри организатор царства.

Постепено се легендарне генеалогије обогаћују новим елементима који се могу везати искључиво за, у ужем смислу, византијску историју. Тако се у родословима појављују и други владари који не само да преузимају функцију претка него и узора (Нићифора II Фока).

Паралелно, поједине византијске аристократске породице постају модели и позивање на њих у родословима увек је у функцији доказивања угледа и племенитости. Та појава, која се манифестује преузимањем, присвајањем и комбиновањем више различитих презимена, довела је, временом, до стварања фиктивних породичних стабала. Речено је карактеристично колико за породице мањег угледа толико и за оне које су образовале династије. Честа је појава да су се после Дука многи представници следећих династија позивали — презименом — на своје претходнике.[79]

Иако је уочљиво да у позном периоду долази до *барокизације* легендарних генеалогија, Византинци ипак нису изгубили скептичан однос према њима. Умесно је завршити ову причу примером који показује право олакшање коленовића „доброг корена“ што нису морали да се довијају и измишљају исхитрене и фантастичне родбинске везе. Јован Докијан исказао је своје задовољство што је у могућности да јасно изложи одлике рода последњег византијског цара Константина XI Палеолога (1449–1453), будући да није био приморан да износи „некакве бајословне измишљотине“ (μυθωδές τι πλάσμα), попут оне о зачећу Александрове мајке са змајем (LPP I, 226).

---

77 Римски цареви постају прототипи одређених врлина: Нерва — мирноће у опхођењу, Тит — човекољубивости, Антонин — побожности, Август — високе моралности, Хадријан — бриге за правду и законитост, Трајан — успешног војсковође (P. L. II /XII/ 11, 6).

78 Мотив пресељења има одређени значај у легендарним генеалогијама и не везује се искључиво за улогу коју су римски патрицијски родови имали у оснивању нове престонице на Босфору. Подсећамо на коринћанску колонизацију Драча, настањивање грчке породице Пинарија у Италији, пресељење тзв. западних Ивираца на исток, итд.

79 Илустративни пример представља хрисовуља Михаила IX Палеолога из 1310. године, где се цар потписао као Дука, Анђео, Комнин, Палеолог, в. Actes d' Iviron III, edd. *J. Lefort*, *N. Oikonomidès et alii*, Paris 1994, № 72, 186.

Bojana Krsmanović — Ninoslava Radošević

LEGENDARY GENEALOGIES OF BYZANTINE EMPERORS AND THEIR FAMILIES

Theoretically, the Byzantine Emperor was, just like in the times of the Roman Empire, chosen on the basis of his personal qualities and merits — by the grace of God, of course. Practically, the factors which determined the ascension of a person to the throne were much more complex, the methods of gaining power being multifarious. In consequence, the political philosophy was confronted with the question of whether it is virtue (ἀρετή) or origin (γένος) that defines an Emperor. Independently of this rather theoretical question, however, and despite the claims that the personal qualities are decisive in the choice of the Emperor, the origin of the ruler played an important role in the consciousness of the Byzantines of all epochs. This is why great attention was paid to the creation of family trees, especially in the cases when the Emperor was of low origin (*homo novus*) or when it was for some reason necessary to strengthen his legitimacy. The choice of the genealogy was not random: since it carried a clear political message, it was of utmost importance with whom the Emperor in power would be associated and whose historical deeds or legendary personality would serve as a moral model. Also important is the fact that the search of a "good family" was as a rule triggered by the need to confirm one's own virtue. Thus, genealogies often reflect a certain system of values, usually emphasizing morality, courage in war, care for the welfare of the country, piety, etc. The choice of the archetype depended, of course, on the needs of the ruler for whom the genealogy was created. All this allows us to consider legendary genealogies as an expression of the imperial ideology.

Notwithstanding their chronological diversity, the Byzantine imperial genealogies display very similar characteristics, i.e. they contain stereotypical elements, many of which had been established already in the first centuries of the Eastern Empire.

In the early Byzantine period, when Christianity was still young, Emperors were frequently associated with pagan gods and semigods, like Jupiter, Mars or Hercules. The Roman tradition of the eastern part of the Empire is also reflected in the fictive genealogies, so that the Emperors often chose Western Emperors or illustrious personalities and families of the Republican Era as their ancestors. The convention of establishing genealogical relations with the past rulers or their families (e.g. Claudius Gothicus, Trajan, the Flavii) served on one hand to create the impression of continuity and legitimacy, and on the other, to affirm the proclaimed system of values, since individual Roman Emperors had by that time become the prototypes of certain values (so Nerva stood for tranquility, Titus for philanthropy, Antoninus for high morality, Hadrian for justice and legality, Trajan for a successful military leader). In the same fashion, the creation of the family ties with persons from the Roman republican past, like the members of the family of the Scipios or Gnaeus Pompeius, was instrumental in the emphasizing of not only noble origin but also virtue.

Interestingly enough, whereas the bonds with the Roman state are permanently evoked, the *exempla* from the Greek history play only a minor role in legendary genealogies (mostly Corinthians and Spartans, sometimes even mythical nations, like Homer's Pheacians). The central position of the Roman ideology is also reflected in the tendency to establish direct geographical connections between the origin of the ruler and either Rome itself or one of the Western provinces, so that the motif of migration is often found in the genealogies. On the other hand, Byzantine writers sometimes tended to boast with their knowledge of the history of the Ancient Orient, connecting famous personalities (like Artaxerxes) or dynasties (Achaemenids, Arsacids) with the Emperor whose genealogy they were composing.

A special place in legendary genealogies is occupied by Constantine the Great. Almost as a rule, the genealogies postulate a kinship with him, often confirming it with the alleged physical resemblance. Depending on the purpose of the genealogy, certain purported features of Constantine's character were emphasized, so that he is alternately mentioned as a protector of the Christian faith, a triumphant military leader, or as a wise administrator of the Empire. Apart from that, the motifs of founding the new Capital and the migration of the Roman patrician families to Constantinople represent important *topoi* in this literary genre.

The two most fascinating specimens of legendary genealogies in the Byzantine literature — those of Basil I the Macedonian and Nikephoros III Botaneiates — show that the choice of the elements of which the genealogy is composed (personality, family, dynasty) is at the same time a strong indication of the reason why it was composed in the first place.

The genealogy of Basil the Macedonian was doubtlessly conceived by more than one person. It is quite certain that the idea to compose it originally came from Photios and was taken over by Basil's descendents — his son Leo VI and his grandson Constantine VII Porphyrogennetos. The core of Basil's legendary genealogy is the story of his origin from the Parthian-Armenian dynasty of Arsacids (an indication of the Armenian origin of the founder of the Macedonian dynasty?). Constantine Porphyrogennetos elaborated this story further, describing in some detail the fate of Arsac's descendents, to whom Basil was allegedly related on his father's side, in the Byzantine Empire. This, of course, does not mean that he forgot to create connections between his grandfather and the standard legendary ancestors, like Constantine the Great (on Basil's mother's side) and Alexander the Great (the common ancestors of both Basil's parents). This apocryphal family tree certainly has its roots in the fact that the founder of the Macedonian dynasty was a parvenu of low origin, whose ascent to the throne was maculated by the murder of his predecessor and benefactor Michael III: apart from providing Basil with the noble origin, the genealogy was supposed to strengthen his right to the crown. One should keep in mind, though, that Basil's genealogy was written in the time of "Macedonian renaissance", so that its content is doubtlessly partly a product of the erudition of the compilers.

In the course of time, legendary genealogies were enriched with new elements, stemming from the Byzantine history in the narrower sense of the word. The genealogy of Nikephoros III Botaneiates, compiled by Michael Attaleiates in the second half of the 11th century, is a good illustration to this. In contrast to Basil the Macedonian's genealogy, it is interwoven with real historical data, so that it cannot be called 'legendary' in its entirety. It would probably be more appropriate to call it a genealogy of both the Phokades and the Botaneiatai, since its core is made up of an invented story of the origin of the famous Byzantine family of Phokades, from which the family of Botaneiatai purportedly stems. The genealogy is clearly divided into three parts. In the first part, Attaleiates develops a theory according to which the Phokades are descendents of the Roman patrician families of Fabii and Scipios. The second part is devoted to the elaboration of the genealogical connection between the Phokades and the Botaneiatai, a *tour de force* achieved by the claim that the latter are direct descendents of Nikephoros II Phokas, who is not only the central figure of this part in his capacity as an ancestor of Nikephoros III, but also as a model of a virtuous Emperor. Comparable to the habit of other writers to single out one or another characteristic trait of Constantine the Great according to their needs, Attaleiates concentrates on Nikephoros Phokas' military qualities, which are similar to those possessed by his "descendent" Botaneiates, and emphasizes the physical resemblance between the two rulers. In all likelihood, the part on the genealogy of the Phokades, as well as the story of Nikephoros Phokas, were taken over from an earlier tradition dealing with this renowned family, which Attaleiates implicitly mentions when he says that he had used 'an old book' and some other writings. As indicated above, the last, third, part of the genealogy, devoted to the deeds of Nikephoros Botaneiates' father and grandfather, does not fit the narrow definition of a legendary genealogy, despite the exaggerations Attaleiates uses in order to satisfy the demands of the genre. The description of Nikephoros Botaneiates' family tree represents merely an excursus within Attaleiates' *History*, but its composition has nevertheless an internal coherence and logic. Namely, all parts of the genealogy (the histories of the Fabii/Scipios, Phokades, and Botaneiatai) have one characteristic in common: the stories of the military deeds of the members of these families are used as an illustration of the military virtues of Nikephoros III. Since the hidden intention of the panegyric for Nikephoros III Botaneiates is to justify his usurpation of the throne, it is clear that a genealogy in this form — especially the section pertaining to Nikephoros Phokas and his kinship with the usurper's father and grandfather — represents a good basis for a legalistic interpretation of the *coup d'état* of 1078.

The permeation of legendary genealogies with the Byzantine history is not confined only to individual Emperors which, like Nikephoros II Phokas, get assigned the role of the ancestor and moral model: some aristocratic families, most often the Phokades and the Doukai, also became moral *exempla*, serving to prove the reputation and the nobility of the ruler. As in the case of the Phokades, there is also a legendary tradition surrounding the family of Doukai, which made them a kind of model family: Being related to them became a measure of nobility, since it allowed the less prominent families to occupy a more distinguished place on the hierarchy of

the Byzantine nobility. The prominence certain family names achieved — mostly those of the families which created a dynasty — led from the beginning of the 12th century until the fall of the Empire to free adoption and combination of more different surnames (mostly Doukai, Komnenoi, Angeloi, Palaiologoi, Kantakouzenoi, etc.). This, in turn, led to the creation of fictitious family trees.

This kind of apocryphal construction of one's own origin was characteristic not only of the Byzantine culture but rather represented a very common phenomenon in the medieval world. In the medieval Serbia, for instance, its dissemination was fostered by the translation of the writings of the Byzantine chroniclers (Georgios Monachos, John Malalas, Constantine Manasses, and John Zonaras), so that legendary genealogies, written according to the Byzantine pattern, became an expression of the wish to include one's own history into the flow of the world history.

Finally, a note on the reception of this genealogical line of thought. Parallel to the fictitious genealogies, there also existed a consciousness about them: Just like the development and the functional load of genealogies reveals a lot about the attitudes of the Byzantines towards power, so do the Byzantine writers who often criticize and ridicule the genealogies of individual Emperors.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 347.62(37)(495.02)(497.11)

SRĐAN ŠARKIĆ

THE CONCEPT OF MARRIAGE IN ROMAN, BYZANTINE AND SERBIAN MEDIAEVAL LAW

In this paper the author is exposing definitions of marriage that were accepted in Byzantium and mediaeval Serbia, although it was not insisted in them on wedding as a religious rite. Leo VI, at the end of the 9th century, was the first to prescribe Church benediction as an obligatory form of entering into marriage. Novels of latter Emperors placed marriage under the complete jurisdiction of the Church, but they were not incorporated in Serbian translations of Byzantine legal miscellanies (Nomokanon of St. Sabba and Syntagma of Matheas Blastares). Therefore in articles 2 and 3 of Dušan's Law Code it was prescribed that no marriage could be contracted without wedding ceremony and Church benediction.

It is well know that Roman Law, one of the most important legacies of the antiquity, was not introduced into the Slavic lands directly — by the activity of lawyers educated in Bologna, but through Byzantine law. That specific reception of Roman law in Serbia began in the 13th century through its acceptance in Nomokanon of St. Sabba and got its final form in the middle of the 14th century with Dušan's legislation. But even today we do not know with certainty what was the exact volume of application of Greco-Roman law in Slavic lands, comprising Serbia herein, and whether it was only a mean of young Slavic States or their rulers for obtaining a reputation. Such striving is clear enough in Dušan's Charter, issued probably in 1346, which was called by Stojan Novaković *The Order of Tsar Stephan on the legislative work* (*Cara Stefana naredba o zakonodavnoj radnji*). The Tsar says there, now when we have the State promulgated in the Empire we should **make laws like one should have (zakoni postaviti iakože podobaet imeti)…**[1] So, Roman

[1] *S. Novaković,* Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 and 1354 (further on Zakonik), Beograd 1898, 5; *N. Radojčić,* Zakonik cara Stefana Dušana 1349 and 1354 (further on Zakonik), Beograd 1960, 86. Although this text is preserved only in late Rakovac manuscript from 1700, *N. Radojčić,* Zakonik, 145–162 proved its authenticity. Recently S. Ćirković pointed out the importance of this Charter in the context of Serbo-Byzantine relations in his paper reported in a scholarly meeting held in Athens, November 12–14,1993 under the name "Byzantium and Serbia in the 14th century". See:

(Byzantine) laws should have been introduced in the State, as otherwise, the Empire would have had no reputation.[2]

The problem of acceptance and application of Roman law could be studied on the examples of all legal institutes, which would be a subject for a much more detailed study. Therefore we are going to limit ourselves in this paper only on the concept of marriage as it was understood in Roman law and later on in Byzantine and Serbian mediaeval law.[3]

The definition of marriage was given by the famous Roman lawyer Modestinus in the first book of his Regulae (*libro primo regularum)*, and Digest editors placed it at the beginning of Chapter II of Book XXIII under the title *De ritu nuptiarum*. The said definition is as follows: *Nuptiae sunt coniuctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio*, i.e. *marriage is a conjunction of a man and woman, a lifelong union, an institution of divine and human law.*[4] In Justinian's Institutions there is a similar definition: *Nuptiae autem sive matrimonium est viri et mulieris coniunctio, individuam consuetudinem vitae continens*, i.e. *marriage is a conjunction of a husband and a wife, created to last for life.*[5] The definition of Ulpianus found in Book L of Digest, Chapter VII entitled *De diversis regulis iuris antiqui,* also demonstrates the Roman idea of marriage: *Nuptias non concubitus, sed consensus facit*, i.e. *the essence of marriage is not sexual relation but consent* [to live in matrimony].[6]

Proheiron (issued between 870 and 879 in the name of Emperors Basil I, Constantine and Leo) accepted Modestinus' definition and translated it into Greek: **Γάμος ἐστὶν ἀνδρὸς καὶ γιναικὸς συνάφεια καὶ συγκλήρωσις πάσης ζωῆς, θείου τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία.**[7] As we can see the text is literally translated and fully corresponds to the Roman concept, that marriage is a social fact, not a civil-law relation.[8] It is interesting that neither Proheiron nor Ecloga, that preceded it, insisted on the formal proceedings of wedding as on the exclusive requirement for marriage,

---

S. Ćirković, Between Empire and Kingdom: Dušan's State (1346–1355) Reconsidered, Byzantium and Serbia in the 14th century, Athens 1996, 115–116.

[2] Cf. *T.Taranovski,* Pravo države na zakonodavstvo, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 370–378.

[3] Having studied the reception of Roman law (through Byzantine law) in mediaeval Serbia, I began to research key legal institutes. As a result of that I published a paper on The Third Yugoslav Byzantine Studies Conference, in Kruševac, May 08–10, 2000 titled Pojam testamenta u rimskom, vizantijskom i srpskom srednjovekovnom pravu (The Idea of Will in Roman, Byzantine and Serbian mediaeval Law), published in Papers of The Third Yugoslav Byzantine Studies Conference, Beograd — Kruševac 2002, 85–90.

[4] D. XXIII, 2,1

[5] Iust. Inst. I, 9,1. In the text we find *nuptiae autem sive matrimonium*. Editors used two terms for marriage (*nuptiae* or *matrimonium*).

[6] D. L, 17,30.

[7] Proch. IV, 1. ed. *J. et P. Zepos*, Ius graecoromanum, vol. II, Athenis 1931 (reprinted Aalen 1962), 124. Procheiron accepted the forementioned definition of Ulpianus (IV,17, ed. *Zepos,* 126), as well as some legal requirements for the validity of marriage: mutual consent of spouses, the age of puberty — marriageable age (14 in the case of male and 12 in the case of female), consent of the parents in case either party is in *potestas* **(ὑπεξουσίοι,** in Serbian translation = **podvlastni),** while it was not required for persons with independent status, and public wedding ceremony (IV, 2,3,12,27, ed. *Zepos*, 125–128).

[8] *M. Boras — L. Margetić*, Rimsko pravo, Zagreb 1980, 87.

which one could have considered as usual in Orthodox Byzantium.[9] But later on, laws that were passed during the rule of Macedonian dynasty introduced innovations and inserted what was "omitted" by editors of Proheiron. Editors of Epanagoge/Eisagoge (issued between 879 and 886 in the name of Emperors Basil I, Leo and Alexander) amended Modestinus' definition of marriage by omitting the wording: **θείου τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία** (institute of divine and human law), and by inserting the words: **είτε δι' εὐλογίας είτε δὶα στεφανώματος ή δὶα συμβολαίου**, meaning that the marriage is to be effected either by wedding ceremony, or blessing or literal contract.[10] So, wedding ceremony, blessing and secular contract were considered equal. Leo VI proceeded one step forward and his Novel 89 (issued 893) prescribed Church benediction **(ἑυλογία)** as an obligatory form of entering into such a contract. We are going to quote further from this overall interesting text:

Just as our forefathers treated with indifference the confusion that had arisen over the issue of adoption, thinking they did no negligence to that institute by effecting it without prayers or holy rites, they in the same way did not trouble themselves much with strict adherence to marriage requirements, as they accepted matrimony without the usual blessings **(τῆς νενομισμένης εὐλογίας)**. *But, if we could certainly excuse such reasoning on the part of our forefathers, we on the other hand, living by mercy of God in conditions much more refined and healthier, cannot excuse such negligence towards either of the aforementioned institutes.*

Therefore, just as we have prescribed that the adoption of children must be effected by means of holy prayers **(ἱεραῖς ἐπικλήσεσι)**,[11] *we are ordering as well that marriages must be enforced by witness of holy blessing* **(τῆ μαρτυρία τῆς ἱερᾶς εὐλογίας)**, *so that if future spouses do not like to arrange their union in this way, the marriage shall be considered invalid from the beginning, and such a marriage would not have any legal effect. For there is no irreproachable state between the states of marriage and non-marriage. Are you inclining towards the state of marriage? Then, you must respect the marriage rules. Do yout dislike marriage worries? In that case, you should hold to the state of non-marriage; that way you will neither pervert the rules of marriage, nor will you erroneously perform the state of non-marriage.*[12]

---

9 Chapter two of Ecloga entitled **Περὶ γάμων ἐπιτετραμμένων καὶ κεκωλυμένων, πρώτου καὶ δευτέρου, ἐγγράφου καὶ ἀγράφου, καὶ λύσεως αὐτῶν** (On allowed marriages and marriage impediments, first and second, literal and without a chart, and on their dissolution) starts with following words: **Συνίσταται γάμος χριστιανῶν, είτε ἐγγράφως είτε ἀγράφως, μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς τοῦ είναι τὴν ἡλικίαν πρὸς συνάφειαν ἡρμοσμένην, τοῦ μὲν ἀνδὸς ἀπὸ πεντεκαιδεκαετοῦς χρόνου, τῆς δὲ γυναικὸς ἀπὸ τρισκαιδεκαετοῦς χρόνου, ἀμφοτέρων θελόντων μετὰ τῆς τῶν γονέων συναινέσεως** (Marriage for Christians is either in written or in unwritten form, it is between a male and a female when they both reach the age of puberty, i.e. male from 15 and female from 13, with their acceptance and consent of parents.) Ecloga II,1, ed. *L. Burgman,* Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Band 10, Frankfurt am Main 1983, 170. It is obvious that among the requirements for marriage neither formal proceedings of the wedding nor religious ceremony were mentioned.

10 Epanagoge legis XVI,1, ed. *Zepos*, vol. II, 274.

11 See Novel 24 of Leo VI.

12 Text translated according to the edition of *P. Noaille* et *A. Dain,* Les Novelles de Léon VI le Sage, Paris 1944, 295–297.

It seems that notwithstanding this provision numerous weddings were not performed following religious rites. Due to that fact Emperor Alexios Komnenos issued in 1095 a Novel that prescribed Church marriage as mandatory even for slaves. Finally, in 1306 Andronicos II Palaiologos and Patriarch Athanasios issued a Novel which required that wedding should be performed in the presence of an authorised clergyman.[13]

The editors of Serbian legal miscellanies accepted Byzantine translations of Roman definitions of marriage. Nomokanon of St. Sabba incorporated Modestinus' definition of marriage, which had been taken from Proheiron (like the other provisions about marriage). Here is the Serbian original: **Brak jest muževi i žene sčetanie i sbitije v vsei žizni. Božestviježe i človečeskije pravdi obštenie.**[14] Matheas Blastares, like the translators of his Syntagma into Serbian language, took a modified Modestinus' definition of marriage from Epanagoge/Eisagoge, which is in Serbian as follows: **Brak jest muža i ženi svokupljenije i snasledie v vsei žizni, božestvenije že i človečeskije pravini priobštenije, ljubo blagoslovenijem, ljubo venčanijem, ljubo s zapisanijem.**[15] The definition from the 9th century, which equalised a laic contract with blessing and marriage, was considered obslolete by the 14th century. Neither Matheas Blastares nor his Serbian translators incorporated in Syntagma Novels of Byzantine Emperors that required religious rites for marriage. The editors of the Law Code of Dušan corrected such Blastares' "mistake", by putting articles 2 and 3 of the Code fully in conformity with the Novels of Byzantine Emperors and with religious practice. We are going to quote them in a whole:

Article 2: **Lords and other people may not marry without the blessing of their own archpriest or of such cleric as the archpriest shall appoint (***Vlastele i proči ljud da se ne žene ne blagoslovivši se u svojega arhijereja, ali u teh-zi da se blagoslove koje su izbrali duhovniki arhijereji***).**

Article 3: **No wedding may take place without the crowning, and if it be done without the blessing and permission of the Church, then let it be dissolved (***I nijedna svadba da se ne učini bez venčanija; ako li se učini bez blagoslovenija i uprošenija crkve, takovi da se razluče***).**[16]

By those articles of Dušan's Law Code the old Roman concept of marriage as of a laic contract finally disappeared, and the Christian concept of marriage as a religious secret prevailed and was fully accepted.

---

[13] *A. Solovjev,* Zakonodavstvo Stefana Dušana, cara Srba i Grka, Beograd 1928, 103 = Klasici jugoslovenskog prava, Book 16, Beograd 1998, 412. *A. Solovjev,* Zakonik cara Stefana Dušana 1349 and 1354, Beograd 1980, 172.

[14] *Književni radovi Nićifora Dučića*, book 4, Beograd, 258; Zakonopravilo or Nomokanon of St. Sabba, Transcript of Ilovica 1262, Fototipia, ed. *M. Petrović,* Gornji Milanovac, 1991, 270b.

[15] *S. Novaković,* Matije Vlastara Sintagmat, Beograd 1907, 160. Although Matheas Blastares took over definition of Modestinus from Epanagoge, he did not omit words: *institute of divine and human laws (ustanova božanskog i ljudskog prava)* which was done by the editors of Epanagoge.

[16] S. *Novaković,* Zakonik, 7 and 151; 8 and 152; *N. Radojčić,* Zakonik, 43 and 90. English translation by *M. Burr,* The Code of Stephan Dušan, Tsar and Autocrat of the Serbs and Greeks, The Slavonic (and East Europian) Review, vol. 28 (1949), 198–199.

Срђан Шаркић

ПОЈАМ БРАКА У РИМСКОМ, ВИЗАНТИЈСКОМ И СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ПРАВУ

Римски правници су дефинисали брак као трајну заједницу живота између мушкарца и жене, не инсистирајући на уговорној форми. Дефиниција римског правника Модестина, која се налази у *Дигестама,* дословно је преузета у *Прохирону,* али ни *Прохирон* ни *Еклога*, која му је претходила, не захтевају венчање као обавезан услов за склапање брака, што би се у православној Византији могло сматрати уобичајеним. Редактори *Епанагоге* су, међутим, прерадили Модестинову дефиницију додајући речи да се брак може склопити *или венчањем, или благословом, или уговором.* Тек се у *Новели 89* цара Лава VI Мудрог од 893. године захтева црквени благослов као обавезан услов за сваки брак. Ову одредбу потврдиле су и касније новеле царева Алексија I Комнина од 1095. године и Андроника II Палеолога од 1306. године.

Следећи своје византијске узоре, редактори српских правних збирки различито су поступали. *Законоправило Светог Саве* преузело је Модестинову дефиницију из *Прохирона,* док Матија Властар и његови српски преводиоци прихватају текст из *Епанагоге.* Коначно, *Душанов законик* у члановима 2 и 3 доводи брак у потпуну сагласност са новелама византијских царева и са црквеном праксом.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 75 : 05/.052 (495.02)

BOJAN MILJKOVIĆ

L'ILLUSTRATION DE LA DEUXIEME HOMELIE PASCALE DE GREGOIRE LE THEOLOGIEN*

L'illustration de la Deuxième homélie pascale de Grégoire de Nazianze a trouvé place dans plusieurs manuscrits byzantins datés du IXe au XIVe siècle et sur une fresque datée de 1294/95 ornant la calotte du narthex de l'église de la Vierge Péribleptos à Ochrid. Le contenu iconographique complexe de cette vision trouve son explication dans le texte même de l'homélie de Grégoire le Théologien, ainsi que dans les commentaires dus à la plume d'écrivains tardifs : Jean Damscène, Basile Le Minime, Georges Mocénos, Michel Psellos et Nicétas d'Héraclée.

Dans la vaste oeuvre de Grégoire de Nazianze une place significative revient à ses homélies qui nous sont parvenues à travers leurs copies réunies dans un grand nombre de manuscrits réalisés tout au long du moyen âge. Parmi ceux-ci les plus remarquables par leur confection sont richement ornés de miniatures au nombre desquelles figure l'illustration de la Deuxième homélie pascale, et ce tant dans les recueils contenant les 45 homélies du célèbre auteur de Cappadoce et archevêque de Constantinople du IVe siècle, que dans les manuscrits contenant un choix liturgique se réduisant à seize homélies ou dans ceux réunissant homélies accompagnées de leur commentaires par des auteurs tardifs.[1] L'illustration de cette homélie n'apparaît en revanche qu'une seule fois dans la peinture monumentale, en l'occurrence dans la calotte du narthex de la Vierge Péribleptos (aujourd'hui église Saint-Clément) à Ochrid, dans le cadre d'un programme iconographique complexe exécuté en 1294/95 à la demande du Grand Hétériarque Progonos Sgouros et de son épouse Eudocie,

---

* Ce travail est constitué, dans une certaine mesure, par le texte remanié et complété d'une communication présentée lors du 20e Congrès International d'Etudes Byzantines s'étant tenu à Paris entre le 19 et le 25 août 2001.

[1] La décoration peinte des manuscrits contenant 16 homélies qui sont utilisées lors des offices a fait l'objet d'une étude qui a été publiée en tant que sixième tome de la célèbre série de Princeton — Studies in Manuscript Illumination sous la rédaction de Kurt Weitzmann: *G. Galavaris,* The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus, Princeton 1969.

parents de la cour byzantine. Comme cela est bien connu, la réalisation des fresques de cette église est due à Michel Astrapas et Eutychios.[2]

Au centre de la calotte le Christ-ange, Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς, est représenté dans une mandorle circulaire lumineuse que portent six anges volant. Le Christ-ange est peint la main droite levée, alors qu'il tient dans la gauche une croix et un rouleau déroulé sur lequel apparaît un texte. Sur ses mains et ses pieds on distingue clairement les plaies laissées par les clous utilisés pour le crucifier. Se rattachant directement à la vision précédente située dans la calotte, sur la paire ouest de pendentifs sont figurés les prophètes Habacuc — ὁ προφῆτις Ἀμβακούμ et Ezéchiel — ὁ προφῆτις [Ἰεζ]εκιήλ, tenant des textes inscrits sur des rouleaux.[3] S'y ajoute un long texte servant de titre à l'ensemble de la composition.[4]

La première à avoir donné une lecture, déjà en 1962, des textes accompagnant la scène d'Ochrid est Sirarpie Der Nersessian qui a reconnu dans cette composition l'illustration de la Deuxième homélie pascale de Grégoire le Théologien, en la comparant avec les exemples connus des manuscrits enluminés offrant une solution iconographique quasiment identique.[5] Les textes de la fresque ornant le narthex de la Vierge Péribleptos, à l'exception d'un seul, reprennent fidèlement divers passages de l'introduction de cette homélie, alors que la composition même en constitue une illustration fidèle.[6]

Ces mêmes textes accompagnent également les exemples d'illustrations relevés dans les manuscrits. Nous retrouvons ainsi le texte servant de titre à la scène d'Ochrid *« Je me tiendrai à mon poste », dit l'admirable Habacuc* sur le rouleau du prophète Habacuc dans un manuscrit du XIIIe siècle conservé à Oxford,[7] alors que le

---

[2] *R. Hamann-Mac Lean, H. Hallensleben,* Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Gießen 1963, 28–29, plan 20; *П. Миљковиќ-Пеjек,* Делото на зографите Михаило и Евтихиј, Скопје 1967, 44, 50.

[3] Dans les textes des inscriptions et les citations tirées des anciens manuscrits la résolution des abréviations est donnée entre parenthèse ( ) et les parties endommagées indiquées à l'intérieur de crochets [ ].

[4] *V. R. Petković,* La peinture serbe du Moyen Âge, II, Beograd 1934, pl. CXXI; *G. Millet, A. Frolow,* La peinture du moyen âge en Yougoslavie, III, Paris 1962, pl. 15.1, 15.3.

[5] *S. Der Nersessian,* Note sur quelques images se rattachant au thème du Christ-Ange, CA 13 (1962) 209–216.

[6] Nous donnons ici le début de cette homélie dans lequel sont indiqués en cursives les textes avec abréviations d'Ochrid: *Ἐπὶ τῆς φυλακῆς μου [στ]ήσομ(αι), φησὶν ὁ θαυμάσιος Ἀμβακούμ* (texte servant de titre à la scène). Κἀγὼ μετ' αὐτοῦ σήμερον, τῆς δεδομένης μοι παρὰ τοῦ πνεύματος ἐξουσίας καὶ θεωρίας, καὶ ἀποσκοπεύσω καὶ γνώσομαι, τί ὀφθήσεται, καὶ τί λαληθήσεται μοι. *Καὶ ἔστην, κ(αὶ) ἀπεσκόπευσα· κ(αὶ) ἰδοὺ ἀνὴρ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ τ(ῶν) νεφελ(ῶν) τοῦ (οὐρανοῦ)* (texte du rouleau d'Habacuc), καὶ οὗτος ὑψηλὸς σφόδρα· καὶ ἡ ὅρασις αὐτοῦ, ὡς ὅρασις ἀγγέλου· καὶ ἡ στολὴ αὐτοῦ, ὡς φέγγος ἀστραπῆς διερχομένης· καὶ ἐπῆρε τὴν χεῖρα αὐτοῦ κατ' ἀνατολὰς, καὶ ἐβόησε φωνῇ μεγάλῃ. Φωνὴ αὐτοῦ, ὡς φωνὴ σάλπιγγος· καὶ κύκλῳ αὐτοῦ, ὡς πλῆθος οὐρανίου στρατιᾶς, καὶ εἶπε· *Σήμερον σ(ωτη)ρία τῷ κόσμῳ, ὅσος τε ὁρατὸς, καὶ ὅσος ἀόρατος* (rouleau du Christ-ange). Χριστὸς ἐκ νεκρῶν, συνεγείρεσθε· Χριστὸς εἰς ἑαυτὸν, ἐπανέρχεσθε· Χριστὸς ἐκ τάφων, ἐλευθερώθητε τῶν δεσμῶν τῆς ἁμαρτίας. Πύλαι ᾅδου ἀνοίγονται, καὶ θάνατος καταλύεται, καὶ ὁ παλαιὸς Ἀδὰμ ἀποτίθεται, καὶ ὁ νέος συμπληροῦται· … — S. Gregorii Theologi, Oratio XLV — In Sanctum Pascha, PG 36, 624 AB.

[7] Manuscrit de la Bodleian Library, Cod. Roe 6, fol. 4[r], cf. *I. Hutter,* Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften, I, Oxford Bodleian Library, I, Stuttgart 1977, 86 (Nr. 53); *Galavaris,* The Illustrations, 233, fig. 437.

début du texte inscrit sur le rouleau du Christ-ange à Ochrid *Aujourd'hui c'est le salut du monde* sert de titre à la plus ancienne illustration connue de la Deuxième homélie pascale figurant dans le célèbre manuscrit de la Bibliothèque nationale de Paris, Cod. gr. 510, dont la réalisation est datée entre 880 et 883.[8]

Dans les manuscrits l'illustration de cette homélie trouve place sur des frontispices, des miniatures marginale ou des initiales, situés au début de son texte même, à l'exception du manuscrit n° 24 du monastère athonite Karakallou où les représentations de l'ange et de saint Grégoire de Nazianze ont été ultérieurement ajoutées à la fin de la Première homélie pascale.[9] La représentation, traitée sous une forme développée, faisant l'objet de ce travail, comprend la vision de Grégoire le Théologien[10] complétée des figures de ce saint et du prophète Habacuc.

Du point de vue iconographique cette composition apparaît très tôt, dès la seconde moitié du IXe siècle comme nous l'avons déjà vu, dans sa forme générale, mais les peintres byzantins semblent avoir hésité quand à la nature du personnage central de cette vision. Dans le manuscrit de Paris déjà mentionné on trouve au centre de la mandorle un ange levant la main droite et tenant un sceptre dans la gauche, sur un fond de ciel étoilé peuplé d'anges, l'ange central ne différant de ces derniers

[8] Cette miniature se trouve sur le fol. 285r, cf. *H. Omont,* Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale du VIe au XIVe siècle, Paris 1929, 25, pl. XLIII; *Der Nersessian,* Note, 212; *eadem,* The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus Paris Gr. 510, DOP 16 (1962) 201–202. Pour les différentes datations au 879, respectivement entre 880–883, cf. *I. Spatharakis,* The Portraits and the date of the Codex Par. Gr. 510, CA 23 (1974) 97–105; *I. Kalavrezou-Maxeiner,* The Portraits of Basil I in Paris gr. 510, JÖB 27 (1978) 19–24. Récemment est parue une étude complète sur la décoration peinte de cet important manuscrit *L. Brubaker,* Vision and meaning in ninth century. Image as exegesis in the homilies of Gregory of Nazianzus, Cambridge 1999.

[9] *Galavaris,* The Illustrations, 208, fig. 453.

[10] Dans la monographie de Georges Galavaris, cette vision qui constitue le coeur de la composition a été à tort appelée Vision d'Habacuc, *ibidem,* 120–125; plus tard cette appellation a également été reprise dans les ouvrages d'autres auteurs : Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, I, Athènes 1973, 104, 416; II, Athènes 1975, 172, 355; *Hutter,* Corpus, I, 86; *L. Brubaker,* Politics, Patronage, and Art in Ninth-Century Byzantium: The *Homilies* of Gregory of Nazianzus in Paris (B. N. Gr. 510), DOP 39 (1985) 10; *K. Weitzmann, G. Galavaris,* The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts, I, Princeton 1990, 142.

L'adverbe chronologique σήμερον figurant au début de la partie du texte citée plus haut dans la note 5, se rapporte à la fête même de Pâques, alors que les verbes à la première personne du singulier : ἀποσκοπεύσω, γνώσομαι, ἀπεσκόπευσα, suggèrent indéniablement au fait que l'auteur du texte, Gregoire le Théologien, décrit sa propre vision. Pour une identification correct de l'auteur de la vision cf. *Z. Gavrilović,* Observations on the Iconography of St. Kyriake, Principally in Cyprus, Studies in Byzantine and Serbian Medieval Art, London 2001, 223.

Le premier verset du deuxième chapitre est la seule citation tirée du livre du prophète Habacuc dans l'homélie qui fait l'objet de ce travail. Ce verset a en fait uniquement servi d'inspiration initiale au célèbre écrivain cappadocien lors de la composition de ce discours particulièrement inspiré du point de vue rhétorique, alors que les artistes médiévaux y ont trouvé une raison de représenter le prophète Habacuc comme un pendant de Grégoire le Théologien. S'agissant de la vision de la venue du Messie qu'a eue auteur vétérotestamentaire elle ne se trouve pas dans ce chapitre, mais dans le chapitre suivant, le troisième et dernier de son livre, et ne correspond pas par son contenu à ce qui constitue l'illustration de la Deuxième homélie pascale dans les manuscrits et sur la fresque d'Ochrid, et qui, comme nous l'avons déjà dit, s'en tient fidèlement au texte de Grégoire le Théologien. Pour les passages mentionnés du livre du prophète Habacuc cf. Septuaginta, II, ed. A. Rahlfs, Stuttgart 1935, 534, 535–537 (Habacuc, 2.1, 3.3–17).

que par sa chevelure plus courte. Dans le manuscrit de Moscou, daté vers l'an 1000, on trouve de même, dans la marge, un ange dans une mandorle sous laquelle se tient saint Grégoire de Nazianze, alors qu'au-dessus apparaît, représenté en buste, le Christ ou le prophète Habacuc.[11] Dans deux manuscrits de la seconde moitié du XIe siècle, de la Bibliothèque du Patriarcat grec à Jérusalem[12] et du monastère athonite russe de Saint-Pantéléèmôn,[13] une mandorle lumineuse entourée d'anges accueille un figure d'homme aux cheveux et à la barbe foncés, faisant le geste de bénir. On suppose qu'il s'agit ici d'une image du Christ bien qu'il ne soit pas coiffé d'un nimbe crucifère, ni accompagné de sa signature.[14] Dans d'autres manuscrits quasiment contemporains, à savoir de la fin du XIe siècle ou d'époque postérieure, l'introduction d'un nimbe crucifère désigne clairement le personnage central de la vision comme étant le Christ, soit Emmanuel soit du type habituel du Pantocrator, comme dans les exemples apparaissant dans deux manuscrits de la Bibliothèque nationale de Paris.[15] Dans un manuscrit daté vers la fin du XIe ou dans les deux premières décennie du siècle suivant, aujourd'hui conservé dans le monastère athonite Dionysiou, ainsi que sur la fresque de la Vierge Péribleptos à Ochrid, nous trouvons dans la mandorle un ange coiffé d'un nimbe crucifère et accompagné de la signature Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς.[16] A cette même époque d'autres artistes continuent de peintre un ange dans le cadre de la vision de Grégoire le Théologien, comme dans les manuscrits suivants: Paris, Bibliothèque nationale, Cod. gr. 533 (fol. 7[r]) — dernier quart du XIe siècle, Milan, Bibliothèque Ambrosienne, Cod. G 88 sup. (fol. 7[r]) — première moitié du XIIe siècle, Paris, Bibliothèque nationale, Cod. gr. 543 (fol. 27[v]) — troisième quart du XIVe siècle.[17] Enfin, dans un manuscrit du Mont Sinaï daté du deuxième quart du XIIe siècle, un frontispice situé au début du texte de la vision de Grégoire le Théologien offre une composition traitée de façon identique à celle de la vision des quatre animaux du prophète Ezéchiel, telle l'image offerte par le célèbre exemple de la mosaïque absidal d'Hosios David à Thessalonique.[18] Alors que le frontispice accueille un visage du Christ jeune coiffé d'un nimbe crucifère et accompagné de sa signature, on trouve dans la marge un ange en habit blanc bénissant dans une mandorle, entouré d'une multitude d'anges vêtus de dalmatiques impériales et portant loros et sceptre.[19]

---

[11] Ce manuscrit est conservé au Musée d'Etat sous la signature Cod. vlad. 146 (sabba 61), fol. 4[v], *Der Nersessian,* Note, 212; *Galavaris,* The Illustrations, 229, fig. 2.

[12] Cod. Taphou 14, fol. 6[r].

[13] Manuscrit n° 6, fol. 5[v].

[14] *Ibidem,* 209, 222–223, figs. 100, 138. Pour la miniature du manuscrit du monastère russe cf. également Οἱ Θησαυροὶ, II, 173, 355.

[15] Cod. Coislin 239 -XIe siècle tardif, fol. 6[r], et Cod. gr. 550 — XIIe siècle, fol. 8[v], cf. *Der Nersessian,* Note, 214; *Galavaris,* The Illustrations, 242–243, 246, figs. 181, 182, 402.

[16] Codex n° 61, fol. 4[r], *ibidem,* 205, fig. 357; Οἱ Θησαυροὶ, I, 104, 415–416.

[17] *Galavaris,* The Illustrations, 228, 236–237, 240, figs. 236, 301, 455. Pour les miniatures des manuscrits de Paris cf. également *Der Nersessian,* Note, 212, 214.

[18] Pour cette mosaïque du Ve siècle cf. *W. F. Volbach,* Frühchristliche Kunst, München 1958, 70, avec bibliographie.

[19] Cod. gr. 339, fol. 9[v], *Der Nersessian,* Note, 212; *Galavaris,* The Illustrations, 255, fig. 379; *Weitzmann, Galavaris,* Saint Catherine, 140,142, pl. XXI, fig. 474.

Il n'est pas surprenant que les peintres byzantins aient hésité quand à la nature de l'être qui est apparu à Grégoire de Nazianze: un ange, un homme, le Christ ou le Christ-ange.[20] S'agissant des trois premières figures mentionnées leur représentation respective, comme nous le verrons dans la suite de ce travail, s'appuie assurément sur les textes théologiques, alors que la quatrième doit être considérée comme une création autonome d'artistes byzantins résultant précisément de diverses interprétations d'exégètes érudits, ou plus précisément d'une compilation de celles-ci.

La lecture même du texte de Grégoire le Théologien laisse la place à une double interprétation de la comparaison de l'aspect de l'homme apparu dans les cieux à celui d'un ange: ἡ ὄρασις αὐτοῦ, ὡς ὄρασις ἀγγέλου. D'où les divergences entre les auteurs médiévaux, dans leurs interprétations de la Deuxième homélie pascale de Grégoire le Théologien, quand à savoir qui lui est apparu dans sa vision. Pour Jean Damascène, qui a utilisé cette homélie lors de la composition du Canon pascal, il s'agit d'un ange.[21] Michel Psellos, s'en tenant au texte même de l'homélie, a par contre considéré qu'il était question d'un ἀνὴρ.[22] Basile le Minime et Georges Mocénos, auteurs du Xe siècle, ont reconnu dans cette vision le Christ, sauveur du monde. Enfin, figurant assurément comme l'interprète le plus souvent recopié s'agissant des textes de Grégoire de Nazianze, Nicétas, métropolite d'Héraclée, décédé après 1117, dont les commentaires étaient populaires y compris en dehors du monde grec, tout particulièrement parmi les Slaves, nous dit explicitement ἄγγελος δὲ οὗτος ἐστὶν, ἀλλ' οὐχ ὁ Χ(ριστὸ)ς, ὥς τινες ὑπέλαβον.[23]

---

[20] Dans la littérature spécialisée le personnage central de la vision est parfois désigné, sans fondement réel, comme le Christ — ange du Grand conseil, *ibidem,* 142; *A. Grabar,* Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles, CA 12 (1962) 378 (= L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age, II, Paris 1968, 878); *Hamann-Mac Lean, Hallensleben,* Die Monumentalmalerei, 29, plan 20; *Миљковић-Пепек,* Делото, 50; Οἱ Θησαυροὶ, I, Athènes 1973, 416. Il est question d'une citation qui se rapporte à une prophétie messianique — Esaie, 9.5, Septuaginta, II, 578 — et qui apparaît plus tard avec ce type iconographique dans la peinture byzantine, mais jamais dans l'illustration de la Deuxième homélie pascale, de sorte que nous avons ici opté pour l'appellation Christ-ange. Sur le Christ en tant qu'ange cf. également *J. Barbel,* Christos-Angelos, Bonn 1941.

[21] *R. P. E. Mercenier,* La prière des églises de rite byzantin, II/II, Chevetogne s. d., 271; certains avis ont avancé que la composition de la calotte du narthex de la Vierge Péribleptos à Ochrid a été inspirée par le Canon pascal, *Grabar,* Sur les sources, 378.

[22] Michaelis Pselii theologica, I, ed. *P. Gautier,* Leipzig 1989, 409–410, n° 103.92–98. Les lignes citées font partie d'une brève interprétation de Psellos ayant pour titre Ἐξήγησις εἰς τὸν θεολογικὸν δεύτερον λόγον, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐπὶ τῆς φυλακῆς μου στήσομαι'.

[23] Il s'agit de trois auteurs byzantins moins connus dont les textes restent encore partiellement édités, de sorte que pour leurs commentaires de la partie initiale de la Deuxième homélie pascale nous avons utilisé les manuscrits et microfilms des collections des Bibliothèques nationales d'Athènes et de Paris.

Pour les données générales sur les deux plus anciens de ces auteurs cf. *K. Krumbacher,* Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897, 137, 138; *H.-G. Beck,* Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 597, 606; ODB, I, 263. Sur Nicétas d'Héraclée, cf. *ibidem,* III, 1481. Sur ses commentaires dans la littérature slave cf. *Ђ. Трифуновић,* Словенски превод слова Григорија Богослова са тумачењима Никите Ираклијског, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 35/1–2 (Београд 1969) 81–91.

L'idée de ce travail nous a précisément été suggérée par le texte grec, cité plus haut, d'un commentaire de Nicétas d'Héraclée dans sa traduction serbo-slave агг(е)лъ же сь ес(ть) ꙗвиви се а не

Ces divergences apparaissant dans les interprétations des exégètes érudits ont inévitablement conduit à différentes solutions iconographiques chez les artistes byzantins, bien que toute influence directe ne puisse que difficilement être établie en raison du faible nombre conservé de manuscrits enluminés complétés de commentaires, et également du fait que diverses solutions apparaissent parallèlement durant toute la période de l'art médiobyzantin et byzantin tardif, du IXe au XIVe siècle. Le cadre chronologique de l'apparition de ce thème dans l'art byzantin est constitués par les deux manuscrits de Paris déjà mentionnés, Cod. gr. 510 et 543, offrant tous deux, au centre de la vision, des représentations d'ange dont on ne peut dire qu'il s'agit du Christ-ange, bien que comme dans les autres manuscrits sa figure soit tout particulièrement mise en valeur par l'image et diffère des autres anges qui, selon les paroles du célèbre auteur cappadocien, constituent πλῆθος οὐρανίου στρατιᾶς. Dans ce même cadre chronologique, comme nous l'avons vu, apparaissent également les autres variantes de la figure centrale de la vision. Celle du Christ-ange dans le manuscrit du monastère Dionysiou daté de la fin du XIe ou du début du XIIe siècle — si nous faisons abstraction de l'ange coiffé d'un nimbe crucifère apparaissant dans la composition de la Philoxénie d'Abraham comme sur l'exemple du milieu du XIe siècle conservé dans le sanctuaire de Sainte-Sophie à Ochrid[24] — est le plus ancien exemple connu de ce type iconographique, ce qui peut s'avérer d'une certaine importance s'agissant de sa création même, mais une telle considération sortirait du cadre de notre thème.

Nous nous arrêterons brièvement à présent sur les personnages qui, d'ordinaire, n'apparaissent pas dans l'illustration de la Deuxième homélie pascale. Observé du point de vue chronologique, il s'agit tout d'abord des figures de sainte Parascève tenant les instruments de la Passion et de sainte Hélène portant le tombeau du Christ représentées dans le manuscrit de Paris Cod. gr. 510 — ἡ Ἁγία Παρασκευή καί Ἑλένη. La représentation de ces deux personnages a trouvé son inspiration dans le texte même de l'Homélie, et ce dans sa partie finale rhétoriquement inspirée qui se rapporte à la Passion du Christ et à la résurrection du tombeau.[25] Bien qu'elles n'y soient pas explicitement mentionnées, ces deux saintes, avec leurs attributs en main, visualisent ici assurément, et ce de façon très concise, le texte de Grégoire.[26]

Sur la fresque de la Vierge Péribleptos à Ochrid un personnage faisant partie intégrante de la scène est le prophète Ezéchiel dont le rouleau porte, à présent endommagée, une citation tirée du premier chapitre de son livre, verset quatre: [καὶ εἶδον καὶ ἰ]δοὺ π[νεῦμα ἐ]ξαῖρον ἤρχετο ἀπὸ Βοῤῥᾶ κ(αὶ) [ν]εφέλη

Х(ристо)с ꙗкоже нѣцїи разоумѣше figurant dans le manuscrit n° 119 de la collection du Musée de l'Eglise orthodoxe serbe, fol. 17^{v}, début du XVe siècle. Pour la traduction en latin de cette citation cf. Nicetæ Serronii, heracleensis metropolitæ, Expositio in orationes S. Gregorii Nazianzeni. In orationem XLV, olim XLII, PG 127, 1304 A.

24 *Millet, Frolow,* La peinture, I, Paris 1954, pl. 2.4, 3.2.

25 PG 36, 656 B, 657 A, 661 D–664 A.

26 *Gavrilović,* Observations, 223–224. Le représentation de ces deux saintes sur cette miniature a été interprétée sans argument précis comme une influence directe et une réponse à un désir du patriarche Photius, auquel, entre autre y compris sur la base de ce détail, est attribuée la réalisation de ce manuscrit, cf. *Brubaker,* The *Homilies,* 10–11.

[μεγάλη].[27] Il est question d'un passage que l'on retrouve dans la parémie qui est lue le lundi précédant Pâques[28] et représente le début de la vision d'Ezéchiel, de sorte que sa mise en relation avec la vision de Grégoire de Nazianze se réduit ici à son seul contenu.[29] L'apparition du prophète Ezéchiel en lieu et place de saint Grégoire le Théologien dans le cadre de cette composition reflète peut être également une influence de la thématique vétérotestamentaire qui prédomine sur les surfaces inférieures des murs du narthex, où elle constitue une série de préfigurations et d'anticipations des événements et personnages du Nouveau Testament.[30]

Pour finir il n'apparaît pas superflu d'attirer l'attention sur le prophète à la barbe et à la chevelure grises, sans signature, apparaissant dans la miniature du manuscrit de Jérusalem mentionné plus haut (Cod. Taphou 14).[31] Par son aspect, cette figure ne correspond pas à l'image habituelle du prophète Habacuc qui, dans l'art byzantin, est représenté soit comme un jeune homme imberbe soit comme un homme mûr à la barbe et à la chevelures noires.[32] Il s'en suit que l'artiste qui a décoré ce manuscrit ne connaissait pas les caractéristiques iconographiques de la figure d'Habacuc, de sorte qu'il a représenté ce prophète vétérotestamentaire de la façon dont ce type de personnage était le plus souvent représenté, sous les traits d'un homme âgé, à la longue barbe et aux longs cheveux gris. Il est peu probable qu'il s'agisse ici d'un autre prophète.

---

27 *Der Nersessian,* Note, 215.

28 *Mercenier,* La prière, II/II, 107, 423–424; Le Typicon de la Grande Église, ed. *J. Mateos,* II. Le cycle des fêtes mobiles, Roma 1963, 68.

29 Sur le frontispice situé au début du texte de l'homélie dans le manuscrit n° 339 du Mont Sinaï, mentionné plus haut, l'artiste a associé la vision de la Deuxième homélie pascale et la vision d'Ezéchiel de la venue du Messie.

30 Pour la thématique et la disposition des fresques dans le narthex de cette église d'Ochrid cf. *Hamann-Mac Lean, Hallensleben,* Die Monumentalmalerei, plan 20; *Миљковић-Пепек,* Делото, 50–51.

Il convient de mentionner que l'on trouve dans certains codex manuscrits contenant les homélies de Grégoire le Théologien — comme par exemple le célèbre manuscrit de Paris Cod. gr. 510, cf. *Der Nersessian,* The Illustrations, 216–217 — un bref texte exégétique de cet auteur intitulé Σημασία εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ, dans lequel ce célèbre écrivain expose brièvement son interprétation de la vision d'Ezéchiel des quatre animaux sur le fleuve Kebar, Septuaginta, II, 770–772, de sorte que ce texte pouvait être connu de celui qui a commandé l'exécution de la décoration peinte de la Vierge Péribleptos et a servi lors du choix de cette citation. Pour le texte même de cette interprétation de Grégoire le Théologien, cf. PG 36, 665–669.

31 In *Der Nersessian,* Note, 213–214, l'illustration a été reproduite avec une légende erronée qui l'identitifie avec une miniature du manuscrit de Paris Cod. Coislin 239.

32 Ces deux types iconographiques apparaissent dans des exemples relevés dans des manuscrits illustrés, cf. la figure du prophète Habacuc de la miniature du manuscrit de Paris Cod. gr. 510 et celle du manuscrit du monastère Dionysiou (n° 61).

Бојан Миљковић

ИЛУСТРАЦИЈА ДРУГЕ УСКРШЊЕ ХОМИЛИЈЕ ГРИГОРИЈА БОГОСЛОВА

Илустрацију Друге ускршње хомилије Григорија Назијанског налазимо у византијским рукописима настајалим од IX до XIV столећа, и једини пут у монументалном сликарству на фресци која краси калоту нартекса цркве Богородице Перивлепте (данас Светог Климента) у Охриду из 1294/5. Сложену иконографску садржину ове визије, највећим делом, објашњава сам текст Друге ускршње хомилије, како су то већ утврдили ранији истраживачи (Сирарпи Дер Нерсесиан, Јоргос Галаварис). Различите ликовне интерпретације централне личности визије: анђео, човек, Христос, Христос-анђео, настајале су услед различитих теолошких тумачења која налазимо у коментарима ове беседе из пера Јована Дамаскина, Василија Елахиста, Георгија Мокена, Михаила Псела и Никите Ираклијског.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 801.3 : 911.3 (495.02)

JOHANNES KODER

ANMERKUNGEN ZUR ENTWICKLUNG DER SIEDLUNGSTERMINOLOGIE IN BYZANZ, BESONDERS BEI ROMANOS MELODOS

Die Siedlungsterminologie liefert wichtige Hinweise für die sprachliche, demographische und wirtschaftliche Entwicklung. Im Fall von Byzanz ist als besonderes Aspekt die stets auch die an der Vergangenheit orientierte Sprachentwicklung des Griechischen zu berücksichtigen. Dies wird zunächst am Beispiel der Termini für die Siedlungsform „Dorf" demonstriert. Anschließend wird die Siedlungsterminologie bei Romanos Melodos besprochen.

Vorbemerkung

Die Entwicklung der griechischen Sprache war in der Spätantike und in frühbyzantinischer Zeit in besonderem Ausmaß von dem Spannungsfeld zwischen stets erneuerter Rückbesinnung auf das „attische" Griechisch und ebenso dauerhafter Beeinflussung durch die anderen im Römischen Reich gesprochenen Sprachen, allen voran das Lateinische, bestimmt. Auch die byzantinische Siedlungsterminologie war einer stetigen Entwicklung unterworfen. Diese wies regionale Unterschiede auf, die in der frühbyzantinischen Zeit, bis zum Verlust der Präfekturen Oriens und Aegyptus, dank der Papyri gut dokumentierbar sind. Freilich lässt sich in vielen Gattungen der schriftlichen Quellen, zum Beispiel in der Hagiographie oder in der Lokalchronistik, auch später fallweise eine regionale Landschaftsbezogenheit unterstellen, während die meisten Rechtsquellen und der Großteil der Historiker öfter eine „reichssprachliche" terminologische Entwicklung in der Hauptstadt dokumentieren. Auch sind Bedeutungsunterschiede zwischen den literarischen Gattungen und Stilstufen in Betracht zu ziehen, zum Beispiel eine Neigung zu Konservativismus in Gesetzestexten: Ein und derselbe Terminus kann zur gleichen Zeit bei Texten mit unterschiedlichem Stilniveau in verschiedenen Bedeutungen in Gebrauch sein.

Zur Entwicklung der Termini für „Dorf"

Die Bedeutung von literarischen Gattungen und Stilstufen lässt sich paradigmatisch anhand der Entwicklung der beiden zentralen griechischen Termini für „Dorf", des früheren κώμη und des späteren χωρίον belegen. Der Übergang von dem einen Terminus zum andern wurde mehrfach untersucht[1], vermutlich auch deswegen weil beide Termini nicht nur siedlungs- und wirtschaftsgeschichtlich wichtig, sondern auch rechtsgeschichtlich von Interesse sind. Bei ihnen werden alle genannten Aspekte deutlich vorstellbar. Grundsätzlich steht zwar für χωρίον eine weitgehend einheitliche Bedeutungsentwicklung ausser Zweifel, bemerkenswert ist jedoch die chronologische und regionale Disparität der Übergänge. Diese ist durch die in den folgenden Beispielen angedeutete Komplexität der Quellenlage und der dahinter stehenden Entwicklungen und durch die weite räumliche Erstreckung des griechisch dominierten Sprachraumes innerhalb des Imperium Romanum erklärbar.

Die Bedeutungsentwicklung geht im Betrachtungszeitraum von *Grundstück, Grundbesitz, Landgut* (oft verbunden mit einem Besitzernamen im Genitiv) aus: Diese Bedeutungen findet man auf Inschriften vor 305 in Lesbos, um 325–350 in Thessalonike (ἐπίτροπος χωρίων δεσποτικῶν, Prokurator der kaiserlichen Domänen), vor 395 in Kos (χωρίον Περίβολος, χ. Ἀγρίδιον, χ. Μεγάλου Ἀγροῦ), aber auch in einer kaiserlichen Domäne des 5. Jahrhunderts nahe Attaleia und im 6. Jahrhundert auf Kos (ἀγρίδιον χωρίον), sowie in Syrien (inschriftlich: φρούριον ... ἐν τοῖς χωρίοις) und Palästina (bei Julian von Askalon)[2].

Von besonderem Interesse ist in diesem Zusammenhang die inschriftlich erhaltene ἀπογραφή-Urkunde von Thera, die in das 4. Jahrhundert n. Chr. datiert wird[3]. Der Kataster ist grundsätzlich in Territorialeinheiten gegliedert, die, Zeile für Zeile, fast durchwegs mit der *Kürzung* χω- beginnen[4], worauf das Toponym folgt[5]. Hier scheint die Kombination des Wortes χωρίον mit einem Toponym auf den ersten

[1] Zur Bedeutungsentwicklung von κώμη und χωρίον vgl. beispielsweise H. Köpstein, Zu den Agrarverhältnissen, in: Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus (BBA 48), Berlin 1978, 1–72, hier 54ff., *M. Kaplan*, Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècles, Paris 1992, 89–101 (mit weiterer Lit.), und *Y. Hirschfeld*, Farms and Villages in Byzantine Palestine. DOP 51 (1997) 33–71 (mit weiterer Lit.), hier 36f. mit A. 14: ἐποίκιον, κτῆμα, χωρίον ist ursprünglich „landed property" und bedeutet „farm or estate of one person", wobei eine Bedeutungserweiterung der Termini zu „Dorf" während der byzantinischen Periode angenommen wird.

[2] IG XII Lesbos; *D. Feissel / J.-M. Spieser*, Les inscriptions de Théssalonique, Supplément, TM 7 (1979) 308, Nr. 1; IG Kos; detto Priskos in: Konstantinos Porphyrogennetos, De Legationibus 132.5 (de Boor); Attaleia: *H. Grégoire*, Recueil des Inscriptions Grecques Chrétiennes d'Asie mineure, Paris 1922, Nr. 308 bis; Kos: GRR Asia min chr 4 1083. p1; Taroûtin: IGLSyrArabPal 4,1631; Julian von Askalon § 41, 51.1, 53 (Saliou) (Die naheliegende Erklärung für die Sonderbedeutung „Dorf", ebd. § 3.6, ist es, diesen Satz als ursprüngliches Scholion aus späterer Zeit zu betrachten.)

[3] *G. Kiourtzian*, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades. De la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C. (*Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance*, Collège de France, Monographies 12). Paris 2000, 212–243 (Nr. 142). Er datiert den Kataster, vorwiegend aus paläographischen Gründen und aufgrund der Personennamen, in das 4. Jahrhundert.

[4] χω(ρίον) ist der häufigste Beginn der Lemmata im Kataster, meist unmittelbar gefolgt von einem Toponym, und zwar zumeist syntaktisch unverbunden im Nominativ, selten im Genitiv: χω(ρίου) NN μέρος. Vgl. die Bemerkungen von Kiourtzian, a.O. 219 und 242.

[5] Lediglich in dem kurzen Fragment d ist χω' jeweils einem Personennamen nachgestellt.

Blick bereits unmissverständlich auf die Bedeutung „Dorf" hinzuweisen. Bei näherer Betrachtung wird man freilich unsicher. Zwar löst der Herausgeber diese Abkürzung stets in χω(ρίον) auf[6]; doch ist dies aus den vorliegenden Fragmenten des Katasters heraus nicht zwingend, denn nur einmal, nämlich im *Kontext* von Fragment a, Z. 15f., wird *keine* Abkürzung gebraucht, und an dieser Stelle steht: χω' Ἀγρός ... καὶ δούλους ἐπὶ τῆ(ς) *χώρας*. Daher ist die Abkürzung χω' meiner Meinung nach eher in χώ(ρα) („Land von", „Land des") aufzulösen, was inhaltlich keine Probleme aufwirft. — Übrigens kann auch innerhalb eines stilistisch und regional ebenfalls einigermaßen abzugrenzenden Sprachdenkmals, den *Apophthegmata patrum*, die Bedeutung „Dorf" noch mit Sicherheit ausgeschlossen werden[7]; zwischen den Bedeutungen „(agrarisch genutztes) Grundstück" und „Platz, Stelle" ist in den Apophthegmata der Übergang fließend[8].

Die Entwicklung kennt dann Übergangsphasen mit den Bedeutungen *Platz, Stelle, Örtlichkeit, Ort* (oft verbunden mit einem Flurnamen) in einem weiten chronologischen Rahmen: Sie finden sich im 6. Jahrhundert gehäuft bei Prokopios von Kaisareia, der allerdings an manchen Stellen bereits die Bedeutung „Ortschaft" vermuten lässt (καλύβας ἄλλος ἄλλῃ τοῦ χωρίου ἐπήγνυτο, ähnlich κώμην Σουσούρμενα καὶ τὸ Ῥίζαιον καλούμενον χωρίον), die auch in einer Inschrift des 6. Jahrhunderts in Bulgarien denkbar ist[9]. Andererseits findet man noch bei Theophylaktos Simokates[10] im 7. und bei Georgios Monachos[11] im 9. Jahrhundert beide Bedeutungsvarianten.

Am Ende stehen dann die Bedeutungen *Dorf* und *Weiler*: Diese sind bereits im Georgikos Nomos um 700 nachweisbar (γῆ χωρίου, „zum Dorf gehöriges Land"), und ebenso 741 in der Ecloga (ἔξω πόλεως χωρία ἢ ἀγροὺς ἢ οἰκίας ἀγρῶν, „außerhalb der Stadt gelegene Dörfer oder Äcker oder landwirtschaftliche Gebäude" und κτημάτων, χωρίων, ἀγρῶν ἢ καὶ λοιπῶν ... ἐκδόσεις, „Vergabe von Landgütern — *nicht*: Besitztümern —, Dörfern — *nicht*: Grundstücken —, Dörfern, Äckern oder übrigen"), sowie später gehäuft, im Kataster von Theben (Mitte 11. Jahrhundert), bei Michael Psellos und bei Anna Komnene[12], während bei

6 Χω(ρίου) in Nr. 142a, Z. 5, dürfte ein Druckfehler sein. — Einmal, in a, Z. 18, wird bezüglich Politike auf a, Z. 12, rückverwiesen.

7 Vgl. Apophthegmata patrum, PG 65, 273, 32ff.: τὸ ἀρτοκοπεῖον τοῦ δεῖνος εἰς τὴν κώμην ... τὸ χωρίον τοῦ δεῖνος ὅπου ὁ ποταμὸς κρούει.

8 Vgl. Apophthegmata patrum, PG 65, 148, 5–20, ibidem, ed. F. Nau, ROC 12 (1907) 62,8ff. und 17 (1912) 208, 5–23.

9 Prokopios von Kaisareia, passim, mögliche Übergangsbedeutungen in Bella 6.23.10 und 8.2.3; IG Bulg (6. Jh.).

10 „Ort", „Siedlung" bei Theophylaktos Simokates 1.14 (67), 4.12 (172), 6.1 (222) (Schreiner 61, 130, 163); „elysische Gefilde" 2.6 (81) (Schreiner 69); „Platz", „Stelle" 2.8 (85) (Schreiner 71).

11 Bei Georgios Monachos ist die Übernahme des Terminus aus älteren Texten zu bedenken, die die „automatische" Übernahme der (veralteten) Bedeutung zur Folge hatte, etwa bei Georgios Monachos 181, 422, 694, 712 (de Boor), während ebd. 314, 575, 628, 744, 763, 781 (de Boor) bereits die Siedlungsbedeutung im Vordergrund steht.

12 Nomos Georgikos 81f.; Ecloga 17.41, und 13.1; *N. G. Svoronos*, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes. BCH 83 (1959) 1–145; TLG: Michael Psellos, Anna Komnene.

Konstantinos Porphyrogennetos die älteren und die neueren Bedeutungsvarianten — je nach Vorlage — wechseln[13]. Die Bedeutung „Dorf" wird auch in den Ableitungen ἐρημοχωρίον und παλαιοχωρίον, „verfallenes / verlassenes Dorf" erkennbar[14].

Aus dem jeweiligen Kontext ergibt sich, dass *chorion* zwar ausnahmsweise und in Einzelfällen ab der Wende vom 3. zum 4. Jahrhundert die Bedeutung „Weiler" oder „Dorf" haben kann, doch ist diese auf Wirtschaftspapyri des ägyptischen Raumes eingegrenzt. In diesem Fall handelt es sich um eine (abhängige) Verwaltungseinheit, die der κώμη untergeordnet ist[15]. Die Entwicklung von *chorion* zur allgemeinen Bedeutung „Dorf" führt ab dem späteren 6. Jahrhundert, ausser in klassizistischer Verwendung, zur Beschränkung des Terminus *kome* auf den administrativen Bereich und schließlich zu seiner Verdrängung. Einerseits begegnet für *chorion* noch bei Theophylaktos Simokattes das breite Bedeutungsspektrum „Stelle, Platz, Ort, Siedlung". Andererseits ist im Georgikos Nomos jedenfalls der Bedeutungswandel vollzogen.

Ganz allgemein kann unreflektierte Übernahme von Termini aus älteren Vorlagen und das stilistische Bedürfnis nach klassizistischer Ausdrucksweise allerdings auch noch lange nach dem Schwund einer Bedeutung aus dem lebenden Sprachgebrauch zu Verwendungen mit obsoleten Bedeutungen führen: So dient bei der Suda *chorion* als Erklärung für γήπεδον (τὸ γῇ καὶ οἰκήμασιν ἀπαρτιζόμενον)[16]; und auch Niketas Choniates verwendet *chorion* noch in der allgemeineren Bedeutung „Platz" oder, etwas spezieller, im Sinne von „Landgut", „Grundbesitz"[17]. Auch die Tatsache, dass noch Niketas Choniates die Termini κώμη und κωμύδριον im Sinne von „Dorf" verwendet[18], erscheint unter diesem Aspekt logisch.

Bezüglich des Terminus *kome* ist festzuhalten, dass er schon bei frühbyzantinischen Autoren insoferne präzisiert wird, als die umfassendere Bedeutung „dörfliche Siedlung" zugunsten der engeren eines Großdorfes bzw. einer großen, auch administrativ wichtigen ländlichen Siedlung, teilweise mit städtischen Funktionen, eingeengt wird[19]. So stellt Prokop mehrfach fest, dass eine *kome* dadurch zur *polis*

---

13 *chorion*: Konst.Porph., D.A.I., c. 25,32–34 „Gebiet", c. 44, 45f., 53 „Ort, Dorf".

14 ἐρημοχωρίon: LBG 1.598b, vgl. *J. Lefort* — *J.-M. Martin*, Le sigillion du catépan d'Italie Eustathe Palatinos pour le juge Byzantios (Décembre 1045), in: MEFR Moyen-age — temps moderne 98/2 (1986) 525–542, hier 529,18; παλαιοχωρίον: Anna Komnene 14.6.2.

15 Vgl. Preisigke, Wörterbuch II 767f.; außerhalb der Papyri z.B. Prokop, Anekdota 27,31 und 30, 17–19 mit der Bedeutung „Landgut". — Allgemein s. D. V. Vayacacos, Les mots ΧΩΡΑ (pays-ville), ΧΩΡΙΟΝ (village), ΚΩΜΗ (bourg), et ΠΟΛΙΣ comme noms de lieux dans la langue grecque. *Onoma* 22 (1978) 457–466, hier 458f.

16 Suda gamma 174 und 244 (Adler). — Das Etymologicum Gudianum chi 572, 34 (Weigel) hingegen vermerkt dazu lapidar: ἐν ᾧ κατοικοῦσιν ἄνθρωποι; vgl. auch ebd. chi 568,46.

17 Niketas Choniates, Hist. 66.16, 75.63, 181.16, 185.29, 191.14, 207.2, 429.80, 503.29, 631.9, 632.23 (van Dieten).

18 Niketas Choniates, Hist. (van Dieten) κώμη: 16.7, 124.23, 401.4, et passim (150.6, 393.19 κομηδόν), κωμύδριον: 162.80.

19 Vgl. z. B. Priskos in: Konstantinos Porphyrogennetos, De Legationibus 132.7 und 15 (de Boor).

wird, dass sie einen Mauerring erhält[20]. Hingegen vermerkt er im Gegensatz dazu einmal ausdrücklich bei einer anderen Siedlung, dass sie im Status einer *kome* verbleibt; die Begründung hierfür ist, dass sie nicht ummauert wird, sondern lediglich in ihrer Nachbarschaft ein φρούριον gebaut wird[21].

Interessant ist in diesem Zusammenhang das Bedeutungsspektrum des Zwitters κωμόπολις[22]. In frühbyzantinischer Zeit scheint das Wort in Hinblick auf seine Bedeutung noch als echtes Kompositum verstanden worden zu sein; jedenfalls verwendet es Johannes Malalas in einer Weise, dass es eindeutig als „große, unbefestigte, der Größe nach aber stadtähnliche Siedlung" definiert werden kann[23]. Belege des 10. Jahrhunderts lassen dann aber hinsichtlich des *städtischen* Charakters keine sichere Aussage mehr zu[24], und bei Anna Komnene stehen die κωμοπόλεις *im Gegensatz* zu den πόλεις, φρούρια und πολίχνια; sie befinden sich (παρακείμεναι) im Umland (χώρα) der Städte und Festungen[25]. Die κωμοπόλεις sind auch bei Nikephoros Bryennios *nichtstädtisch*, darüber hinaus auch unbefestigt, so dass sie „leicht erobert werden" können[26]. Spätestens seit der Zeit Anna Komnenes gehört der Terminus κωμόπολις fast[27] ausnahmslos der gelehrten Literatur an[28] und verändert sich bedeutungsmäßig nicht mehr; Niketas Choniates schließlich differenziert an einer Stelle seines Eroberungsberichtes von 1204 zwischen πόλεις μέγισται πρὶν καὶ περίπυστοι und μυριάνθρωποι κωμοπόλεις[29].

Zur Siedlungsterminologie bei Romanos Melodos

Für die frühbyzantinische Zeit kann die kirchliche Hymnographie, und hier an erster Stelle das Werk des Romanos Melodos[30], in Hinblick auf die Siedlungster-

---

20 Prokopios, Bella 1.10.18, Aed 2.1.4, 4.11.7.

21 Prokopios, Bella 2.25.7.

22 Der Terminus erhielt durch seine Verwendung im Neuen Testament, Markus 1.38 (nicht in der Septuaginta), vielleicht einen besonderen Stellenwert.

23 Ἐν ἐκείνῳ δὲ τῷ καιρῷ ἔλαβε τεῖχος καὶ Γίνδαρος καὶ τὸ Λύταργον καὶ ἄλλαι πολλαὶ κωμοπόλεις τῆς Συρίας, Johannes Malalas 347 (Bonn).

24 Konstantinos Porphyrogennetos, De them. or. 1.11, 4.20–22, 6.9 (Pertusi), Theophanes cont. 267 (Bonn).

25 Beispiele: Anna Komnene, Alexias 1.2.5, 7.1.1, 7.6.6, 8.3.1, 11.9.4, 15.4.9. — Zur Siedlungsterminologie bei Anna Komnene vgl. auch meine Anzeige der Edition von D. R. Reinsch, Anna Komnene, Alexias, Berlin / New York ²2001, in JÖB 53 (2003) 330–333.

26 Nikephoros Bryennios, Hist. 1.11, 2.3, 2.22.— Vgl. Johannes Zonaras, Hist. 638: ... ὡς γοῦν ἀτείχιστον τὴν κωμόπολιν ἐξ ἐφόδου ἑλεῖν.

27 Eine Ausnahme ist Georgios Sphrantzes, Chron. 44.3: κάστρη καὶ κωμοπόλεις καὶ χώρας.

28 Niketas Choniates, Hist., passim, Halosis 641, 646 (van Dieten); Johannes Kinnamos, Epitome 117, 150: πόλεις ... φυλακτήρια ... κωμοπόλεις; Georgios Akropolites, Hist. 44.76: ὅσα ἦν τῷ τῆς Ῥοδόπης ὄρει παρακείμενα πολίχνιά τε καὶ κωμοπόλεις.

29 Niketas Choniates, Hist. 634 (van Dieten); er setzt hier fort mit: ἀξιοθέατοι ἀγροὶ καὶ λειμῶνες καλλιφύτευτοι, παράδεισοι εὐθαλεῖς ἀειρρύτοις νάμασιν ἀγλαόκαρποι, ὑψόροφοι δόμοι καὶ οἰκήσεις περίβλεπτοι ...

30 Im allgemeinen zitiere ich in diesem Beitrag die Hymnentexte des Romanos nach der Ausgabe von J. Grosdidier de Matons, Romanos le Mélode, Hymnes, Paris, I 1964, II 1965, III 1965, IV 1967, V

minologie und ihre Entwicklung eine Sonderstellung beanspruchen. Die Hymnen des Romanos stellten ein wirkungsvolles Mittel der Massenpropaganda dar[31]; daraus darf man schließen, dass ihre Sprache der Alltagssprache ihrer Zeit näher steht, als die vieler anderer gleichzeitiger literarischer (auch epigrammatischer) und legislativer Texte. Zwar sind Sprache und Stil des Neuen Testaments und mancher Teile der Septuaginta in der patristischen Tradition auch für die kirchliche Hymnographie prägend, doch stehen die Termini hier im syntaktischen und lexikalen Gefüge einer den zeitgenössischen Zuhörern vertrauten, alltagsnahen Sprache. Zudem ist es in den meisten Fällen auf Grund des inhaltlichen Umfeldes möglich, zu entscheiden, wie der Terminus einzuordnen ist.

Bei Romanos ist der Siedlungsmittelpunkt das Haus, der *oikos* bzw. die *oikia*[32], nicht nur als Mittelpunkt des Wohnens innerhalb und auserhalb einer Siedlung, sondern auch als gesellschaftliche Grundlage und Einheit. Für beide Begriffe gibt es in der Bedeutung des Wohnhauses als Heimstätte zahlreiche Belege. Als abgeleitete Bedeutungen begegnen „Haushaltung" (H. 6.8.7, 21.4.6) und „Familie" (H. 5.19.8, 7.21.6). Weiters kann *oikos* die bauliche Konstruktion, das Bauwerk bedeuten, so *oikos tes ekklesias* (H. 54.23.7: die H. Sophia), woraus der Vergleich des *oikos* mit einem *naos* naheliegend ist (H. 9.7.4, vgl. auch H. 33.pro2.5). Im bildhaften Gebrauch wird hervorgehoben, dass ein Haus jedenfalls des Daches bedarf (H. 31.6.5), und in übertragenem Sinn kann vom „Haus der Tugendhaftgkeit" gesprochen werden (*sophrosynes oikos*, H. 6.2.12). Typologisch bedeutet *oikos* schließlich den *typos ekklesias* (H. 2.3.4)[33].

Bezüglich der oben beispielhaft erläuterten Termini κώμη und χωρίον stellt man fest, dass der erste im Sinn von „Dorf" in den Hymnen „Auf die Vermehrung der Brote" (H. 24.8.7) und in einer Variante des zweiten Hymnus auf Lazarus (H. 27a.2.6.) belegt ist, in beiden Fällen allerdings in Übereinstimmung mit den entsprechenden Stellen des Neuen Testaments (Matthäus 14.15 bzw. Johannes 11.1). Das Wort χωρίον begegnet bei Romanos nur im Plural χωρία; er hat keine

1981 (SC 99, 110, 114, 128, 283), sowie echte und pseudepigraphe Hymnen, die in dieser Edition nicht vorliegen, nach *P. Maas* und *C. A. Trypanis*, Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica Genuina, Oxford 1963, und dies., Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica Dubia, Berlin 1970.

[31] Vgl. *J. Koder*, Romanos Melodos und sein Publikum. Zur Einbeziehung und Beeinflussung der Zuhörer durch das Kontakion, in: Anzeiger d. philos.-hist. Klasse der Österr. Akad. d. Wiss. 134/1. Wien 1999, 63–94; ders., Justinians Sieg über Salomon, in: Thymiama im Gedenken an Laskarina Mpura, Athen 1994, 135–142.

[32] Für *katoikia*, „Behausung", finden sich nur zwei Belege: H. 15.16.7 und 53. pro 3.2.

[33] Der wichtigste Ort eines reich ausgestatteten Hauses bei Romanos die *aule*, also der „Hof" des Hauses. Zwar wird *aule* manchmal symbolisch gebraucht (so z. B. in H. 5.28.2, wo von der „oberen" *aule* gesprochen wird), doch stehen daneben einige Belege, die auf konkrete irdische Höfe bezogen sind und im Zusammenhang mit Stellen aus den Evangelien stehen. Es geht hier zunächst um den Hof des Ia(e)iros (H. 32.4.7), und zwar im Zusammenhang mit der in Markus 5.22ff. und Lukas 8.41ff. berichteten Wiedererweckung der Tochter des Synagogenvorstehers. Mehrfach wird unter Bezug auf das Verhör Jesu vor dem Hohen Rat und die Verleugnung des Petrus (Matthäus 26.57ff.) der Hof der Residenz des Kaiaphas (H. 34 passim, 36.3.3) genannt, wobei auch der Torbau (pylon, H. 34.15.2) dieses Hofes erwähnt wird. Einmal (H. 39.19.8) steht das Wort in einem historischen Zusammenhang des 4. Jahrhunderts, wenn die Kaiserin Helena, Mutter Konstantins des Großen, den kaiserlichen Hof (*tas en basileiois aulas*) verlässt, um in Jerusalem das Kreuzesholz zu suchen (und zu finden).

„irdische“ Bedeutung, sondern wird lediglich im Sinne der himmlischen oder ewigen „Gefilde“ verwendet[34]. χωρίον steht somit bei Romanos der Verwendung von μονή nahe, das er zweimal (H. 48.8.9 und 12) verwendet, und zwar ebenfalls in der Bedeutung einer „himmlischen Wohnung“.

Im Gegensatz zu χωρίον bedeutet χώρα — das später im Mittelalter auch die Bedeutung einer großen Siedlung haben kann, die als Zentrum einer Region mit Markt- und Zentralortfunktionen ausgestattet ist — das *besiedelte Land*, auch das *Siedlungsgebiet* eines Volkes: der Ägypter (H. 6.13.12, 51.10.5), der Juden (H. 15.15.7), Zabulons (H. 16.1.1, 17.16.3), oder mehrerer Völker („alle Länder, die wir durchwanderten“: H. 10.14.6).

Die *chora* ist bei Romanos das besiedelte Land, das einem städtischen Mittelpunkt zugeordnet ist. Wenn also in H. 15.4.6 von den „Städten und Landschaften“ Judäas gesprochen wird, so bedeutet dies nicht den Gegensatz, der in einem formelhaften „Stadt und Land“ zum Ausdruck kommt, sondern drückt vielmehr die spezifische Zusammengehörigkeit der Städte mit ihrem jeweiligen Umland aus.

Die Stadt, *polis*, kann in weiterer Konsequenz auch für die von Menschen besiedelten Gebiete der Erde überhaupt stehen: Im Hymnus auf das Jüngste Gericht wird dies in dem Gegensatz *polis — eremos* zum Ausdruck gebracht, wenn Romanos (H. 50.14.1ff.) feststellt:

Keine Stadt und keine Wüste wird die Flüchtenden aufzunehmen vermögen,
Trauer wird herrschen bis an die Grenzen der Welt.

Das Gleiche gilt für den Hymnus auf alle Heiligen, die in einem die Bewohner aller Städte (*poleis*), also alle Bewohner der Welt (*kosmos*) mitreissenden Fest gefeiert werden:

Aus jeder Stadt versammelten sie sich und wurden unsere Mitbürger,
aus der ganzen Welt strömten sie zu uns und führten die Welt uns zu,
als Teilhaber am Fest ...[35]

Die *polis* ist bei Romanos der eigentliche Siedlungsort des Menschen. Daher bringt *polis* auch eine politische Organisationsform zum Ausdruck, so in H. 43.8, wo (mit Bezug auf Septuaginta, Josua 6.20ff.) berichtet wird, dass Josua „die Städte der Gegner bekämpfte und ... dem Erdboden gleich machte“.

Konstantinopel wird bei Romanos nicht mit seinem Namen bezeichnet[36]; auffallenderweise steht jedoch *Ninive* im Hymnus „Auf Ninives Reue“ (H. 8a, passim) symbolhaft für Konstantinopel. Einen Sonderfall stellt der Hymnus „Auf jedes Erdbeben und jede Feuersbrunst“[37] dar, da hier das Wort *polis* nur in der Bedeutung eines Synonyms für Konstantinopel gebraucht wird, weshalb man vermuten darf,

---

[34] Hymnus 7.32.2, 14.15.7, 14.17.4, 39.13.7.

[35] Maas / Trypanis, H. 59.2.1ff. — Zur Stelle vgl. Apostelgeschichte 2.10.

[36] Ausgenommen ist der pseudepigraphe Hymnus „Auf Johannes Chrysostomos“ (63.10.4 und 18.12 Maas / Trypanis).

[37] H. 54: 18.1, 19.8, 23.5.

dass die bis in die Gegenwart im griechischen Kulturraum geläufige Bezeichnung *Konstantinopels als der polis an sich* bereits dem Meloden vertraut war. – Ausschließlich auf Konstantinopel bezogen ist bei Romanos auch *asty*, der Terminus für „Großstadt“ bzw. „Hauptstadt“, der zudem ebenfalls nur in diesem Hymnus begegnet[38]. Für Romanos bedeutet *asty* naturgemäß zunächst die Stadt als solche, doch tritt die Konnotation der Gemeinschaft derjenigen Menschen stark hervor, die in der Hauptstadt leben und sich einander verbunden fühlen, so im Schlussgebet des Hymnus (H. 54.25.1):

Retter, unsterblicher Sohn des Vaters vor allen Zeiten, rette die ganze Stadt (polis),
rette die Kirchen, rette auch die Kaiser!
Erlöse die Hauptstadt (asty) von jeder Wirrnis,
von Erdbeben, Hunger und tödlicher Krankheit!
Die ganze Gemeinschaft behüte, ganz weiser Herrscher, ...

Andere *poleis* werden unterschiedlich oft genannt, freilich zumeist in einem naheliegenden biblischen Zusammenhang[39]: *Bethanien* („Auf die Auferstehung des Lazaros“, H. 26 und 27), *Bethlehem* (passim), *Jerusalem* (passim; einmal auch mit Zeitbezug: H. 54.21.3) bzw. *Sion* („Auf den Einzug in Jerusalem“, H. 32, und „Auf den Verrat des Judas“, H. 38), *Kana* (mehrmals mit Bezug auf die Hochzeit in Kana), *Nazaret* (mehrmals in Bezug auf Christi Geburt), *Rama* („Auf die unschuldigen Kinder“, H. 15.1.2), *Sodom* (mehrmals im Zusammenhang mit der Geschichte von Lot) und *Sychar* („Auf die Samaritanerin“, H. 19).

Einmal spricht Romanos über *Athen* (eigentlich die Athener) und *Korinth*, die als Zentren des Heidentums von Nazaret besiegt werden (H. 47.16.8)[40]. Genannt wird auch *Babylon*, im Zusammenhang mit den drei Jünglingen im Feuerofen (H. 8, H. 46.15.3); der Melode versteht die Stadt, in biblischer Tradition, geradezu als Symbol von Heidentum bzw. Götzenkult: Die drei heiligen Könige kommen (H. 10.13.5f.:) ...

von Babylon, wo sie nicht wissen,
wer der Schöpfer all' dessen ist, was sie verehren.

Zusammenfassend kann man festhalten, dass die Siedlungsterminologie des Romanos Melodos in gleicher Weise bibelorientiert und zeitgemäß ist, wobei hinsichtlich der nichtstädtischen Siedlungen die Nähe zum Neuen Testament etwas stärker ausgeprägt ist als bei *polis* und *asty*. Bei diesen beiden Termini ist zudem die besondere Bezogenheit auf Konstantinopel bemerkenswert.

---

38 H. 54: 17.1, 19.2, 25.3.

39 Ortsnamenbelege bei *R. Maisano*, Romano il Melode, Cantici (Classici Greci, Autori della tarda antichità e dell'età bizantina), II, Turin 2002, 607–612 (Indice dei nomi).

40 Vgl. hierzu *J. Koder*, Antikebezüge bei Romanos dem Meloden? In: Wiener Humanistische Blätter 43 (2001) 106–127.

Јоханес Кодер

НАПОМЕНЕ О РАЗВИТКУ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ НАСЕЉА У ВИЗАНТИЈИ, ПОСЕБНО КОД РОМАНА МЕЛОДА

Терминологија насеља пружа у сваком језику важне податке о језичком, демографском и економском развитку једног народа и његове државе. У случају Византије морају се као посебни аспекти разматрати развој грчког језика, стално окренут прошлости, више него хиљадугодишње постојање Царства, и његов веома променљиви простор. Ово је демонстрирано, пре свега, на примеру оба византијска термина за „село", при чему се у вези са прелазом од *komê* у *chôrion* запажа, према књижевним врстама и стилистичким нивоима, разноликост у хронолошком а делимично и у регионалном погледу. Овај развитак протеже се у суштини од 3. до у 8. век, доносећи ограничења у значењу а онда и ишчезавање израза *komê,* док израз *chôrion* има значења: њива, посед, мајур, место, (мало) село.

У склопу овог разматрања прикључен је и преглед терминологије насеља код Романа Мелода, чије химне одражавају, као утицајно средство масовне пропаганде у 6. веку, терминолошки развитак на једном рашироном стилском нивоу. При томе су, осим два наведена термина за село, испитивани у њиховом контексту и други изрази у домену становања и насеља: *oikos,* односно *oikia* (са двориштем), *chôra, polis* (такође и за Цариград), *asty* (искључиво за Цариград). Показује се да је терминологија насеља код Романа Мелода подједнако библијски и савремено оријентисана, при чему су термини за насеља која нису градска ближа Новом Завету од градских назива.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 246.6 (495.02)(093)

ДЕЈАН ЦЕЛЕБЏИЋ

ЈЕДАН ЗАНЕМАРЕНИ АСПЕКТ СИМБОЛИКЕ ЈАБУКЕ У ВИЗАНТИЈСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

ПОВОДОМ VITA BASILII (4. 14–20)

У раду се разматрају ретка сведочанства у византијским изворима о јабуци као симболу који се везује за царску власт, аспекту симболике јабуке који до сада није довољно наглашен. Постојање ове симболике посведочено је и у једном турском пророчанству, као и у једној српској народној причи. У раду се расправља и о филолошком феномену замене речи σφαῖρα речју μῆλον за означавање глобуса на представама византијских царева, као и о преношењу овога феномена у руски и, можда, латински језик.

У познатом делу Vita Basilii, пете књиге такозваног *Теофановог насшављача*, помињу се бројна знамења којима је предсказан долазак на престо Василија I. Одмах након рођења Василију се на глави појавила порфирна трака, што је био први знак његове предодређености за царски престо.[1] Пошто је Крум поразио византијску војску и заузео Једрене, житељи тога града, а међу њима и Василије са родитељима и рођацима, нашли су се у „бугарском ропству". Крумов наследник Омуртаг је, пошто је заробљеницима већ био одобрен повратак у Једрене, дао малом Василију једну велику јабуку. Тај догађај је, како каже Vita Basilii разљутио гарду бугарског кана.[2] По повратку у Бугарску орао је три пута слетео на малог Василија, штитећи га крилима од сунчевих зрака.[3] Када је Василије већ одрастао, његова мајка је прво сањала да из ње израста златна биљка, што јој је од тумача снова било протумачено као знак да ће њен син имати сјајну будућност, а потом јој се у сну јавио пророк Илија рекавши јој да ће Василије постати цар Ромеја.[4] Слично виђење је имао и игуман манастира светог Диомеда у Цариграду, само што се њему уместо пророка Илије јавио сам мученик

[1] Theophani Continuatus, изд. *Immanuelis Bekkerus*, Bonnae, 1838, 216.4–8.

[2] Исто, 217.9–20.

[3] Исто, 218.2–219.11.

[4] Исто, 222. 2–19. У Vita Basilii се каже да је сан Василијеве мајке био сличан сну који је уснила мајка Кира. Ту се заправо мисли на сан Кировог деде Астиага (Herodoti Historiarum libri IX

Диомед.[5] У цркви Светог Андреја Првозваног у Патри неки прозорљиви монах је, када је видео Василија, схватио да се ради о будућем цару. Василијев успон на трон био је, дакле, предсказиван у духу различитих традиција — знамења на јави и у сну, јављање светих и прозорљивост једног монаха.[6] Јасно је да је Константин на тај начин хтео да велича свога деду, оснивача династије којој је и сам припадао. Ово је утолико разумљивије ако се има на уму да је Василије дошао на престо пошто је прво убио свог претходника на престолу и добротвора Михаила III. Сам Василије, али и његови потомци и учени људи са двора и цркве учинили су све да се то убиство прикрије или, уколико је то могуће, потпуно избрише из памћења будућих генерација.[7] Тако је Лав VI написао посмртни говор својим родитељима,[8] који је у великој мери посвећен Василију, а много мање мајци Евдокији Ингерини, а сачуване су и неке похвалне песме Василију I, које се данас углавном приписују патријарху Фотију.[9] У житију патријарха Игњатија Никита Пафлагонац приписао је Фотију и неку измишљену Василијеву генеалогију,[10] која је данас изгубљена, а Константину Порфирогениту је послужила као извор при извођењу Василијевог порекла од јерменске владарске породице Аршакида.[11] Међутим, политичка, историјска или идеолошка позадина те пропаганде неће бити тема овог чланка, а нећемо се бавити ни сложеним питањима извора и узора које је користио писац Vita Basilii.[12] Детаљније ћемо

/I/, изд. *H. R. Dietsch — H. Kallenberg*, Lipsiae, 1894, 63 /I/. 108). Касније у тексту помиње се још један сан Василијеве мајке, сличан оном првом (в. Theophani Continuatus, 225.15–226.3).

5 *Исто*, 223.14–224.6.

6 *Исто*, 226.17–227.17.

7 На основу извора се може закључити да је убиство Михаила III наишло на оштру осуду у византијском друштву. Василије се морао обрачунавати са свима који су га критиковали, па је тако, примера ради, Фотија послао у изгнанство. Хроничари помињу да су настрадали сви саучесници у убиству Михаила III, а и сам Василије се нашао у опасности. Колико је негативна била реакција на убиство говори и чињеница да после Михаила III ниједан цар до Нићифора Фоке није убијен, нарочито ако се има у виду колико су у периоду који је претходио убиства и сакаћења царева била честа (уп. *A. Markopoulos*, Αίμα στο παλάτι, Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο, ур. S. Troianos, Athena 1997, 257–272).

8 Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage ; изд. *A. Vogt* и *I. Hausher*, Roma 1982.

9 Недавно је Маркопулос издао и коментарисао ову лаудативну поему: *A. Markopoulos*, An Anonymous Laudatory Poem in Honor of Basil I, DOP 46 1992, 225–232. У вези с тим в. *Gyula Moravcsik*, Ανώνυμον αφιερωτικόν ποίημα περί του αυτοκράτορος Βασιλείου Α', Εις μνήμην Κ.Ι. Αμάντου, Athena 1960, 1–10 (= *исти*, Studia byzantina, Budapestini 1967, 139–146). Осим наведених дела, постоје и друга која су стварала мит о Василију Македонцу: *исти*, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I, DOP 15 (1961), 61–126. О постепеном уобличавању легенде о Василију I в. *P. A. Agapetos*, Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α' στη φιλομακεδονική λογοτεχνία 867–959, Ελληνικά 40, 1989, 285–322.

10 PG 105, 565D–568A. О генеалогији Василија I и другим легендарним генеалогијама византијских царева в. рад у овом броју Зборника: *Н. Радошевић — Б. Крсмановић*, Легендарне генеалогије византијских царева и њихових породица.

11 Theopani Continuatus, 212.18 ид.

12 Библиографија о делу Vita Basilii је изузетно богата, како због саме Василијеве личности, тако и због књижевне вредности и значаја које ово дело има у историји византијске књижевности. Детаљна библиографија се може наћи у недавно објављеном чланку Маркопулоса, који се иначе бави утицајем Ксенофонта на Vita Basilii: *A. Markopoulos*, Κύρου Παιδεία και Βίος Βασιλείου. Ενας πιθανός συσχετισμός, Σύμμεικτα 15 (2002), 91–108.

се позабавити само епизодом о легендарном сусрету малог Василија и бугарског кана Омуртага, приликом којег је кан Василију поклонио једну велику јабуку. Ово је једно од ретких сведочанстава да је јабука могла представљати симбол царске власти. Та њена функција изгледа утолико чуднија, ако се узме у обзир да су сва остала знамења, која су предсказала да ће Василије постати цар Ромеја, добро позната и из других извора:

...ἰδὼν (ὁ Μουτράγων) τὸν παῖδα Βασίλειον τῇ τε μορφῇ ἐλευθέριον καὶ χαρίεν ὑπογελῶντα καὶ περισκαίροντα πρὸς ἑαυτὸν ἐφειλκύσατο, καὶ μῆλον θαυμαστὸν τῷ μεγέθει ἐπέδωκεν. ὁ δὲ παῖς ἀκάκως καὶ θαρραλέως τοῖς τοῦ ἄρχοντος ἐπερειδόμενος γόνασιν ἐν τῷ ἀπλάστῳ ἤθει τὴν οἰκείαν εὐγένειαν ἐπεδείκνυτο, ὡς ἐκπλαγῆναι μὲν τὸν ἄρχοντα, διαγριαίνεσθαι δὲ λεληθότως τὴν δορυφόρον τάξιν αὐτοῦ.[13]

Реакција канове страже на овај догађај детаљније је објашњена код Скилице, који у поглављу о Василију I сасвим некритички следи Порфирогенитово дело. Наиме, Скилица каже да се стража узнемирила, запитавши се да ли Василију после тога догађаја треба допустити да се врати кући (ὡς ἐκπλαγῆναι μὲν τὸν ἄρχοντα, ἀγανακτεῖν δὲ λεληθότως τοὺς ὑπ' αὐτόν, εἰ τοιοῦτος ὢν ὁ νέος συγχωρεῖτο οἴκοι παλινοστεῖν).[14] У једном рукопису Скиличиног текста из четрнаестог века између речи νέος и συγχωρεῖτο додата је и реч θεσπέσιος[15] („божји изабраник“), што у потпуности отклања недоумице у вези са разумевањем ове легенде.

Како треба разумети улогу јабуке у овој легенди? Пре него што размотримо њену везу са једном другом легендом, која је била врло позната у Византији, занимљиво би било указати на једну причу код Херодота,[16] без мотива јабуке, али са истом структуром.[17] Прича је о оснивачу македонске династије Пердики, који је, побегавши са своја два старија брата из Арга прво у Илирију, а потом у Горњу Македонију, у град Лебеју, ступио у службу тамошњег краља. Кад год би краљица умесила хлеб за најамнике, онај који је био намењен Пердики увек би нарастао двоструко. Када је краљица то саопштила мужу, он се наљутио и одлучио да одмах отера сву тројицу. Браћа су тражила да им се прво да плата коју су зарадили. Тада ја краљ показао руком на сунце и рекао: „Ето, то је плата

[13] ...видевши (Омуртаг) дечака Василија са ликом слободног човека и како се радосно смешка и поскакује, привукао га је себи и дао му јабуку зачуђујуће величине. А дечак је, ослонивши се незлобиво и смело на владарева колена, својим непатвореним понашањем показао своју племенитост, тако да се владар изненадио, а његова стража је прикривала да се разљутила (Theophani Continuatus, 217.14–20).

[14] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *Ioannes Thurn*, Berolini et Novi Eboraci, 1973,118.44–45.

[15] В. критички апарат уз нав. место (в. претходну нап.). Смисао израза ὢν ὁ νέος, без именице θεσπέσιος, био би „да ли му допустити да се врати кући, будући да је био млад“, а са том именицом „да ли му допустити да се врати кући, будући да је нови божји изабраник“. Друго читање је, по мом мишљењу, веродостојније.

[16] Herodotus II, изд. *H. R. Dietsch — H. Kallenberg*, Lipsiae 1901, 316–317 (VIII 137–139).

[17] На овом месту желим да се захвалим професору Александру Ломи, који ми је скренуо пажњу на ово место код Херодота и на могућу везу са епизодом из Vita Basilii.

коју сте заслужили и коју вам дајем". Док су се Гауан и Аероп зачудили због тих краљевих речи, најмлађи, Пердика, рекао је да ће примити плату која му је понуђена. Потом ножем на поду куће нацрта сунчев зрак, три пута рукама заграби сунчеве зраке у своје крило и оде из краљеве земље заједно са својом браћом. Тек након њиховог одласка, један од краљевих људи рече краљу да је дечак на тај начин на дар добио будућу краљевску власт. Краљ се разљути и посла у потеру за њима, али се више ништа није могло изменити.[18] Сличности између ове две приче су очигледне: страни владар дарује дечака, што овоме омогућава или, у зависности од тога како тумачимо легенду, бар предсказује да ће у будућности постати оснивач нове династије; иако сам владар тога није свестан, свесни су људи из његовог окружења. У Херодотовој причи краљеви људи саопштавају краљу значење овог чина, након чега он шаље потеру за Пердиком и његовом браћом, док се Омуртагова стража пита, бар у верзији која је сачувана код Скилице, да ли Василију треба допустити да се врати кући. Дарови из ове две приче, јабука и сунце,[19] могу се довести у међусобну везу. Наиме, према неким сведочанствима византијских извора, јабука је имала соларну симболику. У свом другом енкомију јабуци Јован Геометар каже следеће: Ἀναξαγόρας δὲ μήλῳ καὶ τὸν ἥλιον αὐτὸν εἰκάζει· καὶ ὁ λόγος αἱρεῖ, ᾧ γὰρ τὸ σχῆμα σφαιρικὸν τῷ κύκλῳ δὲ φλογερὸν τίνι ἂν ἄλλῳ εἰκασθείη δικαίως ἢ μήλῳ πάντως πάντοθεν ἐρυθρῷ; καὶ τοὺς λοιποὺς δὲ πάντας ἀστέρας τούτῳ πάντες εἰκάζειν ἔχομεν, ὥστ' εἶναι κατὰ ταὐτὸ τὸ μῆλον καὶ τῆς γῆς ἄστρον καὶ ἀστέρων σύμβολον.[20] Соларна симболика јабуке је овде објашњена сличношћу облика и њеном црвеном бојом. Доцније ћемо видети да у једном познијем турском пророчанству *црвена јабука* симболизује царски град. Осим тога, и сам Геометар ће исти епитет (φλογερόν), заједно са сферичним обликом, као и на овом месту, приписати јабуци када је буде означио као симбол владања светом (Reichsapfel), али и као симбол највиших „умних сила".[21] Нема сумње да при извођењу закључака из података које добијамо из реторичких текстова, какав је овај, треба бити опрезан, али можда ово место показује да замена сунца из Херодотове приче јабуком у причи из Vita Basilii није случајна.

[18] Herodotus II, 316–317 (8. 137–139).

[19] Поступак Пердике се понекад тумачи као полагање права на поседовање земље и куће (в. Herodotus IV, With an English translation by *A. D. Godley*, изд. *E. H. Warmington*, Cambridge Massachusetts, 1969, 143). Међутим, чињеница да је Пердика касније постао владар и оснивач нове династије, а не само засновао ново домаћинство, као и позната чињеница да је сунце симбол владарске идеологије, показују да је ово тумачење сувише широко. Када је реч о овој причи, мислим да се пре може протумачити као преношење „легитимитета" за оснивање нове династије.

[20] The Progymnasmata of Ioannes Geometres, изд. *A. R. Littlewood*, Amsterdam 1972, 23, 3–7. У коментару уз ово место Литлвуд наводи да се у Анаксагориним рукописима не налази μῆλον, већ μύδρος или μύλος, али не искључује сасвим ни могућност да је Анаксагора на неком месту заиста упоредио сунце са јабуком. Евстатије Солунски је такође поредио јабуке са сунцем (в. Eusthatii Opuscula, изд. *T. L. F. Tafel*, Amsterdam 1964, 308. 19–22). Занимљива је и једна стара, али накнадно похришћањена легенда, сачувана код Румуна: Богородица је Христу дала две јабуке да би га умирила, а он их је бацио на небо, те су од њих постали сунце и месец (в. Progymnasmata, изд. *Littlewood*, 84–85).

[21] *Исто*, 25. 21 и 26.1 и 7.

Вратимо се византијским изворима, у којима, колико је мени познато, постоји само једно место које бисмо могли упоредити са наведеним местом из Vita Basilii. Реч је о познатој легенди, сачуваној у две основне верзије,[22] у којој цар Теофил бира жену. У познатијој верзији, коју налазимо код византијских хроничара,[23] требало је да цар својој изабраници да јабуку; тежиште приче је на познатој песникињи Касији. Симболика јабуке у овој причи тумачена је на различите начине. Примера ради, Моравчик сматра да јабука овде несумњиво симболизује царску власт, док је Литлвуд опрезнији и оставља могућност да она симболизује, како царску власт, тако и брак, као што је случај у многим народним причама.[24] По мом мишљењу, друга верзија, коју налазимо у *Житију Теодоре*, не оставља могућност да се сумња у исправност Моравчиковог става.[25] У тој верзији изричито се каже да јабуке које је цар Теофил дао кандидаткињама за трон симболизују царску власт (τὰ βασιλικὰ μῆλα). Касија се и не спомиње, већ се говори искључиво о Теодори. На такмичење за избор царице, на двор је било позвано седам девојака из целог царства. Прве вечери цар Теофил је свакој од њих дао по једну јабуку, а потом им допустио да се повуку у своје одаје. Када су девојке сутрадан поново изашле пред цара, он је затражио да му покажу јабуке које им је дао. Док шест девојака више нису имале ниједну јабуку, Теодора је показала две. Објаснила је Теофилу да је једну јабуку, која симболизује њену „девственост и целомудреност“, добила од неког светог човека из Никомедије, замоливши га да прими и другу, *царску јабуку*, „будући да ће му она родити сина“ (τὸ δὲ δεύτερον (sc. μῆλον), ὡς δηνάριον καὶ τοῦ ἐξ ἐμοῦ τικτομένου υἱοῦ σου, μὴ ἀποστρέψῃς).[26] Занимљиво је да се на тај начин ова јабука поново доводи у везу са једним будућим царем, очигледно Михаилом III.[27]

---

22 Моравчик је први повезао ове две приче разматрајући легенде о Василију I (*Moravcsik*, Sagen und Legenden, 78 и д.). Међутим, у чланку о симболици јабуке у византијској књижевности Литлвуд не помиње легенду о Василију и бугарском кану, већ само то да је илустрована у Скиличином мадридском рукопису (*Littlewood*, Symbolism, 57). Литлвудово разматрање о избору жене цара Теофила је непотпуно, јер чак и не спомиње верзију која се налази у *Житију Теодоре*, која је, како ћемо касније видети, за нашу тему занимљивија од верзије која се налази код византијских хроничара (исто, 47–48).

23 В. напр. Leonis Grammatici Chronographia, изд. *I. Bekkerus*, 213.8–214.8; Ioaannis Zonarae Epitomae Historiarum, изд. *T. Büttner — Wobst*, Bonnae 1897, 354.7–355.8; Ephremius, изд. *I. Bekkerus*, Bonnae 1840, 2311–2339. За остале изворе в. *Littlewood*, Symbolism, 47 нап. 71.

24 *Moravcsik*, Sagen und Legenden, 78–79; *Littlewood*, Symbolism, 48. О женидби Теофила в. *Warren T. Treadgold*, The Problem of the Marriage of the Emperor Theophilus, GRBS 16/3 (1975), 325–341.

25 Ново издање и коментар овога текста *A. Markopoulos*, Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας, Σύμμεικτα 5 (1983), 249–285; о избору Теодоре за царицу в. исто, 258.2–260.46. Став Литлвуда (в. горе) се може објаснити чињеницом да он не разматра ову другу верзију.

26 Моравчик помиње још једну верзију ове приче, која је њему била позната из неколико рукописа. По тој верзији Теофил је на двор позвао дванаест девојака и свакој дао по једну јабуку. Сутрадан, када су изашле пред цара, једанаест девојака су изјавиле да су јабуку појеле, док је Теодора показала две. За разлику од верзије коју је објавио Маркопулос, у овој верзији она није добила другу јабуку од светог затворника Исаије из Никомедије (о идентификацији овог светог в. Byzantine Defenders of Images, Eight Saint's Lives in English Translation, изд. *Alice-Mary Talbot*, Washington 1998, 365, нап.33), већ ју је за ту прилику купила на лицитацији (в. *Moravcsik*, Sagen und Legenden, 79).

27 Теофил и Теодора су имали једног старијег сина Константина, који је међутим умро као дете (о њему в. *G. Ostrogorski — E. Stein*, Die Kroenungsordnungen des Zeremonienbuches, Byzantion

На основу ове две византијске легенде, упркос недостатку других примера у византијској књижевности, може се закључити да је јабука код Византинаца, између осталог, симболизовала и царску власт. Такву симболику јабуке потврђују и једно турско пророчанство и једна српска народна прича. Пророчанство, које је бивши турски заробљеник Бартол Ђурђевић објавио 1545. године, почиње реченицом: „Доћи ће наш цар, заузети државу невјерничког владара, освојит ће и црвену јабуку, справит ће је под своју власт...“.[28] Коментаришући ово пророчанство Ђурђевић каже да су Турци под *црвеном јабуком* подразумевали „неки врло јак и голем царски град“, као и да се у турским списима понекад тумачило да је тај град Цариград, а понекад Будим.[29] Постоји и треће тумачење, по коме је тај град Рим.[30] Највероватније је да се у почетку пророчанство односило на Цариград, а да је касније било прилагођавано новим историјским околностима. Посебно је занимљива једна српска народна прича из Херцеговине, зато што говори о необичном начину избора новог цара. Након смрти старог цара нови цар би био биран тако што би јабука била бачена „у облаке“, а нови цар би био онај кандидат на кога би јабука пала.[31]

Занимљиво је да се не само две наведене легенде појављују у релативно кратком временском размаку, већ и да се у приближно истом периоду (друга половина десетог века) реч μῆλον најчешће користи да би се њоме означио globus cruciger, у византијској царској иконографији, нарочито на новцу,[32] чест мотив, који је симболизовао владавину византијског цара над целим светом.[33] Заправо, изгледа да се тек тада ова реч почиње користити, јер нема сведочанстава да је она и раније била у употреби.[34] У науци до сада то није примећено. Тако,

7 (1932), 227 ид. = *Г. Острогорски*, О веровањима и схватањима Византинаца, Сабрана дела Георгија Острогорског V, Београд 1970, 312 ид.), али је јасно да писац житија мисли на Михаила.

28 В. *Jürgen Schwarzwald*, Bartol Đurđević. Bibliografija izdanja 1544–1686, ур. Josip Bratulić, Zagreb 1980, 132 ид, где је наведен цео текст пророчанства. Ово пророчанство наводи и Литлвуд (Symbolism, 57 нап. 119).

29 *Schwarzwald*, Bartol Đurđević, 133.

30 *Littlewood*, Symbolism, 57 нап. 119.

31 Босанска Вила 3 (1888), 222–223.

32 О globus cruciger на новцу в. Catalogue of the Byzantine Coins in Dumbarton Oaks Collection III/1, изд. *Philip Grierson*, Washington 1973, 131–133.

33 Описујући Јустинијанову статуу на Августеону Прокопије каже: καὶ φέρει (тј. Ἰουστινιανός) μὲν χειρὶ τῇ λαιᾷ πόλον, παραδηλῶν ὁ πλάστης ὅτι γῆ τε αὐτῷ καὶ θάλασσα δεδούλωται πᾶσα, ἔχει δὲ οὔτε ξίφος οὔτε δοράτιον οὔτε ἄλλο τῶν ὅπλων οὐδέν, ἀλλὰ σταυρὸς αὐτῷ ἐπὶ τοῦ πόλου ἐπίκειται, δι᾽ οὗ δὴ μόνου τήν τε βασιλείαν καὶ τὸ τοῦ πολέμου πεπόρισται κράτος (Procopii Caesariensis Opera omnia IV, изд. *J. Haury*, Lipsiae 1964, 18. 16–21). Исто значење овом симболу приписују и извори десетог века (уп. Suidae lexicon graece et latine I, изд. *G. Bernhardy*, Halis, 1015; Leonis Grammatici Chronographia, 129.3–5).

34 Једино раније сведочанство могла би да буде једна Јустинијанова новела, у којој се помиње неки ситан сребрни новац, који до сада није идентификован, а који се зове μῆλα. Претпоставља се да је новац могао добити тај назив због тога што је на њему био приказан globus cruciger (в. Catalogue of Byzantine Coins III/1, изд. *Grierson*, 60–61). Ово место из поменуте Јустинијанове новеле предмет је једног посебног чланка: *A. Maricq*, Noms de monnaies ou noms de vases dans la *Nov. Just.* 105, 2?, Byzantion 20 (1950), 317–326. Аутор сматра да се овде не ради о новцу већ о вазама, зато што се у новели поред μῆλα помињу и καύκια — једна врста вазе. Грирсон је у једном чланку,

Шрам само напомиње да се код византијских писаца уместо уобичајених назива σφαῖρα или πόλος понекад сусреће и реч μῆλον, али не разматра када се први пут помиње у изворима.[35] Литлвуд сматра да је Јован Геометар, писац друге половине десетог века, први који је користи у том контексту,[36] али не наводи другу двојицу Геометрових савременика код којих се она такође јавља — Симеона Логотета[37] и анонимног писца дела Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως.[38] Ово хронолошко подударање указује на то да би се овај филолошки феномен могао објаснити утицајем популарних легенди које смо размотрили. Међутим, ниједан од наведена три извора не омогућава да се та веза утврди са сигурношћу. С друге стране, објашњење за ову појаву би могло да буде много једноставније. Наиме, постоји низ сведочанстава да је речју μῆλον могао бити означен било који предмет лоптастог облика,[39] што је можда био случај и са глобусом на представама византијских царева. У том случају μῆλον се користи уместо речи σφαῖρα или πόλος само због сличности облика.[40]

На крају ћемо додати још нека запажања о преношењу речи μῆλον у друге језике. Према Шраму, на Западу се речи pomum или malum први пут користе за означавање глобуса почетком једанаестог века, што ће касније у немачкој традицији постати Reichsapfel. Да ли ово треба довести у везу са нашим запажањем да се у Византији μῆλον користи, и то релативно доста често, у другој половини десетог века? Осим хронолошког подударања треба узети у обзир још нешто —

који мени на жалост није био доступан, заступао мишљење да се овде ипак ради о новцу (уп. *Littlewood*, Symbolism, 56 нап. 112).

[35] *Percy Ernst Schramm*, Sphaira. Globus. Reichsapfel, Stuttgart 1958, 2.

[36] Progymnasmata, изд. *Littlewood*, 25.1–23. Јован Геометар овде каже да су Александар Велики, Цезар, Херакле и Зевс представљани са *јабуком*, која „симболизује њихову свеукупну власт“ (в. и коментар уз нав. место, исто, 88).

[37] Leonis Grammatici Chronographia, 129.3–5 (касније је Кедрин поновио Логотетов опис од речи до речи: Georgius Cedrenus I, *I. Bekkerus*, Bonnae 1838, 656.19–21); Scriptores originum constantinopolitanarum II, изд. *Theodorus Preger*, Lipsiae 1907, 206.21–207.2.

[38] Scriptores originum constantinopolitanarum II, 206.21–207.2. Тачна хронологија настанка ова три дела за нашу тему није од пресудног значаја.

[39] Добар пример налазимо у рукописима списа Διήγησις περὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας где се сфера изнад кивориона у неким рукописима назива σφαῖρα, а у другим μῆλον (в. Scriptores originum constantinopolitanarum I, 94, 13 и критички апарат уз нав. место). У *De ceremoniis* се два пута помињу τὰ μῆλα τῆς καρούχας (Constantini Porphyrogeniti De Ceremoniis I, изд. *Reiskus*, 416.17 и 700.19). Функција ових „јабука“ на царевим кочијама није сасвим јасна. Коментатор издања сматра да је њихова улога била чисто практична, тј. да су олакшавала пењање и силажење са кочија (исто II, 430–431). Das Srategikon des Maurikios, изд. *G. T. Dennis*, Wien 1981, 420, δ΄4. За друге примере в. *Littlewood*, Symbolism, 55.

[40] Такво тумачење је дао још Диканж: Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimiae Graecitatis, μῆλον. Литлвуд на једном месту заступа исти став (Symbolism, 55), али на другом месту покушава да објасни овај феномен на други начин. Он сматра да би његово порекло требало тражити у чињеници да је у хришћанској уметности представа Богородице са *јабуком* у једној руци, а Христом дететом у другој, била врло честа. Одатле се употреба речи μῆλον пренела за представе Христа са глобусом у руци, а потом на царску иконографију (Progymnasmata, изд. *Littlewood*, 89–90). Моравчик, с друге стране, иако није био свестан хронолошког подударања које смо горе навели, ниједнога тренутка не доводи у сумњу везу између легенди о Василију и избору жене цара Теофила са употребом речи μῆλον за Reichsapfel (в. *Moravcsik*, Sagen und Legenden, 78–79). По мом мишљењу, за извођење таквих закључака потребно је више опрезности.

до сада неидентификован новац из јужне Италије из једанаестог века, који се у савременим изворима зове νόμισμα μιχαηλᾶτον, у документима из норманског периода често се јавља са епитетом melatus или milatus.[41] Те две варијанте јасно указују да епитет води порекло од грчке речи μῆλον. Осим тога, у једном писму Нићифора Урана с краја десетог или почетка једанаестог века златни новац се назива χρυσᾶ μῆλα.[42] Могуће је да је тај епитет новац добио зато што је на њему био приказан globus cruciger.[43]

Занимљиве податке о употреби термина јабука у Византији за означавање глобуса у руци византијских царева пружају руски извори. Три од пет руских ходочасника, који су у другој половини четрнаестог и на почетку петнаестог века посетили Цариград, описали су, између осталих споменика, и Јустинијанову коњаничку статуу.[44] Сва тројица наводе да се у левој царевој руци налазила *яблоко*. Други руски извори из истог периода показују да се за овај споменик нису интересовали само поменути ходочасници. Наиме, сачувано је и писмо Епифанија Премудрог, у коме се од Теофана Грка тражи да за један рукопис насликa минијатуру са поменутом статуом: „Насликај ми такозваног Јустинијана како седи на коњу, а у десној руци држи бронзану јабуку".[45] Ово место није занимљиво само због тога што се глобус у Јустинијановој руци назива *јабука*, већ и зато што се Епифанијева сазнања о статуи разликују од описа које су оставили руски путници. За разлику од Стефана из Новгорода, Анонима и Зосиме, који су статуу видели, Епифаније каже да се јабука налазила у царевој десној руци. Осим тога, руски ходочасници се слажу да је јабука била златна, док је по Епифанију била бронзана. То показује да се овде не ради о директном утицају неког од наведених извора, него да су постојали и други, можда усмени, мање прецизни извори. Тиме је још више наглашено да је назив *јабука* за глобус у Јустинијановој руци у Русији тога времена био општеприхваћен. Додајмо још и то да су Стефан, Аноним и Зосима приликом обиласка Цариграда имали водиче,[46] од којих су могли преузети и назив *јабука*.[47] На основу тога се може закључити

[41] В. Catalogue of Byzantine Coins III/1, изд. *Grierson*, 60–61.

[42] Épistoliairs byzantins du Xe siècle, изд. *Jean Darrouzès*, Paris 1960, 244, 18. В. *Littlewood*, Symbolism, 56 нап. 112.

[43] В. горе, нап. 34.

[44] То су Стефан из Новгорода, Аноним и Зосима. Њихови описи цариградских светиња, којима су ишли да се поклоне, објављени су, преведени на енглески и детаљно прокоментарисани: Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, изд. *George P. Majeska*, Washington 1984. Места о којима је реч налазе се на странама 29, 135 и 185 (в. и коментар, исто, 237–240).

[45] Уп. *О. А. Белоброва*, Статуя византийского императора Юстиниана в древнерусских письменных источниках и историографии, ВВ 17 (1960), 117. У чланку је показано да је интересовање за Јустинијанову коњаничку статуу у Цариграду у средњовековној Русији било изузетно велико. Писмо Епифанија у целини може: *Г. И. Вздорнов*, Феофан Грек. Творческое наследие, Москва 1983, 40–48. О изгубљеној минијатури в. исто, 260.

[46] То изричито каже ходочасник Стефан из Новгорода: Russian Travelers, изд. *Majeska*, 45 (уп. исто, 17–18, 169).

[47] О Reichsapfel у Русији в. *Schramm*, Sphaira. Globus. Reichsapfel, 139–142 и *исти*, Der russische Reichsapfel, ЗРВИ 8/1 (1963), 267–270.

да је у Византији реч μῆλον, када је једном почела да се користи, преовладала и постала далеко популарнија него σφαῖρα или πόλος.[48] Потом се преносила и у друге језике, али је једино у немачком, у који је можда дошла из грчког језика преко латинског посредника, постала званични назив за инсигнију немачких владара. Касније ће у Русији званични назив постати *держава*.[49]

Dejan Dželebdžić

UN ASPECT NEGLIGE DE LA SYMBOLIQUE DE LA POMME DANS LA LITTERATURE BYZANTINE
A PROPOS DE LA VITA BASILII (4. 14–20)

Cet article s'intéresse à la signification symbolique de la pomme dans deux légendes byzantines. La première de ces légendes relate la rencontre entre le khan bulgare Omourtag et le jeune Basile (Vita Basilii, 4. 14–20), lorsque le khan offre au jeune garçon une pomme, ce qui a été interprété comme un signe annonçant que cet enfant deviendrait plus tard empereur. La seconde a trait au choix de l'épouse de l'empereur Théophile d'après la version qu'en offre la vie de Théodora (Βίος Θεοδώρας, 3. 6–46), en vertu de laquelle il est possible de conclure que dans cette histoire la pomme symbolise non seulement une offre de mariage (comme il est possible d'en conclure d'après une seconde version conservée chez les chroniqueurs byzantins), mais aussi la transmission de l'autorité impériale à la future impératrice. En se fondant sur ces deux légendes il est possible d'établir que dans la tradition byzantine la pomme était, entre autre, perçue comme un symbole de l'autorité impériale, et ce nonobstant la rareté des témoignages attestant une telle perception. Cette symbolique est confirmée par une prédiction turque dans laquelle il est dit que la *pomme rouge* représente «une grande ville impériale bien remparée», ce qui se rapporte avant tout, vraisemblablement, à Constantinople, ainsi que par un récit populaire serbe, dans lequel le nouvel empereur est choisi en jetant une pomme en l'air, l'élu étant celui sur laquelle la pomme retombe. La légende tirée de *Vita Basilii* peut être mise en relation avec l'histoire d'Hérodote sur la fondation de la dynastie macédonienne des Argéades par Perdiccas (Hérodotus 8. 137–139). Il existe en effet de nombreuses ressemblances entre ces deux histoires: 1) Perdiccas tout comme

[48] Нема довољно података који би потврдили Литлвудову тврдњу да је употреба речи јабука у овом контексту после Геометра постала уобичајена код самих Византинаца. Ако се изузме дидактички спис *О целомудрености* Теодора Мелитениота из четрнаестог века, сам Литлвуд наводи само један пример из византијских извора, и то Кедрина, који, као што смо већ рекли, од речи до речи преписује Симеона Логотета (в. горе, нап. 37).

[49] *Schramm*, Sphaira. Globus. Reichsapfel, 3.

Basile se sont retrouvés, alors qu'ils étaient encore enfants, dans un pays étranger 2) Tous deux, à la veille de quitter ce pays, ont reçu du souverain un cadeau (plus précisément un salaire dans l'histoire d'Hérodote) 3) Ce geste a été compris par les entourages des souverains respectifs comme un présage que ces enfants deviendraient plus tard eux même souverains, alors que les souverains, eux-même, n'en étaient pas conscients. La seule différence réside dans la nature des cadeaux, Perdiccas ayant reçu un soleil d'après le récit d'Hérodote. Toutefois, certaines sources venant confirmer que la pomme pouvait avoir une symbolique solaire, vraisemblablement en raison de sa couleur (or ou rouge) et de sa forme (chez Jean le Géomètre, v. Progymnasmata, 23. 3–7 et Eustathe de Thessalonique, v. Opuscula, éd. *Tafel*, 308, 19–22), il est permis de supposer que cette substitution n'a rien de fortuit.

Dans la seconde partie de cet article l'auteur constate qu'approximativement à la même époque où ont été enregistrées ces deux légendes byzantines, certains écrivains byzantins (de la seconde moitié du dixième siècle) commencent à utiliser le mot μῆλον au lieu du mot σφαῖρα ou πόλος, jusqu'alors usuels, afin de désigner le globe tenu en main par les représentations d'empereurs byzantins, qui, comme l'attestent de nombreuses sources byzantines, symbolise le pouvoir de l'empereur byzantin sur l'ensemble de l'oecuménée. L'auteur constate toutefois, malgré cette coïncidence chronologique, que l'existence d'un lien entre les légendes évoquées ci-dessus et ce phénomène philologique est peu probable, compte tenu qu'en grec, et non seulement en grec, toute forme sphérique peut être appelée *pomme*. Finalement, l'auteur relève plusieurs cas de transfert de ce phénomène philologique dans d'autres langues. Certaines raisons permettent ainsi de penser que l'emploi du mot pomme pour désigner le *globus cruciger* en latin a été repris du grec. Il en est de même, et ce avec une plus grande certitude, pour le russe. En l'occurrence lorsque trois pèlerins russes (Stéphane de Novgorod, un Anonyme et Zosime) ont visité Constantinople au cours de la seconde moitié du XIVe et au début du XVe siècle, ils ont appelé *pomme* le globe tenu en main par la statue équestre de Justinien, ce qui signifie qu'ils ont vraisemblablement repris ici le terme employé par les guides constantinopolitains qui se tenaient à leur disposition.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 82.085(495.02)

ВЛАДА СТАНКОВИЋ

ТРОПЕОФОРОС КОД МИХАИЛА ПСЕЛА. ЈЕДАН ПРИМЕР ПОЛИТИЧКЕ УПОТРЕБЕ РЕТОРИКЕ

Пселова специфична употреба епитета *тропеофорос* (τροπαιοφόρος) уз поједине личности носи са собом и политичке алузије што откривају став аутора, његов суд који најчешће није могао или смео јавно исказивати. Опредељење Михаила Псела управо за овај врло актуелан термин, коришћен половином XI века за задужбину цара Константина IX Мономаха, указује на вишеслојност Пселове реторике и вишезначје његовог исказа, али доприноси и прецизнијем одређивању времена освећења (инаугурације) цркве Светог Георгија Тропеофороса.

Због своје велике учености, литерарног талента, али и карактера, Михаило Псел сасвим сигурно представља једног од најкомплекснијих византијских аутора, тиме и једног од најтежих за тумачење и разумевање. Његово огромно и разноврсно књижевно дело препуно је скривених алузија, приватних и политичких подједнако, прекора увијених у похвале и обратно, као и порука чије се значење одсликавало понекад само у начину на који је одређени догађај испричан или поједина личност описана. Царски чиновник, научењак, филозоф и ретор, плодни књижевник, покорни поданик, цинични самољубац, први човек Царства и царев учитељ, монах — макар то постао и против своје воље — хришћанин заувек веран Платону, све су то била обличја и нарави које је у себи обједињавао један од највећих учењака византијске историје. Као што се иза свих ових различитих личности увек крио један препознатљиви Михаило Псел, тако се и кроз готово сва његова бројна и по својим особинама различита дела провлачи један исти, *пселовски* дух, који их дубоко карактерише. Псел је своју ученост упадљиво наглашавао, а прикривене политичке алузије радо користио како би истакао неку идеју коју није хтео, или чешће, није смео јавно изговорити или написати.

1. Пселова употреба термина *тропеофорос (τροπαιοφόρος)*

1.1. Говор Константину Мономаху (Psellus, Orationes, Oratio 2)

Време владавине Константина Мономаха представљало је за Михаила Псела почетак његове велике јавне делатности. Још од раније присутан у цар-

ској палати међу учењацима којима је било поверено састављање царских докумената, од самог доласка на власт цариградског аристократе Мономаха Михаило Псел постаје једна од најистакнутијих личности у окружењу новог василевса.[1] Уз своје нешто старије пријатеље Константина Лихуда, Јована Мавропода и Јована Ксифилина, Псел постаје неизбежна учена пратња Константина Мономаха, барем у првих неколико година његове владавине, пре него што су недовољно јасне околности условиле, привремено или сталније, повлачење Псела, Ксифилина и Мавропода из политичког живота престонице, истовремено са њиховим замонашењем. Заједно са Јованом Мавроподом, који је млађем Пселу био помало и углед због свог образовања и песничког умећа, Михаило Псел је од самог почетка Мономахове владавине постао „званични“ царски енкомијаст. Говори ова два учењака, односно похвале упућене цару Константину Мономаху преплићу се, понекад надопуњују, али у исто време, сведоче и о њиховим различитим карактерима и ставовима. Беседништво Јована Мавропода било је готово искључиво повезано са Мономаховом богатом задужбином, Светим Георгијем Тропеофоросом у Манганама, местом где су његови говори и изговарани. Пселове похвалне орације василевсу нису биле, колико се може утврдити, непосредно везане за Мономахову задужбину — и тим више Пселова употреба термина *победоносац (τροπαιοφόρος)* у њима привлачи пажњу.

Говор број 2 у издању Џорџа Дениса, представља целину за себе у оквиру Пселових похвалних говора. Овај панегирик Константину Мономаху (настао убрзо по коначном угушивању побуне Георгија Манијакиса пролећа 1043. године) подељен је на две програмске целине. У првој од њих, Псел даје *кратку историју*, преглед догађаја од смрти цара Јована Цимискија (976) па све до зацарења Мономаха и угушења побуне Георгија Манијакиса пролећа 1043. године — почиње дакле са истог места одакле ће започети и своје велико *историјско* дело, Хронографију. Друга тематска целина, обимом знатно мања, посвећена је непосредно василевсу којем се упућује похвала и она представља прави енкомиј Мономаху, са уобичајеним елементима, преплетеним вешто са појединим савременим догађајима.[2] Неколико Пселових ставова из првог, *историјског*, дела говора упадљиво се разликују од описа догађаја или оцена о појединим владарима из касније Хронографије.

— *Прича о смрти Романа Аргира и доласку на престо Михаила Пафлагонца (11. априла 1034. године)*. По Пселу, Роман Аргир се разболео и било је „свима јасно да ће умрети“. Чак ни у алузијама Псел не спомиње причу о постепеном тровању која је кружила Цариградом и коначно, дављењу Романа Аргира, из јасног разлога — царица Зоја је била присутна, сада као жена новог васи-

[1] За ранији Пселов положај у палати, v. Psello, Cronografia, I, 160; 216–218, cap. 27. (éd. *Renauld*, I, 75–76; 103).

[2] Део орације посвећен непосредно хвали Константина Мономаха садржи многе заједничке елементе са осталим похвалним говорима Псела упућеним овом цару — од истицања његовог порекла и „царског“ рода, хваљења Мономахове учености и бриге за науке, до става да је василевс изнад свих царева, који се огледа у фрази коју Псел радо понавља у више говора: „са киме да те упоредим“, v. Psellus, Orationes, Or. 2/ 49; Or. 3/ 54; Or. 4/ 78.

левса, те је ретору било драже да избегне било какву могућност да буде лоше схваћен, брзо додајући да је царица Зоја уздигла после Романове смрти управо онога кога је „он ценио и волео изнад осталих." (Михаила IV).[3]

— *Пселова лична повезаност са Мономахом и захвалност овом цару.*[4]

— *Истицање Мономахових врлина, у складу са идеалним особинама које би цар требало да има, и нарочито, његово каљење за царско достојанство, како кроз „прогон" (тј. мучеништво) оца, још више кроз сопствено изгнанство.*[5]

Остали Пселови ставови изнети у похвали Мономаху углавном су истоветни онима из Хронографије, као што је случај са упадљивим издвајањем цара Михаила IV од осталих чланова рода Пафлагонаца. У оба дела Псел истиче контрастну слику између зле браће Пафлагонаца — и нарочито њиховог предводника Јована Орфанотрофа — и Михаила IV који је био обдарен многим врлинама.

Управо за цара Михаила IV, коме је Псел био изузетно наклоњен,[6] ретор употребљава по **први** пут у свом говору епитет *тропеофорос*. Говорећи о последњим догађајима из живота Михаила IV, Псел спомиње његову чудесну победу над Одељановим Бугарима, упркос болести, затим његово замонашење у манастиру Козмидиону, који је сам цар обновио — уобичајеном представом скидања световне одеће и царских украса облачењем и узимањем духовног обличја — закључујући како Михаило IV као *тропеофорос бескрвни (небески) одлази свом господару*, тј. Богу (καὶ **τροπαιοφόρος** ἀναίμακτος πρὸς τὸν οἰκεῖον δεσπότην χῶρει).[7]

Други пример из Пселовог говора Мономаху довољно речито говори о свесној и промишљеној намери аутора приликом коришћења термина *тропеофорос*. Први мотив Пселове непосредне похвале Константина Мономаха јесте његово *предодређење* за царевање. У оквиру разраде те идеје Псел каже: (обраћајући се непосредно Мономаху) „ ...и пре скиптра био си цар *тропеофорос...*" (καὶ πρὸ τῶν σκήπτρων βασιλεὺς ἦσθα **τροπαιοφόρος**).[8] Оваква употреба епитета *победоносац* даје Пселовој идеји Мономаховог предодређења за цара посебан значај. Термин *тропеофорос* се обично није користио за исказивање царских врлина у уском смислу схваћених, већ најпре као опис и хвала *победоносном* цару-ратнику, или војсковођи уопште. Чак и у том смислу, његова употреба је прилично ретка у Пселово време — могло би се рећи да је Михаило Псел изузетак у том погледу — упркос управо тада наглашеној и обновљеној употреби тог епитета везаној за Мономахову задужбину Светог

---

3 Psellus, Orationes, Or. 2/ 28. 249–250; 29. 266 sq.

4 Ibid. 37–38.

5 Ibid. 36–39; 40; 42–43.

6 Psellus, Orationes, Or. 2/ 29–32. Psello, Cronografia, I, 156 sq. (éd. *Renauld*, I, 73 sq).

7 Psellus, Orationes, Or. 2/ 33.360–362. Ibid. 32.355, Псел каже да се Михаило IV ... λαμπρύνεται τοῖς τροπαίοις τήμερον, τὴν αὔριον τοῖς ἐξοδίοις περιστοιχίζεται...Епитет ἀναίμακτος имао је посебно место у хришћанској догматици и литургији, cf. A Patristic Greek Lexicon, ed. *G. W. H. Lampe*, Oxford 1961, 104, s.v.

8 Psellus, Orationes, Or. 2/ 36. 462–463. Слично поређење и подела на период пре и после зацарења Константина Мономаха јављају се и у нешто каснијем говору Псела, ibid., Or. 5/ 80 sq.

Георгија у Манганама. Уколико је требало описати, нагласити и похвалити ратне подвиге василевса, сам Михаило Псел, као и његов савременик Јован Мавропод, радије су бирали описну конструкцију чији је један део сачињавао термин τρόπαιον у својим различитим облицима, поступак прилично уобичајен за архаизирајући начин приповедања учених византијских аутора. У овом конкретном примеру из Пселовог говора Мономаху, говорник чак и не алудира непосредно на василевсове војне успехе (као што ће овим термином урадити у Хронографији, в. доле) па на тај начин још више истиче снагу самог термина *тропеофорос*, односно могућност да се он употреби и разуме на различите начине.

Трећи и последњи пример Пселове употребе термина *тропеофорос* у говору Константину Мономаху можда још јасније истиче прикривену политичку алузију. Ради се о опису последњег догађаја који се прецизно може датовати, и којим је условљено и датовање читавог говора у април — мај 1043. године: побуни Георгија Манијакиса. Говорећи о бици са цариградским трупама у којој је Манијакис победио, Псел каже: συμβάλλει τῷ τῆς δύσεως στρατηγῷ, νικᾷ, **τροπαιοφόρος** ἐπάνεισι, σοβαρώτερος τῷ εὐτυχήματι γίνεται...[9] Упркос наизглед неутралној употреби епитета *тропеофорос*, Пселова политичка порука добија на снази поређењем са претходним местима у овом говору. Означавајући Георгија Манијакиса — у тренуцима када је говор изречен, или бар када је требало да буде изговорен — већ пораженог и покојног бунтовника против цара као *тропеофороса*, описавши притом на исти начин самог *победоносног* василевса, Михаило Псел се свесно поигравао са основним значењем овог епитета.[10] Синтагма коју је на овом месту први пут употребио (τροπαιοφόρος ἐπάνεισι) постаће један од омиљених Пселових образаца за употребу овог епитета у његовој Хронографији. Такође, опис Манијакиса који је, након што је назван *победоносцем*, постао још гори (σοβαρώτερος), Псел ће употребити и за Исака Комнина у свом историјском делу где се понавља однос *тропеофорос* — σοβαρώτερος.[11]

Овом троструком употребом епитета *тропеофорос* Псел на неки начин и закључује *историјски* део свог говора Мономаху. Вештим распоређивањем овог термина на три подједнако удаљена места, у првој, другој и трећој трећини *историјског* дела орације, посебно је истакнута његова важност. Као идеја, *тропеофорос* се провлачи кроз читав ток Пселове нарације овог похвалног говора, чинећи на неки начин подлогу на којој је говорник поставио даљу разраду и гранање своје приче.

Избор личности којима је Михаило Псел придодао епитет *тропеофорос*, и различите нијансе у његовој употреби за сваку појединачну личност, појачавају утисак интенционалне употребе једног неуобичајеног термина, којом се преносила и политичка порука. Пре свега, епитет *тропеофорос* је употребљен искључиво за

---

[9] Ibid., Or. 2/ 46. 723–725.

[10] У Хронографији Псел не употребљава овај епитет за Манијакиса, као уосталом ни за Михаила IV, што потврђује његову актуелност и политичку поруку из говора са почетка Мономахове владавине. Причајући о Георгију Манијакису у свом историјском делу он, ипак, користи сличну формулу:...ἐπανῄει νικηφόρος..., Psello, Cronografia, II, 8 (éd. *Renauld*, II, 1).

[11] Psello, Cronografia, II, 270. (éd. *Renauld*, II, 128).

савременике цара Константина Мономаха, и то за личности са којима је нови василевс био повезан специфичном везом — и Михаило IV и Георгије Manијакис су на неки начин били његови противници, и од обојице је, макар и привремено, цар био поражен. За време владавине Михаила IV Мономах је био протеран из Цариграда, због учествовања у завери против Пафлагонаца и својих претензија на престо са кога су они свргли његовог рођака Романа Аргира, док је Манијакис био *апостата* који је управо победом над царевим трупама постао *победоносац*. Једноставно речено, само су Мономахови противници, уз њега самог, описани термином *тропеофорос*, док ни Василије II ни Роман Аргир, коме Псел у оквиру овог говора изриче посебан хвалоспев, нису задобили тај епитет.

Термин *тропеофорос* употребљен је у сва три случаја у Пселовом говору на другачији начин и са другачијим карактеристикама, које се у потпуности уклапају у карактер и положај личности коју прате. Михаило IV је τροπαιοφόρος ἀναίμακτος, што представља на неки начин суперлатив у Пселовој употреби овог термина. Готово исте синтагме, увек у изразито похвалном значењу Псел употребљава само неколико година касније у другом говору Мономаху, а слична, мало разрађенија лексика, налази се и у писму-говору овом цару Јована Мавропода. Описујући како је Константин Мономах у Сирији победио не ратом већ другим средствима, Псел каже цару: ...ἀναίμακτα κατὰ τῶν μαχομένων ἱστᾷς τρόπαια.[12] Јован Мавропод у свом писму моли василевса да покаже милост према пораженим побуњеницима, саучесницима *апостате* Лава Торникија (побуна од септембра до Божића 1047. године) речима: „(тиме ћеш) угодити и Богу, који је чувар и твог спасења и Царства, и који је подложио све *апостате* под твоје ноге и који ти је даровао ἀναίμακτον νίκην над њима, не тражећи од тебе за своју помоћ ништа друго заузврат, осим благости и великодушја према грешнима", чиме би Мономах стекао најсјајнији τρόπαιον.[13]

Карактер термина *тропеофорос* у случају Георгија Манијакиса је изразито војнички, ратнички, што се и уклапа у профил овог војсковође, као и у догађаје о којима Псел прича. За самог василевса Константина Мономаха *тропеофорос* је употребљен прилично неутрално, као царски епитет, без икаквог непосреднијег значења — на начин јединствен у историји Пселовог коришћења овог термина — будући да се слика Мономаха који је и пре скиптра био цар-*победоносац* могла повезати са његовом побуном против Пафлагонаца, због које је и био изгнан из Цариграда.

Намере Михаила Псела, његова порука или политичке алузије које се крију иза епитета *тропеофорос* у овој похвали имају посебну тежину јер је реч о савременом тексту изговореном — или предвиђеном за јавни говор — у време када је хваљени василевс управо зидао свој *икос*, цркву, манастир и читав комплекс *Тропеофороса*. Због тога је посебно упадљиво да је Михаило Псел одустао од употребе епитета *тропеофорос* у својим наредним, познијим, похвалама Константи-

---

12 Psellus, Orationes, Or. 6/ 94. 172–173.

13 The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita, ed. *A. Karpozilos*, Thessalonike 1990, Ep. 26, 105.

на Мономаха и да му се вратио с пуном снагом тек након владавине овог цара, када је протекло време већ одузело политичку актуелност термину.

1.2. Хронографија и друга Пселова дела

Разноврстан и веома плодан опус ученог Михаила Псела крунисан је његовом Хронографијом, специфичном историјом Царства из угла непосредног учесника у догађајима, као и Кратком историјом, делом такође карактеристичним по својим унутрашњим особинама и намери њеног писца, који се сада сасвим поуздано може идентификовати са првим носиоцем титуле *конзула философа*.[14] Насупрот говорима који су одражавали савремено стање у којима су настајали, у Хронографији је Михаило Псел акумулирао своје различите ставове или размишљања, некада таложене деценијама, те је због тога могао другачије приступити описивању догађаја и околности, нарочито за период када се његови покровитељи из породице Дука још нису у пуној снази јављали у историјским збивањима. У свом личном осврту на византијску прошлост у Хронографији Михаило Псел се пет пута враћао термину *тропеофорос*.

За разлику од начина на који је Псел користио термин *тропеофорос* у говору Константину Мономаху, у Хронографији је његова употреба сваки пут повезана са ратничким успесима или победама у боју, стварним или наводним, чиме је победник кога аутор описује завредео овај епитет. То, међутим, не значи да је његова квалитативна вредност сваки пут истоветна, односно да није могао бити употребљен и у негативном или ироничном смислу. Већ је избор личности које су понеле епитет *тропеофороса* у Хронографији врло значајан сам за себе (Варда Фока, Константин Мономах, Исак Комнин, Роман Диоген и Андроник Дука, син цезара Јована Дуке), али је Псел и нијансама у употреби овог епитета јасно и језгровито исказивао свој став према њима.

Варда Фока.[15] Након победе над побуњеником Вардом Склиром, Варда Фока се вратио **цару Ромеја** (у Цариград), где му је приређен свечани дочек као *тропеофоросу*: Ὁ δέ γε Φωκᾶς Βάρδας τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων ἐπαναζεύγνυσι, καὶ τῆς τε **τροπαιοφόρου** ἐτετυχήκει πομπῆς, τοῖς τε περὶ τὸν βασιλέα συναρίθμιος ἐτυγχάνεν ὤν. Кратки Пселов опис садржи неколико важних елемената. Најпре, епитет *тропеофорос* употребљен је за Варду Фоку *индиректно*, наглашавајући однос према догађају и према ономе на кога се епитет односи — Варда није цар који је победио варваре и тиме заслужио овај назив, већ војсковођа у служби василевса, односно *присталица цара* у грађанском рату који је трајао. Због тога је и његов „тријумф“ био тек сенка тријумфа правог *тропеофороса*, а читава описана представа, иако није у потпуности подсмешљиво испричана,

[14] *Д. Целебџић*, Ἱστορία σύντομος τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Атина 2003, 5–19; 36; 63–64 (рукопис магистарске тезе припремљен за штампу). *J. Duffy — E. Papaioannou*, Michael Psellos and the Autorship of the *Historia Syntomos*: Final Considerations, Βυζάντιο. Κράτος και κοινωνία (Μνήμη Νίκου Οικονομίδη), edd. *А. Аврамеа, А. Лаију, Ев. Хрисос,* Атина 2003, 219–229.

[15] Psello, Cronografia, I/ 18, cap. 10. (éd. *Renauld*, I, 7).

ипак носи у себи и прикривену ироничну нијансу. Сличну конструкцију Псел ће искористити и у случају Романа Диогена, где ће његов презир према овом владару бити јасно наглашен у отворено ироничном тону. Осим тога, глагол ἐπαναζεύγνυμι уз своје различите облике (ἀναζεύγνυμι) или глаголе сличног значења (ἐπάνειμι, ἐπανελαύνω, ἐπανέρχομαι) представља један од неизбежних пратилаца епитета *тропеофорос* у Хронографији, али и у делима попут Алексијаде Ане Комнин, која непосредно користе и преписују Пселове податке.

Константин Мономах.[16] За разлику од начина на који је *тропеофорос* као епитет пратио Константина Мономаха у Пселовом говору, он је у *Хронографији* и за овог цара употребљен у свом основном значењу и смислу — Мономах се након победе у поморској бици са Русима као *победоносац* вратио у царску палату: Οὕτω τοιγαροῦν ὁ βασιλεὺς καταπολεμήσας τὸ βάρβαρον, **τροπαιοφόρος** εἰς τὰ βασίλεια ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἐπανελήλυθεν.[17] Цар Константин Мономах, кога је Псел приказао на двојак начин, с једне стране га критикујући оштро због лоше владавине, с друге пак истичући његову бригу за науке и ученост која га је стављала изнад свих осталих ромејских царева,[18] у Хронографији је постао *тропеофорос* само приликом свог успеха у борби са варварима. Овај епитет га не прати после победа над двојицом апостата, Георгијем Манијакисом и Лавом Торникијем, чак и ако је након пораза овог другог прославио тријумф већи од свих ранијих. Ни у причи о Мономаховој задужбини, која је и носила званични назив *Тропеофорос*, Михаило Псел није употребио овај термин, није на њега чак ни алудирао.[19] Значај Пселове употебе управо облика *тропеофорос* јасно се уочава упоређивањем са осталим ауторима његовог времена који тај термин не употребљавају, али и са познијим писцима који су његове вести преносили, најчешће готово дословно. Причу о Константину Мономаху и поморским окршајима са Русима од Псела преноси једино Јован Зонара, па иако се Зонарин издавач определио за варијанту у којој је глагол τροπαιοφορῶν заменио именицу *тропеофорос*, из критичког апарата се јасно види да је хроничар дословно пренео Пселову вест, пошто је у два његова рукописа сачуван основни, Пселов, термин.[20]

Исак Комнин.[21] Цар Исак Комнин је био прави пример цара-ратника, Михаило Псел му је чак више пута упућивао писма док је био на походу и хвалио

[16] Ibid., II / 30, cap. 96. (éd. *Renauld*, II, 12).

[17] Пселов опис руског поморског напада на Цариград је специфичан: он даје историјат руских припрема за напад још од времена Романа Аргира, скидајући на тај начин кривицу са самог Мономаха, али и одбацује пророчанство, које је по његовим речима уживало велико поверење у то време, да је руски напад био само предзнак унутрашњих и спољашњих немира за време владавине овог цара. Његов исказ и читав опис догађаја се у потпуности разликују од Скилице, Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, Berolini — Novi Eboraci 1973, 430–433.

[18] Cf. *Любарский*, Пселл, 200–203; 216–220.

[19] Psello, Cronografia, II, 66; II, 132. (éd. *Renauld*, II, 29; II, 61–62).

[20] Ioannis Zonarae Epitomae historiarum III, ed. *Th. Büttner-Wobst*, Bonnae 1897, 633.16–18. Прича Јована Скилице о борби са руском флотом је очевидно преузета из неког другог извора (в. напомену 17), а не непосредно од Михаила Псела, те код њега нема ни реченице сличне овој, нити термина *тропеофорос*.

[21] Psello, Cronografia, II, 270. (éd. *Renauld*, II, 127).

његову ратничку вештину,[22] али га је само у Хронографији на једном месту означио као *тропеофороса*. Радило се о Исаковом војном походу на Дунав против Печенега, када до праве битке није ни дошло, пошто су варвари побегли, док је Исак Комнин само...τὰς δὲ σκηνὰς αὐτοῖς κατασκάψας καὶ τὴν εὑρημένην λείαν ἀπαγαγών, **τροπαιφόρος** ἐπάνεισιν. Василевс се након овог успеха вратио победнички у Цариград, али је након тога, по Пселу, био σοβαρώτερος — баш као и Георгије Манијакис након своје победе када га је Псел назвао *тропеофоросом* — поставши неповерљив и опрезан према сваком. У време Исака Комнина, Михаило Псел је још једном посегао за овим епитетом. У писму овом цару, у коме велича врлине, нарочито војничке, Исака Комнина, али и његов род и породицу, Псел помиње и велике владаре из старих времена, и у том контексту и спартанског краља Агесилаја. Описујући Агесилајеве ставове о рату и миру, Псел узгред убацује и термин *тропеофорос*, потврђујући у овој прилици више своју повезаност са тим специфичним епитетом, чак и за време владавине Исака Комнина, него што би се у овом примеру могла уочити ауторова конкретна намера или прикривени смисао.[23]

Термин *тропеофорос* и готово дословно преписану реченицу налазимо и у Алексијади Ане Комнин.[24] За разлику од свих осталих аутора друге половине XI и XII века, Ана Комнин је усамљена у *самосталној* употреби термина *тропеофорос*. Након што га је преписала од Михаила Псела у причи о свом деда-стрицу Исаку Комнину, она га користи још три пута у Алексијади: једном за Роберта Гвискарда и два пута, очекивано, за свог оца и јунака дела, Алексија Комнина. Док је за Роберта Гвискарда епитет *тропеофорос* употребљен уз глагол γαυριάω, γαυριῶ у негативном значењу (узохолити се, погордити се), у случајевима када описује цара Алексија Комнина он има свој стари, уобичајени похвални смисао — *победоносац*. Анина употреба показује, ипак, недовољну снагу овог термина, његову недовољну дефинисаност приликом похвале и описа победника, пошто је оба пута осећала потребу да га појача епитетом νικητής, што сам Псел није никада учинио.[25]

Роман Диоген.[26] Однос Михаила Псела према цару Роману Диогену условио је и начин његове употребе епитета *тропеофорос* уз име овог василевса.

---

22 Michaelis Pselli Scripta Minora magnam partem adhuc inedita, edd. *E. Kurtz — F. Drexl*, t. II, Milano 1941, Ep. 156, 178–183. *Сатас*, MB 5, Ep. 69, 300–304; Ep.161, 416–419.

23 *Сатас*, MB 5, no. 161, 418.

24 Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch — A. Kambylis*, Berolini — Novi Eboraci 2001 (= Alexias), III, 8, 7/ 108.45. Cf. *Я. Любарский*, Об источниках „Алексиады" Анны Комниной, ВВ 25 (1964), 107–109. *St. Linnér*, Psellus' Chronographia and the Alexias. Some textual parallels, BZ 76 (1983) 1–10; *D. R. Reinsch*, Anna Komnene. Eine gebildete Frau in Byzanz, Berliner wissenschaftliche Gesellschaft, Jahrbuch 1999, Berlin 2000, 165.

25 Роберт Гвискард: Alexias V, 1, 1/ 141.3; Алексије: Alexias VI, 8, 1/ 183.79; VIII, 6, 5/ 251.84. Ана Комнин у још једном одломку врло карактеристично употребљава уз Алексија глагол τροπαιοφορῶν (Alexias, 240. 27), као и синтагму τροπαιοῦχος ἐπάνεισι (Alexias, 240. 25), преузету од Псела, али са много уобичајенијим, познатијим и чешћим термином, који се јавља и списку епитета приликом усклика царевима, De cerimoniis aulae byzantinae, ed. *Io. Iac. Reiske*, Bonnae 1829 (=De cerimoniis), 373.

26 Psello, Cronografia, II, 332–334. (éd. *Renauld*, II, 159).

Различите нијансе овог термина које је Псел користио у осталим примерима, у случају Романа Диогена замењене су отворено ироничним, подсмешљивим тоном, који је откривао и ауторове општије погледе на овог цара, довољно јасне и у приказу његове личности у Хронографији.[27] Описујући особине цара Романа Диогена, Псел је као кључне карактеристике његове личности и делатности, односно његовог укупног *тропоса*, начина деловања, навео да је био εἰρωνικός и ἀλαζών. На тај начин је и иронична употреба термина *тропеофорос* била у складу са самим особинама василевса на кога се односи — описујући његов помпезни одлазак у поход против Турака, Псел каже да се он вратио *као да је био тропеофорос*, а да се није ни сукобио са непријатељима, већ да се гордио само због тога што је уопште ратовао (Τέως μὲν οὖν τῷ δοκεῖν **τροπαιοφόρος** ἐπάνεισιν, οὔτε Μηδικὰ σκῦλα κομίσας ἡμῖν οὔτε Περσικά, ἀλλὰ τούτῳ μόνῳ τῶν πάντων ἐπαιρόμενος ὅτι κατὰ τῶν ἐναντίων ἐστράτευσεν). У овом примеру Псел је умешно уклопио основно значење термина *тропеофорос* у свој негативни став према овом василевсу. Иако *тропеофорос* означава буквално онога који доноси победу, трофеј, Псел га овде користи како би додатно појачао своју критику Романа Диогена, навођењем да се вратио из похода не само без победе, већ и без икаквог плена.[28]

Андроник Дука.[29] Син цезара Јована Дуке и отац будуће византијске царице Ирине Дука последња је личност коју је Михаило Псел описао епитетом *тропеофорос*. Умешност Псела и његово поигравање речима, у случају Андроника Дуке долази до свог најснажнијег израза, зато што је реч — баш као и у случају говора цару Константину Мономаху — о савременом догађају и савременој прилици. Прича о Андронику Дуки и о начину и месту када је он постао *победоносац* надовезује се и хронолошки и тематски на „историју“ цара Романа Диогена, и чини заправо једну целину са њом. Андроник Дука је, по Михаилу Пселу, постао *тропеофорос* управо својом победом над „одметнутим“ Романом Диогеном, након које је **τροπαιοφόρος** δὲ ὁ Ἀνδρόνικος σύν γε τῷ Κρισπίνῳ ἐπὶ τὴν ἀποτεταγμένην αὐτῷ σκηνὴν ἀναζεύγνυσιν. На сличан начин је победу Андроника Дуке над Романом Диогеном Псел прославио и описао и у писму упућену победнику, где се наглашава његова војна вештина и где је Андроник још једном окарактерисан као *тропеофорос*, пошто је описан као καλλίνικος καὶ τροπαιοφόρος.[30] Пселова свесна употреба термина *тропеофорос* у случају Андроника Дуке врло је карактеристична из неколико разлога. Најпре, из Пселовог описа сукоба две стране тек који ред раније у Хронографији, јасно произлази да

[27] Cf. *Любарский*, Пселл, 223–224.

[28] Само мало касније (Psello, Cronografia, II, 334, cap. 15, l. 1–3; éd. *Renauld*, II, 159) Псел иронично каже да је већ с доласком пролећа читав претходни успех Романа Диогена био уништен нападима варвара:...καὶ τὸ προλαβὸν τρόπαιον τοῦ βασιλέως ἠλέγχετο. После тога је Роман Диоген кренуо у свој други поход који се завршио још горе и неславније него први.

[29] Psello, Cronografia, II, 356, cap. 40. (éd. *Renauld*, II, 170).

[30] *Сатас*, MB 5, стр. 392, писмо 145 (392–394). Пселово уобичајено поигравање речима, иза кога се умешно скривала и значајна политичка порука, видљиво је и на крају ове епистоле, када каже како је Андроник својом победом τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων θανοῦσαν ἐψύχωσας (394).

је Криспиново умеће било пресудније за победу него војна вештина самог Андроника,[31] што, међутим, није пресудило да епитет *тропеофорос* употреби (прошири!) и на њега. Као и у већини осталих примера Пселове употребе овог термина, он је и на овом месту написан у номинативу, док је у *Историји* Нићифора Вријенија на месту на коме муж Ане Комнин описује ове догађаје преузимајући податке од Псела, термин *тропеофорос* употребљен уз Андроника Дуку у дативу (Τροπαιφόρῳ δ ' ἐπανελθόντι τῷ Ἀνδρονίκῳ πρὸς τὴν σκηνὴν...).[32] Начином употребе епитета *тропеофорос* у случајевима Романа Диогена и Андроника Дуке, Псел је створио један посредни *синкрисис* две описане личности, додатно појачан идејом да је Андроник Дука заслужио овај епитет управо победом над оним који као да се сам њиме незаслужено *окитио*.

Начин Пселовог коришћења епитета *тропеофорос* у два његова дела која не говоре о савременим личностима, нити се у њима описују актуелни догађаји, јасно указује на могућност различитог разумевања овог термина — у зависности од ауторових намера — односно на амбивалентно значење једног звучног епитета које је писац могао да искористи за критику скривену у обличју похвале. Реч је, најпре, о *Говору о чудима архистратига Михаила*, у коме је Псел на два места употребио термин *тропеофорос*, први пут за цара Ираклија, а други пут за *крст* који је исти цар „посветио" светом арханђелу Михаилу, у Богородичиној цркви, која се, највероватније, налазила у Витинији или у Галатији.[33] Епитет *тропеофорос* уз крст, у значењу *победоносни крст*, Псел први и једини пут не употребљава да би описао неку личност, већ уклапа идејно ову синтагму у причу о Ираклијевом победоносном војевању против неверника — дајући на тај начин *тропеофоросу* упадљиво верско значење. Сличан је, и на неки начин још јаснији, пример са самим царем Ираклијем, који заправо чини целину са епизодом о крсту, а обе представљају епилог приче о победи цара и хришћана уопште над неверницима у једном верском рату. Након своје велике победе над Персијанцима, Ираклије се вратио у *Ромејску земљу*: ... ἐπὶ τὴν Ῥωμαίων ἐπάνεισι γῆν **τροπαιοφόρος ὡς ἀληθῶς** καὶ μυρίαις νίκαις κατεστεμμένος τὴν κεφαλήν. Већ позната и честа представа *победоносног* цара-војсковође, који се враћа у земљу Ромеја или Цариград, овде је добила свој пуни смисао појачавањем Пселу драгог термина и наглашавањем да је цар о коме се у овом случају говори *истински тропеофорос* — како Псел није окарактерисао ниједну савремену личност. Употреба ове синтагме је тим

---

[31] Psello, Cronografia II, 356, cap. 39. (éd. *Renauld*, II, 169–170). Псел на том месту каже да је писао ову вест управо на дан Криспинове смрти — коју Импелицери у коментару (Psello, Cronografia II, 456, n. 407) датује у 1075. годину, али је Готје у издању Вријенија (в. следећу напомену), 148, n. 1 и 134, n. 2 веровао да се ради о 1073. години.

[32] Nicéphore Bryennios Histoire, éd. *P. Gautier*, Bruxelles 1975, 135. 20–22.

[33] Michaelis Pselli Orationes hagiographicae, ed. *Elizabeth A. Fisher*, Stutgardiae et Lipsiae 1994, 5/ 236.124; 237.151. Cf. *C. Mango*, Le croix dite de Michel le Cérulaire et la croix de Saint-Michel de Sykéôn, Cahiers archéologiques 36 (1988), 47–48. Сличном формулом је Скизинос описао крст у говору у част рођења сина Манојла I Комнина (τροπαιοφόρος ὅπλος), *W. Regel*, Fontes rerum byzantinarum, I–II, Petropoli 1892, 1917, 367.21. То је уједно једини пут да се термин *тропеофорос* јавља у Регеловом издању ретора из XII века.

занимљивија, јер се Михаило Псел определио да на паралелном месту у својој *Кратокој историји*, када говори о истим догађајима, употреби само епитет *тропеофорос* за овог василевса (Ὑποστρέφοντι δὲ τῷ βασιλεῖ ἐκ τῆς Περσίδος τροπαιοφόρῳ...).[34] Михаило Псел се одлучио да у делу другачијег карактера на другачији начин употреби и епитет *тропеофорос* за цара Ираклија, али је повезаност аутора са овим термином само учвршћена, као што је и потврђен његов став да василевс о коме говори заслужује да буде тако назван. Цар Ираклије је на тај начин јасно издвојен од Пселових савременика који нису завредели да буду названи истинским победоносцима — а самим тим је и епитет *тропеофорос* у њиховим случајевима могао бити употребљен и схваћен другачије од свог основног, *истинског* значења.

Политичка актуелност Пселове употребе термина *тропеофорос*, његово свесно поигравање значењем и идејом једног епитета блиског савременицима, посебно је уочљива када се упореди са осталим ауторима овог времена, најпре са Јованом Мавроподом, учењаком који је у Мономаховој задужбини Светог Георгија Тропеофороса одржао више говора. Могло би се чак рећи да је фреквентност Пселове употребе овог епитета већ довољан показатељ значаја који му је аутор придавао, али је и избор личности уз које је коришћен, као и начин на који су оне њиме описане, јединствен по више особитости (које би се с правом могле назвати *пселовским*). За разлику од Михаила Псела, Јован Мавропод није никад употребио епитет *тропеофорос* уз неку историјску личност — он је увек везан у његовим говорима искључиво за светог Георгија Тропеофороса у чијој су цркви они и изговарани. Чак и када је величао војне победе цара Константина Мономаха над Печенезима, Мавропод није посегао за овим епитетом када је описивао самог василевса,[35] иако је тиме могао успоставити паралелизам са светим Георгијем, *великим тропеофоросом*, како га назива на више места (μέγας τροπαιοφόρος), што је синтагма коју Михаило Псел ниједном не користи, чиме је у још једном виду посведочена сва различитост у употреби овог епитета код два учена савременика.

2. Карактеризација Пселове употребе термина *тропеофорос*

Сви наведени примери Пселове употребе епитета *тропеофорос* у различитим делима и у временском распону од бар три деценије (од 1043. до 1073/1075) указују на ауторову свесну намеру приликом избора ове речи и њене употребе. За разлику од познијег примера *Историјских песама* Теодора Продрома у којима се на више места појављује епитет *тропеофорос*, увек у свом

34 Michaelis Pselli Historia syntomos, ed. *W. J. Aerts*, Berolini et Novi Eboraci 1990, 64. 62–63. Иако се у *Кратокој историји* цар Ираклије али и епитет *тропеофорос* налазе у дативу а не у номинативу, као што је случај са *Говором о чудима архистратига Михаила*, паралелизам између две приче и, најпре, посезање писца управо за термином *тропеофорос*, пружају још један доказ о Пселовом ауторству *Кратке историје*.

35 Мавропод је Мономаха упоредио са Константином Великим, односно повезао хомонимију са првим царем хришћанином са Мономаховом победом над варварима и „чудесном појавом крста на небу“, *Lagarde*, Mauropous, no. 182, 145, §12. Овог поређења нема у одржаном говору број 181.

основном значењу *победоносца* и увек приликом похвале победничког василевса, Пселова употреба је много комплекснија и много разрађенија.[36] Горд због своје учености која га је чинила надмоћним над савременицима, Михаило Псел је за исказивање своје књижевне, филозофске, реторске, умешности користио различите начине, па је тако и избором речи и термина које ће употребити посведочавао свој таленат и ученост, и стварао једну књижевну конструкцију чије је спољашње значење било разумљиво свима, али чији је унутрашњи, дубљи смисао често остајао несхватљив.

Стога би се, у покушају карактеризације Пселове употребе епитета *тропеофорос* могла истаћи најпре својеврсна *езотеричност*, која ју је увек пратила. Михаило Псел је био једини аутор свог времена који је често посезао за овим термином — а и већина познијих примера његове употребе повезана је непосредно са њим. Из тог разлога, Псел се могао поигравати једним епитетом чији су смисао сви остали схватали *буквално*, док му је он приписивао различита значења и особине, различиту тежину у зависности од поруке које је хтео да пренесе. Када се још једном размотри Пселова употреба овог термина, уочиће се неколики елементи који је карактеришу. Најпре, било би неопходно разврстати личности (остављајући по страни пример са крстом) које су биле описане тим епитетом на савремене и оне које то нису биле. Карактер Пселове употребе термина *тропеофорос* за личности које нису савремене другачији је — епитет је уз њих коришћен у свом основном значењу, без прикривених алузија или подсмешљивог и ироничног тона. Уз спартанског краља Агесилаја *тропеофорос* је употребљен без икаквих додатних објашњења, али је пример са царем Ираклијем довољно јасан да покаже ауторове намере — Ираклије није био једноставно и само *тропеофорос*, већ је Псел додатно подвукао и нагласио да је василевс након победе над Персијанцима, која је имала и подједнако значајну верску димензију, постао *истински тропеофорос*. Ираклијев *победоносни* успех над неверницима истакнут је и у наставку приче, када је и *крст*, кога је цар Ираклије даровао светом арханђелу Михаилу, назван *победоносни крст* (ὁ τροπαιοφόρος σταυρός).

Када је реч о савременим личностима, Псел осам пута користи термин *тропеофорос*, и употребљава га:

— једном за *апостату* (Георгије Манијакис);

— једном за војсковођу који је победио апостату, али је касније и сам то постао (Варда Фока);

— два пута за аристократу чија војна вештина није била пресудна за победу над свргнутим василевсом у још једном грађанском рату (Андроник Дука);

---

[36] *W. Hörandner*, Theodor Prodromos. Historische Gedichte, Wien 1974, IV/ 206.201; VI/ 225.183; IX/ 245.24; XIV/ 270:45; XVII/ 288.41; XXX/ 357.320, 360.403; У Индексу се *тропеофорос* не наводи у свом именичном облику већ само као глагол који се јавља на два места у Продромовим песмама. Cf. et Carmina inedita Th. Prodromi et Stephani Physopalamitae ed. *C. Welz*, Liipsiae 1910, 58.10 (Алексију Комнину); Nicephori Basilacae, Orationes et epistulae, ed. *A. Garzya*, Leipzig 1984, 73.24 (цару Јовану Комнину: …σοι τῷ τροπαοφόρῳ…); истом цару, Michel Itallikos, Lettres et discours, éd. *P. Gautier*, Paris 1972, 268.28–30; Nicetae Choniatae Historia, ed. *I. A. van Dieten*, Berolini et Novi Eboraci 1975, 124.91–92 (за цара Манојла Комнина: τροπαιοφόρος ἀνέζευξεν).

— три пута описујући походе или ратовања царева у којима или није дошло до правог сукоба (Исак Комнин), или победа није била блистава, уколико је цар уопште и победио (Константин Мономах у Хронографији), или је чак поход био бескористан и узалудан (Роман Диоген, изразито иронично);

— једном *неутрално*, без икаквих ближих карактеристика (Константин Мономах у говору са почетка његове владавине), када се, чини се, најпре може уочити Пселова намера *да буде схваћен*, због савремене алузије на задужбину овог цара;

— једном у *вишем, духовном*, а не у ратничком смислу (Михаило IV у говору Константину Мономаху).

Карактеризација Пселове употребе епитета *тропеофорос*, ма колико условна била, показује да је *конзул филозофа* овај термин бирао намерно, да га је убацивао на одлично одабрана места и приписивао добро профилисаним личностима, као и да је он, најчешће, носио и ироничан призвук. Два примера из говора Константину Мономаху добро показују могућност да *тропеофорос* има уобичајено али и прикривено значење. Сам цар је, без икаквих конкретних заслуга, чак и пре зацарења, био *тропеофорос*, чиме је без сумње Псел алудирао и на савремену градњу истоимене Мономахове задужбине, на начин који је најпре сам василевс могао разумети, поздравити и наградити. Но, пример Михаила IV из исте орације, показује и другу страну употребе овог епитета — овај цар је био τροπαιοφόρος ἀναίμακτος, чиме је уздигнут и изнад Мономаха коме се похвала узносила — што је такође, у складу са Пселовим укупним неуобичајено позитивним мишљењем о Михаилу Пафлагонцу. У свим осталим примерима један скривен иронични призвук, или подсмешљив тон, наговештавао је намере писца, нарочито контрастом који је Псел створио приписујући епитет *тропеофороса* царевима и онда када правих победа није ни било.[37]

Епитет повезан за светим Георгијем, и најчешће у византијској реторици употребљаван за *цара — победоносца*, Псел је искористио за поигравање са његовим основним смислом, али и са поруком коју је тиме његов исказ добијао.

3. Свети Георгије *Тропеофорос* у Манганама

За разлику од начина употребе епитета *тропеофорос* у различитим делима Михаила Псела, половином XI века он је представљао *terminus technicus* и званични назив задужбине цара Константина Мономаха. Сама црква Светог Ге-

[37] Питање актуелности је јасно у случајевима Андроника Дуке и Романа Диогена, или у примерима из говора цару Константину Мономаху. Но, иако је Псел коначно завршио своју Хронографију тек седамдесетих година XI века, и пример цара Исака Комнина би се могао актуелизовати. У епистоли бр. 108 (*Сатас*, MB 5, 352–353), упућеној друнгарију вигле Махитариосу, насталој за време владавине Исака Комнина (1057–1059) и то вероватно почетком његовог царевања, Псел поручује аутору да га је убацио, на похвалан начин, у Хронографију коју саставља (Ibid. 352. Cf. *Любарский*, Пселл, 180–181). Тај податак потврђује да је Псел делове своје Хронографије писао и доста раније, те би и његова употреба термина *тропеофорос* за цара Исака Комнина постала актуелнија.

оргија, манастир који је уз њу основан, али и читава Мономахова богата задужбина која је имала и своју важну, лаичку управу којој је игуман самог манастира био подређен, били су најчешће кратко називани *Тройеофорос*. Овакво именовање представљало је специфичност како укупног комплекса Мангана, подједнако и светог Георгија, који се у Мавроподовим говорима, изреченима у Мономаховој задужбини, увек квалификује као *тройеофорос*, и то најчешће као *велики тройеофорос*. Чини се да је тај епитет светог Георгија био посебно драг или важан и самом василевсу, због нарочитог инсистирања на њему. Епитет *тройеофорос* није увек пратио светог Георгија, нити је било неопходно да он буде управо њиме описан. Ни у Синаксару цариградске цркве, нити у Типикону Велике Цркве (Свете Софије), свети Георгије се не спомиње као *тройеофорос*. У белешци у Синаксару он је најчешће, и уобичајено, називан μεγαλομάρτυς и θαυμαστός у својим различитим облицима, а на епитет *тройеофорос* се чак ни не алудира.[38] Слично томе, и у једном епиграму, који може служити као показатељ Мономахове повезаности са овим светитељем и мучеником, пошто говори о делу његовог мача који је василевс поседовао као реликвију, свети Георгије није назван *тройеофоросом*.[39]

Насупрот томе, у званичним документима се Мономахова задужбина означава или кратко као *Тройеофорос* или пуним називом Свети Георгије *Тройеофорос*. Оба ова назива налазе се већ у хрисовуљи Константина Мономаха из маја 1046. године. Још прецизније, пуни назив се користи за *секреӣон великог икономикона* Светог Георгија Тропеофороса, док се за **манастир** каже само кратко ἡ μονὴ τοῦ Τροπαιοφόρου, али се већ у хрисовуљи истог цара из јуна 1048. године користи само краћи облик *Тройеофорос*, за манастир, *секреӣон* али и за *иконома* Мономахове задужбине.[40] Спомињање *секреӣона* Мономахове задужбине, посредно сведочи да је његова љубавница Склирина, чији је *икос* био повезан са лаичком управом ове институције, маја 1046. већ била покојна.[41] С друге стране, експлицитно спомињање **манастира** *Тройеофороса* већ маја 1046. године, указује да је Мономахова црква Светог Георгија била освећена и пре 21. априла 1047. године, дана када је — како је то утврдио Жак Лефор — Јо-

[38] На пример, употребом конструкција са τρόπαιον, τρόπαια, Synaxarium Ecclesiae constantinopolitanae, ed. *H. Delehaye*, Bruxelles 1902, cols. 623–626. У додатку Синаксару налазе се и две приче о чудима светог Георгија, од којих је једна повезана са светитељевим култом на острву Митилини, месту Мономаховог заточеништва, те би се и у томе могли тражити узроци повезаности овог василевса са светим Георгијем, коме је очевидно био захвалан за избављење из заточеништва и *йобедоносни* повратак у престоницу.

[39] *С. Ламброс*, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, ΝΕ 8 (1911), 128, no. 112. Ни Михаило Псел не употребљава овај епитет када говори о градњи Мономахове задужбине, ни за самог светитеља, али ни за читав комплекс Мангане, Psello, Cronografia, II, 132–136 (éd. *Renauld*, II, 61–63). Повезаност Константина Мономаха, али и осталих припадника ове угледне престоничке породице, са светим Георгијем, видљива је и на њиховим печатима, cf. *J.-Cl. Cheynet*, Par Saint Georges, par Saint Michel, TM 14 (2002) (Mélanges G. Dagron), 119–124.

[40] Jus Graecoromanum I, edd. *J. Zepi — P. Zepi*, Athenis 1931, 631, (no. 8); 632 (no. 9).

[41] *W. Seibt*, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, Wien 1976, 71–76, нарочито 75. *N. Oikonomides*, St. George of Mangana, Maria Skleraina and the "Malyj Sion" of Novgorod, DOP 34–35 (1980–1981), 239–243.

ван Мавропод одржао говор број 181 у царевој задужбини.[42] У прилог ранијем датовању освећења цркве Светог Георгија Тропеофороса, свакако у време пре маја 1046. године, могле би се истаћи неколике околности:

— Пселове алузије у говору са почетка Мономахове владавине који се поуздано може датовати у април — мај 1043. године. Пселова употреба термина *тропеофорос* упадљиво је наглашена, па би се могла узети као показатељ да се са градњом Мономахове задужбине тада не само започело, већ да је и носила назив Тропеофорос.

— Печат Склирине, на коме се спомиње и *секретон светог великомученика Георгија Тропеофороса*, који се у сваком случају мора датовати пре маја 1046. године.

— Постојање **манастира** *Тропеофороса* још пре маја 1046. године.

— Карактер и називи Мавроподових говора (неизговореног број 182, и оног који је изговорен два дана пре светитељевог празника, број 181). Већ говор 182, спреман за 23. април 1047. године, писан, за разлику од броја 181, мирно и дуже време, носи наслов који сведочи да се ради о празнику светог Георгија, а не освећивању нове цркве — ...λόγος εἰς τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ μεγάλου τροπαιοφόρου ..... У изреченом говору, с обзиром да је одржан два дана пре празника, наслов је у овом делу само мало промењен ...λόγος εἰς τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου τροπαιοφόρου ....[43] Иако сам наслов не мора бити савремен, нити неопходно сведочанство и непосредна потврда садржаја *логоса*, и унутрашњи елементи указују да се радило о пригодним орацијама, од којих је краћа изговорена, у већ освећеној цркви Светог Георгија. Недостатак било каквог описа нове цркве, њених украса или богатства, што је било уобичајено за хомилије којима се славило освећење цркава још од времена патријарха Фотија, наводи на закључак да се у овом случају није радило о таквом свечаном догађају.[44] Уобичајене и неутралне слике које Мавропод употребљава за величање цареве задужбине, као што су *свети Сион* и *нови Јерусалим*, или навођење да храм својом величином и украсима превазилази друге, ни у ком случају не морају бити повезане са церемонијом освећења цркве,[45] које је, по свој прилици обављено пре

[42] *Lefort*, Rhetorique, 271–272. Није јасна разлика коју Лефор прави између инаугурације, као царске светковине и освећења цркве, као верског догађаја. Освећење цркве је у себи носило и световне и верске елементе и обично је било означавано термином ἐγκαίνια (v. De cerimoniis, 118) док раздвајање *духовне* од *световне* инаугурације није било нимало уобичајено. Ниједан од Мавроподових говора се не би могао окарактерисати као ἔκφρασις, изговаран приликом церемоније освећења, односно инаугурације цркве, како и Фотије назива своју хомилију (в. напомену 44).

[43] *Lagarde*, Mauropous, no. 181, 137; no. 182, 142.

[44] Φωτίου ὁμιλίαι, ed. *В. Лаурдас*, Солун 1959, No. 9, 99–104. У овој хомилији приликом освећења цркве Богородице Фароске у Великој палати (864. г) Фотије *девет* пута користи термин ἐγκαίνια и од њега изведени глагол, док су готово три пуне штампане стране (100–103, главе 4–8) посвећене детаљном опису саме цркве. И Лав VI је подробно описивао украсе две нове цркве приликом њиховог освећења, cf. *A. Grabar*, L'iconoclasme byzantin, Paris 1957, 186.

[45] Како би се то могло закључити из Лефоровог тумачења, *Lefort*, Rhetorique, 278, n. 46. Чини се да не постоје довољно јаке основе за ауторов закључак „како је очигледно да је то била

маја 1046. године, а свакако пре 21. априла 1047, када је Јован Мавропод одржао у њој похвални говор ктитору, цару Константину Мономаху.

СКРАЋЕНИЦЕ

éd. *Renauld*	Michel Psellos, Chronographie I–II, éd. *É. Renauld*, Paris 1926–1928.
Lagarde, Mauropous	Iohannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt, ed. *P. de Lagarde*, Gottingae 1882.
Lefort, Rhétorique	*J. Lefort*, Rhétorique et politique. Trois discours de Jean Mauropous en 1047, TM 6 (1976), 265–303.
Любарский, Пселл	Я. Любарский, Михаил Пселл. Личность и творчество, Москва 1978.
Psello, Cronografia	Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia) I–II, ed. *S. Impellizzeri*, Vicenza 1984.
Psellus, Orationes	Michaelis Pselli, Orationes panegyricae, ed. *G. T. Dennis*, Stutgardiae et Lipsiae 1994.
Сатас, МВ 5	*K. Satas*, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη 5, Париз, 1876.

Vlada Stanković

LE *TROPAIOPHOROS* CHEZ MICHEL PSELLOS. UN EXEMPLE DE L'UTILISATION POLITIQUE DE LA RHÉTORIQUE

En raison de sa grande érudition, de son talent littéraire, mais aussi de son caractère, Michel Psellos est assurément un des auteurs byzantins les plus problématiques lorsqu'il s'agit de l'interprétation et de la compréhension de ses oeuvres. Le recours à l'allusion, surtout dans ses écrits politiques, révèle chez un auteur imbu de son savoir le besoin de jouer avec la signification «officielle», claire et compréhensible de tous de ses textes, et une seconde plus profonde en recourant à des images ésotériques, absconses ou difficilement compréhensibles. Il en est ainsi s'agissant de l'emploi de l'épithète *tropaiophoros* (τροπαιοφόρος) que Michel Psellos utilise de façon spécifique, en jouant avec sa signification principale et concrète.

1. L'emploi du qualificatif *tropaiophoros* (τροπαιοφόρος) chez Psellos

1.1. L'éloge à Constantin Monomaque (Psellus, Orationes, Oratio 2)

L'éloge à Constantin Monomaque rédigé par Psellos au début même du règne de cet empereur (avril–mai 1043) est caractéristique lorsqu'il s'agit de l'utilisation

прва званична церемонија" у Мономаховој задужбини, те се из тог разлога „морало радити о инаугурацији" (279 и n. 51, где Лефор преноси термине из говора 181 који је одржан, не наводећи да они постоје и у говору 182, који је био припреман за 23. април 1047, празник светог Георгија, cf. *Lagarde*, Mauropous, no. 181, § 8 = no. 182, §5; no. 181, §10= no. 182. § 15). Осим тога, и у припреманом и у одржаном говору, Мавропод експлицитно каже да се том приликом (тј. „данас") славило мучеништво светог Георгија, ibid., no. 181, § 11= no. 182, § 15.

du terme *tropaiophoros* par Psellos. Célébrant la victoire de l'empereur sur l'usurpateur Georges Maniakès, Michel Psellos a réussi par l'habile emploi de cette épithète ronflante — qui à cette époque était avant tout utilisée pour désigner la fondation de Constantin Monomaque, Saint-Georges Tropaiophoros à Manganes — d`exprimer, par le biais de l'ironie, son opinion critique vis-à-vis du nouvel empereur. Procédant à un rappel de l'histoire de Byzance depuis la mort de Jean Tzimiskès (976) jusqu'à la rédaction de son éloge, Michel Psellos utilise à trois reprises l'épithète *tropaiophoros* : 1) associée à Michel IV le Paphlagonien : *...le tropaio- phoros céleste (immaculé) retourne à son seigneur,* c.-à-d. à Dieu (καὶ **τροπαιοφόρος** ἀναίμακτος πρὸς τὸν οἰκεῖον δεσπότην χῶρει) ; 2) à Constantin Monomaque : ...et avant le sceptre tu étais empereur *tropaiophoros* (καὶ πρὸ τῶν σκήπτρων βασιλεὺς ἦσθα **τροπαιοφόρος**) ; 3) et à l'usurpateur défait qui s'était dressé contre cet empereur, Georges Maniakès (συμβάλλει τῷ τῆς δύσεως στρατηγῷ, νικᾷ, **τροπαιοφόρος** ἐπάνεισι, σοβαρώτερος τῷ εὐτυχήματι γίνεται...). Son habile répartition du terme *tropaiophoros* dans trois passages également éloignés les uns des autres, respectivement dans le premier, deuxième et troisième tiers de la partie *historique* de son oratio, met tout particulièrement en exergue l'importance de ce qualificatif. En tant qu'idée, la notion de *tropaiophoros* est sous-jacente à tout le cours narratif de cet éloge, constituant d'une certaine façon le fondement sur lequel l'orateur a construit et élaboré son récit.

Le choix des personnages auxquels Psellos associe l'épithète *tropaiophoros* et les diverses nuances qu'elle revêt avec chacun d'eux, renforcent l'impression d'un emploi intentionnel d'un terme inhabituel, visant par là à transmettre un message politique. Tout d'abord, l'épithète *tropaiophoros* est utilisée exclusivement pour des personnages **contemporains** dont le nouvel empereur Constantin Monomaque qu'un lien particulier rattache aux deux autres — ces deux derniers ayant été, en quelque sorte, l'un comme l'autre ses adversaires, et tous deux l'ayant, du moins provisoirement, défait. Autrement dit, seuls les rivaux de Monomaque sont, tout comme lui, qualifiés de *tropaiophoros*, alors que ni Basile II, ni Romain Argyre, auquel Psellos dresse des louanges particulières dans le cadre de cet éloge, n'ont reçu cette épithète. Le fait que Michel Psellos ait renoncé par la suite à utiliser l'épithète *tropaiophoros* dans ses éloges postérieurs de Constantin Monomaque et n'ait renoué pleinement avec son emploi qu'après le règne de cet empereur, lorsque le temps écoulé avait ôté toute actualité politique à ce terme, atteste peut-être une dose redoublée de prudence (voire de crainte?) de la part de cet érudit qui redoutait que ne soient décryptées ses allusions et critiques politiques déguisées sous formes d'éloges.

1.2. La Chronographie et autres oeuvres de Psellos

Le choix même des personnages s'étant vu attribuer l'épithète de *tropaiophoros* dans la Chronographie est déjà significatif par lui-même (Bardas Phocas, Constantin Monomaque, Isaac Comnène, Romain Diogène et Andronic Doukas, fils du césar Jean Doukas), mais Psellos a également exprimé ses positions vis à vis de ceux-ci à travers les nuances introduite dans l'emploi de cette épithète

avec chacun d'entre eux. Passant de l'ironie non dissimulée (dans le cas de Romain Diogène) à la moquerie déguisée (Andronic Doukas), Psellos joue avec la signification première de l'épithète *tropaiophoros* et ce d'une façon qui n'est pas pleinement apparue à des érudits tels que Nicéphore Bryennios et Anne Comnène lesquels, procédant à la copie des données fournies par Psellos, ont repris tel quel ce terme. La possibilité de l'emploi ambivalent de l'adjectif *tropaiophoros* nous sont révélés par Psellos lui-même dans sa description de l'empereur Héraclius dans le *Logos sur les miracles de l'archange Michel*, lorsqu'il dit de cet empereur qu'il était un *authentique tropaiophoros* (τροπαιοφόρος ὡς ἀληθῶς), formule que l'on ne retrouve pour aucun de ses contemporains.

2. Caractérisation de l'emploi du terme *tropaiophoros* chez Psellos

La caractérisation de l'emploi de l'épithète *tropaiophoros* par Psellos, tout en gardant la réserve qui s'impose, montre que le *consul des philosophes* a intentionnellement utilisé cette épithète, l'a introduite à des endroits parfaitement bien choisis et attribuée à des personnages bien précis tout en lui conférant le plus souvent une connotation ironique. Deux exemples relevés dans l'éloge de Constantin Monomaque montrent parfaitement que *tropaiophoros* pouvait être utilisé avec une double signification, « officielle» (positive) mais aussi « dissimulée » (cachant une critique). L'empereur lui-même, alors qu'il n'y va d'aucun mérite particulier de sa part, et avant même de recevoir la couronne impériale, est *tropaiophoros*, qualificatif à travers lequel Psellos fait, de toute évidence, allusion à l'érection contemporaine de la fondation du même nom de Monomaque, d'une façon que l'empereur lui-même pouvait comprendre, approuver et récompenser. Toutefois, l'exemple de Michel IV tiré de ce même oratio, montre un autre aspect de l'utilisation de cette épithète — cet empereur est, en effet, τροπαιοφόρος ἀναίμακτος, ce qui l'élève au-dessus de Monomaque auquel l'éloge est destiné. C'est là une position conforme à l'opinion générale positive de Psellos sur Michel le Paphlagonien que l'on retrouve également exprimée dans la Chronographie. Dans tous les autres cas — à l'exception de celui de l'empereur Héraclius — une connotation ironique dissimulée ou un ton moqueur annonce les intentions de l'auteur, en particulier du fait du contraste que Psellos créé en attribuant l'épithète *tropaiophoros* à des empereurs y compris lorqu'il n'y a pas eu de véritables victoires.

L'épithète liée à saint Georges, et le plus souvent associée dans la rhétorique byzantine à un empereur — victorieux a été utilisé par Psellos pour jouer avec sa signification première, mais aussi afin de traduire un message associé à son utilisation.

3. Saint Georges *Tropaiophoros* à Manganes

L'emploi appuyé de l'épithète *tropaiophoros* par Psellos dans son éloge rédigé au début du règne de Constantin Monomaque (avril — mai 1043) confirme indubitablement que la construction de la fondation de Monomaque était alors commencée,

mais aussi qu'elle portait déjà l'épithète de *tropaiophoros*. En outre, le sceau de Skléraina sur lequel est également mentionné le *sekretôn du saint grand martyr Georges Tropaiophoros,* puis l'existence du monastère du *Tropaiophoros* avant le mois de mai 1046 (sur la base de la charte de Constantin Monomaque), ainsi que le caractère et les appellations des éloges de Mauropous, montrent que l'église de Saint-Georges Tropaiophoros a été inaugurée plus tôt qu'on ne le pensait jusqu'à présent. L'absence de toute description de la nouvelle église, de ses décorations ou de son luxe dans les récits de Jean Mauropous, ce qui était habituel pour les homélies qui célébraient la sanctification des églises depuis l'époque de patriarche Photius, incite à conclure qu'il ne s'agissait pas dans ce cas d'un acte aussi solennel. Les imges usuelles et neutres employées par Mauropous pour louer les fondations de l'empereur, tel que *saint Sion* et *nouvelle Jérusalem* ou la mention stipulant que l'église surpassait les autres églises par sa taille et ses décorations, ne doivent en aucun cas être rattachées avec la cérémonie de sanctification de l'église qui, à ce qu'il semble, a eu lieu avant mai 1046, et certainement avant le 21 avril 1047 lorsque Jean Mauropous y a prononcé l'éloge de son fondateur, l'empereur Constantin Monomaque.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 342.519(439):94(439)(497.11)(497.15)"11"

ТИБОР ЖИВКОВИЋ

РАМА У ТИТУЛАТУРИ УГАРСКИХ КРАЉЕВА

Жупа Рама је током треће деценије XII века била укључена у краљевску титулатуру угарских владара. Основно питање је под каквим околностима се ово догодило. Током средњег века Рама је постала саставни део Босне што је дало основу угарским краљевима да себе сматрају и босанским владарима. Анализом расположивих извора произилази да Рама у почетку није била део Босне и да је ова жупа ушла у краљевску титулу угарских владара путем брачних веза владајућих породица у Угарској и Рашкој.

Почетком XII века титулатура угарских владара почиње да се мења јер угарски краљеви у њу уносе оне земље које су у то време стекли. У претходном раздобљу, почев од Стефана I (997–1038), угарски владар је искључиво *Ungarorum rex* или *rex Hungariae*.[1] Изузетно се користи и титула *rex Pannoniae*,[2] која несумњиво стоји као синоним за *Ungariae*.[3] Од 1102. године титулатура угарских краљева гласи: *dei gratia rex Ungarie, Chroatie atque Dalmatie*,[4] да би нешто доцније, почев од 1138. године,[5] била проширена додавањем Раме, *dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie Rameque rex*.[6] Од 1203. године, у титула-

[1] Diplomata Hungariae Antiquissima, I, ed. *G. Györffy*, Budapest 1992, No 5/II, 39; No 8, 49; No 12, 72 (= *DH*); Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II, ed. *T. Smičiklas*, Zagrabiae 1904, No 1 (= CD II).

[2] *Andreas dei annuente clementia Pannoniorum invictus rex*; упор. DH, No 43/I, 149.

[3] Ово потврђују и натписи на новцу угарских владара Петра (1038–1041, 1044–1046), Беле I (1060–1063), Саломона (1063–1074), Гезе I (1074–1077), Ладислава I (1077–1095), итд., где се на реверсу јавља натпис *PANNONIA*; упор. *L. Huszár*, Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute, München 1979, No 6, No 12, No 14, No 20 (= *Huszár*, Münzkatalog). У XIII веку са реверса је истиснута *PANNONIA* и замењује је *UNGARIA*.

[4] CD II, No 6.

[5] У историографији се обично не узима у разматрање повеља краља Коломана од 15. јуна 1103. године, у којој се он јавља и као *rex Rame*, јер је у питању препис из 1367. године из архива сплитског каптола, у науци одавно оцењен као фалсификат; упор. *F. Šišić*, Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301) I, Zagreb 1944, 59.

[6] CD II, No 46, No 48 (1141), No 49 (1142), No 52 (1142), No 53 (1143), No 83 — No 84 (1158), No 93 (1163), No 100 (1166), No 136 (1175); No 178 (1182), No 181 (1183); No 327–328 (1200), etc.

туру угарских краљева улази и Србија — *Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servieque rex.*[7]

Сачувани дипломатички извори на основу којих се утврђује титулатура угарских владара нису једнаке вредности. Оригиналне повеље из XII века готово и да нису сачуване. Повеља у којој се Коломан јавља као *rex Ungarie, Chroatie atque Dalmatie*, сачувана је у копијалној књизи опатица Св. Марије у Задру.[8] Повеља из 1138. године у којој се краљ Бела II јавља као *Hungarie, Dalmacie, Chroacie Rameque rex* налази се у препису у рукопису из XVIII века *Mensa episcopalis — Donationales*, сплитске епископије.[9] У истом рукопису налазе се и преписи повеља Гезе II из 1143, обе повеље Гезе II из 1158, као и Стефана III из 1163. и 1166. године. Једна повеља Гезе II из 1142. године Сплићанима објављена је код Д. Фарлатија,[10] док је повеља истог краља из 1142. године Трогиранима први пут објављена код Ивана Лучића (*Lucius*), а потом и код Фарлатија.[11] Најзад, повеља Беле III из 1175. године којом потврђује поседе загребачком каптолу сачувана је у *Liber privilegiorum episcopatus Zagrabiensis.*[12]

Од свих побројаних повеља угарских краљева у којима се јавља *rex Rame* једино се за повељу Гезе II из 1142. године,[13] којом потврђује стара права Сплићанима, наводи да је оригинал који се чува у Дворском архиву у Бечу у серији *Spalato 175/29 — XVI/229.*[14] И. Кукуљевић, за разлику од Т. Смичикласа, наводи ову повељу према препису из сплитског каптола.[15] Нада Клаић, додуше без додатне аргументације, сматра да је ова повеља фалсификат и да спада у групу тзв. сплитских фалсификата.[16]

Анализирајући све овде наведене повеље угарских владара у којима се јавља *rex Rame*, Н. Клаић је закључила да Арпадовићи не користе овај наслов све до 1180. године, односно да Рама улази у њихову титулатуру после смрти византијског цара Манојла I.[17] Даља истраживања овог питања одвела су Наду Клаић до закључка да је Манојло I доделио титулу *rex Rame* угарском принцу Бели, који је у међувремену променио веру и сходно овоме и име у Алексије. Када је 1172. године овај угарски принц ступио на угарски престо као краљ Бе-

[7] Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, III, ed. *T. Smičiklas*, Zagreb 1905, No 16 (= CD III).

[8] CD II, 10.

[9] CD II, 47.

[10] Illyricum sacrum, I–VIII, ed. *D. Farlati*, Venetiis 1751–1819, III, 174 (= Illyr. sacrum).

[11] De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, ed. *Ioh. Lucius*, Amstelodami 1666, l. VI c. II (= De regno); Illyr. sacrum IV, 330 (делимично објављена).

[12] CD II, 140.

[13] Види нап. 10.

[14] CD II, 49.

[15] Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II, ed. *I. Kukuljević — Sakcinski*, Zagreb 1874, No 48, 34.

[16] *N. Klaić,* Srednjovjekovna Bosna, Zagreb 1994, 38.

[17] Ibid. 38.

ла III (1172–1196), добио је могућност да титулу *rex Rame*, после Манојлове смрти, уврсти у до тада коришћену титулатуру угарских краљева.[18]

У жељи да ојача своју претпоставку, Н. Клаић се позвала на Ш. Љубића, који је једном приликом навео новац Беле III, кован наводно за његовог боравка у Цариграду, с натписом — *MONETA BELE REGIS R*.[19] Разрешивши *R* као *R(ame)* Н. Клаић је закључила да је то потврда о стицању ове титуле угарског принца за време његовог боравка у Цариграду, па сходно томе извела коначан суд да му је ту титулу доделио византијски цар.

Поменути комад новца Беле III очигледно није био добро описан, будући да тачан натпис гласи: *R + M — ONETA — BELE — REGIS*.[20] Натпис на новцу откован је у четири засебне површине омеђене крацима уписаног крста, тако да је сасвим лако уочити почетак и крај натписа. Несумњиво је да R долази на самом почетку натписа, па би самом том чињеницом тумачење Наде Клаић отпало.[21]

Још једна битна појединост оспорава мишљење Н. Клаић да је Манојло I принцу Бели-Алексију могао да додели титулу *rex Ramae*. Наводећи Манојлову опширну титулу забележену на једном документу из 1166. године, где титула византијског цара гласи *„исавријски, киликијски, арменски, далматински, угарски, босански (βοσεντικὸς), хрватски, лазички, иврски, бугарски, српски, жихиски, хазарски и готски“*,[22] Н. Клаић закључује да Раму Манојло није уврстио у царски наслов управо зато што је ту област доделио Бели-Алексију.

Систем одржавања вазалних односа између византијског цара и владара друге државе, дозвољавао је употребу искључиво византијских владарских наслова — пре свих архонта. Уосталом и Манојлов владарски наслов је неуобичајен за средњовековног византијског цара[23] и највероватније је одраз Манојлових тежњи да своје спољнополитичке успехе представи на онај исти начин како је то својом опширном титулом чинио знаменити Јустинијан II (527–565) када је веровао да обнавља сјај и моћ некада јединственог Римског царства.[24]

Увидом у листу наређења околним кнежевима, сачувану у *De cerimoniis*, сасвим се лако уочава наслов којим су византијски цареви ословљавали потчи-

---

18 Ibid. 42.

19 *S. Ljubić*, Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb 1875, 195.

20 *Huszár*, Münzkatalog, No 62.

21 Увидом у целокупну нумизматичку заоставштину угарских краљева уочава се да је овај натпис јединствен и у литератури још увек није објашњен. Стил слова сасвим је у складу са оним која се налазе на осталим примерцима угарског новца тог раздобља и не виде се било какви источњачки, односно цариградски утицаји, који би ишли у прилог мишљењу да је поменути новац кован у Цариграду.

22 Novellae et aureae bullae imperatorum post Justinianum, I, ed. *C. E. Zachariae — A. Lingenthal*, Athenis 1930, Nov. LXX, 410.

23 *Г. Острогорски*, Аутократор и самодржац, Византија и Словени, Београд 1970, 284, нап. 12, упозорава да се ова Манојлова титула „не може узети као нормална титулатура средњовековних византијских царева“.

24 *„Justinianus...Alamannicus, Gothicus, Francicus, Germanicus, Anticus, Alanicus, Vandalicus, Africus...“*; упор. Corpus iuris civilis, Novellae, ed. *R. Schoell*, Berolini 1912, No 17, 117.40 — 42; No 42, 263.29 — 30; No 43, 269.16 — 18, итд.

њене владаре.[25] Потврду пружа и Константин Порфирогенит у *De administrando imperio* пишући поглавља о појединим кнежевима и начину на који су стекли владарске наслове — велики архонт или архонт архоната.[26] Уз владарски наслов Византија је појединим потчињеним архонтима давала и одређене византијске титуле — патрикије, проконзул — као што је то био случај са захумским кнезом Михаилом Вишевићем.[27] У обраћању византијских царева термин *rex* (ῥῆγα) употребљаван је искључиво у случају владара Саксоније, Баварске, Галије и Германије јер су се сами владари ових земаља тако ословљавали.[28]

Из времена ближег проблематици којом се у овом раду бавимо, биће довољно навести пример сина Стефана Немање, великог жупана Стефана Немањића, који је 1195. године од византијског цара Алексија III Анђела (1195–1203) добио високу титулу севастократора.[29]

Несумњиво је да су византијски цареви страним владарима које су постављали на власт могли да дају и неке земљишне поседе. Тако је Стефан Немања од Манојла Комнина добио на управу област Дубочицу, која је додељена за наследну њему и његовој породици, али се није имала сматрати као државна тековина Рашке.[30] Том приликом, према речима Стефана Првовенчаног, Немања је стекао и „царски сан", односно неку византијску дворску титулу.[31] Из наведених примера Стефана Немање и Стефана Немањића, јасно је да је потчињеним владарима византијски цар могао да додели земљишне поседе и неку од византијских дворских титула, али се не види да је могао владара једне независне земље да постави за владара друге земље и да му при томе још додели титулу изван византијских дворских титула.

Мислим да је потпуно јасно на основу горе наведених примера да наслов *rex Rame* у титулатуру угарских краљева није могао да уђе посредством Византије, и да је рад Наде Клаић, иако најновији у низу оних који су се бавили овом темом, за историографију од веома скромног значаја. Најбитнији закључак до којег је дошла Нада Клаић јесте тај да су повеље угарских владара у којима се они јављају као *rex Rame* фалсификати. Ипак, сви ти фалсификати нису у потпуности измишљени документи. Они могу да буду и сасвим веродостојни преписи, могу да садрже измене у оном делу (*dispositio*) који се тиче потврђивања од-

---

[25] Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae, ed *I. Reiske*, Bonn 1829, 689–691 (= De cerim.)

[26] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, I–II, ed. *Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins*, Washington 1967, 40.13, 43.30, 44.13 (= DAI).

[27] DAI I, 33.16.

[28] De cerim. 689.5 — 12.

[29] Хиландарска повеља, Стефан Првовенчани, Сабрана дела, прир. *Љ. Јухас-Георгиевска — Т. Јовановић*, Београд 1999, 8 (= Сабрана дела); упор. *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 168–170.

[30] Житије Светог Симеона, Сабрана дела, 20.

[31] Ibid. 20, и ц(а)рьскымь саномь почьть и. *Љ. Максимовић*, Србија и методи управљања Царством у XII веку, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 61, сматра такође да је у питању византијска дворска титула. Супротно, *М. Благојевић*, Жупа Реке и „Дендра" (ΔΕΝΔΡΑ) Јована Кинама, ЗРВИ 35 (1996) 198.

рећених поседа сплитској или загребачкој цркви, али тешко да могу да садрже измене у титулатури угарских краљева јер та титулатура није била од значаја за фалсификатора. Само у случају да су поменуте повеље у потпуности фалсификоване, дословце измишљене, може се дозволити могућност да је и титулатура угарских краљева погрешно забележена. Међутим, у свим повељама где се јавља *rex Rame*, титулатура угарских владара наведена је сасвим исправно у складу са раздобљем и датумом којим су датиране.

Једина повеља која заиста побуђује сумњу и у погледу титулатуре угарских владара јесте она Коломанова од 1103. године, у којој се овај угарски владар јавља као *Colomanus dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie Rameque rex*.[32] Већ 1108. године, 25. маја, Коломан се заклиње Трогиранима да ће чувати и бранити права њиховог града, а његова титула гласи: *Colomanus rex Ungarie, Croatie atque Dalmatie*.[33] У повељи рапској цркви из 1111. године, Коломан је опет само rex *Ungarorum... Dalmatie atque Chroatie*.[34] У оба случаја Рама не стоји у Коломановој титулатури, па би стога могло да се закључи да је повеља из 1103. године у потпуности фалсификат, односно да је и титулатура угарског владара измишљена. Најбољи доказ да је Коломан 1103. године само краљ Угарске, Далмације и Хрватске, јесте натпис на звонику Св. Марије у Задру из 1105. године, где изричито пише да је он *rex Ungariae, Dalmatiae et Chroatiae*.[35]

Угарски краљ Стефан II потврдио је јула 1124. године Трогиранима и Сплићанима она права која им је доделио још Коломан, а његова титула гласи *rex Hungarie, Croatie atque Dalmatie*.[36] И ова повеља сачувана је само код Лучића.[37]

Увидом у сачуване повеље, односно преписе повеља угарских владара од 1103–1124. године, може се уочити да Рама у то време не спада у титулатуру угарских владара и да је Коломанова повеља из 1103. године, сачувана у препису из 1367. године, заправо фалсификат у коме је и титулатура угарског краља измишљена.

У једном рукопису из библиотеке бенедиктинског манастира Адмонта узгред се помиње да је угарски краљ Бела II (1131–1141) на сабору у Острогону 1137. године доделио своме сину Ладиславу босански дукат (*Bosnensem ducatum dedit*).[38] У већ наведеној повељи Беле II из 1138. године сплитској цркви, угарски краљ је титулисан и као краљ Раме.[39] Блиска хронолошка веза ова два податка обично је узимана као полазна основа за испитивање околности под ко-

---

32 CD II, No 7.

33 CD II, No 16. Повеља је сачувана код Луција у *De regno* l. III. c. IV и l. VI. c. II; Illyr. sacrum IV, 323.

34 CD II, No 19.

35 *Р. Михаљчић*, Имена на камену, раносредњовековни натписи на територији Југославије, Изворна вредност старе српске грађе, Београд 2001, Бр. 33, 154–155.

36 CD II, No 36.

37 CD II, 38; *De regno* l. IV. c. III; *Ioh. Lucius*, Memorie istoriche di Tragurio, ora detto Trau, Venetia 1674, 20 (италијанска верзија).

38 CD II, No 45.

39 CD II, No 46.

јима је Рама уведена у титулатуру угарских владара. Само три године доцније Бела II се у једној повељи Сплићанима такође титулише и као *Rameque rex*.[40] Н. Клаић је упозорила да податак из рукописа адмонтског манастира није исправа, како је то својевремено тврдио Ј. Паулер, већ накнадна белешка, која је настала после смрти Беле II.[41] Међутим, у даљој анализи она закључује да је врло извесно да је податак о расправи на сабору у Острогону о војводству које би требало доделити Ладиславу, веродостојан. Да је Ладислав имао звање војводе недвосмислено потврђују два податка из 1146. године, *Petrus, magister ducis Ladislai* и *Petrus comes, magister Ladislai ducis*.[42]

Даља анализа података одвела је Наду Клаић до закључка да је 1146. године Ладислав *dux* престолонаследник, а не *dux bosnensis*.[43] Према истраживањима које је обавио Ђ. Ђерфи у Угарској су постојала само три војводства — њитранско, бихарско и шомођско, која су на управу добијали само чланови краљевске породице или изузетни странци.[44] Н. Клаић сматра да је Ладислављево босанско војводство „на угарском двору заборављено", јер да га је он имао, то би му донело двојицу супарника — цара Манојла, који је узео наслов босанског владара и правог босанског владара, Борића, који ће пред византијским царем потражити заштиту на угарском двору.[45]

Земље које су једном стечене „не заборављају се", као што се тешко губе и титуле чак и у случају када су земље политички изгубљене. У државно-правној традицији, једнако поштованој и на Западу и на Истоку, титуле и земље остају у владарској титулатури дуго после губитка земљишних поседа. Средњовековни владари нису се одрицали једном стечених земаља, те су у титулатуру угарски владари уносили и оне земље које су у врло кратком раздобљу заиста надзирали, нпр. Србију и Бугарску, задржавши титуле до XVI века и пада угарске државе.

Чак и да је Ладислав стекао босанско војводство 1137. године само номинално, а да је Босном управљао домаћи бан потчињен угарском краљу односно војводи,[46] Босна би у титулатури угарских краљева наставила да постоји и даље. Проблем босанског војводства далеко је сложенији када се има у виду истовремена титула угарског краља *rex Rame*. Поставља се питање да ли је тада, дакле у другој четвртини XII века, Рама била синоним за Босну, као што је то постала у XV веку. С друге стране, како објаснити да је једна жупа, мала по обиму, ушла у састав краљевске титуле угарских владара, а далеко крупнија и политички значајнија област — Босна — била тек дукат под номиналном влашћу угарског војводе. Несумњиво је да је у XV веку Рама постала синоним за Босну,

---

40 CD II, No 48.

41 *Klaić*, Srednjovjekovna Bosna, 45.

42 *G. Wenzel*, Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I, Pest 1860, 57–58.

43 *Klaić*, Srednjovjekovna Bosna, 47. Dux престолонаследник у Угарској ковао је и свој новац, нпр. Бела I и Геза I, упор. *Huszár*, Münzkatalog, No 11, No 18.

44 *G. Györffy*, Der Aufstand von Koppány, Studia turcica 1971, 195.

45 *Klaić*, Srednjovjekovna Bosna, 50.

46 *F. Makk*, The Árpáds and the Comneni, Budapest 1989, 33.

али се чини да је у XII веку разлика између Раме и Босне постојала и да ова два појма нису имала исто географско-политичко значење. У тој чињеници треба тражити и одговор на питање како је Рама ушла у титулатуру угарских владара.

Још је В. Клаић сматрао да су Босном 1137. године, када је у Острогону Ладиславу додељен дукат Босне, управљали домаћи бановi, а да се сама Босна добровољно подвргла угарској власти.[47] Нешто доцније, Ј. Паулер је закључио да Босна није ушла у титулатуру угарских владара јер у претходном раздобљу није имала државно уређење већ су у њој живела слободна племена, која су се добровољно подвргла угарској круни, а да је тек онда Босна спојена са Рамом. Из Паулеровог излагања излази да је Рама освојена оружјем, али у концепту његовог схватања начина на који су у угарску краљевску титулатуру придруживане друге земље — искључиво оне које су имале државно уређење — требало би очекивати да је Рама била озбиљно уређена област са атрибутима државе — што она свакако није била.[48] Коначан одговор зашто је Рама ушла у угарску краљевску титулу, а не Босна, Паулер није пружио.

На Паулерово и Клаићево размишљање ослонио се и Ф. Шишић закључком да се Босна између 1132. и 1138. године „*sama od svoje volje pridružila Ugarskoj, onako kao 1102. Hrvatska*".[49] У међувремену, В. Ћоровић је нешто више пажње од својих претходника посветио самом питању како је Рама уопште признала врховну власт Угарске, прилично опрезно предложивши да се то десило стога што је ова жупа била најближа угарским поседима у Далмацији, одакле су из правца југозапада, од Цетине и Ливна, могли Угри у раздобљу 1134–1136. да продру даље према унутрашњости.[50] Ћоровићев закључак усвојио је и Ф. Шишић.[51] М. Динић је претпоставио да титула *rex Rame* у титулатури угарских краљева одражава само претензије Угарске на Босну,[52] што свакако јесте помак у дотадашњем ставу историографије о овом питању, али још увек не решава кључно питање зашто *rex Rame*, а не *rex Bosne*. А. Бабић није узео у обзир Динићеву примедбу о угарским претензијама на Босну, већ се вратио на Ћоровићево размишљање о начину како је Рама доспела под власт Угарске.[53] С. Ћирковић је, узевши у обзир сва старија мишљења, закључио како се мора признати да је „име Босне на чудан и још необјашњен начин у угарској краљевској титули заменила Рама".[54]

Досадашња истраживања о почецима угарске власти над Босном своде се на два закључка, која су очигледно потпуно супротна. Први, да је Босна дошла добровољно под власт угарских краљева, и други, да је потчињена војним пу-

---

[47] *V. Klaić*, Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882, 47–48.

[48] *J. Паулер*, Како и када је Босна припала Угарској, ГЗМ 2 (1890) 120–121.

[49] *F. Šišić*, Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102 — 1301), Zagreb 1944, 59.

[50] *В. Ћоровић*, Хисторија Босне, Београд 1940, 157 (= *Ћоровић*, Хисторија).

[51] *Šišić*, Poviest, 60.

[52] Историја народа Југославије, I, Београд 1953 (= *ИНЈ*), 516 (*М. Динић*).

[53] *A. Babić*, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972, 52, нап. 11.

[54] *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 42.

тем. Свакако, ни прва ни друга теорија не објашњавају зашто се само Рама јавља у титулатури угарских краљева, а не Босна. Увидом у објављене повеље угарских владара уочава се да се Рама изједначава са Босном искључиво од XV века. Тако краљ Сигисмунд 31. маја 1405. године каже *Ramae seu Boznae*.[55] Угарски хроничар Јован Туроци саопштава исто, само другим редоследом *Boznense regnum, quod et Ramam vocamus*.[56] Овако позни и усамљени примери изједначавања Раме са Босном, или чак Босне са Рамом, извесно откривају да је у претходном вишевековном раздобљу сигурно постојала битна разлика између Босне и Раме.[57]

Разлика између Босне и Раме посведочена је и савременим изворима из прве половине XIV века. Босански бан Стефан II Котроманић назива се у повељи из 1345. године *banus Bosne necnon terrarum Usure, Salis, Dolmine, Crayne, Rame ac totius Cholm princeps et dominus*.[58] Рама је, дакле, само једна од „земаља“ која улази у титулатуру босанског бана. Две деценије раније, 1322. године, у исправи истог владара, у којој је он титулисан као господар Босне, Соли, Усоре и Доњих Крајева, као сведок се јавља и **ѡт Рамє кнєзь Ѡстоѣ**.[59] Исти кнез Раме, Остоја, овога пута наведен с презименом — Прибојевић — јавља се и у повељи Стефана II Котроманића око 1323. године.[60]

Летопис Попа Дукљанина, колико год био непоуздан за рано раздобље историје јужнословенских кнежевина, садржи доста поузданих података за сам крај XI и прву половину XII века. За испитивање географије српских кнежевина одавно је речено да је он веома поуздан извор,[61] али уз све мане он је тек нешто мање поуздан извор за политичку историју истог раздобља. Према Дукљанину Рама је била жупа у области Подгорја (*Submontana*) која је обухватала још и жупе *Onogoste* (Никшић), *Moratia* (Морача), *Comerniza* (Комска), *Piva*, *Netusini* (Невесиње), *Guisemo* (Вишева), *Debreca* (Идбар или Дбар), и *Neret[va]*. Подгорје је било једна од области такозване Тетрархије, односно јединственог краљевства Дукље, уз Зету, Травунију и Хум (*Zenta, Tribunia, Chelmania*).[62]

Подела коју је Поп Дукљанин забележио наводно је установљена од стране краља Предимира непосредно после смрти византијског цара. Будући да је у питању Јован Цимискије, који је преминуо 10. јануара 976. године, а пошто се раније у тексту већ помиње побуна Рашана и истеривање „Грка“ из Рашке, хро-

55 Féjer, CD X, 4, 377.

56 Joannis de Thwrocz, Chronica Hungarorum, Scriptores rerum hungaricarum I, ed. *J. G. Schwandtner*, Vindobonae 1766, 360 (=*Joannis de Thwrocz*).

57 ИНЈ, 316 (*М. Динић*), сматра да је и у XII веку Рама била исто што и Босна.

58 *L. Thallóczy*, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München–Leipzig 1914, 329.

59 Ibid. 8.

60 Ibid. 14, **ѡт Рамє кнєза Ѡстоѣ Пρибоєвичь.**

61 *F. Rački*, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest Srednjega Vieka, Književnik 1 (1864) 221; *С. Новаковић,* Српске области X и XII века, ГСУД 48 (1880) 2.

62 Ljetopis Popa Dukljanina, ed. *V. Mošin*, Zagreb 1950, 75. *Gusiemo, Comerniza* и *Debreca* — решио је *М. Динић,* Земље херцега Светога Саве, Глас 182, 210, 213, као Вишеву, Комску и Идбар.

нологију догађаја није одвише тешко одредити у крај седме деценије X века. У сваком случају Босна не фигурира у овом делу Дукљаниновог Летописа, али већ 1040. године, у време устанка Стефана Војислава против Византије, Дукљанин помиње босанског бана као посебног владара коме се византијски цар обраћа и захтева да војно помогне Византију. Дукљанинов податак о византијском посланству садржи необично тачне елементе који побуђују пажњу. Наиме, за владара Рашке каже да је жупан, за господара Босне да је бан, а за владара Захумља напомиње да је кнез (*misit statim legatos cum auro et ergento non modico, ut darent iupano Rassae et bano Bosnae et principi regionis Chelmanae ut...*).[63] Необично прецизне титуле различитих владара у различитим областима које наводи Поп Дукљанин дају додатну тежину у прилог мишљењу да се њему у овом делу излагања може веровати. Мајка Стефана Војислава, према Дукљанину, била је кћерка рашког великог жупана Љутомира, а после смрти свога мужа Драгимира (брат дукљанског краља Владимира, убијен 1016), склонила се са мајком код ујака у Босну, где је Стефан Војислав отхрањен.[64]

Такође нема потребе сумњати у Дукљанинов сажет податак о Бодиновом освајању Босне и именовању извесног Стефана за бана, које се обично датира око 1081–1085. године. И то је, уосталом, потврда да је Босна све до последњих деценија XI века, била засебна политичка творевина под влашћу свога бана.

Могуће је, дакле, закључити да босански банови почињу своју самосталну владавину последњих деценија X века. Од тог времена некада јединствена Србија полако почиње да се распада на две геополитичке целине — Рашку и Босну. Рама, како излази на основу Попа Дукљанина, није припадала Босни, већ је улазила у област Подгорја, где су се преплитале зоне утицаја дукљанских и српских владара.[65] У IX веку она је по својој прилици припадала Србији, али са јачањем Дукље крајем X века, известан број жупа које наводи Дукљанин формирао је посебну географску целину — Подгорје — под управом неког од чланова дукљанске кнежевске (доцније краљевске) куће.

В. Ћоровић је одавно упозорио да је жупа Рама припадала Рашкој, односно Рашком Подгорју.[66] Ослонац за овакво тумачење, поред података из Летописа Попа Дукљанина, пронашао је Ћоровић у два занимљива топонима североисточно од Коњица, у подручју Радобоље према Босанској планини — Рашка страна и Рашки Дол.[67] Кључно питање односи се на време уласка Подгорја, макар једним његовим делом, у државни организам Босне. У првим деценијама XIV века јављају се жупе Рама и Неретва као области под влашћу босанског ба-

---

[63] Ljetopis, 88.

[64] Ljetopis, 86.

[65] *С. Ћирковић,* „Насељени градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација, ЗРВИ 37 (1998) 26–28, закључио је да Дукљаниново Подгорје представља новину, јер се ни као назив ни као политичка целина не јавља у изворима, мада су жупе, из којих би требало да се састоји, неоспорно реалне. Тако би Дукљаниново Подгорје одговарало подручју средњовековног Загорја и јужног дела „Крштене Србије" Константина Порфирогенита.

[66] *Ћоровић*, Хисторија, 157.

[67] Ibid. 122.

на.[68] Загорје се, такође у исто време када Неретва и Рама, рачуна у област под влашћу босанског бана. У свакој од поменутих области налази се кнез. Понекад су позната и имена ових кнежева.[69]

Будући да се Рама јавља у титулатури угарских владара тридесетих година XII века, поуздано се може рећи да је део Подгорја, односно жупе са севера ове области, допао под власт босанског бана пре тог времена. Ширење Босне у том правцу изгледа да је забележио и Поп Дукљанин. Наиме, после смрти дукљанског краља Бодина, један од претендената на престо, Кочапар, уз помоћ рашког жупана Вукана, привремено је запосео Зету, али се, сазнавши да Вукан и њега намерава да уклони, склонио у Босну. Тамо се оженио кћерком босанског бана. Недуго затим, погинуо је ратујући у Захумљу.[70] Изгледа да је Вукан после Бодинове смрти покушао да наметне своју власт у неким од делова дукљанске краљевине и да потчини оне обласне господаре који су до тада признавали врховну власт Дукље. Кочапар је у тим сукобима за рачун босанског бана очигледно ратовао у Захумљу, па би се могло рећи да је у то време дошло до сукоба у Подгорју, које од тог тренутка почиње да се распада на делове под влашћу рашког жупана или босанског бана.

Како проистиче на основу писања Попа Дукљанина, последњих година владавине је рашки велики жупан Вукан водио прилично активну спољну политику. Његова кћерка је била удата за унука краља Бодина, Владимира, који је постао краљ Дукље.[71] Владимира је отровала Јаквинта, дванаесте године његове владавине, на наговор неких људи који су били непријатељи Вуканови. Све ово упућује на закључак да је Вукан био у добрим односима са својим зетом. И Владимиров наследник, Јаквинтин син Георгије, био је рашки савезник, будући да се испред претендента, Грубеше, склонио у Рашку. Седам година доцније, уз помоћ Рашана, Георгије је вратио краљевство, док је Грубеша погинуо под Баром. Међутим, брат покојног Грубеше, Драгило, упао је у Подгорје и задобио Никшић *et alias plurimas iupanias*.[72] Уз подршку дукљанског краља Драгило је извршио упад у Рашку и освојио је. Тамо је нашао Уроша у тамници, у коју су га бацили његови сродници, ослободио га и поставио за жупана.

На основу описа догађаја у Дукљи током прве две деценије XII века, могуће је закључити да је после смрти два моћна владара, дукљанског краља Бодина и рашког великог жупана Вукана, дошло до сукоба између различитих претендената, током којих је веома широка област била захваћена — Зета, Подгорје, Травунија, Захумље и Рашка. На основу податка о сужањству Урошевом, јасно је да је после Вуканове смрти он био наследник, затим свргнут па поново постављен на место великог жупана.

---

[68] *Thallóczy,* Studien, 14.

[69] Ibid. 8, 14, 24.

[70] Ljetopis, 99, *„...in bello mortuus est in Chelmani[a].“*

[71] Ljetopis, 99.

[72] Ljetopis, 101–102.

Према византијском писцу Јовану Кинаму, Срби су 1127–1129. године заузели Рас и побунили се против Византинаца.[73] Угарски извори јасно пишу о савезништву Угара са српским владарем Урошем (*Uron augustalem comitem ac Macedonie provinciam*), који је своју кћер Јелену дао за жену угарском престолонаследнику, принцу Бели (Бела II, 1131–1141).[74] Такође, угарски извори који говоре о угарско-византијском сукобу, не помињу само Византинце као непријатеље, већ и Рашане и Бугаре.[75] Стога, угарско-српски савез, потврђен браком између Јелене и Беле, остварен је после утаначења мира између Византије и Угарске 1129. године. Током трајања византијско-угарског рата 1127–1129. године, Срби су се подигли на устанак, вероватно рачунајући на угарску помоћ. Борбе су окончане пре 1129. године и Срби су претрпели пораз, а један део народа расељен је у околину Никомедије.[76]

Српски велики жупан Урош I, како следи на основу Летописа Попа Дукљанина, Кинама и Хонијата, узео је веома активног учешћа у политичким збивањима која су потресала велики део Балканског полуострва. Он је био укључен у династичке борбе у околним српским кнежевинама, пре свега у Дукљи, а потом и у сукобе између Угарске и Византије. Очигледно је да је тежио самосталности и измицању испод византијске врховне власти. Тражећи снажног савезника он га је нашао у угарском краљу, за чијег је синовца-престолонаследника удао своју кћер Јелену. Јелена је као српска принцеза могла младожењи да донесе мираз из Србије, који је у средњем веку чинила земља, односно нека од области земље из које је долазила невеста. Жупа Рама је била саставни део Рашког Подгорја и као таква припадала Рашкој и била под врховном влашћу великог жупана Уроша. Стога се намеће закључак да је Рама у титулатуру угарских владара могла ући оног тренутка када је Бела II Слепи постао угарски краљ, а то је било 1131. године. Отуда се током наредна два столећа Рама и не изједначава са Босном, јер она није првобитно припадала Босни. Доцније, ширењем босанске државе, можда већ за владавине бана Борића (око 1150–1165), Рама је била укључена у оквире Босне. Пошто су угарски владари већ имали у својој титулатури Раму, могли су на тај начин потоњи угарски владари да искажу своје претензије и на Босну. Била је то дуготрајана борба која је праве плодове донела тек у XV веку, када је Угарска коначно успела да се наметне као најјачи заштитник босанског владара у сам сумрак средњовековне босанске државе.

---

[73] Cinami, 12.9 — 10.

[74] Chronicon pictum Vindobonense, ed. *E. Szentpétery*, Scriptores rerum Hungaricarum I, Budapest 1937, 443; *Joannis de Thwrocz,* 175; Antonius de Bonfinis Rerum Hungaricarum decades V, Fontes 31, Sophia 2001, 137 — 138.

[75] Petri Ransani Epitome rerum Hungaricarum, Fontes 31, Sophia 2001, 175; *Joannis de Thwrocz*, 175.

[76] Nicetae Choniatae Historia, rec. *I. Bekker*, Bonnae 1835, 23.4 — 23.15; Византијски извори за историју народа Југославије IV, уред. *Г. Острогорски — Ф. Баришић*, Београд 1971, 116–117.

Tibor Živković

RAMA IN THE ROYAL TITLE OF THE HUNGARIAN KINGS

The region (župa) of Rama was enlisted in the official title of the Hungarian kings around 1138, as it is known from an official document. The exact answer to the question under which circumstances it happened has never been reached. It is most probable that Rama was not just other name for Bosnia as it was proposed in historiography, neither was a part of Bosnia conquered by military action of the Hungarian king around 1135. Having in mind that Rama was a part of the principality of Raška during the Early Middle Ages, it is quite possible that Rama became part of the official title of the Hungarian kings through some direct connections between ruling families of Hungary and Raška. The most probable answer could be reached through the examination of these relations. Namely, a daughter of Raška's župan, Uroš I, Helena, was married to the Hungarian crown prince Bela in 1129, when Rama was, most probably, part of Helena's dowry. When the crown prince became king of Hungary in 1131, Rama was included in his royal title. Later on during the Middle Ages Rama became part of Bosnia giving ground to the Hungarian kings to claim whole Bosnia as their heritage.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 94(495.5):262.12"11/12"

GÜNTER PRINZING

A QUASI PATRIARCH IN THE STATE OF EPIROS: THE AUTOCEPHALOUS ARCHBISHOP OF "BOULGARIA" (OHRID) DEMETRIOS CHOMATENOS

The paper sketches the life and work of the archbishop of the autocephalous Byzantine archbishopric of *Boulgaria*/Ohrid, Demetrios Chomatenos (*fungit* 1216–1236). His main work, the corpus of records *Ponemata diaphora (=PD),* appeared in 2002 in a critical edition in Vol. 38 of the *CFHB*. The *PD* prove to be a first quality historical source, also for the history of Serbia. This present paper is thus based on numerous new findings from the analysis of the *PD* and other relevant sources. In particular, it deals with the quasi-patriarchal self-understanding and work of Chomatenos, who was an excellent canonist and *nomotriboumenos* (legal expert): The increased rivalry between Nicaea and Epiros in the years 1215–1230 enabled him to act like a patriarch in the area controlled by the rulers of Epiros. In so far as he reached beyond the boundaries of his archbishopric in this connection, as a rule he acted with the consent of further metropolitans and bishops in the state of Epiros who — unlike him — were formally subject to the patriarch. This also applies for the coronation of Emperor Theodoros Doukas which he carried out in 1227.

The archbishop, who is the subject of my paper, is quite certainly not an unknown Byzantine to a Belgrade audience.[1] Particularly for Belgrade Byzantinists and historians of medieval Serbia (among them Sima Ćirković), his writings, above all his great collection of nearly 150 records from his 20 years period of office, 1216–1236, the so-called *Ponemata diaphora* (= *PD*), recently published in an edition by the present author, have long been the subject of research.[2] The research in-

[1] This is the slightly revised version of a paper, given at the *Vizantološki Institut SANU* at Belgrade in October 2003. I would once again like to express my warmest thanks to its director, Professor Ljubomir Maksimović, for his kind invitation to give this lecture. Among those attending was also Professor Sima Ćirković and it is a great pleasure for me to now take the opportunity of dedicating this paper to him as a token of my appreciation of him as a most venerated historian, with my best wishes *ad multos annos*. — I would like to thank John M. Deasy, Mainz, for his translation of this article.

[2] Demetrii Chomateni Ponemata diaphora, ed. *G. Prinzing,* Berlin, New York 2002. — Research on the works of Demetrios Chomatenos (Chomatianos) had indeed already begun long before the year 1891, when the first complete edition of them appeared in Rome and Paris, prepared by Cardinal Pitra,

terest, which was shown for Chomatenos' works right from the outset, has by no means diminished down to the present. On the contrary. It has greatly increased, because the corpus of records has a particularly high value as a source for us for several reasons:

Firstly, his texts provide information on a quite exceptional level and fullness of detail about everyday life in the Byzantine provinces of the western and central Balkan regions.

Secondly, his records prove to be extremely informative sources for the political and ecclesiastical history of that time, for legal history (more precisely: for the administration of justice that is only rarely documented) and finally for the social history of further areas of the Byzantine world at the end of the 12th and in the first half of the 13th century. (The same applies in part also with respect to the neighbouring countries Bulgaria, Serbia and the Latin Empire).

And thirdly, the records prove to be a rich treasure house for the study of prosopography and historical geography.

The high historical value of the corpus of records will also ensure the attention of research on it in future, so long as there will continue to be interest in research into the Byzantine dimension of the European Middle Ages.

No less a scholar than George Ostrogorsky published a critical new edition in 1938 of the famous protest letter from 1220 by Chomatenos to Sava Nemanjić, Serbia's first autocephalous archbishop and later national saint, a reprint of which is to be found in volume IV of his *Sabrana dela* (published in 1970). It is, of course, no coincidence that precisely this document from the corpus of Chomatenos' records attracted the interest primarily of Yugoslav and Serbian research. Because the letter to Sava (*PD* no. 86) is a document of central importance for our knowledge about the prevailing historical conditions for the founding of the autocephalous, independent archbishopric of Serbia. No other source illuminates so authentically, directly and clearly the ecclesiastical policy effects and dimensions of this event as this letter does.[3] But also other records from this collection are very important for Serbian history: such as, for example, a letter from 1216/17 to Stefan Nemanjić, the brother of Sava and Serbian grand župan, who had still not yet been crowned king. This letter (*PD* no. 10) was concerned with a politically motivated, Byzantine-Serbian marriage project.[4] And finally I should mention only here (without further discussion) the

but published posthumously by A. Battandier (*J. B. Pitra* [ed.], Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena, vol. 6, Paris, Rome 1891 [repr. Farnborough 1967]), cf. *J. Zhishman*, Das Eherecht der orientalischen Kirche, Vienna 1864, 352 passim.

3 Cf. now Ponemata (as in n. 2), 18*sq., especially 179*–182* (summary; 182*: add here to the bibliography *A. V. Popović*, Književna vrednost pisma Dimitrija Homatijana svetom Savi [Summary: The literary value of Demetrios Chomatianos' letter to Sava], Manastir Žiča, Zbornik radova, Kraljevo 2000, 35–46), and 296–302 (text).

4 Cf. Ponemata (as in n. 2), 72*sq. (summary) and 55 sq. (text). Another letter to the same, *PD* no. 13, addressed to the "King of Serbia", therefore dates after 1217, cf. Ponemata, 74*sq. (summary) and 61–63 (text).

Erotapokriseis (answers to [14] questions) from Chomatenos to king Stefan Radoslav. They were critically edited by F. Granić also in 1938.[5]

That may do for the moment as an introduction, in order to convey even to non-specialists and the non-Byzantine scholars among the auditory a first idea of my "title hero" and the great historical value of the collection of his records with respect to Serbian history. Coming now to the topic of my paper, I would like to deal with it in four sections:

1. The preconditions: a) Location and extent of the archbishopric of Ohrid within the framework of the imperial church around 1200/1220 and the archbishops' self-assessment. — b) The fragmentation of the Empire as a result of the Fourth Crusade and its effects on the ecclesiastical situation.

2. The rise of Demetrios Chomatenos to his final office. a) Education and vocational position before 1216. — b) His appointment in 1216 by Theodoros Doukas of Epiros.

3. Chomatenos as archbishop and "quasi patriarch" between 1216 and 1236: a) His official activity as reflected in the *PD* (Ecclesiastical policy and "pastoral care") and other writings. — b) Friends and enemies. Personal reports.

4. Outlook: From Chomatenos to Constantine Kabasilas.

1. The Preconditions

Before I come to deal with the location and extent of the archbishopric of Ohrid within the Byzantine Church around 1200 and the archbishops' self-assessment, I would like to say in brief a few words about the history of this city. Situated on the north-eastern shore of Lake Ohrid, it is a place steeped in history. In our days ruins and mosaics from the late Classical period, the fortress of Tsar Samuel (around 1000), several churches, including some extremely important ones from the Byzantine and Serbian periods, such as the St Sophia Cathedral or the church of the Virgin Peribleptos/St. Kliment, but also smaller ones (such as the church of Constantine and Helena), in addition mosques and dwelling houses from the Ottoman period bear witness to this. Older than many cities in Central Europe, Ohrid is the medieval successor settlement to the Classical Roman city Lychnis (or Lychnidos), which was an important centre (and bishopric from 343 on) on the main west-east highway, the Via Egnatia. But in 842, at the latest, after the end of the invasion of Slavs and Bulgarians into the Balkan Peninsula, instead of Lychnis the city of Ohrid had come into being which now lay within the Bulgarian Empire. With its

[5] *F. Granić*, Odgovori ohridskog arhiepiskopa Dimitrija Homatijana na pitanja srpskog kralja Stefana Radoslava, Svetosavski zbornik, knj. 2, izvori, Belgrade 1938, 147–189, with commentary. Cf. also *B. Ferjančić — Lj. Maksimović*, Sveti Sava i Srbija između Epira i Nikeje, Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji (Saint Sava in Serbian History and Tradition), ed. *S. Ćirković*, Beograd 1998, 13–25, here 20; *G. Podskalsky*, Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865–1459, Munich 2000, 496sq. — For a complete overview about the works of Chomatenos (including '*Dubia*') cf. Ponemata (as in n. 2), 46*–54* and 344*sq. (list of manuscripts).

Christianisation, from 864 on, Ohrid became an important missionary and cultural centre, towards the end of the 10th century even the strongly fortified residence of Tsar Samuel and his archbishop and patriarch Philip. After the subjugation of Bulgaria in 1018 by Emperor Basileios II, Ohrid/Achrida came much more to the fore as an ecclesiastical centre than as a centre of the military and civil administration. Because around 1020, with his three famous *sigillia*, Basileios created the autocephalous Byzantine archbishopric of "Bulgaria", with its traditional see in Achrida/Ohrid, out of the previous Bulgarian archbishopric and patriarchate.[6] This great ecclesiastical province continued to be in existence until well into the period of Turkish rule. It was only abolished in 1767, when it passed into the jurisdiction of the Ecumenical Patriarch of Constantinople. Admittedly, it had no longer belonged politically to Byzantium since 1334, but to the Serbian empire, and around 1400, Ohrid and its archbishopric, like all the other regions of the West Balkans and Macedonia, came under Ottoman rule which persisted here until 1913.[7]

1.a What position did the archbishopric of Ohrid now take around 1200, what extent did it have at that time and what do we know about the self-assessment of the archbishops? From 1020 on, just like the island of Cyprus, the autocephalous archbishopric of Bulgaria was theoretically independent of the Byzantine patriarchate, but was in effect associated with the latter as a completely independent ecclesiastical province within the framework of the Empire (therefore, as a rule the archbishops did in fact attend the imperial church-councils convened by the emperor and patriarch, but only sporadically the patriarchate's so-called permanent synod [*Synodos endemousa*]). Only the emperor, not the patriarch, possessed the right to appoint the archbishop — as a rule a member of the clergy of St Sophia in Constantinople — just as he designated the ecumenical patriarch of Constantinople for his office from a list of three names proposed by the synod.[8] The position of the prelates of the two great autocephalous archbishoprics ("Bulgaria" and Cyprus) was potentially like that of a quasi patriarch, above all on account of their independence from the ecumenical patriarch. Nevertheless, before 1204, there was hardly anything to be felt of a separation of the archbishops of Ohrid from the patriarchate on account of the ultimately in effect quite close and internal link with the emperor and patriarch.

Let us now turn to the territory of the archbishopric around 1200/1220: how many suffragan bishoprics did it include at that time? Theoretically it still formed a wide territory stretching from the Danube by Belgrade to Central Greece and West Bulgaria. In actual fact, however, on account of the achievement of independence by Bulgaria (since 1185) and Serbia (since c. 1195), only the following 13 bishoprics did still belong to it: Achrida/Ohrid, Debrai/Debar, Diabolis/Devol, Glabenitza/Glavinica, Grebenon, Kanina, Kastoria/Kostur, Moglaina, Pelagonia/Bitola, Prisdriana/Prizren,

---

6 For the *sigillia* cf. now: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, bearbeitet von *F. Dölger*, 1. Teil 2. Halbband, Regesten von 867–1025, zweite Auflage, neu bearbeitet von *A. E. Müller*, unter verantwortlicher Mitarbeit von *A. Beihammer*, Munich 2003, no. 806–808.

7 Cf. *G. Prinzing*, s.v. Ohrid, Lexikon des Mittelalters 6 (1993), col. 1376–1380 and *idem.*, s.v. Achrida, Lexikon für Theologie und Kirche (3rd edition) 1 (1993), col. 115 (both with further references).

Skopia/Skopje, Strumitza and Sthlanitza.[9] These episcopal sees, with the exception of Prizren that fell to Serbia c. 1214,[10] then also determined the extent of the archbishopric of Ohrid under Chomatenos from 1216 on.

In order to discuss the self-assessment of the archbishops of Ohrid, we should look to their own title *(intitulatio)*. Until 1157 it read: "ἀρχιεπίσκοπος (πάσης) Βουλγαρίας."[11] However, in 1157, a new title appears for the first time: "ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας", i.e."archbishop of Justiniana Prima and all Bulgaria".[12] This title shows that its first bearer, archbishop Ioannes (Adrianos) Komnenos,[13] an uncle of Emperor Manuel I Komnenos, had availed himself of a fictional theory most probably already developed under archbishop Theophylact of Ohrid. The theory stated that Ohrid was identical with the metropolis of Justiniana Prima established by Justinian I in 535. Thus Ohrid derived its claim to be also endowed with the same canon law privileges as Justiniana Prima from this theory. However, this late antique foundation, the ruins of which can be visited today in Caričin Grad near Niš, had already come to an end around 605, and Lychnis/Ohrid was never located within the diocese of Justiniana Prima: therefore there is no doubt, that the whole theory was fictional. (But we should not forget, that the teritories of Justiniana Prima and the medieval archbisophric "Bulgaria" partly overlapped, a fact, that certainly facilitated the development as well as the acceptance of such a theory). In so far as the archbishops of Ohrid adopted the Justiniana Prima-theory, emphasising it by their own form of title *(intitulatio)*, it was clearly intended to enhance Ohrid's importance from an ecclesiastical-political and protocol aspect. However, after John Komnenos first began to use the ambitious title, initially there were no concrete signs of increased rivalry by Ohrid with the patriarchate, perhaps because a stop was immediately put to such ambitions by Constantinople. Given the lack of any explicit hint from the sources, my opinion would seem to be supported by the fact that after the death of Ioannes-Adrian (c.1163), the archbishops of Ohrid, until Chomatenos' predecessor, Ioannes Kamateros, no longer used the title in question, so far as can be seen.[14]

---

[8] Cf. *H.-G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. Munich 1959, 68.

[9] Cf. Ponemata (as in n. 2), 29*sq.

[10] Cf. ibid., 206* (concerning no. 103 and no. 86).

[11] Cf. *G. Prinzing,* Die *Antigraphe* des Patriarchen Germanos II. an Erzbischof Demetrios Chomatenos und die Korrespondenz zum nikäisch-epirotischen Konflikt 1212–1233, Rivista di Studi Bizantini e Slavi 3 (1983) 21–64, here 39, n. 48.

[12] *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, (Leipzig 1902), repr. Aalen 1980, 9. Cf. Ponemata (as in n. 2), 16*.

[13] He held his office at least until summer 1163, see *G. Prinzing*, Wer war der "bulgarische Bischof Adrian" der Laurentius-Chronik sub anno 1164?, Jahrbücher f. Geschichte Osteuropas 36 (1988) 552–557 and *idem*, Zu Odessos/Varna (im 6. Jh.), Belgrad (1096) und Braničevo (um 1163). Klärung dreier Fragen aus Epigraphik, Prosopographie and Sphragistik, BSl 56 (1995) 219–225, here 224 sq.

[14] Cf. *G. Prinzing*, Entstehung und Rezeption der Justinina-Prima-Theorie im Mittelalter, Byzantinobulgarica 5 (1978) 269–287 and Ponemata (as in n. 2), 16* and 24*–26* (with further references).

It was Chomatenos who first used it again, doing so, in fact, relatively often (cf. *PD* no.10, 28, 86, 111, 112, 118). That was certainly no coincidence: Because only once within the whole Byzantine epoch of the archbishopric of Ohrid, precisely in Chomatenos' term of office, can we observe the *de facto* formation of a quasi-patriarchal authority of the archbishop, because the prerequisites were so favourable then as they were never to be again in the Byzantine period.

1.b With the Latin conquest of Constantinople in 1204, the empire was robbed of its capital for the first time and its unity was thus shattered. Constantinople became the centre of the alien 'Latin Empire'. On the Byzantine side, it was the chaos of that time, the age of the σύγχυσις/*sýnchyis*, that led to the emergence of the two Greek-Byzantine successor-states of 'Epiros' in the western Greek Balkans (with its centre initially in Arta, later in Thessalonike) and 'Nicaea' in north-western Asia Minor, if the special case of Trebizond is left aside. Both successor states fought for the recovery of Constantinople and the Latin, Bulgarian or Seljuk occupied territories. In both cases, the authorities quickly set about getting the administration to function again, linking up the remains of the former administrative network. Thus the state's political order was restored relatively quickly, and in part also newly installed from the periphery, using military means.

On the one hand, the parallel network of ecclesiastical administration allowed the stabilising function of the church to appear, clearly because it was less seriously impaired as a whole. But the exiling of the patriarchate to Nicaea and its link with the Empire of the Lascarids of course weakened the authority of the patriarchate in the Epirotic sphere of influence. Large areas there were under the jurisdiction partly of the archbishop of Ohrid and partly of metropolitans, who were subject to the patriarchate of Constantinople–Nicaea: Between 1216 and 1224, the patriarchal metropolies included Dyrrhachion, Kerkyra/Corfu, Larisa, Naupaktos and Neai Patrai, and they were joined from the end of 1224 by Thessalonike and Philippoi. But initially the latter had experienced great problems in communicating with their patriarch. Thus in questions of the possible filling of metropolitan sees, that had become free, they were exposed to the pressure of their rulers, Michael Doukas (died 1215) and Theodoros Doukas. Under these circumstances, it is thus to be assumed that the position of archbishop Chomatenos of Ohrid was probably greatly strengthened.[15]

2. The rise of Demetrios Chomatenos to his final office

Who was this man, who knew how to take advantage of the propitious situation? What prerequisites did Chomatenos bring with him for his activity as archbishop? What positions had he held before and under what conditions did he assume his office in Ohrid?

2.a We know neither Chomatenos' parents nor the date of his birth. However, he probably came from a family with connections with the senior clergy in Constan-

---

[15] Ponemata (as in n. 2), 16*sq.

tinople; this is indicated, among other things, by two seals. He was probably born in the third quarter of the 12th century and died around 1236. He had at least one brother by the name of Stephan to whom he addressed a letter (*PD* no. 18), and a cousin named Constantine, the addressee of *PD* no. 115.[16] All we know about his early life-time before 1200, is one single fact from a letter of Ioannes Apokaukos who was metropolitan of Naupaktos in c. 1200–1232 and had previously held a post in the patriarchate's chancellery. He addressed the said letter to Patriarch Manuel I in 1222. It dealt with ecclesiastical disputes between Epiros and Nicaea. In it, Apokaukos defended his fellow bishop Chomatenos against the patriarch's disparaging comments with the words: "I got to know him already a long time ago as *apokrisiarios* ("person who transmitted the *responsa*") of the archbishops of Bulgaria at the patriarchs' ..."[17]

The quotation does not for instance mean that Chomatenos dealt with the patriarch's correspondence with the archbishops of Ohrid, but describes his activity as *apokrisiarios* = *nuntius* of the 'Bulgarian' archbishops (of Ohrid) at the patriarchate.[18] Chomatenos held this post, for which he had to be at least a deacon — aged 25 years or more — for a lengthier period. From this it probably follows that he assumed this post already before or around 1191. In the course of this, he will not only have obtained a sound insight into the work of the patriarchate's chancellery (or of some of the central offices of state as well), but also exchanged ideas with leading lawyers. However, we cannot answer the question whether he was ever a pupil of the great canonist Theodoros Balsamon (died after 1195) with certainty. There is a sentence, that is often quoted from an *erotapókrisis* to Constantine Kabasilas of Dyrrhachion, which used to be ascribed to Chomatenos, that its sender had heard many legal experts (*nomotriboúmenoi*) in Constantinople during Balsamon's lifetime who had disputed critically with him.[19] In the meantime, however, it has been shown by J. Darrouzès years ago that this text is not from Chomatenos, but from bishop Ioannes of Kitros. But Chomatenos was perhaps among the 'many legal experts', because he was (later) undoubtedly such a *nomotriboumenos*, also according to his own statement.[20]

His early education certainly also included the obligatory *enkýklios paideía*. In addition, certain passages from a letter from Chomatenos (*PD* no. 8) to his fellow bishop, the metropolitan of Corfu, Basileios Pediadites (died 1217/18) may be re-

[16] Cf. ibid., 3*–5* (with further references).

[17] *V. G. Vasileвскиj*, Epirotica saeculi XIII, Viz. Vrem. 3 (1896) 223–299, here 272. Cf. Ponemata (as in n. 2), 5*sq. (with further references).

[18] By the way: the cited passage contains the only supporting evidence up to now for the existence of an *apokrisiarios* of the archbishopric of Ohrid in Constantinople.

[19] Cf. *Pitra,* Analecta (as in n. 2), no. 181, col. 677.

[20] Cf. Ponemata (as in n. 2), 9*sq. and 37*sq. (with further references). For his own self-assessment as *nomotriboumenos* cf. there for instance no. 117, p. 382, 35–39. For the rendering of the term *nomotriboumenos* as "(private) legal expert' cf. *D. Simon*, ΝΟΜΟΤΡΙΒΟΥΜΕΝΟΙ, in: Satura (FS Robert Feenstra), ed. J. A. Ankum, J.E. Spruit and F. B. J. Wubbe, Fribourg 1985, 274–283, especially with the view to Chomatenos 276–281. Note, that in the *PD* the term *nomotriboumenos* is often paraphrased, cf. in the indices of the Ponemata, 505 s.v. νομοτριβούμενος II.

garded as circumstantial evidence for the fact that he had once been his pupil, as Pediadites had taught rhetoric at the school attached to the church of St. Paul in Constantinople (1166–1189).[21]

It is, however, vouched for by *PD* no. 1 that Chomatenos, before assuming the office of archbishop, had held the post of *chartophýlax* of the church of Ohrid under Archbishop Ioannes Kamateros. But it is difficult to determine exactly when he assumed the position: The chaotic conditions around 1204 forced Kamateros to flee to Nicaea,[22] from where he probably returned to his residence in Ohrid directly after the reconquest that took place in 1214/15. It is therefore highly improbable that Chomatenos became *chartophylax* there already before 1215. As we do not have any positive evidence of a stay by Chomatenos in Epiros or in Ohrid **before** 1215, I assume that he also first travelled from Nicaea to Ohrid with Ioannes Kamateros.[23]

As *chartophylax* Chomatenos was the most important member of the archbishop's staff; he was responsible for the supervision of the archiepiscopal chancellery, together with the archive, and he was able to deputise for the archbishop. He was also allowed to support the archbishop's work as an expert, pass judgment in his name in certain canonistically relevant cases, thus for example when it was a question of the permissibility of dubious marriages, cases of divorce or the imposition of penalties. In the *PD*, there are, however, only a few works that could be attributed to Chomatenos' period as *chartophylax*: only the very first record belongs beyond doubt to this category — hardly surprisingly, because Archbishop Kamateros died already shortly after the return to his official residence. His successor was Chomatenos, namely already in 1216.[24]

2.b The ruler Theodoros Dukas appointed him on the recommendation of Apokaukos, then came his consecration in the presence of the synod of the archdiocese. With the appointment, the ruler was acting like an emperor which he had not yet formally become at that time. Patriarch Manuel I therefore also criticised the appointment procedure in a later letter to Apokaukos from February 1222, pointing out that Chomatenos had attained hierarchical status contrary to previous custom. This was aimed at the lack of participation by the emperor of Nicaea in the appointment of the archbishop. Apokaukos therefore sharply repudiated this argument. In this connection, he mentioned above all the emperor-like position of the still uncrowned ruler Theodoros Doukas. Chomatenos never commented on this in writing as far as can be seen.[25]

To sum up this section: What was decisive for the later assumption of a quasi-patriarchal position by Chomatenos was certainly the circumstance that, from

---

[21] Cf. Ponemata (as in n. 2), 8*sq. (with further references; add to the literature about Pediadites the article *K. A. Manaphes, I. D. Polemes,* Βασιλείου Πεδιαδίτου ἀνέκδοτα ἔργα, ΕΕΒΣ 49 (1994–1998) 1–62).

[22] Cf. *V. Laurent*, Les régestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol I : Les Actes des patriarches, fasc. 4 : Les régestes de 1208 à 1309, Paris 1971, no. 1214.

[23] Cf. Ponemata (as in n. 2), 10*–12* (with further references).

[24] Cf. ibid., 12*sq. (with further references).

[25] Cf. ibid., 14*sq. (with further references).

his earlier position as *apokrisiários,* he — an excellent lawyer — knew the central ecclesiastical (and state) institutions and the administrative apparatus from his own experience. Another point of importance was, that he enjoyed the friendship of both the leading metropolitan in Epiros, Apokaukos of Naupactos, and the ruler Theodoros Doukas too.

3. Chomatenos as archbishop and 'quasi-patriarch'

3.a Immediately after assuming office, Chomatenos put relations with the "Bulgaro-bishops" into order, who had been installed in various dioceses in his archbishopric (but also in dioceses of patriarchal bishoprics, such as Berroia) by the Bulgarian occupying power. At the request of Theodoros Doukas, and quite certainly not without some effort by Chomatenos, who had previously obtained the advice of Metropolitan Basileios Pediadites of Corfu, in 1217/18, the Synod of Ohrid adopted the following shrewd compromise: The Bulgarian bishops had to leave their sees (in order_to be replaced by Byzantines/Greeks), but the lower clergy consecrated by them could remain (*PD* no. 8 and no. 146). The ethnic homogeneity of the Byzantine higher clergy in the archbishopric of Ohrid was thus ensured.[26]

Although the patriarchate was not recognisably concerned with this matter (despite the *Bulgaroepiskopos* in 'patriarchal' Beroia: cf. *PD* no. 81),[27] the opposite is true for the founding of the autocephalous archbishopric of Serbia, that was sanctioned by the synod in the autumn of 1219 under Patriarch Manuel I and Emperor Theodoros I Laskaris, the first hierarch of which was the Serbian aristocrat and Athos monk Sava. As mentioned, Chomatenos, to whose diocese the territory of the newly founded Serbian church belonged for the most part, protested energetically, but in vain, against this act in his synodal letter of 8 May 1220 (*PD* no. 86). However, the letter could not make a convincing impression, because, apart from canonist and historical arguments, Chomatenos put forward purely political ones in particular: He disputed the existence of a (genuine) empire that alone would have been entitled to undertake and sanction such an act. Chomatenos thus knew very well the Byzantine emperor's right to carry out the founding of an autocephalous church, but — out of consideration for "his" ruler in Epiros (Theodoros Doukas) — apparently considered the emperor in Nicaea to be illegitimate. (What he probably did not bear in mind [?] was that Theodoros had also not been a legitimate emperor at the time of his own appointment as archbishop).[28]

Sava did not need to share this viewpoint, so long as the emperor in Nicaea was the only Byzantine emperor (Theodoros Doukas was thus still uncrowned). The counter-offer, probably only made with reluctance by Chomatenos, to help Sava *per*

[26] Cf. ibid., 11* and 17*sq. (with further references; in 18* read instead of "ca. 1218/19" 1217/18).

[27] Cf. ibid., 17*sq. and 31* n. 141 (with further references; 18* n. 74: instead of no. 81 "§ 19" read § 5 and 15).

[28] Cf. ibid., 18*sq. and 26* (with further references).

oeconomiam, i.e. by dispensation (with regard to the special circumstances) to achieve the *same* status of a Serbian (arch-) bishop, if he were to confess his errors, could at all events not compete with the patriarchal consecration and the imperial privilege. Even if Chomatenos did deal with the matter once again in his later correspondence with Germanos II (see *PD* no.114), the fact that he did not intervene directly with the patriarch against Nicaea's procedure does indicate that he was probably quite aware of the weakness of his position.[29]

On the other hand, Chomatenos could now also feel encouraged, without regard to the patriarch's rights, to also encroach on the latter's own sphere of jurisdiction. Therefore, on 12 May 1223, the synod of the archbishopric of Ohrid, at the orders of the ruler, carried out the election and consecration of a new bishop for the Thessalian city of Servia that had just been taken back from the Latins again. Chomatenos justified his action in *PD* no. 78, with reference to "*oikonomía*" through the impending under-supply of the bishopric. As Servia belonged to the not yet liberated metropolitan see of Thessalonike, but not to Ohrid, something that was not concealed, the patriarchate should have been consulted here. But that did not take place. The patriarch did not react at all for a long time, but the matter had not been forgotten, as we shall still see.[30]

The central ecclesiastical-political event in the archbishop's term of office was, however, the anointing in connection with coronation as emperor of Theodoros Doukas in Thessalonike in mid-1227. This act represents the logical consequence of the ruler's acclamation as emperor and the assumption of the purple which had taken place following the reconquest of the city at the end of 1224. Chomatenos carried out the coronation, not acting single-handedly, but covered by a resolution of a synod made up of all bishops in the state of Epiros. The body had convened in Arta in February 1227 and, at the same time as the resolution on the coronation, had authorised a letter from Apokaukos to the patriarch. In this, imperial dignity for Theodoros and the granting of far-reaching autonomy for the Epirotic metropolitans were demanded in the form of an ultimatum.[31]

The conflict between Epiros and Nicaea[32] now reached its hot phase: Nicaea would not even consider recognising the new ruler. It came to an ecclesiastical schism as Patriarch Germanos II was now less than ever prepared to give way on Epirotic demands for autonomy. The patriarchate had already protested against the assumption of the purple by Theodoros pointing out that there could not be two emperors for the empire any more than there could be *two patriarchs*. The statement indicates, at least indirectly, that the Nicaean emperor and patriarch saw Chomatenos as a kind of second patriarch.[33]

---

29 Cf. ibid., 19* and 26* (with further references).

30 Cf. ibid., 20* (with further references)..

31 Cf. ibid., 20*sq. (with further references).

32 Cf. in general *A. Stauridu-Zaphraka*, Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθεια τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία, Thessaloniki 1990.

33 Cf. Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae, ed. *J. A. Munitiz*, Turnholt, Leuven 1984, 14, 4–10; Engl. translation: Nikephoros Blemmydes, A partial account. Introduction,

A written confrontation between Patriarch Germanos II and Chomatenos came about. In his first letter after the coronation (*PD* no. 112), the latter held forth only in general turns of phrase on the co-operation of both parts of the empire and their respective churches. However, in his response (inserted in the *PD* as no. 113, but edited separately[34]), the patriarch asked, where the archbishop of Bulgaria took the right to crown and anoint an emperor from, and where did he have the *myron* from that he was now using to divide the unity of the patriarchate. At the same time, he also announced the sending of an exarch to Epiros. Forced to defend his action, Chomatenos responded in detail in 1228/29 in *PD* no. 114: He pointed first to the particular political circumstances as well as the resolutions adopted by the political and ecclesiastical bodies in Epiros. Above all, however — and this underlines what I have already said about the self-assessment of the archbishops of Ohrid — he referred to certain prerogatives (allegedly) granted to the archbishopric of Bulgaria by Justinian I according to his Novel 131: These prerogatives, as Chomatenos alleged in his letter, put the archbishop of Bulgaria, who was mentioned in third place by Justinian, after the Pope and Patriarch of Constantinople, on an equal footing with the Pope of Rome and the archbishop of Carthage, namely with the approval of Pope Vigilius. The privileges were thus the shiny pillar that substantiated the majesty of the Bulgarian bishop's throne visible for all. His argumentation culminated in the question: "If we now, however, possess the pope's privileges in our diocese, why is it then an innovation if we too, like the pope, have anointed an emperor?" In other words, in his reply Chomatenos argued with the Justiniana Prima theory. From it he deduced that he had papal rights at his disposal, consequently he could also conduct the coronation and anointing of an emperor. In contrast, additional canonistic arguments to justify the anointing appear just as secondary — even if not unimportant — as his references to the patriarch's offences against the rights of the archbishopric of Ohrid (such as in the case of the consecration of Sava).[35]

The outbreak of the schism was notified to the patriarch in detail at the beginning of 1228 by Corfu's metropolitan Georgios Bardanes (at the same time as Chomatenos' letter). Beforehand, the negotiations with the Epirotic metropolitans and bishops, probably also including Chomatenos, by the exarch, Georgios of Amastris, who had been sent by Germanos II, had failed. However, Bardanes' letter does not refer directly to him or his church at any point. From this, just as from the parallelism of Bardanes' letter with Chomatenos' one, the division of the Epirotic church into the autocephalous Ohrid part and the patriarchal part is clearly to be recognised. By no means had any new rights accrued to Chomatenos in a formal re-

translation and notes by *J. A. Munitiz*, Leuven 1988; cf. *Laurent* (as in n. 21), no. 1239, whose date should be corrected: cf *G. Prinzing*, Das byzantinische Kaisertum im Umbruch. Zwischen regionaler Aufspaltung und erneuter Zentrierung in den Jahren 1204–1282, Legitimation und Funktion des Herrschers, ed. by *R. Gundlach* and *H. Weber*, Stuttgart 1992, 129–183, here 153.

[34] Cf. Ponemata (as in n.2), 225* and 270*; critical edition, with German translation and commentary: *Prinzing*, Die *Antigraphe* (as in n. 11), 34–36 (text).

[35] Cf. Ponemata (as in n. 2), 22*–*26* (with further references) and (for the quote from no. 114) 377, 223–225.

spect through the coronation which would have permitted him to appear as the sole spokesman for the Epirotic episcopate, so to speak as the patriarch of the Greek west.[36]

After the overthrow of Theodoros following the defeat at Klokotnica in 1230, the return of the Epirotic patriarchal episcopate to the jurisdiction of the patriarchate of Constantinople/Nicaea was instituted with the support of the new ruler, Manuel Doukas. That was a process that also affected Chomatenos. The documentary evidence for this is the address which he drafted as it had been a speech given by the the bishop of Servia as a defence for his extra-canonical appointment in 1223 mentioned before (*PD* no. 150). The address was probably intended to be given at the synod convened by the new exarch, Christophoros of Ankyra, for the restoration of ecclesiastical unity in Thessaloniki in 1233. Whether Chomatenos was present there in person is, however, not known, we also do not know of any response to the address. But in the address mentioned he indicated that he had by no means resigned. His argumentation: If I accept that the metropolis of Bithynia (Nicaea) now boasts of the leading positions in the Empire and hierarchy (the erstwhile embellishment of Constantinople), because the overthrow of things is ascribed to chance, then no charge and no accusation can be preferred against the bishop of Servia, consequently, one could add, also not against him, Chomatenos, and his synod.[37]

3.b As mentioned at the beginning, the outcome of Chomatenos' broadly based judicial, administrative and pastoral activity is to be found in his works and records, especially in the *PD*. In them it is a matter, in most cases, of resolving the legal problems of the population — lay people and clergy of the most varied stations, including also rulers — but also about questions of ritual, ecclesiastical discipline and administration in the narrower sense. In the recoreds, the bishop's activity when dealing thoroughly with the cares and problems presented to him is reflected in an exemplary manner. The high proportion of legal problems from the field of matrimonial law, the law of inheritance and property law in Chomatenos' records may be surprising, but is to be explained, on the one hand, by the church's special jurisdiction in matters of marriage and divorce, on the other hand, by the tradition of the *audientia episcopalis*, as well as the fact that often the state courts or the ruler would pass on a dispute that was insoluble for them to the archbishop for an expert opinion, or even for a decision.[38]

In our special case, however, it should be borne in mind that, on account of the special political development after 1204, the patriarchate had practically lost its central function as the highest moral and ecclesiastical-judicial appeal instance with regard to the Epirotic rulers' sphere of influence. His place was taken there now by the metropolitans with the highest spiritual and legal authority, Ioannes Apokaukos, but above all precisely Demetrios Chomatenos. The effect of this state of affairs was that both, but especially Chomatenos, also dealt with occurrences and concerns in their

36 Cf. ibid., 26* (with further references).

37 Cf. ibid., 26*sq. (with further references).

38 Cf. ibid., 28* (with further references).

writings which referred beyond the boundaries of their own dioceses to the territories of other metropolises in the Epirotic state, and in normal circumstances, i.e. in the case of the unity of the Empire, would have fallen under the jurisdiction of the patriarchate of Constantinople.[39]

If we illustrate this for Chomatenos with a statistic, the following picture results from the 148 records contained in the PD written by him or in his name: All in all, 47 works concern his suffragans' dioceses. Of these 14 deal with the bishopric of Achrida/Ohrid proper, 3 with Deabolis/Devol, 1 with Debrai/Debar, 1 with Glabenitza / Glavinica, 1 with Kastoria, 3 with Moglena, 11 with Pelagonia/Bitola, 1 with Prisdriana/Prizren, 9 with Skopia/Skopje and 3 with Strumitza. (These are already almost all bishoprics which did actually belong to Ohrid during Chomatenos' period of office). Three further letters concern the entire territory of the archbishopric of Ohrid.[40]

The number of records concerning events in other metropolises comes to a total of 60. Of these, 6 refer to Dyrrhachion, 10 to Corfu, 12 to Naupaktos (with the dioceses Bela, Bothrotos/Butrint, Ioannina, Acheloos and Arta), 2 to Philippoi and 30 to Thessalonike (with Beroia and Servia). By the way, *PD* no. 80 is very illustrative for the jurisdictional situation in Epeiros. It is concerned with an inquiry by the bishop of Bothrotos which was submitted to both Chomatenos and at the same time Apokaukos, namely with the express statement that questions of this kind had previously been addressed to the synod in Constantinople, something that was now impossible through the Latins' fault![41]

However, in 23 works of the *PD* the regional reference remains unclear for lack of suitable details, thus also in the case of five works concerning the coastal province of Bagenitia which belonged to several metropolises ecclesiastically. The aforementioned figures are thus not absolute quantities. In addition, some works can only be attributed "locally" with difficulty, such as 6 letters to the ruler of Epiros, 2 letters to the ruler of Serbia, further 2 letters to the patriarch, etc., all in all 15 records or letters.[42]

This statistical survey has shown that the ratio attributable to other metropolises accounts for some 40% of the *PD* (= 60 records). That is no small amount even if one assumes that of the 23 aforementioned works, which cannot be attributed regionally exactly, the majority were perhaps to be ascribed to the Ohrid archbishopric. Thus in the case of Chomatenos, his claim to a quasi-patriarchal position was fulfilled in an obvious manner in his actual episcopal activity, precisely in the patriarchal supraregional nature of his work. Once again, of course, the parallelism to Apokaukos may not be forgotten. Chomatenos was not a real patriarch.[43]

---

39 Cf. ibid., 28*sq. (with further references).

40 Cf. ibid., 29*–31* (with further references).

41 Cf. ibid., 31* (with further references).

42 Cf. ibid., 32*sq. (with further references).

43 Cf. ibid., 33*.

However, there is a further aspect in Chomatenos' case that emphasises his quasi patriarchal nature. He issued many of his canon law responses and judgments with the assistance of the archiepiscopal synod assembled in Ohrid. This is specifically mentioned in 61 records in the *PD*. If it is borne in mind that both the metropolitan synods within the jurisdiction of the Byzantine patriarchate as well as probably the synod of the archbishopric of Ohrid before 1204 hardly played any role, apart from filling vacant episcopal sees, this activity is very unusual, but is again to be explained from the special situation of the considerable separation of the Epirotic church from the patriarchate after 1204.[44]

Chomatenos apparently very deliberately utilised the possibility of reviving his archiepiscopal synod and of transforming it in name and function into a so-called *Sýnodos endemoúsa*, a so to speak 'Permanent Synod', i.e. in this way he created a substitute in Epiros for this type of synod as otherwise had existed only at the patriarchate seat from about the 10th/11th century. We can thus amplify the prevailing opinion that only Constantinople or the other great patriarchates had had such a *Synodos endemousa* to the effect that Ohrid also has this institution under Chomatenos.[45]

We have hardly any information about the composition of the *endemousa* in Ohrid from the *PD*, because the records of attendance have practically never come down in this corpus. It is, however, to be assumed that, apart from the suffragan bishops, some of the high ecclesiastical officials, but at least the *chartophylax*, who was responsible for the synodal records, or his deputy, the *hypomnematográphos*, were also present at the sessions. We know two of them by name. In connection with the chancellery clerks, we may also note what the analysis of the complete corpus of the *PD* has shown. The presentation of the collections that have come down to us was prepared on the basis of one or more registers from the Ohrid chancellery by an unknown editor, but processed in such a manner that in most cases he omitted important parts of the record. The proof of this is provided by chance: one of the records (*PD* no. 50) has also come down separately as the copy of a complete excerpt from the register in Apokaukos' correspondence. However, as far as can be determined, the types of records, thus the formal structure of the acts registered (including letters, judgements and all other kinds of records), and their formal language conform very closely with the known specimens from the patriarchate chancellery in Constantinople. In other words: Chomatenos, who had also made use of the formula of humility otherwise always reserved to the patriarch, ἡ μετριότης ἡμῶν ("our mediocrity"), in his acts, had kept a counterpart to the patriarchal register of Constantinople in Ohrid, thus here too acting clearly like a patriarch! Regrettably, only the substance of the contents, but hardly any of the diplomatically relevant substance have survived.[46]

Chomatenos' acts which he elaborated alone or with the participation of the synod, i.e. his personal letters, rulings, expert opinions, judgments and treatises, are

44 Cf. ibid., 33*sq. (with further references).

45 Cf. ibid., 34* (with further references).

46 Cf. ibid., 34*–36* (with further references).

outstanding for an extraordinary breadth of knowledge of the legal matter as well as great clarity and originality in the argumentation.[47] Many records begin with the *expositio* of the case, in more important cases also with a *prooímion*. This *expositio* for its part often contains the submissions by suppliants, orders by the rulers — e.g. the order to the synodal court to take on the case — statements made before court or other evidence (e.g. wills and testaments) in a complete or abridged verbatim rendering: This wealth of quotations contributes considerably to the enrichment of the contents of the records, precisely from a historical point of view. Then follows the *dispositio*, the decision by the archbishop or his official, and a detailed statement of reasons, in most cases supported by excerpts from the laws. These excerpts are an important special feature of the Ohrid records,[48] compared with the known records from the patriarchal register, especially those original ones to be found in the *Codices Vindob. hist. gr. 47* and *48* in the Austrian National Library in Vienna! [49]

The qualified nature of his dispensation of justice and his legal-moral advice seem to have gained favourable approval in the populations. There is, at all events, no cause to dismiss the words as a mere phrase with which a petitioner from Corfu preceded his submission to Chomatenos: "...everywhere one hears of the just dispensation of justice of the Court of Thy great Holiness as well as the Holy Synod presided over by Thee, therefore I am also turning to this justice-loving court and request a ruling in my matter in accordance with divine and pious laws."[50] Such marks of confidence, which were also shown towards him from "outside", for instance by monks from the Holy Mountain Athos (cf. *PD* no. 54) and by the enquiries from neighbouring metropolises,[51] quite certainly strengthened Chomatenos' self-assurance and self-assessment as a lawyer. Chomatenos gives clear references to this in polemic passages against an unnamed bishop of Berroia (in *PD* no. 26) or, for example, in partially scornful parts of a letter to the Despot (Emperor) Manuel (*PD* no.117) and in an expert opinion (*PD* no. 151) in which he energetically defended himself against criticism of one of his earlier decisions![52]

3.b As far as Chomatenos' personal relationship with his colleagues and the rulers of Epiros/Thessalonike is concerned, our knowledge of this is very limited (as indeed the individuality of his person is difficult to understand). His official letters and *responsa* are marked throughout by courteousness and objectivity. Only one letter to a cleric of the church of Beroia (*PD* no.108) shows us that on one occasion there must have been considerable friction between Chomatenos and the bishop of

---

47 Cf. especially *D. Simon*, Byzantinische Provinzialjustiz, Byz. Zeitschr. 79 (1986) 310–343.

48 Cf. Ponemata (as in n. 2), 37* (with further references) and *Simon*, NOMOTPIBOYMENOI (as in n. 20), 281.

49 About formal similarities between the *PD* and the patriarchal register of Constantinople cf. Ponemata (as in n. 2), cf. 269* passim, and 306*. The new edition of the patriarchal register, initiated by *H. Hunger* and *O. Kresten* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. 19, parts 1–3, Vienna 1981, 1995, 2001) is still not complete.

50 Cf. Ponemata (as in n .2), 38* and for the quote see 227, no. 65, 15–19.

51 Cf. above, text referring to n. 41!

52 Cf. Ponemata (as in n. 2), 38* (with further references)..

Berroia. Chomatenos, who had been not inconsiderably enraged by the bishop's attacks, that were apparently linked with insults, threatened for the case of their continuance with massive (admittedly not more closely defined) resistance.[53] Chomatenos always showed the ruler, Theodoros Dukas, great respect, whereas his relationship with the latter's successor Manuel, whom he had also not crowned, appears to have been more reserved.[54]

However, Chomatenos was linked by a deeper friendship with the aforementioned Metropolitan of Corfu, Basileios Pediadites, and his successor Georgios Bardanes.[55] But the most important friend of him and his patron was certainly the metropolitan Apokaukos who apparently knew Chomatenos best, always supported him and followed his work longest. It is all the more a great pity that none of Chomatenos's letters to him have come down to us, whereas we do know the text of six letters from Apokaukos to Chomatenos. Thus it is no coincidence that precisely they contain the few statements which can be taken, apart from the biography (see above), also for characterising the archbishop. Thus he praised him for his common sense (*logiotes*) and characterized him, among other things, as "one who does not only listen to the holy canons, but also instructs other people in all these things." He defended Chomatenos against the criticism of Patriarch Manuel I mentioned elsewhere among other things with the observation: "And he was a man admired by many, honourable on account of his moderate character, his discreet rhetoric and his tactful instructions."[56]

4. Outlook: From Chomatenos to Constantine Kabasilas

Chomatenos was at all events suspect for the Palaiologoi from an ecclesiastical policy respect as a more or less "separatist-Epirotic" minded hierarch *kat' exochen* in Epiros. Most probably for that reason there is also not a single portrait of him still exstant any more in the churches of Ohrid itself or in other places of the former archbishopric from the 13th century on: From the point of view of the Palaiologoi emperors of Constantinople and their loyal archbishops of Ohrid, the successors of Chomatenos, it was by no means the latter who was worthy of recollection, but Constantine Kabasilas[57] (the former metropolitan of Dyrrhachion), a victim of the Laskarids and a partisan of Emperor Michael VIII Palaiologos.The portrait of Constantine Kabasilas, painted with a nimbus, is not only still to be seen today in the St. Kliment (Peribleptos) church in Ohrid, but, for example, also on Mt. Athos (in the Protaton).[58] However, Chomatenos can cope with his *damnatio memoriae* in the field

53 Cf. ibid., 39* and 219*.

54 Cf. ibid., 39*.

55 No wonder, that his letters to them are rhetorically highly polished.

56 Cf. ibid., 39*sq.* (with further references). Concerning the quotes cf.: *A. Papadopoulos-Kerameus*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, Sbornik statej posvajaščennych...prof. V. I. Lamanskomu ..., St. Petersburg 1907, 227–250, here 233, 13–14, and 235, 4–6, and *Vasil'evskij*, Epirotica (as in note 17), no. 17, 272, 20–21.

57 Cf. about him Ponemata (as in n. 2), 4*, note 11.

of art. Until 1918, there was still a literary and real reminiscence of him in the St. Kliment church in Ohrid in the form of a metric epigram on the silver frame of an icon of Christ donated by him.[59] Although the icon has since disappeared, Chomatenos, its donor, justifiably acquires far greater renown from us than Kabasilas enjoys, namely above all on account of the high quality of his writings.[60]

Гинтер Принцинг

КВАЗИПАТРИЈАРХ У ЕПИРСКОЈ ДРЖАВИ: АУТОКЕФАЛНИ АРХИЕПИСКОП „БУГАРСКЕ" (ОХРИДА) ДИМИТРИЈЕ ХОМАТИН

Стекавши приватно образовање у Цариграду за *новотривуменоса* (правни експерт), Хоматин је од око 1191. служио при Патријаршији као *апокрисијарије* (=нунције) охридских архиепископа. Хартофилакс „Бугарске" архиепископије постао је 1215 (или нешто раније), под архиепископом Јованом Каматиром. После Каматирове смрти, свакако већ 1216, епирски владар Теодор Дука именовао је Хоматина, на предлог митрополита Навпакта Јована Апокавка, за Каматировог наследника. Тако је он постао водећа личност цркве у Епирској држави. Његово разумевање сопственог положаја као упоредивог са положајем патријарха, засновано на (псеудо) теорији о некадашњој митрополији Iustiniana Prima као корену идентитета Охридске архиепископије, јасно се одсликава у његовом главном делу — корпусу аката *Ponemata diaphora (=PD).* Неки редактор је то дело затим прикључио регистру Охридске архиепископије из Хоматиновог времена. Из новог критичког издања *PD* у оквиру *CFHB* произлази да је овај регистар у формалном погледу био приређен слично цариградском патријаршијском регистру. Али насупрот овом последњем, пресуде и препоруке изврсног канонисте Хоматина по правилу су подупрте обимним изводима из закона, и то је основна специфичност *PD. PD* су такође и прворазредан историјски извор, из-

[58] Cf. Ponemata (as in n. 2), 22*, note 90, and concerning the portraits of Constantine Kabasilas *C. Grozdanov*, Portreti na svetitelite od Makedonija od XI–XVIII vek, Skopje 1983, 180–190.

[59] See S. *K. Kisas*, Natpis Dimitrija Homatijana na okovu ikone Hrista Velikog Arhijereja iz Ohrida (Summary: S. Kissas [sic], The inscription of Demetrius Chomatianos on the silver cope of the icon of "Christ the Archpriest" of Ohrid, in : Zbornik za likovne umetnosti 23 (1987) 165–173 (with 2 illustrations), with further references.

[60] After completion of this present paper, I learned of the new article by *Ilija G. Iliev*, (Dimităr, po Božija milost archiepiskop na Părva Justiniana i na cjala Bălgarija, Istoričeski Pregled 60, 1–2 [2004] 3–39 [summary: Dimitar, by the grace of God archbishop of the First Justiniana and of the whole of Bulgaria]), which is of similar approach and based on my new edition.

међу осталог и за српску историју, јер у њима је напр. пренето познато Хоматиново протестно писмо поводом Савиног посвећења у Никеји за првог аутокефалног архиепископа Србије (1219).

Иако се Хоматин владао као патријарх, он никада није оспорио легитимитет патријараха у Никејском царству у егзилу. Али је он истовремено, заједно са Патријаршији потчињеним митрополијама у Епирској држави, црквенополитичким средствима јачао независност епирских владара у односу на Никеју. То је чинио, с једне стране, својим утицајем на попуњавање вакантних митрополитских и епископских столица, чак и изван своје дијецезе, а с друге стране, крунисањем Теодора Дуке за цара у Солуну 1227. године. Овај чин био је предузет позивањем на наводна права по угледу на папске ингеренције (изведена из традиције везане за Прву Јустинијану), као и позивањем на једну ранију синодску одлуку свих епископа у Епирској држави, и одвео је петогодишњој унутарцрквеној шизми између Никеје и Епира. Као њен главни покретач, Хоматин (умро између 1236. и 1240) је био подвргнут *damnatio memoriae,* док је успомена на његовог каснијег наследника Константина Кавасилу (око 1254 — око 1262) била из политичких разлога нарочито подржавана. Међутим, његово целокупно дело показује да га је Хоматин далеко надмашивао.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК 94 : 321.1(497.11)"12"

ЈОВАНКА КАЛИЋ

РАШКА КРАЉЕВИНА
Regnum Rasciae

Краљевина Рашка (Regnum Rasciae) је латински назив за српску краљевину успостављену у XIII веку крунисањем Стефана Немањића круном из Рима 1217. године. Старо византијско обласно име, односно име српске државе у доба великих жупана крунисањем Стефана Немањића у цркви Св. апостола Петра и Павла у Расу добија нови смисао и широку примену у многим европским државама у средњем веку.

Пре близу четрдесет година академик Михаило Динић је написао запажену расправу о називима средњовековне српске државе. Три назива су била предмет његових истраживања — Склавонија, Србија и Рашка. Сводећи познато о тим називима, наводећи најважније изворе, М. Динић је указао на основне садржаје које су ти називи подразумевали у дугој и различитој употреби током времена, укључујући и промене у њиховој употреби у прошлости.[1] Сјајан научник и изузетан учитељ многих покољења историчара на Филозофском факултету у Београду овим је радом, као и већином других, у ствари поставио темеље даљих истраживања. У „школи" Михаила Динића стасали су многи научници. Најбољи међу њима, Сима Ћирковић, и сам је постао епоха наше научне мисли у области медиевистике, такође родоначелник једног интелектуалног круга у нашој средини. Била ми је част да сам припадала најужем кругу ученика Михаила Динића и професионални савременик Симе Ћирковића.

„Рашке теме" су одавно присутне у научној литератури о средњовековној Србији. Готово сви водећи научници XIX и XX века писали су бар о некој теми из тог комплекса, најчешће о настанку самог назива, о могућим значењима, о граду или жупи, о рашкој епископији, о уметности која се обележава тим именом („рашка школа"), о рашком правопису или рашком културном наслеђу. Научна употреба рашког имена далеко превазилази знања о садржају које оно носи. На другој страни, живот је ишао својим током. У историјским изворима име Rassa,

[1] *М. Динић,* О називима средњовековне српске државе, Прилози КЈИФ 32 (1966), 26–34 (= Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 33–43).

Rascia, Раша, Рашка налази се у најразличитијим врстама текстова од X века до наших дана, у основном или изведеним значењима, а то је преко хиљаду година српске историје. Сама историја тога назива заслужује пажњу. Тема припада и нашем времену. Примера ради, истраживања српског језика међу потомцима досељених Срба у Мађарској показују да се они и данас изјашњавају као Раци, говоре штокавским наречјем и, уствари, преносе средњовековни облик имена свога народа, давно одомаћен у тој земљи.[2] Који су корени свих тих именовања?

Из обиља тема које ова појава нуди овом приликом издвајам само једно питање — какву је улогу могло имати успостављање Српске краљевине (1217) на устаљивање односно ширење назива „Рашка" за државу Немањића. Историја престола предисторија је монархије у Србији, она обухвата прилике у српским земљама пре слома Византије 1204. године, и после тога.

Рашки престо српске државе помиње се изричито у једном документу састављеном у Дубровнику у лето 1253. године. То је био уговор о савезу Дубровчана са бугарским царем Михаилом Асеном за борбу против краља Стефана Уроша I (1243–1276). Стефан Урош је назван српским краљем, а његов престо рашким престолом.[3] Тај Урошев престо, сасвим у складу са схватањима о духовном и династичком континуитету власти је онај његовог оца (Стефан Првовенчани) и деде (Стефан Немања), образлаже монах Доментијан у Житију Св. Симеона.[4] То је наслеђени престо са великим угледом родоначелника династије, Стефана Немање. Анализа података о престолу у време првих Немањића показује да су они увек помињали један престо, престо отачаства, у симболичном и конкретном значењу. Он садржи мисао о врховној власти и јединству српске државе без обзира на регионалне традиције претходног доба (Зета, Рашка). Престо је трансперсонална установа монархије, он спаја време и простор.

Ако са теоријске равни поглед усмеримо ка конкретним приликама у XII веку, кроз изворе се лако разазнаје да се престо Стефана Немање налазио у храму Св. апостола Петра и Павла у Расу (данас Петрова црква код Новог Пазара), у цркви која је вековима била седиште рашких епископа. На том месту, у тој цркви је Стефан Немања предао власт и престо своме сину Стефану, потоњем првовенчаном краљу 1196. године.[5] Монах Теодосије је описао тај догађај одређеније но други писци. Црквени обред и устоличење новог владара обављени су у самој цркви, а затим су свечаности настављене пошто су сви заједно са рашким епископом Калиником изашли из цркве.[6]

---

[2] У другој половини XX века, према истраживањима П. Степановића, Срби су се у Мађарској изјашњавали као Раци у преко 50 општина у којима су живели: *П. Стӣановић,* Говори Срба и Хрвата у Мађарској (штокавско наречје), Београд 1994.

[3] *Љ. Стојановић,* Старе српске повеље и писма, I/2, Београд — Сремски Карловци 1934, 207.

[4] *Доменѿијан,* Живот светога Симеуна и светога Саве, Биоград 1865, 116; превод *Л. Мирковића,* изд. СКЗ, Београд 1938, 317.

[5] *Ј. Калић,* Престо Стефана Немање, Прилози КЈИФ 53–54 (1990), 21–30.

[6] *Теодосије Хиландарац,* Живот светога Саве, Београд 1973, 38–39; превод *Л. Мирковић — Д. Богдановић,* изд. СКЗ, Београд 1984, 38.

Још једном је рашка црква Св. апостола Петра и Павла стекла крунидбену функцију током владе Стефана Немањића (1196–1228). Било је то, као што је познато, у сасвим измењеним приликама после слома Византијског царства 1204. године. Стварање латинских држава на тлу освојеног царства, њихово међусобно супарништво и ратови које су изазивали или подстицали да избију, у сукобу са грчким светом који ново стање није прихватало, све је то за дуги низ година потресало околне балканске државе. Србија је била део тог немирног света. У тражењу ослонца Стефан Немањић је обновио покушај да добије краљевску круну из Рима. Његова настојања су уродила плодом и папа Хонорије III је послао тражену круну у Србију 1217. године. Већ према правилима римске цркве крунисиње је обавио папски легат.[7] Било је непознато само место на којем је обављена та церемонија.[8] Податак о томе сачуван је у једном тексту, који је Српска црква посредством двојице монаха, Дамјана и Павла, упутила папи Клименту VIII крајем 1597. године. Одговор папе на тај текст носи датум 10. април 1598. године.[9] У опширном тексту у коме се приказују српске земље и људи, рудна блага и обичаји, на крају се наводи да се краљ може крунисати на три места, у Петровој цркви, или у Жичи, или у Пећи.[10] Текст јасно казује да је реч о крунисању краља, не великог жупана, а Петрова црква је именована пре Жиче. Уз то, у тексту Српске цркве стоји да о томе „имамо писма од старе господе". Према томе, на основу писаних докумената „старе господе" састављачи документа сведоче о крунидбеним местима српских краљева предтурског доба. Црква је учесник сваког крунисања, њеним посредством се Божја милост преноси на владара, основно је начело монархијске власти у хришћанском свету. У овом случају, црква је сачувала важне податке из своје историје и историје српске државе. У погледу Петрове цркве и Жиче они се могу проверити другим изворима.

Хронолошке оквире за ове податке пружа сам Стефан Немањић. Он себе назива крунисаним краљем у једном писму папи Хонорију III марта 1220. године.[11] Пре те године постоји само једно крунисање краљевском круном, оно из 1217. године и то у рашкој Петровој цркви.[12] Другим речима, у старом језгру српске државе у Расу, у цркви која је за живота Стефана Немање имала велику улогу — „друго крштење" младог Немање, место одржавања државних сабора, тесна сарадња Немање са рашким архијерејима, најзад абдикација у корист сина

---

7 Најновији преглед извора и литературе: Историја српског народа, I, Београд 1981, 300–301 (*Б. Ферјанчић*).

8 *С. Ћирковић,* Срби у средњем веку, Београд 1995, 56.

9 *K. Horvat,* Monumenta historica nova historiam Bosniae et provinciarum vicinarum illustrantia, GZM 21 (1909), 55–58; одговор папе: *A. Theiner,* Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia, II Romae 1885, 90/1; уп. *J. Томић,* Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1592–1614, Земун 1903.

10 Добротом С. Ћирковића добила сам на увид и копију тог важног документа: Archivum secretum apostol. Vaticanum, Borghese Serie I, 913.

11 *F. Rački,* Pismo prvovenčanog kralja srpskoga Stjepana I papi Honoriju III 1220. godine, Starine JAZU 7 (1876), 53–55.

12 *J. Калић,* Претече Жиче: крунидбена места српских владара, Историјски часопис 44 (1997), обј. 1998, 77–85.

— све то уз појам рашког престола који се усталио у време његових наследника, чином крунисања Стефана Немањића 1217. године и то круном из Рима, као што је познато, успостављена је Српска краљевина или Краљевина Рашка, како се често та држава назива у латинским изворима католичког света. Неспорно је да је Стефан Немањић признао универзализам римске цркве и духовну власт папе. Друкчије се круна није могла добити — благословени венац, свети венац, у ствари *sacra corona* западног света.[13] Везе српских владара са папством су знатно старије и углавном познате. Зависиле су најчешће од политичких прилика и међусобних интереса, као што је то бивало и у другим балканским државама.

Место крунисања Стефана Немањића 1217. године захтева додатна објашњења. У српском предању, додуше касно записаном, сачували су се трагови старије историје катедралног храма рашке епископије. У српским родословима и летописима има вести које казују да је ту цркву саградио један од ученика апостола Павла, дакле у давно време хришћанства.[14] И. Руварац је те податке одбацивао као „побожну причу“, али их је ипак унео у свој рад о историји рашке епископије.[15] Особени изглед те цркве, уз друге могуће чињенице, навео је старе писце да запишу да је она саздана „на подобије кумирниц“.[16] Новија истраживања у самој Петровој цркви и око ње указују на велику старину тог хришћанског и уопште култног средишта. Векови су ту сабрани на свој начин. За нашу тему је од значаја да је сама Петрова црква у средњем веку изграђена на темељима старије култне грађевине, по свој прилици из VI века.[17] У непосредној околини Петрове цркве, у Новопазарској бањи, откривени су остаци једне значајне базилике из VI века, која је у апсиди имала синтронос, што одликује епископске храмове. Она је, према истраживањима проф. А. Јовановића била само нова фаза верског живота позноримске епохе (IV–VI век), опет на још старијим култним традицијама. То хришћанско средиште пресловенског доба замире, нема материјалних трагова живота после VI века да би се касније, у новим друштвеним околностима, изградила црква Св. апостола Петра и Павла, препознатљива у данашњем облику надомак Новог Пазара.[18] Сразмерно мала Петрова црква старином својом могла је имати велики углед на темељима рим-

---

13 *Доментијан,* Живот светога Симеуна и светога Саве, изд. *Ђ. Даничић,* Београд 1865, 246; *А. Соловјев,* Corona regni. Die Entwicklung der Idee des Staates in den slawischen Monarchien, Corona regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter, Weimar 1961, 156–197.

14 *Љ. Стојановић,* Стари српски родослови и летописи, Београд — Сремски Карловци 1927, 46, 53, 194; уп. *Ј. Шафарик,* Србски летописац из почетка XVI столећа, Гласник ДСС 5 (1853), 29; *В. Марковић,* Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци 1920, 42.

15 *И. Руварац,* Рашки епископи и митрополити, Глас СКА 62 (1901), 1–2.

16 *М. Милојевић,* Обшти лист Патријаршије Пећске, Гласник СУД 35 (1872), 16; *И. Руварац,* нав. дело, 1.

17 *Ј. Нешковић,* Петрова црква код Новог Пазара, Зборник радова Архитектонског факултета у Београду 5 (1961), 3–33.

18 *А. Јовановић,* Римски надгробни споменик из Новопазарске Бање, Новопазарски зборник 9 (1985), 33; *исти,* Археолошка истраживања у Новопазарској бањи, Новопазарски зборник 19 (1995), 31–67.

ским и рановизантијским. Крунисање Стефана Немањића (1217) управо у таквој цркви одговарало је универзализму папства у средњем веку.

У историји европских држава увек је успостављање монархије било прекретница. У време Стефана Немањића папство је већ имало разуђену праксу додељивања краљевске круне појединим владарима. То је подразумевало одређене услове, процедуру и наравно, пружало одређене користи крунисаним владарима односно њиховим државама. Владар је стицао углед међу монархијама сличног типа, улазио је у „породицу краљева", како је то својевремено формулисао Ф. Делгер (F. Dölger).[19] Српска краљевина, често под именом Рашка краљевина од времена Стефана Немањића (1217), постала је део тога света, наравно на плану владарске идеологије онога доба. На политичкој равни, то је доносило неке предности потомцима Стефана Немање, олакшавало је склапање политички мотивисаних бракова са угледним владарским и великашким породицама Запада, као и друге облике међународних односа (преговори, споразуми, вазалски односи, итд.).

Међутим, важније су биле прилике у земљи. Као што се зна Стефан Првовенчани је почео да гради своју задужбину, манастир у Жичи после повратка монаха Саве из Свете Горе у Србију (око 1206). Главни храм посвећен Вазнесењу био је довршен пре Стефановог крунисања (1217), јер Доментијан наводи да је Сава почео и завршио Спасову цркву „са братом својим великим жупаном".[20] После успостављања Српске аутокефалне цркве (1219) односно повратка архиепископа Саве у Србију (1220), настављени су неки радови и приступило се живописању храма. Црква у Жичи је првобитно била само манастирска црква, а затим је постала катедрала првог српског архиепископа.[21] За наше разматрање је важан тренутак када је српски краљ Стефан Првовенчани манастиру дао оснивачку повељу, која је исписана на бочним зидовима у кули Спасове цркве. Данас се сматра да је текст који је дошао до нас, у ствари препис с почетка XIV века, по некима и извод из двеју првобитних хрисовуља.[22] У тексту тзв. друге, млађе жичке повеље на јужном зиду пролаза у кули налази се давно објављени и запажени текст у коме Стефан Првовенчани одређује да се у том храму „постављају краљеви ове државе, и архиепископи, и епископи и игумани".[23] Хронологија ове одредбе зависи од времена издавања „друге" жичке повеље. Оно се везује за године после повратка Св. Саве у земљу, дакле 1220. године односно следеће године.[24] У томе тексту Стефан Немањић не помиње своје крунисa-

---

[19] *D. Fölger,* Die Familie der Könige im Mittelalter, Historisches Jahrbuch 60 (1940), 397–420.

[20] *Доментијан,* Живот св. Симеуна и св. Саве, изд. *Ђ. Даничић,* 102; постоји обимна стручна литература о манастиру Жичи: уп. *Б. Мелцер, А. Павловић, С. Аћимовић,* Манастир Жича, библиографија, Краљево 1998.

[21] Историја српског народа, I, Београд 1981, 390–391 (*В. Ђурић*).

[22] *Д. Синдик,* Једна или две жичке повеље? Историјски часопис 14–15 (1965), 314–315.

[23] *F. Miklosich,* Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Vindobonae 1858, 11; *Ст. Новаковић,* Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, 572.

[24] Преглед најважнијих издања жичке повеље и мишљења о хронологији: *Д. Синдик,* нав. дело, 309–311.

ње у тој цркви, већ одређује да она буде крунидбено место очигледно потоњих српских владара и архијереја. Другим речима, то је у односу на Петрову цркву ново крунидбено место владара. То, у ствари, битно мења затечено стање. Рашко црквено и државно средиште губи ранију улогу у животу земље. Владар, који је примио краљевску круну у Петровој цркви (1217) после успостављања новог архијерејског седишта у Жичи, већ „око 1224. године" жичком повељом измешта и државно средиште. Уз то, и просторни однос ових храмова није без значаја. Спасова црква је сразмерно удаљена од рашке епископске цркве. Новија систематска археолошка истраживања у манастирском комплексу Жиче су показала да је црква изграђена на археолошки стерилном земљишту. Нису откривени било какви остаци старијег култног објекта, па ни трагови живота старији од времена градње манастира.[25] Насупрот старини рашког сакралног средишта око Петрове цркве стоји ново црквено средиште првих Немањића без позноримских и рановизантијских традиција VI века. Све то, на свој начин, открива намере ктитора. Данас се оне још не могу сагледати. Нешто се важно догодило у Жичи, прекретница изгледа. Не треба изгубити из вида, поред осталог, управо крунисање Стефана Немањића папском круном у Петровој цркви. Жича отвара нови пут у смислу новог и друкчијег начина крунисања српских краљева, а то је суштинско питање у развоју краљевине. С тиме је, можда, повезано и питање ранга рашке епископије у оквиру Српске цркве у XIII и нарочито у XIV веку.[26]

На крају, остају одјеци. Прво краљевско крунисање, оно у Расу 1217. године, изменило је смисао старог рашког имена византијске односно српске епохе из времена великих жупана. Српска краљевина је стекла име, *Regnum Rasciae*, које се јавља у разним облицима (*Rassia*, *Raxia* и др.) на знатно ширем европском простору, наравно у складу са јачањем државе Немањића. *Rex Rassie* живи упоредо са титулом *rex Servie*, не увек са идентичним садржајем. Управо те сличности и разлике наведених назива, већ према врстама историјских извора, према времену настанка и идеолошкој подлози, заслуживале би систематско истраживање обиља података. У владарским канцеларијама и службеним актима најлакше се препознају мотиви односно политичка позадина, уз све недоследности које постоје у разнородним срединама.

Regnum Rasciae прати призвук признате монархије у заједници европских народа. У латинским изворима католичких земаља преовлађује тај облик именовања српске краљевине.[27] Занимљиво је, међутим, да ли су се и када сами српски владари служили тим обликом *rex Rasciae* или *Regnum Rasciae*. За сада падају у очи натписи на новцу. Цар Стефан Душан је убрзо после крунисања

---

[25] *Д. Минић*, Археолошки подаци о манастиру Жичи, Манастир Жича, Зборник радова, Краљево 2000, 224.

[26] *С. Ћирковић*, Српске Notitiae episcopatuum, Споменица епископу шумадијском Сави, Зборник радова поводом 40. годишњице архијерејске службе др Саве (Вуковића), епископа шумадијског, Нови Сад 2001, 199–207; исти, Жича као архијерејско седиште, Манастир Жича, Зборник радова, Краљево 2000, 12.

[27] Преглед извора по појединим земљама биће дат у другој студији.

царском круном (1346) ковао новац са латинским натписом *REX RASIE – IMPERATOR ROMANIAE.*[28]

Касније, у XV веку, српски деспоти користе назив *Regnum Rasciae* у својим латинским канцеларијама. Они су за Угарску деспоти Краљевине Рашке, тако им се обраћају, чешће у скраћеном облику деспоти Рашке.[29] Византијска титула деспота, увек, само лична у своје време, сада се везује за име државе. Све се битно изменило. Турска епоха је била на видику.

Jovanka Kalić

REGNUM RASCIAE

La désignation de l'ancien l'Etat serbe médiéval comme le Regnum Rasciae, Regnum Rasse, remonte au couronnement royal du grand joupan Stefan Nemanjić en 1217, lorsque ce souverain coiffa la couronne envoyée par le pape Honorius III. Elle apparaît donc au lendemain de l'effondrement de l'Empire byzantin à la suite de la prise de Constantinople par les participants de la Quatrième croisade (1204). Le couronnement du premier roi serbe eut lieu dans l'église des Saints-Apôtres-Pierre-et-Paul à Ras (sis aux abords de Novi Pazar, ce sanctuaire est aujourd'hui connu sous le nom de Petrova crkva — église de St.-Pierre). Avant même 1217 cette église avait déjà joué un rôle notable dans l'histoire de la Serbie. Durant des siècles elle avait en effet abrité la chaire de l'évêque de Rascie, qui longtemps releva de l'archevêché d'Ochrid, alors que la place fortifiée de Ras faisait elle-même office de centre ecclésiastique et étatique de la Serbie au XIIème siècle. C'est notamment d'après son nom que l'Etat serbe est souvent appelé Royaume de Rascie dans les sources latines. Après l'instauration de l'archevêché serbe autocéphale (1219) et la construction du monastère de Žiča avec son église dédiée à l'Ascension du Christ, le roi de Serbie Stefan Nemanjić, plus connu comme Stefan le Premier Couronné, prescrit dans la charte de fondation de ce monastère (charte délivrée vers 1224) que cette nouvelle église serait le lieu de couronnement des futurs souverains de Serbie. Parallèlement l'église du monastère de Žiča devint le siège des archevêques de Serbie et acquit avec le temps un grand prestige dans le pays. Le rôle de saint Sava dans la fondation et la création de ce nouveau centre ecclésiastique fut d'un poids décisif.

---

28 *С. Димитријевић,* Хронологија Душановог царског новца, Историјски часопис 9–10 (1959), 117–119; *В. Иванишевић,* Новчарство средњовековне Србије, Београд 2001, 123–214, 24; *К. Јиречек,* Историја I, 258.

29 *L. Thallóczy — A. Áldásy,* Magyarország melléktartományainak oklevéltára (MHH 33), Budapest 1907, 61–63, 94–95 и др; уп. *А. Веселиновић,* Држава српских деспота, Београд 1995, 42–100.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 669.21/.23 : 339(497.11)(497.15)"13/14"

DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ

LES METAUX PRECIEUX DE SERBIE ET LE MARCHE EUROPEEN (XIVe–XVe SIECLES)*

Cet article se propose, en se fondant sur le matériel conservé dans les Archives de Dubrovnik (Raguse), d'offrir une vision plus complète de l'ampleur des exportations d'argent et d'or provenant de Serbie et d'argent provenant de Bosnie sur les marchés européens, ainsi que de la façon dont étaient organisées ces exportations. En l'occurrence, la majeure partie des métaux précieux originaires de Serbie et de Bosnie atteignait les marchés méditerranéens, avant tout en Italie et principalement à Venise, en transitant par Dubrovnik. Puis, depuis Venise, ils étaient injectés dans le système d'échange du marché européen du Moyen Age.

Les débuts de l'exploitation minière en Serbie médiévale et en Bosnie remontent au milieu du XIIIe et, respectivement, du XIVe siècle. Le développement de cette activité, qui enregistre un essor constant jusque vers le milieu du XVe siècle, a déjà fait l'objet de nombreuses études. Il en ressort notamment que l'exportation de l'argent et de l'or de Serbie et de l'argent de Bosnie se faisait à destination des marchés d'Europe occidentale.[1] Ce travail constitue donc une tentative visant, en se fondant sur le matériel conservé dans les Archives de Dubrovnik (Raguse), à offrir une vision plus complète de l'ampleur de ces exportations, ainsi que de la façon dont elles étaient organisées.

---

* Cet article est une version enrichie et complétée d'un article remis à l'Institut d'Etudes Balkaniques en 2000 en vue de son impression.

[1] *C. Jireček*, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Abhandlungen der königl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften VI Folge, 10 Bd., Prag 1879, 41–58; *Idem*, Staat und Gesellschaft im mittelalterischen Serbien, Studien zur Kulturgeschichte des 13–15. Jahrhunderts, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Bd. LVI, Wien 1912, 41–46; *M. Dinić*, Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni I–II, Beograd 1955; 1962; *D. Kovačević*, Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent. Annales, économies, sociétés, civilisations 2 (Paris 1960) 249–250; *S. Ćirković*, The Production of Gold, Silver, and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century, Beiträge zur Wirschaftsgeschichte, Bd. 2, Precious Metals in the Age of Expansion, Stuttgart 1981, 42–43; *S. Ćirković, D. Kovačević-Kojić, R. Ćuk*, Staro srpsko rudarstvo, Beograd, Novi Sad, 2002.

I

Les commerçants étrangers ont manifesté très tôt un vif intérêt pour les produits miniers serbes. Dès les années quatre-vingt du XIIIe siècle l'argent de Brskovo arrivait par intermédiaire des Ragusains et de commerçants de Kotor, à Dubrovnik, où il était acheté par des Vénitiens et vraisemblablement dirigé sur Venise.

Après une assez longue interruption les exportations d'argent à destination de Venise et, semble-t-il de Florence aussi, peuvent à nouveaux être suivies à partir des années vingt et surtout durant les années trente du XIVe siècle. Il s'agit de l'argent aurifère (Brskovo, Novo Brdo, Janjevo), contenant toutefois un faible pourcentage en or. C'est alors précisément l'époque où le marché européen souffrait d'un manque de métaux précieux en raison de la baisse de production des mines européennes et, d'autre part, à cause des grandes quantités écoulées en Orient. Le commerce et l'exportation de l'argent associaient les Ragusains et les commerçants de Kotor à ceux de Venise qui non seulement venaient traiter leurs affaires à Dubrovnik et Kotor, mais y résidaient souvent de façon durable. Une part non négligeable du commerce revenait également aux commerçants de Florence.[2] Enfin, on enregistre très tôt une exportation de l'argent en direction de l'Italie du sud, ayant pour contre-partie une importation de blé.[3]

Tandis que durant la première moitié du XIVe siècle le commerce et l'exportation de l'argent voit la participation des commerçants de Kotor, de Venise et de Florence, la deuxième moitié de ce même siècle voit la concentration de cette activité entre les mains des Ragusains. Leur présence sur les sites miniers de Serbie devient de plus en plus manifeste et avec le temps, surtout durant la seconde moitié du XIVe siècle, ils y fondent déjà des colonies. Le rôle des Ragusains revêt alors un double aspect. Ce sont eux qui achètent désormais la production des mines de Serbie et de Bosnie pour la placer ensuite sur le marché d'Europe occidentale.

Vers la fin du XIVe et au début du XVe siècle la majorité des mines serbes (environ 30) et bosniaques étaient actives, leur exploitation intensive s'est prolongée jusqu'au milieu du XVe siècle, moment où les pays serbes ont perdu leur indépendance pour tomber sous la domination ottomane. L'essor de cette activité est tout particulièrement fort après les années trente du XVe siècle et peut être mis en relation avec la poursuite du déclin de la production des mines d'Europe occidentale.[4]

---

[2] *R. Ćuk*, Srbija i Venecija u XIII i XIV veku, Beograd 1986, 100–104; *Eadem*, I rapporti economici fra Ragusa e Venezia nel Medio Evo, Ragusa e il Mediterraneo: Ruolo e funzioni di una Republica marinara tra Medioevo ed Età moderna, Bari 1990, 127–129.

[3] *J. Tadić*, La Puglia e le città dalmate nei secoli XII–XIII, Archivio storico pugliese, anno XIII, fasc. 1–4 (Bari 1960) 5; *B. Hrabak*, «Dubrovačko» srebro u Italiji i Kataloniji u XIV, XV i XVI veku, Istorijski glasnik 1–2 (1980) 59.

[4] *D. Kovačević*, Dans la Bosnie et la Serbie médiévales, 248–258; *M. Dinić*, Za istoriju rudarstva II, 90–92; *Eadem*, Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka, Godišnjak Društva istoričara BiH XVIII (1970) 257–263; *Eadem*, Priština u srednjem vijeku, Istorijski časopis XXII (1975) 49–56; *S. Ćirković*, The Production of Gold, Silver, and Copper, 50–51.

On sait que les contemporains étaient impressionnés par la richesse des mines de métaux précieux de Serbie et de Bosnie. Ainsi, par exemple, dans son récit de voyage le chevalier bourguignon Bertrandon de la Broquière dit en 1433 que Novo Brdo, célèbre mine d'argent et d'or, enregistre un revenu annuel de 200 000 ducats. Le chroniqueur turc Dursun-bey affirme que toute la Serbie n'est qu'une mine d'or et d'argent. Et il rapporte quasiment la même chose pour la Bosnie. L'historien byzantin Kritoboulos est allé encore plus loin en affirmant que la Serbie dépassait l'Inde par sa richesse en or et en argent.[5]

Toutes les exagérations des contemporains ne peuvent, certes, être prises en considération lors de l'évaluation, quelle qu'elle soit, de la production minière. Pourtant, selon les dernières recherches la production de métaux précieux dans les mines de l'Etat serbe médiéval ne pouvait être inférieure à 30 tonnes par an. Et elle dépassait probablement de loin ce chiffre, ne serait-ce que durant les premières décennies du XVe siècle.[6] Les évaluations concernant les sites miniers de Bosnie centrale sont de loin inférieures à ce chiffre.[7]

Parallèlement au séjour pour affaires de nombreux commerçants de Venise, Florence et Prato, Dubrovnik enregistre de plus en plus fréquemment l'installation durable de citoyens originaires de ces mêmes villes, avant tout intéressés par le commerce des métaux précieux. Toutefois, ceux-ci se contentent pour l'essentiel d'exercer leur commerce sur la côté même et n'ont qu'un rôle minime lorsqu'il s'agit de l'achat des métaux plus à l'intérieur des terres en Serbie et Bosnie. Parmi ceux-ci se trouvent aussi des Catalans, bien que ces derniers s'adonnaient principalement au commerce de la laine.

Par un concours particulièrement heureux de circonstances géographiques, politiques et autres, Dubrovnik est devenu le plus important des ports à l'ouest des Balkans et le principal intermédiaire dans le commerce de l'argent entre la Serbie, la Bosnie et la Méditerranée. Les Ragusains opéraient un véritable siège en règle des mines et des marchés avoisinants (Priština, près de Novo Brdo, par exemple). Plus une mine était importante et plus grande était sa production, plus on trouvait un grand nombre de Ragusains à proximité. De fait, la formation et la consolidation des colonies ragusaines s'avèrent être en fonction directe avec l'intensité de la production. Celles-ci atteignent donc leur plein épanouissement, notamment en Serbie, durant la première moitié du XVe siècle, période coïncidant précisement à l'essor maximum de la production minière.[8]

---

[5] Ibid., 50–52.

[6] *D. Kovačević-Kojić*, Les métaux précieux de Serbie et de Bosnie : estimation de la production (XIVe – XVe siècle), Die Tiroler Bergbau und die Depression der europäischen Montanwirtschaft im 14. und 15. Jahrhundert: Akten der internationalen bergbaugeschichtlichen Tagung Steinhaus — Bozen/ Bolzano (2004) 91.

[7] *Eadem*, O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni, Godišnjak Društva istoričara BiH XXXIV (1983) 121–122.

[8] *B. Krekić*, Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries, A. City between East and West, Norman/Okl. 1972; *Idem*, Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages, Variorum reprints, London 1980; *D. Kovačević-Kojić*, II commerco raguseo di terraferma nel Medio Evo, Ragusa e il

Si durant de nombreuses décennies l'exportation de l'argent ne semble avoir fait l'objet d'aucune restriction de la part des rois serbes et bosniaques, certains changements surviennent durant la première moitié du XVe siècle. Les rois bosniaques exigent l'apposition du sceau «bola» sur leur argent, soucieux de contrôler ainsi l'exportation de l'argent, y compris de l'argent serbe transitant par la Bosnie. Les mesures prises en Serbie par le despote Stefan Lazarević (1402–1427) étaient encore plus radicales. Le renforcement du pouvoir central lui a permis de s'opposer, dans la mesure du possible, à la situation privilégiée des Ragusains dans l'économie serbe. Cependant, en raison de la pression constante des Ottomans, ces mesures n'ont pas donné de résultats durables. D'autre part l'apparition et la formation de commerçants indigènes ne pouvait que difficilement remettre en question le prestige de Dubrovnik. Au contraire, le monopole de ces derniers se posait comme un entrave à toute activité commerciale des gens du pays qui, de ce fait, n'accordaient qu'une place mineure au commerce de l'argent dans leurs affaires. Ce n'est que plus tard, à l'époque du despote Đurađ Branković (1427–1456) que les Turcs ont concrétement empêcher l'exportation de l'argent extrait dans la partie méridionale de l'Etat serbe, exigeant qu'il soit dirigé sur le trésor du sultan.[9]

Les documents commerciaux de teneur diverse mentionnent souvent l'argent (argentum), l'argent fin ou l'argent blanc (argentum finum, argentum blanchum), ainsi que l'argent plicho (argentum plicho) de Bosnie, les différences de qualité s'exprimant aussi dans le prix du litre d'argent. On sait ainsi que l'argent de Srebrenica était meilleur marché que l'argent fin, alors que l'argent plicho de Bosnie avait le plus bas des prix.[10] On ne peut toutefois établir clairement, à leur lecture, si les différences entre l'argent de Serbie, de Srebrenica et de Bosnie résultaient de différentes qualités du minerai même ou différents degrés de raffinement, ou des deux à la fois. Le commerce de l'argent aurifère (argentum de glama, argentum che tiene oro, argentum indoratum) provenant des mines serbes de Brskovo, Novo Brdo et de Janjevo, représentait également une activité très prospère.[11]

Le raffinement de l' argent et des autres métaux, ainsi que la séparation de l'or de l'argent s'effectuaient, dans un premier temps à Venise, puis, par la suite, à Dubrovnik et Kotor, ainsi qu'en Serbie. Parallèlement on note une fluctuation du pourcentage d'or renfermé dans l'argent aurifère. Au XIVe siècle il avoisinait 1–5 % alors que durant la première moitié du XVe siècle il approcha parfois un quart à la

Mediterraneo: Ruolo e funzioni di una republica marinara tra Medioevo ed Età moderna, Bari 1970, 61–78; *M. Spremić*, Le relazioni tra Ragusa e l'Italia meridionale nel Medioevo, Ragusa e il Mediterraneo, 101–103; *R. Ćuk*, I rapporti economici fra Ragusa e Venezia, 115–129.

[9] *D. Kovačević*, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1961, 103; *A. Veselinović*, Zabrane i prekidi trgovine u Srbiji u doba Despotovine, Istorijski glasnik 1-2 (1983) 25–42; *M. Spremić*, Despot Đurađ Branković i njegovo doba, Beograd 1994, 624–628.

[10] *D. Kovačević-Kojić*, Trgovačke knjige braće Kabužić (Caboga) 1426–1433, Spomenik SANU CXXXVII, Odeljenje istorijskih nauka 11 (1999) passim; *Eadem*, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, 167–169.

[11] *S. Ćirković*, The Production of Gold, Silver, and Copper, 45; *D. Kovačević-Kojić*, Nikola Tvrtka Glavić i Nikola Živolinović u trgovačkim knjigama braće Kabužić, Istorijski časopis XL–XLI (1991) 9.

suite de la découverte de gisements plus riches. En plus de l'argent aurifère la Serbie exportait aussi de l'or pur, courant et fin (oro fino).[12]

Les Ragusains organisaient eux-mêmes le transport de l'argent des mines serbes et bosniaques ou bien se joignaient personnellement aux caravanes qui le transportaient. Sa valeur ne les incitaient guère à le confier le coeur léger à des mains étrangères. L'argent était exporté sous forme de pièces plus ou moins grandes (pezza, peça) ou en liasses (ligatio) de six feuilles ou plus, de poids différents. L'argent exporté en Italie par bateaux était de préférence en liasses. Le nombre de celles-ci dépendait de l'importance de l'expédition.

Une partie de l'argent parvenant à Dubrovnik y restait après sa transformation en bijoux, monnaie et autres objets décoratifs. Par ailleurs certaines sources font état d'une exportation de métaux précieux en direction du sud. Cependant, les liens économiques de l'Etat serbe avec le monde byzantin étaient sans commune mesure avec ceux entretenus avec les pays occidentaux. En fait, la majeure partie de l'argent était exportée vers d'autres directions à l'étranger, en transitant par Dubrovnik et dans une moindre mesure par Kotor, par les ports de Zeta, où par ceux de l'embouchure de la Bojana, du Drim ou de la Neretva. Les Ragusains l'exportaient dans tout le bassin méditerranéen depuis Alexandrie jusqu'à Barcelone, y compris en Grèce et dans le Levant. Il est bien connu aussi que les Ragusains, qui entrenaient des relations commerciales autant avec les mines serbes qu'avec les villes du sud de la Hongrie, écoulaient en Hongrie une certaine quantité d'argent d'où une partie poursuivait également en direction de l'Europe occidentale.[13] En Catalogne l'argent était échangé contre de la laine, principalement par l'intermédiaire des Florentins. Ansi l' argent était exporté en Catalogne à traverse de l'Italie du sud et de la Sicile. La laine venant des Pyrénées était payée en argent à Dubrovnik même.[14]

Il n'en reste pas moins que la majeure partie du métal d'argent était exporté sur l'Italie. L'argent de Dubrovnik était vendu en Italie du sud, à la Monnaie Royale de Naples, tandis que l'or servait surtout à l'achat de céréales, en particulier dans les Pouilles et en Sicile.[15] L'argent était également dirigé sur la Toscane, puis Pesaro, Rimini, Ancône. Depuis les Marches il poursuivait son chemin vers Florence, mais on note aussi le départ de bateaux faisant voile sur Alexandrie.[16] En général, les Florentins achetaient l'argent à Dubrovnik même, par le biais de transactions directes

---

[12] *I. Voje*, Argentum de glama, Istorijski časopis XVI—XVII (1970) 23–24; *S. Ćirković*, The Production of Gold, Silver, and Copper, 48.

[13] *M. Spremić*, Der Metallexport Ragusas vom Balkan in den Mittelmeerraum im 14/15 Jahrhundert, Die Tiroler Bergbau und die Depression der europäischen Montanwirtschaft im 14. und 15. Jahrhundert: Akten der internationalen bergbaugeschichtlichen Tagung Steinhaus — Bozen/Bolzano (2004) 206.

[14] *Idem*, Dubrovnik e gli Aragonesi 1442–1495, Palermo 1986, 273–281; *B. Hrabak*, „Dubrovačko" srebro u Italiji i Kataloniji, 74–75; *N. Fejić*, Les Catalans à Dubrovnik et dans le bassin adriatique à la fin du Moyen Age, Anuario de estudios medievales 24, Barcelona 1994, 446–449.

[15] *M. Spremić*, Il regno di Napoli aragonese e l' argento balcanico, Archivio storico per le provincie napolitane, 13 (1974) 203–212.

[16] *D. Maliković*, Dubrovnik i Ankonska Marka 1420–1620, Priština 1995, 180–182; *P. Rokai*, Dubrovnik i Ankonitanska Marka u srednjem veku, Novi Sad 1955, 141–143.

avec les commerçants ragusains. C'était également le cas, plus fréquemment encore, des commerçants de Venise, puis de Prato, ainsi que de certaines autres villes italiennes.[17]

Le plus important client pour les exportations était Venise en tant que le plus gros marchés pour le métal d'argent, non seulement venant des Balkans, mais aussi de Hongrie et d'Allemagne. Afin de s'assurer des quantités d'argent aussi importantes que possible la Signoria a adopté en 1407 une décision stipulant que tout citoyen de Venise était tenu d'acheminer toutes les quantités d'argent acquises à Venise et de les remettre à l'atelier de frappe. Tout bateau vénitien effectuant le transport de l'argent des Balkans vers d'autres destinations encourait une amende de 500 ducats. Le gouvernement de Venise s'efforçait d'établir un monopole sur la circulation des métaux précieux, en premier lieu par sa politique douanière. En 1422 il décida d'imposer toutes les marchandises exportées depuis la Dalmatie vers n'importe quel autre port: les taxes de douane perçues égalaient celles alors perçues sur les marchandises entrant à Venise.[18] Après 1358 Dubrovnik ne se trouvait plus sous la domination directe de Venise mais leurs liens économiques restaient très instenses, notamment s'agissant du commerce des métaux précieux provenant de Serbie et de Bosnie.[19]

Le transport depuis Dubrovnik jusqu'à Venise, ou vers d'autres pays, était le plus souvent effectué par des bateaux de Dubrovnik. On note pourtant certains cas où ce sont des bateaux vénitiens qui viennent charger les expéditions d'argent à Dubrovnik même.[20] Plus tard, afin de rendre la navigation plus sûre, le gouvernement de Dubrovnik organisa le transport du métal précieux sur des bateaux appartenant à la ville. Ces bateaux, courriers rapides, n'étaient pas autorisés à transporter des commerçants ou d'autres voyageurs, l'argent jouissait ainsi d'un privilège particulier. Le prix du transport par bateaux (nolo) était (1451) d'une pièce (gros) par litre d'argent.[21]

---

17. *M. Popović*, La penetrazione dei Pratesi a Dubrovnik (Ragusa) nella prima metà del XV secolo, Archivio storico italiano 177 (1959) 503–521; *D. Kovačević*, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, 91–93; *J. Tadić*, Istorija Dubrovnika do polovine XV veka, Istorijski časopis XVIII (1971) 13–44; *I. Voje*, L'attività dei commercianti italiani a Ragusa nel Medioevo (sec. XIV–XV) e il loro adattamento alle nouve condizioni di vita. 1 rapporti demografici e popolativi, Roma 1981, 114–117; *B. Krekić*, Italian Creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade, Thirteenth through Fifteenth Centuries, New Haven, Conn., 1979, 241–254 (= VR), Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages, VIII, London 1980; *Idem*, Contributions of Foreigners to Dubrovnik's Economie Growth in the Late Middle Ages, Viator 9 (Berkley / Los Angeles 1976) 375–394 (= VR), Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages, XIX, London 1980.

18 *J. Tadić*, O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme renesanse, Zgodovinski časopis. Kosov zbornik 6–7 (1952–1953) 552–553; *R. Ćuk*, I rapporti economici fra Ragusa e Venezia, 121–122.

19 *B. Krekić*, Le relazioni fra Venezia, Ragusa e le popolazioni serbo-croate, Venezia e il Levante fino al sec. XV, vol. I, Florence 1973, 389–401 (= VR), Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages, IV, London 1980.; *R. Ćuk*, I rapporti economici fra Ragusa e Venezia, 116–119.

20 *D. Kovačević*, Dans la Serbie et la Bosnie médiévales, 256.

21 *B. Hrabak*, „Dubrovačko" srebro u Italiji i Kataloniji, 66. L'assurance pour l'argent à Venise était Arois pour cent. *D. Kovačević-Kojić*, Trgovačke knjige braće Kabužić (Caboga), 93, 273, 334.

De nombreux navires catalans se rendant à Venise faisaient sur leur route escale à Dubrovnik, mais on ne sait si à cette occasion ils chargeaient de la marchandise pour la transporter plus loin. D'autant plus intéressante est par conséquent la donnée des livres de comptes des frères Caboga qui fait état d'un transport d'argent, de Dubrovnik à Venise, par un navire catalan. En l'occurrence le 22 août 1431 fut expédié en direction de Venise (viagio di Venexia) par le navire de ser Piero Maurin (Maurino) Chatalano une cargaison d'argent de 52 litres, 7 onces et 2 saggii, d'une valeur de 395 ducats et 15 grosses pour la remettre à ser Antonio di Bon. Ser Antonio di Bon a vendu cet argent à Venise pour la somme de 413 ducats et 24 grosses.[22] Outre cela, ser Antonio di Bon, à la demande de Goan Bruglo, lui aussi Catalan vivant à Dubrovnik, a honoré à ser Piero Maurino une lettre de change d'une valeur de 800 ducats. Il s'agissait vraisemblablement du transport d'une quantité encore plus importante de marchandise.[23]

Les livres de comptes des frères Caboga font également état du prix du transport par voix terrestre. En l'occurrence, pour un transport d'argent de Serbie à Dubrovnik on a versé le 12 août 1429, 4 grosses par litre. Il s'agissait d'argent aurifère.[24]

II

S'agissant des exportations la question qui s'impose ici est celle portant sur les quantités d'argent qui étaient expédiées vers l'Occident par diverses voies. Nous savons ainsi, par exemple, que le roi bosniaque Tvrtko II envoya en 1430 à Dubrovnik de l'argent pour une valeur de 30 000 pièces d'or accompagnée de la demande de négocier sa vente à Venise, afin de pouvoir verser son tribut aux Turcs. Quelques années plus tard un groupe de Ragusains s'est rendu en 1434 en Bosnie, plus précisément à Visoko, dans l'intention d'acheter près d'une demie tonne d'argent.[25] Le différend serbo-ragusain de 1419 est également bien connu, lorsque le despote serbe Stefan Lazarević donna l'ordre de saisir une grande caravane transportant au moins 1 200 litres d'argent, qu'un groupe de commerçants de Dubrovnik exportait de Novo Brdo.[26] Et il ne s'agit pas là des seules données connues. Pourtant, malgré l'existence de sources détaillées et diverses il n'est pas possible de définir avec plus de précision l'exportation annuelle dans son ensemble, et nous ne pouvons qu'avancer des hypothèses.

A cette fin les livres du contrôleur de l'atelier de frappe de Dubrovnik revêtent une importance particulière, même si pour le Moyen Age nous ne disposions que du registre de l'année 1422. On y trouve consignées toutes les quantités d'argent correspondant à un pourcentage de 6% que les commerçants, à l'exception des

---

22 *D. Kovačević-Kojić*, Trgovačke knjige braće Kabužić (Caboga), 118, 283, 314, 315, 316, 317.

23 Ibid., 118, 316, 317.

24 Ibid., 80, 232, 12. VIII 1429.

25 *Eadem*, O rudarskoj proizvodnji, 120.

26 *M. Dinić*, Za istoriju rudarstva II, 54.

Vénitiens, étaient tenus, selon le règlement de 1421, d'échanger en monnaie ragusaine à l'atelier de frappe afin d'obtenir l'autorisation d'exporter.[27]

Selon ces informations il a été établi que l'exportation de l'argent de Serbie et de Bosnie ayant transité par Dubrovnik s'élevait en 1422 de 5 672 kg (seuil inférieur) c'est-à-dire à un peu plus de cinq tonnes et demi.[28] D'autre part des informations dignes de foi indiquent que le règlement de 1421 concernant le fort pourcentage de 6% n'était pas respecté en pratique. Les livres de comptes des frères Caboga (Kabužić), font état d'un pourcentage de 0,5% qui aurait été régulièrement appliqué dans la pratique courante.[29] Compte tenu de ce pourcentage l'exportation de l'argent par Dubrovnik pourraient avoir largement dépassé les cinq tonnes et demi mentionnées.

A la différence de tous les commerçants mentionnés dans le registre de l'atelier de frappe, ainsi que des autres personnes prenant part au commerce de l'argent, la maison des frères Caboga est la seule pour laquelle il est possible d'établir un volume d'affaires. En l'occurrence, ce chiffre ressort de leurs livres de comptes (1426–1433), le plus ancien exemplaire conservé de double comptabilité sur l'espace des Slaves du Sud.

Entre décembre 1426 et novembre 1433 les frères Caboga ont acquis en Serbie et en Bosnie, par leurs agents d'affaires, la quantité de 10 613 litres, soit en mesures actuelles 3 480 kg d'argent, représentant une valeur d'environ 100 000 pièces d'or. Excepté une quantité négligeable, environ 200 kg, provenant de Bosnie, tout le reste venait de l'Etat serbe. Parmi les quantités mentionnées nous trouvons 565 kg d'argent aurifère d'une valeur de 38 000 pièces d'or.[30]

Par ailleurs les données relatives aux diverses quantitées d'argent acquises et négociées figurent à trois endroits dans les livres de comptes des frères Caboga: lors de leur exportation de Serbie et de Bosnie, puis lors du transport de ces mêmes quantités de Dubrovnik aux marchés italiens, ainsi qu'au moment du règlement de leurs obligations légales envers l'atelier de frappe ragusain, condition pour l'obtention de l'autorisation d'exportation. Tout cela ne fait que confirmer l'authenticité de ces données.

Pour la question traitée ici, on note toute l'importance du fait qu'il nous est possible d'établir, pour les frères Caboga, la moyenne annuelle de leurs exportations d'argent provenant de Serbie et de Bosnie. Celles-ci s'élevaient à 580 kg. Ce faisant il convient de tenir compte que les frères Caboga se rangeaient parmi les commerçants ragusains moyennement aisés. Etant donné ce chiffre de 580 kg correspondant à la moyenne annuelle de leurs exportations et certaines estimations

---

27. *Idem*, Iz Dubrovačkog arhiva II, Beograd 1963; *Idem*, Dubrovačka kovnica u 1422. godini, Istorijski glasnik 1–2 (1976) 81–90.

28 *S. Ćirković*, Dubrovačka kovnica i proizvodnja srebra u Srbiji i Bosni, Istorijski glasnik 1–2 (1976) 91–97; *Idem*, The Production of Gold, Silver, and Copper, 53.

29 *D. Kovačević-Kojić*, Trgovačke knjige braće Kabužić (Caboga), 173, 191, 209, 284, 294, 302, 323.

30 Ibid., 14.

selon lesquelles une quarantaine de commerçants de Dubrovnik réalisaient la même moyenne, les chiffres ainsi obtenus ont permis à Jorjo Tadić d'avancer l'hypothèse que la quantité d'argent exportée de Serbie et de Bosnie vers les marchés internationaux, par intermédiaire des Ragusains, était de 25 tonnes, ce qui représentait à l'époque la contre-valeur d'environ 500 000 ducats.[31]

Lors de ces évaluations il convient de ne pas perdre de vue qu'outre les Ragusains, la pratique de ce commerce impliquait également des Vénitiens qui n'avaient obligation de déclarer les quantités exportées à l'atelier de frappe de Dubrovnik. Par ailleurs nous ne disposons d'aucune informations sur les quantités d'argent passées en contrebande de diverses manières. Nous avons déjà mentionné que l'argent parvenait également sur les marchés d'Europe occidentale depuis Kotor et d'autre ports sis aux embouchures de la Bojana, du Drim et da la Neretva et aussi en transitant par la Hongrie.

Il est évident que l'argent serbe n'était pas la seule marchandise écoulée par Dubrovnik et qu'au XVe siècle les activités d'exportation ne se faisaient pas exclusivement par Dubrovnik. Pour cette raison l'exportation de l'argent provenant des mines de Serbie et de Bosnie devait dépasser toutes nos hypothèses actuelles, fondées sur les seules données conservées dans les Archives de Dubrovnik.

Les données fournies par les livres de comptes des frères Caboga confirment incontestablement que la majeure partie de l'argent serbe était, dès son arrivée à Dubrovnik, expédiée plus loin, vers les marchés d'Italie et en premier lieu à Venise. Ainsi les frères Caboga ont expédié 93% du total de leurs exportations (3 480 kg) en Italie, dont ca 88% à Venise (3 056 kg), comme l'indique la formule «viago di Venexia», et très peu dans la province des Marches (Fermo 4% et un envoi à Pesaro). Donc, la maison de commerce des frères Caboga a exporté à Venise plus de trois tonnes d'argent (3 056 kg).

Comme nous l'avons déjà signalé sur les 3 480 kg d'argent que les frères Caboga ont exportés en quatre, il y avait au total 565 kg d'argent aurifère, soit 141 kg par an. D'après les données précisément consignées pour chaque expédition, le pourcentage d'or dans un litre d'argent aurifère avoisinait 25%, de sorte que les 565 kg exportés en quatre ans par les frères Caboga, renfermaient environ 141 kg d'or. Par conséquent, les seuls frères Caboga ont exporté annuellement environ 35 kg d'or obtenus à partir de l'argent aurifère. Il convient d'attirer l'attention sur le fait que l'argent aurifère n'était exporté presque exclusivement qu'à Venise (environ une demie tonne). En plus de cela, durant cette même période, ils ont envoyé à Venise environ six kilogramme d'or pur, courant et fin (oro fino).[32]

Comparées à d'autres sources sur le commerce des métaux précieux les données des livres de comptes des frères Caboga ont l'avantage de permettre au chercheur de suivre un envoi d'argent depuis son achat en Serbie ou Bosnie, jusqu'à son arrivée sur le marché de Venise en passant par Dubrovnik. Ainsi, par exemple,

---

[31] *J. Tadić*, Privreda Dubrovnika i srpske zemlje u prvoj polovini XV veka, Zbornik Filozofskog fakulteta X-1 (Beograd 1968) 531.

[32] *D. Kovačević-Kojić*, Trgovačke knjige braće Kabužić (Caboga), 14, passim.

nous apprenons que la même quantité d'argent aurifère, mesurée en litres de Dubrovnik, était mesurée, lors de la vente à Venise, en marques vénitiennes. Le pourcentage d'or était établi en carats par marque.[33]

Certaines inscriptions relatives aux expéditions d'argent comportent parallèlement le prix d'achat de l'argent en Serbie ou Bosnie, exprimé surtout en perpères et groschen et, sa valeur à Dubrovnik exprimée en ducats et groschen. Les prix en ducats précisent souvent la valeur du ducat. Si toutes ces données ne sont pas consignées simultanément, ils est possible de les déduire de façon indirectement. Le prix de vente à Venise est noté dans la facture «viago di Venexia». Dans celle-ci, la monnaie utilisée pour exprimer le prix d'une marque vénitienne d'argent est le solide et le dinar. Il faut mentionner que tous les comptes sont exprimés en ducats et grosses. Par ailleurs certaines transactions sont faites en bolognini ou d'autres monnaies.

Les frères Caboga consignaient tous leurs revenus, frais et pertes, ce qui autorise certaines conclusions d'ordre général. Ainsi, certaines données contenues dans leurs livres de comptes indiquent les profits que les Caboga ont réalisé sur certaines marchandises, y compris sur le commerce de l'argent. Selon le calcul de Jorjo Tadić les profits réalisés par les frères Caboga sur leurs envois à Venise de l'argent provenant des mines serbes ou bosniaques, représentaient environ 10% par envoi. Chaque opération durait environ trois mois, si l'on inclut le délai pour la réception du règlement en ducats à Dubrovnik, qui parvenait par le bateau qui avait acheminé l'envoi à Venise, Fermo ou Pesaro. Compte tenu qu'une même somme pouvait être réinvestie dans un nouvel envoi d'argent au moins trois fois par an, le profit net des frères Caboga au cours d'une année atteignait 30% au moins.[34] D'aussi importants profits devaient constituer une forte attraction pour les commerçants ragusains et les inciter à se lancer dans le commerce de l'argent en tant qu'intermédiaires.

III

De nombreux Ragusains s'adonnaient à des activités commerciales en tant qu'intermédiaires, et en premier lieu à l'exportation d'argent entre la Serbie et la Bosnie, d'une part, et les centres économiques de Méditérannée, notamment d'Italie. Nous sommes le mieux informés sur ces activités complexes grâce aux livres de comptes des frères Caboga. Leur commerce s'effectuait par le biais de nombreux partenaires d'affaires. C'étaient, à Dubrovnik même, non seulement des gens du pays, de la ville et des environs, mais aussi les ressortissants d'autres villes du littoral, en particulier ceux de Kotor. Les Ragusains coopéraient également avec des étrangers, de plus en plus présents à cette époque dans la vie économique de

33 *Eadem*, Trgovačke knjige braće Kabužić (Caboga), 225, 305, 312.

34 *J. Tadić*, Privreda Dubrovnika i srpske zemlje, 529.

Dubrovnik. Les Vénitiens y jouaient un rôle primordial, mais on y trouvait aussi des Catalans, des commerçants de Prato, de Pesaro, de Florence et d'ailleurs.

Les frères Caboga disposaient d'un vaste réseau de partenaires d'affaires, plus particulièrement en Serbie, alors qu'il était moins dense en Bosnie. Il s'agissait de membres des colonies de Dubrovnik installés à proximité des mines et des marchés, où ils vivaient et s'adonnaient au commerce. Ainsi, par exemple, Nikola, fils de Tvrtko Glavić, et Nikola Živolinović, partenaires des Caboga, qui ont longtemps résidé à Priština, célèbre marché pour le commerce des métaux précieux provenant des mines voisines, et de Novo Brdo en particulier. Ces deux commerçants ont fourni, ensemble ou individuellement, aux frères Caboga de 1429 à 1432, environ 421 kg d'argent aurifère d'une valeur de 31 290 ducats. Nikola Živolinović a personnellement acheminé l'argent destiné à être vendu à Venise. Les autres commerçants en faisaient souvent de même.[35]

Les frères Caboga avaient également de nombreux coopérants dans certaines villes italiennes, surtout à Venise, notamment des Ragusains rattachés par leurs affaires aux marchés ou aux commerçants locaux. Parmi ceux-ci figurait, par exemple, Luka Milanović qui a résidé plusieurs années à Venise, où il est décédé, où il est plus particulièrement connu pour ses activités commerciales prospères entre Venise et l'arrière-pays de Dubrovnik.[36] Un second exemple nous est offert par Christofor Alberti, originaire de Venise, qui, avec son frère Ivan, a été durant de nombreuses un collaborateur des frères Caboga, Ivan (Johannes) étant actif dans les terres serbes et Christofor à Venise. Ce dernier receptionnait l'argent à Venise, dont il se chargeait de la revente. D'une lettre qu'il a adressée en 1431 aux frères Caboga à Dubrovnik il ressort qu'il assurait l'expédition de l'argent fin (argento fino), ainsi que de la cire et de l'étain sur Tan et la Syrie. Ainsi, par le biais de Venise, l'argent serbe parvenait jusqu'aux lointains marchés du Levant.[37] Dans l'Annexe du Grand livre des frères Caboga est conservée une dizaine de lettres. Il s'agit avant tout de lettres de leurs partenaires, surtout de Venise, qui présentent des factures et fournissent de nombreux détails intéressants sur leurs affaires communes.[38] Il s'agit là d'ailleurs de noms bien connus, que l'on retrouve dans diverses inscriptions relatives aux affaires des frères Caboga dans leurs livres de comptes. Ainsi établi, le pont entre les Balkans et le marché économique européen a été maintenu avec succès jusqu'à son interruption à la suite de la conquête turque des Etats serbe et bosniaque.

En guise de conclusion il convient de souligner qu'il n'est pas possible de définir de façon plus précise l'ampleur des exportations de métaux précieux depuis la Serbie et la Bosnie en direction des marchés européens. Le matériel conservé dans

---

35 *D. Kovačević-Kojić*, Nikola Tvrtka Glavić i Nikola Živolinović, 5–18.

36 *R. Ćuk*, Delatnost dubrovačkog trgovca Luke Milanovića dvadesetih godina XV veka, Istorijski časopis XXXVIII (1991) 19–30.

37 *Eadem*, Porodica Alberto (Bono) u Dubrovniku u poznom srednjem veku, en presse dans le même Recueil des travaux.

38 *D. Kovačević-Kojić*, Pismo Bartolomeja Zopija i Frančeska Ardovinija braći Kabužić u Pezaru 26. jula 1426. godine, Mešovita građa. Miscellanea XXII (2004), 111–116.

les Archives de Dubrovnik n'en permet pas moins d'en conclure que celles-ci portaient sur de très grandes quantités. Au sein de ce matériel abondant on remarque par leur contenu et l'importance des informations apportées les livres de comptes de frères Caboga. Ces registres nous apportent nombres de nouvelles données qui permettent de repousser dans une large mesure les estimations antérieures sur l'ampleur de cette exportation. Simultanément, les données contenues dans les livres de comptes des frères Caboga attestent que Venise étaient le plus important marché pour les métaux précieux provenant de Serbie et de Bosnie. Depuis Venise ces métaux participaient sans aucun doute à un vaste processus d'échange sur l'ensemble du marché européen. Toutes les suppositions antérieures relatives à l'importance exceptionnelles de l'argent et de l'or de Serbie et l'argent de Bosnie sur le marché européen au Moyen Age trouvent ici une nouvelle confirmation.

Десанка Ковачевић-Којић

ПЛЕМЕНИТИ МЕТАЛИ СРБИЈЕ И БОСНЕ И ЕВРОПСКО ТРЖИШТЕ (XIV–XV ВИЈЕК)

Овај рад представља покушај да се на основу грађе из Дубровачког архива потпуније сагледа обим извоза сребра и злата из Србије и сребра из Босне, начин на који је тај извоз био организован, као и тржишта гдје је усмјераван.

Страни трговци, а међу њима највише Дубровчани, већ од осамдесетих година XIII вијека испољавали су интересовање за српске рударске производе. Док су у трговини и извозу сребра у првој половини XIV вијека учествовали Которани, Млечани и Фирентинци, у другој половини истог вијека поменуте послове обављали су највећим дијелом Дубровчани. Постепено је дошло до формирања дубровачких насеобина на српским и босанским рудницима чији број и јачина нагло расту у првој половини XV вијека. Дубровчани постају главни посредници у извозу племенитих метала из Србије и Босне на тржишта Медитерана. Највећи дио извозио се у Италију, у првом реду у Венецију.

Иако није могуће прецизније утврдити обим извоза племенитих метала из Србије и Босне на европска тржишта, грађа из Дубровачког архива намеће закључак да се радило стварно о великим количинама. У мноштву ове грађе својим садржајем и значајем обавјештења издвајају се трговачке књиге браће Кабужић. Оне нуде нова сазнања која помјерају знатно навише раније процјене о обиму овога извоза. Браћа Кабужић извезли су из Србије и Босне од децембра 1426. до новембра 1433. године у данашњим мјерама 3 480 kg сребра у вриједности од око 100 000 дуката. У наведеним количинама налазило се 565 kg гламског сребра у вриједности од 38 000 дуката, а проценат злата у једној литри

кретао се око 25%. Од укупног извоза сребра компаније браће Кабужић (3 480 kg), за Венецију (viago di Venexia) отпремљено је чак 88% (3 056 kg). Поред тога, у овом периоду они су послали у Венецију око 6 kg чистог злата, обичног и финог (oro fino).

Браћа Кабужићи су, као и остали Дубровчани, организовали трговину преко многобројних партнера у Дубровнику, нарочито у Србији и знатно мање у Босни. Такође су имали бројне сараднике у појединим италијанским градовима, посебно у Венецији, било да се ради о Дубровчанима или о локалним италијанским трговцима.

На основу досадашњег излагања се види да је Венеција била најважније тржиште за племените метале из Србије и Босне. Из Венеције су укључивани у ширу размјену европске трговине. Све раније претпоставке о истакнутом значају сребра и злата из Србије и сребра из Босне у европској трговини средњег вијека, овим добијају додатну потврду.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 726(497.11)"13"

ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

СМИСАО ГРАЂЕЊА ПО УЗОРУ. ПРИМЕРИ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ XIV ВЕКА

Предмет рада су остварења у српској архитектури XIV века, у чијем се програму за узор узима царски маузолеј у Цариграду, јужна црква Христа Пантократора. По њему је саграђена велика задужбина цара Стефана Душана, Св. Арханђели у Призрену. Призренска црква затим постаје узор по коме је саграђена црква Св. Богородице у Матејичу. Особена је трансформација узора у изградњи Псаче, чији је основни образац била црква у Леснову.

Понављање одређеног архитектонског решења у сакралној средњовековној архитектури било је основ за стварање закључка о школи по територијалним и хронолошким одредницама. Важан чинилац при томе била су стилска обележја. У ширим оквирима, независно од времена грађења, стила и територијално политичке области, понављање истог бележи се као типологија, која је узимана у обзир у старијој историографији као пут за повезивање споменика на међусобно удаљеним подручјима.

Настајање целине у хронолошком и стилском смислу било је плод уважавања програма у битним одредницама, у сличним духовним и културним оквирима, унутар одређене области. Архитектура се у историји уметности наводила по именима области или земаља у којима је, уз опште оквире стваралачког рада, настајала и у стилском смислу. Посебне жеље или захтеви ктитора, односно средине у улози ктитора, делимично су мењале наслеђени програм, без битног утицаја на његову основу. У токовима који су се тако образовали издвајала су се она дела ктитора у којима је требало успоставити слику угледања на посебан узор. У одговарајућим поступцима обично се виде разлози идеолошке природе.

Главни ток монументалне српске архитектуре, рашке архитектуре, или школе, грађен је на програму простора који је истрајно поштован. Једнобродна куполна црква, по замисли византијског порекла, у спољној обради под утицајем романике, поштована је као основни образац.[1] Студеница као гробна заду-

[1] В. *V. Korać*, Les églises à nef unique dans l'architecture byzantine des XIe et XIIe siècles, Zograf 8, Beograd 1977, 10–14.

жбина оснивача династије била је наглашен узор. Програм простора, довршен у Жичи био је основ за грађење, и само у појединостима је прилагођаван замислима потоњих ктитора.[2]

Усмерење земље ка Византији снажно је утицало на монументалну архитектуру. У том смислу однос дела према узору производи особена решења. У време када се гради по концепцијама прихваћеним из византијске архитектуре, Бањска, са црквом Св. Стефана наставља ток образован у XIII веку у рашкој архитектури. Архиепископ Данило II, који се за краља Милутина, ктитора, стара о изградњи Бањске, изреком каже да је црква саграђена по узору на Студеницу.[3] Очигледно је да је велики углед Немањине задужбине био разлог да се Студеница узме за узор при изградњи гробне цркве краља Милутина. Разумљиво је питање односа дела према узору. У досадашњим написима тај је однос тачно оцењен.[4] У основном простору настављен је ток рашке архитектуре, уз специјалне додатке, првенствено у западном делу грађевине. У спољној обради у Бањској се истиче снажан утицај италијанске романике, у решењу, чији су извори у тосканској архитектури. Студеници као узору најближи су портали и прозори, посебно трифора на апсиди. Свечани улаз у храм је био најнепосредније подсећање на Студеницу. Представа о узору је добила симболично значење, што значи да је треба укључити у одавно прихваћен појам архитектонске иконографије.

Други велики храм у коме се настављају замисли претходне српске архитектуре, саграђен у време усмерења на византијску архитектуру, јесте црква Св. Спаса у Дечанима. На њему се види наглашено обележје романскоготске архитектуре, тада владајућег тока у градитељству Поморја.[5] Традиционалан рашки простор уклопљен је у схему насталу по узору на романске приморске базилике. Традиција рашке архитектуре наставила се у свечаним порталима и прозорима, иако у писаним изворима није посебно забележена замисао да је Студеница била узор. Особеност храма у Дечанима је патрон, свакако преузет од цариградског храма Св. Христа Пантократора, у чијем је манастиру ктитор Дечана био заточен.[6]

У следећој владарској задужбини, призренској цркви Св. Арханђела непосредно је усмерење на цркву цариградског манастира Пантократора. Душанова задужбина је саграђена по узору на јужну цркву манастира Пантократора.[7] Тиме је прекинут дотадашњи пут на коме владарске задужбине заснивају своју основну просторну замисао према текућој домаћој традицији. Истрајали су је-

---

[2] За преглед рашке архитектуре в. *А. Дероко*, Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, Београд 1962 (друго издање), 47–117.

[3] В. Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II, Издање СКЗ, коло XXXVIII, број 257, Београд 1935, 112–114.

[4] В. *М. Шуӣуӣ*, Манастир Бањска, Београд 1989, са прегледом претходне литературе.

[5] *В. Кораћ*, Градитељска школа Поморја, Београд 1965, 200–207.

[6] Уп. *С. Ћирковић*, у Историја српског народа I, Београд 1981, 464.

[7] В. *В. Кораћ*, Свети Арханђели, Душанов царски маузолеј, Глас САНУ CCCLXXXIV, Одељење историјских наука књ.10, Београд 1993, 193 и даље.

дино облици спољне обраде, који се у идеалном смислу на Св. Арханђелима могу реконструисати према очуваним остацима.[8] Прави разлог за одлуку о грађењу задужбине по угледу на чувену цариградску цркву био је очигледно идеолошке природе. Цариградски манастир Христа Пантократора дело је чланова комнинске династије. Јужну цркву је подигла императорка Ирена (1118–1124), северну Јован II (пре 1136). У северном периметралном простору јужне цркве уграђена је капела посвећена арханђелу Михаилу, намењена сахрањивању чланова династије. У Пантократору се сахрањују и Палеолози.[9] Импресивно делује сазнање да је цариградска црква најнепосредније узета за план призренског храма. У правом смислу понављање грађевине сложене структуре у новом делу било је изузетно доследно. Поређење двеју грађевина је могуће према основама и мерама објављеним у цртежима. У основним замислима простора и структуре наоса и олтарског дела занемарљиве су разлике. Изнад средине наоса је купола на четири слободна ослонца. Олтарски простор је на традиционалан начин организован, са јасно одељеним проскомидијом и ђакониконом, полукружним апсидама изнутра и вишестраним споља. Главна је апсида петострана, бочне су тростране. Разлика је у простору наоса. Западни травеј у Св.Арханђелима је нешто дужи, а исте су дубине два нартекса. За пројекат призренске цркве преузет је од цариградског храма део нартекса у ширини цркве. Сасвим су приближне основне мере двеју грађевина (23/00–24/20 од западног зида до темена апсиде, а пречници купола 6,70 према 6,40). Посебно треба истаћи пречнике купола, за које се може рећи да су једнаки, с обзиром на чињеницу да реконструкције према објављеним основама неизоставно подразумевају мања одступања. Изузетно су велики пречници купола. Онај ко је преносио основну меру цариградске куполе тешко је могао тачно до једног сантиметра установити меру.

Структура двеју грађевина је била једнака. Зидови су ојачани пиластрима на местима на којима је прихватана горња конструкција. Њима одговарају пиластри на фасадним површинама. Слична је била и горња конструкција двеју грађевина. Одступање је било једино у томе што је призренска црква, према реконструкцији С. Ненадовића, имала угаоне куполе, које нису могле изменити познати горњи склоп цариградске цркве.[10] Могућа је била разлика у горњој конструкцији изнад нартекса. За опис унутрашњости сразмерно је мало података. Као изузетан примећен је под призренске цркве, који је судећи по сачуваним деловима, био репрезентативан у правом смислу речи. Саграђен је од камених плоча и мозаика (opus sectile). Под исте врсте очувао се у католикону манастира Хиландара, међутим, врло је вероватно да је за узор Душанове задужбине био узет цариградски под, код које је целина компонована према структури грађевине, у одговарајућем ритму уз средишњи мотив и геометријске и фигуралне представе у правилним геометријским оквирима.

---

[8] *С. Ненадовић*, Душанова задужбина манастир светих Арханђела код Призрена, Споменик САНУ CXVI, Одељење друштвених наука, Нова серија 18, Београд 1967, посебно сл. 30 и 31.

[9] *Кораћ*, нав. дело, 193–197.

[10] *Ненадовић*, нав. дело, 33–35 и сл. 31.

Према идеалној реконструкцији архитектура фасадних површина је у основној замисли настала по угледу на оновремене византијске грађевине. Рељефни украси, у порталима и прозорима рађени су у стилу познатом у српским приморским остварењима.[11] Очигледно је да, упоредо са преузимањем узора у цариградској архитектури у основној замисли о храму није напуштен ток заснован у рашкој архитектури.

Време изградње Св. Арханђела оквирно се одређује у 1348–1352.[12] Ктитор се, градећи задужбину за своју гробну цркву, усмерава на велики владарски маузолеј у Цариграду, потврђујући тиме свој положај владара спремног да преузме престо великог царства. У прилог односу према цариградском манастиру Христа Пантократора говори и околност да је један део те велике целине био узор за гробну цркву Стефана Немање. Реч је о капели уз северну страну јужне цркве, у којој су сахрањивани владари царске династије.[13]

Монументална задужбина цара Душана, грађена по великом цариградском узору, није остала усамљено дело; убрзо настаје црква Успења Богородице у Матеичу. Према јединомочуваном писаном извору, грађење храма је почео цар Душан а завршили царица Јелена и цар Урош.[14] По размерама изузетна у тадашњој српској архитектури, црква у Матеичу поновила је призренски храм у замисли простора. Тиме је наглашена замисао о преузимању цариградског узора за Душанову задужбину. Уписани крст са куполом на четири слободна ослонца остварен је у одговарајућем распореду. Поновљена је замисао храма Св. Арханђела, западни травеј је подељен троделном лучном конструкцијом на два дела те је западни део, на улазу у храм, заменио припрату. Промена је остварена укључивањем припрате у организам грађевине, која потпуно личи на призренски храм без његове одвојене спољне припрате. Разлике у мерама су занемарљиве, а исти су односи карактеристичних мера. Простор и структура за горњу конструкцију остали су исти. Симетрија је поштована у подужном и попречном смеру. Слична је и структура која носи горњу конструкцију, са пет купола. Црква у Матеичу је у целини, у геометријском смислу, беспрекорно изведена, што говори да је дело оног истог круга пројектаната и извођача који су саградили призренску цркву. О Св. Арханђелима, односно класичној средњовековној архитектури као основном узору за Матеич, говори архитектура фасадних површина. Плитки пиластри, повезани украсним луковима, у симетричној композицији, доследно одговарају унутрашњој структури. Мање разлике у односу на

---

[11] В. *J. Максимовић*, Српска средњевековна скулптура, Нови Сад 1971, 110–113.

[12] *В. Пешковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 8.

[13] В. *М. Шуйуш*, Цариградски извори цркве Св. Николе у Куршумлији, Међународни научни скуп Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Историја и предање, САНУ, Научни скупови књ. XCIV, Одељење историјских наука књига 26, Београд 2000, 171–179.

[14] Уп. *В. Кораћ*, Матеич, Црква Успења Богородице, Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју, САНУ, Посебна издања, књига DCLIV, Одељење историјских наука књига 26 — Републички завод за заштиту споменика културе, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 2003, 212. О цркви је недавно објављена монографија: *Е. Димишрова*, Манастир Матејче, Скопје, 2002, 1–74, посебно о архитектури стр. 39–74.

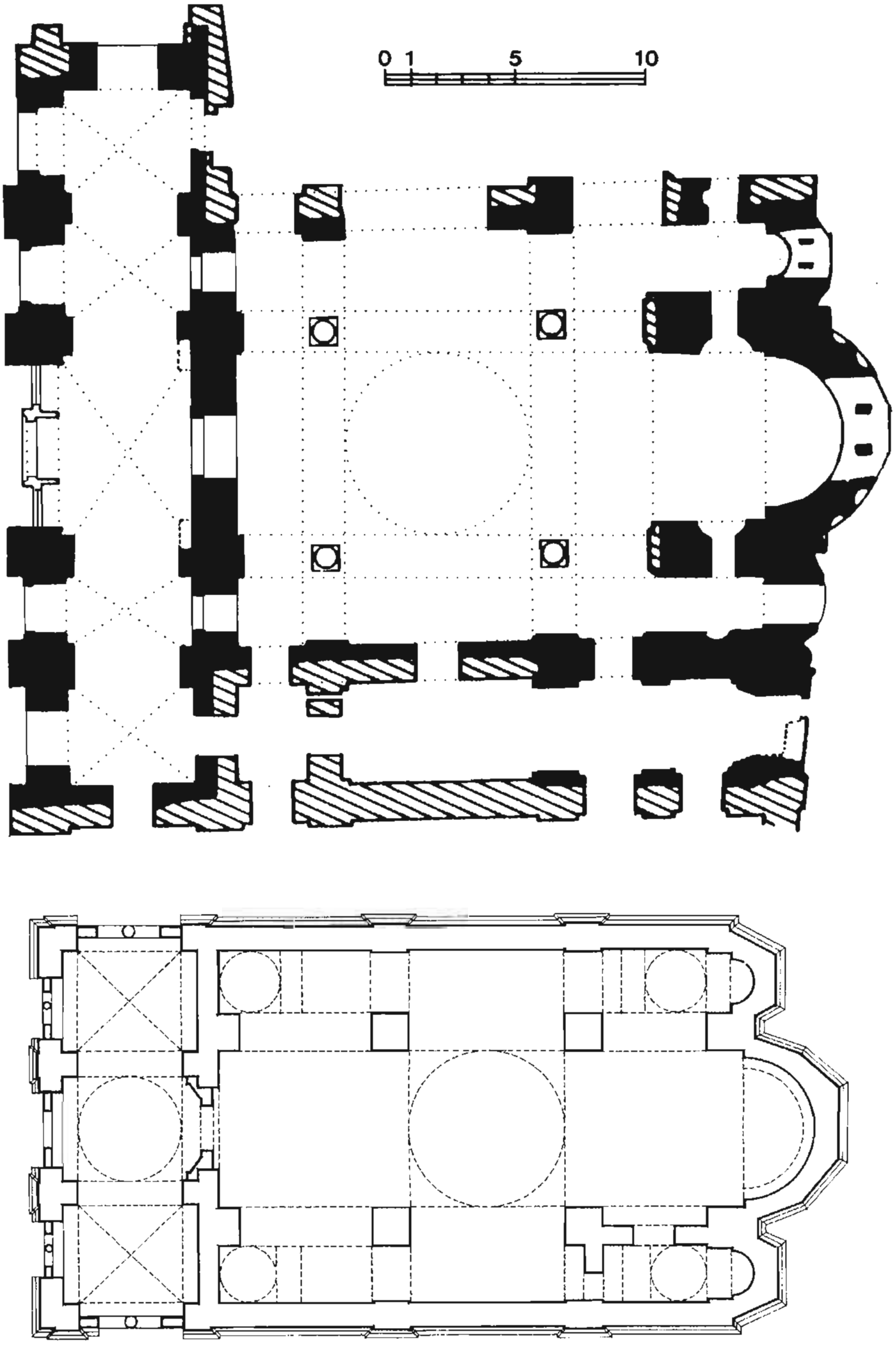
Св. Арханђеле виде се на источној страни. Уместо тространог, бочне апсиде имају полукружни облик а на странама главне апсиде изграђене су украсне нише полукружне основе.

Потпуна сличност простора, структуре и спољних облика, и веома сличне мере говоре да је Богородичиној цркви у Матеичу призренски храм био стварни узор, поштован у највећој мери. Истовремено, угаоне куполе цркве у Матеичу потврђују претпоставку да је црква Св. Арханђела била петокуполна грађевина. Осетна је разлика између узора и остварења у обради архитектонских облика. У Матеичу фасаде нису обрађене у камену и рељефном украсу. Врло је вероватно да су недостајала одговарајућа материјална средства.

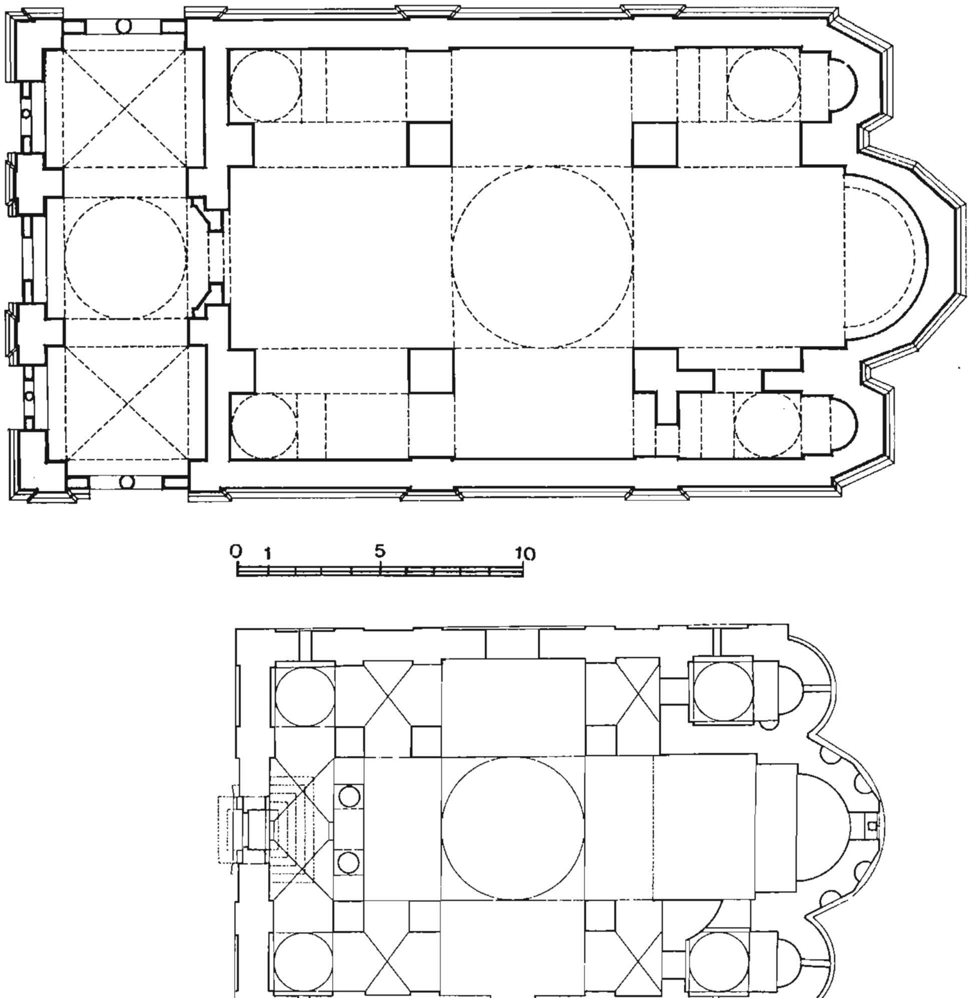
Тематски узор и дело подразумевају различита остварења. У начелу, градитељски се доследно остварују замишљена решења кад је реч о српској архитектури XIV века. Треба поменути дело које говори о погрешној примени узора и неодговарајућем начину преношења неких архитектонских облика. Црква Св. Николе у Псачи дело је високе уметничке вредности. Попут других споменика XIV века, укључена је у низ посебних студија и прегледа.[15] Ктитори, севастократор Влатко и његов отац кнез Паскач, насликани су са моделом цркве. Црква је издужене правоугаоне основе, са спољашњом тространом апсидом на источној страни и куполом изнад западног дела. Из основе се види да је већи источни део цркве саграђен као уписани крст са куполом на четири слободна ослонца. Западни део је намењен припрати, са куполом положеном на два слободна ослонца на источној страни и на зид храма на западној страни. Црква је саграђена по узору на Лесново, ктитора деспота Оливера. Две грађевинске целине које има узор спојене су у једну зграду, у којој су изграђене куполе изнад цркве и припрате. Треба приметити да црква у Псачи као целина има основне мере сасвим приближне наосу Леснова (12,60/7,78 према 12,10/8,94), што потврђује закључак о спајању двеју лесновских грађевина. Однос према узору видан је у спољној обради цркве. Зидови су грађени у мешаној техници, не нарочито пажљиво, смењују се редови грубље обрађеног камена са по два реда опеке, а између два камена местимично су по једна или две усправљене опеке. У зидовима је више сполија, несистематски уграђених. Архитектура фасадних површина говори о односу према узору. Према украсним аркадама на источној и западној фасади, може се рећи да је на нешто грубљи начин схваћен смисао одговарајуће обраде фасаде. Северна и јужна страна показују да је заборављен или занемарен прави смисао архитектонске обраде фасада. Украсне аркаде не само што не одговарају унутрашњој структури грађевине, него ни по њиховом распореду поступак није разумљив. О томе речито говоре смицања завршних лукова испод постојеће куполе из осовине композиције. Утисак је да је направљен цртеж, који је погрешно пренет на фасаду. Сасвим је разумљиво да се пра-

---

[15] В. *В. Кораћ*, Псача. Црква Св. Николе, Споменици мон. српске арх., 189–211, са претходном литературом. За сликарство в. *Ђурић*, Византијске фреске, 75 и *Ђорђевић*, Сликарство српске властеле, в. Псача, посебно стране 172–175.

Сл. 1: горе) Јужна црква манастира Христа Пантократора у Цариграду
доле) Црква Св. Арханђела у Призрену

Сл. 2: горе) Црква Св. Арханђела у Призрену
доле) Црква Св. Богородице у Матеичу

тећи описано тумачење узора намеће прастаро питање о начину преношења и о пројектовању одређених архитектонских замисли.

Изложени текст само је покушај да се одговори на питање постављено насловом рада. Предмет пажње су остварења која независно од постојећег тока у архитектури носе у свом програму настојање поручиоца да се из посебних разлога сагради дело по одређеном узору. Налази говоре да су разлози засновани на потреби за ширим друштвеним афирмисањем ктитора и обично се у стручној литератури бележе као разлози идеолошке природе.

Vojislav Korać

LA SIGNIFICATION DE LA CONSTRUCTION SUR UN MODELE DONNE. EXEMPLES RELEVES DANS L'ARCHITECTURE SERBE DU XIVe SIECLE

Ce travail a pour objet les monuments du XIVe siècle dont l'érection s'inscrit dans un courant indépendant de la tendance alors dominante dans l'architecture serbe. Par construction sur un modèle donné on entend le phénomène enregistré dans l'architecture serbe du XIIIe siècle et connu sous le nom d'école de Rascie. Se tournant vers l'architecture byzantine la construction sacrée a alors produit en Serbie une série d'ouvrages se distinguant par leurs conceptions reprenant celles de l'architecture de la renaissance des Paléologue. Cette innovation était une conséquence d'un changement général survenu dans l'orientation culturelle et politique du milieu serbe. Le XIVe siècle voit ainsi l'érection de deux importants monuments qui, par leurs conceptions, s'inscrivent dans la tradition de l'architecture du XIIIe siècle, Banjska et Dečani. S'agissant de l'église Saint-Etienne à Banjska nous possédons une source écrite rapportant qu'elle a été érigée sur le modèle de Studenica. Pour sa part, outre la poursuite de la tradition de l'architecture du XIIIe siècle, on relève à Dečani une évidente influence de l'architecture romano-gothique inspirée des ouvrages érigés sur les contrées serbes de la côté adriatique. Par ailleurs, on note aussi le caractère particulier de la principale fondation de l'empereur Dušan, en l'occurrence son église mausolée des Saints-Archanges près de Prizren. Cette église a en effet eu pour modèle direct l'église sud du monastère constantinopolitain du Pantocrator, alors que son aspect extérieur dénote certaines solutions à travers lesquelles se poursuit l'architecture serbe du XIIIe siècle.

En conclusion ce travail constate qu'indépendamment des tendances dominant dans l'architecture serbe du XIVe siècle, la construction traduit une recherche de prestige de la part des souverains fondateurs, aspiration principalement dictée dans ses choix par des critères de nature idéologique. Ce travail fait état d'un autre cas où l'on constate la reprise d'un ancien modèle sur une nouvelle oeuvre, reprise ayant, elle aussi, négligé les principes en vigueur de l'architecture contemporaine.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 926.6 (497.11) "12/13"

ВУЈАДИН ИВАНИШЕВИЋ

РАЗВОЈ ХЕРАЛДИКЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

У раду су приказани бројни примери употребе хералдичких знамења и обележја у средњовековној Србији. На основу анализе грбова и амблема на печатима, новцу, надгробним споменицима, накиту и другим предметима, аутор је повој српске хералдике везао за време Стефана Душана, истичући пресудан утицај немачких ритера и најамника на челу са витезом Палманом. У прилог ове тезе наведени су грбови — знамења који по свом карактеру припадају германској — теутонској хералдици која се, на тлу Србије, сусрела са византијским наслеђем.

Ширење и јачање српске државе омогућило је живе и широке контакте са суседним територијама, као и са удаљеним областима, отварајући пут снажнијим утицајима Византије и земаља средње и западне Европе. Царска идеологија, са једне стране, и витешко-дворска култура са друге, прожимале су се на тлу средњовековне Србије остављајући своје трагове у дипломатици, новчарству и свакодневном животу. Једно од ових обележја представља појава и употреба хералдике.

Одсуство грађе, у првом реду писаних и ликовних извора, као и мали број сачуваних печата српских династа и других споменика, значајна су препрека у сагледавању улоге и развоја хералдике у средњовековној Србији. Међу фрагментарно сачуваном грађом можемо навести ретке описе печата забележене од стране дубровачких нотара, очуване печате и новце владара и властеле, надгробне плоче, накит, делове одеће и посуде.[1]

[1] *С. Новаковић*, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности. Историја и традиција, приредио *С. Ћирковић*, Београд 1982, 293–434; *А. Ивић*, Стари српски печати и грбови, Београд 1910; *А.Соловјев*, Историја српског грба и други хералдички радови, приредио А.Палавестра, Београд 2000; *Р. Марић*, Представе грба на српском средњовековном новцу, Зборник Матице српске — друштвене науке 13–14 (1956), 39–46; *P. Anđelić*, Srednjovekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970; *М. Ћоровић-Љубинковић*, Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији. О кнезу Лазару, уред. *И. Божић и В. Ђурић*, Београд 1975, 171–183; *G. Čremošnik*, Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena, Sarajevo 1976.

На почетку треба истаћи да се хералдичке представе, у правом смислу речи, у Србији јављају сразмерно касно и да их можемо са сигурношћу пратити од времена Стефана Душана. За претходно раздобље, 13. и прве деценије 14. века, нема јасних трагова коришћења грба — знамења. Сачувани печат српског краља Владислава I са повеље Дубровнику из око 1240. године са представом владара на коњу у галопу можемо везати за ритерску иконографију својствену западној сигилографији. На аверсу овог печата налази се представа краља који седи на трону са високим наслоном и у десној руци држи скиптар са стилизованим крином на врху, а у левој глоб са крстом.[2] Аверс представља симбиозу западних утицаја — композиција представе и карактеристични трон — и византијских узора назначених у костиму владара обученог у лорос. И велики воштани печат краља Уроша I са повеље Дубровнику из 1254. године са сликом витеза на коњу, са дугачким копљем и мачем, носи јасна обележја западних *sigilla*, будући да је био намењен, као и претходни, западном адресату.[3]

Иако не располажемо другим опипљивим подацима о коришћењу грбова, врло је вероватно да су хералдичка обележја била добро позната у Србији будући да је значај хералдике на простору суседних северних и западних земаља, у првом реду Угарске, био велики. О овоме би сведочио усамљени натпис на плочи у цркви у Тревизу, у коме је наведено да је краљ Милутин, 1304. године, обдарио једног италијанског ратника витешким појасом.[4] Витезове налазимо и касније, међу најамницима краља Стефана Дечанског.[5]

Повој српске хералдике можемо везати за време Стефана Душана, када се појављују прве представе са јасним хералдичким обележјима. Први приказ грба налазимо на новцу краља Стефана Душана, на коме је на аверсу представљен Христ на престолу, а на реверсу штит са сликом „точка", шлем, јастуче, розета и перјаница (Сл. 1.1). Ковање ове емисије може се само оквирно датовати, због непостојања чвршћих репера, у шири хронолошки распон од 1335. до 1345. године.[6] Поменуто хералдичко знамење било је утиснуто и на печате. Према опису дубровачког канцелара Софреда „*sigillatum cum cera, quasi in medio intus sculta una cimeria cum cruce, palla desuper, et super pallam ramos arbor(um)*", на печату краља Душана са повеље браћи Бунићима из 1340. године, налазила се хералдичка представа са шлемом и челенком у виду круга са крстом и гране дрвета (Сл. 1.А).[7] Ради се о општепознатој представи шлема са челенкама,[8] која се поду-

[2] *G. Čremošnik*, нав. дело, 120.

[3] Исто, 122–123.

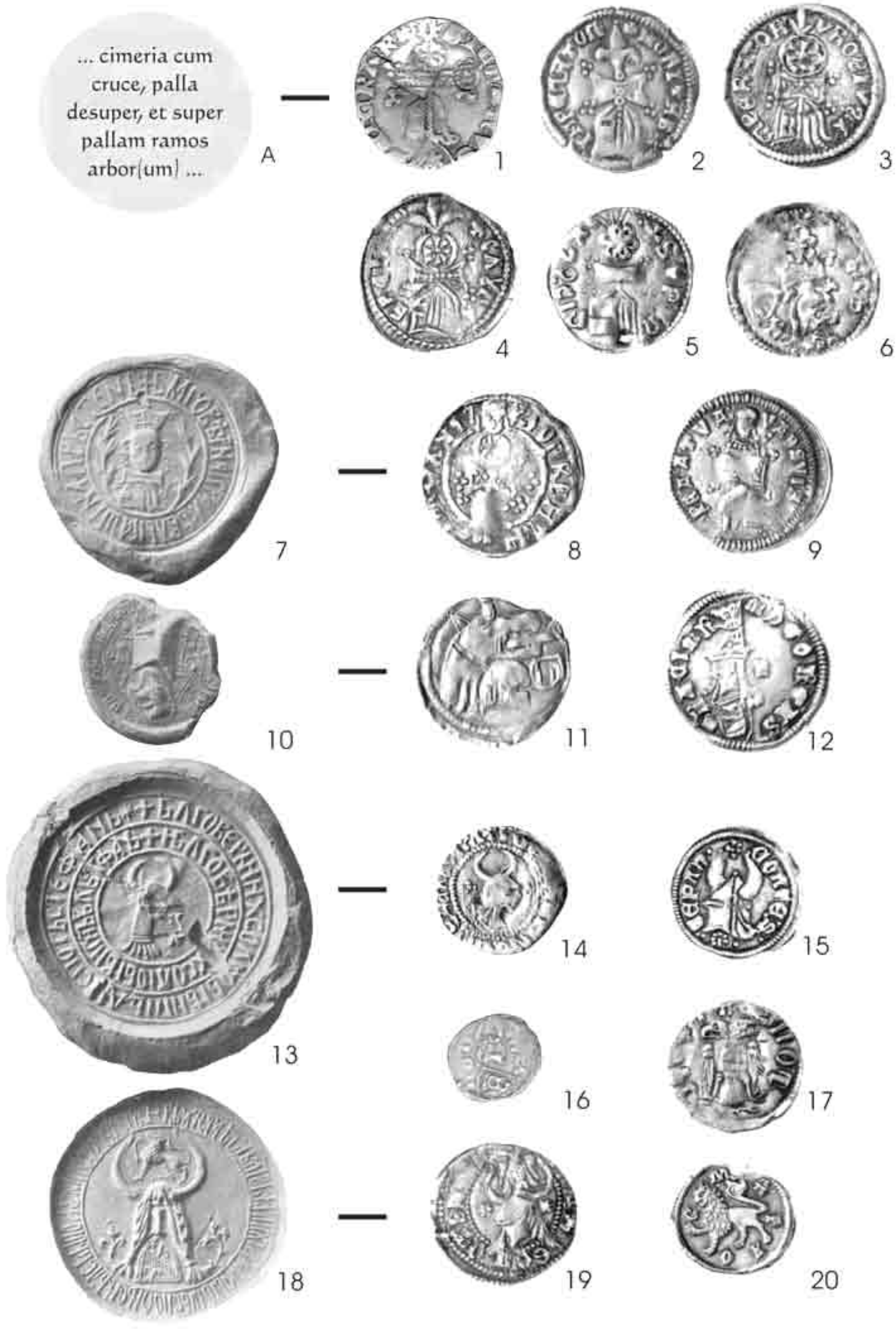
[4] Уп. *С. Ћирковић*, Допуне и објашњења; *С. Новаковић*, Историја и традиција, приредио *С. Ћирковић*, Београд 1982, 459.

[5] *М. Динић*, Шпански најамници у српској служби, Зборник радова Византолошког института 6 (1960), 15–28.

[6] *В. Иванишевић*, Новчарство средњовековне Србије, Београд 2001, врста 6.5.3; *С. Димитријевић*, Каталог српског средњовековног новца, Београд 2001, 117, врста 41, бр. 2 и 106 (исти примерак). На динару из збирке Димитријевић јасно се разазнаје представа „точка" у штиту.

[7] *К. Јиречек*, Српски споменици, Споменик XI (1890), 100, бр. 19.

[8] Челенка у семантичком значењу представља сваки појединачни амблем приказан на шлему.

Сл. 1. Печати и новац са представама хералдичких обележја — грбова и амблема

дара са одавно познатим емисијама новца Стефана Душана из краљевског и царског периода, протумаченим као прикази параферналија. Морамо додати да представе „параферналијама" на новцу имају знатно продубљенију симболику, која укључује више елемената грба: шлем и челенке састављене од низа хералдичких амблема јастучета, розете и перјанице,односно јастучета и крина на новцима Стефана Душана (Сл. 1.1–2).[9] У целој композицији изостављен је штит, који представља основни елемент грба.[10] И поред поменутог недостатка, ове композиције, као и приказ грба на јединственом динару краља Душана, јасно указују на узоре у западној, прецизније германској хералдици. Управо је приказ шлема са композитним челенкама састављеним од већег броја елемената особеност германске — тeутонске хералдике. У Немачкој, Аустрији, Швајцарској, Скандинавији и другим земљама под њиховим утицајем успостављена су специфична правила која су се огледала у умножавању челенки на шлему, тако да је немачки грб могао да буде састављен и до четири, па и пет амблема на шлему. Супротно овом правилу, грбови у Холандији, Енглеској и Шкотској имали су, изузимајући ретке примере, само једну челенку, док је у Француској овај елемент избачен из грба у касном средњем веку. Може се слободно рећи да је композитна челенка једна од основних карактеристика германске хералдике. Другу особеност представљало би понављање истих мотива, боје или амблема, на штиту и на челенки.[11]

Директне аналогије за представе грба, као и хералдичких обележја на Душановим динарима, нашли смо у оквиру једног од немачких грбовника, познатим под именом „Die Wappenrolle von Zürich", насталом око 1340. године. Ради се о једном од најстаријих сачуваних оригиналних списа те врсте насталом на простору око језера Констанц, на тромеђи између Швајцарске, Немачке и Аустрије, будући да највећи број грбова потиче из поменуте области. На три ролне оригиналног документа представљене су 22 заставе и 450 грбова. Још 108 грбова насликано је на двема копијама насталим у 16. и 18. веку.[12]

Не улазећи у детаљно разматраље овог ванредног историјског и ликовног документа, за ову прилику указаћемо на паралеле које смо нашли на оригиналном грбовнику. Ово је учињено да бисмо избегли евентуалне касније „надградње" грбова у познијим копијама Циришког грбовника. Тако представа штита са сликом „точка", шлемом, јастучетом, розетом и перјаницом на динару краља Душана представља комбинацију грбова Милнера (Mülner) са сликом „точка" на штиту, шлема и челенкама у виду јастучета и „точка" [13] (Сл. 2.1) и Фридингена (Friedingen) са грбом састављеним од штита, шлема и челенки у виду јасту-

[9] *В. Иванишевић*, нав. дело, врсте 6.4–6.7, 6.12.1–2 и 6.13–6.15.

[10] Потребно је напоменути да се шлем и челенка често у грбовницима овог времена приказују одвојено од штита. Уп. Codex Manesse (Die Große Heidelberger Liederhandschrift) настао у првим деценија 14. века: Codex Manesse. Katalog zur Ausstellung vom 12. Juni bis 2. Oktober 1988. Heidelberg: Edition Braus 1988.

[11] *T. Woodcock, J. M. Robinson*, The Oxford Guide to Heraldry, Barcelona 2001, 15.

[12] Die Wappenrolle von Zürich, ed. *W. Merz, F. Hegi*, Zürich–Leipzig 1930; *M. Popoff*, Le rôle d'armes de Zurich, Paris 1986.

[13] Die Wappenrolle von Zürich, бр. 438: *M. Popoff*, нав. дело, 31, T. XII. 268.

Сл. 2. Избор грбова приказаних у Цирипском грбовнику насталом око 1340. године

чета, розете и перјанице (Сл. 2.2).[14] Идентични амблеми приказани су и на другим грбовима Циришког грбовника. Основно питање које ове и друге аналогије са представама на динарима краља Душана, али и на другим споменицима српског средњег века, постављају односи се на путеве утицаја и прожимања.

Верујемо да је значајнији продор витешких схватања и германске хералдике могао бити подстакнут доласком немачких ритера и најамника на челу са витезом Палманом (*Palmannus de Letinberch, miles domini regis Rasie*), знаменитом личношћу на Душановом двору од 1333. до 1355. године, у Србију.[15] Занимљиво је да је и сам Палман пореклом са простора источних Алпа, суседног области у којој је настао поменути Циришки грбовник. Немачки племићи и најамници у служби српског владара представљали су добро организовану војску у духу западних витезова. Део њиховог обележја чинили су свакако и грбови, о чему постоје и непосредне вести у дубровачким изворима о заложеној војничкој спреми и оружју. Познато је да је Палман 1333. године преузео оружје безименог најамника, међу којим су се налазила и три *elmos cimeriis*, а године 1343. његов синовац Ђорђе је заложио међу осталим стварима и *unum elmum cum cimeria*.[16] Ради се о шлемовима са челенком као хералдичким обележјем.

14 Die Wappenrolle von Zürich, бр. 128: *M. Popoff*, нав. дело, 16, Т. VIII. 175.

15 *M. Dinić*, O vitezu Palmanu, Zgodovinski časopis 6–7 (1953), 398–401.

16 *К. Јиречек*, Историја Срба II, превео *Ј. Радонић*, Београд 1990, 111.

Утицај немачке хералдике али и иконографских решења пратимо и на новцу босанског бана Стјепана Котроманића, на чијем динару налазимо представу штита са шестокраком звездом, шлемом, јастучетом, розетом и перјаницом,[17] као и приказе без штита.[18] Ове представе на босанском новцу су, према нашем мишљењу, преузете непосредно са динара Стефана Душана.[19]

Хералдичко обележје са приказом штита и низа челенки састављених од јастучета, розете и перјанице на новцу представљаће омиљен мотив на динарима цара Уроша (Сл. 1.3),[20] слуге Бранка (Сл. 1.4),[21] жупана Николе Алтомановића (Сл. 1.5),[22] Ђурђа I Балшића,[23] Вука Бранковића (Сл. 1.6)[24] и Јакова[25]. Једини додатак чиниће застор на потиљку шлема. Потребно је нагласити да је на једној емисији цара Уроша приказан и штит, али на другој страни новца на аверсу испод представе цара који јаше на коњу и држи скиптар. На реверсу је уобичајена слика шлема са челенкама.[26] Чињеница да је задржано идентично хералдичко обележје, настало у време краља Душана све до раздобља Вука Бранковића и Јакова, јасно указује на устаљена хералдичка правила. Из поменуте схеме „искаче" један динар цара Душана, на коме се на јастучету налази челенка у виду крина (Сл. 1.2), коју такође налазимо на већем броју грбова уЦиришком грбовнику. Поменимо један од примера — грб Бонланта (Bonlant)[27] (Сл. 2.3). Нешто другачији приказ срећемо на једном динару цара Уроша, на коме је розета замењена шестокраком звездом а уобичајена перјаница изостављена.[28] Овој групи вреди додати динар непознатог властелина, са приказом шлема са огртачем и челенком у виду котве иза које се назире плашт (?).[29]

Хералдика је у време Душана продрла и у редове властеле, о чему сведочи поменути динар слуге Бранка — Бранка Растислалића, али и други споменици, рецимо надгробна плоча великог војводе цара Душана Николе Стањевића, ктитора цркве Светог Стефана у Кончи (1346–1371). На плочи је у централном медаљону, између дворедог натписа, приказан шлем, јастуче, полумесец и велика перушка на врху (Сл. 3.1).[30] Ово хералдичко обележје својом композицијом подсећа на представе шлема и челенки са новца српских владара, у првом реду Стефана Душана и цара Уроша. Ради се о иконографском

---

[17] *I. Rengjeo*, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Graz 1959, бр. 779.

[18] Исто, бр. 780 и 781.

[19] *В. Иванишевић*, нав. дело, 86–87.

[20] Исто, врсте 9.1, 9.3, 9.7, 9.11, 9.15, 9.19, 9.21–9.22 и 9.25–9.27.

[21] Исто, врста 8.1.

[22] Исто, врста 23.3.

[23] Исто, врста 26.2.

[24] Исто, врста 31.2.

[25] Исто, врста 33.1.

[26] Исто, врста 9.4.

[27] Die Wappenrolle von Zürich, бр. 235: *M. Popoff*, нав. дело, Т. XIII. 307.

[28] *В. Иванишевић*, нав. дело, врста 9.8.

[29] Исто, врста 50.3.

[30] *С. Новаковић*, нав. дело, 320.

предлошку који своје директне паралеле има у више пута помињаном Циришком грбовнику. Хералдичко знамење Николе Стањевића најближе је решењу грба Бриненфелда (Brunnenfeld). Поменути грб се незнатно разликује од хералдичког обележја Николе Стањевића тиме што су перушке мање и постављене на крајевима полумесеца (Сл. 2.7).[31] С друге стране, идентичан приказ перушке, која стоји на лопти и јастучету, нашли смо на грбу Фрауенфелда (Frauenfeld) (Сл. 2.9).[32]

Овој групи споменика и типу представе припада надгробна плоча из Дечана, из северозападне припрате, са представом шлема, застора и челенке у виду уздигнутих руку (Сл. 3.2).[33] Овај редак амблем на нашим просторима има своје аналогије у Циришком грбовнику, у коме налазимо исти приказ руку које држе, за разлику од знамења из Дечана, крин (Сл. 2.10).[34] Сам мотив руке, али усамљене, као супституције људске фигуре, познат је са представа на стећцима.[35] Јавља се и са атрибутима оружја — мача у првом реду, на пример на грбу Хрвоја Вукчића где је овај мотив приказан заједно са лавом.

Највећи број надгробних плоча са приказима хералдичких обележја потиче из Сопоћана. У питању су делови плоча које сведоче о значајном месту хералдике међу рашком властелом. Монументална надгробна плоча протовестијара Томе Борислава издваја се изузетном композицијом споменика са вишередним натписом на практично целој горњој површини плоче, на којој је на месту главе приказан шлем са застором и челенком у виду орловог крила (Сл. 3.3).[36] „Фигура покојника", какву срећемо на жизанима, у нашем случају сведена је на представу хералдичког обележја и „покрова" у виду дугачког натписа. Плоча се датује на основу титулатуре, према Д. Филиповић, у доба царства између 1346. и 1371. године. За наша разматрања хералдике посебно је значајна садржина дела надгробног натписа са формулом *„Ја сам био као ви а ви ћеше биши као ја"*, која подвлачи антитезу између смрти и живота. Јасно наглашена идеја о пролазности у овој формули део је схватања европског Запада, чијем наслеђу припадају хералдичка знамења.[37]

На другом споменику из Сопоћана, надгробној плочи Лазара, приказано је такође орлово крило (Сл. 3.4).[38] У питању је иначе чест мотив у западној хералдици, који се у Србији јавља спорадично. Напоменимо да се амблем орловог крила налази на бројним грбовима у Циришком грбовнику (Сл. 2.8).[39] Срећемо

[31] Die Wappenrolle von Zürich, бр. 326: *M. Popoff*, нав. дело, T. IX. 203

[32] Die Wappenrolle von Zürich, бр. 136: *M. Popoff*, нав. дело, T. VIII. 183.

[33] *Д. Пойовић*, Средњовековни надгробни споменици у Дечанима, Дечани и византијска уметност средином XIV века, уред. *В. Ђурић*, Београд 1989, 235, сл. 12.

[34] Die Wappenrolle von Zürich, бр. 399: *M. Popoff*, нав. дело, T. XV. 350.

[35] *Š. Bešlagić*, Stećci — kultura i umetnost, Sarajevo 1982, 290–296.

[36] *Д. Филийовић*, Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани, Новопазарски зборник 7 (1983), 46–49, T. VI.

[37] Исто, 47.

[38] Исто, 49–50, T. VII.

[39] Die Wappenrolle von Zürich, бр. 162: Хомберг (Homberg): *M. Popoff*, нав. дело, T. IX. 197.

Сл. 3. Надгробне плоче са хералдичким обележјима

га и у штиту на печату Павла Шубића.[40] Знамење орловог крила приказано је и на штитовима војника насликаних на фрескама у цркви Светих Апостола у Пећи, као и у Матејићу.[41]

О значају хералдике у време Стефана Душана сведочи и слика шлема са застором царевог великаша Ореста, изведена опеком на једној кули у Серу.

---

40 *Р. Анђелић*, нав. дело, 11–12, бр. 3.

41 *В. Пешровић*, Оружје, Историја примењене уметности код Срба — I том, Средњовековна Србија, уред. *Б. Радојковић*, Београд 1977, 126.

Прикази хералдичких обележја српских династа у јужним областима државе — у Македонији, представљаће даљи степен у развоју хералдике са уношењем новог амблема — челенке у виду лика царице. Формирање одређеног хералдичког обележја на засебној територији и у одређеном тренутку међу члановима царске и краљевске породице јасно указује да су српски династи придавали значај хералдичким представама. Амблем царице у челенки јавља се у неколико варијетета на емисијама динара: са розетом и главом на новцима царице Јелене (Сл. 1.8),[42] Вукашина[43] и краљице Јелене,[44] са главом са круном отвореног типа на емисији краља Вукашина,[45] са попрсјем које држи скиптар на ковањима цара Уроша (Сл. 1.9)[46] и деспота Угљеше[47] и са попрсјем са круном отвореног типа које држи скиптар са бисерима на динарима деспота Угљеше.[48] Овај мотив је красио и печате, како сведочи јединствени примерак краља Вукашина са повеље Дубровчанима из 1370. године. На печату је приказан шлем, јастуче и женска глава са отвореном круном византијског типа и са препендулијама (Сл. 1.7).[49] Хералдичка представа са царицом у челенки има такође своје паралеле у Цириршком грбовнику са већим бројем сличних типова какав је грб Маркдорфа (Markdorf) (Сл. 2.4).[50]

Један од ретких потпуних хералдичких обележја налазимо на поменутом динару Вука Бранковића. Поред уобичајених елемената шлема са застором, јастучета, розете и перјанице налази се штит приказан са леве стране, поред шлема. На штиту се налазе три дијагоналне паралелне траке (Сл. 1.6).[51] Да се ради о штиту Вука Бранковића јасно указују три његове емисије новца, на којима је приказано исто знамење. На првом ковању штит са три дијагоналне паралелне траке представља централни мотив око кога тече кружна легенда,[52] док се код друга два штит јавља иза натписа.[53]

Из истог периода је и одавно познат грб Балшића, са штитом и приказом главе вука са исплаженим језиком, шлемом са застором, рачвастом круном са криновима и попрсјем вука са исплаженим језиком. Овај грб је красио новце Балше II Балшића,[54] Ђурђа II Страцимировића (Сл. 1.12)[55] и Балше III.[56] Исте

42 *В. Иванишевић*, нав. дело, врсте 10.1 и 10.2.

43 Исто, врста 12.1.

44 Исто, врста 13.1.

45 Исто, врста 12.2.

46 Исто, врста 9.2.

47 Исто, врсте 11.1 и 11.3.

48 Исто, врсте 11.2 и 11.4

49 *G. Čremošnik*, нав. дело, 133, сл. 11.

50 Die Wappenrolle von Zürich, бр. 151: *M. Popoff*, нав. дело, T. VIII. 186.

51 *В. Иванишевић*, нав. дело, врста 31.1.

52 Исто, врста 31.17.

53 Исто, врста 31.14; *С. Димитријевић*, нав. дело, врста 199.36 и 37.

54 *В. Иванишевић*, нав. дело, врста 27.1.

55 Исто, врсте 28.1 и 28.2.

56 Исто, врсте 29.1–29.3.

карактеристике носе и печати Балшића, од којих се јасним обележјем издваја печат Балше II на повељи из 1385. године, са приказаним штитом са главом вука и шлемом. Горњи део печата је оштећен (Сл. 1.10).[57] Тај мотив се јавља нешто раније на новцима Ђурђа I Балшића, на којима је представљен шлем са вучјом главом са застором или без њега и без штита у поједностављеном иконографском решењу (Сл. 1.11).[58] Ради се о честом мотиву у хералдици, присутним у Циришком грбовнику (Сл. 2.5).[59]

Поменуто хералдичко обележје било је омиљено у средњовековној Србији и често га налазимо приказано на накиту — прстењу, одећи, као и посудама. Најчешћи хералдички мотив на прстењу представља управо грб са штитом, шлемом и вучјом главом са исплаженим језиком и избаченим предњим шапама. Грбови се на овом прстењу јасно разликују по другачијим обележјима на штитовима. Тако примерак из Народног музеја у Београду, са непознатим местом налаза, има, према Ј. Ковачевићу, штит украшен мотивом котве (Сл. 4.1).[60] Два примерка нађена на територији Приштине носе другачија обележја — штит украшен низом од пет трака које се спајају у средини штита (Сл. 4.2),[61] односно штит подељен вертикалном траком на два дела, оба украшена низом дијагоналних трака (Сл. 4.3).[62] На прстену из села Мркоње код Медвеђе, северно од Приштине, штит је украшен тачком у средини и тракама управним на крајеве штита.[63] Описана хералдичка обележја са прстења не могу се везати за Балшиће, како је словило у ранијој литератури, из основног разлога што се у штиту не налази представа вучје главе. Ради се о прстењу властеле. Додајмо да ово знамење налазимо на једном прстену из Музеја града Београда,[64] као и из Босне, из Арнаутовића, са штитом са розетом у средини,[65] и са непознатог локалитета.[66] Сличан поменутим примерцима јесте прстен из Јањева са латинским натписом, који јасно указује на западно порекло представе.[67] Из ове групе произашло је прстење са поједностављеним хералдичким представама. На једном примерку из приватне збирке приказан је штит са главом вука са исплаженим језиком и избаченим предњим шапама, без шлема. Штит је подељен широком дијагоналном траком на два дела (Сл. 4.4).[68] На другом примерку из Народног музеја у

---

[57] *G. Čremošnik*, нав. дело, 136–137, Т. 5.14е.

[58] *В. Иванишевић*, нав. дело, врсте 26.3–26.5.

[59] Die Wappenrolle von Zürich, бр. 12: *M. Popoff*, нав. дело, Т. V. 116.

[60] *J. Ковачевић*, Средњовековна ношња Балканских Словена, Београд 1953, 166; *Б. Радојковић*, Накит код Срба, Београд 1969, 202, Т.146.

[61] *Б. Радојковић*, нав. дело, бр. 169.

[62] Исто, 202, бр. 170, Т. 142.

[63] Исто, бр. 174; Т. 134.

[64] *М. Бајаловић-Хаџи-Пешић*, Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда, Београд 1984, 102, бр. 402, Т. X. 5, XLII. 2.

[65] *Б. Радојковић*, нав. дело, 202, Т. 143.

[66] Исто, 202, Т. 144.

[67] Исто, бр. 122.

[68] *М. Ћоровић-Љубинковић*, нав. дело, 174–177, сл. 23.

Сл. 4. Представе хералдичких обележја — грбова и амблема на прстењу (1–12), појасу севастократора (?) Бранка (13) и медаљону (14)

Београду представљени су само шлем и глава вука са разјапљеним чељустима, без штита (Сл. 4.5).[69]

Исти мотив срећемо и на одевним предметима какав је појас севастократора (?) Бранка који се чува у Ермитажу у Санкт Петерсбургу са шлемом, застором и челенком у виду лава са уздигнутим предњим шапама и разјапљеним чељустима приказаним у картуши (Сл. 4.13).[70] Поменуто хералдичко обележје налазимо и на посудама. На кружној плочици, вероватно медаљону са тањира, приказан је, уоквирен натписом, грб са штитом украшеним са две дијагоналне

[69] *Б. Радојковић*, нав. дело, 201–202.
[70] *М. Ћоровић-Љубинковић*, нав. дело, 180, сл. 34.

паралелне траке, шлемом са застором и попрсјем вука (?) са издигнутим предњим шапама и са исплаженим језиком (Сл. 4.14).[71]

Српски деспоти су наставили, можемо слободно рећи, већ устаљену традицију коришћења и приказивања хералдичких представа на печатима и новцу, на коме ће до посебног изражаја доћи представљање амблема. Свођење слике на амблем може се протумачити да су хералдичка обележја представљала добро позната и прихваћена знамења српских династа.

Потпуну представу грба налазимо на печату деспота Стефана Лазаревића са повеље издате лаври Светог Атанасија 1407. године. Ради се о развијеној форми грба са штитом, шлемом са застором и са говеђим роговима између којих стоји двоглави орао са раширеним крилима.[72] Обележје штита се не може разазнати будући да је представа оштећена. Хералдичко обележје налазимо и на јединственом динару на коме је у грбу са штитом приказан двоглави орао са раширеним крилима и шлемом са застором и роговима (Сл. 1.16).[73] Такав грб ће бити разложен на саставне елементе, представу орла или шлема са говеђим роговима, приказиване у украшавању архитектонске пластике, накита, у првом реду прстења, новца и печата овог раздобља. Представа двоглавог орла у штиту красиће један динар деспота Стефана Лазаревића,[74] док ће на осталим емисијама слика двоглавог орла чинити централни мотив (Сл. 1.17).[75]

Представа орла се до времена Стефана Лазаревића у српском новчарству појављује само на једном динару деспота Угљеше.[76] У питању је знамење које своје порекло води из византијског круга и које би могло, будући да се јавља искључиво на новцима српских деспота, представљати инсигнију саме врховне власти.[77] Символика двоглавог орла има, дакако, шире значење, везано за царску идеологију Византије — уткану у схватања средњовековног друштва — и испреплетано са духовним и световним наслеђем. Оно што је овде важно јесте да се ово знамење, за разлику од претходних приказаних на грбовима српских династа, може везати за византијску традицију. Мотив двоглавог орла представља општеприхваћен мотив, који се у српској држави јавља већ у раном 13. веку и који је често приказиван на владарској одећи као инсигнија — симбол владања. У каснијим епохама овај амблем ће наћи широку примену приликом украшавања одеће, на заставама, печатима, штитовима, црквеним предметима, посудама од племенитог метала, прстењу, али и као украс на каменој пластици. О његовом значају као посебног владарског, односно државног амблема, указују два одвојена извора — портолан Ангелина Дулцерта из 1339. године и велики двострани печат Твртка I. На карти Ангелина Дулцерта приказана је застава са цр-

---

[71] Исто, 180–181, сл. 35.

[72] *G. Čremošnik*, нав. дело, 139–140, Т. 7.15b.

[73] *В. Иванишевић*, нав. дело, врста 42.19.

[74] Исто, врста 42.34.

[75] Исто, врсте 42.17–42.18 и 42.35.

[76] Исто, врста 11.5.

[77] *С. Марјановић-Душанић*, Владарске инсигније и државна символика у Србији од XIII до XIV века, Београд 1994, 116–117; *В. Иванишевић*, нав. дело, 118.

веним двоглавим орлом која се вијори над Скопљем, краљевим градом.[78] Са друге стране, на печату краља Твртка I, према учењу о двострукој круни — сугубом венцу, уједињена су хералдичка схватања српске и босанске династије — Немањића и Котроманића.[79] Централно место на аверсу печата заузима представа владара на готичком престолу, док са једне и друге стране стоје анђели који држе грбове. Са десне стране приказан је „грб Немањића" — двоглави орао са раширеним крилама, а са леве стране је грб Котроманића — штит подељен дијагоналном траком на два поља са по три крина у сваком делу. У горњој половини кринови су распоређени у троугао, а у доњој у низу, паралелно са дијагоналном траком. На реверсу печата приказан је владар на коњу са свим хералдичким атрибутима.[80]

За разлику од представе двоглавог орла, амблем шлема са говеђим роговима је, као и претходна симболика на грбовима, директно везан за западне утицаје. Ова представа се по први пут јавља на печатима и динарима кнеза Лазара,[81] а своје место је нашла и у декоративној архитектонској пластици, као што је рељеф са јужне фасаде Лазареве припрате у Хиландару са представом шлема са говеђим роговима. Исти мотив срећемо и на новцу са приказом шлема и застора који пада испод шлема (Сл. 1.14). Представу шлема налазимо на новцу патријарха,[82] као и неименованог властелина.[83] Ово знамење ће нарочито бити „популарно" у време Стефана Лазаревића, о чему сведоче печати (Сл. 1.13) и 15 емисија динара и обола овог владара, обележених поменутим амблемом (Сл. 1.15).[84] У питању је један од честих мотива овог времена, чије представе налазимо у великом броју и у Циришком грбовнику. Један од карактеристичних приказа овог типа срећемо код Шелклингена (Schelklingen) (Сл. 2.6).[85]

Шлем са говеђим роговима и широким застором наћи ће се и у хералдичкој представи комбинованој са челенком у виду двоглавог орла са раширеним крилима, на јединственом ковању деспота Ђурђа Бранковића по узору на хералдичка обележја Стефана Лазаревића (Сл. 1.19).[86] Ђурађ Бранковић наставља традицију и надграђује грб породичним знамењем, представом лава у ходу — lion passant. На печату са повеље Дубровнику из 1445. године налази се штит постављен наопачке и шлем са застором и роговима између којих стоји лав са разјапљеним чељустима. Штит је подељен широком дијагоналном траком и у

[78] *Г. Томовић*, Поморска карта Ангелина Дулцерта из 1339. г., Историјски часопис 19 (1972), 79–98.

[79] *С. Ћирковић*, Сугуби венац (Прилог историји краљевства у Босни), Зборник Филозофског факултета у Београду VIII-1 (1964), 343–370.

[80] Уп. *P. Anđelić*, нав. дело, 23–25.

[81] *G. Čremošnik*, нав. дело, 134, Т. 4.12; *В. Иванишевић*, нав. дело, врсте 24.17–24.19 и 24.24.

[82] *В. Иванишевић*, нав. дело, врста 39.2.

[83] Исто, врста 50.4.

[84] *G. Čremošnik*, нав. дело, 138–139, Т. 6.15а; *В. Иванишевић*, нав. дело, врсте 42.8–42.13, 42.36–42.40 и 42.60–42–63.

[85] Die Wappenrolle von Zürich, бр. 354: *M. Popoff*, нав. дело, Т. X. 219.

[86] *В. Иванишевић*, нав. дело, врста 45.13.

свакој половини налази се по један крин (Сл. 1.18).[87] Исту композицију задржава и деспот Лазар Бранковић на печату уз признаницу Дубровчанима из 1457. године, на коме се у штиту овог пута приказује лав — породично знамење Бранковића.[88] Овде долази до још једне промене у ставу лава који је приказан како се пропиње — lion rampant.

Представе шлема са говеђим роговима и штита, као хералдичким обележјем, налазимо приказане и на накиту, какав је примерак прстена откривеног на Новом Брду (Сл. 4.7).[89] Мотив шлема са говеђим роговима и застором красио је и један прстен откривен у Крушевцу.[90]

Са друге стране, остали прикази хералдичких обележја Бранковића сведени су на слике знамења, двоглавог орла на једној емисији обола[91] и нарочито лава, који ће постати главно обележје новчарства времена деспота Ђурђа Бранковића (Сл. 1.20).[92] Узор овог мотива је свакако усамљена емисија Вука Бранковића са представом лава.[93] Овај амблем красиће заједничку емисију Ђурђа Бранковића и краља Стјепана Томаша, као и ковања деспота Лазара Бранковића[94] и војводе Иваниша[95]. Још један мотив наћи ће своје место на новцу Ђурђа Бранковића, а то је крин који се појављује као централни мотив на једној емисији динара из првог периода ковања.[96] Појаву крина на овој емисији новца можемо повезати са приказом истог обележја у штиту на поменутом печату Дубровнику из 1445. године. Овај амблем је доспео, највероватније, под утицајем Босне и Угарске.

Сам штит као засебно хералдичко обележје ређе је заступљен. Забележено је неколико примера украшавања надгробних плоча, рецимо на споменику из Сопоћана са приказом штита подељеног дијагоналном траком на два дела. У левом горњем пољу приказан је полумесец, а у десном доњем осмокрака звезда у виду сунца (Сл. 3.5). Сличну представу штита са атрибутима приказаним у супротним пољима налазимо на једном прстену печатњаку из Народног музеја у Београду, датованом у почетак 15. века. Изнад штита на застору стоји једноглави орао са раширеним крилима.[97] Овој групи хералдичких обележја припадала би и надгробна плоча Вратка Чихорића из 1349. године, из цркве Светог Николе у Куршумлији, са представом штита без ознака.[98] Нешто каснијег датума био би приказ срцоликог празног штита на плочи Димитрија Влатка, око 1360. године, из манастира Давидовице.[99]

---

[87] *G. Čremošnik*, нав. дело, 140–141, Т. 7.16а.

[88] Исто, 142–143, Т. 9.17а.

[89] *М. Ћоровић-Љубинковић*, нав. дело, 174–177, сл. 12.

[90] *Б. Радојковић*, нав. дело, бр. 101, сл. 133.

[91] *В. Иванишевић*, нав. дело, врста 45.37.

[92] Исто, врсте 45.1–45.3, 45.8–45.10, 45.12–45.13, 45.16–45.22, 45.24–45.32, 45.35 и 45.37.

[93] Исто, врста 31.16.

[94] Исто, врсте 48.1–48.2.

[95] Исто, врста 49.1.

[96] Исто, врста 45.6.

[97] *Д. Милошевић*, Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја, Београд 1990, 102–103, бр. 123.

[98] *М. Ћоровић-Љубинковић*, нав. дело, 178.

[99] *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 53.

Слику штита бележимо и на прстењу. Изузетан пример представља златни прстен челника Градислава са штитом подељеним по дијагонали на два поља. У левом горњем пољу налази се флорални орнамент, а у десном доњем дијагоналне паралелне траке (Сл. 4.8).[100] Другом типу припада прстен нађен у Приштини са штитом подељеним вертикалном траком на две половине. Десна половина нема орнамент, док су у левој приказане хоризонталне паралелне траке.[101]

Засебно место у симболици средњег века заузимали су амблеми — симболи које налазимо приказане најчешће на накиту, одећи, посудама и другим предметима. Амблеми у виду једноглавог и двоглавог орла, лава, крина, орловог крила, фантастичних животиња, коња, птица и других симбола који се појављују на печатном прстењу, али и на другом накиту, наушницама, са представом орла, рецимо, и део су сложене симболике средњег века, у којој се прожимају византијски и западни утицаји. Тешко је разложити порекло појединих представа које су у развијеном средњем веку чиниле део општеприхваћених симбола. Не треба одбацити мишљење да су ова знамења могла имати и чисто декоративни карактер као одраз моде времена и укуса сопственика.[102]

Један од најкарактеристичнијих знамења на прстењу јесте орао, несумњиво византијског порекла. Међу бројним примерима издваја се прстен краљице Теодоре са представом двоглавог орла са раширеним крилима, нађен у манастиру Бањска (Сл. 4.9).[103] Паралелно са овим мотивом јавља се и представа једноглавог орла, какву познајемо на прстену Радослава из Дренове код Кавадараца.[104] Овај „популарни" амблем се дуго задржава, тако да га налазимо на прстену великог челебије пронађеног у Лепосавићу и датованом у 15–16. век (Сл. 4.10).[105]

Лав, као и орао, симбол снаге и моћи, представља омиљени мотив на прстењу средњовековне Србије. У питању је представа лава у ходу, најчешће са уздигнутом једном предњом шапом и уздигнутим репом, позната са великог броја прстења — у хералдици знаној као lion passant (Сл. 4.11).[106] Стилске паралеле са знаком Бранковића очигледне су, али не треба заборавити да је овај амблем имао и раније важно место у симболици српских династа. О овоме сведоче описи два печата цара Уроша из пера дубровачког канцелара из 1366. године, у којима су наведени печати са представом лава — *sigillo cum figura leonis*.[107] Нажалост, положај фигуре лава није нам познат.

Представа фантастичних животиња, какву са змајем налазимо на прстену из Народног музеја у Београду, ретко се среће на средњовековном прстењу у

[100] *М. Ћоровић-Љубинковић*, нав. дело, 174–177, сл. 21.

[101] *Б. Радојковић*, нав. дело, бр. 88, Т. 39.

[102] *M. Pastoureau*, La fleur de lis emblème royal, symbol marial ou thème graphique, La monnaie miroir des rois, ed. *H. Nicolet*, Paris 1978, 258.

[103] *Б. Радојковић*, нав. дело, бр. 87, Т. 34.

[104] Исто, 31, бр. 118, сл. 126.

[105] *Д. Милошевић*, нав. дело, 147, бр. 235.

[106] *Б. Радојковић*, нав. дело, бр. 94, Т. 96: прстен нађен у Гњилану.

[107] *G. Čremošnik*, нав. дело, 133.

Србији (Сл. 4.12).[108] У ову групу треба укључити прстен пронађен у Јањеву, на којем се налази грб са штитом, шлемом и главом змаја са исплаженим језиком. Штит је украшен са две хоризонталне траке у десној половини и две вертикалне траке у горњем делу (Сл. 4.6).[109] Фантастичне животиње, као и представе крина на бројном прстењу у Србији западног су порекла. Истом културном кругу припада и амблем орловог крила, који је красио Повков прстен нађен у Крагујевцу.[110]

Знатан број откривеног накита, у првом реду прстења, дозвољава нам да проблематику амблема сагледамо и из другог угла — територијалног груписања појединих симбола, што може указати на дистрибуцију појединих представа, као и на њихово порекло (Карта 1).[111]

Представе двоглавог и једноглавог орла на накиту представљају омиљен мотив на просторима Македоније и Косова у првом реду, што је сасвим разумљиво с обзиром на значај овог симбола повезаног са византијским наслеђем. Са друге стране, мотив лава је распрострањен на целом простору, с посебним груписањем на Косову и северним деловима земље. Појава овог мотива на Косову, а у каснијем периоду у Подунављу, може се повезати са снажним зрачењем тог симбола везаног у првом реду за кућу Бранковића.

Супротно распрострањености мотива лава, изненађује мали број прстења украшеног грбом са штитом и шлемом или само шлемом са говеђим роговима. Његова концентрација у средишњим деловима земље јасно указује на везу са Лазаревићима.

Најзанимљивије резултате дала је анализа простирања прстења са грбовима, који се, према досадашњим налазима, јављају на простору Косова и суседних територија. Овој групи треба прикључити и јединствени прстен са приказом штита.

Сви поменути налази сведоче о значају амблема и симболике у средњовековном друштву и указују, верујемо, на прихватање одређених мотива као дела духовног и световног веровања, али и моде једног времена. Појава прстења са грбовима на простору Косова јасно указује на прихватање посебног знамења везаног за витешку и дворску културу међу ондашњом властелом.

*
* *

Бројни примери грбова на печатима, новцу, надгробним споменицима, накиту, одећи и посудама указују на значај хералдике у средњовековној Србији, која своје право место добија у време Стефана Душана. О продору хералдике

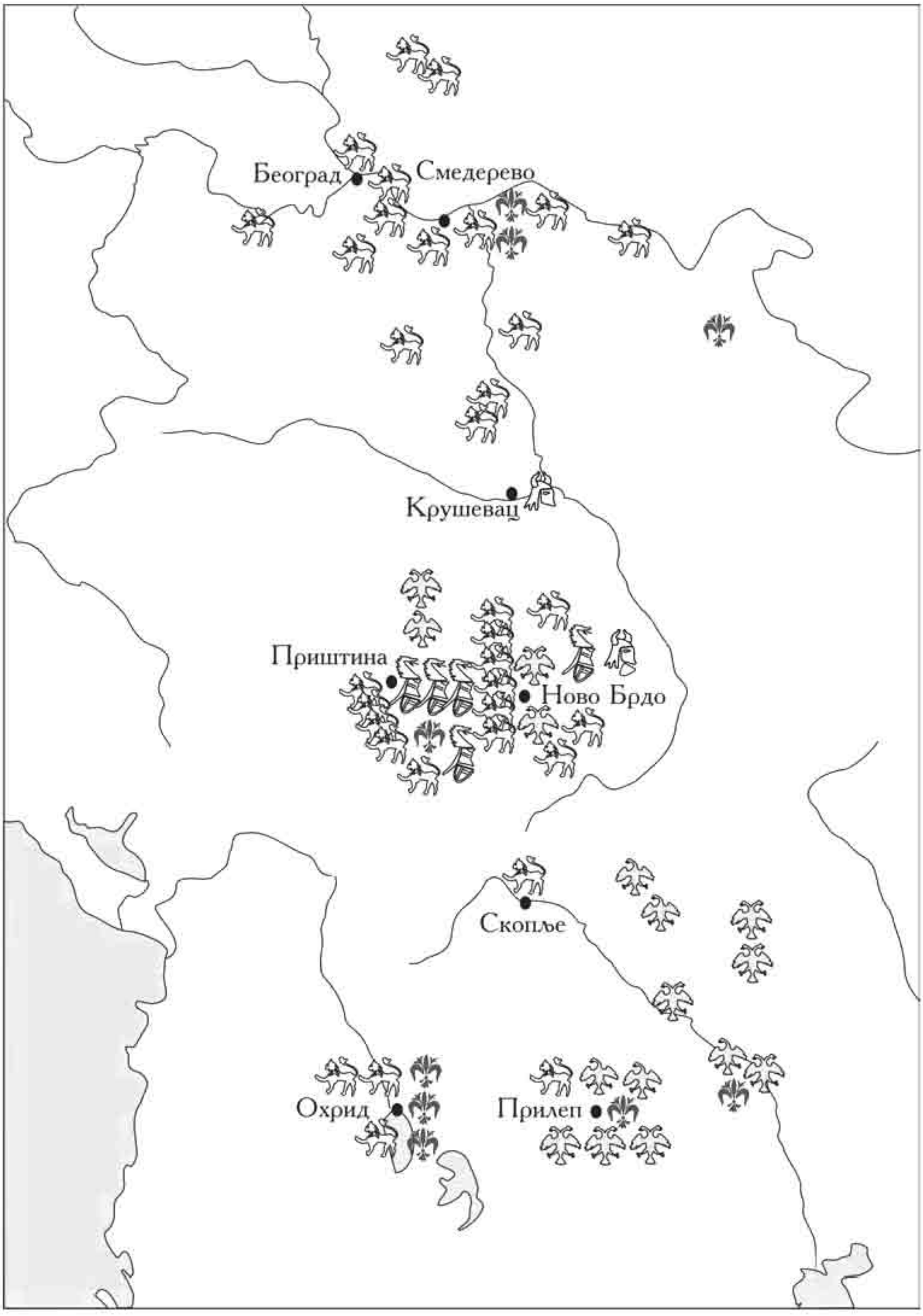
---

[108] *Д. Милошевић*, нав. дело, 98–99, бр. 116.

[109] *Б. Радојковић*, нав. дело, 201–202, сл. 114 и Т. 145.

[110] *Д. Милошевић*, нав. дело, 119–120, бр. 162.

[111] Уп. *Ј. Ковачевић*, нав. дело; *Б. Радојковић*, нав. дело; *М. Ћоровић-Љубинковић*, нав. дело, 171–183; *Д. Милошевић*, нав. дело; *Е. Манева*, Средновековен накит од Македонија, Скопје 1992.

Карта 1: Амблеми на накиту — преглед дистрибуције

сведоче печат и новац Стефана Душана, на којима грб као и упрошћени прикази знамења играју важну улогу. Овде треба споменути да је значајно место хералдика имала међу властелом Стефана Душана, о чему говоре, међу осталим споменицима, надгробна плоча великог војводе Николе Стањевића у Кончи, представа шлема са застором царевог великаша Ореста на кули у Серу, појас севастократора (?) Бранка, и други. Сви ови примери указују на устоличење витешке културе у Србији у време Стефана Душана, повезане свакако са значајном улогом великаша и војске. Своје место нашло је и витештво, како сведочи натпис на надгробној плочи Јоакима Ђураша, „у цара Стјепана трети витез".[112] Овде треба свакако навести и непроверени податак Јакете Лукаревића, дубровачког историчара, који наводи да је цар Душан установио витешки ред „Стуб светога Стефана".[113] О истинским и дубоким променама упечатљиво говоре обележавања надгробних споменика хералдичким обележјима. Ова идеја је своје пуно значење нашла у надгробном споменику самог цара Душана, који је био обележен надгробном статуом, жизаном[114] — персонификацијом покојника са свим атрибутима телесне власти и сведочанством његове моћи, наслеђа својственог европском Западу.

Продор хералдичких обележја одиграо се под значајним, ако не и кључним утицајем немачких ритера и најамника на двору Стефана Душана, на челу са витезом Палманом. У прилог ове тезе иду сама хералдичка обележја, која по свом карактеру припадају наслеђу германске — теутонске хералдике, као и бројне аналогије са знамењима приказаним у Циришком грбовнику, насталом око 1340. године. У ком обиму су витештво и хералдика продрли у ниже слојеве друштва, тешко је, с обзиром на расположиву грађу, одредити. Бројни други документи, пре свега писани, говоре о значају грба. Поменимо оне, о култним предметима поклоњеним цркви Светог Николе у Барију од стране српских владара и великаша који су били обележени грбовима.[115]

На основу сачуваних споменика, можемо закључити да у српској хералдици постоје одређена правила и законитости:

— Грб са штитом са приказом „точка", шлемом и челенкама са јастучетом, розетом и перјаницом на новцу Стефана Душана, односно са приказима свих ових елемената без штита на новцима али и печату истог владара, јасно указује да су хералдичке представе добиле своје место у симболици краљевске, односно царске власти у средњовековној Србији. Даље коришћење хералдичког обележја са истим амблемима на новцима цара Уроша, слуге Бранка, жупана Николе Алтомановића, Вука Бранковића и Јакова само потврђује значај хералдичких представа код српских династа.

---

112 *С. Ћирковић*, Почтени витез Прибислав Вукотић, Зборник Филозофског факултета у Београду X–1 (1968), 274; *Г. Томовић*, нав. дело, 112.

113 *С. Ћирковић*, нав. дело, 274–275.

114 *Д. Пойовић*, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 117–119.

115 *С. Ћирковић*, Допуне и објашњења, 463–464.

— Даљи степен у развоју представља појава нових хералдичких обележја везаних за одређене породице и области, као што је обележје са шлемом и челенком са представом царице на новцима цара Уроша, царице Јелене, краља Вукашина и краљице Јелене, коју налазимо и на јединственом печату краља Вукашина. У истом светлу треба видети и породично знамење Балшића, који ће своју примену наћи у круговима властеле и властеличића нарочито на простору Косова, ако је судити према бројним налазима прстења печатњака са тог простора.

— Посебно место заузимају породични грбови Лазаревића, са главним мотивом шлема са говеђим роговима на печатима и новцима кнеза Лазара, који ће у време Стефана Лазаревића формирати пуно хералдичко обележје са сликом двоглавог орла са раширеним крилима у штиту, на новцу или на шлему, на печату. Исти амблем закратко задржава Ђурђе Бранковић на једном ретком динару, да би га заменио штитом украшеним са дијагоналном траком и са по једним крином у слободним пољима, на сачуваном печату, и са лавом на шлему. Лазар Бранковић, према представи на изузетном печату, усваја лава, породични амблем, који краси штит и челенку. У време деспотовине улога витешке и дворске културе је била значајна о чему говори и податак да је деспот Стефан био члан витешког Змајевог реда угарског краља Жигмунда и да је у овом својству и у својству владара производио витезове. Према казивању Константина Филозофа, „западни" су долазили на двор да их деспот „венча" на витештво.[116]

У српској средњовековној хералдици преплићу се два знамења — грб западних ритера и царски амблем. Грб је представљао знамење оружја у изворном значењу овог појма,[117] док је двоглави орао сматран владарским, „државним" симболом. Ово обележје је у првом периоду имало идеолошко-симболички значај, у чијој основи је било везивање српске династије за византијску владарску породицу. Двоглави орао, судећи према иконографским предлошцима, израста у знак суверена, да би у последњој фази свог развоја у време деспота добио значење хералдичког знамења. Оно подвлачи право на наслеђе српског трона и царства оличеног у слици двоглавог орла, препознатљивог амблема на портолану Ангелина Дулцерта из 1339. године, као и на штиту на печату Твртка I. Снажно преплитање Запада и Византије огледа се и у маузолеју Стефана Душана са надгробним спомеником у форми жизана и фрескама изведеним према византијском програму и иконографији. Ову симбиозу срећемо и на бројним емисијама новца почев, од времена цара Уроша са приказима хералдичких обележја на једној страни и цара на коњу који држи скиптар на другој — представе која се несумњиво може везати за византијску царску идеологију.[118]

Поставља се питање да ли су се у Србији средњег века развила национална обележја која би водила ка стварању јединственог грба. Разнолике представе грбова од времена краља Душана, преко српских династа, до деспота Лазара Бран-

[116] Исти, Почтени витез Прибислав Вукотић, 274.
[117] *С. Новаковић*, нав. дело, 294.
[118] *С. Ћирковић*, Допуне и објашњења, 469.

ковића, говоре у прилог развоју породичне хералдике, док је идеја о националном симболу сазревала поступно, да би свој пуни облик добила после слома деспотовине свакако, као жеља за остварењем идеала српске државности. Она је била повезана са амблемом двоглавог орла „државним симболом“ и хералдичким знамењима — обележјима византијског, европског, али и српског наслеђа.

Vujadin Ivanišević

LE DEVELOPPEMENT DE L'HERALDIQUE EN SERBIE MEDIEVALE

Le développement et le renforcement de l'Etat serbe se sont traduits par l'établissement de contacts intenses, et sur un vaste plan, tant avec les états voisins qu'avec des contrées plus éloignées, ouvrant ainsi la voie à de fortes influences originaires du monde byzantin et des pays d'Europe centrale et occidentale. L'idéologie impériale, d'une part, et la culture aulique ainsi que celle fondée sur les idéaux de la chevalerie, d'autre part, se sont rencontrées sur le territoire serbe où leurs traces s'entremêlent dans la diplomatique, les monnayages mais aussi dans la vie quotidienne. Une de ces traces particulières est assurément constituée par l'apparition et l'emploi de l'héraldique.

De nombreux exemples de blasons représentés sur des sceaux, des monnaies, des monuments funéraires, des parures, des vêtements et de la vaisselle révèlent l'importance conférée à l'héraldique en Serbie médiévale où cet art reçoit une place à part entière sous le règne de Stefan Dušan. Cette pénétration de l'héraldique est parfaitement attestée par le sceau et les monnaies de ce souverain sur lesquels l'image du blason ainsi que les représentations simplifiées de divers attributs revêtent un rôle de tout premier plan. Il convient également de mentionner ici la place importante de l'héraldique parmi les seigneurs de Stefan Dušan, laquelle est attestée, entre autres monuments, par la dalle funéraire du voïvode Nikola Stanjević à Konča, la représentation du casque avec lambrequins d'Orest, un des puissants vassaux de l'empereur, visible sur une tour à Serrès, une ceinture du sébastocrator (?) Branko, etc. Tous ces exemples témoignent de l'instauration d'une culture fondée sur les idéaux de la chevalerie et aulique à l'époque de Stefan Dušan, qui était assurément liée au rôle important joué par les puissants et l'armée. Les changements réels et profonds alors survenus sont également parfaitement attestés par l'apposition de symboles héraldiques sur les monuments funéraires. Cette pratique a trouvé sa pleine expression sur le monument funéraire de l'empereur Dušan qui a été rehaussé d'un gisant — personnification du défunt revêtu de tous les attributs du pouvoir corporels et témoignage de sa puissance, où cette statue mortuaire est un emprunt propre à l'Europe occidentale.

La pénétration des symboles héraldiques s'est effectuée sous l'influence importante, voire capitale, des chevaliers et mercenaires allemands recrutés par la cour de Stefan Dušan, avec à leur tête le chevalier Palman. Cette thèse trouve en sa faveur les symboles héraldiques mêmes relevés en Serbie, qui, par leur caractère, appartiennent à l'héritage de l'héraldique germanique — teutonique, ainsi que les nombreuses analogies avec les insignes représentés dans Le rôle d'armes de Zürich daté vers 1340. Sur la base du matériel disponible il reste difficile de dire dans quelle mesure l'héraldique et l'esprit inspiré de l'idéal de la chevalerie ont pénétré dans les strates inférieures de la société. De nombreux documents, avant tout écrits, attestent assurément toute l'importance alors conférée au blason.

Sur la base des monuments conservés il est déjà possible de conclure à l'existence de certaines règles et principes héraldiques:

— le blason composé d'un écu orné d'une «roue», d'un casque avec cimier représente par un cousin, une rosette et un plumet, apparaissant sur une monnaie de Stefan Dušan, respectivement la représentation de ces mêmes éléments sans écu sur d'autres monnaies mais aussi sur le sceau de ce même souverain révèlent clairement que les représentations héraldiques avaient trouvé place dans la symbolique du pouvoir royal, respectivement impérial en Serbie médiévale. Par ailleurs, l'utilisation d'une symbolique héraldique reprenant les mêmes emblèmes sur les monnaies de l'empereur Uroš, du serviteur Branko, du joupan Nikola Altomanović, Đurađ Ier Balšić, Vuk Branković et Jakov ne fait que confirmer l'importance des représentations héraldiques chez les dynastes serbes.

— L'étape suivante dans le développement de l'héraldique est constituée par l'apparition de nouveaux symboles héraldiques liés à certaines familles et régions, tel que le symbole composé d'un casque cimier associé à une représentation de l'impératrice apparaissant sur des monnaies de l'empereur Uroš, de l'impératrice Jelena, du roi Vukašin et de la reine Jelena, symbole que nous trouvons également sur un sceau du roi Vukašin. C'est sous une même lumière qu'il convient également de voir la marque familiale des Balšić qui sera reprise parmi les seigneurs et petits seigneurs, tout particulièrement sur le territoire de Kosovo, à en juger par les nombreuses trouvailles de bagues sceaux sur ce territoire.

— Une place particulière revient aux blasons familiales des Lazarević ayant pour motif principal un casque avec cornes de veau qui apparaît sur des sceaux et des monnaies du prince Lazar, et qui à l'époque de Stefan Lazarević formera un symbole héraldique complet associé à l'image d'un aigle bicéphale aux ailes déployées représenté sur un écu, des monnaies ou sous forme de cimier sur un casque, sur un sceau. Ce même emblème a été un bref temps gardé par Đurađ Branković sur un rare dinar, avant de le remplacer par un écu orné d'une bande diagonale et d'un lys dans chaque champ libre, associé également à un casque avec cimier en forme de lion sur un sceau conservé. D'après ce sceau exceptionnel Lazar Branković a adopté le lion — emblème familial — qui orne l'écu et le cimier. Durant cette période le rôle de la culture fondée sur les idéaux de la chevalerie et aulique jouait un rôle significatif comme l'atteste le fait que le despote Stefan était membre de l'ordre de chevalerie du

Dragon créé par le roi de Hongrie Sigismond et que c'est en cette qualité et en qualité de souverain qu'il adoubait des chevaliers. D'après les dires de Konstantin Filozof des «occidentaux» venaient à la cour de Serbie pour que le despote les «couronne» en tant que chevalier.

On note dans l'héraldique serbe médiévale le mélange de deux symboles — le blason des chevaliers allemands et l'emblème impérial. Le blason représentait un symbole des armes au sens originel de cette notion alors que l'aigle bicéphale était considéré comme le symbole du souverain, «national». Ce symbole a eu, dans une première période, une signification idéologique et symbolique à la base de laquelle se trouvait le rattachement de la dynastie serbe à la famille byzantine régnante. L'aigle bicéphale, à en juger par ses modèles iconographiques, a évolué en marque du souverain, pour, dans une dernière phase de son évolution, à l'époque des despotes, recevoir la signification d'un symbole héraldique. Celui-ci impliquait le droit à hériter du trône et de l'empire serbes représentés par l'image de l'aigle bicéphale emblème reconnaissable sur la carte d'Angelin Dulcert de 1339 et sur le sceau de Tvrtko Ier. La manifestation parallèle de fortes influences originaires d'Occident et de Byzance se reflète également dans le mausolée de Stefan Dušan où le monument funéraire de ce souverain, en forme de gisant, côtoyait des fresques exécutées selon le programme et l'iconographie byzantines. Nous retrouvons également cette symbiose sur de nombreuses émissions monétaires à commencer par celles du règne de l'empereur Uroš avec représentations de symboles héraldiques d'un côté et de l'empereur à cheval tenant un sceptre de l'autre côté, représentation qui peut indéniablement être liée à l'idéologie impériale byzantine.

La question se pose de savoir si la Serbie médiévale a vu se développer des symboles nationaux ayant pu conduire à la création de son propre blason. Les différentes représentations de blasons enregistrées à partir du règne du roi Dušan, en passant par les dynastes serbes, jusqu'à l'époque du despote Lazar Branković semblent être en faveur du développement d'une héraldique familiale, alors que l'idée d'un symbole national n'a mûri que progressivement pour recevoir sa pleine forme après la chute du despotat, assurément en tant qu'expression d'une aspiration à la réalisation du renouveau de l'Etat serbe. Cette idée était liée à l'emblème de l'aigle bicéphale — symbole national — et aux symboles héraldiques — emblèmes de l'héritage byzantin, européen mais aussi serbe.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 291.31 : 322(497.11)"13"

СМИЉА МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ

МОЛИТВЕ СВЕТИХ СИМЕОНА И САВЕ У ВЛАДАРСКОМ ПРОГРАМУ КРАЉА МИЛУТИНА

Током друге деценије 14. века, у повељама, житијима, службаним текстовима, као и у сликаном програму задужбина краља Милутина, спајају се култови светих Симеона и Саве у једну прославну целину. У раду се разматрају политичко-идеолошки разлози сложених промена у оновременом владарском програму. Посебно се разматра феномен и функција молитава „свештене двојице" у српској дипломатичкој грађи.

„Они који су Божјом мудрошћу изабрани да нас воде
почаствовани су да буду и насликани:
један управља телима људи
а други је одабран да буде пастир душа."

Јован Мавройод, PG, t. 120, col. 1183.

Наведени стихови дворског ретора Јована Мавропода сведоче о равнотежи духовне и световне власти, каква је до његовог времена успостављена у Цариграду.[1] Схваћени као дарови Божји, свештенство и царство происходе из истог почетка, помажући једно друго и, премда имају различит карактер, њихов циљ је заједнички. За његово остварење неопходан је услов симфонија двеју власти и она се изражава у узајамној помоћи — свештенство помаже царство молитвама, а царство подупире цркву влашћу.[2] Ма како крхка, ова равнотежа је постала узор конструкцијама државно-црквеног устројства у свету православне вере, а у српским земљама под влашћу династије Немањића, уза све разлике у

[1] О Јовану Мавроподу в. *J. Lefort*, Rhéthorique et politique. Trois discours de Jean Mauropous en 1047, Travaux et mémoires 6 (1976), 265–303.

[2] Сава Немањић је на почетак грађанског дела Номоканона (45. глава) ставио Схоластиков зборник са уводном декларацијом о симфоничном односу духовне и световне власти — предговор шесте новеле цара Јустинијана. О томе в. *С. Троицки*, Црквено-политичка идеологија Светосавске Крмчије и Властареве Синтагме, Глас САНУ 212 (1953), 177; парафразирано у нашем тексту према преводу *Д. Богдановића*, Политичка философија средњовековне Србије. Могућности једног истраживања (Филозофске свеске 16, Београд 1984, обј. 1988), сабрано у: Студије из српске средњовековне књижевности, Београд 1997, 113–114.

односу на цариградски модел, као делотворно начело сваке поделе власти популарисано синтагмом о „сапрестоништву". Према обичају установљеном у освит 13. века, овакво устројство међусобних односа духовне и световне власти, на крају и схватање о односу небеско–земаљско, добило је посвећене узоре, налазећи на тај начин, с једне стране, сопствено место у светој историји, а с друге, законитост права династичке власти. Опште поставке нађених идеолошких решења за питање, у суштини крајње осетљиво, постављено пред пастире стада, налазе конкретну примену у низу сачуваних историјских извора, који сведоче о делатној функцији култова двојице првих светитеља српске цркве — светих Симеона и Саве. Премда комплементарна, два култа се функционално разликују, пре свега са разлога што је Симеон слављен као мироточиви светитељ — оснивач државе и династије,[3] а Сава као први поглавар независне цркве и чудотворац.[4] Спајање два култа у једну прославну целину, у време краља Милутина, имало је вишеструки смисао и део је сложеног владарског програма краља Милутина у периоду између 1316. и 1321. године. Поред начелног разматрања о функцији култа и њеној многозначности, задатак овог рада је да укаже, на примеру анализе феномена молитава светих Симеона и Саве у српским повељама, на политичке разлоге спајања два култа и њиховог заједничког прослављања.

„Молитве светих Симеона и Саве" најпре се помињу у повељама Милутинове епохе, да би их касније препознали и у другим изворима који сведоче о измењеном владарском програму. У исто време, усложњава се порука уводних делова владарских даровница важнијим манастирима. Укључивање читавих текстова молитава у састав аренги уобичајена је пракса у источном свету средњег века, па и у српској дипломатици, посебно када је реч о повељама намењеним важнијим манастирима. Такво место најпре имају маузолеји, у чијим оснивачким, као и потврдним повељама, српски владари моле за своје спасење, за милост на Страшном суду, као и за спасење свог отачаства. Молитва се тако јавља као „функционални" део аренге,[5] формално и суштински уклопљена у политичко-конститутивни задатак и смисао правног чина. Циљ уводног дела повеље, по правилу јесте, поред осталог, и „пријемчивост", која у овом контексту значи задобијање молитвене моћи монаха, али, на ширем плану и молитвене моћи небеских заштитника. Неке од ових молитава у аренгама владарских исправа (попут чувене молитве краља Милутина у Бањској или цара Душана у Светоарханђелској хрисовуљи), објашњавају, на посредан начин, сотериолошки смисао владања, било да је реч о молбеном призивању светитеља заштитника династије или о сложеној семиотици анђела, пре свега двојице арханђела који-

[3] Најсадржајније о култу светог Симеона пише *Д. Поповић*, О настанку култа светог Симеона, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, САНУ, Научни скупови, књ. 94, Одељење историјских наука, књ. 26, Београд 2000, 347–310, где је дат добар преглед старије литературе, као и преглед низа компаративних студија од значаја за нашу тему.

[4] *Д. Поповић*, Чудотворења светог Саве Српског, Чудо у словенским културама, Београд 2000, 138–156, са такође исцрпним прегледом старије литературе.

[5] *H. Fichtenau*, Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln, Graz–Köln 1957, 26–30. Фихтенау говори о „пријемчивости" као битном својству аренге у њеној функцији реторског текста намењеног јавном читању.

ма се српски цар моли помишљајући на смрт.[6] У нашем раду се нећемо бавити уопштеним разматрањем о функцији молитава у српским повељама, већ пре свега посебним типом молитава светих Симеона и Саве. До праве слике о значењима молитава у повељи и њиховој употреби у идеолошкој сфери долазимо тек упоредном анализом повеља, фресака, служби, канона и похвала — различитих типова извора који прослављају светитељски пар. Могло би се рећи да је изузетан значај који је придаван овим здруженим молитвама српска посебност у односу на праксу жанра. Управо због такве специфичности српских повеља, издвојили смо ову тему из оквира једног ширег проучавања као мало, ђачко уздарје у част јубилара, чији је дугогодишњи рад на повељама нераздвојан део сваког даљег бављења српском дипломатиком.

* * *

Свети Симеон и Сава се на посредан начин издвајају као светитељски пар већ врло рано; у извесном смислу претеча њихових честих литерарних и визуелних представа јесте фреска из треће деценије 13. века из Милешеве, маузолеја од кључне важности за изражавање идеолошких порука српске династије. Ту је представљена владарска поворка Немањића, претходница хоризонталних генеалошких лоза, предвођена светим Симеоном и Савом. Светитељски пар препоручује и заступа владаре из рода Немањића (насликане у низу на северном зиду) пред Христом (представљеним на сада девастираном порталу наоса, највероватније у сцени Деизиса).[7] Монах Сава је, сва је прилика, непосредно утицао на милешевски сликани програм, припремајући Милешеву за сопствени маузолеј, а описана породична репрезентативна слика настала је за његова живота, као посредно сведочанство успостављене хармоније духовне и световне власти. Симеон и Сава у реченој композицији насликани су у првобитној функцији заступника династије. Све до времена краља Милутина, у зидном сликарству немањићких задужбина нећемо наићи на представе засебног заједничког портрета двојице светитеља; њихове су слике по правилу уклопљене у проширене ктиторске композиције, хоризонталне генеалогије, историјске композиције или поворке архијереја.

Рано везивање култова светих Симеона и Саве у једну прославну целину било је, како се данас сматра, подстакнуто из Хиландара, али је истовремено имало пропагандни нагласак карактеристичан за идеологију Милутиновог дво-

[6] Последње издање повеље: *С. Мишић — Т. Суботин-Голубовић*, Светоарханђеловска хрисовуља, Београд 2003.

[7] О портретима св.Симеона и Саве у Милешеви постоји богата литература. Издвајамо радове: *Д. Милошевић*, Иконографија светог Саве у средњем веку, Сава Немањић — Свети Сава, Београд 1976, 279–315; *В. Ј. Ђурић*, Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви, Зограф 22 (1992), 13–25; *Б. Тодић*, Репрезентативни портрети светог Саве у средњовековној уметности, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 225–249; *Б. Цветковић*, Византијски цар и фреске у припрати Милешеве, Balcanica XXXII–XXXIII (2001–2002), 297–309 (са старијом литературом).

ра током друге деценије 14. века.[8] Не знамо када је настао први заједнички портрет двојице светитеља. Претпоставља се да су представе овога типа настале на ктиторским иконама у Хиландару и Студеници.[9] Најстарија сачувана „заједничка" икона потиче из Хиландара и насликана је током 14. столећа. Како је то приметио Жилбер Дагрон, „слике се рађају још спорије од идеја".[10] Па ипак, као да у овом случају ваља трагати за симултаним јављањем представа светитељског пара у Теодосијевим текстовима и у зидном сликарству Милутинових задужбина.

Најранија представа светитељског пара у зидном сликарству сачувала се у цркви Светог Никите код Скопља, коју је краљ Милутин даровао Хиландару. Овај заједнички портрет светих Симеона и Саве на северном зиду наоса цркве настао је у другој деценији 14. века, по закључењу примирја после унутрашњих сукоба у земљи. Краљ Милутин је цркву даровао Хиландару пре 1316, што значи да је до тада већ могла бити осликана. Подстицано, сва је прилика, из хиландарске средине, а изражено на различите начине, па и заједничким портретом, везивање култова светих прародитеља српског краља имало је вишеслојне поруке. Нас пре свега занимају политичко-идеолошки разлози настанка заједничког светитељског култа. Инсистирање краља Милутина на том програму зависило је и од његових личних мотива и од посебности историјског тренутка. За праћење околности настанка овог идеолошког програма и његових промена, најбољи извор представља дипломатичка грађа, посебно због околности што је она неретко прецизно датована, те се са извесношћу може утврдити хронологија појаве молитава светитељског пара.

У повељама се мотив „молитава светих Симеона и Саве" најпре јавља у санкцијама. Функција молитве овде је да се обезбеди предачка и светитељска заштита побожних даривања актуелног владара. На ширем плану, молитве делују као небеска заштита краљевих освајања, гарантованих даровним документом, али и заштита читавог отачаства, чија се добробит темељи на владаревој сотериолошкој функцији, омогућеној молитвама светих заштитника. Први пут се двојица српских светитеља у повељама позивају да прокуну прекршиоца одредби аукторa у потврдној повељи Милутиновој Хиландару о поклону келије Св. Петке у селу Тморанима недалеко од Скопља (1299/1300).[11]

---

[8] Размишљање *Б. Тодића*, Репрезентативни портрети, 232 о суштинском идеолошком јединству два култа значајан је корак напред у односу на схватање да је култ св.Саве неговала црква, док је култ св. Симеона био везан за дворску средину (уп. нап. 13 са старијом лит.). Сматрамо да подстицај Хиландара није искључивао паралелне тенденције двора, као и да су та два средишта могла имати, када је реч о култовима националних светитеља, идентичан став, поготово што у време када сматрамо да настаје овај специфичан израз Милутиновог владарског програма, краљ најтешње сарађује са игуманом Хиландара. В. *М. Живојиновић*, Историја Хиландара, Београд 1998, 123–192.

[9] *С. Радојчић*, Хиландарске иконе светога Симеона, Гласник СПЦ 34, 2–3 (1953), 30–31; *Д. Медаковић*, Историјске основе иконографије светог Саве у 18. веку, Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање, Београд 1979, 132–138;

[10] *Ж. Дагрон*, Цар и првосвештеник, Београд 2001, 162.

[11] Ова је повеља издата највероватније 1299/1300. године. Уп. *М. Живојиновић*, Историја Хиландара I, 149. Издање документа: Споменици за средњовековната и поновата историја на Ма-

У интитулацији хрисовуље Хиландару којом се регулишу односи са пиргом из 1303–4, српски краљ помиње „молитве" Богородичине, светог Стефана и светих прародитеља и родитеља, које су га поставиле за настолника у отачаству,[12] а у духовној санкцији проклиње прекршиоца својим „богодарованим венцем".[13] У тој повељи, насталој с циљем да се пиргу Хрусији обезбеди негдашњи посед манастира Св. Николе у Бањанима у скопској страни, помиње се прво да је краљ скопску област узео „по мачу", „поспешствованијем светога господина Симеона и Саве".[14] Оригинална повеља морала је настати после 1302. године, времена изградње пирга на мору, јер се пирг помиње у акту. Помен Драгутиновог сина Владислава међу могућим наследницима престола у санкцији документа („кога Бог изволи владати после нас — или син мој или братанац...")[15] омогућава прецизније датовање документа, што је за нас посебно значајно јер се ту први пут у српској дипломатичкој грађи помињу молитве двојице српских светитеља којима се заклиње наследник престола да поштује одредбе даровног акта. Навођење принца Владислава међу наследницима престола упућује на датовање повеље у период између 1314. и 1316. године (после сабора 1314. и Драгутинове смрти 1316).[16] Ауктор обезбеђује даљу заштиту права Хиландара, те заклиње будуће наследнике „молитвама светога ми господина Симеона и Саве".[17] Ова повеља указује на хронолошки оквир за установљење првог помена молитава светих Симеона и Саве, које временски одговара појави њихових заједничких портрета у сликарству манастира Св. Николе у скопској области, манастира који краљ реченом повељом дарује Хиландару. Светитељи заштитници и њихове молитве пре свега фигурирају као свети гаранти Милутиних освајања и небески чувари земаљске власти својих наследника, династије Немањића. Значајан је и контекст у којем се молитве први пут помињу — нимало случајно, у краљевој повељи Хиландару.

У приближно исто време, током прве две деценије 14. века, на подстицај хиландарске средине и са јасним идеолошким порукама које су одговарале владарском програму краља Милутина, монаху Теодосију је поверен задатак да, сходно књижевним укусима и идеолошким потребама епохе, састави монумен-

---

кедонија (у даљем тексту: Споменици Македоније) I, (изд. *В. Мошин*), Скопје 1975, 251–260. Проклињање прекршиоца одредби повеље од стране „господина ми светога Симеона и од кир Саве", нав. дело, 260; уп. Actes de l'Athos, Actes de Chilandar I–II, ed. *L. Petit et B. Korablev*, (у даљем тексту: Chil. sl.), Петроград 1915, n. 9, l. 67.

12 *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, Viennae 1858, LXXIV, 78. Уп. Chil. sl. n. 11, l.36–37. О аутентичности повеље расправљају *С. Ћирковић*, Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21 (1982), 104 и *М. Живојиновић*, Хиландар и пирг у Хрусији, Хиландарски зборник 6 (1986), 59–80.

13 Monumenta Serbica, 82; Chil. sl. n. 11, l. 160–161; Споменици Македоније I, 313, ред 133. Традиција данас сачуваног документа указује да је реч о неколико узастопних прерада оригиналне даровнице краља Милутина.

14 Споменици Македоније I, 313, ред 133–134.

15 Споменици Македоније I, 315, ред 159–160.

16 *С. Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија Немањића, Београд 1997, 132, нап. 113.

17 Споменици Македоније I, 315, редови 159–160... 162... 164–165 („кога Бог изволи господовати после нас... и молим и заклињем ...и молитвама светога ми господина Симеона и Саве да не потвори моје дарове светој Богородици хиландарској...").

талну редакцију дотадашње хагиографске књижевности и постави основе новом култу првих националних светитеља као главном носиоцу идеје харизматичног корена. Промена литургијске праксе оличена у прелазу на јерусалимски типик само је веома очит знак опсежних промена које препознајемо у Теодосијевом делу. Синтезу из двадесетих година чини дакле низ „сводних“ духовних подухвата, плод концентрисаних напора елите везане како за двор, тако и за духовни центар у Хиландару. Реченим подухватима припадају и прославни текстови везани за здружени култ двојице српских светитеља.

Теодосије Хиландарац је написао два житија, девет канона (од којих издвајамо *Осмогласне каноне*, *Ин канон Симеону и Сави гласа четвртог* и *Канон заједнички Христу и Симеону и Сави*, који је функционално уклопљен у службе) и енкомијастички текст — *Похвалу Симеону и Сави*. Значај појављивања оваквих прославних састава у годинама које претходе 1320. — времену слављења стогодишњице краљевине, а потом и проглашења аутокефалне цркве — за владарску пропаганду краља Милутина и његово утемељење као изданка светог корена добијају свој пуни смисао ако се посматрају упоредо са другим пропагандним делатностима двора. Стога је индикативно што се релативна хронологија Теодосијевог опуса временски подудара са датовањем повеље Хиландару и са сликањем заједничких портрета.[18] Поменуто сагласје дипломатичке грађе, сликарства и програмске појаве новог култа, те његовог прослављања у књижевности, није могло бити случајно. Ваља додати да се и на литургијској равни, истоветни циљ постигао делима Теодосијевим и Даниловим — како химнографским сводовима, тако „парном“ симетријом, било да је реч о синтези култног штовања „свештене двојице“ или житијном кодексу осмишљеном као „симетрично“ прослављање краљева и архиепископа српских.[19] Сва је прилика да се, у другој деценији 14. столећа, у кругу српске елите приступило коначном конституисању „сабора српских светих“.[20]

Већ у *Житију Светог Саве* Теодосије образлаже суштинско и функционално јединство здруженог култа.[21] Сава постиже чуда и омогућује спасење „народу своме“ својим молитвама, а Симеон делује као мироточац. Наш писац с разлогом најављује да „чудеса и силе светих не биваху обични“. Заједничке молитве светих отаца доносе „благочашће вере“ по читавој, пространој српској земљи.[22] Тиме је јасно постављен оквир чудотворења; и просторно и национално дефинисан, он одговара посебном типу светитељства какво познају и други

---

[18] За новија тумачења в. *И. Шпадијер*, Химнографски жанр и богослужбена пракса — Теодосијеви канони светоме Симеону и светоме Сави, Зборник Матице српске за славистику 63 (2003), 343–351.

[19] *Д. Богдановић*, Теодосије, предговор књизи: Теодосије, Житија, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 5, свеска 1, Београд 1988, 22.

[20] *Д. Богдановић*, Теодосије, 20.

[21] Није искључено да се основне идеје о заједничком прослављању два српска светитеља могу наћи већ код Доментијана, у његовим похвалама светим Симеону и Сави. Уп. Доментијан, Житија, Стара српска књижевност у 24 књиге, 94, 292, где каже да су Симеон и Сава „обојица топли молитвеници целога света“. Ипак на основу тих речи не можемо изводити далекосежније закључке о раном настанку здруженог култа.

[22] Теодосије, Житије Светог Саве (прир. Д. Богдановић), 172–173.

средњовековни народи.[23] Очекивано, део текста посвећен молитвама свештене двојице цитиран је уз старозаветни текст у којем се благослови Господ Бог Израиљев „јер посети и избави народ свој и подиже рог спасења нашега". Подсећање читаоца на рог спасења сасвим је умесно у контексту Теодосијеве приче у којој Симеонове мошти које Сава доноси у отачаство, заједно са молитвама двојице светих угодника, мире завађену браћу и окончавају несреће грађанског рата.[24] Наши стари писци, према обрасцу добро познатом у оновременој књижевности, прибегавају давидовским мотивима кад год је то налагао савремени контекст, посебно прилике немира и унутрашњих ратова.[25]

Још један пример из *Житија Светог Саве* указује на специфичност новоуспостављеног култа. Наиме, двојица српских светитеља делују заједнички у основном задатку спасавања отачаства и тада долази до њиховог садејства у чуду. Тако се, због грехова почињених у српској земљи, пресахло Симеоново миро поново успоставља тек Савиним молитвама. Стефан покајнички моли брата да се врати у земљу, да би „молитвама заповедио преподобном оцу нашем Симеону да Духом Светим точи свето миро из својих светих моштију и да нас као своје слуге утеши по пређашњем обичају".[26] Све ово бива „јер као по некој сагласности живи са мртвима договараху се"[27] — Симеон, који је свој народ „засадио вером" и Сава, који „залива учењем", постају „једно".[28] Поетски израз којим животописац описује њихово садејство одговара добро познатој виноградарској симболици лозе и маслине доброплодне, познатих из Теодосијевог песничког опуса, као и из сликаног програма Милутинових задужбина. Када Теодосије описује славу светих претходника актуелног владара, он вели да „Беше син диван оцем и отац хваљен сином. Таквим светилима светљаше се тада српска земља".[29] У *Заједничком канону на осам гласова* Симеон Нови мироточац и Сава чудотворац, учитељи српски и „једномислена двојица"[30] моле се да се „сачува неповредно стадо које сабраше" .... „од напада противничких и од губе јереси, и да га утврде у православним предањима".[31] Они који су „у наслеђе обећано примили Вишњи Јерусалим" имају задатак да буду предстатељи како би се и њихов народ у њега уселио.[32] Специфичан карактер чудотворењу молитви

---

23 *G. Klanicay*, From sacral kingship to self-reprezentation. Hungarian and European Royal Saints in the 11th–13th centuries, The Uses of Supernatural Power, Cambridge 1990, 61–86.

24 Теодосије, Житије Светог Саве, 172–173.

25 Уп. *С. Марјановић-Душанић*, Хиландар као Нови Сион Немањиног отачаства, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, САНУ, Београд 2000, 17–24 (са лит.).

26 Теодосије, Житије Светог Саве, 189.

27 Исто, 203.

28 Исто, 209.

29 Исто, 175.

30 Теодосије, Службе, канони и похвала, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 5, свеска 2, приредила *Б. Јовановић-Стипчевић*, Београд 1988, 146 (песма осма, Ирмос „некада, пећ ужарена").

31 Исто, 132, 133.

32 Исто, 148 (Канон истим свецима, глас трећи, песма прва, Ирмос „Диван је који славно чини чуда").

двојице светитеља давала је њихова помоћ актуелном владару у биткама. У *Житију Светог Саве* Теодосије изричито вели: „јављају се пред пуковима српских скиптара божји анђели у облику њихову (св. Симеона и Саве), послани од Бога молитвама њиховим на помоћ у биткама“.[33] Управо деловање на бојном пољу најјасније је потврђивало сотериолошки карактер култа и непрекидну везу светих претходника, актуленог владара и читавог српског отачства, везу, која је на једном ширем, небеском плану успостављена чином подизања Хиландара, чиме је читавом српском отачству „устројен добар пут“.

Питање које изнети изворни подаци постављају пред нас тиче се путева развоја владарске идеологије током владавине краља Милутина. На основу анализе аренги Милутинових повеља Хиландару и употребе симболике сионског мотива могу се уочити политички мотиви пропаганде, која је краља Милутина представљала као „новог ктитора Хиландара“ управо на почетку грађанског рата.[34] По склапању примирја (1312), у смутно време сумњиве победе која је извесно укључивала неку врсту поновне нагодбе са братом око наслеђа престола,[35] а потом непосредно после смрти краљице Јелене (8. фебруар 1314), отворена су многа нова политичка питања. Дотадашњи претпостављени наследник,[36] Стефан Дечански, ослепљен је и послат у Цариград (1314). Шта је навело краља Милутина да тада измени постојећу праксу предачког прослављања тако што је ујединио два светитељска култа и на тај начин Симеона и Саву прославио као „свештену двојицу“, корен хоризонталне лозе светих претходника, лозе која је плела легитимитет наследника српског престола? Династичко прослављање двојице светитеља ктиторским композицијама, композицијама лоза и поворкама архијереја наставило се и током друге деценије 14. века, а и након тога. Посебно издвајање светитељског пара Симеона и Саве, уједињених заједничким молитвама, сведочи о новим импликацијама функције здруженог култа, односно, о тзв. преносивој функцији култа.[37] Фаза заступства династије пред Христом уступа место ширем, сотериолошком значењу молитвеног заступства отачства. У томе смислу говорила би и вишезначна симболика Хиландара као „новог Сиона“. Зато није случајност што се Теодосијева редакција здруженог култа дешава у самом Хиландару, што се тамо сликају први заједнички портрети на иконама, као и што су истовремено настали правни, даровни акти овом манастиру у

[33] Теодосије, Житије Светог Саве, 249 (Башић).

[34] *С. Марјановић-Душанић*, Хиландар као Нови Сион, 22–24.

[35] Сва је прилика да су формуле садржане у тексту светостефанске хрисовуље гледе наслеђа престола намерно недоречене. О томе в. *С. Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија, 141–142.

[36] На посредан начин, први пут је у једном документу означен као наследник Милутиновог престола млади краљ Стефан, у ратачкој повељи. Изд. *С. Марјановић-Душанић*, Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке, Стари српски архив 1 (2002), 13–29. У призренској повељи Стефана Дечанског за цркву Богородице Љевишке, владар такође помиње свог сина Стефана као младог краља: „а мени и вазљубљеном сину мојему, младоме краљу Стефану, пошто нам је душа једна у два тела и један заједнички дар теби...“. Изд. Споменици Македоније III, 253–276.

[37] *P. Brown*, The Cult of the Saint. Its Rise and Function in Latin Christianity, London 1981, passim.

којима се молитве светих заштитника и ктитора манастира јављају прво као клетва прекршиоцу, а потом и као комплексан симбол „светог извора".

У истим годинама ревитализује се студенички узор, и то не само непосредно, изградњом цркве Св. Стефана у Бањској по подобију Богородичиног храма,[38] као и подизањем цркве симболичне посвете Св. Јоакиму и Ани у студеничком комплексу, већ и посредно, опет једном молитвом спеваном у корпусу оснивачке повеље краљевом маузолеју.[39] Градећи сопствени маузолеј, Милутин програмски обнавља гробове двојице светитеља-заштитника, у Студеници и у Милешеви, а заједно са архиепископом Савом, крунидбену цркву у Жичи. Сионска симболика хиландарске задужбине, непосредно везана за тему грађанског рата, добија посебан смисао у владарској пропаганди краља Милутина. Први пут, у време велике обнове почетком 14. века, у време најжешћих сукоба у земљи, а потом и средином друге деценије, када је наслеђе престола постало поновни узрок немира.

У томе контексту, подсећање на Симеоново чудотворно миро које је измирило завађену браћу и окончало унутрашњи рат, а постало делотворно тек помоћу Савиних молитви, даје додатну функционалност здруженом култу два српска светитеља и слави јединство духовне и световне власти. Није случајност што до споја свих ових праваца долази у време грађења Бањске. Подизање маузолеја посвећеног светитељу, заштитнику династије, било је важан политички, и не само политички чин. О њему се, судећи по речима Даниловог настављача, српски краљ подробно и пажљиво саветовао са својом мајком, монахињом Јеленом, са краљем Драгутином и архиепископом Савом III. Главна улога у томе послу припала је епископу Данилу, човеку од највишег краљевог поверења, којему су били поверени и друге деликатне дужности. Према краљевој заповести, ново здање је подигнуто „на слику Св. Богородице Студеничке".[40] Храм је био у завршној фази када је преминула краљица-мати, а потом и архиепископ Сава, те је дошло време за избор новог црквеног поглавара, Никодима. Описујући избор новог архиепископа српског, Данилов настављач пореди однос духовне и световне власти у Србији са начелима учитељства садржаним у примеру односа између светих Варлаама и Јоасафа, а потом Стефана и Саве. Као посебно битан део овог односа, писац помиње Савине молитве којима он себи и брату своме „исходи небеско царство". Из краљеве директне молитве Господу подсећани

---

[38] Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила, превод Л. Мирковић, Београд 1938, 113–114.

[39] „...И мене недостојнога начини сада достојна милости... покривај ме од различитих насртаја видљивих и невидљивих непријатеља, од душевних и телесних страсти, а тамо да ми се милостив помоћник нађеш... И овога молим, и опет молим... да не буду разоритељи светога места овог, већ напротив, саздатељи и савршитељи, као што се и ми старасмо за живота нашега да недовршена и порушена здања црквена и прилоге светих мојих прародитеља и родитеља и рода нашег сазидамо и довршимо... Ако ли ко дрзне силом да потвори... и да прими проклетство... од овога светог првомученика Стефана и светог Симеона и светог Саве који наследише и осветише испрва ово отачство наше..."; изд. *Љ. Ковачевић*, Светостефанска хрисовуља, Споменик СКА 4, Београд 1890 (превод на савремени језик *Д. Богдановић*, Задужбине Косова, цитати са страна 316 и 322).

[40] Данило, 114.

смо и на пример сапрестоништва Милутиновог оца Уроша I и његовог брата, архиепископа Саве, који је краљу „држао духовна правила и оба нађоше небеско царство". Трагање за личношћу погодном да заузме архиепископски престо светог Саве, завршило се у Хиландару, „истинитом прибежишту отачаству Светог Симеона".[41]

Да је до краја краљевања Милутин наставио политичко-идеолошки програм започет најкасније 1314, сведочи више историјских извора. У повељи о адрфатима за Карејску келију из 1317/18,[42] помен свете двојице премешта се из санкције у експозицију и директно везује за опис Хиландара. Манастир је у томе контексту назван „пристаништем спасења људима отачаства". Спасењу се нада и ауктор документа, „молитвама светог нашег оца Симеона и Саве".[43] У наставку документа, српски краљ вели да је „краљевство ми" постављено „милошћу Божјом и молитвама богоугодника Симеона и Саве, од чијег сам светог корена и ја грешни изданак...да владам у земљи отачаства мојега самодржавно".[44] Од ове повеље пратимо померање тежишта нарације: функција прослављања српских светитеља и чудотворно деловање њихових молитава преноси се са заштите интереса дарованог манастира на шири план и директно стављa у службу дивинизације актуелне власти и пропаганде династичке идеје (мотив „светог извора"). Рекло би се да ова дипломатичка измена има још значења. У уговору о откупу адрфата за пирг на мору, издатом између 1317. и 1321, краљ помиње молитве угодника господњих Симеона и Саве, смештајући их у исти контекст као и у повељи за Карејску келију Св. Саве.[45] Реч је, и овде, о значају који молитве светих угодника и отачаствољубаца добијају у документима из последњих година Милутинове владе; у дипломатичком смислу, тај је значај наглашен чињеницом да се, и поред задржавања помена свете двојице у санкцијама аката и то у очекиваном контексту, молитве јављају и у експозицији. Овај нагласак има јасну дипломатичку поенту: садржај санкције односи се на обредну природу правног чина, док експозиција (нарација) образлаже околности које претходе правном чину и наговештавају његову радњу. Својом суштином овај део повеље представља оно место где се најпре могу очекивати изрази једног ужег политичког значења. Овако смештене у оквирима повеље, молитве постају извор суверене моћи актуелног краљевства, чиме је наглашена не само наследна

---

[41] Доментијан, Живот Св. Саве и Св. Симеона (превод Л. Мирковић), Београд 1938, 67.

[42] *В. Мошин*, Акти братског сабора из Хиландара, Годишњак Скопског Филозофског факултета 4 (1939/40), 180–184. Аргументи којима се показује аутентичност исправе изнети код: *В. Мошин,* Повеља краља Милутина Карејској ћелији из 1318. године, Гласник Скопског научног друштва 19 (1938), 59–78. Аутентичност исправе доводи у питање *Д. Кораћ*, Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици, ЗРВИ 23 (1984), 146–7.

[43] (Хил. бр. 141): *В. Мошин*, Акти братског сабора из Хиландара, 181, ред 59; Chil. sl. n. 17.

[44] *В. Мошин*, Акти братског сабора из Хиландара, 182, ред 77–79; Chil. sl. n. 17, l. 86–89; ibidem, l. 88–90, l. 27–28.

[45] *В. Мошин*, Акти братског сабора, Хил. Бр. 91, 185, ред 23–25. О овој повељи расправља и *Д. Живојиновић*, Хрисовуља Стефана Уроша II Милутина Карејској келији светог Саве из 1317/1318. године и однос келија–манастир у светлу аделфата, Прилози КЈИФ 68 (2004).

линија Милутинова као легитимна, већ је, на чему је краљ посебно инсистирао, потенцирана сакралност предачког наслеђа. Отуд лако разумљиво везивање за сионске мотиве у прослављању Хиландара, отуд обнова Студенице и Жиче, отуд посвета сопственог маузолеја светом Стефану. У идеологији краља Милутина ми можемо пратити нарастање немањићког утемељења готово упоредо са порастом ромејских утицаја и краљевих „царских“ претензија. Потпуно очекивано, он се царској породици препоручивао као потомак светог краљевства, чији домаћи светитељи-заштитници доносе победу отачаству, они исти који су уживали посебну наклоност царева и извојевали државну и црквену самосталност.

Исти програм овековечен је фрескама и натписима из припрате обновљене хиландарске цркве, где се, на самом крају Милутинова живота, сликање „свете двојице“ већ утврђује као својеврстан сликарски канон. Реч је о фрескама осликаним између јуна и октобра 1321. на источном зиду нартекса, на којима су св. Симеон и Сава, домаћи светитељи и први ктитори Хиландара, а покрај њих свети Стефан, небески извор краљеве власти. Објашњење овог програма налазимо у нешто ранијој, бањској повељи краља Милутина, и то управо у молитвеном тексту којим се установљује хагиологион српских светитеља као посебних небеских заштитника отачаства. У експозицији, Милутин истиче да је на власт дошао молитвама светих претходника, а у санкцији документа прекршиоцу се прети проклетством светог Стефана, а потом и Симеона и Саве „који наследише и осветише испрва ово отачаство наше“.[46]

У наведеним документима издвајамо два типа помињања светитељског пара. Први, и ранији тип, односи се на деловање светитеља описано у санкцијама, где су оне, како је већ речено, по правилу употребљене у функцији проклињања прекршиоца.[47] Односно, пошто је реч искључиво о исправама намењеним црквама и манастирима, молитве српских светитеља служе пре свега као специфична заштита цркве и монаштва, што још Немања у оснивачкој повељи Хиландару прокламује као главну одлику добре управе. Други тип „присуства“ светитељског пара у повељама јавља се од повеље краља Милутина о адрфатима за Карејску келију Св. Саве, а потом и у уговору о адрфатима за пирг на мору, да би се потом из тих хиландарских повеља пренеле у исправе краља Душана, и то још од прве повеље за цркву Успења Богородичиног у Трескавцу, издате на почетку Душановог краљевања.[48] У интитулацији прве трескавачке повеље краљ Душан помиње молитве Симеона и Саве као један од извора сопствене власти;

[46] *Љ. Ковачевић*, Светостефанска хрисовуља, Споменик СКА 4 (Београд 1890); уп. нап. 36; Изложба српске писане речи. Каталог Народне библиотеке Србије, Београд 1973, бр. 63 (датирање између 8. фебруара 1314. и 12. марта 1316). И у потврди архиепископа Никодима свети Симеон и Сава проклињу прекршиоца одредби даровнице.

[47] Уп. Споменици Македоније I, 260 („ако ли се ко дрзне да разори ово моје записаније...да јест проклет ...од господина ми светога Симеона и од кир Саве“). Специфично проклињање „молитвама светога ми господина Симеона и Саве“, као што је речено, први пут се јавља у повељи за пирг Хрусију, Споменици Македоније I, 315, ред 164 и исто, 316, ред 185–6 („супарник да му буде господин и отац наш свети Симеон и свети Сава на страшном другом доласку Христовом“).

[48] Споменици Македоније IV, 77–92.

оне се јављају као одлучујуће приликом освајања Прилепа („молитвама светих мојих прародитеља Симеона и Саве...освојих и град големи Прилеп").[49] Наведени опис везује молитве за одлучујућу помоћ у заузимању грчких крајева („над њим Грци владаху..."), што је још једна веза са правцима Милутинове освајачке политике. Занимљиво је да ове молитве Дечански не наводи у својим повељама, помињући светитељски пар само у санкцијама већине докумената, у очекиваном и добро познатом контексту.[50] Дакле, њихово својство остаје везано за патронат над државом и династијом, док се нови слој идеологије „светих прародитеља", везан за светитеље као изворе актуелне, сакралне краљевске власти, поново актуелизује под краљем Душаном. То је учињено, сва је прилика, у склопу сложеног концепта постављања краља Милутина као непосредног узора нове владавине, а у вези са плановима Душанове спољне политике — офанзиви ка источним земљама грчкога царства — програмски представљане као наставак Милутинових освајања. Прослављање о којем је реч нашло је израза и у фрескосликарству, поготово представама Лоза, и у дипломатичкој грађи.[51]

У интитулацији, а потом и експозицији хрисовуље издате 1348. године на Чахри код Скопља за келију светог Саве Јерусалимског у Кареји,[52] Душан изричито вели како му је царски наслов од Бога дарован, те је захваљујући милости Божјој „напредовао у свом отачаству". Као „изданак доброг корена светих родитеља, светог Симеона Немање и светитеља Саве", царство дугује наклоности Господњој и свете Богородице, као и молитвама светих предака.[53] И у другим документима из корпуса повеља Душанових из 1348. (реч је пре свега о повељи Хиландару о даривању села Потолино из 1348, а потом о још два документа за Карејску келију, сачуваних у преписима, као и о општој хрисовуљи Хиландару), понавља се мотив „изданка благога корена родитеља мојих светих", апострофирају се као светитељи претходници Симеон нови мироточац и први владар зе-

[49] Споменици Македоније IV, 77.

[50] Уп. Chil. sl., n. 21, l. 50; n. 22, l. 54; нема у документу из септембра 1327 (ibidem, n. 23). Уп. исказ прве дечанске хрисовуље у: *П. Ивић — М. Грковић*, Дечанске хрисовуље, Нови Сад 1976, 69 (факсимил: ДХ 1 346–382), према којем „молитве светих родитеља и прародитеља" пружају одлучујућу помоћ Дечанском током битке код Велбужда.

[51] Скраћена хоризонтална лоза Немањића из задужбине жупана Брајана, Беле цркве каранске, приказује поред Немање, Саве и Душана, још само краља Милутина као одабраног претходника. За паралеле у повељама в. *С. Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија, 163–167. Уп. нарочито, документ којим цар Душан утврђује цркву св. Николе на Псачи, дар властелина Влатка, манастиру Хиландару (*А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права од 12. до краја 15. века, Београд 1926, 155, док. Бр. 75: „молитвама светих ми прародитеља, реко же Симеона Немање новога мироточца и светитеља и равнога апостолима архијереја Саве").

[52] Реч је о документу који се чува под сигнатуром Хил. 31. Издавана је више пута, најбоље код *Ђ. Трифуновић*, Две повеље цара Душана, Источник 31–32 (1999). Недавно о карејским повељама расправља *Д. Живојиновић*, Карејске хрисовуље Стефана Душана, Историјски часопис 50 (2003), 33–52 (са старијом литературом). Уп. мишљење *С. Ћирковића*, Хиландарски игуман Јован, (Проблем аката српске царске канцеларије), Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Научни скупови САНУ, књ. 95, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд, 2000, 65. Уп. Chil. sl., n. 39, l. 115.

[53] *Ђ. Трифуновић*, н.д, 7, редови 12–19; молитве се помињу у реду 19. Симеон и Сава фигурирају и у санкцији документа (уп. нав. дело, 8, ред 59).

мље српске и светитељ наш архијереј и првостолујући отачаства нашега кир Сава, а њиховим молитвама приписује Божји дар — уздизање на царство.[54]

* * *

Као светитељи од највећег значаја за владарску идеологију, Симеон и Сава су прослављани и после слома царства. У доба кнеза Лазара и Стефана Лазаревића представљени су на низу портрета у црквама,[55] као и у писаним и документарним изворима.[56] Уз ретке изузетке, готово на свим репрезентативним сликама потоњег периода Симеонов и Савин лик представљени су заједно.[57] Они су сликани као светитељски пар или су постављани као пандани, прослављани као „двојица света",[58] у заједничким песмама и преко спојених култова постали су темељ идеологије државе и цркве,[59] као што су то били и у каснијој српској историји. Педесетих и шездесетих година 18. века учвршћен је у Хиландару култ „свештене двојице", а потом се ширио посредством штампе ван светогорске средине. Тада је приређена новоцрквенословенска верзија *Осмогласних канона*, потом штампана 1776. године у Венецији.[60] За то су несумњиво постојали крупни разлози. Сложен верско-политички програм карловачке митрополије, баштиник традиција националног програма, уобличен је истих година као барокни национални светитељски пантеон (Serbia Sancta), у чијем се средишту налази заједнички култ Симеона и Саве.[61] Наведени примери показују

---

[54] Најдетаљније у повељи о Потолину, в. код *А. Соловјев*, Одабрани споменици, 133 (повеља Хиландару о даривању села Потолин, поклона царевог братучеда Воихне); *F.Miklosich*, Monumenta Serbica, CXVII, 136 (Хил. 149, о даровању келије светог Саве Јерусалимског у Кареји); *Д. Живојиновић*, Хрисовуља цара Стефана Душана келији Светог Саве Јерусалимског у Кареји, Стари српски архив 1 (2002), 69–78 (Хил. 30). Уп. општу хрисовуљу: Monumenta Serbica CXVIII, 140 и Споменици Македоније III, 431.

[55] На пример, у западном делу цркве у Копорину и Каленићу, у певницама у Новој Павлици, Велућу, Руденици, у близини иконостаса у Баљевцу и Љубостињи, или пак у самом олтару у Св. Ђорђу у Речанима и Св. Андреји на Тресци. Најдаље је отишао серски господар деспот Јован Угљеша, представивши самог себе крај светитељског пара, на фресци у Светим бесребрницима у Ватопеду (1371). О овим портретима детаљно пишу *Д. Милошевић*, Иконографија Светог Саве у средњем веку, 298–310 и *Б. Тодић*, Репрезентативни портрети светог Саве, 245, 246. Уп. *Ц. Грозданов*, Свети Симеон Немања и свети Сава у сликарској тематици у Македонији (XIV–XVII век), Стефан Немања — Свети Симеон мироточиви. Историја и предање, Београд, 2000, 319–342.

[56] На овом месту ваљало би посебно скренути пажњу на помињање „молитви светих Симеона и Саве" у исправи коју је Ђурађ II Балшић издао Дубровнику 1386. године, издатом код: *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, Београд — Сремски Карловци 1929, 110), као и у хрисовуљи коју је деспот Стефан издао Хиландару 1406. године и Милешеви 1413. године (уп. *Ђ. Трифуновић*, Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови, Београд 1979, 148, 150).

[57] *Б. Тодић*, н.д., 248.

[58] Теодосије, Служба Светом Симеону, Србљак 1, Београд 1970, 208.

[59] *В. Ј. Ђурић*, La royauté et le sacerdoce dans la décoration de Žiča (Краљевство и свештенство у живопису Жиче), Манастир Жича, Зборник радова, Краљево 2000, 123–144.

[60] *Д. Богдановић*, Теодосије, 36.

[61] О улози националних светитеља у барокном верско-политичком програму, *М. Тимотијевић*, Српско барокно сликарство, Нови Сад 1996, 361–384; За уобличавање барокног национал-

дуго трајање здруженог култа — уза све промене политичке функције, па чак и измењене суштине — створеног у време краља Милутина.

На крају, вратимо се почетним стиховима Јована Мавропода.[62] У оквирима државног концепта, који се у духовном смислу темељио на независности националне цркве, Срби су, према замисли Светог Саве, а на основама нешто измењеног цариградског модела, створили владалачки идеал „сапрестоништва", овековечен речју и сликом. Тај идеал је временом уобличен у светитељски узор Симеона и Саве као „свештене двојице". У време краља Милутина овакав програм је коначно осмишљен, у политички осетљивом тренутку који је налагао праксу *imitatio maiorum*. У освит стогодишњице краљевства, био је по свему судећи тренутак да се национални светитељи поставе у средиште једног сложеног сотериолошког програма, делотворног у часу када се српска државна политика активно окренула ка истоку.

Smilja Marjanović Dušanić

LES PRIERES DE SAINT SIMEON ET SAINT SAVA
DANS LE PROGRAMME MONARCHIQUE DU ROI MILUTIN

Plusieurs sources historiques nous sont parvenues qui attestent le rôle actif des cultes de saint Simeon et saint Sava, les premiers saints de l'Eglise Serbe. Tout en étant complémentaires, ces deux cultes diffèrent par leur fonction, notamment du fait que saint Simeon, fondateur de l'Etat et de la dynastie serbes, est célébré comme un saint myroblite, alors que saint Sava, premier archevêque de l'Eglise serbe indépendante, est vénéré comme un saint thaumaturge. Leur fusion en un culte faisant l'objet d'une célébration unique a eu lieu à l'époque du roi Milutin (1282–1321). Le présent article établit que la formation finale du nouveau programme monarchique de Milutin, probablement inspiré par la communauté monastique de Chilandar, se situe entre 1314–1316 et 1321. Outre l'observation générale de la fonction de ce culte et de sa polysémie, nous procédons également à une analyse du phénomène constitué par les prières de saint Siméon et saint Sava apparaissant dans les chartes de l'époque du roi Milutin — indice certain de l'efficacité reconnue du nouveau culte — et de ses implications politiques. Cependant, une image complète de la signification des prières de ces deux saints

ног хагиологиона, *исти*, „Serbia sancta" и „Serbia sacra" у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 389–397; *исти*, Стефан Немања у барокном верско-политичком програму српске цркве, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 396 са старијом литературом).

[62] За предложени превод Мавроподових стихова в. *Б. Тодић*, н.д., 247.

dans les chartes et de leur usage dans le domaine idéologique, ne peut être obtenue qu'en procédant à une analyse des divers types de témoinages — chartes, fresques, offices, canons et apologies — célébrant ces deux personnages.

La plus ancienne représentation conservée de ces deux saints sur des peintures murales se trouve dans l'église Saint-Nicétas près de Skoplje. Les portraits associés de saint Simeon et saint Sava situés sur le mur nord du naos de l'église datent de la deuxième décennie du XIVème siècle (avant 1316). Leur exécution pouvant être située après la conclusion d'une paix ayant mis fin à des conflits intérieurs. Au tout début, le motif «des prières de saint Siméon et saint Sava» a en fait trouvé place dans les clauses pénales des chartes de l'époque. Le rôle de la prière y est d'assurer une protection ancestrale et sacrale aux dons pieux du souverain actuel. Sur un plan plus large, ces prières visent également à assurer une protection céleste aux conquêtes du roi et aux garanties formulées dans les documents de donation, mais aussi la protection de la patrie dont la prospérité est fondé sur la fonction sotériologique rendue possible par les prières des saints protecteurs. La première mention d'une telle invocation invitant les deux saints serbes à anathématiser celui qui violerait les dispositions de l'auteur d'une charte, apparaît dans une charte de confirmation délivrée par Milutin au monastère de Chilandar au sujet de la donation d'une cellule de Sainte-Parascève sise au village de Tmorani près de Skopje (1299/1300 : Chil. sl., n. 9, 1. 67).

Les prières des deux saints dans leur fonction de protecteurs de l'Etat et de la dynastie apparaissent également dans d'autres documents de souverains datant du début du XIVème siècle. La mention de Vladislav, cousin du roi Milutin, au nombre d'héritiers potentiels dans les clauses pénales d'une charte du roi Milutin délivrée au monastère de Chilandar (Chil. sl., n. 11), rend possible une nouvelle datation, plus précise, de ce document entre 1314 et 1316. Cette charte nous fournit donc un cadre chronologique pour l'établissement des prières des deux saints serbes, lequel cadre coïncide avec l'apparition de leur représentation associée sur les peintures du monastère Saint-Nicolas dans la région de Skoplje, que le roi a offert à Chilandar, par le biais de la charte mentionée.

A cette époque-là, au cours des deux premières décennies du XIVème siècle, le moine Tedosije, inspiré par la communauté monastique de Chilandar, fut chargé de procéder, selon les goûts littéraires et les besoins idéologiques de l'époque, à une rédaction monumentale de la littérature hagiographique jusqu'alors créée, et de jeter les fondements du nouveau culte des premiers saints nationaux comme principal vecteur de l'idée d'origine charismatique de la dynastie. La synthèse ainsi obtenue vers les années vingt du XVIème siècle réunit les exploits spirituels et les résultats des efforts convergents d'une élite rattachée tant à la cour de Serbie qu'au centre religieux de Chilandar. La coïncidence déjà relevée entre les chartes, la peinture murale et l'apparition d'un nouveau culte s'inscrivant dans un programme politique plus vaste, avec sa célébration en littérature, ne saurait être fortuite. L'approche du centenaire du royaume représenta, sans doute, un moment crucial pour placer les saints nationaux au centre d'un complexe de programmes sotériologiques, déjà effectif au moment où l'Etat serbe s'est activement tourné vers l'Orient ortodoxe.

L'unité fondamentale et fonctionnelle du nouveau culte se manifeste par des actes miraculeux s'inscrivant dans un cadre clairement établi, défini dans le sens spatial et national, et reflétant un type de sainteté également présent chez les autres peuples du Moyen Age. La phase de représentation de la dynastie devant le Christ est remplacée par une signification plus vaste et sotériologique de la représentation de l'Etat, induite par les prières des deux saints. Ceci a entre autre abouti à la symbolique polysémique de Chilandar comme « le nouveau Sion ». La mention de saint Siméon et saint Sava dans les chartes de Milutin, publiées durant les dernières années de sa régence, apparaît également dans les documents de l'empereur Dušan (1331–1355). Cette reprise s'inscrit probablement comme un élément du concept complexe faisant du roi Milutin un exemple de la nouvelle façon de régner, lequel concept était lié aux plans entrant dans la politique extérieure de l'empereur Dušan — à savoir une offensive sur les contrées orientales de l'Empire grec — présentée comme une poursuite des conquêtes du roi Milutin.

Etant les saints les plus importants de l'idéologie monarchique serbe, Simeon et Sava seront célébrés même après la chute de l'Empire (1371). Ils sont peints comme un couple de saints, ou placés comme deux pendants, célébrés comme « les deux saints » dans les chants. Ils sont devenus, à travers leurs cultes réunis, le fondement de l'idéologie de l'Etat et de l'Eglise au cours de l'histoire serbe ultérieure.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 929.52(407.15:495.02)

ПЕТАР РОКАИ

ВИЗАНТИЈСКИ ПРЕЦИ НЕКИХ ЧЛАНОВА БОСАНСКЕ ВЛАДАРСКЕ КУЋЕ

Византијски царски преци и данас су за појединце идеал отмености. У генеалошкој литератури до сада није наглашавано да су неки чланови босанске владарске династије Котроманића и великашке породице Косача имали византијске претке. Ова чињеница је, међутим, већ у њихово време имала више престижни карактер него што је била од практично-политичког значаја.

Византијски преци, поготово царски представљају и данас идеал отмености за појединце. Неки од њих се издају за потомке Палеолога,[1] а чувени филмски глумац-комичар Тото, чије је право име било Антонио де Куртис Гаљарди тврдио је да у његовим жилама тече крв чланова династија Дука и Комнина (Комнина, Фока и Ласкариса по другој верзији).[2] У овом раду осврнућемо се, међутим, на стварне генеалошке везе византијских владарских кућа са босанским династијама, у част професора Симе Ћирковића доајена историчара средњовековне Босне, коме је овај број Зборника радова Византолошког института посвећен.

У једном нашем раду, пре двадесет година, бавили смо се генеалошким везама Јелисавете Котроманић са српским и угарским династијама,[3] а сада ћемо посветити пажњу византијским прецима чланова босанске владарске куће. Тиме ће се употпунити слика и успоставити равнотежа у одређивању њиховог места у кругу средњовековних владарских кућа европског Истока и Запада.

---

[1] *P. Mallat*, Die Palaiologen nach 1453, Jahrbuch der österreichischen Akten, II/6, Wien 1982, 9–18; *C. A. Gauci — P. Mallat,* The Paleologos family, A Genealogical Review, Hamrun-Malta 1985, Tables, 6, 10, 19, 21; *D. M. Nicol*, The immortal emperor, Cambridge University Press, s. a. (1992) 114–128; Byzantinistik, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress Wien, 4–9 oktober 1981; *Д. М. Никол*, Бесмртни цар, Београд 1997, 138–150.

[2] *R. Boussinot*, L`Encyclopedie du Cinema, (2), I–Z, Paris 1980, 1213–1214, s. v. Toto. За Фоке: *И. Ђурић*, Породица Фока, ЗРВИ 17 (1976) 189–296.

[3] *П. Рокаи*, Библиографско-генеалошка белешка о Јелисавети Котроманић, Зборник Матице српске за историју, 28, 1983, 129–133.

У генеалошкој литератури је општепозната чињеница да је Јелена, мајка последње босанске краљице Јелаче (Јелене) кћерке српског деспота Лазара Бранковића, била византијска принцеза, кћерка морејског деспота Томе Палеолога, потомка цара Андроника II.[4] Мање је, међутим, истицано како је босанска краљица по свом оцу, деспоту Лазару, чија је мајка била Ирина (Проклета Јерина) такође била византијска принцеза.[5] Пошто је отац Ирине, Теодор Кантакузин, био син Матије и унук цара Јована VI Кантакузина, као што је то Божидар Ферјанчић утврдио, Јелача је с очеве стране била потомак и те византијске династије. А како је Јован VI Кантакузин био ожењен Ирином Асен унуком Ирине Палеолог, кћерком цара Михаила VIII, Ирина је била двоструки потомак оснивача царске династије Палеолога.[6]

Преко Ане, која је била жена Андроника II, сина Михајла VIII, Јелача је потомак још три византијске царске породице. Ана је, наиме, била кћерка угарског краља Стефана V Арпадовића, а овај опет син Марије, кћерке никејског цара Теодора I Ласкариса.[7] Жена, пак, Теодора I, Ана, била је кћерка цара Алексија III Анђела и праунука Теодоре, кћерке цара Алексија I Комнина.[8] Јелача је према томе била потомак византијских царева из четири династије, као што је то удајом тетке Јелаче, Зоје (Софије) Палеолог за великог кнеза Ивана III Васиљевића, постала владарска кућа Московске велике кнежевине.[9] Њихов син Василије III, отац Ивана IV Грозног, имао је са мајчине стране исте претке као последња босанска краљица Јелача. Она је из династије Палеолога (рачунајући и Михајла IX) пет царских предака.[10]

---

[4] *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Посебна издања Византолошког института, 8, Београд 1960, 192–193.

[5] *М. Ласкарис*, Византијске принцезе у средњовековној Србији, Прилог историји византиско-српских односа од краја 12. до средине 15. века, Београд 1926 (1990) 101–105, 108–109; *Б. Недељковић*, Дубровник у сватовима деспота Лазара Бранковића, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII/2 (1964) 479–523; *М. Спремић*, Ђурађ Бранковић, СКЗ, Београд 1994, 563; Prosopografisches Lexikon der Palaiologenzeit, 9, Wien 1989, 68; *Д. Мрђеновић — А. Палавестра — Д. Спасић*, Родословне таблице и грбови српских владара и властеле, Београд 1988, 84, 93 (=Родословне таблице).

[6] *Б. Ферјанчић*, Византинци у Србији прве половине XV века, ЗРВИ 26 (1987) 181.

[7] *M. Wertner*, Az Árpádok családi története, 498–510, 514–520; *Szabó Ferenc*, Népkönyvtára, LI, Nagy Becskerek 1892, 514–520; *Gy. Kristó — F. Makk*, Az Árpád-házi uralkodók, Budapest 1988, 281 (=*Kristó-Makk*, 1988); *isti*, Az Árpád-ház uralkodói, IPC könyvek, б. м., б. г. (1996) 248, 267, 5. tabla (=*Kristó-Makk*, 1996). Марија није унета у генеалошку таблу Ласкариса у делу *Г. Острогорског*, Историја Византије, Београд 1959, 534.

[8] *Г. Острогорски*, Успон рода Анђела, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела III, Београд 1970, 326, 341–342.

[9] *N. Baumgarten*, Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides du Xe au XIIIe siècle, Orientalia Christiana, IX/35, Roma 1927; *Рансиман Стивен*, Пад Цариграда 1453, Нови Сад 1996, 211; *Ђ. Харди*, Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма, Студија о државноправном положају галичке и галичко-волинске кнежевине до 1264. године, Филозофски факултет у Новом Саду, Катедра за историју, Монографије 41, Нови Сад 2002, 29.

[10] *Б. Ферјанчић*, Михајло IX Палеолог (1277–1320), Зборник Филозофског факултета у Београду XII–1 (1974) 333–354.

У погледу отмености за својом супругом Јелачом није заостао ни последњи босански краљ Стефан Томашевић. Наиме, ако је тачно да је његов деда, краљ Стефан Остоја, био син Твртка I, као што је то претпостављао Владимир Ћоровић, онда је он био праунук Јелисавете Немањић, кћерке краља Драгутина и краљице Катарине, кћерке краља Стефана V Арпадовића.[11] Стефан V је дакле био заједнички предак Стефана Томашевића и Јелаче. Преко Стефана V, Стефан Томашевић је слично својој супрузи био потомак Марије, њеног оца Теодора I Ласкариса, Алексија III Анђела и Алексија I Комнина. Стефан Томашевић је, према томе, имао укупно три византијска (заправо двојицу византијских и једног никејског) цара за претке. Поред Стефана Томашевића, исто толико су имали и његов брат Жигмунд и сестра Катарина, који су, павши у турско заробљеништво приликом османског освајања Босне, 1463. године, примили ислам.[12]

Можемо закључити да је последњи босански краљевски пар био изданак византијских царских династија Комнина, Анђела, Ласкариса, Палеолога и Кантакузина. На тај начин средњовековна босанска краљевина била је у династичком погледу део византијског комонвелта.[13] Преостаје нам да последњи босански краљевски пар у погледу броја византијских царских предака упоредимо са неким другим династијама византијског комонвелта. У породици Немањића било је такође византијских предака царева. Алексије III Анђео био је деда српског краља Радослава, чија је мајка била његова кћерка Евдокија.[14] Владислав, син краља Драгутина и Катарине Арпадовић, био је преко своје бабе, мајчине мајке Марије, праунук првог никејског цара Теодора I Ласкариса.[15]

У владарској породици средњовековне Угарске, династији Арпадовића, било је такође византијских царских предака. Од угарских краљева Саломон је, као први који је имао византијске царске претке, био преко своје мајке Анастазије, кћерке руског великог кнеза Јарослава Мудрог, праунук византијске принцезе Ане, кћерке цара Романа II и на тај начин потомак царева Константина VII Порфирогенита, Лава VI Мудрог и Василија I, оснивача Македонске династије.[16]

Намеће се питање значаја византијских царских предака; другим речима, да ли је такво порекло имало утицаја у конкретним ситуацијама? Та околност је свакако имала одређени значај у сфери владарске идеологије и владарских претензија па ипак је често, управо зато, постајала извор сукоба, нарочито када су византијски преци били ближи супротстављеним потомцима. У случају далеких

---

[11] *S. Stanojević*, Narodna enciklopedija Srpsko-hrvatsko-slovenačka, III, Zagreb 1928, 291, s. v. Ostoja. У својим каснијим делима, као у Хисторији Босне, Ћоровић није поновио ту своју претпоставку, већ је био много неодређенији. *В. Ћоровић,* Хисторија Босне, Београд 1940, 256*; Рокаи,* Јелисавета Котроманић, 129–133.

[12] Родословне таблице 48, бр. 8.

[13] *Д. Оболенски*, Византијски комонвелт, Београд 1991, 435–445.

[14] *Б. Ферјанчић*, Када се Евдокија удала за Стефана Немањића, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII/1 (1964) 217–224; *Ј. Калић-Мијушковић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 40–42; *P. Rokay,* Salamon és Póla, Hungarológiai intézet, Értekezések és monografiák, 23, Újvidék, 1990, 150; *isti*, Krónikatanulmányok, Debrecen 1999, 87–88.

[15] *Wertner*, н. м.; *Рокаи*, О Јелисавети Котроманић, 129–133.

[16] *Wertner*, н. м.; *Kristó-Makk*, n. d. (1988) 89 и напомена бр. 9.

предака сећање на њих је свакако у великој мери бледело. Као потврду за то можемо навести пример поменутог краља Саломона. Византинци, функционери цара Михаила VII Дуке, приликом борбе око Београда током рата 1071. године, предност у односу на Саломона, потомка царева из Македонске династије, дали су његовом брату од стрица, принцу Гези, који није имао византијске претке.[17] Геза је додуше био ожењен Византинком, кћерком Теодула Синадина и сестричином цара Нићифора III Вотанијата. Преко ње су, уосталом, сви угарски краљеви били потомци Синадина.[18]

У случају Котроманића значај византијских предака као питање, наравно, више се није наметало у том облику. У време када су се они ородили са византијским династијама Ромејско царство дуго већ није било активни чинилац у међународној политици, те веза са царевима није могла утицати на судбину околних земаља. Византија је у то време само зрачила одсјајем угледа своје некадашње величине.[19]

Peter Rokay

DIE BYZANTINISCHEN AHNEN EINIGER MITGLIEDER DER BOSNISCHEN HERRSCHERFAMILIE

Byzantinische Kaiser als Ahnen zu haben stellt auch heute für einige Leute die Ideal der Vornehmheit vor. In der genealogischen Litteratur war bis heute nicht betont, daß einige Mitglieder der bosnischen Dynastie der Kotromaniden und der dortigen Oligarchenfamilie der Kosača auch byzantinische Kaiser als Ahnen gehabt hätten. Dieses Streben war schon in ihrer Zeit doch mehr von Prestige-charakter, als von praktisch-politischer Bedeutung.

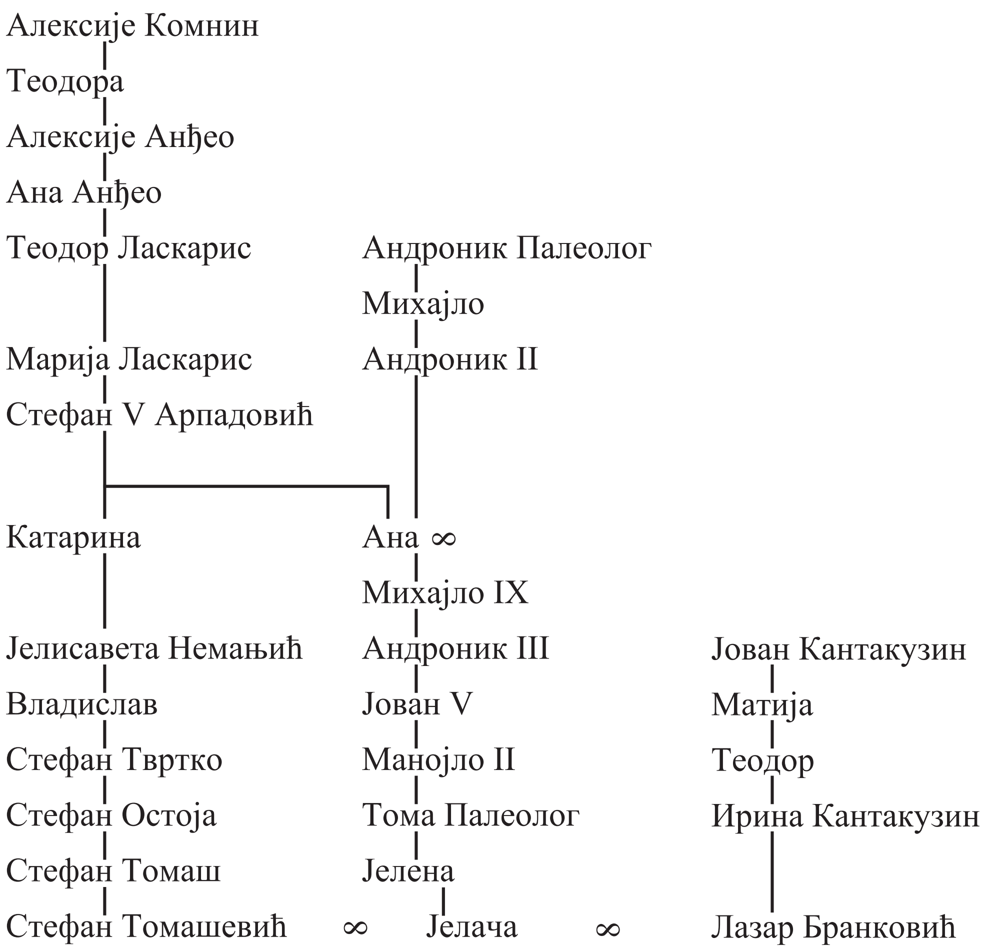
17 *Калић-Мијушковић*, н. м.

18 *F. Makk*, Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez, Acta historica Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, LXXXIV, 1987, 33; *isti*, Salamon és I. Géza viszálya, A Turulmadártól a kettőskereszting, Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről, Szeged 1998, 146; *Gy. Székely*, Korona és lándzsa, Kristó Gyula szerk. Államalapitás, Társadalom és művelődéstörténelmi tanulmányok, 27, Budapest 2001, 26/1 (1964) 217–224.

19 *Остирогорски*, Историја Византије, 436, 446–530.

ПРИЛОГ

Родослов византијских предака Котроманића и Косача

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 930.27 "12/13" : 929

ГОРДАНА ТОМОВИЋ

КО ЈЕ БИО ДЕСПОТ ТОРНИК ИЗ ЗАПИСА ГРАМАТИКА НЕСТОРА

Резултати анализе живописа и облика слова једног старосрпског записа из цркве Св. Ђорђа у селу Г. Козјак код Штипа (крај XIII — почетак XIV века) упућују на могућу идентификацију деспота Торника са јединим познатим припадником византијске породице Торникије који се у то доба појављује у пограничном српско-византијском подручју, византијским пребегом Котаницом Торникијем. Изложени су подаци о цркви, запису, поседима и животу Котаница.

Пре тридесет година, током радова на живопису у цркви Св. Ђорђа у Горњем Козјаку, појавио се, после скидања горњег слоја једне фреске, поред других, и старосрпски запис у коме се помиње деспот Торник. Одмах је уочена важност овог податка, указано је на познату византијску породицу Торникије, постављена су питања о идентитету и пореклу деспота — грчком, српском или бугарском.[1] Ни после ширења круга истраживача — од историчара уметности и археолога до историчара — који су своју пажњу, премда само у кратким освртима и претпоставкама, зауставили на овом податку, на постављена питања до данас није пружен прихватљив одговор.[2]

Несторов кратки запис, једини до сада познати писани извор у коме се помиње деспот Торник, не бележи његово лично име, али начин на који га помиње говори о личности високог рода, угледа и моћи. Место графита, име и титула

[1] *З. Расолкоска-Николовска*, Црквата Св. Ѓорѓи во Горен Козјак во светлината на новите испитувања, Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, книга 1, 1969, Скопје 1970, 219–226.

[2] У коментару о вестима Теодора Метохита на записе из Горњег Козјака осврнуо се *И. Ђурић*, Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, књига 18, Београд 1986, 98–99, нап. 40. Аутор се приклања мишљењу да се Котаниц појављује поново на српској страни тек од 1296–1297. године, указује на поседе Ласкара Котаница код Струмице, али не прихвата идентификацију Котаница и Торника, већ одвојено прати податке о њима, као да се ради о различитим личностима. Поново их, у ствари, приближава претпоставком да се и код Котаница и код Торника ради о породици која је судбину и имање везала за пограничне области око Струмице и Штипа. Потврду за то налази у натпису граматика Нестора из цркве Св. Ђорђа у Горњем Козјаку.

отварају читав низ питања, пре свега о којој је личности реч, о значењу титуле или локалног називања *десйой* уз његово име, даље, о времену и начину на који је поменути доспео у околину Козјака код Штипа и о могућностима његове везе са припадницима српских властеоских породица из тога краја, међу којима су најпознатији били у XIV веку кесар Хреља и деспот Оливер. Данас је, међутим, јасно да никако није био повезан са кефалијом Сера Радославом, који је одавно у историографији с правом сврставан у српско-дубровачку породицу Повика, али и неоправдано у византијску породицу Торникије.[3]

Деспоту Торнику из записа граматика Нестора из Горњег Козјака није посвећен ниједан посебан рад. Остао је готово анониман, без дужне пажње у домаћој и страној историографији. Та чињеница и значај податка довољан су повод да се подробно испитају сви расположиви подаци о месту налаза и насељима у околини, познатим из извора и археолошки истраженим, затим да се аутентичност и хронологија Несторовог старосрпског записа добијена стилском анализом живописа провере и боље одреде палеографском анализом, па да се потом, са чвршћим временским оквирима за датирање записа, у изворима који говоре о политичким приликама и личностима у доњој долини Брегалнице потражи одговор на питање ко је могао бити загонетни деспот Торник.

1. О Козјаку и цркви Св. Ђорђа

Црква Св. Ђорђа налази се на десној обали реке Козјачице, у засеоку Горњи Козјак, између села Радање, Црвулево и Карбинци, на левој страни реке Брегалнице, десетак километара североисточно од Штипа. Околину покривају дубоки слојеви насеобинских формација различитих епоха, од праисторије, преко античког периода и средњег века, све до данашњих дана. Како научно интересовање за ово подручје траје већ неколико деценија, знатан број сачуваних старих насеља, утврђених градова, цркава и црквених утврђених и урбаних комплекса,

---

[3] Иако је у критичком издању аката манастира Есфигмена још пре тридесет година установљено да се један лажни Торник грешком претходног издавача увукао у редове српске властеле у Серској области, он и даље хибернира кроз цитиране старије радове, али и у неким новим студијама: *М. Шуица,* Немирно доба српског средњег века — властела српских обласних господара, Београд 2000, стр. 52 (наслов одељка: Радослав Повика Торник). Реч је о једној пресуди трибунала града Сера из 1365. године, где се наводи као представник актуелне власти у функцији васељенског судије кефалија Радослав, зет царице Јелене, уз чије је име титула челник, (τζελνίκου) погрешно прочитана као Торник (Τορνίκου): *R. P. L. Petit et W. Regel,* Actes de l' Athos III. Actes d' Esphigménou, Византійскій временикъ, Приложеніе къ XII тому, No 1, Санктпетербургъ 1906, I–122, стр. 37–40, бр. XVIII, ред 4. Исправљено читање у издању: Actes d'Esphigménou, ed. *Jacques Lefort,* Texte, Archives de l'Athos VI, Paris 1973, 157–164. Тиме је отклоњена свака веза између византијске породице Торникије и серског кефалије Радослава. Насупрот томе, веома је уверљива његова идентификација са Радославом, братом челника Милоша и логотета Ђурђа из познате породице Повика, о коме се зна да је имао кућу у Серу, где је издао једну повељу Дубровчанима у мају 1368: *К. Јиречек,* Историја Срба I, превео Јован Радонић, Београд 1981[2], 244–245, нап. 45; *Б. Ферјанчић,* Византијски и српски Сер у XIV столећу, Београд 1994, 73–74, нап. 363. Аутор упозорава на важну исправку у читању документа из 1365. године, али превиђа да кефалија Радослав нема титулу великог челника, већ је само челник. Тако не стоји закључак да је постојала разлика између титуле великог челника на двору царице Јелене и челника на двору цара Уроша: *М. Благојевић,* Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997, 237–238, нап. 121.

добро познатих из писаних извора, археолошки је истражен.[4] Само место Козјак забележено је неколико пута у византијским и српским изворима. Око цркве у Горњем Козјаку створена је мала збирка научне литературе са подацима из историјских извора и претпоставкама о томе којој цркви и епископији припадају старе рушевине у Горњем Козјаку, времену подизања цркве и преправкама на њој.[5]

Средином XX века црква је била већ дуже време запустела, остала без куполе и кровног покривача над апсидом, у којој је бујало дивље биље и израсло дрвеће, а сводови су се били урушили. Програм заштите споменика и истраживања спроведен је у периоду од 1953. године. до 1970. године. Резултати су показали да је црква Св. Ђорђа подигнута на локалитету названом Град, покрај градских бедема рановизантијског епископалног и урбаног комплекса Баргале из V–VI века, на десетак метара од југоисточне куле. Некропола око цркве имала је више нивоа сахрањивања. Најстарији гробови према налазима у њима припадају раном словенском периоду од VII до X века, а сви археолошки подаци указују на то да је црква Св. Ђорђа подигнута крајем IX и почетком X века.[6] То је време покрштавања словенског становништва и оснивања епископија набројаних у сигилиону византијског цара Василија II из 1019. године, када је установљено да епископ Моровизда има у самом Моровизду, Козјаку, Славишту, Злетову, Луковици, Пијанецу и Малешеву петнаест клирика и петнаест парика.[7] Неки од тих свештеника и парика живели су при цркви Св. Ђорђа у Горњем Козјаку.

Црква је подигнута у облику уписаног равнокраког крста са куполом и припратом, димензија 12,70 m × 4,80 m, са полукружном апсидом изнутра, и тространом споља. У јужном делу наоса откривена је девастирана гробница изграђена истовремено са црквом. Упечатљив део црквене архитектуре представља улаз из припрате у наос. То је трибелон изведен у виду три аркаде наслоње-

---

[4] Систематски преглед археолошких локалитета у долини Брегалнице, од праисторије до средњег века, са релевантном литературом, даје: *Б. Алексова*, Епископијата на Брегалница. Прв словенски црковен и културно–просветен центар во Македонија, Прилеп 1989.

[5] *З. Расолкоска-Николовска*, Археолошките истражувања на црквата Св. Ѓорѓи во Горен Козјак, Зборник на Штипскиот народен музеј IV–V, Штип 1975, 125–139. На стр. 137 у нап. 1 аутор даје преглед различитих гледишта о датовању споменика у претходној научној литератури. Снимак фреско-иконе Христа Антифонитиса из цркве Св.Ђорђа у Г. Козјаку љубазно нам је доставила Загорка Расолкоска-Николовска, на чему смо јој веома захвални.

[6] *Б. Алексова,* нав. дело, 146–7.

[7] *Й. Иванов*, Български старини изъ Македония, София 1970[2], 550–555, о Моровизду, стр. 552. Морозвиздска епископија као стара и запустела помиње се средином XIV века, када је била уклопљена у Злетовску епископију, *М. Јанковић,* Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 125. Мородвис је село десетак километара североисточно од Козјака. На месту Градиште у подножју планине Плачковице истражени су остаци касноантичког рударског кастела који је обновљен у средњем веку, а северно од кастела на локалитету Манастириште откривени су темељи три цркве подигнуте једна над другом: ранохришћанска црква уз коју је сазидана велика гробница са сводом из V века, велика trобродна базилика из VI века, и на рушевинама ових цркава у XII–XIII веку подигнута је мања црква око које се развијала некропола до периода под турском влашћу. *И. Микулчиќ,* Средновековни градови и тврдини во Македонија, книга 5, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1996, 211–215.

не на зидове и два монолитна камена стуба, који, као и неки делови камене пластике, потичу са рушевина ранохришћанске базилике V–VI века из великог комплекса града Баргале. Ранохришћанске сполије имају уклесане разноврсне знаке, расута ћириличка и глагољска слова и цртеже. Пажњу привлачи податак да је велика тробродна базилика у Баргали имала отворени егзонартекс са улазом у облику трибелона.[8] Појава сличног улаза у непосредној близини на скромној цркви Св. Ђорђа наглашена је представом великог модела цркве у ктиторској композицији, која потврђује не само да је грађевински материјал коришћен са рушевина ранохришћанског комплекса, већ да су опонашана и старија стилска решења црквеног простора.

У првој фази црква је била малтерисана и споља и изнутра, а слој фресака констатован је само у наосу, у малим полукружним нишама и делу олтарске нише. У првој зони јужне стране северозападног пиластра откривена су још два слоја живописа. Ту је преко фреско-иконе Христа насликан лик св. Димитрија. Други слој малтера садржи чист креч и плеву, а трећи слој, са доста сламе, припада периоду обнављања цркве и њеног целокупног живописања. Тада је настала ктиторска композиција са делимично очуваним натписом који је, као и сви остали натписи на фрескама, на грчком језику. Према одликама живописа и одећи ктитора овај слој живописа припада средини XIV века.[9]

После скидања фреске св. Димитрија указала се представа целе фигуре Исуса Христа у богато орнаментисаном лучном оквиру, необичног изгледа и ретког епитета на грчком језику — Антифонитис. Ликовне одлике ове фреско-иконе као што су одећа тамних боја, техника сликања лица са наношењем окера преко зелене боје, начин сликања косе и браде, одају провинцијско сликарство треће четвртине XIII века.[10] Преко представе Исуса Христа угребан је велики број натписа и разних цртежа, међу којима је и онај о деспоту Торнику.

---

[8] Детаљни опис рушевина цркве Св.Ђорђа у Горњем Козјаку први је дао: *Ст. Михайлов,* Козяк и Брегалнишката епископия, Известия на Българския археологически институт XV, София 1946, 1–23. Кратак извештај о радовима на заштити цркве поднео је *К. Балабанов,* Конзерваторски работи на црквата Св. Ѓорѓи во месноста Горни Козјак-штипско, Зборник на Штипскиот народен музеј I , Штип 1959, 121–122. Резултате археолошких ископавања и истраживања архитектуре и живописа, који показују три фазе у историји цркве, објавила је: *З. Расолкоска-Николовска,* Црквата Св. Ѓорѓи , 219–226. Баргала као значајан градски и епископски центар V–VI века посведочен је изворима и археолошки истраженим великим остацима различитих грађевина у селу Горњи Козјак. Име града сачувано је у латинском натпису из 371–2. године, са оближњег локалитета Ханче, када је изграђена градска капија, а сачувана су имена и два баргалска епископа. У списку са Халкедонског сабора 451. године помиње се Дарданије, а у грчком натпису на капителу трибелона на западној фасади егзонартекса базилике епископ Хермија (*Б. Алексова,* нав. дело, 13, 44, 146–147 о цркви Св.Ђорђа у Г. Козјаку).

[9] Сачувани део ктиторског натписа на грчком језику протумачио је Иван Ђорђевић, са претпоставком да је име ктитора било исто као и патрона цркве — Георгије, док је име његове супруге било Тихослава. О томе и о живопису у цркви Св. Ђорђа у Горњем Козјаку: *И. Ђорђевић,* Зидно сликарство српске властеле, Филозофски факултет, Београд 1994, 107, сл. 26; 138–140. Захваљујући снимку представе Христа из козјачког Св. Ђорђа, који је начинио проф. Иван Ђорђевић и који нам је љубазно ставио на располагање, било је могуће проверити и проучити запис граматика Нестора.

[10] *З. Расолкоска-Николовска,* Црквата Св. Ѓорѓи, 220–223.

Управо су ови натписи помогли да се потврди датовање трећег слоја фресака у цркви Св. Ђорђа у Горњем Козјаку око средине XIV века. У том погледу пажњу истраживача привукао је запис Станислава граматика из Штипа, који је идентификован као истоимени писац лесновских рукописа, једног из 1330. године а другог из 1342. године. Друга и трећа фаза живописа у цркви поклапа се са другим слојем сахрањивања око цркве, где налази у гробовима припадају периоду XIII–XIV века.[11]

Угребани записи на фреско-икони Исуса Христа Антифонитиса по много чему су јединствена појава. Налазе се у једном археолошки и хронолошки затвореном слоју, будући да су угребани тврдим и оштрим предметом преко фреске чије ликовне одлике недвосмислено припадају крају XIII века, а биле су покривене другим фреско слојем средином XIV века. Као неким чудом сачувани између два слоја живописа, оставши неоштећени и после скидања горње фреске, графити су веродостојни сведоци једног периода од пола столећа, што значи да су све личности које се у њима помињу морале припадати, ако не истој години, онда свакако истом временском распону.

Доњи део представе Исуса Христа испуњен је великим бројем примитивних цртежа ловачких сцена, а лево и десно између Христовог нимба и рамена угребани су записи. За разлику од лаичких представа коњаника, животиња и људи, расутих преко одеће Христове, највећи број од десетак записа изведен је тако да се не оштети слика, нити слова Христовог имена и текст на отвореном јеванђељу, које Исус Христос држи у левој руци. Записи и сцене, избором места и садржајем, показују да потичу из два различита света. Први су дело учених писара, граматика, попова, који су имали потребу да своје име овековече на овој необичној фреско-икони Христа Антифонитиса, заступника и заштитника трговаца и путника, који је поштован у Серу и Солуну.[12] Други урезани цртежи припадају лаичком свету, чији је један исти представник, у потреби да ликовно изрази витешки дух свога доба, расутим сценама лова и шематизованим сликама људи, као на босанско-херцеговачким надгробним споменицима, оставио онако како је он знао свој потпис, не хајући што је тиме знатно оштетио Христову драперију.

---

[11] Око цркве Св. Ђорђа откривене су велике гробнице од камена ранословенског периода, од којих је знатан број поремећен каснијим укопавањем. И за гробове су коришћене сполије са Баргале. На једној покривној плочи били су урезани знаци и глагољска слова. У старијем слоју нађен је један бронзани новчић Јована I Цимискија (969–976), док млађи слој гробова према налазима припада периоду XIII–XIV века. Сахрањивање око цркве Св. Ђорђа трајало је до краја Првог светског рата. *Б. Алексова,* Баргала — Брегалница во светлината на новите археолошки истражувања, Гласник на Институтот за национална историја, година XI, број 3, Скопје 1967, 5–82, стр. 25–26 (о гробовима око цркве Св. Ђорђа); *ис͞та,* Епископијата на Брегалница, 147.

[12] Најстарији пример представе Христа Антифонитиса је мозаична икона над вратима цркве Успења у Никеји из X века. У плиткој полукружној ниши представљен је исти лик Христа у манастиру Продром код Сера из прве половине XIV века и у базилици Св. Димитрија у Солуну: *З. Расолкоска-Николовска*, Исус Христос Антифонитис от црквата Св. Ѓорѓи во Горен Козјак, Зборник посветен на Димчо Коцо, Археолошки музеј на Македонија VI–VII, Скопје 1975, 217–230, стр. 222–224.

Угребани записи не одражавају у потпуности стил писања једнога времена, јер се због саме технике извођења црта оштрим и тврдим предметом, сличним шилу, облици слова знатно деформишу. Козјачки графити, међутим, изведени су доста дубоко и правилно, као длетом, што их приближава натписима клесаним у камену. Управо захваљујући томе сачували су се и после скидања горњег слоја живописа којим су били покривени. Различита величина и облици слова показују различито време њиховог настанка, а то одаје и подешавање текста према претходном запису. То је изведено углавном успешно, јасним словима и у правилним редовима, премда се од три записа могу протумачити само поједина слова. Међу писарима графита спомињу се три граматика: Нестор, Станислав и Воихна, два попа, Михаил и Иванко, а сачуван је и запис неког Братана, у коме се помиње козјачки пут. Имена писаца и њихови записи нижу се једно испод другог, као у неком необичном поменику.

2. Несторов запис

На десној страни лика Исуса Христа испод сигнатуре угребан је крст под чијим се крацима, лево и десно од усправног стабла, у два правилна реда протеже запис:

Азь грамматикь Несторь(ь) написа-

хь слова в(ь) д(ь)ни д(ь)нь де(с)п(о)та Торн(и)ка

Текст је писан јасним и издуженим словима, доста уједначене величине, без размака између речи. Има три групе од два спојена слова или лигатуре, једном АМ и двапут НК. Иако је текст кратак, писар је у запису употребио неколико варијанти облика слова А, код којих петља може бити кратка, оштро преломљена или обла, или дуга, уска и извијена и спуштена до дна реда, са усправном или улево закошеном правом цртом. Други тип слова А је рачвастог облика са завијутком на врху. Овакви облици слова А срећу се у натпису бугарског цара Јована Асена II из 1230. године, затим у нешто каснијем натпису из Батошева (1246–1256) и у натписима из манастира Мораче (1252). Исте аналогије одговарају и облицима других слова из записа. То су мало троугласто слово Д са левом цртом продуженом нагоре, слово М са спојеним средњим косим цртама и спуштеном спојницом до дна реда, слово К, код којег је десна, трипут изразито преломљена црта приближена усправној црти, затим издужена слова Т, Р и танки полуглас са малим облим петљицама, слово З са доњим делом спуштеним испод реда. Две варијанте слова В у запису, са спојеним и растављеним десним петљицама, као и варирања слова Р у издуженој форми са малом облом петљом или једнопотезно, са већом главом и косом цртом продуженом испод реда, срећу се у натпису жупана Прибилше (1234–1243).[13]

[13] *Г. Томовић,* Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Историјски институт, Београд 1974, Т. II, 13 (трновски натпис 1230); Т. III,17 (натпис жупана Прибилше 1234–1243), 19 (батошовски натпис 1246–1256), 20 (морачки натписи 1252).

Запис је писан уставним писмом српске редакције, али облици појединих слова указују на утицај канцеларијског брзописа друге половине XIII и почетка XIV века. Изразити облик слова Д са продуженим ножицама и левом косом цртом изнад слова, среће се у повељама Дубровнику краља Драгутина (пре 1281), краља Милутина (после 1282) и краљице Јелене (1280), и у развијеном брзописном облику у Врхлабској повељи краља Милутина (1305) и повељи деспота Јована Оливера манастиру Св. Димитрија у Кочанима (1337).[14] Наведени примери потврђују датовање записа од средине XIII века до првих година XIV века. Сучељавањем података, које за датовање записа пружа анализа живописа у цркви Св. Ђорђа, и оних које даје палеографска анализа графита, време настанка белешке граматика Нестора може се ограничити на период од последњих деценија XIII века до првих деценија XIV века. Према томе, идентитет деспота Торника из Несторовог записа треба тражити међу личностима које су у то доба имале неку улогу у политичким приликама у граничном византијско-српском подручју, коме је припадала околина села Козјак.

3. Котаниц Торник

Скоро двадесет година четујући са Србима, од 1280. до 1299. године, у граничном српско-византијском подручју Византинцима је велике муке задавао византијски пребег Котаниц, који је, по сведочењу поузданог византијског историчара Пахимера, припадао породици Торник. Једна погрешна интервенција у рукописној традицији историје Георгија Пахимера довела је до удвајања Котаница и Торника у старијим издањима, па је тек заслугом А.Фајера установљено да се ради о породичном имену — Котаниц, и другом породичном имену — Торник, једне исте личности.[15] Немоћ и нагомилани бес Византије против овог одметника одражавају и стихови Манојла Фила, пуни презира према Котаницу. За Фила је он душманска змија која дрско шишти и увија се, коју је византијски војсковођа Михаило Глава Тарханиот згазио и претворио у прах.[16]

[14] *П. Ђорђић,* Историја српске ћирилице, Београд 1971, 271, сл. 47 и 48; 272, сл. 49 и 50; 273, сл. 52; 335, сл.132; 339, сл.137.

[15] *A. Failler,* La tradition manuscrite de l' histoire de Georges Pachymère (livres I–VI), Revue des études byzantines, Institut français d'études byzantines, Paris 1979, 123–220, p. 160.

[16] Избор вести о Котаницу код Пахимера са исцрпним коментарима и литературом: *Љ. Максимовић,* Георгије Пахимер, Византијски извори за историју народа Југославије VI, 1–62, стр. 30–31, нап. 64; стр. 34, нап. 72; стр. 35, нап. 74; стр. 55. Помен Котаница код Манојла Фила и кратак преглед византијско-српских сукоба у којима је учествовао: *Н. Радошевић,* Манојло Фил, Византијски извори за историју народа Југославије VI, 591–598, стр. 592–594, нап. 5. Податке из византијских извора о овој занимљивој личности, као и о породици Котаниц, сабрао је, анализирао и изложио у посебном раду *Љ. Максимовић,* Котаниц Торник, ЗРВИ 29–30 (1991) 183–191. Љ. Максимовић закључује да је Котаниц био значајна личност високог друштвеног положаја, као и да је осамостаљивање локалних великаша, као што је био Котаниц, имало два полазишта, а то су били поседи или обављање намесничке функције у пограничном подручју. Поред тога, аутор уочава две различите фазе Котаницовог деловања: прва, кад делује са Србима и сам, колико за српског краља, толико и за себе, и друга, после поновног пребегавања Србима, када постаје војни заповедник краља Милутина.

Није познато због чега је Котаниц напустио византијски двор и пребегао Србима, али око 1280. године он већ руководи ратним операцијама Срба и пустоши византијску територију све до Сера. Пахимер га тада помиње као „неког Котаница, који се одметнуо од цара“.[17] Против њега и Срба цар Михаило VIII упутио је сина и савладара Константина Порфирогенита, који је, без неког другог војног успеха, постигао за Византију важан договор са Котаницом да се овај преда под зајамченим условом да му од цара не предстоји никаква одмазда. Цар Михаило VIII, међутим, није био спреман да ово прихвати. Не верујући у искреност будућих добрих намера Котаница, био је одлучан да се ово питање коначно заврши ослепљењем пребега. Из настале ситуације излаз прихватљив за обе стране предложио је Константин, саветујући Котаницу да се повуче у манастир. Попустљив став цара према издајнику Пахимер изгледа објашњава чињеницом да је Котаниц такође био и један Торникије, дакле припадник угледне византијске породице, што је наведено и у наслову поглавља. Пред претњом ослепљења Котаниц је прихватио Константинов савет и изабрао манастирски живот. Замонашен је у манастиру Богородице Перивлепте у Цариграду, поступивши кротко и мудро, али само привидно, како ће показати будући догађаји, обавештава Пахимер. Притајивши под монашком ризом свој авантуристички дух Котаниц је провео у манастиру три године, све док га, изгледа, српско успешно ратовање и продори ка југу, које су крајем 1283. и почетком 1284. године заједнички предводила српска краљевска браћа Драгутин и Милутин, нису подстакли да се врати претходном начину живота. Испланирао је и извео узбудљиво бекство из монашке средине, које личи на литерарне пустоловине епских јунака. Прво је успео у намери да га монаси пребаце у такозвани Највећи манастир у Бруси, који се налазио при градским зидинама, а потом је тајним писмом обезбедио лађу са коњима, који су под окриљем ноћи доведени под зидине манастира. Котаниц се помоћу конопца спустио низ зидине, попео на коња, докопао пристаништа и исте ноћи утекао. Отада је све до 1299. године у служби српског краља Милутина задавао бриге Византији упадима на њену пограничну територију. Пахимер га стално назива пребегом, одметником, а једном и краљевим хипостратегом.[18] Судбина Котаница била је одлучена и његова војна каријера пограничног четовође завршена од почетка преговора о удаји византијске принцезе за српског краља Милутина, током 1298–1299. године. У пролеће, 27. марта, 1299. године заједно са бугарском принцезом Аном и другим таоцима Византији је предат и Котаниц. Као мираз уз принцезу Симониду Србима су признате освојене земље северно од линије Охрид–Прилеп–Штип.

---

[17] *Georges Pachymérès Relations historiques,* I. Livres I–III, éd. *A. Failler*, trad. V. Laurent, Paris 1984, 20 (наслов главе 27: Како се Порфирогенит вратио са Запада и о Котаницу, који је и Торникије –τὰ κατὰ τὸν Κοτανίτζην εἴτ ουν Τορνίκιου); 598–599, 626–629; *idem* III. Livres VII–IX, éd. *A. Failler*, Paris 1999, 4, 78–79, 284–285, 298–303; *idem* IV. Livres X–XIII, éd. *A. Failler*, Paris 1999, 312–315, 680.

[18] Хипостратег означава војног заповедника који је у односу на стратега као поручник — генерал у односу на генерала: The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford University press, New York — Oxford, 1991, 1964 s.v. Strategos.

4. Поседи породице Котаница

Сматра се да византијска породица Котаниц потиче из места Котана у Малој Азији, а поједини њени чланови имали су поседе у околини Трикале, Солуна и код Струмице.[19] Крајем XIII века цар Андроник II Палеолог потврдио је своме дворанину Лаву Котаницу као баштину земљу североисточно од Струмице под планином Огражден у Брезници, несталом селу на истоименој реци која се улива у Турију, сумеђном са селом Секирник. Исти посед, део села Брезнице, и његови поседници из породице Котаниц помињу се још у четири хиландарска акта, као предмет спора између Хиландара и манастира Св. Пантелејмона на Светој Гори. У првом, из децембра 1370. године, дародавац је Ласкарис Котаниц као монах Макарије, у другом, из 1371, помиње се Котаницов поклон. Како је земљиште било на граници хиландарског метоха у Струмичком пољу, Хиландарци су на разне начине покушавали да га присвоје. У дужем процесу који је тим поводом вођен, Константин Ласкарис Палеолог доказао је да је земљу наследио од мајке и поново ју је приложио Св. Пантелејмону 1374. године, што је својим потписом оверио његов рођак, можда и брат, Лав Ласкарис Котаниц.[20]

Из ових података може се закључити да је породица царских дворана Котаница имала матичне поседе источно од Струмице. Како показују имена познатих чланова породице Котаниц у XIV веку, брачним везама били су чврсто повезани са породицом Ласкарис, па се може говорити о посебној породичној грани Котаниц — Ласкарис у околини Струмице. Изгледа, међутим, да је озлоглашени византијски пребег Котаниц припадао једној другој грани ове породице, оној која је била повезана са старом и веома угледном византијском породицом Торникија — Торника. Пахимер спомиње погранични појас као подручје које је пустошио Котаниц (τὰ πρόσχωρα), у које је био укључен и потес Струмица–Штип. Ту је Котаниц могао четовањем са Србима да стекне земљу и власт у долини Козјачке реке, а вероватно и шире, у доњој долини Брегалнице.[21] Поред поседа у селу Козјак са црквом и градом, Котаниц је могао држати и оближњи Морозвизд, утврђени центар рударске производње и епископално средиште од касне антике преко ранохришћанског периода и кроз средњи век, где су се грађевински остаци и много-

---

[19] О разним члановима породице Котаница и њиховим поседима: *Љ. Максимовић,* Котаниц Торник, 184–185.

[20] Захваљујући студији проф. Симе Ћирковића о прилозима српског властелина Хреље Хиландару, издвојени су аутентични и интерполирани подаци из дипломатичке грађе и на основу микротопонимије створена је слика насељености и земљишних поседовних односа у околини Струмице у другој половини XIV века, поред других и породице Котаница: *С. Ћирковић,* Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21 (1982) 103–117 (са картом); стр.111–112 (о поседима Котаница); стр. 115 (аутор закључује да је фалсификована повеља о Хрељином поклону настала седамдесетих година XIV века због парница Хиландара са суседима). У тој повељи помиње се уз село Секирник и комад земље који је држао Ласкар Котаниц: *С. Новаковић,* Законски споменици српских држава средњега века, Српска краљевска академија, Београд 1912, 400. О Котаницима у грчким актима Хиландара детаљне податке доноси: *Љ. Максимовић,* Котаниц Торник, 184–185.

[21] После Милутинових освајања Пореча, Кичева и Дебра српско-византијска граница била је северно од византијских утврђених градова Струмице, Просека, Прилепа, Охрида и Кроје: *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1981², 191; Историја српског народа I, Београд 1981, 441, нап. 20, где је наведена старија литература о ратовању 1283. и 1284. године (*Љ. Максимовић).*

бројни трагови рударења очували до данас. Један од еноријских центара епископије Моровизд почетком XI века био је и Козјак. Рушевине средњовековног града Козјака налазе се на узвишењу Асарлик на левој страни Козјачке реке, на једном гребену планине Плачковице, одакле се пружа добар поглед на околна поља са обе стране Брегалнице. Када помиње успехе војсковође Михаила Главе над Србима и Котаницом, око 1297, Манојло Фил међу освојеним областима наводи и Овчепоље Моровизда. Средином XIV века стара епископија била је већ дуго запустела, а село Морозвизд постало је метох Злетовске епископије. Село Козјак са суседним селом Рурак, данас Руљак источно од Козјака, и Криви Дол приложио је војвода Дмитар манастиру Хиландару 1389. године.[22]

5. Торник и деспот

Није познато лично име одметника Котаница. Пахимер га помиње дванаест пута, од тога трипут наглашава да је Котаниц такође и Торникије, и то већ при првом појављивању на политичкој српско-византијској сцени, око 1280. Умножавање имена била је уобичајена византијска пракса, која се заснивала на брачним везама и орођавању.[23] Право на име познате и угледне византијско- јерменске породице Котаниц је могао да наследи од мајке, или да га стекне женидбом. У време када је Котаниц први пут пребегао Србима морао је бити за средњовековне појмове у зрелом ратничком добу, око двадесете године, и већ ожењен.[24] Али, ако је то био природан и легитиман начин да се уз једно породично име додаје друго, у овом случају Котаниц Торник, потом да се од тога у новој средини задржи оно које је било познатије и већег угледа — Торник, поставља се питање како је Котаниц могао да стекне титулу деспота. У Византији су је по правилу добијали чланови уже или шире царске породице, а могао је да је доделе само цар.[25] У веома темељној и исцрпној просопографској евиденцији познатих византијских породица из доба Палеолога међу припадницима породице Торникис (Торникије, Торник) није поменута ниједна личност која је носила високу титулу деспота.[26] Иако је припадао угледним византијским породицама Котаница и Торникије, Котаниц није могао да добије титулу деспота од визан-

---

[22] *Т. Томоски,* Морозвиждска епископија, Македонија низ вековите — градови, тврдини, комуникации, Скопје 1999, 169–194, стр. 169–173 (1. Моровизд); стр. 173–175 (2. Козјак); *И. Микулчиќ,* Средновековни градови и тврдини во Македонија, 211–215 (Мородвис); *Н. Радошевић,* Манојло Фил, Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, 593–594 и нап. 5 и 6.

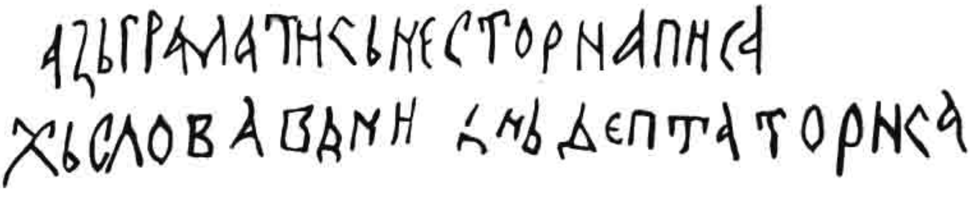
[23] *Љ. Максимовић,* Котаниц Торник, 183–184, нап. 5; 185, нап. 16[a].

[24] Његова супруга, из породице Торникије — Торник, могла би бити Јелена Торникина, или нека њена непозната сестра, из брака Јована Дуке Анђела, сина епирског деспота Михаила II, и друге кћери севастократора Константина Торника (око 1220–1275), Торникине Комнине. Према Манојлу Филу Јелена Торникина је била удата за неименованог великог стратопедарха: *G. Schmalzbauer,* Die Tornikioi in der Palaiologenzeit, Jahrbuch der őstеrreichischen Byzantinistik, 18. Band, Wien 1969, 113–135, стр. 117–121 (породица Константина Торника).

[25] *Б. Ферјанчић,* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 9–15.

[26] *E. Trapp,* Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, 12. Faszikel: Τοβλάταν — Ὀράνιος, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, Band I/12, Wien 1994, 17–21 (29114–29141).

Запис граматика Нестора из цркве Св. Ђорђа у Горњем Козјаку

тијског цара, јер је после првог враћања цару и принудног замонашења, његова каријера на византијском двору била завршена. Даље ју је стицао у другој, српској средини, под условима које је сам стварао, као један од оних који су, по речима архиепископа Данила, из страних околних земаља прилазили краљу привучени Милутиновим војним успесима против Византије.[27]

Тешко да се може узети у обзир могућност да је реч деспот у Несторовом запису употребљена у изворном значењу — господар, јер примери употребе речи деспот и господар у старосрпским документима то одричу. Обе речи — деспот и господар, постоје паралелно. Старосрпски језик прихватио је реч деспот, а носилац ове титуле најчешће се истиче називањем „господин деспот".[28]

У сваком случају, појава деспота Торника у запису граматика Нестора с краја XIII — почетка XIV века и деспота Драгослава почетком XIV века показује да су од времена краља Милутина и Стефана Дечанског постојали деспоти у српској средини, у време окретања српске спољње политике према Византији и прожимања српског друштва и културе многоструким византијским утицајима.[29]

---

[27] *Архиепископ Данило и други,* Животи краљева и архиепископа српских, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 114: „....и отъ инѣхъ цаѹствии окрьстьныхъ мнози идѣахоу къ самоу благочьстивомоу слышеште за великоую доброДѣтель его и славное имя."

[28] *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* obradili Đ. Daničić, M. Vaļavac, P. Budmani, dio II, Zagreb 1884–1886, 358, s.v. despot; *ibid.*, dio III, Zagreb 1887–1891, 302 –304, s. v. Gospodar; Лексикон српског средњег века, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 120–121, s.v. господар (*Р. Михаљчић*) и 149–150 деспот (*Б. Ферјанчић*). У Византији реч деспот се у периоду од XII–XV века најчешће користи у основном значењу као господар земље или области: *Б. Ферјанчић,* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, 7–8.

[29] Драгослав је започео успон на Милутиновом двору прво као слуга (1290), потом као казнац (1300), затим као велики казнац, када стиче и титуларно име Јован (1315), најзад као деспот (1326): *Б. Ферјанчић,* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, 157–158. *Г. Томовић,* Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 48, бр 25 (ктиторски натпис Јована

Запис „у дни деспота Торника“ вероватно је настао после Котаницовог бекства из манастира у Бруси, за време дугог и за њега успешног четовања са Србима од 1284. до 1299. године, када се усталио и уклопио у српско друштво и српску средину у доњој долини Брегалнице. Стварањем појаса спржене земље на византијско-српској граници, пљачкашким упадима и четовањем са Србима против Византије, Котаниц је одржавао стање мобилне границе, све више захватајући делове пограничне територије, као што је било подручје око Козјака. Ту је очигледно током последње деценије XIII века византијска власт потпуно нестала и трајно је успостављена српска власт, чији је заслужни намесник био Котаниц Торник.

Котаниц није био ни по чему нити обичан војник, нити обичан византијски патрикије. Његова вероломна непокорност била је сама по себи за Византију опасан узор, тим више што је био успешан у брзим продорима и упадима. Добро упознат са византијском војном тактиком и стратегијом, могао је да послужи Србима и отвори пут Милутиновим освајањима ка југу. Али само дотле док није почео да смета обема странама. У дугим преговорима о Милутиновој женидби византијском принцезом, 1298–1299, предаја Котаница је била за Византинце веома важна. После другог изручења Византији Котаниц је заточен и био у тамници и 1306. године.[30]

Сасвим је могуће да је Котаниц између 1284. и 1299. држао Штип, главну тврђаву на путу Охрид–Скопље.[31] Пошто је са Византијом постигнут договор о удаји малолетне принцезе Симониде за краља Милутина 1299, када је изручен и Котаниц, Штип изгледа није био враћен Византији. На то указују подаци из међународног уговора Карла од Валоа и краља Милутина 1308. године, где се међу византијским градовима и областима са годишњим приходом од 5.000 златника, који се препуштају српском краљу, убраја и Штип са Овчепољем. У додатку, који је дала српска страна, град Штип се одлучно изузима из договора и задржава, јер је у поседу српског краља и његових будућих наследника, од чега се не одустаје.[32] На основу тога може се претпоставити да је Котаниц као ви-

---

великог казнаца Драгослава из данас уништене цркве Богородице Одигитрије у селу Мушутишту североисточно од Призрена). По сведочењу једног натписа из 1427. године Ђурађ Бранковић је сматран деспотом у Србији иако у то време још није био званично признат (*Г. Томовић,* Томашев натпис о оснивању цркве Благовештења Господњег 1427. године код Ораховца у Метохији, Косовско-метохијски зборник 1, САНУ, Београд 1990, 63–78). Сходно томе, чини се да постоје ваљани разлози да се поново постави питање деспота у српској средњовековној држави, не само пре проглашења царства, већ и у Српској деспотовини.

30 *E. Trapp,* Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, 6. Faszikel: Κομονός — (Λω)χω-(μαλ)άτης, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, Band I/6, Wien 1983, 28, 13317 (Котаница Торник); *Љ. Максимовић,* Котаниц Торник, 188.

31 Штип се помиње почетком XI века као тврђава, а потом о њему нема никаквих вести до почетка XIV века, када је утврђени град на граници предела Овче поље: *Т. Томоски,* Штип во период од XII–XIV век, Македонија низ вековите — градови, тврдини, комуникации, Скопје 1999, 383–397.

32 Да ли је то била тековина ратовања 1282–1284. године, потврђена 1299, или је до освајања Штипа дошло 1308. поставља питање: *С. Ћирковић,* Штип у XIV веку, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски во повод 75-годишнината од животот, Македонска

зантијски одметник пришао Србима и са освојеном земљом, укључујући Штип, Морозвизд и Козјак, постао поданик и војсковођа српског краља, због чега је, и после предаје Котаница Византији, српски краљ полагао право на град Штип.

Чињенице значајне за разрешење питања из наслова овог прилога: јака црквена организација и континуитет живота при цркви Св. Ђорђа у Г. Козјаку, запис граматика Нестора о деспоту Торнику с краја XIII — почетка XIV века, низ пограничних тврђава на левој страни Брегалнице (Штип, Козјак, Морозвизд, Виничко Кале), уз истовремено деловање Котаница Торника на том простору, подржавају закључак да је реч о једној личности. Навођење два Византинца, оба високог рода, из исте византијске породице Торникије — Торник, у исто време присутна на истом простору и добро прихваћена у српској средини није случајна подударност — она допушта да се склопе два одраза једног лика, српски — деспота Торника граматика Нестора и грчки, византијског пребега Котаница Торника.

Gordana Tomović

WHO WAS DESPOT TORNIK IN THE GRAPHITE
OF THE SCRIBE NESTOR

In the church of Saint George in the village Gornji Kozjak near Štip on the fresco-icon of Jesus Christ Antiphonetes (the Guarantor) on the south face of the northwest pier there was found the graphite inscription made by the scribe Nestor in the time of despot Tornik. The analysis and the quality of frescoe painting as well as the morphology of letters indicate the period between the last decades of XIII and the very beginning of the XIV century. These enable the identification of despot Tornik with the famous apostate from Byzantium Kotanitzes Tornikios who twice run over to Serbian territory. Together with Serbian troops he has been devastating the border region between Serbia and Byzantium for nearly twenty years (1280–1299). He led exciting and adventurous life and become settled in the lower valley of the river Bregalnica. His long Serbian episode was finished when the king Milutin changed his political orientation towards Byzantium and Kotanitzes became too heavy burden for both sides. He was sacrificed and delivered to Byzantine emperor Andronicus II in 1299, when long negotiations about the wedding between the king Milutin and the Byzantine child — princess Simonida were completed. Kotanitzes was still in prison in 1306.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 262.1(497.16) : 281.961“14”

ДУШАН И. СИНДИК

КОТОРСКО МАЛО ВЕЋЕ И ЦРКВА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ

У чланку се коментарише одлука Малог већа Которске општине о именовању новог старешине цркве Свете Тројице 1476. године, пошто је претходни старешина умро.

Пре више од 120 година, далеке 1883. године, по одлуци тадашњих аустријских власти део старог Которског архива, који се чувао у Которском суду, пренесен је у Задар. После Другог светског рата, пошто је (1949) у Котору основан Историјски архив, на основу одлуке Архивског савета Владе ФНР Југославије, тај његов део враћен је из Задра у Котор (1952).[1] Међутим, није све враћено. Љубазношћу др Ивана Педерина био сам у прилици да, пре скоро 20 година, видим и добијем ксерокс копију једног занимљивог документа о цркви Свете Тројице у околини Котора, који ће бити предмет овог саопштења. У брзини нисам забележио сигнатуру нити димензије овог акта у Државном архиву у Задру.

Црква Свете Тројице, односно, *ecclesia Sancte Trinitatis extra Catharum*, како је назива наш документ, по до сада познатим подацима била је изграђена 1431. године на превоју који се налази јужно од Котора и носи име Тројица, вероватно по овој цркви. Северно од превоја је Которски залив, са насељима Добротом и Ораховцем на источној, и Мулом, Прчањем и Столивом на западној страни. Ова насеља су претежно била католичка с изузетком Ораховца, који је православно насеље. Јужно од Тројице налази се Тиватски залив са насељима Тивтом, Доњом и Горњом Лаством као католичким, те насељима Светомихољске метохије и жупом Грбаљ као претежно православним, бар од времена оснивања Српске православне цркве (1219), када је Превлака (тиватска) постала седиште Зетске епископије. То је значи простор у коме су се у XV в. сучељавале, бориле за превласт и на неки начин једна на другу утицале, Источна и Западна хришћанска црква.

[1] Историјски архив Котор, Водич кроз архивску грађу, Котор 1977, 11, 28.

Документ о коме је овде реч издат је 27. септембра 1476. године, а резултат је одлуке Малог већа града Котора.[2] Наиме, 27. септембра 1476, Мало веће Которске општине, окупљено према обичају на звук звона, одржало је седницу у горњој сали Кнежеве палате.[3] Седници су присуствовали у име власти пресветлог дужда Венеције племенити господин Иван Донат, као кнез и капетан Котора, двојица његових судија, сер Илија де Загура и сер Михаило Лукин де Пелегрина, као и петорица већника Малог већа: сер Никола де Болица, сер Иван де Драго, сер Јакоб де Пасквали, сер Зоро де Безанти и сер Тома де Вракјен. Они су, као што је наведено у документу, сачињавали већину чланова Већа, па су имали право одлучивања.[4] Предмет њиховог већања био је избор свештеника и управника цркве Свете Тројице ван Града, што је иначе спадало у надлежност Малог већа, како је установљено на основу документа издатог свештенику Михаилу Вракјену већ 1431, приликом изградње цркве.[5] За старешину цркве постављен је 1451. г. дон Матеј Ћурилица.[6] У међувремену има и других занимљивих докумената о овој цркви.[7] Споменути дон Матеј Ћурилица, умро је у мају 1476,[8] па је стога требало бирати новог старешину цркве и једнога помоћника. За ректора и опата изабран је сер Иван де Болица, которски каноник. Избор је извршен из шешира *йреко* сер Ивана де Драго, који је имао своју *злаш-ну* куглицу. За његовог сарадника изабран је свештеник дон Матеј де Вракјен *йреко* сер Зора де Безантис, који је имао другу *злашну* куглицу. Оба кандидата изабрана су гласовима свих присутних, само што сер Никола де Болица није због законских препрека могао да гласа за свога брата Ивана. Изабрани су били дужни да се заједнички старају о цркви и о свим њеним приходима и имовини. Поступак тиме није окончан. Истога дана Веће је овластило кнеза и двојицу поменутих судија да се обрате заступнику которског ркт. епископа господину Је-

---

[2] Примерак који сам видео вероватно није оригинал, јер нема печата нити трагова печаћења, а печат се у акту помиње. Колико ми је познато сачувано је мало которских докумената у овом облику. Ed.: Књижевност Црне Горе XII до XIX вијека, Писци средњовјековног латинитета, приредио *Д. И. Синдик* у сарадњи са *Г. Томовић,* Цетиње 1996, 193–202.

[3] Инж. арх. Зорица Чубровић, сарадник Завода за заштиту споменика културе у Котору, љубазно ми је саопштила да је приликом великих конзерваторских и научно-истраживачких радова после земљотреса који је задесио Котор 1979. год., утврђено да се првобитна Кнежева палата налазила на месту данашње зграде Историјског архива у Котору и да је срушена у земљотресу 1667. године. На консултацијама дугујем захвалност и гг. Бошку Мачићу и инж. арх. Светиславу Вученовићу.

[4] Број чланова Малог већа мењао се статутарним одлукама. Није изгледа познато колики је био број чланова Већа у тренутку доношења ове одлуке. Ако је 8 присутних сачињавало већину, онда њихов број није био већи од 15, а могао је бити и мањи. Cf. *И. Синдик,* Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа, Београд 1950, 93–94.

[5] Cf. и *I. Stjepčević,* Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru, Split 1938, 60.

[6] *В. Ј. Ђурић,* У сенци Фирентинске уније: црква Св. Госпође у Мржепу, ЗРВИ 35 (1996) 52.

[7] Тако нпр., Радослав Станковић из Драчевице, у тестаменту писаном 27. априла 1437, изразио је жељу да буде сахрањен у цркви Свете Тројице и оставио је цркви 15 дуката за поправку цркве. (... vult corpus suum sepeliri in ecclesiam Sancte Trinitatis; item reliquit ecclesie Sancte Trinitatis ducatos quindecim desponsandos in fabrica dicte ecclesie). Историјски архив у Котору, СН 5, 788–789.

[8] Опширније о дон Матеју Ћурилици cf. *В. Ј. Ђурић,* У сенци Фирентинске уније, 51–53.

рониму да Паварис, да би епископ потврдио избор Малог већа и тиме озаконио цео поступак. Том приликом, кнез и судије настојали су да убеде епископовог представника да Которска општина, односно њено Мало веће имају право бирања и постављања опата и управитеља цркве Свете Тројице. Господин Јероним де Паварис, изгледа није одмах прихватио све што је предложено, него су му кнез и судије морали доказивати да двојица изабраних свештеника заиста заслужују да им се повери управа над црквом Свете Тројице. Могуће је да су се спорили и око права на избор због сукоба надлежности црквене и световне власти. Споменута двојица изабраних свештеника била су присутна да би и сами уверили епископовог представника о својим способностима управљања том црквом и да се могу о њој старати. Млађи по чину је чак питао када треба да оде у цркву и припреми све што је потребно за свечано увођење у дужност према постојећим обичајима за сличне прилике.

Из текста документа се не види тачан датум свечане церемоније. Међутим, нотар Бернардин Мерлат издао је овај акт 26. септембра 1476, што показује да је до тада цео поступак увођења у дужност завршен, као и да је нотар о свему уредно обавештен. Према утврђеном церемонијалу, приликом свечаног пријема цркве, свештеници су целивали олтар и покров на олтару, обишли цркву, вероватно у виду литије, певали (Te) Deum laudamus = (Тебе) Бога хвалимо, звонили црквеним звонима и чинили све друго што се предвиђало за тако свечане прилике. Документ је састављен у присуству сведока и канцелара епископског двора, а Бернардин Мерлат, јавни нотар и заступник свога оца Јакоба Мерлата, такође нотара и званичног судије Которске општине, верно је преписао овај акт из *књиге* Малог већа Которске општине. Мерлат старији, Јакоб, све је то оверио печатом и нотарским знаком.

Документ отвара више питања.

Природно је да се запитамо зашто у тако важном догађају као што је увођење свештеника у дужност не учествује и которски епископ него његов заменик. Из литературе се види да је тадашњи епископ Петар де Брутис, више времена проводио ван Котора, а да је све послове препустио свом коадјутору (=помоћни епископ), као и да у таквом понашању није био једини.[9]

Овај документ нам сведочи да је у Кнежевој палати постојала *горња сала* за седнице, што посредно показује да је постојала и *доња сала*. Да ли је *горња сала* била намењена само одржавању седница Малог већа, а *доња сала* одржавању седница Великог већа или је имала неку другу намену остаће непознато, као што нећемо сазнати ни друге детаље о тој грађевини.[10]

Веома је значајан податак о преписивању акта из *књиге* Малога већа. Ово је можда једини изричит податак који указује да су у Котору записници седница, или бар одлуке појединих градских већа, вођени засебно за свако веће. Занимљив је и поступак гласања. До сада нисмо знали како су се одвијале седнице

---

[9] Cf. *A. St. Dabinović,* Kotor pod Mletačkom Republikom, 1420–1797, Zagreb 1934, 138–139.
[10] Види нап. 3.

Малог већа у Котору. То се више претпостављало по аналогијама из дубровачке архивске грађе. Гласало се куглицама, које су убациване у шешир. Посебно је значајан помен *злашних* куглица. У Которском статуту златна куглица, *balotta aurea electionis,* спомиње се тек у време млетачког провидура Николе Пизанија (Nicolaus Pisani) 1431. године,[11] али се може сматрати вероватним да је њена употреба почела неколико година раније, тј. одмах после признавања млетачке врховне власти (1420). Неке промене у Которском статуту вршене су 1426. год.[12] У далматинским градовима под млетачком влашћу (Сплит, Трогир, Корчула), такође је познато коришћење обичних (белих?) и посебно обојених (црних или позлаћених) куглица. Право употребе обојених или позлаћених куглица имали су *елекшори* (=изборници?). Познато је да су у Корчули куглице *елекшора* биле црне боје, док су у Трогиру биле позлаћене.

Институција *елекшора* није позната у предвенецијанском периоду *власши*, па исту вероватно треба посматрати као утицај врховне власти Венеције. У далматинским градовима *елекшори* су бирани у градском Већу, а њихов број није био исти у свим градовима.[13] Међутим, Статут Котора, као и ова одлука, потврђују да је у Котору и за време млетачке власти, бар номинално, била сачувана институција Великог већа као највишег самоуправног органа власти у граду, па се логично може претпоставити да су *елекшори* у Котору бирани у Великом већу. Чињеница да су наведеној седници присуствовала два члана, која су имала право коришћења *злашне* куглице могла би указати да је у Котору било више *елекшора*, али да су од неког већег, данас непознатог броја, најмање двојица електора морали бити чланови Малог већа. Није познато да ли је *елекшор* биран *ad hoc* приликом сваког избора или је мандат био ограничен на неко краће или дуже време.

Израз да је извесна личност изабрана *иреко неког*, или *ио некоме*, ко поседује или можда само има право коришћења златне куглице, потврђује да се ради о праву истицања нечије кандидатуре за одређену дужност. О коначном избору изјашњавали су се сви чланови Већа. Куглице су убациване у шешир. Приликом гласања строго се водило рачуна о томе да блиски крвни сродници лица о којем се гласа (у овом случају рођени брат) буду изузети из бирачког тела, што сведочи о високој правној свести. Издвајањем боје куглице *елекшора* добијала се у ствари јавна потврда да *елекшор* заиста подржава предложеног кандидата за дужност на коју се бира.

Још више од свега наведеног привлачи пажњу помен свештеника дон Матеја Ћурилице. Одавно је познато, на основу истраживања проф. Михаила Ди-

[11] Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis 1616. Tempore Domini Nicolai Pisani honorandi Comitis et Capitanei Cathari, cap. VIII. На ову одлуку Которског статута указао ми је наш слављеник, па му и на томе срдачно благодарим.

[12] *И. Божић*, Немирно Поморје XV века, 1979, 6.

[13] Опширније о томе в. *M. Šunjić*, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967, 173–174. На одељак о електорима у Шуњићевој књизи указао ми је проф. др Ђуро Тошић, на чему најлепше захваљујем. — У Корчули је било шест електора. Cf. *V. Foretić,* Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420, 248.

нића, да су на територији Дубровачке Републике деловали римокатолички свештеници са надимком „ћурилица". Сам Динић је дао о њима два тумачења. По првом, то су били свештеници који су служили литургију из књига писаних ћирилицом. Међутим, потоња истраживања су га подстакла да то своје мишљење промени. Он је наиме дошао до закључка да су „ћурилице" били свештеници глагољаши, а да надимак „ћурилица" потиче од тога што је и првобитно име глагољице било „кјурилица".[14] Ово мишљење је у науци прихваћено, иако се зна да у дубровачкој околини нема налаза глагољских споменика ни у натписима ни у књигама.[15] Исто је важило и за Котор с изузетком рукописне књиге *Иловичке крмчије* у чијим је корицама нађен одломак Светог писма писан глагољицом са појединим словима ћирилице, познат у науци под називом Михановићеви фрагменти.[16] Али, када је реч о овој цркви треба нагласити да је тестаментом которског канцелара Павла дел Монтелпаро одређено да део имовине припадне једном свештенику који „стално мора боравити у Светој Тројици и тамо сваког дана мора служити службу Божју по обичају свештеника из Далмације и Хрватске на словенском језику по латинском обичају".[17] Ова одредба тестатора навела је проф. Ивана Божића на закључак да се овде ради о свештеницима глагољашима, који су довођени у Котор и околину ради сузбијања деловања Српске православне цркве, која је у то време првобитно седиште Зетске епископије преселила из Тиватског залива. Друкчију светлост на овај проблем баца постхумно објављена студија проф. Војислава Ј. Ђурића, који је питање постојања ове цркве повезао са питањем настанка и опстанка Фирентинске уније (1438) и општих прилика на Балкану, а посебно са појавом Турака.[18]

У сваком случају, которски свештеник дон Мате Ћурилица, служио је литургију и читао Свето писмо из књига писаних на словенском језику. До неког новог открића остаће непознато да ли су те књиге писане ћирилицом, латиницом или глагољицом. Није познато да ли данас има доказа у литургијским књигама да се у неким которским црквама служило на народном језику из књига писаних латиницом. Ја ћу можда бити сувише смео ако напишем да такву појаву не би требало искључити, јер нас у то ипак уверавају натписи у которској цркви Свете Ане и то један који је сачуван само делимично: S(V) ... KATAR ... MOLI SA RABV TV(OIU) .. TA..., и други сачуван у целини: + SVETI MRATI-

---

[14] Cf. *М. Динић,* Словенска служба на територији Дубровачке Републике у средњем веку, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XIV (1934) 50–65; *id.,* Chiuriliza словенских попова дубровачке грађе, ПКЈИФ XXVI (1960) 274–279.

[15] *В. Ј. Ђурић,* У сенци Фирентинске уније, 51.

[16] Законоправило или Номоканон светог Саве. Иловички препис из 1262. године. Фототипско издање. Приредио и прилоге написао *М. Петровић,* Горњи Милановац 1990. — За опис Иловичког преписа cf. *Mošin,* Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio, Opis rukopisa s. 50, No 24. — О Михановићевим глагољским фрагментима cf. *Ђ. Трифуновић,* Ка почецима српске писмености, Београд 2001, с. 29–32, нап. 53–62, и слике на стр. 189–191 (са старијом литературом).

[17] „...qui continuo stare debeat ad Sanctam Trinitatem et ibi singulo die celebrare debeat missas et officia Diuina more sacerdotum de Dalmatia et Croatia in sclauonica lingua ... secundum ritum Latinorum". ИАК, СН 149, 316. Cf. *И. Божић,* Немирно поморје, Село Богдашићи у средњем веку, 81; cf. id., Историја Црне Горе, 2-2, 266.

[18] *В. Ј. Ђурић,* У сенци Фирентинске уније, 9–56.

NE MOLI SA RABV TVOIV MARVSV.[19] Натпис латиницом, језиком „нашим", а за оне који деле српски од хрватског, ово је српски.

У то време зна се за постојање монаха еремита — пустињака, који живе или у цркви на Тројици или негде у околини. Проф. Ђурић је од раније познатим подацима објављеним у делима дон Ива Стјепчевића, додао да је 1441. забележен Богдан „eremita Sancte Trinitatis", а чак 1493. год. „presbiter Triphon Rutos", ректор Свете Тројице назван је једном приликом „caluger Sancte Trinitatis".[20]

Све напред речено требало би да буде само подстицај за размишљање о томе да млађим генерацијама историчара предстоји дуготрајан и мукотрпан истраживачки рад на проучавању историје хришћанске цркве у Боки Которској.

Dušan I. Sindik

THE KOTOR (CATTARO) MINOR COUNCIL AND THE SAINT TRINITY CHURCH

The location called Trinity is situated nearby Kotor (Cattaro), and was most probably named after the Saint Trinity Church, built at the same place. The church does not exist any more. Several documents regarding that church have been kept. One of them, written in September 1476, is subject of analysis of this contribution. As it happened, instead of a priest died in May of the same year, the church was taken care by the Minor Council upon the suggestion of the city of Kotor. The election of the same priest was performed in the Minor Council, upon suggestion of the two *electors*, by secret voting of all members of the Council. It seems the document to be the only one from the Archive of Kotor (today kept in the State Archive of Zadar), in which has been described the voting in the Minor Council, with presences of the two members of Council, who had voted with the golden balls (balotta aurea electionis). As it is possible to see from this case, as well as from the other documents kept in the city archives along the eastern Adriatic Coast, their role was to suggest personalities for important city duties. It is also possible to see from

[19] О аутору фресака у цркви Св. Ане и натписима на истим, cf. *Р. Вујичић,* О новооткривеним фрескама у цркви Св. Ане у Котору, Бока 15–16 (1983) 433, који фреске приписује Ловру Добричевићу. По њему, оне су настале у петој деценији XV века, када Ловро има кућу и радионицу у близини ове цркве. Cf. *М. Чанак-Медић,* Архитектура Немањиног доба II, Цркве у Полимљу и на Приморју, Споменици српске архитектуре средњег века, Корпус сакралних грађевина, Београд, 1989, 180, која сматра да би се атрибуција фресака Ловру Добричевићу могла прихватити с обзиром на место становања.

[20] *В. J. Ђурић,* У сенци Фирентинске уније, 52, нап. 153.

the document that the Minor Council of the Kotor Municipality had separated a book in which the records for the sessions or at least decisions of the Council was registered.

The second interesting thing in this document is the name of the deceased priest. His name was don Matej Ćurilica, which should be understood as a nickname, given because of that he had probably served upon the Roman ritual, but in Slavic language, from the books written in Cyrillic or Glagolitic alphabet. The first name for the Glagolitic alphabet was *kjurilica*. There are strong reasons for presumptions that still in the first half of the 12th century the Glagolitic alphabet was in use in the regions southeast from Dubrovnik.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 949.5(093)"08/14"

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

КОМИТИСА У СВЕТЛОСТИ НОВИХ ДОКУМЕНАТА

Комитиса, значајно подручје у непосредном залеђу Атона, већ је привлачила пажњу најугледнијих научника. Користећи податке до сада непознатих докумената, изнели смо нека нова сазнања о територији Комитисе, њеном становништву и односу према Проту и централној светогорској управи, у чијој се власти налазила.

Подручје Комитисе (данас топоним Кумица), смештено у непосредном залеђу Атона, имало је значајну улогу у животу монаха још у време њиховог досељавања на Гору, као и, током познијих векова, нарочито у епохама када су полуострво са копна угрожавали напади различитих народа — Латина, Каталанаца и, затим, Турака. Сви они морали су проћи Комитисом јер је туда водио главни, тзв. царски (ἡ βασιλικὴ ὁδός) или јавни пут (ἡ δημοσία ὁδός). Крећући од Лозикиона, он је преко Превлаке и Јериса, стизао до Комитисе, па даље до Зига, те преко Ливадије улазио у Свету Гору;[1] тамо је средином полуострва пратио западну страну атонског гребена.[2] Због тога су сви научници који су се бавили актима светогорских манастира помене Комитисе обогатили драгоценим коментарима.[3] Уз то, Г. Острогорски је Комитиси и њеним везама са атонским манастирима посветио и посебан чланак.[4] Међутим, од појаве тога чланка прошло је већ више од три деценије, током којих се појавило шеснаест томова аката архива светогорских манастира.[5] У њима су бројни документи објављени први пут, а неки од њих потпуније осветљавају подручје Комитисе — посебно присуство светогорских манастира у њој, као и однос њених становника према

[1] Archives de l'Athos V, Actes de Lavra I, dès origines à 1204, éd dipl. par *P. Lemerle* et *al.*, Paris 1970, no 61, l. 22–23; Archives de l'Athos XX, Actes de Chilandar I, dès origines à 1319, éd. dipl. par *Mirjana Živojinović* et *al.*, Paris 1998, no 21, l. 9–10; цит. Chilandar I; Archives de l'Athos XVIII, Actes d'Iviron III, de 1204 à 1328, éd. dipl. par *J. Lefort* et *al.*, Paris 1994, no 70, l. 259; no 75, l. 391; no 79, l. 379; цит. Iviron III.

[2] Cf. Archives de l'Athos IX, Actes de Kastamonitou, éd. dipl. par *N. Oikonomidès*, Paris 1978, 32.

[3] Овде првенствено имамо у виду коментаре издавача докумената архива светогорских манастира издања Archives de l'Athos, види, index, s. v.

[4] *Г. Осӣрогорски*, Комитиса и светогорски манастири, ЗРВИ 13 (1971) 221–251, резиме на немачком језику, 251–256; цит. *Осӣрогорски*, Комитиса.

[5] Archives de l'Athos VI–XXI, 1973–2001.

Протату. С обзиром на то да Света Гора заузима значајно место у многоструким интересовањима професора Симе Ћирковића, и имајући у виду све до сада постигнуте резултате о прошлости Комитисе, сматрали смо да је ово прилика за још један осврт на то значајно подручје.

Територија Комитисе. У време стварања монашких заједница на Атону, његово непосредно залеђе сачињавала је како необрадива, тако и плодна, али напуштена земља, звана *клазма*, коју су обрађивали суседи — становници Јериса и монаси Атона. Право на читаву ту територију, од Велике Вигле до границе атонске земље према подручју Јериса, Атнонитима је, јуна 883, званично признао Василије I; цар је забранио свим војним лицима и царским чиновницима да на било који начин узнемиравају монахе, упозоравајући да нико, а нарочито пастири и говедари са својим стадима не смеју улазити на територију од јериског округа у унутрашњост према атонској Гори (αλλα μηδε καθως εστιν τοῦ Ερισου ἡ ἐνορία καὶ την εσω προς τῶ τοῦ Ἄθωνος ορει εἰσέρχεσθαί τινας).[6] Међутим, ни сигилиј Василија I, ни потврдни акти царева Лава VI (908) и Романа I Лакапина (934), дајући широке имунитетске повластице монасима Атона у праву располагања њиховом имовином унутар и изван Горе,[7] нису утврдили границу њихових поседа према Јерису. То је учињено актима епопта Томе и стратега Солуна Катакалона 942/943. године.[8] Утврђена граница почињала је од Дубоког потока насупрот тзв. Старих Палата (топоним чији положај није утврђен) на острву Амуљани, стизала до поља Свете Христине, пресецала неколико поточића и реку Глобучицу, заобилазила један тор манастира Колова, на земљи Атонита, и завршавала се на северној обали, на месту чије име није наведено.[9] Граница и добра Атонита (... εἰς τὸ σοίνορον καὶ τὴν δεσποτείαν τῶν Ἀθωνητῶν) спомињу се у међи земље коју су становници Јериса заменом уступили Ивирону, јула 982. године.[10] Територија Атонита о којој говоре споменути документи, односила се, рекли бисмо, првенствено, на област Комитисе, јер се у практику катастарског чиновника Андроника од августа 1047. године, као границе ивир-

---

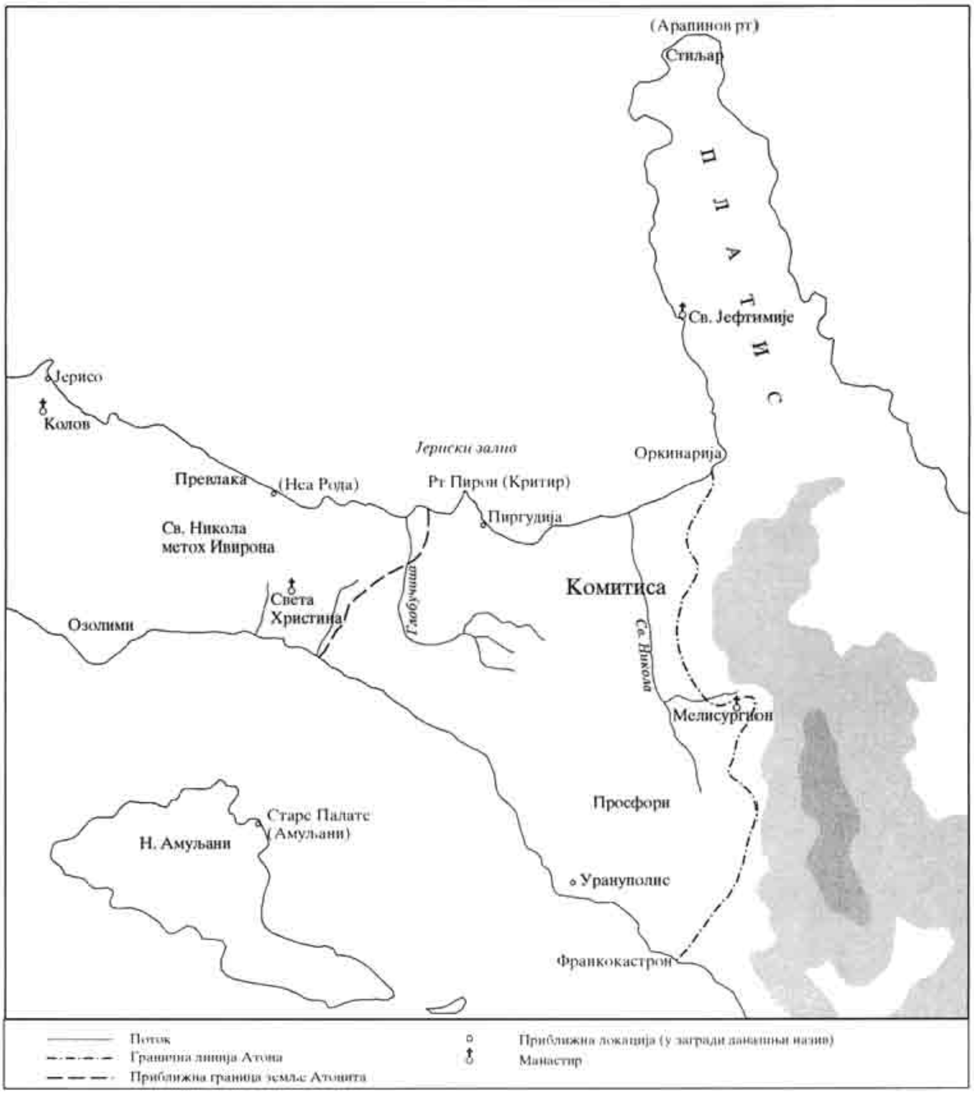
[6] Archives de l'Athos VII, Actes du Prôtaton, éd. dipl. par *Dionysia Papachryssanthou*, Paris VII, Paris 1975, no 1, l. 12–18 (акценти су дати према издању); цит. Prôtaton.

[7] Ibidem, no 2 и no 3.

[8] Акт епопта Томе о разграничавању (περιορισμός), сачињен пре маја 942, изгубљен је, али је споменут у писменом извештају који је Тома поднео цару, после маја 942. и пре августа 943. године: Prôtaton, no 5, l. 52, в. споменути акти, бр. 8. Становници Јериса и монаси Атона обавезали су се, маја 942, на поштовање одредаба Томиног акта: Prôtaton, no 4. Међутим, вероватно да су монаси Атона, незадовољни граничном линијом епопта Томе, поново затражили цареву интервенцију. По наредби Романа I Лакапина, стратег солунске теме Катакалон је са још неким достојанственицима, утврдивши линију разграничавања између територије атонских монаха и становника Јериса, саставио о томе акт, августа 943. године: Prôtaton, no 6.

[9] Ibidem, l. 22–38; cf. *Dionysia Papachryssanthou*, Ἀθωνικὸς μοναχισμός, ἀρχές καὶ ὀργάνωση, Атина 1992, 166–170; цит. *Papachryssanthou*, Μοναχισμός; превод: *Дионисија Пападхрисанту*, Атонско монаштво, почеци и организација, Београд 2003, 116–119; цит. *Пападхрисанту*, Монаштво.

[10] Archives de l'Athos XIV, Actes d'Iviron I, éd. par *J. Lefort* et *al.*, Paris 1985, no 4, l. 51; cit. *Iviron I*; у питању је земља у близини метоха Св. Николе, који је Ивирон добио са манастиром Колова 979/980; cf. Iviron I, 76, 77 (карта).

Превлака са Комитисом

ског метоха Св. Николе у близини Јериса, спомињу међе Лавриног села Комитисе у близини Пировог рта (данас рт Критир; τὰ σύνορα του χωρίου τῆς Κομήτισας τῆς Λαύρας πλησίον τοῦ Πυροῦ) и међе села Комитисе (τὰ σύνορα τοῦ χωρίου τῆς Κομήτισας), онога које је било у надлежности Протата.[11] Простирући се обалом Јериског залива све до Стиљара (део полуострва Платис, данас Арапинов рт), где су риболовишта Ивирона припадала територији села Комити-

[11] Iviron I, no 29, l. 12–13.

се,[12] па према унутрашњости од северозападних обронака Велике Вигле, односно планине Зига, са обе стране Великог потока,[13] у правцу северозапада негде до реке Глобучице, односно међа поменутог ивирског метоха Св. Николе, Комитиса је, очигледно, заузимала највећи део непосредног атонског залеђа. На њу се односи термин ἡ χώρα τῆς Κομητίσσης,[14] док је село Комитиса, издељено између Велике Лавре, Ивирона и Протата, било смештено више према унутрашњости, тако да је ивирски део, изгледа, био „на уласку у саму Свету Гору" (... πρὸς τῇ εἰσόδῳ τοῦ αὐτοῦ Ἁγίου Ὄρους διακειμένου χωρίου τοῦ τῆς Κωμητίσσης καλουμένου).[15] Уз то, видећемо да су и подручја у њеном непосредном суседству понекад сматрана Комитисом.[16]

Комитиса под централном светогорском управом. — Комитиса се, са осталом територијом атонског залеђа, налазила у власти централне светогорске управе. Осим земље и парика под Протатом су била и риболовна места (ἁλιευτικὰ στασίδια τὰ τῷ πρωτάτῳ ὑπαρχόντα);[17] она дуж источне обале Јериског залива била су богата великим туњем (στάσις τῆς τῶν ὀρκίνων ἁλείας),[18] по коме су и прозвана τοῦ Ὀρκινίου.[19] Прот Антоније је, маја 1348, на захтев монаха који су ловили рибу, благословио њихова риболовишта (ὡς ἂν γενέσθαι παρ' αὐτοῦ ἁγιασμὸς εἰς τὰ στασίδια).[20] Попут имовине Атона, Протат је, као господар и његовог непосредног залеђа (ἡ μέση, ἣ καὶ πάντων ἐστὶ τῶν ἐκεῖσε κυρία)[21] уступао земљу и риболовишта атонским, обично великим и добро стојећим, манастирима. Када је та имовина постајала предмет спорова са суседима, монаси су се, да би окончали свађе, обраћали централној светогорској управи. Прот их је, са својим саветом, решавао, излазећи по потреби и на спорно место, где су, на његов позив долазили сведоци, познаваоци предмета — представници атонских манастира и становници Комитисе.[22] Као и житељи Атона, тако су и становници Комитисе сматрали прота својим господарем (ὁ αὐθέντης μας ὁ πρῶτος).[23] У складу са тим, и у Комитиси је за имовинске послове био надлежан велики економ Протата, који је за њене становнике био *њихов велики еко-*

---

12 У практицима за манастир Ивирон забележено је да су риболовишта у Стиљару била на територији села Комитисе, види даље текст и нап. 52.

13 По свој прилици данас поток Св. Николе, cf. Iviron III, 33, n. 174.

14 Archives de l'Athos XXI, Actes de Vatopédi I, dès origines à 1329, éd. dipl. par *J. Bompaire* et *al.*, Paris 2001, no 63, l. 70–71: ... τῆς χώρας τῆς οὕτω πως ὀνομαζομένης Κωμιτίσσης· l. 92; цит. Vatopédi I; в. *Острогорски*, Комитиса, 250 и нап. 116а.

15 Iviron III, 83, l. 3 (децембар, 1325), cf. no 82, l. 3 (мало пре децембра 1325).

16 Види ватопедске метохе Просфорион и Кутулари, даље текст и нап. 78–80.

17 Archives de l'Athos X, Actes de Lavra III, de 1329 à 1500, éd. dipl. par *P. Lemerle* et *al.*, Paris 1979, no 158, l. 6–7 (1405); цит. Lavra III.

18 Archives de l'Athos III, Actes de Xéropotamou, éd. dipl. par *J. Bompaire*, Paris 1964, no 24, l. 2; цит. Xèropotamou.

19 О њима в. даље текст и нап. 48, 72–73.

20 Actes de l'Athos IV, Actes de Zographou, publiés par *W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev*, Виз. Врем. XIII (1907), Приложение 1, no 38, l. 31–35; цит. Zographou.

21 Xèropotamou, no 24, l. 14 (април, 1331).

22 Zographou, no 38, l. 25–31, 36–38, 42.

23 Vatopédi I, no 26, l. 3–4, 8.

ном. Тако састављач акта од маја 1297. године, πρωτογέρος Комитисе, анагност Михаило, уз присутне сведоке, бележи *и нашег великог економа*.[24] Био је то игуман манастира Неакита Козма, тада велики економ Протата и економ Комитисе, потписан само као *велики економ*.[25]

Када се, средином треће деценије XIV века, у Комитиси очекивао пораст дужности великог економа у вези са подизањем одбрамбеног утврђења (φρούριον) у Комитиси,[26] установљен је нови достојанственик, *велики економ Комитисе*. Прво његово помињање је, према нашем сазнању, у акту прота Исака (мало пре децембра 1325) у одредби којом се упозорава да ће онога од становника, тј. војника утврђења и околине који би покушао нанети неку штету монасима, казнити прот и *економ који ће над њима бити постављен* (... καὶ τοῦ εἰς οἰκονόμον τοῦ ἐκεῖσε τεταγμένου λαοῦ).[27] Још једно спомињање *економа Комитисе* уз светогорског прота, у акту прота Исака, од априла 1331, показује да је он, као и његов претходник велики економ Свете Горе, у Комитиси управљао протатском имовином у име централне светогорске управе. Исак, наиме, упозорава да нико од протâ, ни од економâ Комитисе (μήτε τινὸς τῶν μεθ' ἡμᾶς ὁσιωτάτων πρώτων ... μήτε τῶν εἰς οἰκονόμους εὑρισκομένων τῆς Κομιτίσσης) неће смети да доведе у питање поседовање риболовишта, званог Платан, од стране монаха Ксиропотама.[28] Позната су по имену само два економа Комитисе и они су носили епитет *велики*. Били су то Нифон, мај 1348. и Малахија, јануара 1362.[29] Никодим, последњи познати економ Комитисе, јануара 1366. био је у исто време и економ Кареје.[30] То би значило да се дужност великог економа Комитисе од тога времена поново сјединила са надлежношћу великог економа Протата.[31]

---

[24] Ibidem, l. 7.

[25] Ibidem, l. 54–55. Чини нам се да су се велики економи Протата тако потписивали на протатским актима којима су решавана питања, најчешће имовинска, непосредног залеђа Атона, cf. Chilandar I, no 11, l. 38; no 14, l. 49; Vatopédi I, no 63, l. 191: Матеја монах и велики економ.

[26] О припремама за тај подухват — обезбеђењу потребног новца, који је добијен уступањем за 600 перпера малог, суседног Комитиси, манастира Св. Николе Скорпијског, монасима Хиландара: Vatopédi I, no 63 (мај 1325). Сачуван је и акт прота Исака (мало пре децембра 1325), којим су монаси Ивирона уступили протату земљиште на коме ће се утврђење подићи (Iviron III, no 82), као и потврдни акт те одлуке патријарха Исаије (децембар 1325): Ibidem, no 83. *Острогорски* (Комитиса, 227–228) писао је о томе на основу акта о утврђивању међе Хиландару проданог Скорпијског манастира, у коме се спомиње и сама продаја: Actes de l'Athos V, Actes grecs de Chilandar, éd. par *L. Petit*, Виз. врем., 17 (1911) Приложение 1, no 110, l. 13–14 и потврдног акта патријарха Исаије (*F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, no 93). О околностима подизања утврђења, cf. Iviron III, 291.

[27] Iviron III, no 82, l. 18–21, 37–40: ... καὶ τῇ ἐπιμελείᾳ τοῦ εἰς οἰκονόμον εὑρισκομένου τοῦ ἐκεῖσε λαοῦ· овде λαός подразумева војнике: cf. Ibidem, Index, s. v.; cf. *Papachryssanthou*, Μοναχισμός, 337; превод, *Пападрисанту*, Монаштво, 247.

[28] Xèropotamou, no 24, l. 31–32; на овај податак већ је указао *Острогорски*, Комитиса, 224 и нап. 15.

[29] Cf. Prôtaton, 155; *Papachryssanthou*, Μοναχισμός, 408; превод, *Пападрисанту*, Монаштво, 299; Нифона спомиње и *Острогорски* (Комитиса, 224, 225).

[30] Види претходну напомену.

[31] Такво мишљење већ је изнела *D. Papachryssanthou*, Prôtaton, 153; *Eadem*, Μοναχισμός, 337; превод, Монаштво, 247.

Становништво Комитисе. — Обавештења о структури становништва Комитисе у извесној мери пружају акти о судским процесима, у којима се становници Комитисе појављују као сведоци. Они су сведочили на позив прота, како се то каже у акту од маја 1297. године: *пошто смо примили писмену наредбу нашег господара прота* (... καὶ γραφὴν ἐδεξάμεθα παρὰ τοῦ αὐθέντου μας τοῦ πρώτου μετὰ ἐντολῆς).[32] У питању су, обично, угледни и, по могућности, старији људи. Тако су прваци Комитисе (οἱ Κομιτζιανοὶ γέροντες) присуствовали, негде после 1253. године, обновљеном спору између монаха Хиландара и Скорпија око њива суседних њиховим добрима Зига, односно Хремицене. Поименце су споменути свештеник Михаило Андронис, Димитрије, син свештеника Василија, и велики господин (ὁ μέγας κύριος) Киријак.[33] У судском процесу који су два помента манастира водила пред саветом протâ Јована (август 1288) и Јоаникија (новембар 1294) око терена Хремицене, поред представника светогорских манастира, присутни су били и *прваци и значајни људи Комитисе* (... τῶν τῆς Κομητίσης πρωτογέρων καὶ χρησιμοτέρων ἀνθρώπων).[34] Још више од поменутих, акт којим су *сви суседи Комитисе* (οἱ ἅπαντες ἔποικοι τῆς Κομιτίσης), маја 1297. године, сведочили о међи између хиландарских и ватопедских добара, открива слојевитост становништва непосредног залеђа Атона; наиме, ту се набрајају *свештеници, угледни људи, властници и остали народ* (ἱερεῖς, γέρωντες, οἰκοδεσπότες καὶ ὁ ληπὸς λαός),[35] у који су, по свој прилици, спадали сељаци. Ови последњи (... τῶν ἀπὸ τῆς Κομητίσσης χωριατῶν) .... споменути су, августа 1288, у свађама око Хремицене, чији су терен, изгледа, обрађивали.[36] Међутим, сведоци су, као по правилу, били угледни људи, а међу њима се, рекли бисмо, издвајао *први човек* (πρωτόγερος). Маја 1297. познат нам је *протогерос* анагност Михаило, писар и трећи потписник акта, очигледно сачињеног у Комитиси.[37] Михаило је забележио двадесет сведока, становника Комитисе, започињући њихово набрајање двојицом свештеника, Теодора Карпохериса и Георгија Германиса, у исто време и првих потписника тога документа. Старост сведока је свакако утицала на значај њиховог исказа, посебно када су у питању били дугогодишњи познаваоци спорног предмета. Тако је писар Михаило уз имена четворице сведока записао да су седамдесетгодишњаци.[38] И приликом сведочења о власништву над рибњаком званим Платан, маја 1348. године, очигледно је посебну тежину имао исказ старице од осамдесет година, који се односио на време од пре шездесетак година.[39] Од бројних угледних људи Комитисе (ἐκ

32 Vatopédi I, no 26, l. 7–8.

33 Chilandar I, no 1b, l. 38.

34 Chilandar I, no 11, l. 19; no 14, l. 11: ἱερεῖς καὶ γέροντας ἀπό τῆς Κωμητίσης οὐκ ὀλίγους.

35 Vatopédi I, no 26, l. 13–14; ἅπαντες ἔποικοι схватамо као *сви суседи*, јер је Комитиса сувише велико подручје да би се односило на све њене становнике.

36 Chilandar I, no 11, l. 13; cf. ibidem, 140 и Vatopédi I, 189.

37 Vatopédi I, no 26, l. 40–43.

38 Ibidem, l. 30, 31, 32.

39 Zographou, no 38, l. 42–44.

τῆς Κομητίσσης οἱ γέροντες), који су тада били присутни уз Светогорце, велики економ Нифон поименце бележи само тројицу, по свој прилици најважнијих; један од њих, Лав Параскевас имао је њиву суседну спорном риболовном месту.[40]

Међутим, за живот светогорских монаха улога становника Комитисе била је знатно шира. Парици су обрађивали земљу атонских манастира.[41] Уз то је, становништво, вероватно читаве територије до границе према подручју Јериса, плаћало централној светогорској управи уобичајене дажбине (τὰ συνήθεια). Оне су коришћене и за издржавање протатске цркве, како сазнајемо из акта прота Исака, од маја 1325. године. Исак, наиме, спомиње да *карејска црква за годишње издржавање, због заробљавања људи из земље Комитисе, за сада, ништа не прима од уобичајених дажбина.*[42] Исак посебно истиче одбрамбени значај Комитисе за Свету Гору, подсећајући да *сви знају* како је становништво *земље, тако некако зване Комитисе, пружало сигурност божанској Гори служећи као чврст бедем* ... и уз то *чинећи друге свима корисне услуге.*[43] Међутим, пошто је велики број становника *реченог села* заробљен и одведен, те су турски напади претили да потпуно униште Атон, прот је са својим саветом сматрао да треба помоћи уздизању тога подручја, што би било спасоносно за читаву Свету Гору.[44] Образлажући потребу да се прибави новац за подизање одбрамбеног утврђења у Комитиси,[45] прот Исак још једанпут подсећа да *се десило велико поробљавање, које је тешко испричати* (μεγάλη καὶ δυσδιήγητος αἰχμαλωσία), те је очекивани напад Турака претио *потпуном уништењу читавог тог светог места* (... τελεία ἐξολόθρευσις παντὸς τοῦ ἁγίου τόπου τούτου ...).[46]

Комитиса у поседу великих манастира. — С обзиром да скоро сви акти о уступању имовине у Комитиси појединим светогорским манастирима, нарочито они из XI и XII века, нису сачувани, податке о томе пружају практици, потврдне хрисовуље и, нарочито, акти о споровима које су атонски монаси водили око пашњака и риболовних места. Најпре ћемо се осврнути на највеће поседнике

40 Ibidem, l. 36–38.

41 Тако је 15 парички породица Хиландара у Комитиси обрађивало своја добра и, по свој прилици, манастирску земљу на Превлаци, cf. Chilandar I, 57.

42 Vatopédi I, no 63, l. 91–93: ... ἡ ἐκκλησία τῶν Καρεῶν, ἐπεὶ οὐδὲν ἔξει τῶν συνήθων κατὰ τὸ παρὸν παρὰ τῆς *χώρας* Κωμιτίσσης διὰ τὴν νῦν γενομένην αἰχμαλωσίαν ἐκ τούτων ἔξει τὴν ἐτησίαν κυβέρνησιν.

43 Ibidem, l. 69–76: Ἴσασι πάντες οἵας ἀπέλαυεν ἀσφαλείας τὸ Ὄρος τὸ ἱερὸν ἐκ *τῆς χώρας τῆς οὕτω πως ὀνομαζομένης Κωμιτίσσης*, καὶ ὅπως γε ὡς ἀσφαλεῖ καὶ κραταιῷ ἐρύματι χρώμενοι ταύτῃ διήγομεν ἀφόβως, ὡς πολλὰ συντελοῦντος τοῦδε τοῦ χώρου τῷ Ὄρει τῷ καθ’ ἡμᾶς καὶ συνεισφερόντων ἐν πᾶσι τῶν ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ ἀνδρῶν ἔν τε καροῖς ἐπιφόβοις καὶ ἑτεραις κοινωφελέσι χρείαις.

44 Ibidem, l. 76–83: Ἐπεὶ γοῦν συνέβη τούτῳ δὴ τῷ εἰρημένῳ *χωρίῳ* μεγάλη καὶ δυσδιήγητος αἰχμαλωσία ... εἰς σύστασιν τῆς τοιαύτης *χώρας* καὶ δὶ αὐτῆς τοῦ Ἁγίου Ὄρους παντός.

45 О продаји манастира Скорпија монасима Хиландара, види горе, нап. 26.

46 Vatopédi I, no 63, l. 76–81.

Комитисе — Велику Лавру и Ивирон, па затим на оне мање — Хиландар и Ватопед, док су остали манастири, према нашем сазнању, уживали само риболовишта дуж обале Јериског залива.

Велика Лавра је негде око средине XI века имала значајан део села Комитисе, чија је међа, августа 1047. године, пролазила близу рта Пира (данас Критир), делећи Лаврино село Комитису (... τοῦ *χωρίου* τῆς Κομήτισας τῆς Λαύρας πλησίον τοῦ Πυροῦ Ἀκτορτηρίου ....) од иверског метоха Св. Николе у близини Јериса.[47] Монаси Лавре су, без сумње, користили и риболовиште (τὸ ἁλιευτικὸν στασίδιον) у Комитиси, због којега су се почетком XV века спорили са монасима Филотеја. Да би свађе биле окончане, прот Јеремија је, јула 1405. године, Лаври уступио друго риболовиште у Комитиси, звано Плака, смештено у тзв. Оркинији (τοῦ Ὀρκινίου).[48]

Ивирон је још за игуманства Георгија I (1019–1029), разменом са атонским манастиром Гомата, стекао на извесној удаљености од морске обале, источно од Великог Потока,[49] место звано Мелисургион (Μελισσουργεῖον = Пчелињак) са малим манастиром посвећеним Св. Николи. Пошто га је, пре 1029. уступио оцу Торникија Кондолеона, Ивирон је Мелисургион успео повратити тек 1062. године, откада се трајно налази у власништву овог манастира.[50]

О имовини која је улазила у састав метоха Мелисургиона обавештавају пописи његових добара од марта 1301. године, новембра 1318, септембра 1320. и априла 1341. године. У првом практику је поименце забележено пет паричких породица на манастирском метоху у *селу* Комитиси, док се у друга два само сумарно помињу парици у *селу* Комитиси на манастирском метоху посвећеном Св. Николи, од којих је Ивирон убирао порез (укупно 5 ½ + 2 перпера додатних пореза); затим је ту било, у непосредном власништву манастира, 110 модија земље, од које је манастир добијао 2 перпера пореза; на земљи се налазило 8 ораха, од којих два у месту званом Вода, где су били виноград и маслине.[51] Најзад у том истом селу (εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον) Ивирон је располагао и са три риболовишта (... τριῶν ἀποστατῶν) од којих је имао 2 перпера.[52] Ивирон је, без сумње, том имовином располагао и пре него што је сачињен катастарски попис марта 1301. године, што се у практику за земљу и риболовишта и каже.[53] Имена тих риболовишта забележена су у хрисовуљама царева династије Палеолога — Ми-

---

47 Iviron I, no 29, l. 12.

48 Lavra III, no 158; белешке на полеђини овог акта (Ibidem, 143) показују да је у питању локалитет Оркинија/Оркинарија (в. текст горе уз нап. 18–19): † Τὸ στασίδιον τοῦ Ὀρκινίου (XV век); Τὸ στασίδιον τοῦ Ὀρκινίου· Τοῦ Πλακᾶ = τοῦ Ὀρκινίου — διὰ ἀλείαν (из новијег времена).

49 По свој прилици је у питању поток Св. Николе, cf. Iviron III, 33 et n. 174.

50 Cf. Iviron I, 75 et n. 3–7; Archives de l'Athos XVI, Actes d'Iviron II, du milieu du XIe siècle à 1204, éd. dipl. par *J. Lefort* et *al.*, Paris 1990, 19, n. 19 et index, s.v.

51 Iviron III, no 70, l. 270–279; no 75, l. 404–409; no 79, l. 395–398; Archives de l'Athos XIX, Actes d'Iviron IV, éd. dipl. par *J. Lefort* et *al.*, Paris 1995, no 86, l. 225–229; цит. Iviron IV.

52 Iviron III, no 70, l. 279; no 75, l. 410; no 79, l. 398; Iviron IV, no 86, l. 229.

53 Iviron III, no 70, l. 278 : καθὼς προκατεῖχεν αὐτήν· l. 279: καθὼς προκατεῖχεν αὐτούς. У осталим практицима то је само поновљено за држање земље: Iviron III, no 75. l. 408; 79, l. 397; Iviron IV, no 86, l. 228.

хаило VIII (јануар 1259),[54] Андроника II (јуни 1283)[55] и Михаила IX (август 1310),[56] којима су Ивирону, уз остала имања, потврдили и поседовање Мелисургиона, односно метоха Св. Николе са његовом територијом и држањем, као и риболовишта у Стиљарију — Амбелицин, Каламицин и Св. Јефтимије. За разлику од ових, у хрисовуљи којом је цар Душан, априла 1346, уз пореске привилегије, потврдио права Ивирона на све његове поседе, забележен је само *у Комитиси Мелисургион, Свети Никола, са целом његовом територијом и држањем.*[57] Риболовишта у Стиљарију нису споменута, што не мора значити да их је Ивирон изгубио; можда се подразумевају као део манастирског метоха у Комитиси, али ту претпоставку не можемо доказати. Непромењена висина паричког пореза (5 ½ перпера) у сва три практика, указује, по нашем мишљењу, на то да је пет паричких породица током прве половине XIV века опстало у Мелисургиону.[58] То наглашавамо јер су одвођења становника у заробљеништво, о чему говори прот Исак,[59] као и по свој прилици трајно напуштање тога подручја у страху пред турским нападима, сигурно допринели томе да и ивирски метох у Комитиси, почетком шесте деценије XIV века, опусти. У потврдној хрисовуљи Јована VI Кантакузина (јули 1351) о томе читамо: *у селишту Комитиси напуштена /земља/ звана Мелисургион.*[60] Чини нам се да овде придев παλαιός управо означава *селиште* (παλαιοχωρίον), тј. напуштено село,[61] што потврђује и термин ἐξάλειμμα, који се употребљава за *запустелу*, напуштену од парика, *земљу*. Будући да се термин *ексалима* везује за *Мелисургион*, значи да је у питању била земља око цркве Св. Николе, источно од Дубоког потока.[62] Указано је да термин *ексалима* не значи да је Мелисургион око 1351. године потпуно и трајно запустео.[63] Име Стара Комитиса је задржано можда због појаве новог насеља, које се развило у близини пространог терена погодног за испашу, тако да се, са

---

[54] Iviron III, no 58, l. 57–58: τὸ μετόχιον τὸ Μελισσουργεῖον μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτοῦ· τὰ εἰς τὰ Στηλάρια τρία στασία, ἤγουν τὸ Ἀμπελίτζιν, τὸ Καλαμίτζιν καὶ ὁ Ἅγιος Εὐθύμιος, ἐν οἷς καὶ ἄγραν ἰχθύων πεποίηνται·

[55] Ibidem, no 62, l. 2–3: метох Мелисургион са његовом територијом; три стаса у Стиљару, тј. Амбелици, Каламици и стас Св. Евтимија, у којима лове рибу.

[56] Ibidem, no 72, l. 85–88, исто.

[57] Iviron IV, no 90, l. 37–38: εἰς τὴν Κομίτισσαν Μελισσουργεῖον, ὁ Ἅγιος Νικόλαος, μετὰ πάσης τῆς περιοχῆς καὶ νομῆς τούτου.

[58] Споменимо у вези са овим практицима и мишљење *Острогорског* (Комитиса, 230–231) да „практици из 1318, 1320. и 1341. једноставно преузимају из старијег практика, понављајући његов текст дословце, и све даље податке о заједничким сељачким плаћањима ... подаци о поседима Ивирона на подручју Комитисе у практицима из 1318, 1320. и 1341. не одражавају стварно стање из тих година, већ само репродукују стање из 1301".

[59] Види текст горе и нап. 42, 44 и 46.

[60] Iviron IV, no 91, l. 7–8: Εἰς τὴν Παλαιὰν Κομήτισσαν ἐξάλειμμα τὸ καλούμενον Μελισσουργεῖον· исто и у потврдном акту патријарха Калиста I (мало после јула 1351): ibidem, no 92, l. 11.

[61] Уп. *Р. Михаљчић*, Селишта у Сабрана дела IV: *Српска прошлост и народно сећање*, Београд 2001, 97 сл.

[62] Cf. Iviron IV, 18 et n. 142.

[63] Cf. ibidem, 28, n. 226. Овде не узимамо у обзир податак потврдне хрисовуље Јована V Палеолога, августа 1357, о поседовању *у Комитиси, Мелисургиона Св. Николе са целом његовом територијом и држањем* (Εἰς τὴν Κωμίτησσαν, Μελισσουργεῖον τοῦ Ἁγίου Νικολάος μετὰ

извесном резервом, Нова Комитиса смешта северно од Старе Комитисе.[64] Обе Комитисе се спомињу у актима о спору између Хиландара и Ивирона око Комитисе и тамо подигнутог утврђења за одбрану Свете Горе. Најстарији сачувани документ, који се односи на тај спор, из јула 1486,[65] показује да је судски процес већ одавно био у току.[66] Кроз читав XV век не располажемо подацима о Св. Николи у Мелисургиону. Тек се у акту достојанственика Цариградске патријаршије, марта 1503. године, спомиње да је Стара Комитиса у Комитиси, власништву монаха Ивирона, што имају и Св. Николу као метох њиховог манастира.[67] Као што се спор са Хиландаром наставио чак негде до XVIII века, тако је у то позније време Ивирон штитио своја права од претензија Зографа[68] и Ватопеда.[69]

Поред Велике Лавре и Ивирона и манастир Хиландар је, вероватно, крајем XIII века стекао имовину у Комитиси; према практику Димитрија Апелменеа од новембра 1300, манастир је од 15 паричких породица у Кумици (= Комитиси) које су, по свој прилици обрађивали и хиландарску земљу на Превлаци, убирао порез од 10,3 перпера.[70] Риболовиште је Хиландар добио у Комитиси, рекли бисмо, тек за време боравка цара Душана на Светој Гори (септембар 1347 — април 1348). Тада је српски цар, да би заувек намирио потребе хиландарске болнице, купио од алипијског игумана кир Мартирија[71] и манастирских првака ловиште туњева — *Оркињарије*, смештено уз обалу *како силази йоток у море на цркву Маслицу.*[72] Вероватно је уз риболовиште Душан купио и мали комад земље на коме је било коначиште за рибаре, у турским документима *кућишйе*; у описима међе хиландарских атонских имања у турским документима с краја марта и почетка фебруара 1569. забележено је да риболовиште *зайим скреће, долази до Сйиљара, зайим долази до месйа йо имену Плайи, зайим долази до Свейог Јефйимија, зайим долази до кућишйа йо имену Оркина, зайим долази до сре-*

πάσης τῆς περιοχῆς καὶ νομῆς τούτου), јер је она сачињена на основу хрисовуље цара Душана, коју су монаси цару поднели на увид: cf. ibidem, 11 и n. 73.

64 Cf. ibidem, n. 227.

65 Ibidem IV, no 100, l. 13.

66 Cf. ibidem, 172, actes mentionnés.

67 Ibidem, no 104, l. 18–20 … ἡ μέν Παλαιὰ Κομίτισα μετὰ τῶν συνόρων αὐτῆς …… διακρατῆται ἡ Κομίτισα ὑποκειμένη κατὰ κυριότητα εἰς τὴν μονὴν αὐτήν, ἔχωσι δὲ καὶ τὸν Ἅγιον Νικόλαον ὡς μετόχιον τῆς μονῆς αὐτῶν.

68 Cf. ibidem, 171.

69 Види, *Осйрогорски*, Комитиса, 243–246.

70 Cf. Chilandar I, 52, 57.

71 Ово би био једини податак о алипијском игуману Мартирију. Акт светогорског протата потписао је, децембра 1347, игуман Алипијског манастира, јеромонах Теодосије. Можда је он (а не, грешком писара, Теодул) споменут, децембра 1348, у акту прота Антонија, cf. *Kutlumus*, 17 и нап. 99, 307, бр. 13. Можемо само претпоставити, али не и доказати, да је Мартирије био игуман пре Теодосија, уп. Стари српски архив I, Лакташи 2002, 76.

72 Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве Јерусалимског (Хил. 30), 1348, индикт 1, објавио *Д. Живојиновић* у Стари српски архив I, 7–73, p. 36–38: **И тогда царьство ми дарова болници хиландарскои ловище Ѡркинаріе на морꙋ що кꙋпих ѡт игꙋмена Алѵско кѵрь Мартиріа и ѡт старць монастира Алꙋпа. И место томꙋ и ловищꙋ како сходи поток ꙋ морѣ на цьрквꙋ Маслицꙋ. И ловище тои да си има болница хиландарска довѣка.**

дишњег ūуūа...[73] Описима хиландарске međe положај Оркињарија је поуздано одређен — то ловиште рибе налазило се на источној обали Јериског залива, јужно од Св. Јефтимија. Хиландарски посед у Комитиси је веома увећан на почетку османске власти, када су српски монаси водили спорове, најпре са монасима Зографа око једног пашњака, који су повратили 1486. године,[74] па после тога са Ватопеђанима на месту где се хиландарски метох у Комитиси граничио са ватопедским у Просфорију[75] и најдуже са монасима Ивирона.[76]

Манастир Ватопед је у Комитиси, свакако од пре 1300. године, примао 1 перпер пореза од опреме за рибарење и од три риболовна места (Ὑπὲρ τοῦ εἰς τὴν Κομήτισσαν ἀποστατοῦ, ἤγουν τῶν τριῶν στασιδίων, καθὼς προκατεῖχεν αὐτά).[77] Споменимо да се у практицима из 1300. и 1301. године ватопедски метох у Просфорију смешта у Комитису: Εἰς τὴν Κομήτισσαν, εἰς τὸ Προσφόριν, μετόχιον τῆς αὐτῆς μονῆς...[78] Изгледа да је и други метох, звани Кутулари, забележен као ватопедски јула 1301. суседан селу Комитиси (Πλησίον *τοῦ χωρίου* τῆς Κομητίσσης, μετόχιον ... Κουτουλάρη ...),[79] вероватно споменут као метох Комитисе, априла 1338. године.[80]

Поред четири спомената манастира (Велике Лавре, Ивирона, Хиландара и Ватопеда) и бројни други атонски манастири имали су своја риболовна места у Комитиси. Поуздано су их имали манастири чија риболовишта су била предмет спорова — Ксиропотам, Зограф и Филотеј. Сва је прилика да су сведоци у судским истрагама били суседи спорном рибњаку, дакле, такође власници риболовних места. Тако су у решавању вишегодишњег спора између Ксиропотама и Зографа око рибњака у Комитиси, званог Платан, били присутни алипијски и кутлумушки игумани и априла 1331, уз игумана Ватопеда,[81] и маја 1348. године,[82] што би указивало да су риболовна места њихових манастирâ била суседна спорном риболовишту. Осим двојице споменутих игумана, према акту прота Антонија од маја 1348, у риболовиштима Комитисе која је прот благословио, налазили су се још и представници манастирâ Филотеја, Каракале и Хиландара,[83] што би указивало да су и њихови манастири тамо имали рибњаке. Додајмо томе да

---

[73] То су худуднама или синорнама и вакуфнама, у којој је изложена иста међа, само у супротном смеру: ... до средишњег пута, затим стиже до кућишта по имену Оркинарија, затим стиже до Светог Јефтимија, затим стиже до места по имену Плати, затим скреће и стиже до Стиљара ...(према *А. Фоūић*, Света Гора и Хиландар у Османском царству, Београд 2000, 252–253).

[74] О томе спору види: *Фоūић*, исто, 283–284; *К. Φ. Κοτζαγεώργης*, Η ἀθωνική μονή Αγίου Παύλου κατά την ὀθωμανική περίοδο (τέλη 14ου αι — 1830), Солун 2002, 110.

[75] Види, *Фоūић*, исто, 285.

[76] Види, текст горе нап. 64 и 65; *Фоūић*, исто, 286–291.

[77] Vatopédi I, no 29, l. 14–15 (1300); 30, l. 34–44 (јануар 1301).

[78] Ibidem, no 29, l. 10; no 30, l. 44.

[79] Ibidem, no 31, l. 88–89; no 68, l. 48 (1329).

[80] Ibidem, 7, n. 41.

[81] Xèropotamou, no 24, l. 43, 44, 55 (потписници су протовог акта).

[82] Zographou, no 38, l. 26–27, 29 (споменути уз остале присутне). О овом спору, в. *Осūрогорски*, Комитиса, 223–225.

[83] Zographou, no 38, l. 27, 30, 31.

је велики економ Комитисе Нифон, бележећи наведене, по свој прилици суседе, као и оне који су боље познавали догађаје у вези са спорним рибњаком, споменуо да ће остале *због мношшва изосшавиши.*[84] Остаје непознато да ли је Кутлумуш сачувао рибњак који је, како је указано, уживао средином XIV века, јер видимо да је, на захтев својих монаха, добио, августа 1405, од прота Јеремије и његовог савета, рибно место у Комитиси, звано Скали.[85] Пошто је Лавра јула 1405. добила риболовиште звано Плака, изгледа да су монаси Филотеја задржали право над рибњаком око кога су се спорили са Лавранима.[86]

Из свега што смо изнели намеће се закључак да је плодно подручје Комитисе, у непосредном залеђу Атона, имало значајну улогу за све време постојања монашке заједнице на Светој Гори. Преко Комитисе је водио главни пут везујући полуострво преко Јериса са осталом Халкидиком. Становници Комитисе, која је била у непосредној надлежности централне светогорске управе, прота су сматрали *својим госйодарем*, Протату су плаћали дажбине и уз то, штитили Атон од разних народа који су полуострво угрожавали са копна. Због тога је у трећој деценији XIV века у Комитиси подигнуто одбрамбено утврђење и тада је уведена дужност *великог економа Комишисе.* Велика Лавра и Ивирон су већ у XI веку располагали значајним деловима Комитисе. Пашњаци и рибњаци, које је Протата уступао појединим светогорским манастирима, често су постајали предмет њихових међусобних дуготрајних спорова.

Mirjana Živojinović

KOMETISSA A LA LUMIERE DES NOUVEAUX DOCUMENTS

Entrant dans l'arrière-pays du Mont Athos, le territoire de Komètissa (aujourd'hui le toponyme de Kumica) joua un rôle important dans la vie monacale sur la péninsule dès les premières installations de moines, rôle qui se maintint par la suite, au cours des siècles ultérieurs, notamment aux époques où divers envahisseurs — Latins, Catalans et finalement Turcs s'avancèrent sur l'Athos par la terre. C'est par Komètissa que passait la principale route dite *impériale* ou *publique* par laquelle l'Athos, via Hiérissos, était lié au reste de la Chalcidique. G. Ostrogorsky a consacré un travail spécial à cette région et à ses liens avec les monastères athonites. Toutefois, depuis la parution de cet article se sont écoulées plus de trois décennies ayant vue la publication de 16 volumes des actes des archives des monastères

[84] Ibidem, l. 31: καὶ ἑτέρους, οὓς διὰ πλῆθος ἐάσω.

[85] Kutlumus, no 43.

[86] Види горе текст и нап. 48.

renfermant nombre de documents publiés pour la première fois. Compte tenu que certains d'entre eux jettent plus de lumière sur la région de Komètissa — s'agissant notamment de la présence des monastères athonites sur son territoire, ainsi que de l'attitude de sa population envers le Prôtaton nous avons estimé utile, en partant des conclusions d'Ostrogorsky et en ayant en vue les commentaires des éditeurs des actes mentionnés, de revenir sur cette importante région.

La région de Komètissa englobait la plus grande partie du proche arrière-pays de l'Athos — depuis Grande Bigla en direction de l'intérieur jusqu'à la frontière de la terre des Athonites en direction du district d'Hiérissos. Les frontières de ce territoire ont été établies par deux actes — de l'épopte Thomas et du stratège Katakalôn, en 942, respectivement 943. Par conséquent, Komètissa, et tout le reste du territoire constituant l'arrière-pays de l'Athos se trouvait sous l'autorité de l'administration centrale de l'Athos. Excepté la terre et les parèques, l'autorité du Prôtaton s'étendait également sur les installations de pêcheurs (ἁλιευτικὰ στασίδια); celles situées sur la côte est du golfe d'Hiérissos avaient notamment étaient riches en thon d'où leur nom *tou Orkiniou*. Les habitants de Komètissa considéraient le prôte comme leur seigneur. Les affaires foncières concernant Komètissa était du ressort du grand économe du Prôtaton, lequel, à partir du milieu de la troisième décennie du XIVe siècle, a été remplacé par l'économe de Komètissa. La création de sa fonction est en relation avec l'érection à Komètissa d'une forteresse qui devait protéger l'Athos des incursions turques, mais aussi offrir un refuge aux habitants de Komètissa face au risque d'être emmenés en captivité. Cette menace inquiétait tout particulièrement les moines athonites car les habitants de Komètissa cultivaient les terres de leurs monastères et acquittaient un impôt au Prôtaton.

Les grands monastères — Lavra et Iviron — possédaient déjà au XIe siècle des biens à Komètissa. Chilandar y a reçu avant novembre 1300 15 familles de parèques, alors que de nombreux autres monastères y possédaient des pêcheurs sur la côte du golfe d'Hérissos. Les pâturages et ces pêcheries de Komètissa ont souvent été l'objet d'interminables litiges entre certains monastères du Mont Athos.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 321.1(497.11)(497.15)"10/14"

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

ВЕЛИКИ КНЕЗ И ЗЕМАЉСКИ КНЕЗ

Титулу кнеза добијале су у српским земљама старешине влашких скупина, урбаних насеља и појединих регија. За ове последње везује се од средине XII века појам „кнезова земаљских". Достојанство кнеза земаљског или великог кнеза добијали су господари српских вазалних државица и удеони кнезови у Рашкој и Босни, који су делили власт са легитимним владарем. У оквирима државе Немањића поменута титула била је доступна малом броју људи, да би се угасила са распадом Српског царства и претварањем титуле кнеза у владарско достојанство кнеза Лазара. Другачији је развојни пут имала титула кнеза у Босни, која је у XV веку постала доступна сваком властелину.

Реч *кнез* присутна је од давнина у свим словенским језицима.[1] Уз помоћ речи кнез превођен је у историографији и византијски термин архонт (ἄρχων) који је коришћен као назив и достојанство за све јужнословенске владаре у IX и X веку, па и касније.[2] Познато је да цар Константин VII Порфирогенит доследно назива архонтима владаре Хрватске, Србије, Захумља, Травуније, Конавала, Дукље, Моравије и моћне владаре Бугарске, кнеза Бориса и цара Симеона. Словенска реч кнез јавља се најпре код Бугара и Руса, а у изворима на старом српском језику тек у XII веку.[3] „Наслов к н е з (comes) имао је врло разнолика зна-

[1] О многобројним значењима и пореклу речи „кнез" види: *Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских I, Београд 1863, 451–457; Рјечник хрватскога или српскога језика V, ЈАЗУ, Загреб 1898–1903, 110–114; Речник српскохрватског књижевног и народног језика IX, САНУ, Београд 1975, 664; *В. Мажуранић*, Приноси за хрватски правно-повјесни рјечник I–III, Загреб 1908–1922, 514–516; *П. Скок*, Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика II, Загреб 1972, 108, 109; *М. Фасмер*, Етимологический словарь русского языка, Москва 1987; Lexikon des Mittelalters, Bd. V, München — Zürich 1991, 1234.

[2] О архонтима као византијском називу за најстарије владаре Јужних Словена види: Византијски извори за историју народа Југославије II, обрадио *Б. Ферјанчић*, Београд 1958, 14–16, 19, 31, 33, 36, 42–45, 50, 53–60, 62, 64, 77–80; Лексикон српског средњег века, приредили *С. Ћирковић* и *Р. Михаљчић*, Београд 1999, 24 (*С. Пириватрић*). О превођењу речи „архонт" са „кнез" постоје многобројни примери, а ради илустрације види: *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 71, 107, 108, 110–115. Исти аутор констатује: „Владаре VIII–X века звали су грчки ἄρχων, латински dux; није познат српски назив" (*К. Јиречек*, н. д., II, 11). Историја српског народа I, Београд 1981, 147–152, 156–162 (*С. Ћирковић*).

[3] *В. Н. Златарски*, История на първото българско царство 2, София 1927, 42. Види и нап. 1.

чења у XIII и XIV веку. Ту титулу имали су, у једно исто време, не само сродници владалачке куће, као они од захумске лозе, него и управници вароши и тргова, и старешине пастирских села.“[4] На овом месту не треба исправљати терминологију К. Јиречека, већ треба истаћи како је он тачно приметио да постоје три групе кнезова. Били би то: 1) кнезови влашких скупина; 2) кнезови градова и тргова; 3) кнезови земаљски. Свака од ових група има посебна својства која заслужују дужну пажњу, али пошто се о прве две групе расправљало на више места, потребно је да се овом приликом свестраније размотре особености кнезова земаљских, укључујући велике кнезове на територији средњовековне Србије.[5]

Занимљива обавештења о овој групи садрже Житија светога Симеона, као и хиландарске повеље Стефана Немање и Стефана Првовенчаног. Описујући сазивање државног сабора, на којем се Немања одрекао престола и замонашио, Стефан Првовенчани каже како његов отац: **„пҁизвавь к’ себѣ подҁоужиѥ своѥ и синъı своѥ и аҁхиѥҁеа своѥго Калиника ҁекомаго и пҁистав’ники дѣломь и кнезе зем’ли своѥ иже надь властьми, воѥводи же и воинъı“**.[6] Садржина овог цитата одавно је позната, па је превођена на савремени језик и коментарисана на више места. Расправљајући о саставу поменутог државног сабора, Н. Радојчић је констатовао да се Немања одрекао престола „пред државним сабором, на којем су били династија, епископ, чиновници и војници“.[7] Констатација је језгровита али непотпуна, и захтева извесно образложење. У конкретном случају „династију“ су представљали велики жупан Немања, његова супруга Ана и њихови синови, Стефан и Вукан. Епископ Калиник поменут је по имену, а његово седиште било је у цркви Св. Петра у Расу, док се под „војницима“ подразумевају и војни заповедници (војводе) и њихови ратници. За разлику од кратких и разумљивих дефиниција, уз помоћ израза „чиновници“ не може се објаснити шта су „приставници делом“ и ко су „кнезови земље“, односно кнезови земаљски. Последња два израза причињавала су извесне тешкоће и Т. Тарановском када је покушао да их објасни. За њега су „приставники делом“, „војводе и војници“ само другачији „назив за племство, за властелу“, што није спорно, али је тумачење уопштено. Слично би се могло приметити и за објашњење Т. Тарановског да: „кнези земље, … иже над властми“ представљају књижевни израз „прихваћен вероватно из Светог писма, а којим се истакао виши слој племства, коме је била поверена управа читавим областима“.[8]

Стефан Првовенчани је као писац Житија светога Симеона показао да познаје садржину Светог писма, у којем се на много места помињу кнезови, као

---

[4] *К. Јиречек*, Историја Срба II, 17.

[5] Недавно је о титули кнеза и великог кнеза расправљао Р. Михаљчић, али првенствено са аспекта како носиоци ових титула постају обласни господари у Србији и Босни. Види: *Р. Михаљчић*, Владарске титуле обласних господара, Сабрана дела, књ. VI, Београд 2001, 88–103.

[6] *В. Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 39 (даље: *Првовенчани*, Житије Симеона Немање).

[7] *Н. Радојчић*, Српски државни сабори у средњем веку, Београд 1940, 69.

[8] *Т. Тарановски*, Историја српског права у Немањићкој држави I, Београд 1931, 180, 181.

што су: „кнезови сваког народа“,[9] „кнезови племена Израиљевијех“,[10] „кнезови Филистејски“,[11] „кнезови Мадијански“,[12] „кнезови синова Амоновијех“[13] или, пак, „седам кнезова Персијских и Мидских“.[14] Будући да су сва племена и сви народи живели на некој територији, то је утицало да се реч кнез везује за територију неке државе, области или краја, па се поред уопштених израза као што су „*кнезови земаљски*“[15] или „кнез од оне земље“[16], помињу: „кнезови Јудини“[17] (Јудеје), „кнезови Израиљеви“[18] (држава Израел), а понекад се наводе и њихова лична имена.[19] Кнезови земаљски налазе се на највишим положајима у држави, одмах до „цара“, који их поставља, издаје им наређења, саветује се са њима, а повремено им указује посебне почасти. Цар Ирод је поводом свог рођендана приредио „вечеру кнезовима својијем и војводама и старјешинама Галилејскијем“.[20] Кнезови су у цитату поменути на првом месту, свакако због утицаја на државне послове, што је било познато и апостолу Петру, који у својој посланици захтева од хришћана да се покоравају „цару, као господару“, а „кнезовима, као његовијем посланицима“, односно изасланицима или намесницима.[21] Нека од наведених места из Светог писма била су позната Стефану Првовенчаном. Познато је да он у Житију светога Симеона вешто користи параболу о прекрасном и праведном Јосифу, којег су завидљива браћа бацила у јаму, а потом га продала у Египат, где је затворен у тамницу. Јосиф се избавио из тамнице захваљујући милости божијој и фараон га постави за „ **господина домоу Фараѡновꙋ и кнеза всемоу стежанию юго**“.[22] Према овом цитату Јосиф је постао господар дома фараоновог и кнез свим његовим тековинама, односно кнез фараонове државе, па се у једном апокрифу изричито каже да је Јосиф постао „кнез свему Египту“.[23] Стефану Првовенчаном била је потребна парабола о Јосифу да би уверљивије истакао како су завидљива браћа затворила праведног и побожног

---

9 Књ. о Јестири, Гл. 3, 12. На овом месту не може се расправљати о томе које су титуле и звања током Старог века у Египту, Палестини, Јудеји, Израелу, Персији и Римској империји превођене у Светом писму уз помоћ словенске речи „кнез“.

10 Друга књ. дневника, Гл. 12, 6.

11 Књ. о судијама, Гл. 16, 23, 27; Прва књ. дневника, Гл. 12, 19.

12 Књ. о судијама, Гл. 7, 25.

13 Прва књ. дневника, Гл. 19, 3.

14 Књ. о Јестири, Гл. 1, 14.

15 Исто, Гл. 9, 3.

16 Прва књ. Мојсијева, Гл. 34, 2.

17 Друга књ. дневника, Гл. 12, 5; Гл. 24, 17.

18 Друга књ. дневника, Гл. 12, 6; Прва књ. дневника, Гл. 22, 17.

19 Прва књ. дневника, Гл. 27, 16.

20 Јеванђеље по Марку, Гл. 6, 21.

21 Прва посланица Петрова, Гл. 2, 13, 14. Треба напоменути да се наведеним примерима не исцрпљују подаци о кнезовима, а такође и да преводи са старословенског на савремени језик нису увек најуспешнији. Примера ради, „**кънѧсь сънъмиштоу**“, који се помиње у Асемановом јеванђељу (Лука, Гл. 8, 41), у Вуковом преводу је „старјешина у зборници“. У питању је свакако старешина (кнез) саборишта, сајмишта, трговишта, односно неког трга.

22 *Првовенчани*, Житије Симеона Немање, 23.

23 Старине ЈАЗУ IX, 33.

Немању, али се он избавио захваљујући божијој помоћи уз обавезу „да научи кнезове своје као и себе, и да старце своје умудри“.[24] Одмах треба приметити да се Стефан Првовенчани не држи дословно библијских текстова, већ их прилагођава потребама свог казивања.

У држави Стефана Немање и Стефана Првовенчаног присуство кнезова представља реалност, о чему сведочи неколико чињеница. Када је млади Растко Немањић кришом отишао у Свету Гору да се замонаши, Немања је послао своје велможе и „**кнезе своѥ**“[25] да потраже његовог сина у свим крајевима државе. Положај кнезова у држави и њихове надлежности могу се сагледати бар донекле кроз хијерархију учесника на сабору. Напред је већ истакнуто како је Немања позвао на сабор најпре чланове „династије“, затим рашког епископа, а потом „**пристав’ники дѣломь и кнезе зем’ли своѥ иже надь властьми, воѥводи же и воинъı**“.[26] Из наведеног цитата јасно се види да су „кнезови земље који су над властима“ поменути после „приставника делом“, а испред војвода и војника. Израз „приставники делом“ ретко се среће у изворима, а састављен је од две речи: „**пристав’никь**“ (старешина, управник, извршилац) и речи „**дѣло**“ (делање, делатност, рад).[27] Узимајући у обзир основна значења поменутих речи, као и чињеницу да се „приставники делом“ помињу после епископа и чланова династије, а испред војвода и војника, слободно се може рећи да су у питању старешине над пословима или делатностима које се обављају у непосредној близини и у корист владара. То су могли бити једино представници централне државне управе или управе у центру, а конкретно, казнаци и тепчије. Сада се већ лакше наслућује шта су „кнезови земље … који су над властима“, односно „који управљаху“, пошто је део објашњења садржан у њиховом називу. „Кнезови земље“ или кнезови земаљски били би најистакнутији носиоци власти у провинцији, односно у некој регији или области, а по средњовековној терминологији у некој „земљи“.

Занимљива обавештења о кнезовима садржана су у хиландарским повељама Стефана Немање и Стефана Првовенчаног. У уводним деловима ових исправа саопштава се како је Бог створио небо, земљу и људе на њој и да им је дао власт над свим створењем својим: „**и постави ови царе, дроугиѥ кнезе, ини владикъı**“.[28] Према наведеном цитату свеукупна власт на земљи, па аналогно и у свакој држави, раздељена је између њених носилаца: царева, кнезова, и „владика“. Сада се већ може поставити питање у чему се разликују њихова овлашћења, тим пре што је градација видљива и што се они често у слободном преводу називају владарима. Имајући у виду ове и друге чињенице, а посебно неразвијеност старог српског језика у поређењу са латинским или грчким, Ђ. Даничић је

---

24 *Стефан Првовенчани*, Живот светог Симеона, Сабрани списи, Београд 1988, 67 (даље: Живот светог Симеона). Види и нап. 22.

25 *Првовенчани*, Житије Симеона Немање, 37.

26 Види нап. 6.

27 *Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских I, 327; II, 440; *С. Новаковић*, Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога, Београд 1877, 588.

28 Повеља је објављивана и превођена на више места. Види: *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права, Београд 1926, 11.

растумачио сва три достојанства уз помоћ латинских речи: „цар“ је imperator, „кнез“ је princeps, а „владика“ је rector et gubernator.[29] Уколико се пође од предложених објашњења онда би цар био врховни заповедник у држави и суверени владар, а кнез би био првак, најважнија личност и господар, односно, најистакнутији носилац власти у провинцији или некој регији, док би владика био управитељ или управљач, а само посредно и владар. Уз помоћ латинске терминологије лакше се може сагледати пуноћа и суштина свеукупне власти у држави, њена својства, као и градација носилаца власти. После изложеног постаје јаснија једна изјава Стефана Дечанског када каже да га је Христос „посадио“ на престо светих родитеља: „**и постави ме ꙗко цара и владꙑкоу и кнеза всемоу стежанию родителꙗ кралиевства ми владати и кралѥвствовати вь ѡтьчьстви моѥмь**“.[30] У наведеном цитату поменута су сва три достојанства као и у Немањиној Хиландарској повељи, која припадају искључиво Стефану Дечанском, па се на основу тога може закључити да је он лично био носилац свеукупне власти у српској држави. Одмах треба рећи да је у периоду од Немање до Стефана Дечанског владалачка власт осетно ојачала и да српски краљеви у XIV веку нису делили власт у држави ни са ким, па ни са кнезовима земаљским.

Земаљске кнезове, као најистакнутије носиоце власти у провинцији, некој области или „земљи“, постављају по правилу суверени владари, „цареви“, с различитим титулама, па је тако и „фараон“ поставио Јосифа за кнеза. У суверене владаре, поред царева, могу се уврстити и носиоци краљевског достојанства, па и велики жупани, што проистиче из казивања Стефана Првовенчаног. У Житију светог Симеона он саопштава како је „нечастиви“ подстакао „два цара“ да га нападну, „**крала оугьрьскааго Ан'дрѣꙗ и цара грьчьскаго Ѥриса Филаньдра глаголемаго**“.[31] Наведени податак упућује на закључак да се речи „цар“, затим, „царевати“ и „царски“ не односе искључиво на носиоце царског достојанства, већ и на сваког сувереног владара. Таква значења поменутих речи имао је у виду и свети Сава када каже да је Стефан Немања одредио да међу Србима „царује вазљубљени син његов Стефан“.[32] Све што је носило обележје сувереног владара у изворима се често назива „царским“, па је тако угарски краљ Андрија обдарио великог жупана Стефана Немањића „чашама царским“, а поклонио му је: „премнога одела, чрвљенице царске и багренице, различне као пољски цветићи, све украшено бисером и камењем, како царевима [при]личи“.[33] У овом цитату српски велики жупан убраја међу „цареве“ и угарског краља и себе лично, па је разумљиво што назива „царским“ све дарове које је примио од угарског краља. Од краја XII па кроз цео средњи век, у српским књижевним саставима различи-

---

29 *Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских I, 124; III, 443.

30 Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, том III, Скопје 1980, 263. У аренги Дечанске хрисовуље пише: „**и ꙗко цара и владꙑкоу постави ме господина вьсемоу стежанию ѡтьца моѥго**“ (*Fr. Miklosich*, Monumenta Serbica, 90).

31 *Првовенчани*, Житије Симеона Немање, 20; Живот светог Симеона, 65.

32 *Свети Сава*, Житије светога Симеона Немање, Сабрани списи, Београд 1986, 104 (даље: *Свети Сава*, Житије светога Симеона).

33 Живот светог Симеона.

те садржине речи као што су „цар", „царевати" и „царски" поред непосредног имају и шире значење као што су: владар, владати и владарски. Примери ове врсте су многобројни, па их у начелу на овом месту не треба набрајати. Но, и поред тога треба указати бар на један податак који се односи на другу половину XII века. Према писању Стефана Првовенчаног, његов отац Немања је још као удеони кнез посетио византијског цара Манојла I Комнина, а овај га је примио „с царском љубављу" и почаствовао „царским достојанством" или, како у оригиналу пише „**и цаѹьскъıмь саномь почьтьи**".[34] Овде је реч „царски" употребљена са значењем „владарски", па је, према томе, Манојло I Комнин почаствовао Стефана Немању владарским достојанством, а конкретно, уздигао га је на ранг владара који је потчињен византијском василевсу.

У сачуваним изворима не помиње се Немањина титула коју је носио док је господарио додељеним му делом српске државе. Изгледа као сасвим вероватно да је имао титулу кнеза, какву су носили и његова браћа Страцимир и Мирослав. У историографији је већ упозорено да су током XII века поједини кнезови били владари вазалних држава, други су се налазили у положају „удеоних кнезова", док су трећи били најистакнутији представници локалне управе. За све три категорије могу се наћи обавештења у Барском родослову, познатом и као Летопис попа Дукљанина. Према писцу овог проблематичног извора легендарни краљ Светопелек поделио је државу на четири „провинције". Две у унутрашњости копна, на Рашку и Босну и две дуж Приморја, на фиктивну Белу и Црвену Хрватску, а конкретно на две византијске теме, на Доњу и Горњу Далмацију.[35] У свакој провинцији краљ је „одредио бана, то јест војводу (dux), од своје браће по крви, и жупане, то јест кнежеве (et supanos, id est comites) и сатнике, то јест центурионе, од племенитијих људи из истих провинција".[36] Кнезовима, то јест жупанима (comitibus vero, id est iupanis), наређено је да са сатницима праведно суде народу и да два дела трибута „кнезови, то јест жупани (comites, id est iupanis)" дају краљу, а трећи део да задржавају за своје потребе. У наведеним примерима за писца Барског родослова кнезови и жупани су једно те исто, али на осталим страницама овог извора таквог изједначавања више нема. У даљем излагању изричито се каже да је земљом Рашком владао велики жупан који је био на челу осталим жупанима Рашке.[37] Настављајући своје казивање аутор Барског родослова уместо речи „comes" уводи у употребу термин „princeps". Међу првима помиње се „princeps" Будислав, односно кнез, познат по богат-

[34] *Првовенчани*, Житије Симеона Немање, 20; Живот светог Симеона, 65.

[35] *Ф. Шишић*, Летопис попа Дукљанина, Београд — Загреб 1928, 306, 307 (даље: Летопис попа Дукљанина); Писци средњовјековног латинитета, приредио *Д. Синдик* у сарадњи са *Г. Томовић*, Цетиње 1996, 73, 112, 113 (даље: Писци средњовјековног латинитета).

[36] Летопис попа Дукљанина, 307; Писци средњовјековног латинитета, 73, 74, 113. Латинска реч dux преведена је као војвода. Недавно је *С. Ћирковић* упозорио: „да је погрешно латинско dux преводити са војвода" (Лексикон српског средњег века, 775). *Н. Радојчић*, Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку према Барском родослову, Гласник Скопског научног друштва, 15–16 (1935–36) 1–28.

[37] Летопис попа Дукљанина, 317, 326; Писци средњовјековног латинитета, 118, 122. Понекад једноставно „жупан Рашке" (види нап. 39).

ству, а затим угарски кнез (princeps) Киш, који је са својом војском опустошио Босну.[38] Какву је власт имао princeps може се видети из обавештења поменутог аутора да је византијски цар, у намери да придобије за своје циљеве, послао довољно злата и сребра „iupano Rasae, et bano Bosnae, et principi regionis Chilnanae", односно жупану Рашке, бану Босне и кнезу области Захумља.[39] Овде је реч о владарима српских земаља с различитим титулама, који су најчешће, али не и увек, били вазали византијских царева и угарских краљева. Наведени примери упућују на констатацију да је писац Барског родослова правио извесну разлику између термина „comes" и „princeps". Приводећи крају своје излагање поменути писац напушта оба термина, па уместо њих уводи у латински текст словенску реч „кнез" (knesius). Према истом аутору, краљ Бодин је после освајања Босне поставио тамо кнеза Стефана (deinde coepit Bosnam posutque ibi Stephanum knesium).[40] Титулу кнеза носили су после очеве смрти синови легендарног краља Доброслава, који су међусобно поделили државну територију (Дукљу са Травунијом). Док је краљица мајка била у животу, нико се од њених пет синова није назвао краљем, већ су се називали само кнежевима (sed tantummodo knesii vocabantur).[41] Били су то „удеони кнезови" јер се на челу државе налазила краљица мајка, уместо преминулог краља. Напред поменути краљ Бодин имао је брата од стрица, кнеза Бранислава, којег је погубио пред Дубровником са братом и сином (Бодин: „iussit decollari knesium Branislaum cum fratre et filio ante civitatem Ragusii").[42] Изгледа да је и кнез Бранислав био удеони кнез.

При крају самосталности дукљанске државе, и свог излагања, писац Барског родослова изводи на историјску позорницу кнеза Радослава, сина легендарног краља Градиње. После очеве смрти — каже аутор — „кнез Радослав (Radoslaus knesius) отпутова цару Манојлу [Комнину] који га благонаклоно прими и даде му целу земљу да њоме господари како је раније држао његов отац. После је кнез Радослав (knesius Radoslaus), вративши се од цара, почео да, заједно са својом браћом, држи земљу и њоме господари".[43] Цитирани одељак вишеструко је занимљив, а посебно што Радослав као син и легитимни наследник дукљанског краља има титулу кнеза, а не краља, како би се очекивало. До тога је дошло највероватније зато што је Радослав био потчињен цару Манојлу I Комнину, који му је предао територију Дукље да њом господари, али му није потврдио нити доделио достојанство краља. Кнез Радослав господарио је државном територијом заједно са своја два брата, који су највероватније били удеони кнезови. Између Радослава и браће постоји суштинска разлика, пошто је он лично добио од цара земљу да би је, вероватно, према устаљеним обичајима поделио са браћом — удеоним кнезовима.

[38] Летопис попа Дукљанина, 315, 316; Писци средњовјековног латинитета, 77, 78 (Kys princeps), 117, 118.

[39] Летопис попа Дукљанина, 346, 347; Писци средњовјековног латинитета, 92, 133.

[40] Летопис попа Дукљанина, 361; Писци средњовјековног латинитета, 99, 140. Више о томе: *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 41.

[41] Летопис попа Дукљанина, 335; Писци средњовјековног латинитета, 96, 137, 138.

[42] Летопис попа Дукљанина, 363; Писци средњовјековног латинитета, 100, 141.

[43] Летопис попа Дукљанина, 275; Писци средњовјековног латинитета, 105, 147.

Временом су се од Радослава одметнули његови непријатељи који су довели Десу, сина рашког жупана Уроша I, и предали му власт у Требињу и Зети. Кнезу Радославу и браћи остала је приморска област од Котора до Скадра, одакле су они започели борбу противу Десе.

За разлику од Радослава, о Деси постоје свестранија али не увек и поуздана обавештења. У једној групи извора, тачније, у преписима и фалсификатима латинских исправа, његова интитулација гласи (око 1151): „Ego Desse voluntate et dispositione dei *magnus comes* terre Zachulmie", односно (1151): „Ego Dessa, dei gracia Dioclie, Stobolie [!], Tacholmie [!] dux".[44] У првој исправи Деса је титулисан као „велики кнез Хумске Земље", што би одговарало стању пре напада на Дукљу (пре 1151), а у другој, као dux (херцег), можда и према византијској титули „дука" Дукље, Травуније и Захумља, што би одговарало насталим променама после запоседања Требиња и Зете, односно једног дела дукљанске државе.[45] Управо у то доба Десин брат Урош II био је велики жупан Рашке, па је Деса према обичајима у својству удеоног кнеза господарио једним делом српске државе, конкретно Хумском Земљом.[46] Са тог простора он је проширио своју власт на Требиње и знатан део Дукље, а успоставио је и сарадњу са угарским краљем. Уживајући подршку Угарске и једног дела српске властеле, Деса је збацио с престола Уроша II и прогласио се за великог жупана. На том положају није могао да се одржи без сагласности византијског цара. Било је то познато и Деси и Урошу II, па су обојица затражила арбитражу Манојла I Комнина. Цар је пресудио да велики жупан остане и даље Урош II, док је Деса морао да се повуче у област која му је додељена. Када се Урош II замерио Манојлу I Комнину, био је смењен, па је за великог жупана постављен Белош, брат Уроша II и Десе. После Белошеве кратке владавине и добровољног одрицања од достојанства које му је додељено, византијски василевс је тек тада поставио Десу за великог жупана. На овом положају он се није дуго одржао због привржености угарском краљу, зато га је Манојло Комнин сменио и затворио (1163), па је на престо жупана довео Тихомира, најстаријег брата Стефана Немање.

Док су се у Рашкој брзо смењивали велики жупани, недовољно се зна о догађајима у Дукљи између 1155. и 1165. године. Сасвим је извесно да је после 1165. до 1167. године Манојло I Комнин ставио под своју врховну власт западни део Балканског полуострва, укључујући Србију са Захумљем, Дукљу са Требињем, Горњу и Доњу Далмацију, Хрватску, Босну и Срем.[47] Србија и Босна са-

---

44 Летопис попа Дукљанина, 193, 201. О аутентичности исправе: *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXVIII, св. 1–2 (1962) 5–16.

45 Као dux Деса се помиње и у аутентичним исправама (Летопис попа Дукљанина, 101). О владавини кнеза Десе у Захумљу види: *С. Мишић*, Хумска земља у средњем веку, Београд 1996, 47.

46 О Деси постоји обимна литература (*М. Благојевић*, Српске удеоне кнежевине, ЗРВИ 36 /1997/ 56–58). Шта се све дешавало у Рашкој половином XII века исцрпно: *Ј. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, ЗРВИ 12 (1970) 21–37; *исша*, Жупан Белош, ЗРВИ 35 (1997) 63–81.

47 Како је текло освајање западног дела Балканског полуострва и шта је освојено, види: Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 87–89, 93–94, 100; *Г. Осшрогорски*, Автократор и самодржац, Глас СКА 164 (1935) 100, нап. 1 (= Сабрана дела, књ. IV, 284, нап. 12). У неуобичајеној титулатури Манојло I Комнин саопштава 1166. године да је он цар не са-

чувале су статус вазалних држава, што за Дукљу није извесно, бар за неко време. О значајним променама у Дукљи налази се потврда у једном которском натпису, где се саопштава да је катедрала Светог Трипуна освећена јуна 1166. године, када је „царевао најпобожнији и вечни победник Манојло [Комнин], а намесник (dux) Далмације и Дукље био господин Изанације“.[48] На политичкој сцени нису више присутни ни кнез Радослав нити dux или велики кнез Деса, већ византијски dux кир Изанације, али се не зна поуздано када је окончан његов мандат. Седамдесетих и осамдесетих година господарио је Дукљом са Требињем велики кнез Михаило, свакако као византијски вазал. О његовој титули сачувана су поуздана обавештења, посебно у надгробном натпису требињског жупана Грда, који почиње следећим речима: **„вь дни кнез велиега Михоила вьмѹѣ жоупань Грьдь трѣбиньски“**.[49] Наведени цитат недвосмислено потврђује да је Михаило господарио Требињем и да је носио титулу великог кнеза. Он је истовремено био и господар Дукље, али је његова власт тамо била угрожена већ 1178. године од Стефана Немање и његове браће.[50] Једну деценију касније Михаилова супруга: „comitissa Desisclava, magni comitis Michaelis uxor“,[51] напустила је Бар и дошла у Дубровник 20. VIII 1189. године. На основу изложених чињеница може се са сигурношћу закључити да су последњи владари Дукље са Требињем из старе дукљанске династије, као вазали Византије, носили титулу кнеза или великог кнеза. Изгледа као сасвим вероватно да им је ове титуле потврђивао византијски цар. За господаре Хумске Земље нема поузданих доказа да су у XII веку носили титулу „великог кнеза“, пошто се само Деса помиње у једној фалсификованој исправи као „magnus comes“. Он је господарио Хумском Земљом као удеони кнез у држави српског великог жупана, од којег је по свој прилици добио титулу кнеза, али не и великог кнеза.

Напред је упозорено како је удеони кнез Деса постао велики жупан и убрзо смењен, па је на престо великог жупана уздигнут Тихомир. Његова три брата, Страцимир, Мирослав и Немања, добијају на управу одређени део државне територије, тачније „чест отачаства“, па се у складу са значењем речи „чест“ (део, удео) они с разлогом називају удеони кнезови, како је то давно констатовао К. Јиречек.[52] Одмах треба рећи да није у питању техничка конструкција, по-

---

мо Ромеја, већ и „далматински“, „угарски“, „босански“, „хрватски“, „бугарски“, „српски“ и других народа. С. Ћирковић је посебно упозорио да је цар Манојло „загосподарио 1166. Далмацијом, знатним делом Хрватске, Сремом и Босном“ (*С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 43).

48 Црква Св. Трипуна освећена је: „Anno incarnationis domini nostri Jesu Christi millesimo CLXVI indictione XIII terciadecima kalendas julii, in sede apostolica residente papa Alexandro, imperante piissimo et semper triumphator Hemanuhele, duce existente Dalmatie atque Dioclie kyr Izanacio“ (Писци средњовјековног латинитета, 157).

49 *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 34.

50 Летопис попа Дукљанина, 93, нап. 70; *I. Kukuljević*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, Zagreb 1875, 115. Овде је велики кнез Михаило поменут једноставно као „кнез“, односно „knesius“.

51 *А. Соловјев*, Одабрани споменици, 4.

52 *К. Јиречек*, Историја Срба I, 148, 151.

што се поуздано зна да су и Страцимир и Мирослав носили титулу кнеза. Не залазећи у шира разматрања како је Стефан Немања потиснуо Тихомира и постао велики жупан, треба ипак напоменути да су његова браћа задржала своје титуле и удеоне кнежевине. Мирослав је господарио Хумском Земљом, а Страцимир територијом јужно и северно од Западне Мораве, која је касније позната под именом „земља Моравице“.[53]

Немањин брат Мирослав носио је титулу хумског кнеза свакако пре 1181. године, пошто је папа намеравао да пошаље (1181) поверљиво писмо „Miroslavo comiti Zacholmitano“.[54] Пет година касније закључили су уговор са Дубровником (1186) изасланици великог жупана Стефана Немање: „et fratrum eius comitis Stracimiri et Miroslavi“.[55] Уговор су потписали један испод другог само Немања и Мирослав на следећи начин: 1) „**Ѣзь вели жѹпань кльнь се и подьписахь**“; 2) „**Ѣзь кнезь Мирославь кльнь се и подьписахь**“. О томе да су и Страцимир и Мирослав имали титулу кнеза (comes) знао је и немачки писац Ансберт (1189). За Ансберта је једино Немања „magnus comes“ Србије и Рашке, док је Мирослав „comes et princeps Chelmanie et Crazzie“ (Хума и Рашке).[56] Одмах треба рећи да Мирослав никада није истицао да је „кнез Рашке“, већ једноставно да је „кнез“ или „кнез хумски“. На уговору са Дубровчанима (1190) он је ставио свој потпис око крста, који гласи: „**кръсть кнеза Миросьлава**“.[57] Као удеони кнез имао је печат са натписом: „**печать кнеза хлмьскога Мирослава**“.[58] Овде је саопштена званична титула, какву садржи и ктиторски натпис на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу, где се помиње: „**Стѣпань Мирославь кнезь хльмьски**“.[59] После наведених података може се са сигурношћу рећи да је Мирослављева званична титула гласила „*кнез хумски*“, али се он због краткоће помиње или потписује једноставно као „кнез“, односно „comes“. Са титулом хумског кнеза и у својству удеоног кнеза делио је власт са великим жупаном на тај начин што је био најистакнутији носилац власти у Хумској Земљи, којом је непосредно господарио. Мирослављева политичка каријера прекинута је средином 1190. године, па је Стефан Немања поставио за удеоног кнеза Хумске Земље свог најмлађег сина Растка, који се после две године одрекао овог достојанства да би се замонашио на Светој Гори.[60] Исцрпљујући излагање о титулатури кнеза Миро-

---

53 О удеоним кнежевинама Немање, Страцимира и Мирослава више: *М. Благојевић*, Српске удеоне кнежевине, 58–61; *исти*, О „Земљишту радње Немањине“, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 67–69; *М. Благојевић* и *Д. Медаковић*, Историја српске државности I, Нови Сад 2000, 87–90.

54 На горе поменути податак упозорио је већ: *К. Јиречек*, Историја Срба I, 152.

55 *А. Соловјев*, Одабрани споменици, 3, 4.

56 Више о томе: *Ј. Калић*, Србија у доба кнеза Страцимира, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 53.

57 *А. Соловјев*, Одабрани споменици, 8.

58 *П. Анђелић*, Средњовековни печати из Босне и Херцеговине, Сарајево 1970, 55–58. Добру копију са читљивим натписом недавно су објавили: *Д. Мрђеновић*, *В. Тойаловић* и *В. Радосављевић*, Мирослављево јеванђеље, историја и коментари, Београд 2002, 5.

59 *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа, 37.

60 *М. Динић*, Три повеље из исписа Ивана Лучића, Зборник Филозофског факултета III, Београд 1955, 69, 70, 76–88; *С. Мишић*, Хумска Земља, 49–51.

слава треба скренути пажњу на обавештења из Лимске повеље краља Уроша I. На почетку ове исправе саопштава се како су Бугари опленили цркву Св. Петра у Бијелом Пољу, па су, поред осталог, узели и „златопечатну хрисовуљу“, коју је Стефан Немањић издао своме стрицу: „**великомоу кнезоу хльмьскомоу Мирославоу**“.[61] Овде је он први пут поменут као „велики кнез хумски“, али се у даљем тексту исправе титулише једноставно као „**кнезь хльмьски**“, што је и била његова званична титула.

Мирослављева титула „великог кнеза хумског“ из Лимске повеље била је усаглашена са титулом удеоних кнезова Хумске Земље, коју су они носили у првој половини XIII века. После сложених промена до којих је дошло у Хумској Земљи на прелазу из XII у XIII век, кнез Петар је загосподарио крајевима западно од Неретве, а подручјем источно од ове реке кнез Андреј.[62] О Петровој титулатури најречитије сведочи натпис на његовом „запону“, који гласи: „**запонь велиега кньза хльмскога Петра**“.[63] Наследио га је млађи брат Тољен, а када је и он умро, господар целе Хумске Земље постао је њихов најмлађи брат, велики кнез хумски Андреј.[64] О његовој титулатури сачувана су поуздана обавештења. У двема исправама које је издао Дубровчанима његова интитулација гласи: „**И кнезь вели хльмьски Аньдрѣи**“, док је потпис на другој исправи (1249) једноставан: „**крьсть кнеза Андрѣю**“.[65] Његов син, жупан Радослав, помиње свог оца (1254) као „кнеза Андреја хумског“.[66] На основу ових података и потписа не би се смело закључити да Андреј није имао титулу великог кнеза. Сачуван је његов печат са натписом: „**си печат великога хльмьскога кнеза Андрѣю**“.[67] Не треба ни доказивати да је на печату саопштена званична титула. Наведени примери показали су да, током прве половине XIII века, господари Хумске Земље, Петар, вероватно Тољен и Андреј, користе три варијанте званичне титулатуре: 1) „велики хумски кнез“, 2) „кнез велики хумски“ и 3) „велики кнез хумски“, што се своди на исто. Удеони кнезови Хумске Земље уживали су велика права у оквирима државе првих Немањића, укључујући право на титулу „великог кнеза“ и, што је битно, приметну политичку самосталност. Као најистакнутији носиоци

---

61 Споменик СКА III, 8; *С. Новаковић*, Законски споменици, 594. Званична титула није саопштена ни у запису дијака Глигорија који је украсио златом јеванђеље „**кнезю великославномоу Мирославоу**“ (*Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, 4).

62 *С. Мишић*, Хумска Земља, 51.

63 *Љ. Ковачевић*, Запон хумског кнеза Петра, Старинар I (1884), 110–118. Љ. Ковачевић је саопштио да је запон нађен: „с неким златним грчким новцима близу Будимља“. Подсећамо да су се у овом крају налазили најстарији земљопоседи Немање и његове браће.

64 *К. Јиречек*, Тољен — син кнеза Мирослава хумског, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 433–442.

65 *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 4–6.

66 *Љ. Стојановић*, н. д., 25. Као „**кнезь хльмьски Андрѣи**“ помиње се и у повељи коју је издао Трогиранима, ослободивши их од плаћања „оброка“ (*М. Динић*, Три повеље из исписа Ивана Лучића, 74, 94). Са титулом „comes de Chulm“ Андреј се помиње и у једној латинској исправи, која је издата 19. VII 1244. године (*E. Fermendžin*, Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica, Zagreb 1892, 12).

67 *С. Новаковић*, Хералдички обичаји у Срба, Историја и традиција, приредио *С. Ћирковић*, Београд 1982, 315 (цртеж печата); *П. Анђелић*, Средњовјековни печати из Босне и Херцеговине, 58–61. Овде је поред цртежа дат и краћи коментар.

власти на територији којом су господарили имали су посебну канцеларију, издавали су јавноправне исправе оверене својим потписима и печатима, имали су своју властелу, војску, управни апарат са казнацима и тепчијама, припадали су им значајни приходи у Хумској Земљи, а склапали су и споразуме са својим суседима. Делио их је само један корак од пуне самосталности, али је за одметање следила одмазда српског краља. То се вероватно догодило сину великог кнеза Андреја, жупану Радославу, када се одметнуо од краља Уроша I и прешао на страну његових непријатеља 1254. године. После тих догађаја жупан Радослав није више присутан у политичком животу, а краљ Урош је између 1250. и 1254. године укинуо и удеону кнежевину у Хумској Земљи и титулу великог кнеза хумског.[68]

За све време постојања удеоне кнежевине у Хумској Земљи, на челу са кнезовима или великим кнезовима, постојала је слична територијално-политичка јединица у Дукљи са Требињем. Напред је упозорено да је први по имену познати носилац кнежевског достојанства на овом простору био можда кнез Радослав, а после њега свакако „magnus comes“ или „кнез велики“ Михаило. Обојица су владали уз сагласност цара Манојла I Комнина. Када је Немања загосподарио Дукљом (1185), поставио је тамо за удеоног кнеза најстаријег сина Вукана, вероватно у другој половини 1189, а најкасније 1190. године. Вукану је тада припала и титула кнеза коју су од раније носили његови стричеви, Страцимир и Мирослав. Када је Стефан Немања одлучио да се одрекне престола и замонаши (1196), одредио је за наследника млађег сина Стефана, па том приликом позва: „и другога свога благороднога и љубљенога сина, *кнеза Вукана*, благослови и *йостави га за великога кнеза* и одели му довољно земље“.[69] Наведени цитат показује да је Вукан као удеони кнез, између 1189. и 1196. године, имао титулу „кнеза“ и да је од легитимног српског владара на државном сабору добио титулу „*великог кнеза*“. Из тога даље следи закључак да титуле кнеза и великог кнеза, као и територије којима ће носиоци ових титула господарити додељује легитимни владар. Према једном которском натпису Вукан је већ 1195. године са титулом краља (rex) господарио Дукљом, Далмацијом, Требињем, Топлицом и Хвосном.[70] Ову територију задржао је до 1197, када је остао без Хвосна, а 1201. године и без Котора.[71] Титула „великог кнеза“ сама по себи није осигуравала већу територију, већ је представљала највише достојанство у држави првих Не-

---

[68] Историја Црне Горе II, том први, Титоград 1970, 12–14 (*С. Ћирковић*); Историја српског народа I, Београд 1981, 355 (*С. Ћирковић*).

[69] *Свеши Сава*, Житије светога Симеона Немање, 102.

[70] У натпису се саопштава да је црква Св. Луке у Котору била подигнута 1195. године за време господина Немање великог жупана: „et filii sui Velcani regi Dioclie, Dalmatir, Tribunie, Toplize et Cosne“ (Писци средњовјековног латинитета, 160, 161).

[71] *М. Благојевић* и *Д. Медаковић*, Историја српске државности I, 123, 124. Вукан се помиње као „краљ“ (rex) у три которска документа која су издата између 1197. и 1200. године. Види: *Д. Синдик*, О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века, Црква Светог Луке кроз вијекове, Котор 1997, 13–21. *С. Ћирковић* је већ раније упозорио да је за папу Иноћентија III: Вукан „Dioclie atque Dalmatie rex“ (Историја Црне Горе II/1, 4). Види: *A. Theiner*, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I, Romae 1863, 6.

мањића. На овом месту не треба расправљати о привременом успеху Вукана да постане српски велики жупан, нити о томе да је према сачуваној традицији називан краљем (rex) на територији Дукље.[72] У тадашњој српској држави нико му званично није могао признати титулу краља, већ искључиво титулу „великог кнеза“, па га са овим достојанством помиње и Студенички натпис 1208. године као „велиега кнеза Влкана“.[73] Ову титулу носио је до краја живота, што потврђује ктиторски натпис на цркви манастира Мораче, у којем се саопштава да је храм подигао 1251/2. године: „Стефанъ сынъ велиега кнеза Влка“.[74] После наведених чињеница може се закључити да је Вуканова званична титула била „велики кнез“, а припадала му је од 1196. године па до краја живота.

Титула кнеза или великог кнеза у начелу није наследна, али је владар према обичајима могао да је додељује њиховим синовима или браћи. Таква је пракса постојала у Хумској Земљи, па се слична појава може очекивати и у удеоној кнежевини Дукљи са Требињем. У историографији је добро познато да се Вуканов син Ђорђе поносио титулом краља (rex) као и његов отац. Са том титулом он се обавезао у писменој форми 1208. године да ће бити пријатељ Венеције, али је тај документ састављен „In provintia illustris regis Georgii“, а конкретно у Дукљи.[75] Из истих разлога и Улцињани помињу Ђорђа као свог краља (regi nostro), међутим, за Дубровчане је он у то време само „Ђорђе, кнез Дукље (princeps Dioclie), син жупана Вукана“.[76] Дубровчани су добро знали да Вукан никада није био краљ српске државе, већ привремено велики жупан (1202–1204), а такође и да Ђорђе није српски краљ, већ кнез или велики кнез. Са титулом великог кнеза помиње се на повељи коју је краљ Владислав издао Сплићанима јуна 1237. године. Исправа је издата пред „knezom veliem Giurgiem“, пред војводом Манојлом, челником Обрадом, казнацем, тепчијом и Мирославом који је био кнез Улциња (1242) и сарадник великог кнеза Ђорђа.[77] Према једном извору његова политичка каријера окончана је 1248. године, па је сахрањен у Сопоћанима, где је на његовој надгробној плочи некада писало: „Здѣ лежить великїи кнѧз Георгїи' синь великаго кнѧза Волкана а вн8кь светаго и славнаго великаго

---

[72] Историја Црне Горе II/1, 3–7 (*С. Ћирковић*).

[73] *С. Мандић — М. Лађевић*, Откривање и конзервација фресака у Студеници, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Србије I (1956), 38–40. Цртеж поменутог натписа објављен је на више места. Види: Историја српског народа I, 277. Према једном гробном натпису у Студеници, тачније у припрати Богородичине цркве сахрањен је мало познати Вуканов син Растко, у монаштву Теодосије: „синь кнеза велиега Вьлькана“. Види: *Д. Поповић*, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 45.

[74] *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа, 43, бр. 20.

[75] *А. Соловјев*, Одабрани споменици, 15, 16. Историја Црне Горе II/1, 8, 9 (*С. Ћирковић*).

[76] Историја Црне Горе II/1, 12 (*С. Ћирковић*). Поводом потчињавања Улцињске бискупије Дубровачкој надбискупији 22. IV 1242. године издата су посебна документа у Дубровнику, у којима се саопштава да је то учињено уз сагласност: „nobili uiro domino Georgio principe Dioclie, filio videlicet iupani Vlcani“, односно: „per totum capitulum nostre Dulcinensis ecclesie et per Georgium principem Dioclie filium Ulcani et per Miroslauum comitem Dulcinensem“ (*T. Smičiklas*, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije IV, Zagreb 1906, 149, 150).

[77] *М. Динић*, Три повеље из исписа Ивана Лучића, 71, 89, 90.

жоупана Немана Сүмеона“.[78] На основу саопштених података може се закључити да је Вуканов син Ђорђе званично носио титулу „великог кнеза“ и да је само у Дукљи према обичајима помињан као краљ (rex). Као удеони кнез уживао је знатну политичку самосталност. Успостављао је пријатељске односе са Венецијом, а учествовао је и у потчињавању Улцињске бискупије Дубровачкој надбискупији. Имао је и он посебан управни апарат, властелу и војску, као и велики кнезови хумски, па је пратио српског краља Владислава у војном походу до ушћа Цетине. Великом кнезу Ђорђу припадао је највиши могући ранг у државној хијерархији, уосталом као и његовом оцу великом кнезу Вукану.

Изгледа да га је на положају удеоног кнеза наследио млађи брат Стефан, ктитор манастира Мораче. Стефан је располагао значајним финансијским и материјалним средствима, што му је омогућило да подигне велики храм и цео манастирски комплекс. Један део тих средстава притицао му је као удеоном кнезу. На ктиторском натпису у Морачи из 1251/2. године он је поменут као „**Стефань сынь велиега кнеза Блка**“.[79] Овде је његова титула изостављена, можда због тога што се подразумева да је иста као и очева. Уживао је велико поштовање и у Српској цркви и у владајућој династији, па је уврштен и насликан у две „Лозе Немањића“. Уз његов лик у Пећи стоји натпис „**Стефан кнез**“, а такође и у Дечанима „**Стѣфань кнѣзь**“, што је јасна потврда да је имао титулу кнеза, а вероватно и великог кнеза.[80] Знатно касније, када су сликари у XIV веку обнављали живопис у манастиру Морачи, обновили су и један монограм ктитора који гласи „**кнез Стефанос**“, што потврђује саопштену констатацију.[81] Овде треба додати да се у обновљеним натписима Стефан помиње и као „краљ“, што је опет у складу са традицијом у Дукљи.[82] О његовој политичкој делатности мало се зна, мада се његово име неочекивано појављује у Стонској повељи краља Уроша I. Овом исправом потврђени су сви земљопоседи и насеља Хумској епископији са седиштем у Стону, међу којима и село „**Осьл’никь оу Примори сь мегами како ѥ оть прѣди было, како си Стефань кнезь отьтесал сь пискоупомь С’пиридономь и сь пискоупомь Медодиемь и сь Братимиромь сь протобистаремь**“.[83] Будући да је ова исправа издата половином XIII века, с разлогом се може рећи да је у питању кнез Стефан, син великог кнеза Вукана. На то указује и чињеница што се помиње у друштву с двојицом епископа и протовестијарем. Епископ Методи-

[78] Гласник ДСС V (1853); *М. Динић*, Три повеље из исписа Ивана Лучића, 89; *Д. Поповић*, Српски владарски гроб, 69.

[79] *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа, 43; *С. Петковић*, Морача, Никшић 2002², 9, 121.

[80] *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, 38, 49, 58; *В. J. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1975, 136, 137, сл. 57 и 58; *В. J. Ђурић, С. Ћирковић, В. Кораћ*, Пећка патријаршија, Београд 1990, 138, сл. 82, цртеж XXV.

[81] *С. Петковић*, Морача, 46.

[82] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 219; III, 76; Историја Црне Горе II/1, 13 (*С. Ћирковић*); *С. Петковић*, Морача, 10, 42, 43, 100–102.

[83] Рукопис „Дипломатара“, књ. I, у редакцији *В. Мошина, С. Ћирковића* и *Д. Синдика*. Захваљујем колеги Д. Синдику што нам је омогућио увид у „Рукопис“. *М. Јанковић*, Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 141, нап. 80.

је био је трећи по реду хумски епископ, после Иларија, који је активан 1239. године, и после епископа Теодосија, а пре хумског епископа Саве, касније архиепископа Саве II (1264–1271), а такође и пре хумских епископа Неофита и Николе.[84] Теже је одредити ко је био Спиридон, пошто се око средине XIII века помињу два епископа Спиридона, један у Дабарској, а други у Будимаљској епископији.[85] Присуство двојице епископа, кнеза и протовестијара, приликом „тесања“ међа села Осолника, упућује на закључак да се радило о нечем много значајнијем од обичног омеђавања сеоског атара. У науци је већ утврђено да се Осолник „у Приморју“ налазио на источној граници Хумске Земље,[86] где се она додиривала са старом Травунијом, односно Требињем, па је са „тесањем“ међа Осолнику истовремено на том потесу обележен део источне границе Хумске Земље и Хумске епархије. Сада постаје разумљивије присуство хумског епископа Методија, с једне, а епископа Спиридона, с друге стране, затим, кнеза Стефана као најистакнутијег носиоца власти на територији источно од Хумске Земље и Хумске епархије, као и протовестијара Вратимира. Уколико се пође од констатације да је Методије хумски епископ, а кнез Стефан удеони кнез Дукље и Требиња, као и од чињенице да се велики хумски кнез Андреј помиње последњи пут 1249. године и да је велики кнез Ђорђе сахрањен 1248. године, могу се прецизније одредити и хронолошки оквири издавања Стонске повеље краља Уроша I. Повеља је могла бити издата најраније 1250. године, а најкасније 1253. године, односно пре него што су Србију напали Бугари и Дубровчани, којима се касније (1254) придружио и хумски жупан Радослав.

Рат у који су Дубровчани ушли завршио се за њих неповољно, па су уз знатне издатке морали откупити мир. Поводом сређивања међусобних односа Краљ Урош I издао је Дубровчанима посебну исправу 23. августа 1254. године. Исправа је издата пред архиепископом Арсенијем и **„прѣдь кнезомь Гюргемь и прѣдь жѹпаном Стефаном“**.[87] Сада се поставља питање ко је кнез Ђорђе. Једина личност блиска српском двору у то време и са тим именом био је кнез Ђуро Качић, господар Омиша, а вероватно и Крајине.[88] Он је добио од краља Владислава земљопоседе са зависним људима, што му је потврдио и краљ Урош. Ови људи или „жупљани“ кнеза Ђура Качића учествовали су у нападу на Дубровник заједно са српском војском вероватно 1252. године. Кнез Ђуро замолио је својим писмом (1252/53) Дубровчане да им то не замере, као што ни он не замера Дубровчанима када с Млечићима нападају Омиш. Положај кнезова у Кра-

---

84 *М. Јанковић*, н. д., 141, 142.

85 *М. Јанковић*, н. д., 141, 151. *В. Мошин*, Сербская редакция синодика в неделю православия, Византиискии Временник XVII (1960) 302–304.

86 *С. Мишић*, Хумска Земља, 32, 156 (види карту: Насеља у жупи Приморје).

87 *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 19. Иларион Руварац је претпостављао да су кнез Ђорђе и жупан Стефан синови великог кнеза Вукана /*И. Руварац*, Вукан најстарији син Стефана Немање и Вукановићи, Годишњица Николе Чупића 10 (1888) 1–9/. Ову је претпоставку оспорио: *М. Динић*, Три повеље из исписа Ивана Лучића, 89. Напред је упозорено да је велики кнез Ђорђе сахрањен у Студеници 1248. године (види нап. 78).

88 *М. Динић*, н. д., 89. Потпуније о томе: *С. Ћирковић*, Народ Качића Јована Кинама, ЗРВИ 32 (1993) 26.

јини био је у много чему специфичан. У питању је територија западно од ушћа Неретве па до Цетине, где су се укрштали интереси хрватских велможа, односно Угарске, удеоних кнезова Хумске Земље, односно Србије Немањића, а касније и Босне.[89] Уз све то постојала је и сложена друштвена структура са разгранатим породицама ситног племства, које се бавило гусарењем, а међу којима су били најмоћнији Качићи.[90] У таквим околностима, од средине XII па до средине XIII века, властела у Крајини и Качићи понашали су се прилично самостално, па закључују уговоре о миру и пријатељству са ближим и даљим суседима. Сачувана је исправа у којој се кнез Држимир из Крајине са властелом заклео 1247. године да ће поштовати успостављени мир са Дубровчанима.[91] Како су кнезови Крајине добијали своју титулу не може се поуздано рећи. Сасвим је извесно да су их српски краљеви придобијали богатим даровима и брачним везама. Од средине XIII па до почетка XV века утицај Качића на историјске догађаје је неприметан. Каква је у томе била улога краља Уроша може се само наслућивати, пошто је он укинуо удеоне кнежевине у Хумској Земљи и у Дукљи са Требињем.

Појава удеоних кнежевина представља једну од раних етапа у развоју свих српских држава, укључујући и Босну. Познато је како се бан Кулин обавезао Дубровчанима својом повељом 1189. године **„да имь не бѹде одь моихь чьстьниковь силе“**.[92] У наведеном цитату „честници“ су особе које господаре одређеним деловима државне територије — удеони кнезови. Из тог времена нису сачувана њихова имена, али зато постоје потпунија обавештења из периода владавине великог босанског бана Нинослава. У његово доба господарио је земљом Усором (око 1236–1245) кнез Сибислав, вероватно у својству удеоног кнеза.[93] Поузданија обавештења о удеоним кнезовима садржана су у повељи о пријатељству, коју је бан Нинослав издао Дубровчанима 1249. године. Истовремено са баном заклело се још 14 сведока да ће поштовати садржину издате исправе, а међу њима најпре **„кнезь Ѹгринь, кнезь Радона, казньць Грьдомиль, казньць Семиьюнь, воевода Пѹрьча, Грѹбеша пехарьникь, казньць Вѣльхань“** и још седморица велможа, чије се титуле не наводе.[94] У наведеном цитату поменута су најпре два кнеза, а затим два казнаца, из чега следи закључак да су ка-

[89] О посебном положају континенталног дела Пагание, односно Крајине: *Н. Клаић*, Повјест Хрвата у развијеном средњем вијеку, Загреб 1976, 478–500. Овде је приказана делатност неколицине кнезова, па и кнеза Николе 1167 (Nicola kenesius Alemuyssii), који је закључио уговор са Котором управо у доба када је западни део Балкана под врховном влашћу Византије. Из неких разлога није коментарисан поход краља Владислава 1237. до Цетине, као ни садржина писма кнеза Ђура Качића.

[90] *С. Ћирковић*, Народ Качића, 19–34.

[91] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 23; *С. Ћирковић*, Народ Качића, 25.

[92] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 2; *М. Благојевић*, Српске удеоне кнежевине, 45, 46.

[93] *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, 60, 63; *Ј. Мргић*, Жупе и насеља „земље“ Усоре, ЈИЧ 1–2 (2000) 27–42.

[94] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 10; *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, 19, 20. О сведоцима: *М. Динић*, Државни сабор средњевековне Босне, Београд 1955, 14–22.

знаци вршили своју службу на територијама којима су господарили или управљали поменути кнезови. Будући да је босанска држава била састављена из „земље“ Босне, „земље“ Усоре и Соли и „земље“ Доњи Крајi, постоје ваљани разлози да се компетенције прва два кнеза и казнаца вежу за „земљу“ Доње Краје и „земљу“ Усору и Соли. Трећом и најважнијом „земљом“ Босном непосредно је господарио велики бан Нинослав, па су из Босне војвода Пурћа, пехарник Грубеша, а вероватно и казнац Бјелхан. Распоред кнезова и казнаца у наведеним „земљама“ могао је бити и другачији, али остаје као чињеница да уз сваког удеоног кнеза, укључујући и великог бана, иде по један казнац, што не представља никакву случајност. Даљи развој босанске државе пресекли су Угри, који су од Усоре и Соли организовали посебну бановину. Доњи Краји имали су другачију судбину, пошто су дошли под утицај хрватских велможа, кнезова Брибирских и кнезова Горичких. Пред крај XIII и почетком XIV века господари Доњих Крајева били су кнез Стефан и његов син кнез Хрватин.[95] Када је на власт дошао босански бан Стефан II Котроманић укинуо је удеону кнежевину у Доњим Крајима на тај начин што је синовима кнеза Хрватина даровао велике баштинске поседе.[96] За бана је кнез Хрватин био само „кнез кључки“, чиме је његов некадашњи положај кнеза Доњих Крајева постхумно деградиран. Од тог времена титулу кнеза без ближе одреднице наслеђују сви потомци кнеза Хрватина Стефанића, па се с разлогом може претпоставити да је слична појава била присутна и у породицама осталих „честника“ босанског бана. У другој половини XIV и првој половини XV века број кнезова је осетно порастао, поготово када је дошло до одвајања звања од титуле која се могла стећи и нобилитацијом.[97] Имајући у виду распрострањеност ове појаве, Ђ. Даничић је с правом приметио да у босанској држави „не бјеше властелина који не би био кнез, ако није био војвода или жупан“.[98]

За разлику од босанске државе, у Србији Немањића процес наслеђивања или додељивања титуле кнеза имао је супротан смер. Све док су постојале удеоне кнежевине, изгледа да су и појединим жупама управљали „кнезови“. Из објављених докумената може се сазнати да је кнез Чрномир управљао (1252–1254) Конавлима у најширим оквирима, укључујући приморје између Цавтата и Молунта, као и село Дубу на граници према Требињу.[99] На основу писма које је

[95] *Ј. Мргић-Радојчић*, Доњи Краји, крајина средњовековне Босне, Београд 2002, 42, 43. Овде су саопштене и титуле кнеза Хрватина.

[96] *С. Ћирковић*, „Верна служба“ и „вјера господска“, Зборник Филозофског факултета VI–2, Београд 1962, 95–112 (= Работници, војници, духовници, 318–335); *Ј. Мргић-Радојчић*, Доњи Краји, 45–49.

[97] Присуство кнезова постаје све видљивије од времена краља Дабише и појаве обласних господара. На њиховим исправама кнезови се појављују као сведоци у све већем броју. Ради илустрације види: *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 174, 313, 422, 426, 439, 494, 561, 591, 604, 624, 625; I/2, 39, 74, 75, 102, 120, 150. Овим се не исцрпљује број исправа са кнезовима као сведоцима. На стицање титуле кнеза нобилитацијом упозорио је С. Ћирковић, као и да кнезови преузимају управу над појединим жупама половином XV века. Види: *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, 218–221.

[98] *Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских I, 455.

[99] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 23, 24.

Чрномир послао Дубровчанима не може се ништа закључити о координирању акција или субординацији између дукљанско-требињског кнеза Стефана и конавоског кнеза Чрномира. Изгледа да је овај други деловао у складу са својим надлежностима. Са укидањем достојанства великог кнеза за време краља Уроша, а изгледа и кнеза земаљског, сама титула „кнеза" није пала у заборав. Пре би се могло рећи да је обновљена у доба краља Милутина. Када је краљ Милутин уклонио из Зете свог сина Стефана, поверио је ову територију на управу кнезу Илији, који се у дубровачким изворима помиње (1318) као „nobilis vir dominus Elia comes de Centa". Три године касније (1321) он је за Дубровчане „Nobilis et potens vir dominus Ylia cefalia".[100] Наведени подаци показују како је један кнез земаљски (Зете) преименован у кефалију, тачније у „општег кефалију" који управља једном историјском облашћу, што је било у складу са започетим реформама државне управе и византинизацијом Србије у доба краља Милутина. Кнез Илија није удеони кнез већ краљев намесник.

На двадесете и тридесете године XIV века односе се фрагментарна обавештења о кнезовима земаљским у југоисточним деловима тадашње српске државе. О њима се мало зна, изузев личних имена и посредних обавештења о баштинама. Кнез Балдовин имао је поседе у Врању, а његов наследник жупан Маљушат био је ктитор цркве Св. Николе у Врању, коју је уз сагласност краља Душана потчинио Хиландару.[101] Оскудна су обавештења и о кнезу Паскачу, чија се баштина налазила у жупи Славиште. Његов наследник властелин Влатко, који је од цара Уроша добио титулу севастократора, поклонио је део земљопоседа цркви Св. Николе у Псачи.[102] Наведени примери показују да је за време краља Душана дошло до гашења титуле жупана, а наследник кнеза Паскача је поменут само као властелин, можда, такође носилац титуле жупана. Но, и поред тога, титула кнеза није пала у потпун заборав.

Пре једног века К. Јиречек је с правом констатовао да је „Све већи углед титула кнеза" стекла за владе цара Уроша.[103] Констатација је кратка па захтева образложење. Познато је да су после крунисања Стефана Душана за цара (1346) у његовој држави уведене највише византијске титуле деспота, севастократора и кесара, као и да је истовремено дошло до увећавања старих српских титула жупана и кнеза.[104] Носиоци највиших византијских титула као владареви наме-

---

[100] *М. Динић*, Дубровачки трибути, Глас СКА 168 (1935), 227 (= Из историје средњег века, приредили *С. Ћирковић* и *В. Ђокић*, Београд 2003, 730). О Илији кнезу Зете и кефалији види: *К. Јиречек*, Споменик СКА XI (1892) 24; *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 40; Историја Црне Горе II/1, 66, 67 (*С. Ћирковић*); *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, 250, 251.

[101] *И. Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле, Београд 1994, 183.

[102] *И. Ђорђевић*, н. д., 172–175. На овом месту не треба расправљати о кнезовима који су своје титуле стицали изван Србије или у приморским градовима, па су са титулом кнеза вршили неку службу на двору српских краљева, одлазили у Дубровник да подигну „српски доходак" или као посланици страним владарима.

[103] *К. Јиречек*, Историја Срба II, 18.

[104] *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960; *исти*, Севастократори и кесари у српском царству, Зборник Филозофског факултета XI/1, Београд 1970, 255–262; *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, 48–53.

сници добили су посебне „државе“ у грчким земљама, односно у „царству“, док су носиоци српских титула добили „државе“ у српским земљама, односно у „краљевству“. У то доба први по имену познати кнез земаљски био је кнез Вратко, унук жупана Димитрија и праунук великог кнеза Вукана. Вратко се на почетку каријере помиње са наследном титулом жупана. За Дубровчане он је „барон“ српског краља, а за Јована Кантакузина најугледнији краљев војсковођа. Титулу кнеза стекао је највероватније после Душановог крунисања за цара, али се не може поуздано рећи којим је територијама господарио као царев наместник. Упамћен је и као „велики кнез“, међутим, у њему савременим изворима помиње се само као кнез.[105]

Потпунија су обавештења о кнезу Војиславу Војиновићу, који је започео каријеру као „ставилац“ на двору цара Душана. Он се за време цара Уроша по правилу помиње у писаним изворима као кнез. Изгледа да се кратко време, бар за време рата против Дубровника 1359. године, сматрао и називао „хумским кнезом“.[106] Успео је да стекне велику „државу“, која је обухватала простор између Дрине и Рудника на северу, па на југ до обала Јадранског мора, од Котора до Дубровника. Остао је лојалан цару Урошу до краја живота, а умро је 1363. године и сахрањен као **„раб Христа Бога Стефань а зовомь велики кнезь Воиславь всеи србскои и грѣчскои и поморскои земли“**.[107] Трећи и најмлађи кнез који је у том периоду стекао титулу кнеза земаљског био је Лазар, зет великог кнеза Вратка. Он је започео каријеру као „ставилац“ на двору цара Уроша, од којег је као његов наместник добио и достојанство кнеза и територију којом је господарио.[108] О величини првобитне „државе“ кнеза Лазара не зна се превише, али је сасвим извесно да је обухватала шире подручје Крушевца, а вероватно и знатан део некадашње удеоне кнежевине Стефана Немање, тачније — жупе Расину, Топлицу и Пусту Реку.[109] Истовремено са увођењем титуле „великог кнеза“, уведено је и достојанство „великог жупана“, које је додељивано најугледнијим царевим намесницима у „српској земљи“ или „краљевству“. Поуздано се зна да је ово достојанство додељено Алтоману Војиновићу, брату кнеза Војислава, који се већ 1347. године помиње као жупан. Алтоманова држава обухватала је Гружу са градом Честином, Рудник и суседне крајеве.[110] Умро је после

---

105 *М. Благојевић*, н. д., 48, 49. Према „Слову кнезу Лазару“, он „ **великаго кнеза Вратка дьштерь обрȣчаеть**“ (*В. Ћоровић*, Силуан и Данило II, Глас СКА 136 (1929) 86. Према Загребачком родослову Вратко је „ **кнезь вѣлики**“, у Сеченичком Вратко „**бысть вѣлики кнѣзь**“, а у свим осталим случајевима само „кнез“. Види: *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Београд — Сремски Карловци 1927, 38, 200, 210.

106 *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, Београд 1975, 34–54; *исти*, Историја српског народа I, 582; *исти*, Владарске титуле обласних господара, 93–96, 169.

107 *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа, 74. Титулу „хумског кнеза“ није задржао. Припала му је знатно шира, угледнија али мање одређена титула „великог кнеза све српске и грчке и поморске земље“, која је била усаглашена са титулом цара Уроша без „западних страна“.

108 *Р. Михаљчић*, Лазар Хребељановић, Историја — култ — предање, Београд 1984, 27, 28; *исти*, Владарске титуле обласних господара, 96–98.

109 *М. Благојевић*, Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову, Зборник Филозофског факултета XVIII–1, Београд 1994, 78.

110 *М. Динић*, О Николи Алтомановићу, Посебна издања СКА, књ. 90, Београд 1932, 4. Жупан Алтоман помиње се и 1359. године (*Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, 34), што значи да је

1359, а неколико година касније и његова супруга, на чијем надгробном споменику пише: „**а се лежи госпожда Ратослава, дьшти воеводе Младѣна, а жена великога. жѹпана Алтомана и си камьнь постави синь ми жѹпань Никола вь дьни цара Ѹроша**“.[111] Наведени цитат недвосмислено потврђује да је Алтоман имао титулу „великог жупана“, као и да његов син Никола није наследио очево достојанство већ само наследну титулу жупана. Поред Алтомана Војиновића титулу „великог жупана“ стекао је на неки начин Андрија Гропа, господар Охрида, можда од краља Марка са којим је био повезан танким родбинским нитима.[112]

Обновљена највиша српска достојанства „великог кнеза“ и „великог жупана“ нису могла бити узурпирана, већ су се добијала на легалан начин од српских царева. После смрти цара Уроша (1371) у оквирима његове државе није било више никог ко би имао право да додељује највише византијске титуле и највиша српска достојанства. Српске велможе задржале су доживотно високе титуле које су добили од српских царева, па је тако било и са титулом кнеза или великог кнеза Лазара, која је постепено прерасла у владарско достојанство и као таква прешла у наслеђе кнезу или великом кнезу Стефану Лазаревићу. Великог кнеза Вратка, великог кнеза Војислава и великог жупана Алтомана спречила је прерана смрт да се потпуно осамостале и да стечене титуле претворе у владарска достојанства. Када је велики кнез Лазар постао самосталан владар, није било више никог ко би у његовој држави могао стећи достојанство земаљског кнеза или великог кнеза, као што није било могуће да у држави великог жупана Стефана Немање или Стефана Немањића неко добије достојанство „великог жупана“.

У оквирима босанске државе другачији је развојни пут имала титула кнеза као и достојанство кнезова земаљских. После укидања удеоних кнежевина дошло је до раздвајања звања од титуле кнеза, коју најпре наслеђују синови и потомци некадашњих „честника“ босанског бана. Такав је управо био случај са бројним потомцима удеоног кнеза Хрватина Стефанића.[113] Титула кнеза постала је доступна и српским „жупанима“ принчевског порекла, чије су се баштине нашле у оквирима граница босанске државе. Потомци хумског кнеза Мирослава, односно великог хумског кнеза Андреја, као баштиници и господари жупе

могао добити титулу „великог жупана“ од цара Уроша. Алтоман се помиње с титулом „великог жупана“ и у натпису на надгробном споменику непознатог властелина, који је оштећен, али се могу прочитати речи: „**великомѹ жѹпанѹ Алтоманѵ и синѹ**“, затим следи оштећење, потом читко: „**жѹпана Николе и вь дны нїхь владахь Честиномь .лг. лѣть**“. Текст се може на различите начине коментарисати, али нама изгледа као највероватније да је у питању „велики жупан Алтоман“ и његов син „жупан Никола“, који су господарили Гружом и тврђавом Честин. Властелин који је непосредно управљао Честином 33 године био је потчињен и великом жупану Алтоману и жупану Николи, а можда и још некоме. Види: *Р. Станић*, Натпис из Годачице код Краљева, Старинар 24–25 (1973–1974) 131–140; *С. Ћирковић*, Неваде, непознати утврђени град у Србији, ИГ 1–2 (1995), 19, 20.

111 *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа, 75.

112 *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, 170, 183; *исти*, Владарске титуле обласних господара, 86. Властелин Остоја Рајковић био је зет жупана Андрије Гропе и „сродник“ краља Марка, па би краљ Марко и Андрија Гропа били „пријатељи“ (*Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 48).

113 *Ј. Мргић-Радојчић*, Доњи Краји, 44–84. Најугледнији чланови поменуте породице добијали су титулу војводе, бана, па и херцега.

Попово, од средине XIII до половине XIV века носили су наследну титулу жупана, укључујући и жупана Николу, који је био ожењен сестром бана Стефана II Котроманића.[114] Већ Николини синови, Владислав и Богиша, помињу се са титулом кнеза, коју су могли добити једино од босанског бана као његови блиски рођаци. О насталој промени најречитије сведочи надгробни натпис Владислава Николића, који гласи: **„А се лежи кнез Владислав, жѹпана Николе син, бана Стѣпана нети, а лежи на свои земли на племенитои"**.[115] Коментар је непотребан. Започети процес повећавања броја кнезова настављен је и за време Твртка I Котроманића. Резултати овог процеса постају видљиви на прелазу из XIV у XV век, пошто је угледна титула кнеза девалвирана до те мере да је постала доступна сваком властелину. Осамостаљени обласни господари додељивали су је својим ближим или даљим рођацима — „братији" — а такође и заслужним пословним људима.[116] Но, и поред тога, са потпуним осамостаљивањем обласних господара уводи се у употребу достојанство „кнеза земаљског", које се оштро разликује од титуле осталих кнезова. Најпре је то учинио Хрвоје Вукчић, вероватно као потомак и наследник удеоних кнезова „од Доњих Крајева". Почевши од марта 1404. године па до краја живота Дубровчани му се обраћају као „херцегу сплитском" и **„кнезѹ ѡдь Долнѣхь Краевь"** или **„ кнезѹ Долнѣхь Краи"**.[117] Знатно касније и Стефан Вукчић Косача, пошто је стекао титулу херцега (1448), уноси у своју титулатуру и да је **„кнезь дрииньски"**.[118] Поред „кнеза Доњих Крајева" и „кнеза дринског" почетком XV века уведено је достојанство „кнеза босанског" или „великог кнеза босанског". Био је то трећи по реду кнез земаљски, али се његов положај суштински разликовао од положаја претходне двојице. Титулу „кнеза босанског" или „великог кнеза босанског" увео је краљ као непосредни господар области или „земље" Босне и додељивао је свом верном и угледном властелину, обично, „од Босне". Није искључено да је то био одговор краља Босне на Хрвојево увођење достојанства „кнеза Доњих Крајева".

Према истраживањима П. Анђелића позната су имена петорице „кнезова босанских" или „великих кнезова босанских". Били би то: 1) један од браће Хрвоја Вукчића; 2) кнез Радоје Радосалић; 3) кнез Батић Мирковић; 4) кнез Твртко Боровинић и 5) кнез Радич Мозолић.[119] Одмах треба рећи да се са титулом

[114] *М. Динић*, Хумско-требињска властела, Београд 1967, 4–6 (= Из историје средњег века, 321–323).

[115] *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа, 74, 75.

[116] О „братији" и „племену" босанске властеле види: *С. Ћирковић*, Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву, ИГ 3–4 (1958) 155–164. За бројност кнезова као сведока види и нап. 97.

[117] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 458–474. О титулама Хрвоја Вукчића детаљно: *Ј. Мргић-Радојчић*, Доњи Краји, 100–108. Како је текао процес осамостаљивања обласних господара види: *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, 174–186, 214–227; *исти*, Русашка господа, ИЧ 21 (1974) 5–17 (= Работници, војници, духовници, 306–317).

[118] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/2, 63, 64, 66, 69, 72, 76, 78, 79.

[119] *П. Анђелић*, Бобовац и краљева Сутјеска, Сарајево 1972, 232; *исти*, Високо и околина кроз хисторију I, Високо 1984, 119–124. Овде је у „велике кнезове" уврштен постхумно и Храна Вуковић, брат војводе Влатка Вуковића и отац војводе Сандаља Хранића.

„кнеза великог“ помиње Гргур Стјепанић крајем двадесетих година XIV века. Босански бан Стефан II Котроманић даровао је **„кнезꙋ Гргꙋрꙋ великомꙋ Стипанићꙋ“** пет села „за његову верну службу тад, када га посласмо пред нашом властелом по госпоју моју цару бугарскоме, и у том нам послужи право и верно“.[120] Одавно је утврђено да се бан Стефан женио први пут јуна 1329. године, па је убрзо после тог догађаја издата посебна исправа „кнезу великом“ Гргуру Стијепанићу о даровању пет села.[121] На основу расположивих извора не може се сазнати како је Гргур Стијепанић стекао титулу „кнеза великог“, али се из наведеног цитата види да је имао највиши ранг међу властелом коју је предводио у Бугарску на двор цара Михаила Шишмана, да би отуда довели будућу баницу Стефану II Котроманићу. Велики кнез је успешно обавио поверену и сложену мисију, па је због тога и награђен. Треба ипак додати да уз титулу „кнеза великог“ не стоји одредница „босански“.

Колико је могло да се утврди, израз „кнез босански“ поменут је 1393. године у познатом запису на Јеванђељу тепчије Батала, где се поред осталог саопштава, да је његова жена Реса била кћерка војводе Вукца: **„А више ои єдьнь братъı воєвода босаньски' дрꙋги кнезь босаньски' а трети бань хрьватьски“**.[122] Садржина поменутог записа одавно је позната, тако да је већ Иларион Руварац утврдио (1891) како се израз „војвода босански“ односи на војводу Хрвоја Вукчића, а „кнез босански“ на кнеза Драгишу Вукчића, док се под „баном хрватским“ подразумевао бан а касније војвода Вук Вукчић.[123] У запису су основне титуле саопштене тачно али „војвода босански“ и „кнез босански“ нису биле званичне титуле ни Хрвоја Вукчића нити Драгише Вукчића 1393. године.

Први по имену познати носилац званичне титуле „кнеза босанског“ или „великог кнеза босанског“ био је кнез Радоје Радосалић. На једној исправи краља Дабише (1392) помиње се међу сведоцима жупан Радоје Радосалић, а на другој исправи (1395) истога краља жупан Радоје Радосалић поменут је као „пристав од двора“.[124] Са титулом кнеза Радоје Радосалић нашао се међу сведоцима на исправи (1399) краља Остоје, па је у истом својству поменут и на повељи (1405) Твртка II Котроманића.[125] Судећи према изложеним чињеницама, он је тек после 1405. године могао добити титулу „великог кнеза босанског“ од кра-

---

120 *L. Thallóczy*, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München und Leipzig 1914, 14.

121 *И. Руварац*, Катарина, кћи Твртка I, Гласник ЗМБиХ III (1892) 205–211 (= Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 357). Босански бан Стефан II Котроманић, оженивши се кћерком бугарског цара, објективно је приступио бугарско-византијској коалицији која је била уперена против српског краља Стефана Дечанског. Бугарски цар Михаило и византијски цар Андроник III обновили су савез против српског краља маја 1329. године, односно око месец дана пре женидбе босанског бана. Познато је да су 1329. године односи између Стефана II Котроманића и Стефана Дечанског били непријатељски (*С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, 91).

122 *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 57.

123 *И. Руварац*, Драга, Даница, Реса, Гласник ЗМБиХ III, 225–238 (= Зборник Илариона Руварца I, 338–347).

124 *Fr. Miklosich*, Monumenta serbica, 222, 227.

125 *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 422, 426, 494.

ља Твртка II Твртковића, коју је носио до краја живота. На његовом надгробном споменику стоји натпис са почетком: „**зламение кнеза Радоѣ великога кнеза босанскога**".[126] У наведеном цитату јасно је раздвојена властеоска титула „кнеза" Радоја од његовог достојанства и звања „великога кнеза босанскога".

Други по имену познати „кнез босански" био је Батић Мирковић. Са титулом кнеза помиње се као сведок на повељи Твртка II Котроманића 1405, затим, на повељи Стефана Остојића 1419. и поново на повељи Твртка II Котроманића 1420. године.[127] На његовом надгробном споменику пише — поред осталог: „овде **лежи кнезь Батићь на свое землина племенитои милостию божиом и славнога господина кȣала Твȣьтка кнезь босаньски**".[128] Споменик је подигнут после 1420. а пре 1428. године. Из цитираног текста такође се види да је одвојена властеоска титула „кнеза" Батића од његовог достојанства и звања „кнеза босанског", које је добио захваљујући „милости божијој" и краља Твртка II Твртковића. На основу горе наведених чињеница може се слободно закључити да достојанство „кнеза босанског" или „великог кнеза босанског" додељује само краљ, свакако свом верном и угледном властелину, који већ има титулу кнеза.

Наследник Батића Мирковића на положају „кнеза Босанског" био је кнез Твртко Боровинић, о којем су сачувана потпунија обавештења, што је омогућило истраживачима да о овом властелину напишу посебне расправе.[129] Не залазећи у све појединости из живота Твртка Боровинића, пошто су оне осветљене, треба истаћи да је био активан у политичком животу босанске државе пуне две деценије. У раздобљу између 1417. и 1423. године Твртко Боровинић се помиње са титулом кнеза као и остала босанска властела, да би најкасније 1428. године постао „кнез босански". Ново достојанство и звање носио је свакако до 1433. године, а можда и нешто дуже.[130] За све ово време као „кнез босански" био је веран краљу Твртку II, па је са њим отишао и у привремено избеглиштво (1435) у Угарску. Следеће године вратио се са краљем у Босну, у град Височи, одакле је октобра 1436. године упутио једну разрешницу рачуна у Дубровник, са следећом интитулацијом: од вашег слуге и пријатеља „**Твȣьтка Бȣовиника милостю божиωмь великога кнеза босанскога**".[131] У наведеном цитату посебну пажњу

---

126 *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа, 100.

127 *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 494, 504, 556, 561.

128 *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа, 103.

129 Деловањем Твртка Боровинића позабавио се: *П. Живковић*, Твртко II Твртковић, Сарајево 1981, 81, 167, 181; *исти*, Утјецај приморских градова на економско-социјалне промјене у босанском друштву у 14. и 15. стољећу, Тузла 1986, 32, 33, 166, 173. Аутор је неопрезно назвао Твртка Боровинића „дворски кнез" (н. д., 32 нап. 16). На постојање разлике између „дворског кнеза" и „кнеза босанског" упозорио је: *С. Ћирковић*, Двор и култура у средњовјековној босанској држави Босна и Херцеговина у токовима историјских и културних кретања у југоисточној Европи, Сарајево 1989, 66 (= Работници, војници и духовници, 442, 443). О Боровинићима исцрпно: *С. Рудић*, Боровинићи — властеоска породица из Источне Босне, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 259–278. Недоступан нам је рад: *P. Ćošković*, Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić, Croatica Christiana periodica 37 (1996).

130 *С. Ћирковић*, Двор и култура у средњовјековној босанској држави, 66; *С. Рудић*, Боровинићи, 264–270.

131 *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/2, 10.

привлачи израз „милошћу божијом“, који је присутан и у титулатури кнеза босанског Батића Мирковића. Не треба се много домишљати па да се закључи како је поменути израз преузет из титулатуре босанског краља, тада Твртка II Котроманића, и са његовим знањем. Из напред наведених чињеница може се лако уочити да је Твртко Боровинић пуних шест година носио титулу „кнеза босанског“ и да је пред крај своје политичке каријере почаствован достојанством „великог кнеза босанског“ од краља Твртка II Котроманића. Исти краљ је почетком 1436. године издао једну латинску исправу у којој се међу присутнима помиње и „palatino regni nostri Bosne“ Твртко Боровинић.[132] Уз помоћ термина „палатин“ ближе је дефинисан положај „кнеза босанског“ или „великог кнеза босанског“, бар за разумевање у угарској средини.

Десет година касније, када је краљ Стефан Томаш (1446) посебном повељом потврдио баштинске поседе синовима војводе Иваниша Драгишића, међу присутним сведоцима налазио се и „**кнєзь босаньски Радичь Мозолићь з братиωмь**“.[133] Колико се могло дознати, Радич Мозолић није стекао достојанство „великог кнеза босанског“, а како изгледа, остао је и без титуле „кнеза босанског“. Када су краљ Стефан Томаш и Дубровчани закључили споразум (1451) против херцега Стефана у писменој форми, међу присутним сведоцима помиње се и „**кнєз Радичь Мозолићь з братиωмь**“.[134] На основу поређења прве и друге титуле Радича Мозолића може се констатовати да је до 1451. године Радич остао без титуле „кнеза босанског“, односно да је ово достојанство укинуто.

Узимајући у обзир изложене чињенице о кнезовима земаљским у босанској држави током прве половине XV века могуће је закључити да је достојанство „кнеза Доњих Крајева“ обновљено тек пошто је Хрвоје Вукчић добио титулу „херцега сплитског“ и постао самостални обласни господар, као и да је поменуто достојанство угашено са његовом смрћу. Слично се догодило и са достојанством „кнеза дринског“, као саставним делом титуле херцега Стефана Вукчића. Дужи живот имали су титула и звање „кнеза босанског“ или „великог кнеза босанског“. Ово достојанство суштински се разликовало и од кнеза дринског и од кнеза Доњих Крајева, пошто га је додељивао краљ свом верном и угледном властелину, обично „од Босне“, који је према латинској терминологији „comes palatinus“, односно краљев заменик у одређеној врсти послова.

---

[132] *E. Fermendžin*, Acta Bosnae, 151. Види и нап. 130.

[133] *Fr. Miklosich*, Monumenta serbica, 440.

[134] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/2, 120. Властела Мозолићи и Боровинићи припадала су „племену“ војводе Радослава Павловића, па се помињу као „сведоци“ на исправама Павловића, али истакнути чланови поменутих породица били су у служби босанских краљева са титулама „кнеза босанског“ или „великог кнеза босанског“. Такав је био случај са кнезом Радичем Мозолићем и кнезом Твртком Боровинићем. О родбинским везама босанске властеле види: *С. Ћирковић*, Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву, 155–164.

Miloš Blagojević

LE GRAND PRINCE ET LE PRINCE TERRITORIAL

Depuis longtemps l'historiographie a établi la présence de princes (*knez,* pl. *knezovi*) sur les terres serbes médiévales, de sorte que les porteurs de ce titre ont fait l'objet de débat dans divers ouvrages. Il y a déjà un siècle K. Jireček a procédé à une classification des princes en trois grands groupes. Celle-ci distingue : a) les princes, chefs de communautés valaques s'adonnant à l'élevage; b) les princes, chefs d'agglomérations urbaines — de villes, voisines de lieux de marché (*trg*) ou de sites miniers; et c) les princes, chefs de certaines régions ou contrées historiques, c.-à-d. les grands princes et les princes territorials. Ce travail s'intéresse exclusivement à ce dernier groupe.

En vertu des sources disponibles il a été possible de constater que les porteurs de cette dignité apparaissent sur les terres serbes durant la seconde moitié du XIIème siècle, soit qu'il s'agit des souverains de petits états serbes vassaux, soit qu'il s'agit de princes territorials (*princeps terrae, udeoni knez*) des Etats de Serbie (Rascie) et de Bosnie. Au cours de la seconde moitié du XIIème siècle les petits états serbes s'échelonnant le long du littoral adriatique tels que la Dioclée avec Trebinje et la Terre de Hum (Humska zemlja) furent englobés dans le cadre de la Serbie mais ne perdirent pas totalement, pour autant, leur autonomie politique en obtenant le statut de principauté territorial (*udeona kneževina*). A leur tête se trouvait un prince territorial ou un grand prince de la famille régnante des Nemanjić. Finalement, ce sont les années cinquante du XIIIème siècle qui firent la suppression des principautés territorials et de la dignité de grand prince par le roi de Serbie Uroš. Les principautés territorials existaient également dans l'Etat bosniaque médiéval, mais leurs caractéristiques restent inconnues, tant en raison du manque de sources qu'en raison du développement plus faible de cette institution. Les seigneurs de principautés territorials jouissaient d'une autonomie politique relativement large, de sorte qu'au niveau de l'Etat ils partageaient effectivement le pouvoir avec le roi de Serbie. Ils reconnaissaient néanmoins le pouvoir suprême du roi, et leurs pricipautés étaient considérées comme faisant partie intégrante de l'Etat serbe.

Suite à l'extinction des principautés teritorials en Serbie, le titre de prince (*knez*) n'est pas tombé dans l'oubli pour autant. Dans les trois premières décennies du XIVème siècle les rois de Serbie l'attribuaient parfois aux gouverneurs de certaines régions, en revanche la dignité de *prince territorial* était alors de plus en plus supplantée par le titre de *képhalé général* déjà fortement ancré dans le pays. Après le couronnement impérial de Stefan Dušan et l'introduction des principaux titres byzantins, de despote, sébastocrator et césar, qui étaient attribués aux parents de l'empereur, mais aussi à ses gouverneurs en *terres grecs*, les anciens titres serbes ont retrouvé un regain de popularité avec notamment l'attribution plus fréquente des dignités de *grand prince* et *grand joupan* aux gouverneurs de l'empereur à la tête de *terres serbes*. Après la mort de l'empereur Stefan Uroš (1371) et la décomposition de l'Empire serbe il n'y avait plus personne pour décerner les titres serbes les plus élevés, de sorte que ceux-ci ont rapidement disparu. Ils se sont transformés en

dignités portées par certains seigneurs locaux ayant retrouvé leur indépendance comme cela était le cas pour le prince serbe ou le grand prince Lazar.

Le développement ultérieur du titre de prince en Bosnie fut tout autre. Après la suppression des princes territorials le titre de prince, mais non celui de grand prince, a été attribué à tous les fils et descendants des princes territorials. Un tel processus contribua a créé une nette distinction entre le titre et la fonction, et le nombre de princes ne fit que croître. Avec l'apparition de seigneurs locaux indépendants ce processus ne fit que gagner en intensité, principalement en raison du lien **étroit** rattachant les seigneurs locaux aux milieux dont ils étaient issus, qu'il s'agissent de leur tribu que de leur fraternité, de sorte que tout parent mâle d'un seigneur local recevait le titre de prince. Ce titre était également obtenu lors de l'anoblissement de serviteurs en raison de leurs mérites. Malgré cela la dignité de *prince territorialt* fut précisément rétablie par ces même seigneurs locaux qui l'introduisirent dans leur titulature. Ainsi l'herceg Hrvoje Vukčić s'enorgueillit jusqu'à la fin de sa vie du titre de prince des Donji Kraj(ev)i (des Contrées Basses), et l'herceg Stefan Vukčić Kosača de celui de prince drinski (de la Drina). Au début du XVème siècle le roi de Bosnie introduisit la dignité de prince de Bosnie ou grand prince de Bosnie qu'il décerne au seigneur le plus fidèle et le plus méritant de Bosnie. Il s'agissait là d'un l'équivalent du *comes palatinus*. De fait, par sa position le porteur de ce titre différait nettement du prince drinski ou de celui de Donji Kraj(ev)i.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 726.7(497.11):7.041

LJUBICA D. POPOVICH

A STUDY OF THE STANDING FIGURES IN THE FIVE DOMES OF THE VIRGIN LJEVIŠKA IN PRIZREN

To ensure proper identification of scenes or individual figures, Byzantine masters followed well established iconographic traditions and used accompanying explanatory inscriptions. In the instances when such identifying texts are lost, the subject of the compositions may be recognized by other means, such as body language used to underscore the actions of the protagonists. As far as individual figures are concerned, traditional head types or occasionally present attributes might help with the identification. In spite of these iconographic factors, many saints with lost name inscriptions remain anonymous. Such is the case with a number of standing figures in the cathedral of the Virgin Ljeviška in Prizren, painted after 1307, most probably between 1310 and 1314.[1] These figures are represented in the lowest as well as in the highest zones of this church.

Although examined from multiple points of view in a monographic study by Gordana Babić as well as in certain much later works, the substantially damaged frescoes in all five domes and drums have not been given the focused attention and lengthy analysis needed to identify and to interpret at least some of the figures.[2] As best as this author can determine, the majority of the twenty-four standing figures under consideration have lost their name inscriptions, and some of the texts inscribed upon the opened scrolls that some of these figures carry are rendered illegible. Additionally, all of the fresco surfaces suffered extensive damage, especially to the heads and the upper parts of the figures' bodies.[3]

---

1 *Gordana Babić*, Slikarstvo Bogorodice Ljeviške, in *Draga Panić i Gordana Babić*, Bogorodica Ljeviška, Umetnički spomenici Jugoslavije (SKZ, Beograd, 1975) p. 47; hereafter it will be quoted as *G. Babić*, Slikarstvo... (1975) followed by page or image number; the same system which follows MLA rules is applied throughout this article to the scholarly apparatus.

2 *Gojko Subotić*, Art of Kosovo: The Sacred Land (The Monacelli Press, New York) pp. 26–27; *Slobodan Mileusnić*, Svetinje Kosova i Metohije (Beograd, 1999) pp. 48–52; *Branislav Todić*, Serbian Medieval Painting: The Age of King Milutin (Belgrade, 1999) pp. 87–96.

3 All of the observations made for this article are based on the line drawings by *Branislav Živković*, Bogorodica Ljeviška: crteži fresaka (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd,

Fig. 1. Pantokrator and angels, calotte of the main dome (after: *B. Živković*, Bogorodica Ljeviška [Beograd, 1991], p. 9)

Because of their places within the iconographic program of the Virgin Ljeviška and their locations in the drums of the church's domes, the figures standardly are identified as belonging to the general category of the prophets. This classification is further strengthened by the fact that above twelve of these figures the partially conserved epithet "prophet" (прⷪ҇р) survives, and that with the exception of two, all the

1991) drawings on pages 8–15. If the losses of painted surfaces cause small inaccuraces in the drawings used for this text, the author hopes that such mistakes will not have a significant impact on the final results of this study. On this occasion I wish to thank once again my friend the late Mr. Branislav "Brana" Živković for his generous permission to publish all his drawings, especially those related to my study of prophets.

figures wear classical garments. Furthermore, either rolled or opened and inscribed scrolls — a total of six in the main dome — are held by figures sufficiently preserved for scholars to examine and suggest this attribution, helping with the identification as well. In addition, due to his exotic clothing, young Daniel, from the main dome, is the only one among prophets immediately recognizable, which also supports this categorization.

Although the other scenes which include the prophets are dispersed throughout this cathedral's iconographic program,[4] this paper focuses upon the twenty-four standing figures represented between the windows in the five drums of the pentatrurion-type church of the Virgin Ljeviška. This author stresses the images and the theological context of the central dome, due to their complexity and somewhat better state of survival, over those in the small domes. A reconstitution of prophets' identities is attempted through a comparative method and an analysis of iconographic types of the twenty-four figures in question. However, that half of the figures have lost their name inscriptions complicates this quest.

Four different hypostases of Christ depicted in the calottes of the small domes of the Virgin Ljeviška are represented as busts contained within simply outlined medallions. In contrast, one of the most successful variations, both visually and iconographically, is executed around the bust of the Pantokrator in the main dome (Fig. 1). Typically, in the great majority of Byzantine domes, this image of Christ is encircled either by a rainbow design or by a simple multicolored band, which in a number of cases contains an inscription.[5] In the cathedral under consideration, an eight-pointed star frames the medallion with the Pantokrator, behind whom burst out eight rays of light. To the best of this author's knowledge, such an unusual iconographic feature remains insufficiently explored. One may find its immediate source of inspiration in the theological literature popular at that time, as G. Babić has suggested.[6] However, one might ask if the concept of the star of light around the Pantokrator originates in a biblical text, for example that of the prophet Habakkuk, who is painted, as this analysis demonstrates, below the Pantokrator in the drum of the dome. Verses 1 (2) and 3 from Chapter 3 of Habakkuk were the most frequently inscribed quotations on the scroll carried by this prophet, and were also included in

[4] *B. Živković*, Bogorodica Ljeviška... (1991) drawing on page 56: Daniel in the Lion's Den in the cathehumene; drawing on pp. 70–71: "The Prophets Announced You," and drawing on pp. 80–81: The Tree of Jesse. The last two compositions are in the exonarthex.

[5] The rainbow associated with the seat of Christ survives in a rather early example, the mosaic in the monastery of Christ Latomon in Thessalonike, dated in the late 5th c., see: *Wolfgang Fritz Volbach*, Early Christian Art (Harry N. Abrams, Inc., New York, 1961) figs. 134–135. This idea was transferred to the image of the Pantokrator, which is occasionally surrounded by the frame in color of that heavenly phenomenon. Such a representation existed in Hagia Sophia, see: *Cyril Mango*, The Mosaics of St. Sophia in Istanbul (Washington, D.C., 1962) p. 31 and pls. 22 and especially 24; for the surviving examples in St. Sofia in Kiev, in Veljusa or Daphne, see: *Nikolaos Gkioles*, O Byzantinos Troullos kai to Eikonografiko tou Programma (Mesa 6ou ai. — 1204) (*Ekdoseis Kardamitsa*, Athens, 1990) figs. 13, 17 and 18. The inscription framing the Pantokrator can be followed from the church of Panagia Protothronos and subsequently throughout the entire Byzantine and Post Byzantine periods, see: *N. Gkioles*, O Byzantinos Troullos..., (1990) figs. 16, 22, 23, 24, 37.

[6] *G. Babić*, Bogorodica... (1975) pp. 74–75.

the Great Canon by Andreas of Crete.[7] Therefore, these and the following lines must have been familiar to the learned theologians involved in planning the iconographic programs for the important churches like the cathedral of Prizren. Both Greek and Church Slavonic versions of the text from Habakkuk 3:4 contain all the words necessary to inspire and visually formulate such a radiant frame around the Pantokrator: "And His brightness was as the light; he had horns [rays] coming out of his right hand: and there was the hiding of his power:..."[8] Habakkuk's words could have provided the iconographer responsible for the creation of the original image with the inspiration for the radiance comparable to that of the sun, an idea rendered in the main dome of the Virgin Ljeviška and elsewhere in this church.[9] The rays that emanate from behind the depiction of the Pantokrator and the points of the star precisely coincide with window openings, thus making a metaphysical union between divine radiance and natural light.

Due to the lack of comparable preserved monumental painting predating the representation in the Virgin Ljeviška, it is impossible to establish whether or not the visual exegesis in the main dome of the Prizren cathedral was an original creation of the Bishop Sava[10] or if the iconographic idea expressed in this dome was imported by him into Serbia, and thus derived from an ultimate Byzantine prototype. The latter seems the most likely case. Constantinus Rhodius' tantalizing words from *Description of Church of the Holy Apostles* in Constantinople come to mind: "(737) In the middle of the costly ceiling, it (the church) bears a representation of Christ as if He were the sun, a wonder exceeding all wonders;..."[11]

Eight angels in half-figure representing divine powers emerge from behind the rays of the eight-pointed star framing the Pantokrator. They fly downward, toward the prophets painted in the drum, delivering the Lord's message (Fig. 1). The image of one of the angels is completely lost, and among the remaining seven, three display tightly rolled and sealed scrolls. The other three display their partially opened scrolls inscribed with the following words originally written in Greek: "Thus spoke the Lord; behold I," "Sabaot," and "Thus spoke the Lord" (Fig. 2). Only one of them is identified by inscription as seraph; the others most likely were inscribed "Angels of the Lord." The seraph holds a spoon-like object providing the key for unlocking the

---

7 For the usages of Habakkuk's quotation, see: *Ljubica D. Popovich*, "Hitherto Unidentified Prophets from Nova Pavlica", Zograf 19 (Beograd, 1988) p. 32, endnote 39; *Saint Andrew of Crete*, The Great Cannon. A Poem of Saint Andrew of Crete. Chitty, Derwas J. (transl.), Fellowship of St. Alban and Sergius (London, 1957) p.17.

8 It is important to mention that mistranslation of the word "rays" into "horns", caused the iconographic rendition of Moses with horns; see: *James Hall*, Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art (Icon Editions, 1996) pp. 194–195. For all the biblical quotations in this article, the following translations of the bible are used: *The Scofield Reference Bible* (New York, Oxford University Press, 1917); Sveto pismo Staroga i Novoga Zavjeta, trans. by Dj. Daničić and Vuk St. Karadžić (London, 1952).

9 As eloquently discussed by *G. Babić*, Bogorodica... (1975) pp. 73–74.

10 *G. Babić*, Bogorodica... (1975) p. 50.

11 *Cyril Mango*, The Art of the Byzantine Empire 312–1453, Sources and Documents in the History of Art Series (Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1972) p. 200.

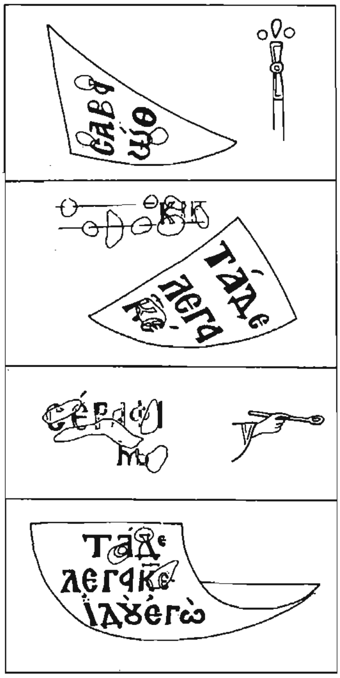

Fig. 2. Texts held by the angels in the main dome (after *B. Živković* [1991], p. 8)

identity of the prophet directly below him. Once established in the Ljeviška dome, this theologically poignant theme, together with the radiant image of the Pantokrator, found its reflections in other churches in King Milutin's domain. One can cite here Staro Nagoričino (before 1318) where the angels are depicted in whole figure, or in the church of the Virgin Hodegetria in Peć (before 1337) where the seraphim, projected against a radiant light, hand to the prophets the scrolls inscribed with their divinely inspired messages.[12]

Below the descending angels and between the windows of the drum of the main dome stand eight prophets (Figs. 3 and 4). They have lost their name inscriptions, and the Church Slavonic texts inscribed on those scrolls which are open are heavily damaged, and in most cases difficult to decipher (Fig. 5). These facts have rendered five of these prophets anonymous, the exception being Daniel, at least after a cursory examination. However, one can add to this recognition two young and beardless prophets, who certainly represent Habakkuk and Zechariah the Younger.[13]

In the first space south of the eastern window an old prophet is depicted (Fig. 3 and Fig. 6, no. 1). He has long, well groomed hair, which clearly outlines his domed cranium, falling in wisps on his forehead and shoulders. His cheekbones seem high; his face appears gaunt. The mustache blends with the long beard which cascades in corkscrew-like locks, forming a single point on his chest. The prophet's right arm is raised to the level of his ear, and he points upward while blessing. Such a gesture is frequently employed with the figure represented in that location and marks the much emphasized focal point of the whole group, the easterly direction.[14] The left arm is wrapped in the folds of the himation, and the emerging left hand holds the downward

12 *Ljubica D. Popovich*, "Compositional and Theological Concepts in Four Prophet Cycles in the Churches selected from the Period of King Milutin (1282–1321)," Cyrilomethodianum VIII–IX (Tessalonike, 1984–1985) pp. 296–297 and figure 11 (Staro Nagoričino); *Branislav Todić*, Staro Nagoričino (R. z. z. z. s. k., Prosveta, and S. A. N. I. U., Beograd, 1993) pp. 94–98 and fig. 35; *Ljubica D. Popović*, "Figure proroka u kupoli Bogorodice Odigitrije u Peći: identifikacija i tumačenje tekstova," L'archevêque Danillo II et son époque (Belgrade, 1991, published in 1992) p. 444, and figs. 1–8.

13 Without giving specific indication for the basis of her identification, *G. Babić* in Slikarstvo... (1975) pl. XV, identified the 5th figure south of the eastern window of the main drum as Zechariah the Younger.

14 For the theological and visual importance of that direction, see: *Lj. D. Popovich*, "Compositional and Theological Concepts..." Cyrilomethodianum VIII–IX (1984–1985) p. 295.

hanging scroll. The other end of the himation falls back from the right shoulder of the figure, and cascades downward, thus counterpointing the raised arm and balancing the scroll. The old prophet is depicted frontally, and his left leg carries the weight of his body. A number of figures, ranging from Isaiah, Jeremiah, Ezekiel to Moses and Elijah, or the king-prophets David and Solomon are given the same easterly location in painted drums of the Byzantine churches.[15] Although body language alone is insufficient to identify a prophet, when combined with the facial type and the position in regard to the eastern window, the choices become much narrower. Buttressed by other evidence generating from the context of the entire group, it seems very plausible that the figure in question could and should be identified as Jeremiah.

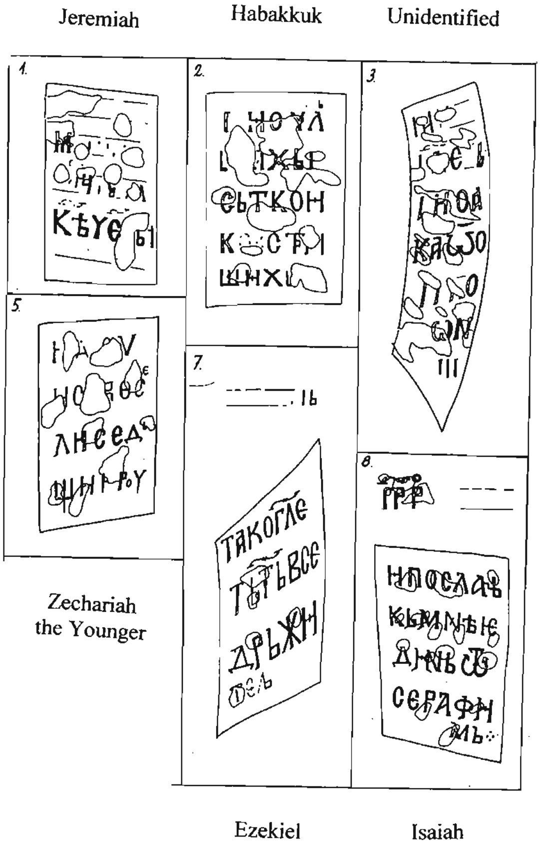

Fig. 5. Texts held by the prophets in the drum of the main dome (after *B. Živković* [1991], p. 10)

The letters on Jeremiah's scroll are nearly destroyed (Fig. 5, no. 1). In other Byzantine style churches he is depicted delivering various messages such as Jer. 2:18; Jer. 5:18; Jer. 11:19; Jer. 23:5; Jer. 38:15; and Jer. 38:31. However, most frequently he offers the text from Baruch 3:35 (3:36).[16] A comparison of surviving letters with any of the above cited quotations did not yield a clue to deciphering the damaged text used in the Virgin Ljeviška. The quotation is rather short, and in that respect it is similar in form to all others given to the prophets in this group, containing between four and six lines. It is not beyond the realm of possibility that this se-

[15] For the placement in the eastern segment of the drum, see: *Lj. D. Popovich*, "Compositional and Theological Concepts..." Cyrilomethodianum VIII–IX (1984–1985) schemata I–IV (Isaiah, Jeremiah and Ezekiel); *Lj. D. Popović*, "Figure proroka u kupoli..." L'archevêque Danillo II (1991, published in 1992) schema I (David and Solomon); *Hans Belting, Cyril Mango, Doula Mouriki*, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Dumbarton Oaks Studies XV (Washington, D.C., 1978) p. 49, figs. 27 and 29 (Moses and Isaiah); *Lj. D. Popovich*, "Hitherto Unidentified Prophets..." Zograf 19 (1988) fig. 1 (Elijah and Daniel).

[16] For the prophet Jeremiah and the text that he carries, see: *Ljubica D. Popović*, "Figure proroka u kupoli..." L'archevêque Danillo II (1991, published in 1992) pp. 453–455 and notes 89–97.

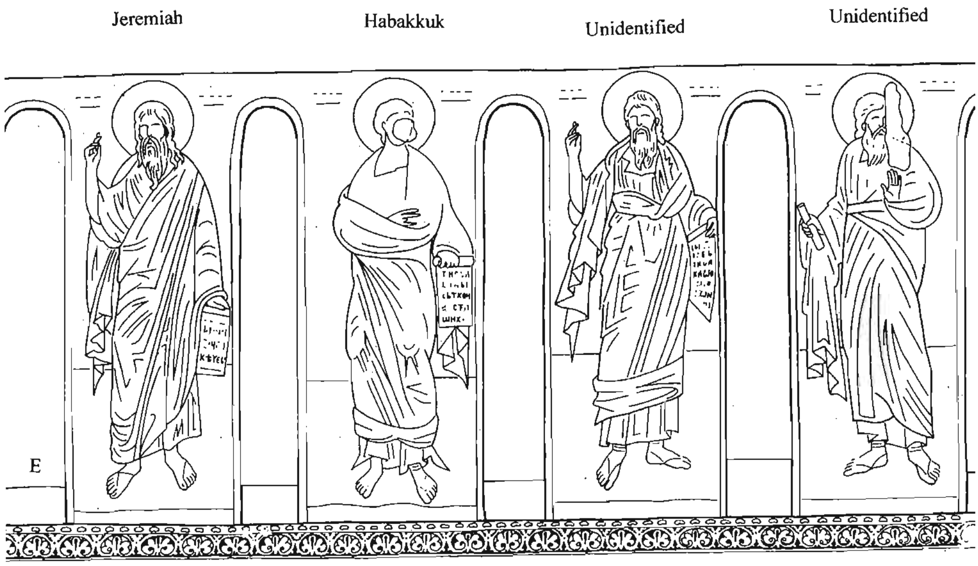

Fig. 3. Standing figures of prophets, southern half of the main dome (after *B. Živković* [1991], p. 10)

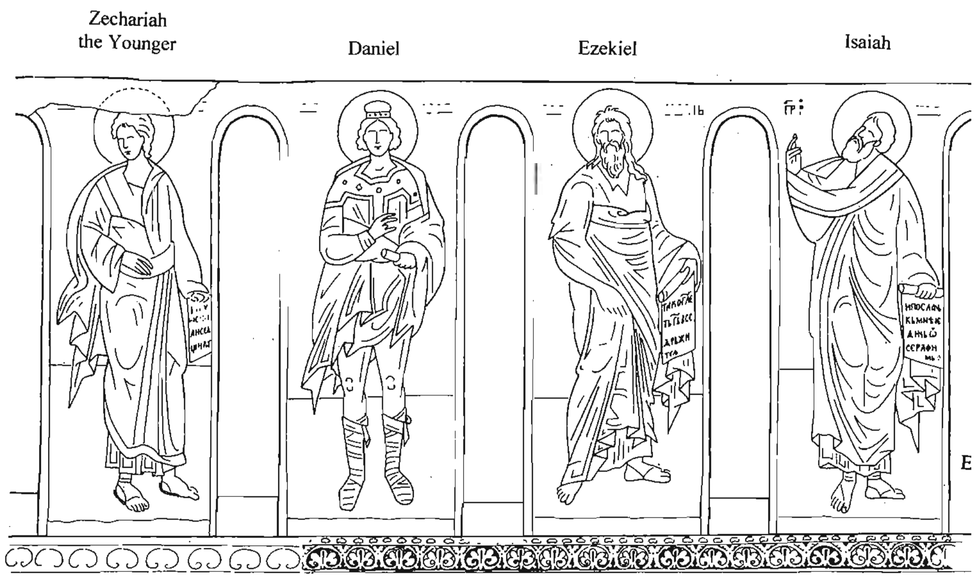

Fig. 4. Standing figures of prophets, western half of the main dome (after *B. Živković* [1991], p. 11)

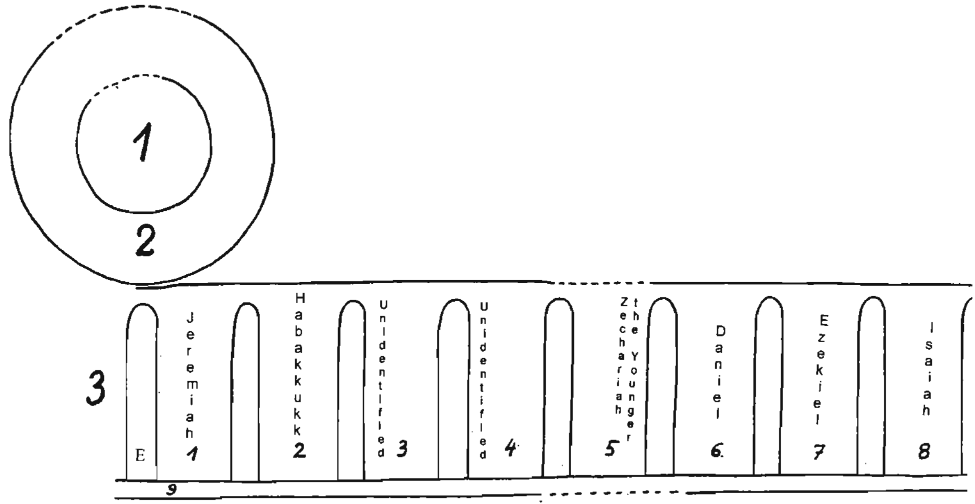

Fig. 6. Schema of the main dome and its drum (after *B. Živković* [1991], p. 8)

lection might have been totally different from those more standardly chosen. Also, one cannot be certain that what B. Živković actually saw inscribed on the scroll, what he thought that he saw, and finally what he recorded in the drawings serving as the main visual documentation for this study, is absolutely correct.

The next prophet due south is young and seems to have short hair (Fig. 3 and Fig. 6, no. 2). His figure shows a slight serpentine curve; the lower part of his body turns to the prophet on his right, while the head and the blessing hand are directed toward the following figure. He places his right arm against his chest, wrapped in a sling-like fashion in the folds of his himation, thus emulating the mode of dressing by ancient authors and philosophers as exemplified best by the figure of Sophokles.[17] The young prophet's left hand holds an open scroll, which hangs from waist height. An obliquely placed fold of his himation seems to bind his legs just above the ankles, the folds on his knees almost forming rays. As aforementioned, during the Palaeologan period, only two of the classically dressed prophets are represented young. Occasionally, Habakkuk shows traces of a beard or a full beard, which is not the case here.[18] If G. Babić's identification of the prophet in the fifth position counting clockwise from the eastern window is accepted as that of Zechariah the Younger, then the prophet in question ought to be Habakkuk. His placement within the group too, is comparable to that of Habakkuk in St. Jovan Kaneo.[19]

---

[17] *John Boardman*, Greek Sculpture: The Late Classical Period and Sculpture in Colonies and Overseas (Thames and Hudson, New York, c. 1995) p. 105, and ill. no. 106: copy of Sophokles, Vatican.

[18] For bearded Habbakkuk, see: *Ljubica D. Popović*, "The Prophets in the Drum and Soffits of the Arilje Katholikon. A Study of Figure Identities and Interpretations of their Texts", Sveti Ahilije u Arilju, Zbornik radova naučnog skupa, 1996 (Beograd, 2002) p. 130, fig. 1.

[19] *Petar Miljković-Pepek*, "Crkvata Sv. Jovan Kaneo vo Ohrid", Kulturno nasledstvo III (1967), (Skopje, 1971) p. 78.

The writing preserved on the scroll (Fig. 5, no. 2) with the presence of certain letters leads this author to suggest that this is the fragment of the text from Habakkuk 3:2 (3:1 Septuagint version): "Gospode, čuh riječ tvoju, i uplaših se;..." ("O Lord, I have heard thy speech, and was affraid:..."). This reading is confirmed further by the fact that only two of the quotations from the book of Habakkuk were chosen to be inscribed on the scrolls held by this prophet in all the preserved examples of Byzantine monumental mosaics and frescoes. The other text is Habakkuk 3:3.[20]

The right arm position and hand gesture of the prophet next to Habakkuk repeat that of Jeremiah (Fig. 3 and Fig. 6, no. 3). He too is old, frontally depicted, with his weight carried on his left leg. His long hair falls on his forehead, as well as on his left shoulder. His long beard is divided into two pointed strands. A himation fold almost binds his legs just below the knees and crosses his chest, serving to drape his left arm, and to fall from his right shoulder, alongside his body. His left hand grips the open scroll that hangs down from hip level. Since the physical characteristics, primarily the division of the beard, are more generalized rather than specific features of an elderly man, a particular prophet can not be discerned among them. Without being able to decipher and connect into meaningful words the remaining letters on his scroll, any speculative identification can not be justified (Fig. 5, no. 3). By process of elimination, which will become obvious during this discourse, this author believes that the prophet in question is not one of the four major ones. From among the minor prophets, the two youthful ones, Habakkuk and Zechariah the Younger, together with Jonah and Zephaniah may be eliminated on iconographic grounds as candidates as well. A statistical analysis of the frequency of selecting the remaining eight minor prophets (Hosea, Joel, Amos, Obadiah, Micah, Nahum, Haggai and Malachi) for the inclusion in this group would provide only a numerical probability, which is not a guiding principle in prophet choices and it does not serve as a proven method for identification. So, until new technologically advanced methods are applied to reading the effaced letters, this prophet will remain anonymous.

The prophet occupying the fourth position is depicted with a strong S-curve movement, head turned to his left, and the body to his right (Fig. 3 and Fig. 6, no. 4). In this manner he makes a visual connection with the figure that follows. The right hand emerges from beneath the folds of the himation, clutching a rolled scroll. The left hand is placed in front of the chest, palm out, in a frequently used gesture for the standing figures. He too is an older man with smoothly combed hair. His medium length beard, ending in even strands almost in a "broom-like" fashion, curls slightly inward and to his right side. All of this is insufficient iconographic evidence to make even a tentative suggestion toward identification at this stage of research, except to ascertain that he too represents one of the minor prophets.

---

[20] *Anne-Mette Gravgaard*, Inscriptions of Old Testament Prophecies in Byzantine Churches (Copenhagen, 1977) p. 44–46 for a short list of monuments with the representations of Habbakkuk and his quotations.

In her study of the frescoes in the Virgin Ljeviška, G. Babić supposed that one of the young prophets is Zechariah the Younger (Fig. 4 and Fig. 6, no. 5);[21] thus the proposed identification of Habakkuk confirms this suggestion. He is shown as beardless, young, and with long hair falling on his forehead and back. His body also exhibits torsion, and rotates in the direction of Daniel, but his head faces the preceding figure, thus visually connecting them. The himation falls in large folds from his right shoulder on his back. He places his right arm across his body, and the left, hanging alongside it, holds an open scroll.

In Byzantine miniature and monumental painting this young prophet often is entrusted with delivering his message through a variety of quotations.[22] However, the most frequently employed text among the preserved examples this author has collected over the years is Zechariah 9:9. When comparing this text with the remaining letters preserved on the Ljeviška scroll (Fig. 5, no. 5), one can reconstruct it as following: "Raduj se mnogo, kćeri Sionska, podvikuj, kćeri Jerusalimska:..." ("Rejoice greatly, O daughter of Zion, shout, O daughter of Jerusalem:..."), from Zechariah 9:9. Therefore, the restored reading of this quotation leaves no doubt that this is the representation of Zechariah the Younger, since prophet-authors infrequently exchange their texts.

Only the identity of Daniel in this group was never in doubt, since his exotic garment style and head gear set him apart from the others. He holds the sixth position from the eastern window (Fig. 4 and Fig. 6, no. 6). The young Daniel, as usual, is depicted in a frontal position. His right arm is placed across his chest, and with his left hand draped in his short chlamys he clasps the rolled scroll at his waist. No iconographic distinction from other representations of Daniel can be observed in Ljeviška image. Because his scroll is rolled, his message remains hidden. When Daniel's scroll is inscribed, a number of quotations are used, among the most popular ones Dan. 2:34 or Dan. 2:44 which are very similarly worded and related to the Nativity, and then Dan. 7:9, which makes a reference to the "end of days."[23] However, even a closed codex or a rolled scroll finds its explanation in Dan. 12:4: "A ti Danilo zatvori ove riječi i zapečati ovu knjigu do posljednjega vremena; mnogi će pretraživati, i znanje će se umnožiti" ("But thou, O Daniel, shut up the words and seal the book, even to the time of the end: many shall run to and fro, and knowledge shall be increased."). Thus the closed book with its reference to "the end of time" carries multiple implications, with additional details provided in the Book of Revelation. Among preserved Serbian monuments in which Daniel holds a closed book or a rolled scroll, one can cite examples from the dome's drum in Dečani and Ravanica.[24]

---

21 See above, note 13.

22 *A-M. Gravgaard*, Inscriptions... (1977) pp. 90–92.

23 *A-M. Gravgaard*, Inscriptions... (1977) pp. 23–26.

24 *Vladimir R. Petković, Djurdje Bošković*, Manastir Dečani; *V. R. Petković*, Živopis (SKA, Beograd, 1941) p. 28, pl. CLXIX; *Marina Belović*, Ravanica. Istorija i slikarstvo (Zavet, Beograd, MCMXCIX) p. 87, fig. XXXI.

The prophet north of Daniel, in the seventh place, assumes a powerful stance excuding the impression of a strong and rugged figure (Fig. 4 and Fig. 6, no. 7). He stands with his legs apart, the left carrying the weight of his body. His head is depicted as fully frontal, but his body is turned almost in a three quarter view to his left. His himation tightly envelopes his body and his right arm is placed alongside it. The left hand holds an open scroll resting on his thigh. The most characteristic features of this prophet are his face, hair, and beard. His eyes are deeply set under his bushy eyebrows, and his furrowed forehead gives him an intense look. The face has a narrow and hooked nose, and prominent cheeks. The abundant and somewhat rumpled curly long hair and very full beard almost overwhelm his powerful features. A comparison with various facial types used as icons for different prophets indicates that, in a majority of instances, the figure with disheveled hair, untamed beard, and a very intense expression characterizes Ezekiel.[25] Therefore, the iconography of this prophet, as well as his inclusion and placement within this group, allows one to assume that this figure indeed portrays Ezekiel. Furthermore, enumerable Byzantine variations in prophet selection for a dome's drum suggest that there are certain patterns: in the case of the four major prophets, if three out of four are depicted, Daniel is first omitted. If only two of the major prophets are included in such a group, Isaiah and Jeremiah are selected, thus eliminating Ezekiel. From the subsequent argument it will be seen that besides already identified Jeremiah and Daniel, Isaiah is also included in the main dome of the Prizren cathedral. It follows that with a certain amount of assurance, the prophet standing in the seventh space of this drum should be identified as Ezekiel.[26]

Of all the texts inscribed on the scrolls within this gathering of prophets, his is the best preserved, but unfortunately, it reveals the least. It simply reads: "Tako glagolaet Vsedržitelj" ("Thus spoke the Lord") and nothing more (Fig. 5, no. 7). Many cases exist in which scrolls held by prophets start with these words, so this text does not offer an inroad to the identity of this figure or his intended quotation. Often, these words are an indication that the texts of the prophets were not direct biblical quotations but were copied from *parimeiniki*. The evidence collected by this author, as well as that published by Gravgaard, documents that the most frequently used texts with this prophet are: Ez. 44:2 and Ez. 37:1.[27] However, there are instances in which his chosen quotation starts with the above cited words, for example: Ez. 37:5, so at least the usage of the words "Thus spoke the Lord" do not negate the above suggested identification for the prophet.

The prophet painted north of the eastern window in the eighth space proceeding clockwise from that window is also an old man, with a medium length beard and hair which seems to fall on his back, and not on his shoulders (Fig. 4 and Fig. 6, no. 8). His relaxed right leg indicates a slight hip-shot position. The prophet's left arm is

---

25 *H. Belting, C. Mango, D. Mouriki,* The Mosaics and Frescoes... (1978) fig. 46.

26 *Lj. D. Popovich,* "Compositional and Theological Concepts..." Cyrilomethodianum VIII–IX (1984–1985), schemata I–IV.

27 *A-M. Gravgaard,* Inscriptions... (1977) pp. 39–43.

placed beside his body with the left hand holding tightly the top of the hanging scroll. This prophet differs from the other seven painted in this group in one aspect: while the others face forward, looking straight, or slightly incline their heads, gazing sideways, the prophet in question raises his right arm from the folds of his himation and uplifts his head toward the images above him, the seraph and ultimately the Pantokrator. In this way, a formal and psychological connection is made between the source of inspiration: the Incarnated Logos, the Messenger-seraph, and the recipient of the divinely inspired words, the prophet. This arm position and the uplifted head, which are just two elements of a rich body language used in the images of the prophets, alone do not provide possible clues as to the identity of this figure. However, if the identification of the prophet south of the eastern window is accepted as that of Jeremiah, it would then be most likely that the image here represents Isaiah. This supposition is based, besides iconographical traits, on the principle of pairing the prophets in Byzantine art that is mentioned above, and placing the most important messengers to flank the eastern window.[28] Comparisons with other representations of Isaiah further confirm this suggestion.[29] The visual context and written words justify his animated movement.

What clenches this identification is the presence of the seraph, who should not be holding a spoon-like object, but the tongs with live coal taken from the altar. The well preserved words from Isaiah's scroll make sense: "I posla k mne odin ot serafimie" ("and sent to me one of the seraph") (Fig. 5, no. 8). Here one recognizes a paraphrase of the text from Isaiah's vision of the Lord, described in Isaiah 6:6: "Then flew one of the seraphims onto me, having a live coal in his hand, which he had taken with the tongs from off the altar:..." Besides the most popular and famous quotation of Isaiah 7:14, many other selections from his book are included on the scrolls he carries.[30] Among the material that this author has collected and identified, this is the first preserved example where the paraphrase of Isaiah 6:6 is used in the drum of a dome. The earliest instance of this quotation that this author can trace comes from the miniature illustrations of Christian topography by Cosmas Indicopleuces (Vat. Gr. 699), a ninth century copy of a sixth century original.[31] The inclusion in this manuscript indicates the usage of that quotation might go back as far as the sixth century. In the church of Sveti Petar in Bijelo Polje (1318–1321), Isaiah is depicted in the Nativity where he carries a scroll inscribed with Isaiah 6:6.[32] The usage in this context provides the exegesis of this quotation, and gives it the meaning in the Ljeviška's main dome.

---

[28] *Ljubica D. Popovich*, "Pairing of the Prophets and Their Quotations: A Constantinopolitan Tradition and its Dissemination", Twentieth Annual Byzantine Studies Conference, Abstracts of Papers, Ann Arbor, MI. (1994) pp. 49–50.

[29] The closest visual parallel comes from Kraljeva crkva; see: *Gordana Babić*, Kraljeva crkva u Studenici (Prosveta, Beograd,1987) fig. II.

[30] *A-M. Gravgaard*, Inscriptions... (1977) pp. 48–57.

[31] *Cosimo Stornajolo*, Le miniature della topografia Cristiana di Cosma Indicopleuces, Codice Vaticano Greco 699 (Milano, 1908) pl. XX, fol. 72v.

[32] *Svetozar Radojčić*, Staro srpsko slikarstvo (Nolit, Beograd, 1966) p. 112.

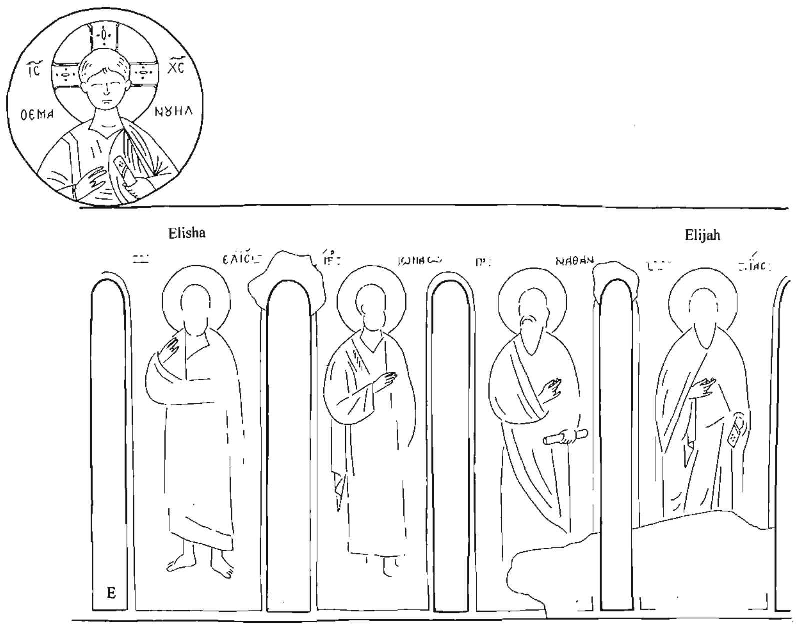

Fig. 7. Southwestern calotte and drum: Christ Emmanuel,
with Elisha, Jonah, Nathan and Elijah (after *B. Živković* [1991], p. 13)

Thus, the main drum of the Prizren cathedral contains all four major prophets and four from the group of twelve minor ones. Two of them are identified as Habakkuk and Zechariah the Younger, and two must remain anonymous at least for the time being. Furthermore, without all the scrolls' texts preserved or chosen to be inscribed upon the scrolls, a cohesive idea of the entire prophetic message from this drum can only be partially understood and interpreted. While the text of Habakkuk 3:1 (3:2) does not have liturgical reading, the other two texts do. Quotation of Zechariah the Younger 9:9 is read on Saturday of the Holy Week, and it is related to Christ's Entry into Jerusalem (Matthew 21:5). Finally the line from Isaiah 6:6 with its description of the "living coal" is compared to the liturgical bread as the spiritual coal; visually it is connected with the Nativity scene, but it is read on Thursday during the second week of Lent.[33]

The order of addressing the subsidiary domes is dictated by the age of Christ depicted in them. Thus, one starts with the southwestern dome in which the image of Christ Emmanuel, inscribed in Greek (ΙC ΧC ΘΕΜΑ ΝѸΗΛ), is represented (Fig. 7). The four figures below the Emmanuel are so heavily damaged that little more than their bare outlines survive. One can see that all four are represented as old, two depicted with shorter and two with longer beards, implying age differences. Their body lan-

33 *Dionysius of Fourna*, The Painter's Manual, transl. by Paul Hetherington (London, 1974) p. 24, (Vision of Isaiah); *René Bornert*, Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle (Institut Français d' études byzantines, Paris, 1966) p. 174.

guage and gestures are very restrained; in three of four figures, the right arm is placed against the chest, and it seems that, in three cases, the left holds a rolled scroll alongside the body. Furthermore, they are conceived as a formal compositional unit: the two flanking western windows form a visual pair as they face each other; the two framing the eastern window are visually connected with their gestures. However, the name inscriptions are in a much better stage of survival than the figures. In two instances the abbreviations of the epithet prophet are preserved as well as three of the four names. Therefore, Elisha can be identified as the first figure south of the eastern window, followed by Jonah. The third figure is inscribed as Nathan and in the fourth space (the first north of the eastern window) one can recognize Elijah, although only the last three letters of his name survive. This identification is based on his garment type since he wears a cloak fastened in the middle of his chest. This observation is further confirmed by the presence of Elisha, and by the tradition of pairing prophets; Elijah with Elisha forms such a pair.[34] Although not the book authors, these two characters from the Book of Kings are standardly labeled as prophets and frequently included within the group of prophet-authors in monumental painting. It is obvious here that Elijah and Elisha are connected since the first seems to be blessing toward the second. Elisha's hand gesture seems to indicate the speech because it is pointing toward his mouth rather than blessing. This might be a visual reference to the dialogue that these two prophets carry on when their scrolls are inscribed with the text from II Kings (IV) 2:2, 2:4, and 2:6.[35]

Jonah is the one among the minor prophets most often included in the drum below the Pantokrator in the main dome of a church, because his book is interpreted as an Old Testament prefiguration of the resurrection and for that reason his entire book is read during Saturday of the Holy Week.[36] He is easily recognized due to his characteristic iconography: tall, rounded forehead, and balding domed cranium with short hair on the sides.[37] Jonah's right arm is placed across his chest with his hand pointing toward the third figure in this group, identified as Nathan, the prophet from the Book of Samuel (2 Samuel 7:1–6) who acts as an intermediary between the Lord and King David when the Lord intended for David to build the Lord's house. Since none of the figures carry scrolls with text, it is not an easy task to connect them with the image of the Emmanuel and thus understand the reason for their particular selection. Perhaps an exception is Nathan, who might be related to the Emmanuel in a very broad context of building the House of the Lord, or Davidic Covenant. In this instance, it might be understood as a reference to the New Covenant. The presence of three other figures, even without texts, implies the following: Jonah is the prophet of the Resurrection, and Elijah, together with Elisha, prefigure Christ's Ascension.[38]

---

[34] See above, note 28.

[35] *A-M. Gravgaard*, Inscriptions... (1977) pp. 34–39.

[36] *Alfred Rahlfs*, Die alttestamentlichen Lektionen der griechischen Kirche, Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaftn zu Göttingen, 1915 (Berlin, 1916) pp. 40, 61, 65 and 68.

[37] *Dionysius of Fourna*, The Painter's Manual (1974) p. 28.

[38] *Lj. D. Popović*, "Figure proroka u kupoli..." L'archevêque Danillo II et son époque (1991, published in 1992) pp. 456–457, notes 110–126.

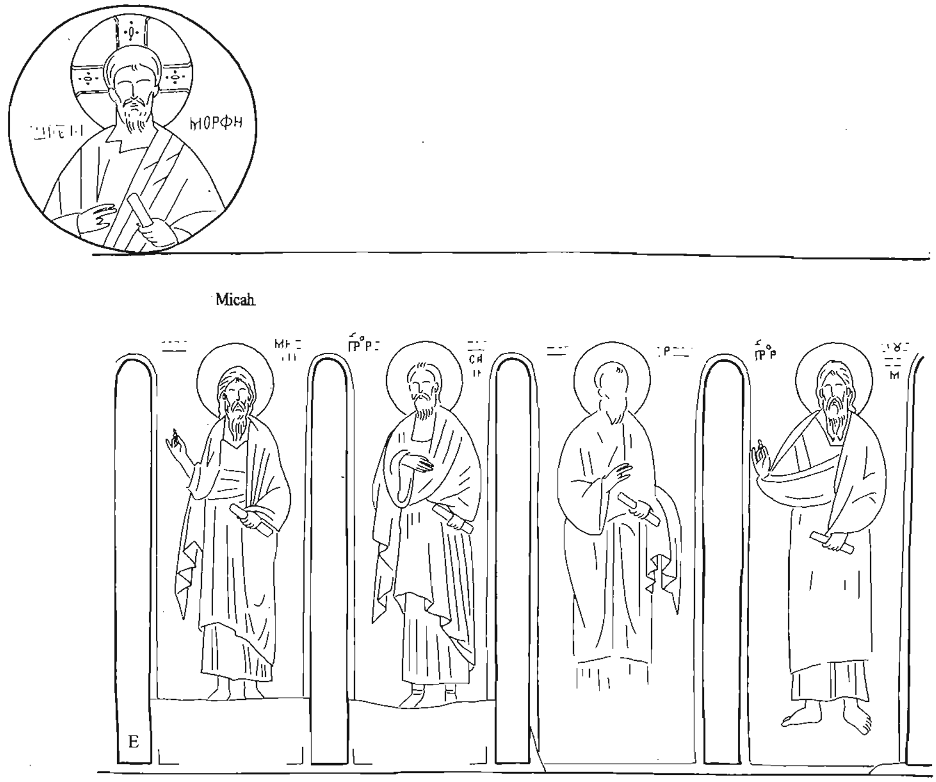

Fig. 8. Northwestern calotte and drum: Christ in "His Other Form", the prophet Micah (?) and three unidentified prophets (after *B. Živković* [1991], p. 14)

Thus, the iconographic combination of prophets, with the Emmanuel, found in this dome and its drum is very unusual and to the best of this author's knowledge does not have any parallels among the preserved monuments.

In the calotte of the northwestern dome, Christ is identified by G. Babić as the High Priest, based on the inscription in Greek, indicating that he is "in his other form" (--- **ΜΟΡΦΗ**), although he does not wear the episcopal garment (Fig. 8).[39] This image is inspired by Psalm 110:4, "The Lord hath sworn, and will not repent, Thou art a priest for ever in the order of Melchizedek." It was St. Paul who introduced the idea of Christ as the High Priest into the New Testament in his epistle to the Hebrew (Hebr. 5:6, Hebr. 6:20, and Hebr. 7:21) in which he paraphrases the Psalm 110:4. Like all other images of Christ in the subsidiary domes of the Virgin Ljeviška, he holds a rolled scroll and his blessing hand is placed in front of his chest. The four figures in the drum wear classical type garments and carry rolled scrolls in their left hands, which they clasp before their bodies. Two prophets flanking the western window hold their right hands against their chests, while the pair flanking

---

[39] *G. Babić*, Bogorodica... (1987) p. 49.

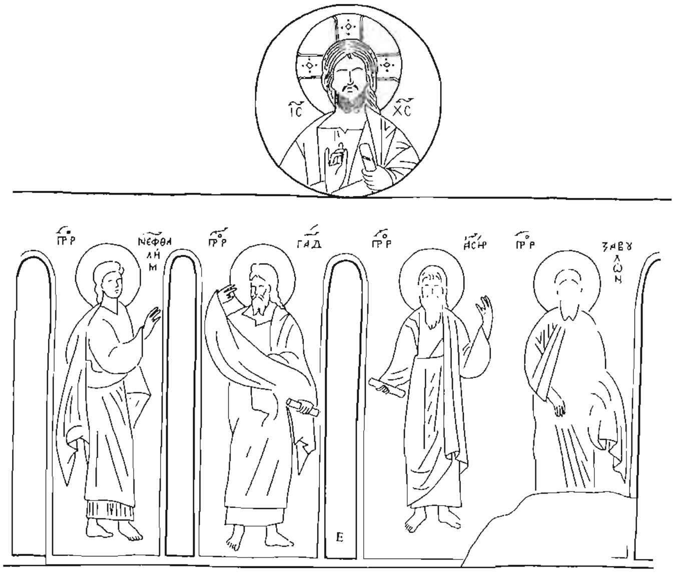

Fig. 9. Northeastern calotte and drum: Christ with forefathers Asher, Zebulun, Naphtali, and Gad (after *B. Živković* [1991], p. 15)

the eastern window, extend their right arms, while the right hands assume the blessing gesture.

The epithet prophet is preserved over two of the figures, and some of the letters from their names are preserved with all four. However, that does not appear sufficient for an immediate and positive identification. Furthermore, a formal and iconographic analysis without textual confirmation would yield only speculative results as to their identities. One cannot be certain that they represent some of the minor prophets. This uncertainty is evident when one takes into consideration that, in this church, forefathers and other figures considered prophets are intermingled with authors of the prophets' books in the Bible. Nevertheless, the two letters remaining with the figure south of the eastern window together with his iconographic type, which is very close to that of the prophet Micah in Fethiye Camii (St. Mary Pammakaristos) might provide enough supporting evidence to identifying him almost certainly as the prophet Micah. Furthermore, none of Christ's ancestors' names start with those two letters supporting further this suggestion.[40]

In the calotte of the northeastern dome, Christ is depicted as himself (ιc χc) (Fig. 9). The four figures below him wear classical type garments, and are rendered

[40] For a representation of the prophet, see: *H. Belting, C. Mango, D. Mouriki*, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos... (1978) figs. 35 and especially 38. Furthermore, an iconographically similar image of Micah is preserved in the drum of the main dome in Ravanica; see: *M. Belović*, Ravanica... (MCMXCIX) fig. XXXIV with the accompanying name inscription мн χєї. At the same time it must be acknowledged that the iconographic tradition of the less frequently depicted minor prophets was not as consistent as that of the more often depicted minor and major prophets during the

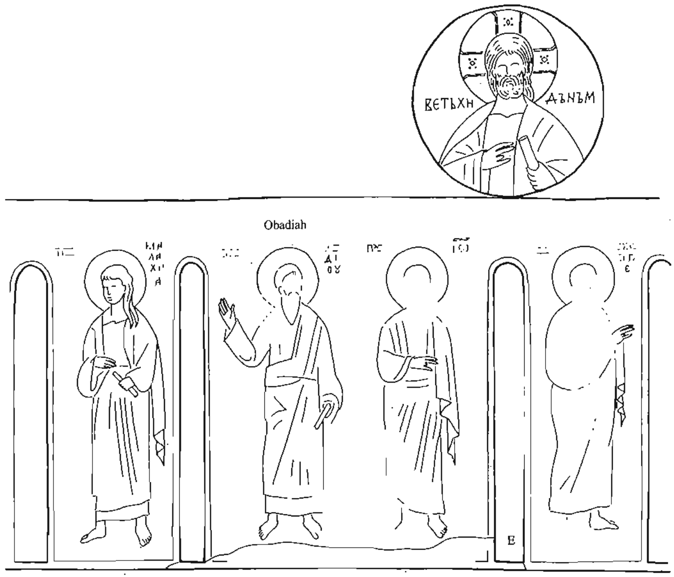

Fig. 10. Southeastern calotte and drum: Christ as the Ancient of Days with prophets Malachi and Obadiah, Job the Just and an unidentified figure (after *B. Živković* [1991], p. 15)

as the most animated among the whole group of sixteen figures distributed among the four subsidiary drums. Two of them carry rolled scrolls. All four are rather well preserved with their epithets and names intact, therefore their identities are not problematic. In spite of being labeled as prophets, they are selected members from the genealogy of Christ. Starting from the eastern window and moving clockwise, one finds the figure of Asher followed by Zebulun, Naphtali, and Gad. These sons of Jacob are represented as the members of the genealogy of Christ in the lower zone of the south dome in the essonarthex of Kariye Djami.[41] Thus, the idea of representing the ancestors goes well with the icon of Christ as "himself."

Christ as the Ancient of Days is represented in the calotte of the southeastern dome and inscribed in Church Slavonic (ветъхи дънъм) (Fig. 10). Out of the four figures in the drum, two have sustained considerable damage; two among them carry rolled scrolls. One of the figures has the epithet prophet preserved and two others complete names. The first figure south of the eastern window must remain anony-

---

Palaeologan period. As an example of such a deviation, the image of Micah from the Virgin Hotegetria at Peć can be cited. He is depicted as balding; see: *Lj. D. Popović* "Figure proroka u kupoli..." L'archevêque Danillo II (1991, published in 1992) fig. 3. Micah is the prophet of Nativity, Micah 4:6 and Micah 5:1 fol...; see: *A-M. Gravgaard*, Inscriptions... (1977) p. 76. Furthermore, he is the prophet of the Messianic Age, Micah 4:4; see: *Gertrud Schiller*, Iconography of Christian Art (New York Graphic Society Ltd, Greenwich, Connecticut, 1972) v. 2, p. 135. Without an actual text with this prophet, the original intention of the iconographer in including him in this group is impossible to guess, although either of the ideas cited above might go well with the image of Christ in his "other form."

41 *Paul A. Underwood*, The Kariye Djami, Bolligen Series LXX, (New York, 1966) v. 1, pp. 49–56, v. 2, pl. 7, figs. 59–62.

mous at this stage of research, but the identities of the other three can be ascertained. The next figure represents the prophet Malachi as a young person, but this is iconographically outside the canon and highly unusual since Malachi is always depicted in monumental painting as bearded, to the best of this author's knowledge.[42]

Malachi is an infrequently chosen prophet for inclusion within the medium-sized group of prophets in a drum below the Pantokrator in the main dome of a church. Furthermore, according to this author's collected evidence, only three of his quotations are selected to be inscribed on the scroll that he carries (Mal. 1:5–6; Mal. 2:6; and Mal. 3:1–2). The text of Malachi 3:1 is connected with the Presentation of Christ in the Temple, but its liturgical reading occurs on the Feast Day of the Decollation of St. John the Baptist, celebrated on August 29.[43] In his exegesis of the text of the prophets, Justin the Philosopher interprets Malachi 1:10–11 as a foretelling of Christ's sacrifice.[44] Nicholas d'Andida explains Mal. 1:11 as a prefiguration of the Eucharist.[45] In the Painter's Manual by Dionysius of Fourna one finds that the text of Mal. 3:19 is taken as a reference to the Last Judgement.[46] The text of Mal. 4:2 is connected with the Nativity and the Resurrection, and to this quotation belong the famous words: "the Sun of Justice." Thus, although seldom used, the lines of some of his prophecies are extremely meaningful, but most likely the text of Mal. 3:19 (Mal. 4:1), "For behold the day shall come kindled with a furnace:..." a clear reference to the Last Judgement might have motivated his inclusion underneath the image of the Ancient of Days.

Based on the remaining letters from the name, the third figure is most likely Obadiah (Abdiou). It seems logical that Obadiah is included within this context. He too is not a frequent choice among the prophets to be represented in a dome's drum, and only a few of his texts are quoted on the scrolls (Oba. 1:1; Oba 1:8; Oba 1:17 and 15).[47] His book is short but mystical, and in Chapter 1:21, he speaks about the day of the Lord: "And the Savior shall come up on Mount Zion to judge the Mount of Essau; and the kingdom shall be the Lord's." The idea expressed by these words also goes well with the representation of the Ancient of Days. These last two are definitely the minor prophets.

Since it was not customary to duplicate representations of prophets in domes, the presence of Malachi and Obadiah in the southeastern drum and possibly Micah in the northwestern drum narrows possibilities down to five, the number of Old Testament characters who could have been chosen for the two yet unidentified prophets in the drum of the main dome. With an assurance that they belong to the group of minor

---

42 For a depiction of Malachi as an old prophet, see: *Lj. D. Popović*, "The Prophets in the Drum and Soffits..." (Beograd, 2002) fig. 5, or *H. Belting, C. Mango, D. Mouriki*, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos... (1978) fig. 46. In the Painter's Manual, he is described as old with grey hair and rounded beard, see: *Dionysius of Fourna*, The Painter's Manual (1974) p. 26.

43 *G. Schiller*, Iconography... (1971) v. I, p. 93; *A-M Gravgaard*, Inscriptions... (1977) p. 74.

44 As quoted by *Lazar Mirković*, Pravoslavna liturgika (Beograd, 1965–1967) p. 38.

45 *R. Bornert*, Les commentaires byzantins... (Paris 1966) p. 205.

46 *Dionysius of Fourna*, The Painter's Manual (1974) p. 50, note 2.

47 *A-M Gravgaard*, Inscriptions... (1977) p. 19.

prophets and not to another category of Old Testament figures, a further comparative study aided with precise visual documentation and based on well established iconographic traits of prophets as old men might help unlock the identities of the two unknown figures painted here.[48] The fourth figure here is Job the Just, who is occasionally included among the prophet-authors. This practice is especially prevalent during the Turkish period. The inclusion of Job is based on liturgical reading. Many of the lines from his dramatic narration are read during the Lenten season.[49] His text questions suffering of the just, but also mentions its rewards, and on the basis of these two ideas, he too justly might belong underneath the Ancient of Days.

In conclusion, it is important to restate that which was already observed by G. Babić in her study about the high quality of frescos painted in the Virgin Ljeviška by master Astrapa and his assistants.[50] The selection of figures in the domes' drums was inspired by liturgical reading,[51] but as a whole, the theological program in these lofty places in this cathedral remains unique among the surviving pentatrurion type churches.[52] Therein lies its documentary value, which reflects possibly an older iconographic tradition now lost. Two factors seem to confirm this supposition: one formal and the other ideological. The concurrent usage of figures carrying opened and inscribed scrolls, with those holding closed and rolled scrolls, harks back to a much older convention, well documented by the prophet figures which once existed in the northern and southern tympana of Hagia Sophia in Constantinople (the last

48 The remaining choices would be among the minor prophets: Hosea, Joel, Amos, Nahum, and Haggai.

49 *Rahlfs*, Die alttestamentlichen Lektionen ... (1916) pp. 39, 62–65 and 68–69.

50 *G. Babić*, Bogorodica... (1975) pp. 81–93.

51 Liturgical readings certainly inspired selections of figures, the prophets included, to be depicted in the iconographic programs of Byzantine churches. Two weeks before Christmas, and on Sunday of the Holy Forefathers, these figures are celebrated. The reading mentions all those, from Adam to John the Baptist. See: *M. Belović*, Ravanica... (MCMXCIX) p. 98, note 3, but this list does not include all the names of figures which are identified in the domes' drums of the Virgin Ljeviška. The same can be said for the selection of the Old Testament figures in the monastery church of Christ in Chora; see: *P. A. Underwood*, The Kariye Djami (1966) v. 1, pp. 49–50.

52 In Staro Nagoričino (before 1318) the Evangelists are in the minor domes with church fathers and other figures; the Pantokrator with prophets is in the main dome and its drum. The group of eight prophets from the main drum is augmented with the figures of other prophets and Old Testament High Priests on the dome's supporting piers; see: *B. Todić*, Staro Nagoričino (1993) pp. 94–100. In Gračanica (ca. 1320–21), the Evangelists are again in the minor domes, surrounded by either church fathers or the ancestors of Christ; the prophets and the other Old Testament figures labeled as prophets are in the drum of the main dome and on the piers: see *Branislav Živković*, Gračanica. Crteži fresaka (R.z.z.z.s.k., Beograd, 1989) drawings I and II. In Ravanica, the now lost image of the Pantokrator was surrounded by twenty-two prophets; the southeastern dome contained the Virgin Orant, the northwestern dome the Archangel Michael. Two representations of Christ which correspond to those selected for the Virgin Ljeviška are placed in different locations. Thus, in Ravanica the Emmanuel is in the northeast dome (in the Virgin Ljeviška in the southwest), and Christ as the Ancient of Days is in the southwest dome (in the Virgin Ljeviška that image is in the southeast dome). The drums of the small domes in Ravanica and spaces below have representations of the ancestors of Christ; see: *M. Belović*, Ravanica... (MCMXCIX) pp. 77–98. In Resava, representations of the Heavenly powers survived in the subsidiary domes, and in the drum of the main dome twenty-four prophet figures remain; see *Branislav Živković*, Manasija. Crteži fresaka (R.z.z.z.s.k., Beograd, 1983) drawings I and II.

third of the ninth century).[53] The mixture of prophet-authors with a variety of the Old Testament characters, which are also labeled as prophets, might go back to the early stages of programmatic development in the domed, post-Iconoclastic churches of the Macedonian period, as indicated by their descriptions, for example, by the Emperor Leo VI (886–912).[54] An indication that the iconographic program of the domes of the Virgin Ljeviška might have followed a Byzantine prototype, at least in general if not in details, is found in the mixture of categories of figures as well as in the inscriptions and the name identifications written in Greek which are used simultaneously with the text in Church Slavonic during the appropriation processes. If this significant monument of Byzantine culture survives the present day trouble in Kosovo, there might be a possibility that the new advancement in photo technology and computer-generated enhancement of images will help identify not only still anonymous figures in the five drums of this church's domes, but the other unidentified representations of male and female saints depicted in other areas of this church.

Љубица Д. Пойовић

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ФИГУРА У ТАМБУРИМА КУПОЛА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ У ПРИЗРЕНУ

Ранији радови посвећени Богородици Љевишкој пружају многа решења у односу на овај значајан уметнички споменик. Ипак ни сва питања нису још постављена, ни сви одговори нађени. Уз документарну помоћ цртежа фресака ове катедрале урађеним од Бранислава Живковића, у овом чланку се пита које су личности сликане у тамбурима ове петокуполне цркве, и који од њих могу да буду идентификовани, што би допринело још бољем разумевању иконографског програма овога дела цркве. Од укупно насликаних двадесет четири фигуре, девет има релативно добро сачуван епитет „пророк", а осам од њих и доста читљива имена, чиме су позитивно идентификоване те стојеће фигуре. Њима треба додати представу пророка Данила из главне каполе, који се увек лако распознаје по свом оделу. Два млада пророка у истој групи су Авакум и Захарија Млађи, али, пошто су иконографски веома слични, требало је и да се нађе коначно решење ко је ко од њих двојице.

---

53 *C. Mango*, The Mosaics... (1962) pp. 58–62, figs. 78–89.

54 *C. Mango*, The Art of Byzantine Empire... (1972) pp. 203–204 and notes 106–107. This is Sermon 34 in which the Emperor Leo VI describes the church build and decorated by Stylianus Zaoutzas after 886 and before c. 893.

Тражећи начин да се идентификују бар још неки од насликаних пророка, употребљено је, поред иконографског, још неколико истраживачких метода. То су: принцип представљања пророка у одређеним паровима; стављање најзначајнијих личности са обе стране источног прозора у тамбуру; систем укључивања и искључивања пророка при њиховом избору у групе мање од шеснаест фигура; упоређења са цитатима исписаним на ротулусима које носе пророци у другим црквама са оним сачуваним у Богородици Љевишкој, и најзад идентификација оштећених текстова из главне куполе ове цркве. Коначни резултат ових истраживања је следећи: шест од осам пророка и четири од шест исписаних текстова су идентификовани у тамбуру главне куполе (Сл. 3 и 4). После идентификације фигура у осталим тамбурима, закључено је да две још безимене фигуре из главне куполе припадају групи малих пророка, тј. да су два од следећих пет: Осија, Јоил, Амос, Наум и Агеј. Могуће је да би даља специфично иконографска истраживања успела да установе и њихове идентитете. У југозападном тамбуру пророк Илија је препознат и по свом типичном оделу, а и по непосредној близини пророка Јелисеја са којим чини формалан пар (Сл. 7). Овој листи треба додати пророка Абдију у југоисточном (Сл. 10), и Михеја у северозападном тамбуру (Сл. 8). Од укупно двадесет четири стојеће фигуре насликане у тамбурима Богородице Љевишке остало је само још шест неидентификованих пророка. Препознавање ових библијских личности доприноси много и бољем разумевању Христових ликова који су представљени у пет калота ове катедрале.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 94(497.11) : 94(495.02)"13"

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ВЕРИЈА У ПОЛИТИЦИ СТЕФАНА ДУШАНА

Верија је, као један од најзначајнијих градова у Македонији, ушла у видно поље српске политике са мешањем Стефана Душана у византијски грађански рат четрдесетих година XIV века. У тој политици, у којој је Македонија била коришћена као ослонац за стремљење ка Царству, Солун је привремено био остављен по страни, с тим што су прво Сер, а затим и Верија, били освојени ради његове изолације. Верија је при томе била претворена у изузетно снажно српско упориште и Кантакузин је, задобивши контролу над Солуном, покушао да поврати власт над Веријом. Показало се да се тим чином, истина без трајног успеха, могу угрозити основни постулати Душанове политике у Македонији — његово учешће у деоби византијске царске власти.

Почетком XIV века Верија је била један од најзначајнијих градова византијске Македоније, што се може сматрати обновом старог сјаја из доба пре прве пропасти Византије, када је била центар важне теме.[1] За владе Андроника II постала је седиште митрополије, а током XIV столећа, колико се да видети из скромних документарних података, била је и седиште (први пут изворно посведочено 1324) кефалије,[2] у доба Палеолога уобичајеног намесника једног града и околне области. Тадашњи значај Верије видљив је из начина на које се спомиње у изворима. Осим уобичајених у то време назнака за градове — τόπος и κάστρον — употребљава се понекад и израз πόλις, па чак једном и θεόσωστος πόλις, што је „...епитет који је ретко придаван и то искључиво значајним градовима".[3] Величину Верије показује дужина њених зидина у XV веку — 2150 „мушких корака" (3980 m), у време када је иста мера за Цариград износила 18000, за Солун 6000, а за Једрене само 1600.[4] Због свега тога не изненађује податак да је Верија

---

[1] *St. Kyriakidis,* Βυζαντιναί Μελέται, Thessaloniki 1937, II–V, 336, 405, 419, 455 и 474 (после 1204. теме више сигурно нема). Дело најбогатије подацима о византијској Верији: *G.H. Chionidis,* Ιστορία της Βέροιας, της πόλεως και της περιοχής, II, Βυζαντινοί Χρόνοι, Thessaloniki 1970, за период о коме се овде расправља: 37–55.

[2] Митрополија: *Chionidis,* op. cit., 39; кефалије Верије: *Lj. Maksimović,* The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, 56 sq., 58 sq., 70, 81 sq., 130.

[3] *Maksimović,* op. cit., 56.

[4] Cf. *Chionidis,* op. cit., 146 sq.

била међу оним (ретко изричито наведеним) византијским градовима којима су колективно (κοινῶς) додељиване царске хрисовуље са привилегијама.[5] У истом смислу сведоче и два политичка догађаја везана за начин управљања градом.

Први догађај: када у вртлогу грађанског рата и византијско-српских односа 1343. године Верија буде стављена пред избор хоће ли се потчинити Стефану Душану или Јовану Кантакузину, краљева писма читана су у граду ἐπ' ἐκκλησίας, а изасланство упућено након тога Кантакузину било је састављено од по једног представника аристократије, народа и црквеног клира.[6] Реч је несумњиво о ἐκκλησία τοῦ δήμου — скупштини грађана, која се управо у првој половини XIV века исказује као једно од карактеристичних обележја живота у важнијим градовима, посебно у тренуцима доношења изузетно тешких или далекосежних одлука.[7] Други догађај: када Верија послеречених преговора буде признала власт Јована VI Кантакузина, он ће најпре сам тамо столовати, а затим за администратора града и околних места, дакле читавог подручја Верије, поставити свог млађег сина, даровитог и врло способног Манојла, потоњег гувернера Пелопонеза.[8]

Улога Верије у историји византијске Македоније у великој мери је била одређена изузетним стратегијским положајем града. Смештена крај реке Алиакмон на стрмим обронцима побрђа које са запада затвара солунску низију, Верија је од Солуна удаљена шездесетак километара. Заједно са Едесом (Воденом) која, двадесет километара северније, има готово идентичан положај, Верија брани прилазе Солуну на широком потезу између Алиакмона и Вардара. Осим тога, Верија са супротне стране, према југу и западу, контролише полазне тачке неких од најважнијих комуникационих праваца ка Тесалији и Епиру. Тако је подручје о коме је реч било од прворазредног значаја за заштиту Солуна из свих праваца, осим са истока. За Византинце био је то истурени бастион за одбрану највећег града Македоније, а за евентуалног инвазора — као напр. својевремено за Нормане — плацдарм за угрожавање тог града.[9] Стога је природно што је са српским освајањима у Македонији, упоредо са приближавањем Солуну, постепено схватана и важност Верије.[10]

---

[5] (Ed.) *G. Theocharidis,* Μία δίκη και μία διαθήκη βυζαντινή, Solun 1962, № 1, 73–74 (1324). Cf. *Maksimović,*Administration 257 (=*Љ. Максимовић,* Град у Византији, Београд 2004, 23).

[6] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV (Cant.), ed. *L. Schopenus,* Bonnae 1832, II, 352. 22–23, 353. 7–10.

[7] О овој институцији доста је писано, а за систематски преглед в. *C.N. Tsirpanlis,* Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081 to 1351, Byz. 43 (1973/74) 432–481, посебно за ову епоху: 466–475. За случај Верије уп. Византијски извори за историју народа Југославије (ВИИНЈ), Београд 1986, VI, 437 н. 251 (*Б. Ферјанчић*). Додајмо да је и у суседном граду Едеса (Воден) нешто раније регистрована иста појава: Cant., I, 274. 17–24. — *G. Ch. Soulis,* The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors, Athens ^{2}1995, 64 греши кад тврди да је оваква скупштина у ствари владала Веријом у доба Кантакузиновог заузимања града (в. даље).

[8] Nicephori Gregorae Byzantina Historia (Greg.), ed. *L. Schopenus,* Bonnae 1830, II, 673. 1–2 (ἐπίτροπος); Cant, II, 391. 16/18 (ἄρχων). Cf. *Chionidis,* op. cit., 45, 89 sq. За личност Манојла вид. *D.M Nicol,* The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), Washington 1968, 122–129.

[9] Cf. *Chionidis,* op. cit., 26.

[10] Верија је посредно била повезана са Србијом, вероватно без било какве спознаје српске стране о томе, још крајем шездесетих година XIII века, када је послужила као база за византијско

До ове спознаје дошло се релативно касно и, што је занимљиво, не у непосредној вези са првим српским приближавањем Солуну с почетка Душанове владе. Изворна сведочанства, готово без изузетка са византијске стране, јасна су у том смислу и не остављају места недоумицама. Пре него што се позабавимо тим вестима треба истаћи да једно једино сведочанство са српске стране подупире изречену констатацију. Ученик архиепископа Данила, говорећи у житију свог учитеља о каталанским пустошењима Македоније, спомиње пораз Каталанаца (под Веријом?), подвлачећи претходно да је њихов циљ био заузимање Солуна и Верије.[11] Византијска победа из 1309. године имала је, разуме се, одјека и на другим странама,[12] али је евидентно да српско схватање значаја положаја Верије уз Солун није везано толико за саму инвазију и пораз Каталанаца, колико за време у коме је настао спис Даниловог ученика. Дело је настало, разуме се, после 1337, године Данилове смрти, али се обично узима да је то било и после 1340. године.[13] Време првог српског приближавања (до 1334) Солуну било је већ прошло, а да на Верију није била обраћена нека пажња. Душан је тада ишао право ка Солуну, његов савезник и византијски пребег Сиргијан га је у томе подстицао, делујући као претходница, пошто је у међувремену био заузео Касторију.[14] Верија се у читавој овој причи не појављује као циљ и спомиње се једино у вези са тамошњим Сиргијановим рођацима који су га, као и рођаци из Солуна, опомињали на опасност која му се са византијске стране надвијала над главом.[15]

Друга, озбиљнија фаза српског притиска у Македонији започела је са перипетијама дуготрајног грађанског рата (1341–1347) између Јована Кантакузина и регентства које је владало у име Јована V Палеолога. Као што је добро познато, Кантакузин је, будући да је био поражен у Тракији, кренуо ка Солуну да би се у том граду, другом по значају у Царству, ослонио на подршку својих присталица.[16] Изразито непријатељски став такозваних зилота у граду омео је његове планове и он није имао другог излаза, него да се из околине Солуна склони код краља Стефана Душана. Према споразуму, склопљеном у Приштини јула 1342, чије су конкретне одредбе непознате, требало је да њих двојица заједно наступе у Македонији против Кантакузинових непријатеља.[17] То је био

изасланство које је требало да утаначи брак српског краљевића Милутина и византијске принцезе Ане. О овом неуспелом потхвату в. Georges Pachymérès relations historiques, ed. *A. Failler,* Paris 1984, II, 453.3–457.16; ВИИНЈ VI, 22–30 (*Љ. Максимовић*). У познијим везама краља Милутина са Солуном изгледа да Верија није играла никакву улогу.

[11] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. *Ђ. Даничић,* Загреб 1866, 354. Превод на савремени српски језик: Данилови настављачи, прир. *Г. МакДенијел,* (Стара српска књижевност, 7), Београд 1989, 99. Уп. *М. Живојиновић,* Житије архиепископа Данила II као извор за ратовање Каталанске компаније, ЗРВИ 19 (1980) 251–273 (са прегледом извора и литературе).

[12] Уп. *Живојиновић,* нав. дело, 266 сл.

[13] Данилови настављачи, нав. дело, 20 сл.

[14] Greg., I, 497. 18–501. 11; Cant., I, 450. 13–451. 5, 454. 3–455. 18.

[15] Greg., I, 498. 9–11.

[16] Cf. *G. Ostrogorsky,* Geschichte des byzantinischen Staates, München ^{3}1963, 424 sq.

[17] Уп. *К. Јиречек,* Историја Срба, Београд ^{3}1978, I, 219 сл.; Историја српског народа, Београд 1981, I, 517 сл. (*Б. Ферјанчић*).

веома значајан тренутак, јер је Душан у таквом савезништву постао учесник у византијском грађанском рату. Недостајао је мали искорак, разуме се такође у Македонији, који би учинио да Душан види себе као учесника у општијим питањима судбине Царства.

Двојица савезника су се разишли већ 1343. и Душан је, изгледа, одмах начинио речени искорак. У његовој краљевској титули појављују се изрази „господин земаља грчких" и „чесник Грком", што ће рећи судеоник у владању над ромејским територијама.[18] Та година је била одлучујућа, што није пука коинциденција, за потпуно „откривање" стратегијског значаја Верије у очима Срба. Наиме, Кантакузин се априла месеца, после развргавања савезништва, повукао управо у Верију.[19] Одатле је могао да контролише не само знатан део југозападне Македоније и прилаз Солуну са запада, него и путеве ка Тесалији, у којој је управо био признат за цара.[20] Али, развој догађаја, који је Кантакузина одвео у Верију, показује да је српска страна већ била спремна да искористи згодну прилику и заузме град.

На овом месту разилазе се одговарајућа историјска казивања Нићифора Григоре и Јована Кантакузина. Према Григори, у Душанов војни логор стигло је изасланство становника Верије са одговорима на претходне краљеве захтеве, које је требало да тачно утврди шта српски владар намерава. Како је краљ изасланицима предочио да тражи увођење српске посаде у градски акропољ, претећи у противном разарањем и пљачком, они су се на лицу места поколебали у намери да се потчине Србима, заварали Душана некаквим обећањима и склопили тајни уговор са — Кантакузином.[21] Овај се понео на сличан начин, напустивши Душанов табор под лажним изговором, и убрзаним маршом стигао са својим одредима за мање од три дана у Верију.[22] Одатле ће почетком лета неуспешно покушати да успостави контролу и над Солуном.[23] Према Кантакузину, српски краљ је упутио у Верију извесног Арбена, становника Хлерина, који је требало да обећа краљеву милост, уколико се Вериоти потчине.[24] Арбен је, међутим, пре поласка понудио своје услуге Кантакузину, посаветовавши га да се договори са Душаном да он,

---

18 Уп. *Г. Суботић,* Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, ЗРВИ 20 (1981) 118, 118 н. 31; *С. Ћирковић,* Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21 (1982) 115; *Lj. Maksimović,* L'Empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, Travaux et mémoires (Mélanges Gilbert Dagron) 14 (2002) 422.

19 (Ed.) *P. Schreiner,* Die byzantinischen Kleinchroniken, Wien 1975, I, (№ 40) 83. За извесне забуне у вези са Кантакузиновом дестинацијом (Сер ум. Верије), које су се јављале у науци, уп. ВИИНЈ VI, 241 н. 53 (*Б. Ферјанчић*). Одлазак у Верију можда је био условљен, бар једним делом, и чињеницом да је породица Синадин, којој је припадао један од највећих Кантакузинових присталица протостратор Теодор, имала поседе у том крају, тако да ни у Верији, као и у неким другим градовима, није изостала аристократска подршка. Cf. *Maksimović,* Administration 20. За породицу Синадина: *Ch. Hannick — G. Schmalzbauer,* Die Synadenoi, JÖB 25 (1976) 125–161.

20 *Ostrogorsky,* op. cit., 426; *Б. Ферјанчић,* Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 202 сл., 215 сл.

21 Greg., II, 654. 9–21.

22 Ibid., 655. 4–10.

23 Ibid., 659. 24–661.5; Cant., II, 357. 23–358.3, 359. 17–362.15.

24 Cant., II, 350. 21–351. 2.

Арбен, наступи пред Вериотима у име обојице владара, чиме би грађанима била остављена могућност да изаберу коме ће се потчинити.[25]

Независно од истинитости једне или друге верзије, а Григорина делује уверљивије од Кантакузинове,[26] изгледа да су Душанови услови били неповољни или тешки и Верија се, као што је речено, потчинила Кантакузину. Значај овог чина и стратегијског положаја Верије огледа се лепо у чињеници да је Алексије Апокавк, најзначајнија личност цариградског регентства, после извесног времена ушао у тајне преговоре са Вериотима, покушавајући да ослаби Кантакузинов општи положај.[27] У истом смислу сведочи овде већ споменута Кантакузинова одлука да његов син Манојло преузме контролу над Веријом. Кантакузиново заузимање Верије представља тренутак у коме се по први пут јасно испољава да су Срби постали свесни значаја града и пропуштене прилике да стекну у њему снажно упориште: „...а владара Трибала догађај разгневи и великим кајањем му испуни душу, што је имајући у рукама несмотреношћу испустио будући извор великих добитака и по богатству власти, као и блага и по изобиљу сигурности у будућности".[28] Кантакузин ће још бити у Верији када Душан у лето 1343. буде започео непријатељства, раскидајући дотадашње савезништво.[29]

С друге стране, међутим, у оквиру сопственог учешћа у ромејском грађанском рату, Душан је имао другачије приоритете у свом ангажовању у Македонији. У том тренутку већу пажњу поклањао је источном делу земље, о чему сведочи и сукоб са Турцима код Стефанијане 1344. године.[30] Главни материјални резултат овакве оријентације било је освајање Сера септембра 1345, српског циља још од споразума са Кантакузином, под чијим су зидовима Срби већ били претрпели неуспех.[31] Сер је, као вероватно најважнији град Македоније после Солуна и прворазредна стратегијска тачка на путу за Цариград, за Душана представљао доказ оправданости његовог учешћа у грађанском рату који је требало да одлучи судбину царске круне. У зиму (вероватно на Божић) 1345. он се прогласио, а на Ускрс 1346. крунисао за цара „Србије и Романије".[32] Традиције српске политичке теорије биле су (привремено?) напуштене и, у суштини, замењене византијским схватањима.[33] У овој ситуацији нарочити значај имала је чињеница да је Света Гора признала промену поретка ствари.[34]

---

[25] Ibid., II, 351. 6–16.

[26] Уп. ВИИНЈ VI, 246 н. 70 (*С. Ћирковић*).

[27] Cant., II, 375. 10–376. 7.

[28] Greg., II, 656. 4–9. Превод према ВИИНЈ VI, 247.

[29] Cant., II, 372. 25–375. 21. Cf. *Soulis,* Serbs 65.

[30] *Јиречек,* Историја Срба I, 221; Историја српског народа I, 521 сл. (*Б. Ферјанчић*).

[31] Уп. *Б. Ферјанчић,* Византијски и српски Сер у XIV столећу, Београд 1994, 57–63.

[32] Cf. *Maksimović,* L'Empire de Stefan Dušan 423 (са прегледом најважније библиографије).

[33] Ibid., 424–428 (са прегледом најважније библиографије); *Б.И. Бојовић,* Краљевство и светост. Политичка философија средњовековне Србије, Београд 1999, 203 сл., 217 сл., 225 сл.

[34] Cf. *G. Ch. Soulis,* Tsar Stephen Dušan ant Mount Athos, Harvard Slavic Studies 2 (1954) 125–139; *Д. Кораћ,* Света Гора под српском влашћу (1345–1371), ЗРВИ 31 (1992) 45 сл.

Ипак, иако се чинило да је у читавом овом развоју догађаја Верија била заборављена, показало се убрзо да то није био случај. Будући да Душан није располагао довољном снагом за заузимање Солуна, што ће нешто касније потврдити његово кокетирање са зилотима, једино решење за њега, макар и привремено, било је да стегне клешта око најважнијег града Македоније и — чека бољу прилику. Уосталом, у том тренутку Солун се није налазио ни у епицентру грађанског рата између Кантакузина и цариградског регентства, јер је зилотски терор средином 1345. већ био пресекао сваку наду у могућност да град може променити страну у рату.[35] Тако се на разне начине показивало неопходним да Душан осим Сера заузме и Верију. И овом приликом, у описивању начина на који је град заузет, наилазимо на разлике у вестима Григоре и Кантакузина. Према Григори, Вериоти су постали свесни да се не могу одупирати српском владару који господари Македонијом, поготову кад је побегао и царев син Манојло који је управљао градом.[36] Према Кантакузину, Душан је, господарећи већ Македонијом, митом и обећањима наговорио аристократску елиту Верије да отера Манојла и преда град.[37] Очевидно је да различита виђења ситуације проистичу из шире политичке оријентације двојице аутора, која у тумачењима многих збивања, као што је добро познато, доноси евидентне разлике, али је сасвим могућно да су оба наведена разлога пада Верије представљала део тамошње реалности.[38] Ваља се само подсетити колебљивог понашања грађана приликом Кантакузиновог преузимања Верије.

Далеко већи проблем представља датовање преласка Верије у руке Срба. Досадашњи покушаји одређивања датума кретали су се између 1345. и 1347. године, с тим што данас преовлађује гледиште да је у питању 1345. година, односно време када су Срби заузимали и многе друге градове у Македонији.[39] Разлог за недоумице и несигурност лежи у начину излагања наша два основна извора — Григоре и Кантакузина, али овога пута се не ради о њиховом несагласју. Оба аутора спомињу освајање Верије у контексту који хронолошки припада 1347. години и тиме дају подлогу реченој несигурности. Због потребе да она буде што је могућно више превазиђена, овде ће излагања обојице аутора бити подробније реконструисана, иако је суштина тих излагања већ изнета укратко приликом описивања начина на који су Срби задобили Верију.

Григора се, после описивања Душановог напредовања према Христопољу и заузимања Сера (септембар 1345), задржава на уздизању српског владара за цара (крај 1345 — април 1346), затим спомиње Кантакузиново преузимање власти у Цариграду (фебруар 1347) и — српско заузимање Верије.[40] Оно је споме-

---

[35] Cf. *Ostrogorsky*, op. cit., 428.

[36] Greg., II, 795. 4–11.

[37] Cant., III, 31. 10–15. Кантакузин ће исту тврдњу поновити и приликом описивања својих преговора са Душаном крајем 1350, на састанку на коме су, између осталог, двојица владара разматрала историјат својих односа: Cant., III, 147. 3–8.

[38] Уп. ВИИНЈ VI, 486 н. 411а (*Б. Ферјанчић*).

[39] Исто, где је наведена и старија литература.

[40] Greg., II, 746. 1–747. 14, 795. 1–11.

нуто у оквиру констатације да Кантакузин као цар држи Тракију, али не и Македонију: „А у Македонији са другим [градовима] потчињеним владару (ἡγεμόνι) Трибала, и сама Верија поста му убрзо подложна, не могавши да без помоћи дуго одолева варварској и упорној сили, пошто је одатле у међувремену побегао намесник (ἐπιτροπεύοντος) царев син Манојло. А Солуну се није допадало да се било коме потчини, ни Кантакузину ни владару (ἡγεμόνι) Трибала".[41]

Кантакузин, са своје стране, говорећи о посланству које је упутио Душану пред (неуспели) поход његовог старијег сина Матије против Србије, што су догађаји које наука смешта у пролеће 1347. или, чак, 1348. године,[42] каже да је тражио од Душана „...да му врати градове које је после склапања уговора и заклетви са њим узео од државе Ромеја, јер тако је записано у заклетвама.[43] Наиме, [Краљ] је освојио не само Сер и остале градове и тврђаве Македоније осим Солуна, већ је и новцима и великим обећањима подмитивши најмоћније (δυνατωτάτους) међу становницима Верије, придобио их да протерају царевог сина Манојла и њему предају град (πόλιν)".[44]

Очевидно је да оба писца у рекапитулацији ситуације после Кантакузиновог уздизања на цариградски престо имају потребу за ламентом над изгубљеном Македонијом и тиме обухватају претходна догађања. Рекло би се, међутим, да издвајање Верије у њиховим излагањима не указује само на важност тог града, него и на његов нешто каснији долазак под српску власт. Григора каже да се то десило убрзо по паду других градова у Македонији, а Кантакузин прилично јасно наводи да је Верија пала после Сера (септембар 1345). Тако из оба заједно постављена исказа пролеће 1347. изгледа као прилично удаљен, иако сигуран terminus ante quem, а септембар 1345. као прилично сигуран terminus post quem. Поставља се питање чиме је у том временском раздобљу без великог ратовања у Македонији могао бити проузрокован долазак Верије под српску власт, било да је иницијатива лежала на страни Вериота (Григора) или на страни Стефана Душана (Кантакузин). Сигуран одговор није могућно пружити, али хипотетичан одговор се обликује релативно јасно — Душаново царско уздизање. Тај турбулентан преокрет огласио је престанак сваког византијског отпора у Македонији, изузев сасвим специфичног случаја Солуна. Могло би се, дакле, са разлогом претпоставити да су Византинци изгубили Верију у првој половини 1346. године.

У којој мери је Македонија представљала кључ читавог односа Србије и Византије и после завршетка грађанског рата и Кантакузиновог преузимања власти у Цариграду, најбоље се види по византијској реакцији на промену прилика, проистеклу из Душановог уздизања на царство. Анатема од стране екуменске патријаршије појавила се тек 1350, пет година после овог чина,

---

[41] Greg., II, 795. 4–11. Превод према ВИИНЈ VI, 273.

[42] За питање датирања посланства и, потом, похода уп. ВИИНЈ VI, 484 н. 409 (*Б. Ферјанчић*). Аутор овог коментара опредељује се за 1347. годину.

[43] Очевидно је да ово представља подсећање на уговор о савезу, склопљен у Србији у лето 1342. године. Уп. ВИИНЈ VI, 485 н. 410а (*Б. Ферјанчић*).

[44] Cant., III, 31. 6–15. Превод према ВИИНЈ VI, 485–486.

изазивајући црквену схизму у трајању од четврт века.[45] Међутим, убрзо после анатеме, јула 1351, цар Јован V је у једној хрисовуљи фактички признао Душанову царску титулу, иако са ограничењем на Србију (βασιλεὺς τῆς Σερβίας).[46] Очевидно је, како се у науци одавно сматра, да је анатема била бачена из црквених разлога и да није имала непосредну везу са рађањем „српског" царства. Али, истраживање овог питања тек недавно је уродило закључком да су црквени разлози били, у ствари, ограничени и везани за један део Македоније, односно за пет митрополија — Сера, Мелника, Зихне, Драме и Филипа, које је Душан, атипичним потезом за њега, био подвргао власти српског патријарха.[47]

Анатема Патријаршије, међутим, свакако није била без одређене везе са јединим стварним покушајем византијске стране да се потисне српска власт бар из одређених делова Македоније. Тешко је рећи да ли је тај покушај унапред рачунао, у случају успеха, и са далекосежнијим последицама по нови поредак ствари на Балкану. У сваком случају, Кантакузинов противнапад у јесен (октобар–новембар) 1350, који је поведен у време Душановог одсуства из Македоније,[48] изведен је на простору чија је стратегијска важност била тако поново наглашена. Наиме, византијски цар је привремено заузео неке градове југозападне Македоније, међу којима су најзначајнији били Верија и Едеса (Воден).[49] Највећа пажња била је посвећена Верији, чиме је био подвучен значај тог града не толико за речени део Македоније, него пре свега за осигурање тек поврађеног Солуна са запада и пресецање везе између српских поседа у Тесалији и Македонији.

Пре него што је започео противофанзиву Кантакузин је ушао у Солун, где је била пала власт зилота.[50] Њихов вођа Андрија Палеолог, који је раније одржавао контакте са Душаном, пребегао је Србима.[51] Тиме је била само наглашена важност поседовања Верије. Поготову што су Срби за пет година своје власти над градом нагомилали у њему војску, укључујући и немачке плаћенике из Душанове личне страже и саградили два акропоља, од којих је један остао недовршен.[52] За дугорочне Душанове намере још је речитија била чињеница да су у град били доведени многи припадници српске властеле а протерани византиј-

---

45 За различите приступе у датирању анатеме уп. ВИИНЈ VI, 500 н. 450 (*Б. Ферјанчић*); *С. Мешановић,* Још једном о Калистовој анатеми, ЗРВИ 29/30 (1991) 221–232.

46 Actes de Chilandar, I. Actes grecs, edd. *L. Petit — B. Korablev,* Виз. Врем. 17 (1911), Приложение № 138, стр. 292. 7–8 (repr. A.M. Hakkert, Amsterdam 1975). Уп. *Б. Ферјанчић,* Византија према српском царству, Глас САНУ 384 (1998) 155–171.

47 *М. Благојевић,* О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије, ЗРВИ 38 (1999/2000) 359–372.

48 О Душановом походу на Хум и долину Неретве уп. *Јиречек,* Историја I, 228; *В. Ћоровић,* Хисторија Босне, Београд 1940, 271; *С. Ћирковић,* Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 120; Историја српског народа I, 540 сл. (*С. Ћирковић, Р. Михаљчић*).

49 Cf. *Ostrogorsky,* op. cit., 432. За проблеме датирања уп. ВИИНЈ VI, 498 н. 446 (*Б. Ферјанчић*).

50 *Ostrogorsky,* op. cit., 430. Кантакузин је у Солуну боравио од септембра до децембра 1350. године. Cf. *Schreiner,* Kleinchroniken I (№ 52) 86; *Nicol,* The Family of Kantakouzenos 75.

51 *Ostrogorsky,* op. cit., 430; *Јиречек,* Историја I, 229.

ски великаши,[53] што свакако показује намеру да Верија не буде искључиво војни пункт, него и нека врста стожера српске власти у том делу Македоније. Као да је тиме била напуштена пракса задржавања некадашњих византијских носилаца власти на њиховим положајима, какав је рецимо био кефалија Аврамбакис у Серу, и наглашена другачија пракса — довођења Срба на одређена места, какав је био кефалија Рајко у Трилису и Вронту и какви су били, не знамо да ли многобројни, κεφαλατικεύοντες ζουπάνοι из неких Душанових повеља.[54]

У случају Верије, дакле, све указује да су Срби од града створили, и даље изграђивали, своје снажно војно и политичко упориште. Муњевити напад Ромеја из Солуна био је, дакле, једино решење за промену стања. Показујући сву важност догађаја, Кантакузин напад описује подробно, као ноћни препад, изведен са малим жртвама и уз помоћ турског бродовља које је ушло у Алиакмон.[55] Показало се да је предострожност била оправдана, јер је приликом предаје Срба откривено да је њихову посаду чинило 1500 војника, што је за прилике Душановог ратовања у Македонији заиста велики број.[56] Успеху у Верији уследио је исто тако успешан напад на снажно утврђену Едесу.[57] Потом су уследили напади на утврђења у области Верије и Едесе, који су сви су изведени са успехом, изузев у случају Сервије.[58]

Одјек целокупне ове противофанзиве био је тако велики, да су представници Скопља дошли Кантакузину и понудили кључеве свог града,[59] после шездесет осам година српске власти и, можда, не много мање година повести града као владарске резиденције. Врло је конкретан и речит податак да су и два истакнута српска великаша, (Радослав) Хлапен и Толислав, пришли Кантакузину, уз најављивање подршке извесног броја „осталих великаша“.[60] Иако се не може

---

[52] Ови подаци налазе се у Кантакузиновом опису његовог заузимања Верије (в. даље). За коментар о њима вид. ВИИНЈ VI, 503 нн. 453, 454 (*Б. Ферјанчић*).

[53] Термин који Кантакузин употребљава у оба случаја, и за српске и за грчке моћнике, је συγκλητικοί, што би у строго језичком смислу значило *сенатори*, али у позновизантијској терминологији то је само један од израза којима се означава аристократска елита. Уп. *Максимовић*, Град у Византији 68, 79, 121, 170. У тренутку Кантакузиновог напада на Верију 1350 (в. даље), по његовом сведочанству, у граду је било 30 српских великаша са породицама, задужених за одбрану. Тешко је, међутим, рећи са сигурношћу да ли су и у околини Верије по селима били насељавани Срби, како се чини да сугерише Кантакузин. Cf. *Chionidis,* Βέροια 47.

[54] О сложеном питању Душановог амбивалентног и флексибилног односа према грчким достојанственицима у новоосвојеним крајевима, за који је пример Верије врло речит, постоји обимна литература са понуђеним различитим решењима. О томе вид. исцрпан коментар: ВИИНЈ VI, 501–503 н. 452 (*Б. Ферјанчић*). За случај Михаила Аврамбаке уп. *Maksimović,* Administration 150 sq., 243; *Ферјанчић,* Византијски и српски Сер 70. За кефалију Рајка и „жупане на дужности кефалија“ вид. *Maksimović,* op. cit., 55, 136 n. 124.

[55] Cant., III, 118. 14–126. 24 (превод на српски: ВИИНЈ VI, 498–508). За спорне детаље вид. коментар: ВИИНЈ VI, нап. 457, 458, 460, 474 (*Б. Ферјанчић*).

[56] За коментар у вези са бројем српских војника: ВИИНЈ VI, нап. 464 (*Б. Ферјанчић*).

[57] Cant., III, 126. 25–130. 2 (превод на српски: ВИИНЈ VI, 509–511).

[58] Cant., III, 130. 2–133. 14 (превод на српски: ВИИНЈ VI, 512–516).

[59] Cant., III, 133. 15–135. 1 (превод на српски: ВИИНЈ VI, 517–519). Cf. *Soulis,* Serbs 96.

тврдити, како је овде већ речено, да су Византинци очекивали овако широке последице и пре покретања офанзиве, очевидно је да колико је Душанов војнички успех у Македонији био пресудан за установљење Царства, толико је и потирање тог успеха могло да угрози нову политичку реалност, насталу са Царством. Са разлогом је састављач једног оновременог требника под 26. мартом (1351) записао да је његово дело завршено „за жупана Вукашина...у дане благовернога цара нашега Стефана и сина му Уроша и царице Јелене...*када се отрже Бер*".[61]

Душанов повратак са јадранског простора био је муњевит колико и претходни Кантакузинов напад. Два цара састала су се под Солуном (Кантакузин је повео собом и Јована V Палеолога) да расправе своје односе, из чега је произашла фактичка подела Македоније. Према њиховом споразуму, онако како га описује Кантакузин, требало је да Ромејима, поред Акарнаније (Епира) и Тесалије, у Македонији припадну Сервија, Верија, Едеса, Гинекокастрон, Мигдонија и села у долини Стримона, а Срби је требало да задрже Зихну, Сер, Мелник, Струмицу и Касторију.[62] Међутим, опет према Кантакузину, Душан је развргао договор и крајем 1350. и почетком 1351. године повратио градове и области — посебно је описан случај Едесе — које је био изгубио у Кантакузиновој офанзиви, задржавајући такође и оне којих се одрекао у преговорима.[63]

Казивање Јована Кантакузина тешко је дословно прихватити. Видљива је, наиме, његова жеља, која избија из готово сваке реченице дугог описа преговора и догађаја који су уследили, да оправда себе и пребаци одговорност на Душана, како у свим ранијим тако и у најновијој фази њиховог сукоба, започетог још доста давне 1343. године.[64] Међутим, многе појединости показују да одређени реалитети стоје у позадини читаве приче. С тим у вези, овде треба да буду споменута два момента који се односе на Верију.

Пре свега, занимљиво је разграничење двеју супротстављених страна, без обзира на то да ли је наведена подела територија стварно била договорена или представља израз Кантакузинових приоритета. Јасно се види да је византијска страна тежила, свесна да се мора одрећи знатног дела Македоније, да задржи оне просторе, укључујући и Верију са околином, који непосредно обезбеђују Солун и држе отвореном комуникацију ка Епиру и Тесалији. Друго, исказ о Душановом поновном освајању градова у залеђу Солуна очевидно подразумева све градове споменуте у причи о разграничењу, али једини конкретан опис освајања, са печатом Душанове личне интервенције, посвећен је паду Едесе (Водена). Подразумева се, мада се о томе не говори изричито, да је претходно пала Верија, будући да је део становника Едесе био пресељен у тај град. С обзиром на важност Верије то прећуткивање би било необично, да сваку недоумицу

[60] Cant., III, 135. 1–22. За коментаре о овом догађају уп. ВИИНЈ VI, 520–521 нн.513, 514, 516 (*Б. Ферјанчић*). Слична понуда Вељка, заповедника Гинекокастрона, приликом Кантакузиновог напада на ову тврђаву крајем 1350. показала се диверзијом ради добијања времена до Душановог повратка са севера: Cant., III, 135. 23–137. 4.

[61] *Љ. Стојановић,* Стари српски записи и натписи, I, Београд ^{2}1982, 37, № 97.

не пресеца ретроспективан, али изричит податак Јањинске хронике о томе да је Радослав Хлапен освојио Верију и још неке градове.[65] Очевидно је да се то десило у оквиру читаве српске офанзиве, али на посебном правцу, са непосредним извршиоцем који није био у том тренутку у Кантакузиновом видном пољу које је заузимао сам Душан. Хлапенов подухват је свакако донео враћање Душановог поверења, јер српски великаш остаје као намесник у Верији.[66] Са тог положаја он ће, у годинама растакања Царства после смрти Стефана Душана, изградити сопствено господство над Веријом.[67]

* *
*

Македонија је била стожер српског стремљења Царству, али Солун, најважнији град те земље, није био непосредно укључен у одговарајући политички развој. Српски владар могао је да има одређене контакте са покретом зилота у Солуну и византијска правна традиција, оличена на пример у делу Матије Властара, могла је истовремено да струји из истог града, али се није поновила ситуација из Милутиновог времена када је краљ посећивао Солун и исказивао се као ктитор и градитељ. Душанов циљ био је Цариград, његов страх који је растао проузроковали су Турци, па је пред крај владавине покушао да уз млетачку помоћ реши оба ова проблема,[68] остављајући привремено изван својих приоритета највећи и најзначајнији град Македоније. Остали део земље држао је пажљиво, као материјалну основу свог стремљења Царству. У свему томе јасан је значај који је за Стефана Душана имало поседовање Верије.

---

[62] Cant., III, 155. 22–156. 8. За сумње да су ток и резултати преговора изгледали онако како их описује Кантакузин, уп. ВИИНЈ VI, 537 н. 564 (*Б. Ферјанчић*). Посебно је тенденциозан податак да се Душан одрекао и Епира и Тесалије.

[63] Cant., III, 156. 16–162. 13.

[64] Cf. Cant., III, 137. 4–162. 13 (превод на српски: ВИИНЈ VI, 523–543).

[65] „Учена" верзија Јањинске хронике: (ed.) *S.C. Estopañan,* El legado de la basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina, Barcelona 1943, II, 38, cap. VI (=*L. Vranoussis,* Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν, Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου 12 (1962) 77. 1–7, col. 1), а нарочито „народска" верзија: *Vranoussis,* op. cit. 77. 1–7, col. 2. О изворној вредности обеју верзија: *Lj. Maksimović,* Το Χρονικό των Ιωαννίνων ως ιστορική πηγή, Η Βυζαντινή Ήπειρος, Janjina 1992, 35–56 (=*Максимовић*, Град 223–237). За датум Хлапеновог заузимања Верије: *H. Matanov,* Radoslav Hlapen — souverain féodal en Macédoine méridionale durant le troisième quart du XIVe siècle, Études balkaniques 4 (1983) 72 sq. Погрешно је виђење, које је презентирао *Soulis,* Serbs 99, да су Срби прво заузели Едесу, а затим кренули на Верију.

[66] Уп. *Јиречек,* Историја I, 230; *Soulis,* Serbs 99.

Ljubomir Maksimović

BERROIA IN STEFAN DUŠAN'S POLITICS

Being one of the most important cities in Macedonia, Berroia automatically entered the horizon of Serbian politics once Stefan Dušan got involved into the Byzantine Civil War during the forties of the fourteenth century. The King's previous invasion of Macedonia, in the thirties, had been aimed directly towards Thessalonike and was a failure. Thus, in the second phase of his politics, in which Macedonia was used as a backing in the striving for the Empire, Thessalonike was temporarily left aside, although not before first Serres and then Berroia had been captured, so as to leave it completely isolated.

Initially, it was Serres rather than Berroia that Dušan was focused on, its conquest in September 1345 leading immediately to the proclamation of the Empire. Afterwards — in the first half of 1346 — Berroia was also conquered and turned into an important Serbian stronghold, Thessalonike being thus cut off, which enabled the Serbs to await a more favorable time to capture it. At the same time, the conquest of Berroia paved the way for the Serbian invasion of Epirus and Thessalia. Emperor John VI Cantacuzenus was certainly aware of the consequences of such a strategic constellation. Thus, when he finally managed to neutralize the Zelots in Thessalonike, his first move towards the change of the situation was to recuperate Berroia and surrounding towns. This was such a severe blow for the Serbs, that it immediately became clear that even Dušan's imperial power might be endangered if his position in Macedonia further weakened. He reacted promptly and recaptured Berroia and other strongholds he had lost. The conquest of Berroia was lead by the nobleman Radoslav Hlapen, who first acted as a governer on behalf of Dušan, and after the death of the Emperor practically as an independent ruler of that part of Macedonia.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 930.85 : 091](497.11)"13"

PETER SCHREINER

SORGE UM HANDSCHRIFTEN
Zwei wenig bekannte Nachrichten zur serbischen Kultur im 14. Jahrhundert

Der Beitrag umfaßt zwei ganz unterschiedliche Beispiele der Fürsorge um Erwerb und Erhalt von Handschriften. Bald nach 1360 gründete Despot Thomas Preljubović in Vodena (Edessa) in Nordgriechenland ein Kloster der Theotokos Gabaliotissa, das er neben anderen Schätzen mit 37 liturgischen Büchern ausstattete. Bemerkenswert ist dabei die Tatsache, daß sich diese Schenkung zu verschiedenen Zeitpunkten vollzog und sich wohl der wachsenden Anzahl der Mönche anpaßte. Aus einer zweiten, sprachlich nicht immer klaren Notiz geht hervor, wie durch das tatkräftige Eingreifen eines Albaners und eines griechischen Hieromonachos ein wertvoller Bestand von 27 Büchern, darunter der heute noch erhaltene codex argenteus von Berat vor einem serbischen Angriff (1357) in Sicherheit gebracht wurde.

Wie wenige Gelehrte hat sich der Jubilar mit allen Bereichen der Geschichte und Kultur des mittelalterlichen Serbiens auseinandergesetzt. So sollten auch an dieser Stelle zwei kleine Informationen aus seinem Forschungsbereich vorgelegt werden, die ihm sicher nicht neu sind, es aber verdienen, interpretiert und einem größeren Kreis bekannt gemacht zu werden.

I.

Im Mai 1375 schenkten der Despot Thomas Komnenos Preljubović (Prealympos)[1] und seine Frau Maria Angelina Doukaina Palaiologina der Megiste Lavra auf dem Athos das Kloster der Theotokos Gabaliotissa in Vodena zusammen mit anderem Besitz.[2] Dem Schenkungsdokument war ein Inventar mit dem gesamten materiellen Bestand des Klosters beigegeben, das ebenfalls im Archiv des

[1] Zu seiner Person siehe zuletzt *Chr. Matanov,* The phenomenon Thomas Preljubović, Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου, Arta 1992, 63–68.

[2] Actes de Lavra, III, par *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou,* Paris 1979, 100–104 (Nr. 146).

Athosklosters erhalten blieb.[3] Es stellt den Endstand im Jahr 1375 dar, während die Errichtung von Kirche und Kloster unmittelbar nach 1360 fallen dürften, als Thomas (vor der Übernahme der Herrschaft in Jannina) Statthalter in Vodena war.[4] Das Besitzverzeichnis stellt ein einzigartiges Dokument zur materiellen Kultur des späten Byzanz dar und ist von der serbischen Forschung auch eingehend gewürdigt worden.[5] Es handelt sich aber um einen im Laufe von mindestens zehn Jahren langsam gewachsenen Besitz. Dies soll am Beispiel des Bücherbestandes gezeigt werden.[6] Das Kloster besaß bei seiner Gründung gerade drei Handschriften: ein Evangelium mit Miniaturen (ἐγκοσμημένον), ein weiteres, aus dem die Miniaturen (oder der Schmuck des Einbandes) gestohlen worden waren (ἐκλάπη ὁ κόσμος του) und ein Tetraevangelium mit Miniaturen (Zeile 8–9). Diese wenigen Bücher waren für die Durchführung der Gottesdienste natürlich nicht ausreichend. Deshalb überließ Thomas seiner Stiftung weitere 13 Handschriften liturgischen Charakters (Zeile 15–17),[7] vielleicht aus seinem eigenen Besitz, als er noch in Vodena weilte, da der Text nicht von einer Zusendung, sondern einer Überlassung spricht (ἀφῆκα ἐγώ). Auch als sich Thomas bereits in Jannina niedergelassen hatte (1367),[8] sorgte er für den weiteren Ausbau der Bibliothek. Als erstes (ἀρχήν) schickte er (ἀπέστειλα) mit einem gewissen Sophronios Trystalos (der nur aus dieser Stelle bekannt ist) weitere 16 Handschriften (Zeile 17–19). Zu einem späteren Zeitpunkt gab er einem gewissen Theopylaktos nochmals acht Handschriften (Zeile 19–20) mit auf den Weg nach Vodena (ἀπέστειλα). Und schließlich überbrachte ein gewisser Makarios — er war, wie die beiden anderen, vom Namen her sicherlich Mönch — nochmals acht liturgische Bücher. Das Kloster besaß im Jahr 1375 also 37 liturgische Bücher, vielleicht auch zwei Handschriften weniger, weil es scheint, daß einige Texte sich in ein und derselben Handschrift befanden.[9] Diese sukzessive Erweiterung der Bibliothek ist wohl mit dem Anwachsen der Mönchsgemeinde zu erklären.

In diesem Zusammenhang stellt sich natürlich die Frage, inwieweit die Zahl von 37 Büchern für ein Kloster eine bemerkenswerte Größe darstellt. Dies hängt natürlich mit der Anzahl der Klosterinsassen zusammen, da auch liturgische Bücher nicht nur für das Offizium verwendet wurden, sondern auch für Lesungen und zur

---

[3] Ibid. 105–107 (Nr. 147). Es ist nicht aufgenommen in den „Byzantine Monastic Foundation Documents“, ed. *J. Thomas* and *A. Constantinides Hero*. Washington 1998, und bleibt daher trotz seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung weiter verborgen.

[4] *G. Subotić*, Δώρα και δωρεές του δεσπότου Θωμά και της βασιλίσσας Μαρίας Παλαιολογίνας, Πρακτικά (wie Anm. 1) 69–86.

[5] *N. Radošević — G. Subotić*, Bogorodica Gavaliotissa u Vodenu, ZRVI 27–28 (1989) 217–263.

[6] Ibid. 240–244. Die *Genese* des Bestandes wird nicht behandelt.

[7] Eine Analyse der Titel wird in dem in Anm. 5 genannten Aufsatz durchgeführt, so daß an dieser Stelle auf eine nochmalige Diskussion verzichtet werden kann.

[8] *Matanov* (wie Anm. 1) 66 nach den Angaben der Chronik von Jannina.

[9] So war der Praxapostolos in Z. 17 wohl mit exegetischen Schriften des Theophylaktos von Ohrid zusammengebunden, doch bleibt die Lesart (πραξαπόστολον καὶ βουλ[...]) unklar, da Theophylaktos keinen Kommentar zur Apostelgeschichte schrieb (vgl. die textlich wenig weiterhelfenden Bemerkungen von *Radošević — Subotić*, wie Anm. 4, S. 242–243). Die zweite Handschrift, die mit hoher Wahrscheinlichkeit zwei Texte beinhaltete, war ein Sechsmonatsmenaion mit einem Psalter in der Folge (Z. 21).

privaten Lektüre.[10] Allerdings sind uns solche Zahlen nur dann bekannt, wenn sie, relativ selten, in den Klostertypika genannt sind. Das in die Schenkung des Thomas miteinbezogene Bizobas-Kloster (Z. 24–25) besaß nur neun Handschriften. Dagegen verfügte das Panoiktirmon-Kloster, die Stiftung des Michael Attaleiates (um 1100), über rund 50 Handschriften bei einer auf sieben eingeschränkten Zahl an Bewohnern.[11] Die Stiftung des Eusthatios Boilas (1059) schuf einen Grundbestand von 77 Handschriften.[12] Eine Ausnahme stellt das Patmoskloster dar, das im Jahr 1200 über 330 Handschriften verfügte.[13] Ein topographisch nicht klar festlegbares Petros- und Paulos-Kloster in Panion (?) zählt 36 Bücher.[14] Das erste russische Kloster auf dem Athos, das Xylourgou-Kloster, besaß im Jahr 1142 dreiundvierzig Bücher.[15] Für das Xenophontos-Kloster auf dem Athos wird im Jahr 1083 global eine Zahl von 130 Handschriften bei gleichzeitig 55 Mönchen genannt.[16] Grottaferrata weist 1299/1300, rund zweihundert Jahre nach seiner Gründung, 61 Handschriften fast ausschließlich liturgischen Charakters auf.[17] Das Gottesmutterkloster Petrizonitissa (Bačkovo-Kloster), das dem Typikon zufolge „nie weniger als 50 Mönche beherbergen sollte“, erhielt bei seiner Gründung 31 Handschriften.[18] Auffallend groß ist der Bücherbesitz des Skoteine-Klosters bei Philadelpheia vom Jahr 1247. Das Hauptkloster nannte 75 Handschriften sein eigen, die drei Metochia zusammen 39, doch wurde es (mit den Metochia?) von nur 20 Mönchen bewohnt.[19] Zuletzt sei noch das Eleusa-Kloster bei Strumica genannt, dessen Inventar (aus dem Jahr 1449) 68 Bände bei einer Zahl von 23 Mönchen nennt.[20]

Diese Vergleichszahlen zeigen, daß die Stiftung des Thomas Preljubović über einen gut durchschnittlichen Handschriftenbesitz verfügte. Dem Kloster war kein langes Leben bestimmt. Wenngleich es wohl die osmanische Einnahme der Stadt (zwischen 1385 und 1390) überstand, so kaum das Erdbeben des Jahres 1395.[21] Das Schicksal des mit so großer Sorge zusammengetragenen Bücherbestandes teilt das Kloster mit dem vieler anderer mönchischer und kirchlicher Einrichtungen im byzantinischen Reich.

---

[10] *P. Schreiner,* Il libro è la mia cella: Le letture monastiche, in: Lo spazio letterario del medioevo — le culture circostanti: bizantia araba, slava. Rom 2004 (im Druck).

[11] Monastic Foundation Documents (wie Anm. 3), Bd. 1, 358–359 und 367.

[12] *P. Lemerle,* Le testament d'Eusthatios Boilas (avril 1059), in: Ders., Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris 1977, 24–25.

[13] *Ch. Astruc,* L'inventaire dressé en septembre 1200 du trésor et de la bibliothèque de Patmos. Edition diplomatique, Travaux et Mémoires 8 (1981) 15–30.

[14] *T. W. Allen,* Palaeographica, The Journal of Philology 19 (1891) 66–67.

[15] Actes de Saint-Pantéléèmon, ed. *P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković,* Paris 1982, Nr. 7 (S. 65–76).

[16] Actes de Xénophon, ed. *D. Papachryssanthou.* Paris 1986, Nr. 1 (S. 72, lin. 85–88).

[17] *St. Parenti,* Manoscritti del monastero di Grottaferrata nel typikon dell'egumeno Biagio II, Byzantinische Zeitschrift 95 (2002) 641–672.

[18] Monastic Foundation Documents (wie Anm. 3), Bd. 1, 552–553.

[19] Ibid., Bd. 3, 1185.

[20] Ibid., Bd. 4, 1672–1673.

[21] *N. Radošević — G. Subotić,* Bogorodica (wie Anm. 5), 255–256. Nicht zugänglich ist mir *A. Stauridu-Zaphraka,* Βοδηνά, μια Βυζαντινή πόλη, κάστρο της Μακεδονίας, Πρακτικά Α΄ Πανελλήνιου Συμποσίου „Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός“. Edessa 1995, 165–178.

II.

Der zweite Text führt nach Berat im heutigen Albanien. Umgekehrt zum ersten zeigt er die Serben nicht in der Rolle des Beschützers, sondern als Zerstörer von Handschriften, wenngleich dies im vorliegenden Fall nicht gelungen ist. Die Notiz ist (oder war) überliefert in einer Handschrift der Diptychen (Liste mit dem Namen von Wohltätern) der Georgskirche in Berat:[22]

Μνήσθητε Κύριε ὑπὲρ τοῦ δούλου σου Σκουριπέκη καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν.

πατέρες ἅγιοι, οὗτος ὁ Σκουριπέκης ἐχάρησεν τῆς μονῆς τοῦ μεγάλου θεολόγου καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου βιβλία κζʹ τὰ διάλεκτα καὶ τὰ κατώτερα.

ὅταν ἐκούρσεψαν οἱ Σέρβοι τὰ Βελαγράδα, ἠνέταζαν, ἐκρεμνοῦσαν δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τὰς ρύμνας ἀπέσω εἰς τὸ κάστρον, ὁ παπᾶς Θεόδουλος δὲ ἐκεῖνος θαρρῶντας εἰς μικρὰν ἐνόραν (sic) ἐπαρακάλεσεν τὸν τοιοῦτον καὶ ἀπῆγεν τον ἕως τὸν πύργον εἰς τὴν μεγάλην πόρταν τοῦ κάστρου. καὶ ἀπογλύτωσαν τὰ τοιαῦτα κζʹ βιβλία καὶ ἐκουβάλισάν τὰ ἔσω εἰς τὸν κουλὰν εἰς δʹ φορὰς ὁ ἱερομόναχος ἐκεῖνος εἰς τὸν ὦμόν του καὶ εἰς τὰς χεῖράς του ἀπὸ βʹ. οἱ σύντροφοι του δὲ ἐκούρσευαν καὶ ἐδιαφοροῦσαν. τοῦ ἱερομονάχου δὲ οἱ ἀδελφοὶ ἐξέφυγον καθὼς καὶ ὅλον τὸ κάστρον.

καὶ οἱ ἀγαπῶντες τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τὸν μέγαν θεολόγον καὶ τὸν ἅγιον Γεώργιον εἴπετε τὸ ὁ Θεὸς συγχωρήσοι καὶ τοὺς δύο· εἰ δὲ καὶ εὑρίσκεται εἰς τὸ θέμα τῶν Βελαγράδων, πρέπον ἐστὶν πατέρες νὰ τὸν ἔχητε ἀναγκαῖον φίλον καὶ πεπληροφορημένον, ἐπεὶ οὐδὲν ἀμέλησεν τὴν αʹ ἡμέραν. εἰ δὲ εἶχεν παραδιαβῇ ἡ αʹ, οὐδὲν ἂν ἤθελεν εὑρεθῇ. ὅτι τὴν δευτέραν ἡμέραν ἦλθαν ἀπὸ τὸν Τίμουραν οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Βλάχοι καὶ ὑπέσκαφταν καὶ τοὺς νεκρούς· καὶ ἐνόσησεν ὁ Σκουριπέκης διὰ πολλῶν ἡμερῶν.

καθὼς καὶ ἡ γὴ ἐσείσθη ἡμέρᾳ δʹ Ἰουλίου εἰς τὰς ϛʹ, καὶ εἰς τὰς ζʹ ἐσείσθη τὸ Κάστρον ἡμέρᾳ εʹ, καὶ ἐσκορπίσθησαν οἱ Βελεγραδινοὶ ἐκ κάστροθεν εἰς ὅλον τὸν κόσμον· ἐν τῷ ͵ϛωξδ ἔτει εἰσὶ τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα ἀπεγλύτωσεν ὁ Σκουριπέκης τὸν ἱερομόναχον τὸν Θεόδουλον ἐν πρώτοις ἑξαήμερον οἱ δύο τόμοι, κομμάτια ϛʹ, ἤτοι Σεπτέβριος, Ὀκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος, Ἰανουάριος, καὶ ἄλλον κομμάτι Ἰανουάριον καὶ τὸ καλοκαιρινόν· συναξάρια βιβλία βʹ· θεολόγον· στοιχάριον τὸ διπλοτονισμένον καὶ ἄλλον ἓν παλαιόν· ἀπόστολος καὶ πραξαπόστολος· τριώδιον· προφήτας· ὀκτώηχος· ἁγιογεωργικὸν τὸ ῥωμαϊκόν …

---

[22] Erstmals, ohne genaue Provenienzbezeichnung veröffentlicht von *Anthimos Alexudis*, Δύο σημειώματα ἐκ χειρογράφων, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 4 (1892) 276–279, und mit textlich teilweise abweichenden Lesungen, im Katalog der Berater Handschriften desselben Autors Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 21 (1901) 15–16. Ob die Handschrift, über deren Alter der Katalog nichts aussagt, heute noch erhalten ist, muß offen bleiben. Sie ist nicht aufgeführt bei *J. Koder — E. Trapp*, Katalog der griechischen Handschriften im Staatsarchiv in Tirana, Jahrbuch der Österr. Byzantinischen Gesellschaft 17 (1968) 197–214. Die Verfasser weisen darauf hin, daß unter den 25 beschriebenen Handschriften sich nur zehn im Katalog von Alexudis wieder finden. Die bei *Koder — Trapp* aufgeführten Handschriften stellen allerdings, nach eigenen Informationen des Verfassers dieses Beitrags, nur einen geringen Teil der tatsächlich im Staatsarchiv vorhandenen griechischen Handschriften dar.

μηναῖα κομμάτια ε΄ ἤτοι Αὔγουστος, Σεπτέβριος, Ὀκτώβριος· … τὸ ψαλτήριον τοῦ κτήτορος μὲ τὴν χρυσογραμμίαν· τὸ σεντουκόπουλον μὲ τὰ δικαιώματα ἅπερ εὑρίσκονται ἐσήκωσεν ὁ παπᾶς Θεόδουλος ἐπὶ τοὺς Σέρβους· τετραευάγγελον Βουλγαρίας. τετραευαγγέλιον τὸ οἰκειόχειρον τοῦ Χρυσοστόμου ἀσημόγραφον. τὸν πραξαπόστολον τὸν πολίτικον· ἁγιογεωργικόν. ἐξαγόρασεν τὸ μέγα εὐαγγέλιον καὶ τὸ μικρὸν ἐπιτραχήλιον μὲ τοὺς ἱεράρχας· ἐσήκωσεν τὸ τραπεζοφόρον καὶ ποδέας ς΄ καὶ τὰ γ΄ σκεπάσματα εἰς τὰς ἁγίας εἰκόνας. ἐρευνήσατε πατέρες ἅγιοι, καὶ εἰ μὲν … εἰ δὲ τύχῃ νὰ ἔλθουν ἄλλοι καὶ θέλη βουληθοῦν καὶ ἀρατίσουν … εἰ δὲ τὰ ὅσα γράφουν τις κόψη ἔστω ἐπικατάρατος καὶ ἀφωρισμένος ἀπὸ Πατρός, Υἱοῦ καὶ Πνεύματος καὶ ἀπὸ τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον καὶ τὸν ἅγιον μέγαν Θεολόγον καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιον Γεώργιον καὶ ἀπὸ τὸν κτήτοραν τῆς ἁγίας μονῆς τοῦ κοινοβίου ὅτι μὲ φόβον καὶ τρόμον ἐπῆρα τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα μου ὅσο καὶ τὰ ἔκλεισα εἰς τὸν κουλάν …[23]

Übersetzung:

Gedenke, Herr, deines Dieners Skuripekes[24] und seiner Frau und seiner Kinder.

Heilige Väter, dieser Skuripekes schenkte dem Kloster des Großen Theologen und des Heiligen Georgios 27 Bücher, die unten aufgeführt sind. Als die Serben Belgrad bestürmten, [?], und links und rechts [d. h. von allen Seiten] die Wege zum Kastron versperrten,[25] faßte der inzwischen verstorbene Theodulos Mut und rief diesen (sc. Skuripekes) in aller Frühe[26] herbei und führte ihn bis zum Turm am großen Tor des Kastron.[27] Und sie retteten die genannten 27 Bücher und brachten sie in den Turm hinein, jener Hieromonachos [sc. Theodulos] viermal auf seinen Schultern und zweimal mit den Händen. Seine Begleiter[28] aber plünderten und zogen Nutzen [aus der Lage]. Die Mitbrüder des Hieromonachos aber flohen wie auch alle (anderen) im Kastron.

Ihr, die ihr unsern Herrn Jesus Christus liebt und den Großen Theologen und den Heiligen Georg, sprecht: Gott möge den beiden [sc. Theodulos und Skuripekes] ihre Sünden erlassen. Wer unter euch sich im Bereich von Belgrad befindet, Väter,

---

[23] Der Text folgt den beiden oben Anm. 22 genannten Versionen.

[24] Der Name verrät albanische Provenienz, die wegen der Endung allerdings auch auf türkische Verbindungen hinweist. Zum ersten Namensbestandteil vgl, *A. Ducellier,* La façade maritime de l'Albanie au moyen-âge. Thessalonike 1981, Index s. v. Skoura, vgl. auch *G. Moravcsik,* Byzantinoturcica II. Berlin 1958, s. v. Σκοῦρος. Weitere Träger des Namens bei O.J. Schmitt, Das venezianische Albanien (1392–1479), München 2001. Index s. v. Skura. Eine weitere von Alexudis (Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 20 [24] (1900) 526) beschriebene Berater Handschrift (Nr. 12) des Katalogs gehörte einer Κουντέσα τοῦ Σκουριπέκι.

[25] ῥύμνη zu ῥύμη (Straße, Gasse, Schlucht) bei *N. Andriotis,* Lexikon der Archaismen, Wien 1974, s. v. — ἐκρεμνοῦσαν vielleicht in Verbindung zu κρεμίζω (einreißen) bei *E. Trapp,* Lexikon zur byzantinischen Gräzität, Wien 2001, s. v. An dieser Stelle müßte man „versperren", „zerstören" übersetzen. ἠνέταζαν bleibt mir unklar.

[26] Das folgende εἰς μικρὰν ἐνόραν ist nicht belegt und auch bei *Trapp,* Lexikon (wie Anm. 25) s. v. mit einem „?" versehen. Vielleicht von ἔνωρος, „zu früher Stunde" (Vorschlag N. Gaul)?

[27] Dieser Turm über dem Haupttor ist auch heute noch teilweise erhalten.

[28] σύντροφος bedeutet hier wohl Personen, die mit jemandem zusammenleben. Es muß sich um Gefährten des Skuripekes handeln, da Theodulos im folgenden Satz genannt wird.

muß ihn [sc. Skuripekes und/oder Theodulus] für einen nützlichen und vertrauenswürdigen Freund halten, denn in nichts ließ er es am ersten Tag [vielleicht: Sonntag] fehlen. Wenn er den ersten Tag [Sonntag] hätte verstreichen lassen, hätte man keines [von den Büchern] mehr gefunden. Am zweiten Tag [vielleicht: Montag] nämlich kamen vom Timuras her[29] die Serben und Vlachen und gruben sogar die Toten aus. Und Skuripekes erkrankte auf viele Tage.

So wie auch die Erde erbebte am Mittwoch, dem 6. Juli, und das Kastron am Donnerstag, dem 7. Juli, und es zerstreuten sich die Bewohner von Belgrad, weg vom Kastron auf die ganze Welt, im Jahr 6864 [1356].[30]

Und dies sind die Bücher, die Skuripekes für den Hieromonachos Theodulos rettete:[31]

Zunächst zwei Hexaemeron-Bände;[32] sechs weitere Bände, nämlich (die Menaien von) September, Oktober, November, Dezember, Januar; und ein weiterer Band mit dem Monat Januar und den Lesungen für den Sommer; zwei Synaxaria--Bände; den „Theologen" [Schriften des Gregor von Nazianz]; ein Sticherarion, mit doppelten Tonzeichen versehen;[33] ein weiteres in der alten Melodik,[34] ein Apostolos und ein Praxapostolos,[35] ein Triodion, der „Prophet" [Lesungen aus den alttest. Prophetenbüchern]; ein Oktoechos, ein Buch mit den Viten des Heiligen Georg auf lateinisch;[36] [*lacuna*], fünf Menaien-Bände, nämlich August, September, Oktober [wohl zu ergänzen: November, Dezember]; der Psalter des Stifters in Goldschrift [d. h. mit Goldtinte]; eine kleine Schachtel mit den Rechtsurkunden, die sich fanden, hob Theodulos vom Boden auf wegen [?] der Serben; ein Tetraevangelium [mit dem Kommentar des Erzbischofs Theophylaktos] von Bulgarien; ein Tetraevangelium in silbernen Buchstaben, eigenhändig von Chrysostomos geschrieben;[37] ein Praxapostolos in einfacher Form; eine Handschrift mit Viten des Heiligen Georgios; er [sc. Skuripekes] kaufte das große Evangelium und das kleine Epitrachelion [Stola]

---

29 Alexudis im Δελτίον (wie Anm. 22) identifiziert dieses Toponym mit dem Berg Timor, etwa eine Wegstunde östlich von Berat.

30 Die Übereinstimmung von Wochentagen und dem Monatsdatum ist gegeben.

31 Eine Erklärung der Buchtitel erfolgt an dieser Stelle nur bei schwierigen oder seltenen Titeln.

32 Die meist zweibändige Ausgabe des Chrysostomoskommentars.

33 Das Wort ist (bisher) nur aus dieser Stelle bekannt (*Trapp,* Lexikon, wie Anm. 25, s. v.) und bezieht sich auf die (vergleichsweise) seltene Notierung zweier verschiedener Tonfolgen über und unter der Wortzeile (freundl. Hinweis von Christian Hannick, Würzburg).

34 Die Bezeichnung παλαιόν bezieht sich kaum auf ein „altes Buch", sondern (in Verbindung mit der vorausgehenden Angabe von zwei Tonreihen) auf die „alte" (traditionelle) Notierung.

35 An dieser Stelle wechselt die Aufzählung vom Akkusativ in den Nominativ.

36 Unter römisch, römäisch ist die lateinische Sprache zu verstehen. Vgl. zahlr. Beispiele zum Wortgebrauch bei Theophylaktos Simokates, Geschichte, übers. *P. Schreiner.* Stuttgart 1985, Index s. v. lateinische Sprache.

37 Es handelt sich um den berühmten „Silbercodex" von Berat, Hs. Φ in der Nomenklatur der neutestamentarischen Handschriften, der allerdings nur das Matthaios und Markosevangelium enthält, also kein Tetraevangelium darstellt. Auf die von *Alexoudis* (Δελτίον, wie Anm. 22, S. 277 Anm. 1) verwirrend vorgebrachte Argumentation um eine zweite Handschrift dieser Art und deren Verbindung mit Johannes Chrysostomos kann an dieser Stelle nicht eingegangen werden. Siehe *J. Koder,* Zur

mit den drei Hierarchen; und er besorgte [?] eine Altardecke und sechs fußlange Talare und drei Tücher zum Abdecken der hl. Ikonen.

Gebt gut acht, heilige Väter, [*lacuna*], wenn aus Zufall andere kommen [*lacuna*] und dies wegschaffen wollen [*lacuna*] (oder) wenn einer das Geschriebene löscht, soll er verflucht sein und exkommuniziert vom Vater, dem Sohn und dem heiligen Geist und der allerheiligsten Gottesmutter und dem heiligen Großen Theologen und vom Stifter des Koinobion-Klosters (oder: des Gemeinschaftsklosters), weil ich unter Furcht und Zittern an meiner Seele und meinem Leib alles ergriff [, was ich vermochte,] und es in den Turm einschloß. [Weiteres unlesbar].[38]

Da Alexudis den Codex, der diese Commemoratio enthält, nicht datiert, bleibt unsicher, ob es sich um einen Originaleintrag (nach dem Tod?) des Stifters (Skuripekes) handelt, oder eine (spätere) Abschrift. Auf jeden Fall bietet der Text lexikalische und syntaktische Schwierigkeiten, die auch manche Fragen zum Inhalt offen lassen. So bleibt es schon zu Beginn unklar, wo sich die Bücher vor der Rettungsaktion befanden, in jedem Fall außerhalb des Festungsturmes. Da sie erst später dem Kloster des Hl. Georgios und des Großen Theologen (Johannes) geschenkt wurden, müssen sie vor dieser Aktion einen anderen Besitzer gehabt haben. Auch das (sonst nicht belegte) Erdbeben steht ohne Verbindung neben den Kriegshandlungen, die ihrerseits nicht datiert sind. Wenn die innere chronologische Abfolge zutrifft, fand der Angriff auf Berat (kurz?) vorher statt.

Der historische Zusammenhang wurde mehrfach in der historischen Literatur behandelt und Konstantin Jireček hat auch als erster den vorliegenden Text bei der Rekonstruktion der Ereignisse verwendet.[39] Der Angriff auf Berat steht in Zusammenhang mit den dynastischen Auseinandersetzungen nach dem Tode Stephan Dušans. Berat gehörte zum Herrschaftsbereich des Despoten Johannes Komnenos Asen (mit Sitz in Vodena),[40] der sich im Kampf um die Herrschaft im serbischen Staat der Partei des Symeon Uroš Palaiologos gegen Stephan Uroš V. (seinen Halbbruder) angeschlossen hatte. Diese politische Konstellation erlaubt die Schlußfolgerung, daß die im oben behandelten Text genannten Serben zu den Truppen des Stephan Uroš V. gehörten.

Ohne den in der bisherigen Literatur ausschließlich hervorgehobenen historischen Wert dieses Textes schmälern zu wollen, ist doch seine kultur-

---

Wiederentdeckung zweier Codices Beratini, BZ 65 (1972) 327–328 und den Katalogband I Vangeli die Popoli, Vatikan 2000, 130–133 (mit Abb.), wo auch die hier behandelte Stelle (ohne Quellenangabe) zitiert wird.

38 Der Schluß ist unklar. Bezieht er sich auf Skuripekes, der sich mit den Büchern im Turm eingeschlossen hatte, bis die Serbengefahr vorüber war? Dann hätte der Stifter sich selbst im Diptychon eingetragen.

39 *C. Jireček,* Geschichte der Serben, Bd. 1, Gotha 1911, 415; vgl. auch *К. Јиречек,* Историја Срба, Bd. 1, Београд 1981, 238.

40 Am ausführlichsten zu seiner Person *И. Божилов*, Фамилята на Асеневци. Генеалогиа и просопографиа. Софија 1985, Nr. 34 (S. 178–184). Berat als Teil des Herrschaftsbereiches ist allerdings nur in der Chronik von Jannina genannt, ed. *S. Cirac Estopañan.* Bisanzio i España. Bd. 2. Barcelona 1943, 36. S. auch *Ducellier,* La façade (wie Anm. 24) 486, und *D. Nicol,* The Despotate of Epiros 1267–1479. Cambridge 1984, 132.

geschichtliche Bedeutung weitaus größer. Sie zeigt, in einer sehr unmittelbaren Sprache die Sorge um geistige Güter, zeugt von sozialem Engagement (um einen modernen Ausdruck zu verwenden) in einem gefährlichen Augenblick und überliefert uns den frühesten Hinweis auf eine bedeutende griechische Handschrift, den Silbercodex von Berat, der ohne den Mut der in der Notiz genannten Personen verloren wäre.

Пет̄ер Шрајнер

БРИГА О РУКОПИСИМА
Две мало познате вести о српској култури у XIV веку

Први део рада односи се на познати поклон Томе Прељубовића новоснованом манастиру Богородице Гавалиотисе у Водену (Едеса) убрзо после 1360. године. Осим земљишног поседа и литургијских сасуда, о чему на овом месту није реч, Томин поклон обухватао је неких 37 литургијских књига. Најпре се испитује до сада непримећена, а вредна пажње, генеза поклона у књигама. Црква и манастир су били обдаривани рукописима у четири наврата, у складу са растом монашке заједнице, а Томина брига о рукописима је настављена и у доба кад је он своје владарско седиште пренео у Јањину. Овом истраживању следи разматрање о обиму књижног фонда других манастира, по могућству у вези са бројем монаха.

Други део рада везан је за Берат у Албанији. Једна у забаченој средини настала грчка белешка, чији је језички израз нејасан на разним местима, говори о нападу српских трупа на Берат 1356. године, у доба династичких сукоба после смрти Стефана Душана, вођених између Симеона Уроша Палеолога и цара Стефана Уроша. Један Албанац, Скуреипекеш, и један грчки јеромонах, Теодул, спасли су 27 књига и лично их склонили у унутрашњост тврђавске куле. Већ следећег дана град су опустошили Срби и Власи и рукописи су заувек изгубљени. Међу њима се сигурно налазио и један чувени новозаветни рукопис из раног VI века, написан сребрним мастилом на пурпурном пергаменту, сачуван на срећу до данас.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 342.7(450)(093)"1389"

NADA ZEČEVIĆ

THE GENOESE CITIZENSHIP OF CARLO I TOCCO OF DECEMBER 2, 1389

The Genoese citizenship, granted to Carlo I Tocco and his regent mother Magdalene by the authorities of the Republic of Genova (December 2, 1389) is a document the existence of which is widely accepted in the scholarly circles despite the fact that the details of its contents have still remained largely unknown. Attempting to contribute to a better understanding of the circumstances under which the grant was issued, the first part of this paper brings the transcription of the entire document, as well as an analysis of its political and legal context. The paper's second part deals with the document's palaeographic, diplomatic, and sigillographic features as well as with its prosopographic and topographic details.

(I)*

The beginning of the rule of Carlo I Tocco (b. c. 1374 — d. July 1429) is generally considered a "dark" period.[1] The remaining sources, mostly confusing and anachronistic, allow few certain conclusions about this episode of the history of the

* Due to technical reasons, the second part of the paper which contains the results of various segments of documentary analysis (paleography, diplomatic, sigillography, prosopography and topography), will be published in the next volume of Zbornik radova Vizantološkog instituta (vol. 42).

[1] For useful overviews of the history of the Greek branch, see *W. Miller*, The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204–1566), New York — Cambridge 1964 repr (London 1908[1]), 292–490. The history of this Tocco branch is the subject of my study The Tocco of the Greek Realm (Fourteenth and Fifteenth Centuries) (Ph.D. dissertation defended at the Central European University, Budapest 2004). Among important views on particular Tocco episodes in Greece, see especially *G. Schirò*, Manuele II Paleologo incoronà Carlo Tocco Despota di Gianina, Byzantion 29–30 (1959–60) 209–230; *M. Bénaiteau*, Una famiglia nobile di origine beneventana nella "Romania" medievale, Samnium 61 (1988): 1–13. *Sp. Asonites*, Συμβολή στην ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας και των νησιών του Ιονίου. Από την προσάρτηση της κομητείας της Κεφαλληνίας στο πριγκιπάτο της Αχαΐας μέχρι το θάνατο του Καρόλου Α' Τόκκου (1325–1429) (Ph.D. dissertation defended at Aristotle University, Thessaloniki 1987). Recently, the Neapolitan branch of the family has attracted more attention than the Greek one; see *M. Bénaiteau*, Vassalli e cittadini: la signoria rurale nel Regno di Naples attraverso lo studio dei feudi dei Tocco di Montemilleto (XI–XVIII secolo), Bari 1997; *V. del Vasto*, Baroni nel tempo: i Tocco di Montemilleto dal XVI al XVIII secolo, Napoli 1995.

Neapolitan family that governed the Ionian islands and Epiros in the late Middle Ages.[2] One of these certain notions is that Carlo inherited the familial domain upon the death of his father, Leonardo I, most probably around 1375.[3] As Carlo was of minor age between c. 1375 and 1390,[4] the government was controlled by his Florentine mother, Magdalene Buondelmonti.[5] Governing a domain must have been a hard task for the widow because of her foreign origin, but also because of the extraordinary political position in which the Tocco domain was left after Leonardo's death.[6] With closest neighbours that showed only but hostile attitudes — especially strong reactions came from the Navarese company, Venice and Albanians led by the Spata kindred — Magdalene had to find her own means of preserving the domain for her eldest son.[7] Among the methods she relied upon while accomplishing her task was her net-

[2] Direct documentary sources referring to this Tocco period are few. Among the narrative works, the most important information is yielded by the Tocco Chronicle, see Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo, ed. *G. Schirò*, Roma 1975 (=CroToc), book 1, chapter 5, verses 57–86, p. 224–6; 1, 6, 87–93, 226; 1, 8, 107–14, 228; 1, 10, 120–133, 228–30; 1, 5, 57–86, 224–6; 1, 9, 115–119, 228; 3, 20, 1012–1019, 292. Also, see *I. K. Bogiatzides*, Συμβολή εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς Ἠπείρου, *Ηπηροτικά χρόνικα* 1 (1926), 79. Laonicos Chalcocondyles, *Historiarum libri X*, in Corpus scriptorum historiae Byzaninae (=CSHB), ed. *I. Bekker*, Bonn 1843, book 4, pp. 209–211, and id., Historiarum demonstrationes I–II, ed. *E. Darkó*, Budapest 1922, book 4, vol. 1, pp. 197–9. The difficulties in modern attempts at a full understanding of the Albanian attacks on the Tocco territory were noted by *D. Zakythenos*, Le despotat grèc de Morée, vol. 1, Paris 1932, p. 131, i ibid., n. 3.

[3] As there is no direct documentary reference to Leonardo's death, its chronology has been differently calculated by modern scholars, covering a wide period between 1364 and 1382. The years 1374 and 1375 seem to have been most commonly accepted; see e.g. *Miller,* The Latins, 332, n. 2; *A. T. Luttrell*, Vonitza in Epirus and its Lords, Rivista di studi bizantini e neoelenici 11 (n. s. 1) (1964) 141; *J. Chrysostomides*, Italian Women in Greece in the late Fourteenth and Early Fifteenth Century, Rivista di studi Bizantini e Slavi 2 (1982) 123.

[4] CroToc, 1, 1, 4–7, 220.

[5] In this period, the Buondelmonti family was considered a representative of the "ancient" Guelph circles of Florence some of which were expelled during the Ghibeline reaction at the end of the thirteenth century. Magdalene's mother Lappa was the natural sister of Niccolò Acciaioli, the man who financed and actually ruled the Neapolitan throne during the 1330s. For more details on him, see *C. Ugurgieri Della Berardenga*, Gli Acciaioli di Firenze nella luce dei loro tempi (1160–1834), 2 vols., Firenze 1962. For the connections between Florence and the Kingdom of Naples, see *D. Abulafia*, Southern Italy and the Florentine Economy, 1265–1370, in id., Italy, Sicily and the Mediterranean 1100–1400, London 1987 (Variorum), no. VI, pp. 377–388. On Magdalene, see *Chrysostomides*, Italian Women, 122–125.

[6] In general, modern scholars consider this to have been the period 1375–1385; see *G. Schirò*, Prolegomen 1, in id., CroToc, p. 27; *Id.*, Il Ducato di Leucade e Venezia fra il XIV e XV secolo, Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti: Classe di scienze morali, lettere ed arti 132 (1973–4) 597; *P. G. Rontogiannes*, Ἱστορία τῆς νησοῦ Λευκάδος, vol. 1, Athens 1980, 320. An opinion that the Albanians kept attacking the Tocco territory until 1389 was given by *C. Gasparis*, Il patto di Carlo I Tocco con il Comune di Genova (1389–1390): una conseguenza delle incursioni albanesi, in Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα: The Mediaeval Albanians, Athens 1998 (=*Gasparis*, Il patto), 254.

[7] Among the numerous analyses of the Navarese activities in Epiros and Greece, I stress those by *A. Rubiò y Lluch*, Los Navarros in Grecia, y el Ducado catalan de Atenas en la Epoca de su Invasion, Barcelona 1886; *J. Longnon*, Empire Latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949, 333–4; *R. J. Loenertz*, "Hospitaliers et Navarrais en Grèce: 1376–1383, in id., Byzantina et Franco-Greca, The Vatican 1970, 329–69; *K. M. Setton*, The Archbishop Simon Atumano and the Fall of Thebes to the Navarrese in 1379, in *Id.*, Europe and Levant in the Middle Ages and the Renaissance, London 1974 (Variorum), 108–9; *A. T. Luttrell*, Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades: 1291–1421, London 1982 (Variorum). A demonstration of tension between Magdalene and Venice during the 1380s can be found in *F. Thiriet* (ed.), Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant

work of useful private-political alliances. At the end of the 1380s, Magdalene added the Republic of Genova to the circle of her friends, which had largely featured the Florentines. The widely known fact that on December 2, 1389, the authorities of the Genoese republic granted citizenship to Magdalene and her young son Carlo prompted some modern scholars to define this relationship in the light of a "pro-Genoese" policy of the Tocco family.[8]

Although the Tocco citizenship in Genova is a widely accepted fact among scholars, the details of this event have remained largely unknown until the present day. The contents of the granting instrument seems to have been known to several researchers dealing with the family archive, but the document itself has never been published or adequately analysed.[9] Such a situation created grounds for various speculative interpretations of the entire act, especially of the circumstances that had led to its conclusion.[10] For instance, the instrument of the Genoese citizenship granted to the Tocco was directly — but with no reference to particular details — mentioned in several fourteenth-century documents.[11] Analysing one of them (the ratification of the Tocco citizenship grant dated to October 7, 1390),[12] Charalambos Gasparis concluded that the Tocco citizenship in Genova should be explained with the family's need for protection from the Albanians, and possibly for their counter-attack. Such an interpretation, however, although logical and hardly refutable because of the lack

la Romanie, vol. 1, Paris 1958 (=*Thiriet*, Régestes, vol. 1), no. 645 (May 15, 1383), p. 157 and *J. Valentini* (ed.), Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV, Palermo 1967 (=AAV), vol. 1, fasciculum 2, p. 280. For Albanian offensives recorded in neighbouring Epiros between 1377 and 1390 that coincide with Magdalene's regency, see Τὸ χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων, ed. *L. Branoussis*, in Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 12 (1962), (=CroIoan), chapter 18, p. 87 (dated to before and after February 26, 1377); 29, 94 (December 1384–January 1385); 32, 96 (before 1386); 34, 97–98 (after March 21, 1389–before December 4, 1390). For an assessment of these events, see *E. Zachariadou*, Marginalia on the History of Epirus and Albania (1380–1418), Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 78 (1988) 195–210.

[8] *R. Cessi*, Venezia e i regni di Napoli e Sicilia nell'ultimo trecentennio del secolo XIV, Archivio storico per la Sicilia Orientale 8/III (1911) 323–325; 348. On Carlo's age, see below, n. 24.

[9] A short note on the contents of the documents was given by *A. Allocati*, Archivio di Stato di Napoli: Archivio Privato di Tocco di Montemilleto, Roma 1978, p. 25, no. 35. The contents of the document must have been known to the famous scholar and director of the Neapolitan State Archive, Riccardo Filanghieri, who, probably through his personal connections — his family was aligned to the Tocco — enabled the transfer of the family archive from the private hands of a side Tocco branch to the fonds of the Archivio di Stato in 1949. Among the modern scholars acquainted with the Tocco archive are Anthony T. Luttrell (see *id.*, Guglielmo de Tocco, Captain of Corfu: 1330–1331, Byzantine and Modern Greek Studies 3 [1977] 45–56), Michele Bénaiteau (v. supra, n. 1), Valeria del Vasto (v. supra, n. 1), Paolo Petta (see *id.*, Despoti d'Epiro e principi di Macedonia: Esuli albanesi nell'Italia del Rinascimento [Lecce 2000]) and Momčilo Spremić (as from the latter's kind information). The fact that the pact of 1389 did not attract a significant scholarly attention is undoubtedly the result of the scholarly interest into other Tocco branches or the Tocco connection with other important regional factors.

[10] *Gasparis*, Il patto, 250.

[11] *Gasparis*, Il patto, 252, assumes that the ratification act had one copy. The two Venetian documents that mentioned the pact of December 1389 can be found in the regestum form in *Thiriet*, Régestes, vol. 1, no. 764 (December 30, 1389), p. 184 and ibid., no. 787, p. 189 (April 11, 1390) (the full form of the same document in AAV 1: 2, no. 413, p. 117).

[12] E.g. *Gasparis*, Il patto, 255: "omnia et singula federa, promissiones, juramenta et obligationes promissa, facta et conventa per predictum Jordanum eorum nuncium [...] et quemcumque alia contenta et expressata in dicto publico instrumento [i.e. in the citizenship instrument of December 2, 1389]."

of documentary evidence about the Spata advancement during the 1380s, disregarded several other possibilities. For example, the Tocco might have desired Genoese protection because of other powers in their neighbourhood.[13] One of these powers, the Ottoman Empire, was swiftly approaching the family's domain — in 1385 the Turks marched into Albania, in 1387 they occupied Thessaloniki, and only a few months before the Tocco citizenship was granted, they defeated the Serbs in the battle at Kosovo Polje (June 15, 1389). Another political power that might have also initiated Magdalene's turn to the Genoese was the Venetian Republic. During the early 1380s, the Venetians were on the verge of an open conflict with Magdalene, and it would not be surprising for the widow to turn towards the Genoese in order to ensure defence in the case of a full-scale Venetian attack.[14] The Genoese, for their part, might have incited this orientation of the Tocco, for the family's loyalty would give them an important post in their own struggle with the Venetians for influence in the Eastern Mediterranean.[15] As is commonly known, the Genoese enjoyed a number of privileges granted to them in 1155 by the Byzantine Emperor Manuel I Komnenos (1143–1180), confirmed in 1267 by Michael VIII Palaeologos (1259–1282) and in 1352 by John VI Kantakuzenos (1347–1354). During the second half of the fourteenth century, this position was menaced by the Venetians — not long before the Tocco became Genoese citizens, the Genoese had put an end to one of their open conflicts with the Republic of St. Mark (1375–1381).[16] Finally, the reception of the

---

[13] *Gasparis*, Il patto, 253–254.

[14] For tension between Venice and Magdalene, see *Thiriet*, Régestes, vol. 1, no. 645 (May 15, 1383), p. 157 and *AAV* 1: 2, p. 280. Venetian claims to the island of Leukas were justified by a short period when the island was governed by one of their subjects, Gratianos Zorzes (v. *C. Hopf*, Γρατιανὸς Ζώρζης, Ἀυθένης Λευκάδος, transl. I. Romanos, Corfu 1870). For a documentary confirmation of the existence of these claims even in the period of the Tocco government, see *Thiriet*, Régestes, vol. 1, no. 558 (March 20, 1375), p. 138.

[15] Among the recent titles on this issue, see *E. Basso*, Genova, un impero sul mare, Cagliari 1994.

[16] This was the fourth open conflict between the Genoese and the Venetians. For useful overviews and opinions about the relationship between the two republics in the Eastern Mediterranean, see the following: *F. Hodgson*, Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: A Sketch of Venetian History from the Conquest of Constantinople to the Accession of Michelle Steno, A. D. 1204–1400, London 1910, 403; 512–538; *F. Thiriet*, Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle, Mélanges de l'École française de Rome 65 (1953) 219–245; 226–227; *D. J. Geanakoplos*, Emperor Michael Paleologus and the West 1258–1282: a Study in Byzantine-Latin Relations (reference according to Cambridge, MA, 1959;[1] Hamden, Conn., 1973[2]), 86; 147–148; 206–9; *M. Balard*, Les Génois en Romanie entre 1204 et 1261, Mélanges d'École française de Rome 78/2 (1966) 468; *Thiriet*, La Romanie, 168–174; 177–178; *C. Kyrris*, John Cantacusenus, the Genoese, the Venetians and the Catalans (1348–1354), Βυζαντινά 4 (1972) 331–356; *B. Z. Kedar*, Merchants in Crisis: Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-Century Depression, New Heaven 1976; *M. Balard*, La Romanie génoise (XIIe–début du XVe siècle), Roma 1978, vol. 1, 78–83; 88–91; *D. Nicol*, Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations, Cambridge 1988, 271; 312–314; *M. Balard*, The Genoese in the Aegean, Mediterranean Historical Review 4 (1989) 158–174; *R. Radić*, Vreme Jovana V Paleologa (1332–1391), Belgrade 1993, 205–208; 390–392; *P. Lock*, The Franks in the Aegean, 1204–1500, London–New York 1995, especially 155–159; *M. Balard*, Veneziani e genovesi nel mondo egeo del Trecento, in Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII–XIV s.): Atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz (Venezia, 1–2. dicembre 2000), Venezia 2002, 189–202; *Gh. Ortalli — D. Puncuh* (eds.), Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII–XIV: Atti del Convegno Internazionale (Genova–Venezia, 10–14. III 2000), Venezia 2001.

Tocco among the Genoese citizens coincides in time with a period of peace which the authorities of the Ligurian Republic and its colonies ensured with several powerful rulers in the East (the Bulgarian Ivanko, the Tartars and Sultan Murad I).[17] This suggests that the Tocco loyalty, adding to the general stability in the East, was one of those desirable conditions that allowed the Genoese involvement in other regions of their interest, namely northern Africa.[18]

In order to contribute to a better understanding of the Tocco citizenship in Genova, and, consequently, of the "dark" stage of the family's history, in my paper I shall return to the original document and provide its analysis.[19] This document is kept in the family archive (Archivio di Tocco di Montemiletto), which was donated to the Neapolitan State Archive (Archivio di Stato di Napoli) by a side family branch in 1949.[20] Marked as "Archivio di Tocco di Montemiletto, Privilegi, busta 1, no. 33,[21] and dated December 2, 1389, the parchment containing the act measures 33.5 × 48.9 cm, and is in relatively good condition. According to its light colour, the parchment can be classified as an Italian-Spanish type, also typical for a notable difference in colour and material structure between the document's obverse and reverse sides.[22] As can be clearly seen in the reverse, the parchment was folded twice; the traces of

17 For a reference to the agreement with the Bulgarian ruler Ivanko, see below, n. 30. For the Genoese treaty with the Tartars, see *C. Desimoni*, Trattato dei genovesi col Chan dei Tartari nel 1380–81, Archivio Storico Italiano, series IV, tomus XX (1887) 161–165. For the Genoese settlement with the Ottomans, see *K. Fleet*, The Treaty of 1387 between Murad I and the Genoese, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 56/1 (1993) 13–33. A detailed analysis of the Genoese politics in the Eastern Mediterranean in this period can be found in *G. G. Musso*, Navigazione e commercio Genovese con il Levante nei documenti dell'Archivio di Stato di Genova, Rome 1975, especially pp. 63–97.

18 *Stricto sensu*, none of these treatises can be compared with the Tocco citizenship grant, firstly because of the different motives and circumstances that had led to their composition, and secondly because of formal differences between the documents. On the importance of these treaties for Genova see *S. Epstein*, Genoa and the Genoese 958–1528, Chapel Hill 1996, 244 (=*Epstein*, Genoa).

19 I here take the advantage of this occasion to express my gratitude to the Director of the Archive, Dr. De Negri, for her kind advice and authorisation for the publication of this document. I am also grateful to Ms. Di Nocera and Mr. Tedeschi of the Department for photo-reproductions of the Neapolitan State Archives for providing me with several copies of this document, as well as to others members of the archival staff for their kind assistance during my research in the archive. My research in this archive 2001–2002 was funded by the Central European University for which I express my deepest gratitude. I am also indebted to Prof. Đuro Tošić (Historical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Belgrade) and Prof. László Veszprémy (Medieval Studies Department, CEU, Budapest) for their advice on certain palaeographic issues. My gratefulness further goes to Matthew Suff of the Department of Medieval Studies at Central European University (Budapest) for checking the English in this paper. Finally, I thank to Ms. Aleksandra Pavlović (Interlibrary loan service of the University Library "Svetozar Marković" in Belgrade) for her assistance in acquiring the literature necessary for this research.

20 The last direct member of the "Greek" Tocco died in an accident at the beginning of the twentieth century. The family's legacy was transferred through the female line to the Italian noble families of Gorga and Soderini.

21 The notes written by hand on the reverse of the parchment suggest that the document was differently classified according to some earlier organisation of the archive. The documents of the "Greek" branch seem to have been added to an already existing archive after the fusion of the "Greek" and the "Neapolitan" branch in the seventeenth century. For more on the history of the archive, see *Allocati*, Archivio privato, 11–12.

22 *G. Čremošnik*, Studije za srednjevjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena (Studies for the medieval diplomatics and sigillography of the Southern Slavs), Sarajevo 1976, 22–23.

overlapping are also visible from the obverse of the parchment, although not as clearly as from the reverse.

The contents of the instrument reveals several important elements of the granting procedure. As seen from a Tocco letter quoted in the exposition of the instrument,[23] the initiative for granting the family with the Genoese citizenship came from Carlo, or more precisely, from his regent mother.[24] This quoted letter also shows that the Tocco request for citizenship was submitted a few years earlier (October 13, 1385), which further suggests a conclusion about the procedure's long duration.[25] In addition, it is important to note that the Tocco request for citizenship, issued, as early as 1385 challenges the existing modern assumptions about the beginning of the Tocco-Genoese negotiations in 1388.[26] Another important set of information emerging from the grant instrument concerns the identity and competencies of the person who negotiated the citizenship on behalf of the Tocco. This person was "Jordanes Catanzarus", no doubt a member of the prominent south-Italian family Catanzaro mentioned during the 1370s in connection with Carlo's father.[27] Moreover, it is important to note that "Jordanes Catanzarus" was specially authorised to represent the Tocco case before the Genoese authorities, and it seems that his diplomatic activities in Genova were performed in accordance with oral instructions of his masters.[28]

The particular terms and conditions of the citizenship were specified in the disposition of the instrument: the Tocco were received among the citizens of Genova,

---

23 On this, see the text of the document, lns. 6–26.

24 The priority of Magdalene's position in decision-making has been suggested by the intitulation of the *addressati* in the citizenship instrument (see lns. 27; 32; 43; 48; 57; 61), where first her name was mentioned and after this Carlo's. The situation changed by the time of the ratification document of October 7, 1390 (see *Gasparis*, Il patto, 254–257), which indicates that Carlo came to mature age before this period. My analysis of the chronology referring to Carlo's age (*Zečević*, The Tocco of the Greek Realm, 83, n. 241) suggests that he was born around the end of May/beginning of June 1374.

25 The Tocco letter sent to Genova in 1385 coincides with the Spata offensive against Epiros in 1384–1385, see CroIoan, 29, 94 (December 1384–January 1385); 32, 96 (before 1386). There is no direct documentary confirmation that the Albanian groups went astray towards the Tocco domain, but if this had indeed happened, then Gasparis' explanation of the Tocco citizenship in Genova as caused by the Albanians would be further supported. For a different indication emerging from the citizenship instrument, see text of the document, lns. 29–30.

26 *F. Thiriet*, La Romanie vénitienne au Moyen Âge, Paris 1959, 358 (=*Thiriet*, La Romanie); *Gasparis*, Il patto, 251.

27 Cf. *Gasparis*, Il patto, 254, where this envoy was referred to as "Jordanum vocatum Cadenzanus". A reference about a close relationship of the Tocco with the Catanzaro ("Catanzano") family can be found in The Letter of Leonardo I Tocco to Lappa Accaioli (May 28, 1374), in *Luttrell*, Aldobrando, 277: "In Calavria fummo alla Roccella, et loco trovando lo Conte, e la Contessa di Catanzano con tutti i loro figli a stare per la gratia di Dio bene, salvo che Pietro di Catenzano, che ne venne a scontrare, et a riceverne: Incontronne, et con lui era Simoncino, et Andrea, et assai honorata Compagnia, et grande: Assai consolatione havemmo con Madama di Catanzano, e grande allegrezza fece di nostra venuta con farne assai carezze" [...].

28 For the importance of oral communication in the diplomacy of Carlo Tocco during his independent rule, see *N. Zečević*, Λέξις γλυκεῖα: The Importance of the Spoken Word in the Public Affairs of Carlo Tocco (from the Anonymous Chronaca dei Tocco di Cefalonia), in Oral History of the Middle Ages: The Spoken Word in Context, eds. G. Jaritz and M. Richter, Medium Aevum Quotidianum 12–CEU Medievalia 3, Krems–Budapest, 2001, 108–116.

which, consequently, allowed them to receive the Genoese protection. As this condition was formulated generally, with no precise reference to the identity of their enemies — just as in the Tocco demand quoted in the exposition of the document — it may be concluded that Magdalene Tocco counted to protect the domain from all of her enemies, not just from the Albanians as suggested by Gasparis in his interpretation of the ratification document.[29] Further on, the grant stated that from the point of taxes and exemptions, the Tocco could regard themselves equal to other citizens of Genova. In return, their representative promised that the Tocco and their subjects would behave just like any other "good, true and loyal" Genoese, which specifically meant that they would receive in their domain, "with good will and beneficence", all Genoese envoys, ambassadors and other citizens. In addition, the Tocco obliged themselves to: supply the above-mentioned Genoese visitors with food and other necessary articles; take part in the preservation and defence of the Genoan Republic and its property and, consequently, participate in any Genoese military action east of Sicily (under the condition that they were not required to refuse loyalty to their supreme suzerains, the Angevin rulers of Naples) by sending a completely furbished galleon (or money necessary for this) for a period of three months per year;[30] pay taxes required by the Genoese authorities just like other Genoese citizens; ratify the grant as soon as possible.[31]

The quoted terms seem to have mostly followed the existing Genoese practice of citizenship granting. Similarly to the situation in other maritime republics of the time,[32] the Genoese administration received oaths of loyalty from the local lords — diminishing, at the same time, their feudal rights, but offering, in return, protection during the frequent struggles of these lords against their hostile neighbours. This system, probably developed as early as the first half of the twelfth century, required the new Genoese citizens to reside in the city for three-months every year (in case of war even longer),[33] as well as to actively participate in the city's defence from any kind of hostile attack.[34]

[29] See above, p. 2. Cf. the text of the document, lns. 29–30.

[30] See the instrument, ln. 53. According to the treaty with the Bulgarian ruler Ivanko of 1387, the authorities of the Genoese colony in Pera required the Bulgarians to place a ship (or money for one) at their disposal for six months. For this treaty, see *S. de Sacy*, Mémoire sur un traité fait entre les Genois de Péra et un prince de Bulgares, Mémoirs de l'Institut Royal de France: Académie des inscriptions et belles-lettres 7 (1824) 292–343; *И. Дујчев*, Договоръ на добруджансия княз Иванко съ генуесцить оть 1387 г., in id., Стара Българска книжнина, vol. II, Sofia 1944, pp. xxviii; 185–197; 394–5 (=Dujčev, Ivanko).

[31] Prompt ratification was also specifically mentioned as a condition in the ratification document of October 1390; see *Gasparis*, Il patto, 255.

[32] For references to Venetian citizenship see below, n. 39. Among the most recent results of the investigations about the conditions and procedure of citizenship granting in other maritime republics of the time, especially useful (for the case of Ragusa) are those by Z. Janeković-Römer, Diversified Differences: Ethnic and Religious Minorities in Medieval Dubrovnik, communication presented at the Interdisciplinary Workshop on Segregation, Integration and Assimilation in Medieval Towns (20–22. February 2003, Central European University, Budapest).

[33] It is important to note that the Tocco were not required tos reside within the city for three months, as were many other new Genoese citizens.

[34] *G. Day*, Genoa's Response to Byzantium 1155–1204: Commercial Expansionism and Factionalism in a Medieval City, Chicago 1988, 49 (=*Day*, Genoa's Response) considers the treaty with Marquise Alderamo of Ponson (1135) to be the first Genoese pact of this kind.

From the Tocco perspective, at first sight the alignment with the Genoese might seem a somewhat unusual matter. First, the Republic of Genova became yet another among their supreme masters, which, in a formal sense, was undesirable.[35] Second, the alliance with the Genoese meant an alignment with the Ghibeline ("popular," pro-German) party that ruled the city at the time. This, given the existing Tocco preferences towards the traditional Guelph circles of power in the Apennines and further on (pontifical Curia, Neapolitan Angevins, Acciaioli), was, again, hardly a desirable model of political behaviour.

The evidence of the political practices of the time shows, however, that Magdalene acted in a manner that was, above all, useful. The Tocco family governed the Ionian islands first and foremost as the representatives and vassals of the Guelph-oriented Angevin court in Naples.[36] Of course, the family's vassalage to the Angevin court did not follow the ideal dual bond 'vassal-King' — during the rule of Carlo Robert (1309–1343), the Tocco obliged themselves to serve also the King's brother, Philip of Anjou, who held the titles of Prince of Taranto (1294–1331), Despot of Romania (1294–1315), Prince of Achaea (1307–1313) and Emperor of the Latin Empire (1313–1331).[37] As Philip's titles were transferred to his offspring during the fourteenth century, throughout this period the Tocco had two suzerains among the Neapolitan Angevins, one being the ruler himself, another being a younger member of the ruling family.[38] This kind of subjection, similar to the complex vassalage examples noted by Marc Bloch, was additionally amended by Magdalene's husband Leonardo who, for himself and his posterity, obtained the status of a Venetian citizen (1361),[39] strengthening at the same time also the connections with other

---

35 Less than a month after the granting of Genoese citizenship to the Tocco, the Venetians openly protested on this matter before the Genoese Doge. With an unusually sharp tone, the Venetians directly stated that the subjection to two republics at the time was not legally justified; see *Thiriet*, Régestes, vol. 1, no. 764 (December 30, 1389), p. 184. Cf. *Thiriet*, Régestes, vol. 1, no. 787 (April 11, 1391), p. 189 and *AAV* 1: 2, no. 413, p. 117.

36 Archivio di Stato di Napoli, Archivio di Tocco di Montemiletto (=ASN, ATM), Privilegi, busta 1, perg. no. 4 (November 20, 1322 in Naples).

37 As is widely known, Philip was the younger son of King Charles II of Anjou. His first title came from his marriage to Thamar, the daughter of the Despot of Epiros; his second title was granted to him by his father, while the third was acquired through his marriage to Catherine of Valois. Details of the chronology and nature of his titles can be found in *Longnon*, Empire Latin, 283–300; *A. E. Laiou*, Constantinople and the Latins: the Policy of Andronicus II 1282–1328, Cambridge, MA 1972, 37–57, and 260; *A. M. Talbott*, Philip I of Taranto, in The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford 1991, vol. 3, p. 1652. The direct subjection of Carlo's ancestor Guillelmo Tocco to Philip was documented in several charters, e.g. ASN, ATM, *Privilegi*, *busta* 1, perg. no. 1 (August 10, 1322, in Naples).

38 The Tocco were recorded as the vassals of King Robert in ASN, ATM, *Privilegi*, *busta* 1, perg. no. 4 (November 20, 1332, in Naples); Prince Philip in ibid., perg. no. 8 (October 27, 1347, in Naples); Prince Robert in ibid., perg. no. 9 (October 30, 1347, in Naples), Queen Joan I in ibid., perg. no. 10 (November 1, 1347, in Naples).

39 I libri commemoriali della Repubblica di Venezia, Regesti, ed. *R. Predelli*, Venezia 1883, vol. 3, 1, 6, no. 295 (February 19, 1361), p. 329, i *E. A. Tsitseles*, Κεφαλληνιακὰ σύμμεικτα: συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ *λαογραφίαν τῆς νησοῦ Κεφαλληνίας*, vol. 2, Athens 1960, pp. 91–92 (February 18, 1361). The Venetians referred to this citizenship on several occasions later; see *Thiriet*, Régestes, vol. 1, no. 764 (December 30, 1389), p. 184, and *ibid.*, no. 829 (April 15, 1393), 197–8. Apart from being granted Venetian citizenship, Leonardo I Tocco affirmed his position in this maritime republic also

Guelph circles of power, namely with the pontifical Curia and the powerful Acciaioli of Florence.[40] There is no doubt that such a policy of loyalty to various political factions was commonly practised in the West at the time, and that due to this practice Leonardo established the *de facto* independence of his domain.[41] Ironically, after Leonardo's death Magdalene's connection with the Guelphs — although strongly based upon her private liaisons with the Florentine circle — lost a great deal of its primary significance. The Guelphs were in crises several times during the late 1370s and early 1380s, as the pontificate was overburdened with the issues of the "Great Schism", Charles III (1382–1386) and Jacques de Baux fought for the Neapolitan throne and supremacy over the Principality of Achaea,[42] while the Acciaioli were involved both in the pontifical disputes and an internal fight for power in Florence featured by the Ciompi revolution and the troubles between the guild regime and the conservatives.[43] Loyal to Charles III,[44] Magdalene directly felt the consequences of this situation as her domain was attacked by the Navarese who were in the service of de Baux.[45] In such circumstances, her alliance with the ruling Genoese Ghibelines, even though it implies an unusual ideological turn (unusual from the perspective of

---

through personal lineage, for instance with the marriages of his daughter Petronella: in 1372. to Niccolò dalle Carceri (Duke of Naxos and Aegean Archipelago), a in the early 1390s to Niccolò Venier, the son of the Doge Marino Venier.

40 An illustration of his ties with Florence can be found in the Acciaioli correspondence, e.g. the Letter of Lappa Acciaioli to Philipo Bardi, in *J. A. Buchon*, Nouvelles recherches historiques sur la Principauté française de Morée et ses hautes Baronnies, Paris 1843, vol. 2, 207, and the same in *I. G. Rao*, ed., Il carteggio Acciaioli della Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze, Roma 1996, no. 151. For the fragments of this correspondence, see also *A. T. Luttrell*, Aldobrando Baroncelli in Greece 1378–1383, Orientalia Christiana Periodica 36 (1970) 277. On Florentine interests in Greece, see *A. T. Luttrell*, Interessi fiorentini nell'economia e nella politica dei Cavalieri Ospedalieri di Rodi nel Trecento, Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa: Lettere, Storia e Filosofia 2: 27 (1959); second edition in id., The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291–1440, London 1978 (Variorum), no. VIII.

41 *M. Bloch*, Feudal Society, vol. 1, English translation L. A. Manyon, London–New York, 1989[repr] (first English edition 1962), 211–214 (=*Bloch*, Feudal Society).

42 On the struggle for the Neapolitan throne see Longnon, *Empire Latin*, 333–335, and *É. Léonard*, Les Angevins de Naples, Paris 1954, 446–9. Jacques de Baux died on July 7, 1383, transferring his rights to the Principality of Achaea and the Latin Empire to his cousin, Louis I of Anjou (1382–1384), the son of the French King, Jean the Good. It is important to note that the struggle attracted the attention of other powers in the region, especially of the pontificate, which itself was divided at the time (Charles III was the favorite of Pope Urban VI while his rival enjoyed the favor of Clement VII).

43 For a useful recent overview of the political situation in Florence of the time, see *G. A. Brucker*, Florence: The Golden Age 1138–1737, Los Angeles 1998, especially pp. 131–136.

44 CroToc, 1, 219–27, 220–222, suggests that Magdalene visited Naples not long after the death of her husband, and that she contacted the King to have her ruling position confirmed; yet it does not say anything about her role in the Angevin struggle for the throne. There is, however, a clear documentary confirmation that the close Neapolitan kin of Magdalene's late husband was loyal to Charles III during the struggle (ASN, ATM, *Atti notarili*, *busta* 4, perg. no. 162 [August 12, 1383 in Naples]).

45 *Luttrell*, Aldobrando, letter no. 2, (April 24, 1382) (to Lorenzo Acciaioli), cap. 2, p. 293; letter no. 3 (June 15, 1382), (to Lorenzo Acciaioli), cap. 2, p. 296. Before February 1383, the Tocco county of Cephalonia was conceded by de Baux to John Lascaris Kalopheros. Not much later, before August 22, 1383, Louis I of Anjou, the successor of Jacques de Baux, declared the Tocco traitors, and proclaimed the confiscation of their entire Greek domain, which he donated to the family of the Grimaldi. The confiscation, however, never took place, due to his defeat in the struggle for the throne in Naples.

the fixed party loyalties of many Italian families of the time), should be perceived, above all, as a "pragmatic"[46] means of survival.

At this point, however, an enquiry into the Tocco citizenship in Genova can easily fall again into the field of speculation as there is no evidence that the important procedure details and circumstances revealed by the instrument of December 2, 1389, were ever really enacted.[47] Magdalene and Carlo I Tocco did become the citizens of the Republic of Genova, and their status was indeed ratified on October 7, 1390. Yet no document directly confirms that the Tocco ever received any kind of serious military help from the Genoese, sent any kind of tribute to the Ligurian Republic, resided there, or received in their insular domain a significant number of the Genoese.[48] Instead, less than three years after the ratification of the Tocco citizenship grant, the Venetian documentation revealed that the son of Magdalene Tocco attempted to enter the circle of the Genoese rivals in the Republic of St. Mark.[49] In such a context, the instrument of December 2, 1389 — although a most important source for the issues of the Genoese and Tocco diplomatic, chronology, prosopography and documentary practices — can be seen only as a ceremonial document with no real political significance.

TEXT

Edition criteria:

The orthography of names follows the forms quoted by the original text. The transcription keeps the use of the graphemes as in the original document: "j" meaning "i"; "u" meaning "v"; "v" meaning "u"; the original orthography of the diphthong "ae" ("e") has been kept in the transcription; the sybilled form "-ti" has been kept as the form "-ci" appearing in the original text. The numbers in the text mark the beginning of the original lines (with the exception of the first); the same principle is followed for the designation of the subscription lines that are counted separately.

---

46 This Tocco political "pragmatism" was noted by *Miller*, The Latins, 487.

47 The reasons for which the citizenship grant was never enacted cannot be assessed with precision. On one hand, one could simply conclude that this was not required by the actual political situation. On the other hand, it is equally probable that the grant's enactment was actively obstructed by the Venetians. An allusion to this emerges from a document in *Thiriet*, Régestes, vol. 1, no. 803, (September 7, 1391), in which the Venetian authorities openly indicated their attempts to "detach" Carlo from the Genoese — ironically enough, with the help of Magdalene Tocco.

48 The presence of Genoese merchants on the Tocco island of Cephalonia was recorded by Jean Froissart, in his *Chroniques*, in Ouvres de Froissart, vol. 16, ed. *K. de Lettenhove* (Bruxelles: Closson, 1875), 53: "et que plusieurs fois les marchans de Venise et de Jennes et des autres terres qui là arrivoient et qui y séjournoient ung temps pour les fortunes qui sur la mer estoient [...]"). This reference, however, was made almost a decade after the Tocco were granted citizenship in Genova (1397), and it does not contain any particular detail that would define the presence of the Genoese merchants as a direct result of the implementation of the Tocco citizenship grant.

49 Commemoriali, 8, no. 387, cap. 166 (168) (January 9, 1393), p. 216. *Ibid.*, 388, s.d. (c. January 1393), c. 166 (168), conditions Carlo's rapprochement to Venice with the termination of his subjection to Genova.

- "abcd" = less legible letters.
- "...." = letters that exist but can not be read.
- " .. " = signs written by the notary.
- "/abcd/" = letters added by the notary in an interline.
- "+abcd+" = language error.

Jn Nomine domini amen. Jllustris et Magnificus dominus dominus Antoniotus Adurnus dei gratia Januensium dux et populi defensor. Et .. Consilium quindecim Sapientum |2| Ancianorum Ciuitatis Janue in sufficienti et legittimo numero congregatum et Jllorum de dicto consilio qui interfuerunt nomina sunt hec: hieronimus de aviolo, notarius procurator Nico|3|laus Gatinanti bancherius damianus Bambonus Antonius de Biuso Antonius Bellonus Johannes de Ederico de Bulzaneto Antonius Biusulfus de pelis Antonius de Eurignono |4| Petrus dardella et Batistus de Negro quondam ubi. Audita et plene intellecta requisitione coram eis facta per dilectum virum Jordanum dictum catanzarum procuratorem et procurationis nomine |5| Magnifici et potentis viri domini Karoli ducis luchate et Comitis Cephalonie palatini iuxta formam litterarum dicti domini karoli suo sollito sigillo sigillatarum et quarum litterarum |6| tenor talis est: Jnnomine domini nostri Yhesu Hristi amen. Anno a natiuitate eiusdem m°ccc°lxxxviiij° die xiij^{a} mensis Octobri viij° Jndicis. Nos Carolus dux lucate et Comes Cepha|7|lonie palatinus certis causis et consideracionibus inducti ne minus confisi de fidei prudencie et legalitatis meritis Jordani dicti Catanzarij ligij et familiaris nostri carrissimi. |8| Eundem Jordanum presentem coram nobis et onus presentis procurationis in se sponte suscipientem tenere precium et certa nostra facta constituimus facimus et ordinamus nostrum procuratorem negociorum gestorem |9| factorem et nuncium specialem ac quocumque alio nostro melius dici et conferi de Jure potest et debet Ad conferendum se nomine vice et pro parte nostra ad Ciuitatem Janue et ad presenciam Spectabilis et |10| Magnificorum /virorum/ domini Antonioti Adurni ducis Januensium et consilij Ancianorum ac communis ciuitatis Janue nobis honorabilium et carissimorum tamquam fratrem et tractandis in eisdem domino .. duce consilio |11| et communi ciuitatis Janue certa que dicto Jordano +oratorius+ commisimus et de quibus eum plene informauimus que hic haberi volumus pro appertis et expressis Jllasque terminandum prosequendum repli|12|candum concludendum et ad finem debitum perducendum promisiones de illis per nos obseruandis faciendum et ab eisdem domino .. duce consilio et communi similiter petendum requirendum et recipiendum |13| et acceptandum factamentum in animam nostram prestandum cautelas et scripturas alias ex inde faciendum seu fieri rogandum et recipiendum nosque heredes successores et bona nostra propria obli|14|gandum ac omnia et singola cum hec faciendum et exequendum que quilibet veri et legittimi procuratores negociorum gestores fidei comisarj et nuncij speciales facere possent et deberent nosque |15| similiter facere possemus si ibidem personaliter adessemus dicto et Concedentes eidem Jordano plena libera et omnimodo potentem auctoritatem licenciam et specialem mandatum ad omnia et singola supra |16| dicta et alia que sibi commisimus exequendi tractandi terminandi faciendi et concludendi vt predicitur nostri parte.

Promittentes nichilominus sub verbo et fide magnatu omnia et singola que dictus |17| Jordanus nostri parte tractauerit procurauerit agerit promisit conclusit et fecerit in promissis rata grata firma et accepta omni futuro tempore habere tenere et reputare eaque obseruare attendere |18| et adimplere ac obseruari et adimpleri facere cum effectu in illis contrauenire facere dicere uel opponere directo uel indirecte palam publice uel occulte aliqua racione uel causa per nos aut alios |19| nostri parte. Et ipsam et unumquodque aut aliud uel alia ipsorum ad omnem requisicionem dictorum domini .. ducis consilij et communis uel alterius pro parte ipsorum simplice uel plenne ratificare acceptare |20| et approbare per alias nostras litteras omniaque supra hijs expedientes fieri facere cautellas scripturas uel alia documenta veritatis subfacia non mutata. Et pro promissis omnibus et singulis |21| firmiter per nos attendendis et obseruandis et ut continuo fiat obligamus nos ad penam unciarum duomillium prefatis dominis .. ducconsilio et communi in casu quo per nos promissis contrauenientis |22| contingat .... applicandam que pena factionis exigetur quociens fuerit exinde quolibet argentum aut argueniri quolibet attentatum dicta pena comissa uel non comissa et exacta uel non exacta |23| aut graciose remissa parte nostra procuratio cum omnibusque que in se continet in jus robore et efficacia firmiter perseueret. Volentes insuper quod in presenti procuracione per nos eidem Jordano ut predicitur facta omnia |24| intelligatur dicta acta expressa cogitata et narrata quam rem illam quacumque neccessariam et expediencia videretur. Jn quorum omnium fidem perpetuamque memoriam et tam dictorum domini .. duci .. consilij et |25| communis quod omnium aliorum quorum interuenit et interesse poterit consuetudinem et cautellam presentis nominis procuracionis litteras exinde fieri facimus nostro jmo sigillo que vtimur comuniri. data in |26| castro nostro Sancti Georgij de Cephalonia. Anno die mense et Jndictione predictis. .. Et casu audita et plene intellecta requisicione facta per dictum Jordanum Ambassiatorem et nuncium Magnifici et po|27|tentis domine domine Magdalene gentricis prefati Magnifici domini karoli ducisse luchate et Comitisse Cephalonie palatine ad petentem et requirentem circa sub cuis vna Magnifice domine Magdalene .... |28| rerum contractarum Nomine et vice prefatorum Magnificorum dominorum Magdalene et karoli et prefati Magnificus dominus dominus dux Januensium et .. Consilium dignemur cumque placeat recurri |29| proprius dominam magdalenam et dominum karolum et ipsorum et alterius eorum Subdictos in Ciues Ciuitatis Janue et in numero et greraio Ciuium Janue admittere et aggregare. Et casu in protectione et |30| defensione predictorum Magnificorum domini domini .. ducis Januensium .. Consilij et communis Janue admittere. Et ipsos decetero habere tenere et reputare et habeoteneri et reputari facere pro Ciuibus Janue quo ad ho|31|nores nomina priuilegia immunitates et functionarias ciuibus Janue concessas. Et ipsis gaudere vti et frui possint prout ceteri cives Janue. Volentes requisicionibus dicti Jordani nominibus quibus supra |32| omnem tenetur in jus benigne et gractanter et perpetuo affectionem singularem quam prefati Magnifici domina Magdalena et dominus karolus et ipsorum antecessores semper gesserunt erga commune Janue et presi|33|dentes dicto communi ac ceteros Januenses. Omnia via Jure modo et forma quibus melius potuerunt et possunt. habito jus super inscriptis consilij et

deliberacione Officij Octo prouisionis parcium |34| Ciuitatis Etcetera caperetur sapiatur dictum Jordanum presentem nominibus quibus supra et per ipsum prefatos Magnificos dominam Magdalenam et dominum karolum eiusdem domine Magdalene primogenitum eorumque |35| et liberos eorum heredes et successores ac ipsorm et cuiuslibet eorum subdictorum in Ciues Ciuitatis Janue et in numero et gremio ceterorum ciuium Janue aggregauerunt et aggregant. Et sub protectione |36| et defensione virorum Magnifici et Jllustris domini domini .. duci et consilij et communis Janue Aduerserunt et advenerunt ita quod decreto habeantur teneantur et reputentur pro veris et fidelibus ciuibus Janue |37| tam in ciuitate Janue quam in quacumque alia mondi parte. Et quod decreto vtantur et gaudeant et vti et gaudere possint et placeant decreto et singulis honoribus priuilegijs immunitatibus et |38| facultatibus que sunt in Ciuitate Janue et quibuscumque terris et locis communis Janue quibus vtuntur et gaudent et vti et gaudere soliti sunt ceteri Ciues Janue. Mandantes statuentes et decernentes quod decreto |39| per quoscunque Officiales et Rectores in quarumque mundi parte constitutos et per quoscunque Januenses seu qui pro Januensibus appelantur et reputentur prefati Magnifici domina Magdalena et dominus karo|40|lus et eorum et alterius eorum heredes et successores ac subdicti tractentur reputentur habeantur et defensantur tampro veri et fideles Ciues Janue et prout et sicut ceteri Ciues Janue tractantur |41| reputantur et defensantur. Dominus Jordanus nominibus quibus supra gractanter et benigne acceptans omnia et singula supradicta volens eidem iurata et comissa pro dictos eius dominos adimplere et obseruare |42| promisit et solempniter continerit prefatis Magnifico domino domino .. duci et .. Consilio ac michi notario infrascripto tamquam publice persone officis publico stipulantibus et recupientibus nomine et vice communis Janue et omnium et |43| singulorum quorum inest interit uel in futurum poterit interesse quod prefati Magnifici domini Magdalena et karolus et Jpsorum et cuiuslibet eorum subdictorum erunt decetero boni veri et fideles ciues |44| Janue et pro bonis veris et fidelibus ciuibus Janue se gerent tractabunt et reputabunt verbo et facto in quacumque mondi parte et iurabuntur et perseuerabunt sub protectione et +defensione+ et defensione |45| prelibati Magnifici domini domini .. ducis Januensium Consilij et communis Janue. Nuncios et Ambassiatores dicti communis Janue et presidencium eidem communi et personas quorumcunque Januensium et qui pro Januen|46|sibus reputentur et tractentur benigne gractanter et fauorabiliter tractabunt et in terris portubus Jnsulis et locis communis receptabunt tam in mari quam in terra et ipsis existentibus in dictis |47| locis uel aliquo eorum prebebunt victualia et alia opportuna et neccessaria quibus prefati Januenses indigerent pro ipsis Januensium partibus. Jpsisque sanos saluos et Jllesos et ipsorum bona in dictis lo|48|cis et quolibet eorum conseruabunt et bona fide et pro posse ipsorum Magnificorum dominorum Magdalene et karoli subditorum quod suorum contraomnem personam corpus Collegium seu Vniuersitatem |49| Januenses prefatos defendent et tuebuntur. Et eciam soluent et subibunt omnia et singula onera communis Janue quocumque nomine conseruantur qua per dictum commune Janue seu .. presidentes dicto communi imponentur sicut ceteri |50| ciues Janue facient. Jtem promisit dictus Jordanus nominibus quibus supra prefatis Magnifico domino domino duci supra consilio et michi dicto notario

stipulantibus et recipientibus nominibus quibus supra |51| eorum prefati Magnifici domini Magdalena et karolus et ipsorum et cuiuslibet eorum subdictorum facient decetero pacem et guerram pro communi Janue et ad ụọluntatem et requisitionem dicti communis seu presidentium dicto |52| communi contra quoscumque contra quos dicti communis seu presidentes dicto Communi guerram facient et cum quibuscumque pacem seu treguam facient bona fide et pro posse. Jtem quod dabunt ad seruitias cuiuscumque |53| guerre dicti Communis seu presidencium dicto communi vnam galeam armatam pro mensibus tribus quolibet anno expensis ipsorum dominorum .. Comitisse et ducisse ac .. Comitis et ducis siue pecuniam |54| neccessariam pro stipendis dictis galeis pro dictis tribus mensibus ad dictas seruitias cuiusque guerre dicti communis Janue quodcunque commune Janue voluitur pro dicto tempore et vbicunque a Sicilia inclusiue vltra |55| versus orientem. Salus et exceptato quod non obstantibus supra dictis non teneantur facere guerram seu aliquam offensionem realem uel personalem contra Serenissimam dominam dominam Margaritam |56| dei gratia Jerusalemij Sicilie et Vngarie Reginam nec contra Serenissimum dominum +Vençeslaum+ primogenitum eiusdem et natum Jllustris principis quondam domini domini Regjs karolij consortis ipsius nec contra sub|57|dictos seu vassalos ipsorum. Jtem promisit dictus Jordanus nominibus quibus supra quod prefati Magnifici domini Magdalena et karolus expresse ratificabunt et approbabunt omnia et singola in presenti instromento |58| et predictus Jordanus promisus per vnum aut plura publica instrumenta cum promisionibus juramentis obligacionibus raciacionibus penarum adiectionibus et alijs cautellis debitis et neccessarijs |59| instrumentis per proxime venturos. Jurans ad Sanctissima euangelia tactis scripturis dictus Jordanus dictis nominibus et presentibus nominibus quibus suprascriptis stipulatis intrari etc. Prefatis Magnifico domino domino |60| duce Januensium et consilio et communi iamdicto notario notario stipulantibus et recipientibus nomine et vice dicti communis Janue et omnium et singulorum quorum interest intererit uel interesse poterit predicta omnia et singola habeantur perpetuo et tenere et |61| quod dicti Magnifici domini Magdalena et karolus eorumque et cuisque /ipsorum/ subdictorum et quilibet eorum habebunt perpetuo et tenebunt rata grata et firma accendentur complebuntur et obseruabuntur omnia et singola suprascripta per dictum Jorda|62|num dictis nominibus promissa et quorum non facient uel venient aliquas res cum animo uel ingenio qui dici uel excogitari possit de Jure uel de facto Sub ypotecha et obbligatione bonorum suorum dictis nominibus presencium et futu|63|rorum. Et de predictis mandauerunt prefati Magnificus dominus .. dux et .. Consilium dictusque Jordanus dictis nominibus rogauit confici debere publicum instrumentum presentis Antonii de Credencia notarii publici et ipsorum Magnificorum domini .. |64| ducis consilij et communis Janue cancellarium infrascriptum. Actum Janue in sala parua Cancellarie veteris palacij ducalis in qua discumbit fanulus praefati Magnifici domini .. ducis. Anno dominice natiuitatis Mille|65|simotrecentessimo octuagessimonono. Jndicione duodecima. secundum cursum Janue. die Jouis huius mensis decembris vespera hora vigessimatercia. Presentibus testibus ad hec vocatis specialiter et rogatis Alde|66|brando de Conuersia

Conrado Mazurro Petro de Burgilio et Masimo de Judicibus notarijs et dicti comunis Janue Cancellarijs.

Ego Antonius de Credencia quondam Conradi publicus Jmperiali auctoritate notarius et prefatorum magnifici domini domini .. ducis consilij et Comunis Janue cancellarius perduxi omnibus |2| interfui et rogatus hoc publicum Jnstrumentum composui et scripsi. Tamen alijs pluribus occupatus per alios et readjunctus nomen michi feci et composui vidi legi corexi |3| et sigillo commisso approbaui originali instrumento scripto manu mea et utroque mandatis iuramentis me subscripsi in publicum signo in nomine …. apposito de iure uel de facto huius instromenti … quod de manu |4| prefati Magnifici domini .. ducis consilij pendenti sigillo ducalis communis Janue ypenssione muniui.

f. verso

32

ARCHIVIO DI STATO DI NAPOLI

Archivio di Tocco di Montemiletto

Pergamena N. 33–33 priv. 1389, 2 dic.

Cittadinanza di Genoa

………………… Duce

Luchate et …..

Nº 32"

Нада Зечевић

ЂЕНОВСКО ГРАЂАНСТВО КАРЛА I ТОКО (2. XII 1389)

(I)

У фокусу рада налази се документ о грађанству у Ђенови које су власти ове поморске републике 2. XII 1389 дале Карлу I Токо и његовој мајци, регенткињи Магдалени. Овај документ, вековима чуван у породичном архиву, у модерно време није привукао пажњу научних кругова, што је довело до тога да се о његовим детаљима може шпекулисати иако се постојање самог документа не доводи у питање. Како би се документ о Токо грађанству у Ђенови што боље разумео, у првом делу рада доноси се транскрипција његовог текста, као и анализа политичко-правних прилика које су довеле до његовог настајања. Међу посебно значајним приликама потребно је истаћи настојање Магдалене Токо да

обезбеди ђеновску заштиту од свих евентуалних непријатеља, те ђеновску аспирацију на Токо домен, посебно значајну у контексту борбе ове републике са Венецијом за интересне сфере на Истоку. Поменута анализа такође указује и на баланс Токо регенткиње, не само између две међусобно супротстављене поморске републике, него и између гвелфских и гибелинских центара моћи на Апенинском полуострву. Недостатак документарних података о стварној примени одредби из документа о грађанству од 2. XII 1389. наводи на закључак да се ради о церемонијалном акту без стварне политичке вредности.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 929.52 Алберто (Боно)

РУЖА ЋУК

ПОРОДИЦА АЛБЕРТО (БОНО) У ДУБРОВНИКУ У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

У раду је, на основу дубровачке архивске грађе, приказана делатност породице Алберто (Боно) у Дубровнику, српским земљама и у Венецији крајем XIV и у првој половини XV века. Чланови ове породице, који су припадали другој и трећој генерацији, успешно су се бавили посредничком трговином између српских земаља и Медитерана. Главни предмет њихове трговине били су сребро и тканине.

Привредни полет Дубровника и земаља у његовом залеђу — Србије и Босне — крајем XIV и у првој половини XV века привукао је у град под Срђем бројне странце. Долазили су са разних страна, али најчешће из Венеције.[1] Међу њима је највише било трговаца, затим разних занатлија, бродовласника, банкара, апотекара, лекара, нотара и других. Обично су стизали појединачно, боравили краће или дуже време, обављали послове, стицали богатства, женили се, стварали потомство и умирали. Било је, додуше, случајева када је више генерација једне исте породице живело и деловало у Дубровнику а одатле су ширили своје послове на српске земље с једне, и Медитеран, с друге стране.[2] Овим последњим припадала је и породица Алберто или Алберти (Боно).[3]

1 У поменутом раздобљу, због измењених политичких околности, у Дубровнику и српским земљама било је далеко мање Венецијанаца него у првој половини XIV века. Уп. *B. Krekić*, Contributions of Foreigners to Dubrovnik's Economic Growth in the Late Middle Ages, Viator 9 (1976) 378–380 (= Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages, London 1980, n. XIX , VR); *Р. Ћук*, Србија и Венеција у XIII и XIV веку, Београд 1986.

2 Последњих неколико деценија о странцима у Дубровнику написан је већи број вредних студија, које су утемељене на богатој архивској грађи, пре свега, дубровачкој. О Млечанима уп. : *Б. Крекић*, Франческо Балдела — млетачки трговац у Дубровнику, 1350–1389, Зборник Филозофског факултета у Београду XIV–1 (1979) 145–152; *Р. Ћук*, Млетачка породица Салимбене у Дубровнику у позном средњем веку, Историјски часопис XXXVII (1990) Београд 1991, 27–61; *B. Krekić*, Sul retroscena familiare di Franco Saccheti: il veneziano «Franciscus speciarius» ed il fiorentino «Bencius del Buono» a Ragusa nella prima meta del Trecento, Studi Veneziani, n. s. XXXVII (1999) 15–47; *B. Krekić*, Alcune note sulla famiglia Querini a Ragusa nel Duecento e nel Trecento, Studi Veneziani, n. s. XLI (2001) 49–76.

3 О презимену уп. даље текст овога рада и нап. 28.

Само неки чланови породице Алберти (Боно) помињу се у историјској литератури. Кратку, али веома садржајну генеалогију ове породице доноси Чингријина генеалогија Антунина,[4] која је највећим делом састављена на основу података из три серије Дубровачког архива.[5] Међутим, у осталој дубровачкој архивској грађи (више серија и књига) постоје бројни подаци о породици Алберти. Стога ћемо у овом раду настојати да осветлимо, на основу објављене и необјављене грађе из Дубровачког архива, делатност породице Алберти (Боно) у Дубровнику, српским земљама и у Венецији крајем XIV и у првој половини XV века.

Родоначелник породице Алберти (Боно) у Дубровнику био је сер Алберто. Према сведочењу Чингријине генеалогије Антунина, сер Алберто Боно, покојног Томаса, по занимању канцелар, пореклом је из града Белуна (dal Trauisano dalla città di Bellimo). На позив Дубровачке Републике дошао је у град под Срђем око 1380. године, са својом женом. Службу канцелара и нотара обављао је у Дубровнику све до смрти, 1407. године. У браку је имао деветоро деце — четири сина (Томас, Никола, Христофор и Иван) и пет кћери (Флора Марина, Томасина, Андриола, Маруша и Орсула). Синови сер Алберта нису носили презиме Боно, већ су се по оцу звали Алберти. Иван, један од њих, примљен је 1430. године у братовштину Антунина, а током прве две деценије XV века Албертове кћерке су се удале за угледне дубровачке трговце, углавном Антунине. Породица Алберти деловала је у Дубровнику до 1536, односно укупно 156 година.[6]

Готово сви подаци наведени у Чингријиној генеалогији Антунина су тачни, могу се проверити, а такође у великој мери и допунити осталом дубровачком архивском грађом.

Сер Алберто Боно (Бон), покојног Томе, канцелар и нотар, дошао је из Венеције[7] у Дубровник највероватније почетком марта 1388. године. Наиме, пре-

---

[4] Архив Историјског института, Исписи 1500–1700, кутија 7, *Genealogia Cingria*, L'origini e genealogie dei citadini Ragusei che furono in officio della confraternità di S. Antonio, 137–139 (даље: *Genealogia Cingria*), препис са оригинала који се чува у Хисторијском архиву у Дубровнику. О осталим преписима уп. *J. Тадић*, Цвијета Зузорић, Сепарат из Српског књижевног гласника, Н. С. LVII, бр. 6, 7, 8 (1939) 43 нап. 1. Чингријина генеалогија Антунина је попис групе дубровачких грађана који обухвата раздобље од око три века (до 1667. године).

[5] То су серије: Historijski arhiv Dubrovnik (даље: HAD), Liber dotium, Pacta matrimonialia, Testamenta Notariae.

[6] Флора Марина била је удата за Никшу Остоје Николића, дубровачког трговца. Њена „carta dotis" настала је 21. фебруара 1404, а њен тестамент је регистрован 1426. Томасина се удала за Марина Мартина Бицића, дубровачког трговца, а њена „carta dotis" регистрована је 11. децембра 1417. Андриола је била удата за Луку Кабужића, дубровачког трговца. Њена „carta dotis" настала је 28. априла 1415. Маруша се удала за Добрушка Дабижива Латиницу, дубровачког трговца. Орсула је била удата за Ђакома Гондоалди из Ферарe, лекара настањеног у Дубровнику. Њена „carta dotis" забележена је 14. новембра 1421. године. *Genealogia Cingria*, 137–139.

[7] Сер Алберто Боно радио је свакако у Венецији као нотар када га је позвала и ангажовала дубровачка влада. Међутим, рођен је у граду Белуну (ser Albertus Bono /Bonus, Bon/, olim Thome de civitate Belluno, imperiali auctoritate notarius). *K. Jireček*, Die mittelalterliche Kanzelei der Raguser, Arhiv für slavische Philologie, Bd. XXVI (1903) 191–192, *I. Voje*, Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovnku, Sarajevo 1976, 42, 361. И за Албертове синове — Христофора и Ивана више пута је наведено да су из Венеције, где је свакако рођено бар троје његове деце. Уп. даље текст и напомене овог рада.

ма одлуци Малог већа од 22. априла 1388. године добио је плату за годину дана у износу од 100 дуката и кућу за становање. Посао канцелара и нотара почео је да обавља месец дана раније (18. марта).[8] Годину дана касније довео је и породицу у Дубровник,[9] а потом је наставио да ради као општински службеник све до краја живота, 1407. године.[10]

После смрти сер Алберта Боно само један од његових синова, Никола, определио се за позив нотара, који је обављао у Дубровнику све до preране смрти 1416. године.[11] Остала тројица Албертових синова — Христофор, Иван и Тома били су трговци. Сви потомци сер Алберта Боно, према Чингријиној генеалогији Антунина, носили су презиме Алберти. У осталој дубровачкој архивској грађи јављају се оба облика њиховог патронимичког презимена — Алберти и Алберто.[12]

Заслуге за успон и углед породице Алберти у Дубровнику припадају Христофору и Ивану. Обојица су се готово истовремено укључили у посредничку трговину између земаља у дубровачком залеђу — Србије и Босне — и Медитерана. Трговачким и кредитним пословима почели су се бавити крајем друге и почетком треће деценије XV века. Посао су, изгледа, од самог почетка организовали тако што је Иван отишао да тргује у српске земље, а Христофор у Венецију.

Иван је започео трговачку делатност у Новом Брду, највећем и најпознатијем оновременом рударском центру на Балканском полуострву. Главни предмет Иванове трговине било је, несумњиво, сребро. О томе речито сведочи дубровачко-српски спор, који је отпочео 1419. године, а потом трајао неколико деценија. Наиме, група дубровачких трговаца извозила је 1419. године око 1200 литара (око 400 kg) сребра из Новог Брда у Дубровник. Деспот Стефан Лазаревић наредио је да се код Видине заплени дубровачки караван са сребром и тиме нанео штету многим Дубровчанима. Међу оштећеним дубровачким трговцима налазио се и Иван Алберти са 200 литара сребра, које није било само његово.[13] И касније, у два наврата — 1421. и 1425. године — Иван се налазио у Новом Брду, где је водио судске спорове са неким Дубровчанима.[14] Иван се бавио и кредитним трансакцијама, а његови дужници измиривали су дугове сребром.[15]

---

[8] *М. Динић,* Одлуке већа Дубровачке Републике II, Београд 1964, 406, 464, 581. Дакле, сер Алберто Боно је дошао у Дубровник неколико година касније него што је наведено у Чингријиној генеалогији Антунина.

[9] Исто, 429, 514, 523.

[10] Тестамент сер Алберта Боно регистрован је 22. јануара 1407. године у Дубровнику. *K. Jireček,* Die mittelalteriche Kanzelei der Raguser, 191–192; *Genealogia Cingria*, 137.

[11] *Genealogia Cingria*, 137.

[12] *Genealogia Cingria*, 137–139. Уп. нап. 28.

[13] *М. Динић,* За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II, Београд 1962, 54–59, (=Из српске историје средњега века, Београд 2003, 614–618).

[14] *А. Веселиновић*, Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460), Београд 1997, 84, 158; *Р. Ћук,* Пословање Дубровчана у Подрињу, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1993, 115, 119.

[15] Бошко Миладиновић се обавезао 12. октобра 1421. године да ће у року од три месеца дати Ивану 11 литара сребра новобрдске мере (libras undecim argenti ad pondus Nouimontis). HAD, Debita Notariae 13 fol. 329.

Христофор је трговао углавном најзначајнијим артиклима оновременог извоза и увоза — сребром и тканинама. О Христофоровим пословима везаним за трговину сребром најречитије сведоче десетине кредитних уговора склопљених вероватно током друге деценије XV века.[16] Том приликом Христофор је уложио капитал од око 1345 дуката, а његови дужници су били дубровачки трговци који су деловали у Сребреници, Подзвонику, Новом Брду, Трепчи и Приштини.[17] То су, између осталих, били Лука Милановић, Мартол Мишљеновић и Никша Округлић, познати већ тада у посредничкој трговини између српских земаља и Венеције.[18] Стога се с правом може претпоставити да су они своје дугове измиривали испорукама одређених количина сребра. У појединим случајевима то је чак и изричито наглашено.[19]

Већ од краја друге деценије XV века Христофор се налазио у Венецији,[20] са задатаком да преузима сребро и коже,[21] као и да брине о њиховој продаји и куповини друге робе. Христофор је, тако, априла 1420. године набављао тканине у Венецији и слао их у Дубровник.[22]

На основу изложеног може се закључити да су Иван и Христофор куповали сребро, сами или преко посредника, у српским рудницима, допремали га у Дубровник, а потом извозили даље у Венецију.

Наредних година браћа Алберти, Христофор и Иван, пословали су самостално, али и удружени са једним, а најчешће са више компањона. Годинама су успешно сарађивали са браћом Кабужић, познатим извозницима племенитих метала, воска и друге робе у прекоморске земље, посебно у Венецију.[23] То не чуди, јер су се породице Алберти и Кабужић ородиле већ током друге деценије XV века — Андриола, сестра Христофора и Ивана Алберти, била је удата за Луку Кабужића.[24]

---

16 Задужнице нису сачуване већ само позиви дубровачке владе упућени Христофоровим дужницима у Србији. Пошто дужници нису измирили своје обавезе у одређеном року, Христофор је именовао 27. априла 1422. године прокураторе — сер Николу Мемо из Венеције и Мароја Бицића из Дубровника, који су имали задатак да утерају дугове у Србији. HAD, Lettere di Levante 8 fol. 49'.

17 Суме задужења су биле различите — кретале су се од најниже 28, до највише 480 дуката. HAD, Lett. di Lev. 8 fol. 49', 50, 50', 51', 64, 64', 65, 67', 77, 78, 78'; *D. Kovačević*, Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku, Godišnjak Društva istoričara BiH 16 (1965) 29.

18 Уп. *Р. Ћук,* Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века, Историјски часопис XXXVIII (1991) 19–30; *иста*, Дубровачка породица Мишљеновић у средњем веку, Зборник за историју БиХ 3 (2002) 79–89.

19 Лука Милановић је, ради намиривања дуга Христофору, слао сребро из Новог Брда, а Антоје Брајковић из Трепче. HAD, Lett. di Lev. 8 fol. 64, 64', 78, 78'.

20 У Венецији су настале његове исправе од 13. јула 1419. и 27. маја 1421. године. HAD, Lett. di Lev. 8 fol. 49', 50'.

21 Из Дубровника је послато 66 бала кожа, које је требало да преузме у Венецији Христофор. HAD, Deb. Not. 13 fol. 188 (19. IV 1420).

22 HAD, Deb. Not. 13 fol. 188 (19. IV 1420).

23 *Д. Ковачевић-Којић,* Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426–1433, Споменик САНУ, CXXXVII, Beograd 1999.

24 Анриолина „carta dotis" настала је 22. априла 1415. године. *Genealogia Cingria,* 137. Уп. *Д. Ковачевић-Којић*, Трговачке књиге браће Кабужић, 12, где се не наводи Андриолино порекло.

Пословна сарадња ове две породице отпочела је веома рано — Христофор је већ у лето 1422. године доносио Луки Кабужићу тканине из Венеције.[25]

Најпотпунији увид у сарадњу породица Алберти и Кабужић пружају трговачке књиге браће Кабужић, које обухватају период од 1426. до 1433. године.[26] Међутим, сарадња са Кабужићима отпочела је раније, а трајала је и после поменутих година.[27] Браћа Алберти су, као сарадници Кабужића, трговали углавном сребром и тканинама. Иван и Христофор су имали трговачко друштво, а њихов стални компањон био је Петар Гошић (Pircho Gosich).[28] Послове су обављали тако што су Иван и Петар набављали сребро (argento, plicho di Bosna) у Високом у Босни (Viago di Sovisochi, Viago di Bosna), а потом га слали Христофору у Венецију. У рад ове компаније повремено су укључивани различити ортаци и њихове слуге — највише је било Дубровчана, затим трговаца из Котора, Венеције и других италијанских градова.[29] Браћа Алберти и Петар Гошић успешно су пословали од 1427. до 1429. године. Наиме, за непуне три године испоручили су компанији Кабужић укупно 953 литре (око 290 kg) сребра, чија је вредност износила 6 615 дуката. Највећи обим послова браће Алберти и Петра Гошића био је 1427. године: из Босне су извезли у Венецију 563 литре, 10 унчи, 4 аксађе сребра вредности 3 892 дуката и 8 гроша.[30] Током наредне, 1428. године, допремили су из Босне у Венецију упола мање сребра — 275 литара, 8 унча вредности 1 874 дуката и 2 гроша,[31] а 1429. године само 113 литара, 5 унча, 3 аксађе вредности 848 дуката и 18 гроша.[32]

---

[25] Реч је о 16 венецијанских тканина, које изгледа Лука није платио. *Д. Динић-Кнежевић,* Тканине у привреди средњовековног Дубровника, Београд 1982, 229 нап. 37.

[26] Трговачке књиге браће Кабужић се састоје од Дневника и Главне књиге, која је друга по реду, у ствари, наставак старе књиге *А*, па би је требало означити словом *В*. *Д. Ковачевић-Којић,* Трговачке књиге браће Кабужић, 17.

[27] О томе сведоче подаци где се браћа Алберти позивају на забелешке из прве књиге означене словом *А*, која није сачувана а настала је пре 1426. године. Исто тако, делатност браће Алберти са компанијом Кабужић регистрована је и у трећој књизи, која је означена словом *С*, а обухвата време после 1433. године. *Д. Ковачевић-Којић,* Трговачке књиге браће Кабужић, 148, 150–152, 156, 158, 159, 233.

[28] Нотарска исправа о колеганцији настала је 6. децембра 1426. године. Међутим, Петар је био њихов компањон и пре 1426. године. *Д. Ковачевић-Којић,* Трговачке књиге браће Кабужић, 150.

У трговачким књигама браће Кабужић Христофорово име увек се води као Cristofano или Christofano d' Alberto. Испред његовог имена готово увек налази се и титула ser. Иваново име написано је као Goan d' Alberto, а испред имена се врло ретко налази титула ser.

У осталој дубровачкој архивској грађи њихова имена су написана као ser Christoforo и Johanes, а презиме Alberti или (de) Alberto. Уп. нап. 17, 44, 45. Уз Иваново име јавља се у петој деценији XV века посрбљени облик презимена — Албертовић (Albertovich). *А. Веселиновић,* Дубровачко Мало веће о Србији, 477, 492, 503.

[29] Поменућемо само неке њихове ортаке — Лука Милановић, Вукац Мура, Никола Твртка Главић, Никола Птичић, Трифун Бундић, Јаков Котруљевић, Живко из Котора, сер Антонио ди Бон, Франческо Дато итд.

[30] *Д. Ковачевић-Којић,* Трговачке књиге браће Кабужић, 156, 166–67, 172–173, 174–175.

[31] Исто, 202–206, 215–217.

[32] Исто, 228–229, 232–233.

О извозу сребра из Босне у Венецију могу се, осим већ изнетих података, сазнати и друге важне појединости. Забележена је тежина сваке пошиљке сребра, увек исказане у литрама, унчама и аксађама, а дате су и цене приликом куповине у Босни, изражене у перперима. Често су поред куповне навођене и продајне цене, такође изражене у перперима, али и у дукатима пошто је сребро упућивано на прекоморска тржишта. Треба напоменути да је била одређена и вредност дуката у односу на грош.[33] Поред тога, наведена је остварена зарада и разни трошкови. Тако је 1427. године, на пример, забележен износ новца плаћеног валтурцима (топионичарима) у Босни за болање сребра (pontado neli vaoturchi in Bosna).[34]

Новац од продатог сребра компањони су улагали поново у куповину сребра у Босни, затим у куповину тканина и друге робе у Венецији, коју су такође слали у Босну. Те послове некад је обављао Петар Гошић, који је, као и Иван, повремено боравио у Венецији. Петар је носио почетком фебруара 1427. године са собом у Босну (porto Pircho chon si in Bosna) тканине и другу робу у вредности од 492 дуката и 4 гроша.[35]

Из изложеног се види да су у раздобљу од 1427. до 1429. године постепено опадали заједнички послови браће Алберти и Петра Гошића у Босни. У прилог томе сведочи и чињеница што се после 1429. године њихово пословање у Босни не помиње у трговачким књигама браће Кабужић, а ни у осталој дубровачкој архивској грађи.

Међутим, они су били сарадници браће Кабужић и наредних година. У послове са компанијом Кабужић браћа Алберти укључили су и свога брата Тому, који се налазио у Венецији 1431. године.[36] Христофор је активно сарађивао са компанијом Кабужић крајем треће и почетком четврте деценије XV века. У марту 1430. године Кабужићи су, преко посредника, послали Христофору у Венецију сребра вредности 535 дуката. После продаје добијено је 550 дуката, што значи да је зарада износила 15 дуката.[37]

О њиховој даљој сарадњи речито сведочи писмо које је Христофор упутио Николи и Луки Кабужић 31. јула 1431. године из Венеције у Дубровник.[38] У писму их обавештава о њиховим заједничким пословима не само у Венецији и италијанским градовима већ и о пословима на Леванту. Наиме, Христофор им

---

33 Пошиљке су биле различите тежине — од неколико литара до око 140 литара. Цене сребра су се кретале од 17 перпера и 8 гроша до 20 перпера, или у дукатима од 6 до 6,5 дуката (1 дукат износио је од 34 до 34,5 гроша).

34 *Д. Ковачевић-Којић*, Трговачке књиге браће Кабужић, 167, 174. О пликом сребру и о болању сребра уп. *С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук*, Старо српско рударство, Београд 2002, 106–109.

35 *Д. Ковачевић-Којић*, Трговачке књиге браће Кабужић, 150, 158, 163.

36 Исто, 297, 304. ser Tomaso d' Alberto.

37 Исто, 268–269, 271, 273–276, 291–293.

38 Писмо је стигло у Дубровник 12. јула 1431. године. У писму се Христофор потписао као Xristofal d'Alberto. Податке из писма љубазно ми је саопштила академик Десанка Ковачевић-Којић, на чему јој се још једном срдачно захваљујем.

јавља да је послао, бродовима који су ишли у Тану (viagio dela Tana) и Сирију (viagio di Suria), одређене количине финог сребра, воска и коситра. Стога се може с правом претпоставити да је реч о сребру и воску који су Кабужићи допремали из српских земаља у Венецију, а Христофор је извозио даље на Левант. То би значило да су Кабужићи српским сребром намиривали, осим западноевропског,[39] и источно тржиште.[40]

Христофор се последњи пут помиње у књигама браће Кабужић 26. септембра 1432. године,[41] чији је сарадник био, по свему судећи, до краја живота. Христофоров тестамент није, нажалост, сачуван. Умро је вероватно у Венецији пре средине октобра 1434. године.[42]

Иван је, изгледа, после Христофорове смрти прекинуо сарадњу са Кабужићима. Напустио је послове у средњој Босни и наставио трговачку делатност у рударском базену Подриња. Најпре се упутио у Сребреницу, где је већ 1437. године био богат и успешан трговац, угледан члан дубровачке насеобине. Управо због тога дубровачка влада га је 3. новембра 1437. године именовала за члана судског колегија (судију), који је требало да реши спор између неколико дубровачких трговаца настањених у Сребреници.[43]

Током наредних двадесетак година (до 1454) Иван је деловао, осим у Сребреници, и у осталим рударским местима Подриња — Црнчи, Бохорини, Зајачи и Крупњу. Највише се изгледа задржавао у Црнчи, где је имао и кућу. Иако о његовом пословању у Подрињу нема података, може се претпоставити да је, као и претходних деценија, трговао сребром, односно да га је извозио из српских земаља у Дубровник и Венецију. Компањони су му били познати дубровачки трговци, који су такође годинама били активни у поменутим рударским местима. Један од њих је био Радивоје Вукчић Жужорина, који је, када је осетио да му се ближи крај, саставио свој тестамент у Ивановој кући у Црнчи (in Zrnza in chasa de Goan de Alberto).[44] За све време боравка у Сребреници, Црнчи, Бохорини, Крупњу и Зајачи, као угледан члан дубровачких насеобина, Иван је учествовао у раду многих судских комисија. Најчешће је именован за судију (педест че-

[39] *С. Ћирковић,* Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 91–92, 95–96; *Д. Ковачевић-Којић,* Никола Твртка Главић и Никола Живолиновић у трговачким књигама браће Кабужић, Историјски часопис XL–XLI (1993–1994), Београд 1995, 5–18; *иста,* Српско сребро и злато у европској производњи (XIV–XV вијек), Европа и Срби, Београд 1996, 165–173.

[40] И у првој половини XIV века велике количине сребра извозиле су се из Венеције на Левант, нарочито у област Тане на Црном мору да би се бар делимично платио увоз робља, крзна и друге робе. Уп. *Р. Ћук,* Србија и Венеција, 34 и нап. 51, где је наведенена старија литература.

[41] *Д. Ковачевић-Којић,* Трговачке књиге браће Кабужић, 338.

[42] Уп нап. 49.

[43] *А. Веселиновић,* Дубровачко Мало веће о Србији, 396. Познато је да су за чланове судских комисија бирани најугледнији Дубровчани, како властела, тако и грађани настањени у појединим местима у Србији и Босни.

[44] Тестамент је саставио 30. новембра 1440. године, а Иван му је био сведок. HAD, Test. Not.13 fol. 79–79'; *Р. Ћук,* Пословање Дубровчана у Подрињу, 116–117.

тири пута), затим за конзула (десет пута), а такође се јавља и као парничар (три пута).[45] Иван се последњи пут помиње у изворима 16. априла 1454. године у Зајачи, где је, у својству судије, суделовао у раду једне судске комисије. После тога вероватно је напустио Подриње и отишао у Дубровник. У то време је већ било знатно отежано пословање у српским земљама због честих турских напада. Тачан датум Иванове смрти није познат, вероватно је умро крајем шесте деценије XV века.

Упоредо са економским успоном растао је и друштвени углед браће Алберти у Дубровнику. Приликом деобе новостечених земљишних поседа у Конавлима 1423. и 1427. године, Христофор и Иван су се налазили међу најистакнутијим дубровачким грађанима. Тада су, наиме, добили две четвртине земље[46] (око 20.160 m^2). Иван је, потом, 1430. године, захваљујући иметку и угледу, постао члан братовштине Антунина, корпорације најбогатијих дубровачких трговаца, бродовласника и финансијера.[47]

Браћа Алберти, Христофор и Иван, као трговци великог формата, годинама су деловали у српским земљама, Дубровнику и Венецији и несумњиво стекли знатан капитал, али је о томе остало мало трага у изворима. Тестаменти браће Алберти нису, нажалост, сачувани, па смо лишени могућности да сазнамо више појединости о њиховом раду, имовном стању и породичном животу. Поуздано се зна да је Иван успешно пословао, обогатио се и стекао углед, како у Дубровнику, тако и у српским земљама. Поседовао је многа покретна и непокретна добра. Од некретнина је имао кућу у Црнчи, земљу а свакако и кућу у Дубровнику. Према сведочењу Чингријине генеалогије Антунина, Иван се није женио али је имао незакониту кћерку Маргариту.[48]

Христофор је поседовао кућу и земљу у Дубровнику, а у Венецији, где је годинама боравио и радио, вероватно је имао кућу. Он је, за разлику од Ивана, засновао породицу. Током треће деценије XV века оженио се Франушом,[49] кћерком Јакше Водопије, познатог дубровачког трговца, који је такође припа-

---

45 *А. Веселиновић,* Дубровачко Мало веће о Србији, 396, 436, 440, 458, 475, 477, 479, 482–485, 488, 489, 491, 492, 494–496, 499, 500, 503, 505, 508–510, 515, 517, 518, 521, 525–527, 531, 535, 536, 538, 547, 549, 551, 553, 560, 561, 565, 568, 583, 595; *М. Сӣремић,* Јадар у средњем веку. Јадар у прошлости, Нови Сад 1989, 49, 54; *исӣи,* Црнча у средњем веку, Зборник Филозофског факултета у Београду XVIII (1994) 135; *Р. Ћук,* Пословање Дубровчана у Подрињу, 115.

46 *Р. Грујић,* Конавли под разним господарима од XII до XV века, Споменик САНУ 66, 1926, 61–62. Тада је добило земљу у Конавлима 70 грађанских породица.

47 *Genealogia Cingria,* 137. О Антунинима у Дубровнику уп. *Р. Ћук,* Пословање Дубровчана у Подрињу, 120 нап. 34, где је наведена старија литература. Многе дубровачке антунинске породице могле су се мерити својим иметком, способностима и угледом са истакнутим представницима из редова властеле. Али, за разлику од властеле, чланови ових породица нису учествовали у власти.

48 Маргарита је била удата за кројача Мароја Миладиновића. Њена „carta dotis" настала је 9. јануара 1449. године. *Genealogia Cingria,* 137. *Р. Ћук,* Пословање Дубровчана у Подрињу, 115, 120.

49 Франушина „carta dotis" забележена је 8. јуна 1425. године. После Христофорове смрти Франуша се удала за Галеаца Бруњоли, трговца из Мантове, настањеног у Дубровнику, који је такође припадао Антунинима. Франушина друга „carta dotis" регистрована је 15. октобра 1434. године. У другом браку имала је три сина — Ђорђа, Јакшу и Николу. *Genealogia Cingria,* 137. О пословању Галеаца Бруњоли уп. : *I. Voje,* Kreditna trgovina, 302–304.

дао Антунинима и годинама деловао у српским земљама. Франуша му је родила два сина — Алберта, који је умро веома млад и Јакова (Јакшу).[50]

Христофорову пословну каријеру наставио је његов син Јакша, али је он, за разлику од оца и стрица Ивана, тежиште свог пословања усмерио на тржишта Јужне Италије.

Јакшина трговачка делатност је била веома интензивна током шесте деценије XV века. Пословао је кроз трговачка друштва која је образовао са једним[51] или више компањона. Предмет њихове трговине били су сребро и тканине. Јакшин стални ортак је био Михаило Цицеровић, који се годинама бавио посредничком трговином између српских земаља и Венеције.[52] Као њихови пословни партнери јављају се, у више наврата, браћа Никола и Матко Смољановић, дубровачки трговци, иначе, веома активни у српским земљама. Компањони су улагали заједнички капитал у куповину сребра у српским рударским местима, а потом су га носили у Јужну Италију. Тамо су, пак, набављали тканине и слали их на продају у Србију.[53]

Јакша је био ожењен Катарином, кћерком Михаила Цицеровића. У браку су имали шесторо деце — четири сина (Христофор, Михаило, Никола и Фрањо) и две кћерке (Франуша и Маргарита). Смрћу Јакшиног унука Луке 1536. године угасила се мушка грана породице Алберти у Дубровнику.[54]

Готово један и по век, и то кроз шест генерација, породица Алберти је деловала у Дубровнику, а у српским земљама током неколико деценија XV века, кроз две генерације.

Алберти су припадали кругу страних породица, којима је Дубровник, као важан оновремени привредни центар, омогућио да се успешно баве посредничком трговином и да тиме буду значајна спона између српских земаља и Медитерана. Управо захваљујући трговини племенитим металима из српских земаља постали су богати и угледни. Чланови породице Алберти су, као дубровачки грађани, били укључени не само у привредни већ и у друштвени живот града. То се огледа, између осталог, и у томе што су као многи имућни и угледни дубровачки грађани ушли у ред Антунина, што им је додељена земља у Конавлима, а у дубровачким насеобинама у српским земљама неки од њих су често бирани у рад судских колегија. Међутим, не сме се изгубити из вида да су чланови породице Алберти одржавали готово све време пословне и породичне везе са поднебљем из којег су потицали.

---

50 *Genealogia Cingria*, 137.

51 HAD, Deb. Not. 26 fol. 5', 6 (27. VIII 1450). Јакша је закључио 26. јануара 1453. године трговачко друштво са Марином de Bizantis на рок од годину дана, а укупни капитал друштва износио је 744 дуката. Компањони су трговали тканинама у Србији. Deb. Not. 27 fol. 192'; *I. Voje*, Kreditna trgovina, 307.

52 *Р. Ћук*, Дубровачка породица Мишљеновић, 83–86.

53 HAD, Deb. Not. 30 fol. 120 (21. II 1456), fol. 154' (4. V 1456), fol. 155 (4. V 1456); *М. Спремић*, Дубровник и Арагонци (1442–1495), Београд 1971, 111.

54 *Genealogia Cingria*, 138–139.

Ruža Ćuk

THE FAMILY ALBERTO (BONO) FROM DUBROVNIK
IN THE LATE MIDDLE AGES

In this study, on the basis of the documents preserved in the Archives of Dubrovnik, the author has described the activities of the family Alberto (Bono) in Dubrovnik, in the Serbian lands and Venice at the end of the 14th and during the first half of the 15th century. The founder of the family was *ser* Alberto Bono, chancellor by vocation. He came to Dubrovnik from Venice in 1388 and worked as a clerk in the city municipality until the end of his life (1407). However, his sons and a grandson were engaged in intermediary commerce, connecting the lands in the hinterlands of Dubrovnik, Serbia and Bosnia, with the Mediterranean. Thanks to the commerce of precious metals from the Serbian lands, the family became very rich and outstanding. The members of the family, as the citizens of Dubrovnik, were included both in the economical and social life of the city. It could be seen, among other things, that they all, like many other rich and distinguished citizens of Dubrovnik, were elected into the ranks of the Antunini, that they were given lands in Konavle and in the Dubrovnik settlements (commercial colonies). In the Serbian lands some of them, even very often, were elected into judicial commissions. Nevertheless, the members of the family Alberti maintained all the time business and family relations with their land of origin.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 949.713(093)"13"

РАДЕ МИХАЉЧИЋ

МЉЕТ КАО БАШТИНА КОТОРСКЕ ВЛАСТЕЛЕ

Подлога за овај рад су мљетске исправе цара Уроша. Млади цар их је издао 10. априла 1357. которској властели — Басету Баринчелу Биволичићу и Трипету Миховићу Бућићу, а 24. априла исте године Дубровнику. Почетком XVII века једна од ових исправа преведена је на староиталијански језик по налогу млетачке владе, која је била заинтересована за острво Мљет. Ново издање мљетских исправа приредио је писац ових редова (Стари српски архив 3 (2004)).

Током друге половине XIV века Мљет је без потреса, тихо променио врховног господара. Сплетом политичких околности изоловано острво је неосетно припало Дубровачкој општини. Општина је дуго и стрпљиво чекала свој тренутак. Осамостаљењем феудалних моћника у Српској држави, полако се гасила власт цара Уроша, а настанком држава обласних господара уништена је централна власт. Од тада у подељеној Српској држави на острво Мљет нико није помишљао. Мљет је, међутим, правно словио као баштина которске властеле из чувених породица Бућа и Болица. Чланови ових властеоских кућа су и после расула Српског царства полагали право на Мљет, који је 10. априла 1357. цар Урош дао у баштину Басету Баринчелу Биволичићу и Трипету Миховићу Букићу, односно Бућићу (**Басетꙋ Баринчелꙋ Биволич⟨ик⟩ю и Трипетꙋ Миховик⟨ю⟩ ⟨Б⟩ꙋкикю**). Само двадесет дана касније српски цар је издао још једну мљетску исправу, овог пута Дубровнику, на молбу дубровачких поклисара.

Мљетска исправа цара Уроша, издата 24. априла 1357. Дубровчанима, сачувана је у оригиналу. Особена је, да не кажемо јединствена Урошева повеља которској властели од 10. априла 1357. Царева канцеларија издала је два златопечатна слова исте садржине. И први и други корисник, односно баштиник, добили су по једну оригиналну исправу. Она која је вероватно припадала Басету Биволичићу, доспела је у Дубровник, где се и данас чува. Ова исправа није оверена печатом, тако да остаје отворено питање да ли је реч о аутентичној копији или оригиналу са кога је истргнут печат.

Мљетска исправа у власништву Бућа (**златопєчатни хрисовои Бꙋћића ѡ Котора**) доспела је у Венецију. О томе сведочи запис на свитку копије која је настала око 1538.

Мљетске исправе цара Уроша више пута су објављене. Коректно их је прочитао Ђорђе Николајевић, српски свештеник у Дубровнику. Његове исписе ћириличких аката из Дубровачког архива као свој труд објавио је Павле Карано-Твртковић.[1] У међувремену најзначајнија грађа Дубровачког архива, у њој и документа писана ћирилицом, пренета је у Беч. Припремајући збирку српских споменика, Миклошић је, природно, контролисао изворну грађу из Дуброваника.[2] Из његове збирке обе мљетске исправе су дословно прештампане у познатој колекцији JAZU у Загребу,[3] а затим код Стојана Новаковића.[4] Очигледне омашке у издању старије мљетске повеље исправио је тек Александар Соловјев.[5]

Повељу цара Уроша которској властели на староиталијански превео је Ђулио Лепорини почетком XVII века. Превод је у Млетачком архиву пронашао и објавио Шиме Љубић.[6] Сва наведена документа, укључујући и позни ћирилички препис мљетске исправе,[7] припремио је за штампу писац ових редака.[8] Према томе, мљетске исправе цара Уроша одавно су приступачне. Оне су објављене у познатим збиркама изворне грађе, па је чудно да их пишући о прошлости Мљета аутори заобилазе. Наводимо само оне који су непосредно истраживали промену врховног господара на Мљету: Бранимир Гушић,[9] Винко Форетић[10] и Иво Дабелић.[11]

Нико од истраживача није посумњао у аутентичност мљетских исправа цара Уроша. Додуше, Нада Клаић је својевремено настојала да оспори мљетске даровнице ранијих српских владара. Без довољно подлоге прогласила их је вештим фалсификатима.[12] Међутим, аутентичност Урошевих мљетских исправа није оспоравала: „Darovnica Mljeta spomenutim Kotoranima vjerojatno nije bila ostvarena, što nam ne daje pravo da osporavamo pravo Nemanjića nad otokom u drugoj polovici XIV st.“[13] Према томе, Нада Клаић не доводи у питање ваљаност и веродостојност Урошевих докумената, већ остварење баштинских права два которска властелина на Мљету. Остварење њихових права заиста је зависило од

[1] *Павле Карано-ТврШковић*, Србъски споменици ...,Београд 1840, 56–58, бр. 46.

[2] *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 156.

[3] Codex diplomaticus XII (1914) 404–405, № 303.

[4] *СШ. Новаковић*, Законски споменици, 310–312.

[5] *А. Соловјев*, Одабрани споменици, 159–160.

[6] *Š. Ljubić*, Rukoviet jugoslavenskih listina, Starine X (1878) 3–4.

[7] Препис мљетске исправе настао око 1538. године, објавио је Српско-далматински магазин 16 (1851) 167–169.

[8] *Р. Михаљчић*, Мљетске исправе цара Уроша, Стари српски архив 3 (2004) 71–87.

[9] *B. Gušić*, Kako je Mljet pripao Dubrovačkoj republici, Zbornik iz dubrovačke prošlosti, Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života, Dubrovnik 1931, 47–54.

[10] *V. Foretić*, Povijest Dubrovnika I, Zagreb 1980.

[11] *I. Dabelić*, Povijest otoka Mljeta od najstarijeg vremena do 15. stoljeća, Dubrovnik 1987.

[12] „Prva je grupa falsifikata — to su privilegiji srpskih vladara — načinjena je vrlo vješto, očito stoga što su se falsifikatori poslužili kao uzorima ispravama Nemanjića srpskoj crkvi“. *N. Klaić*, Mljetski falsifikati, Arhivski vjesnik X –10 (1967) 231.

[13] *N. Klaić*, Mljetski falsifikati, 220.

снаге централне власти на овом острву. Али пођимо редом. Пре свега, неопходно је појединачно упознати личност баштиника.

* * *

Трипе Миховић Бућић и Басе Баринчело Биволичић савременици су Стефана Душана и његовог наследника цара Уроша. Иако потичу из чувених которских родова, њихово пословање и политичку делатност готово је немогуће пратити у которским изворима. Вести которских писаних споменика прекидају се 1337. године. Срећом, Трипе Бућић и Басе Биволичић, мало познати изданци славних родова, главни су носиоци и корисници мљетских исправа цара Уроша. Припремљене за штампу, мљетске исправе управо су повод да се колико толико прошири оскудно знање о два которска властелина.

Трипе Бућа следио је пут оца Михаила и славног стрица Николе Буће, протовестијара на двору Стефана Душана. Као протовестијар Никола Бућа је ушао у пословицу: *Цар да, али Бућа не да.*[14] Николин брат Михаило, отац Трипе, уживао је нарочито поверење цара Душана. Априла 1350. боравио је у Венецији као царев посланик. По налогу свога господара нудио је Млецима савез против Византије. Михаило Бућа је образлагао да Стефан Душан држи највећи део Византијског царства, али без флоте није у могућности да освоји Цариград. Као савезник српског цара Република светог Марка добила би Епирски деспотат, а уколико би био освојен Цариград и ђеновљанску Галату. Бућа је, исто тако, настојао да уговори састанак цара и дужда, било у Дубровнику, који се налазио под непосредном влашћу Млетака, било на ушћу Неретве, тада у оквиру Босне. Оба предлога Млечани су учтиво одбили. Позивали су се на уговоре са византијским царевима и законе Републике, који су забрањивали дужду да изађе из града.

Према томе, мисија Михаила Буће није уродила плодом. Додуше, приликом преговора обећана је узајамна помоћ, а цар Душан, његова жена Јелена и син Урош примљени су за млетачке грађане.[15] Међутим, војни савез против Византије, суштински циљ мисије Михаила Буће, није одговарао Млечанима. Остварење савеза зависило је од интереса Републике светог Марка, а не од способности и дипломатске умешности царевог посланика. Природно, ове чињенице био је свестан и Стефан Душан. Михаило Бућа није изгубио цареву наклоност због неуспеле дипломатске мисије. Буће и даље остају на српском двору. Михаилов син Трипе постао је коморник цара Уроша. Урош га назива властелином и кнезом *куће*, односно царске коморе.[16]

---

14 *Ђ. Даничић*, Пословице, бр. 17; *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 293.

15 *Š. Ljubić*, Listine III, 174–179, 181, 185; *К. Јиречек*, Историја Срба I, 227–228; *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, Београд 1975, 19–20; *Р. Ћук*, Србија и Венеција у XIII и XIV веку, Београд 1986, 172–173.

16 *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 158; Codex diplomaticus XII, 406; *Ст. Новаковић*, Законски споменици, 312.

Трипе Михаилов Бућа вероватно је служио и Стефана Душана. На то упућује садржина 426. главе Которског статута. Одредба Статута штити которске грађане који послују у унутрашњости. Комуна Котора обавезује Трипу Бућу и Тому, сина покојног Павла Томиног, да оштећеним которским грађанима *у целини надокнаде сву шшешу и губишак... док у двору господина краља бораве.*[17] Критична глава Статута датира се у широком временском размаку — између 1327. и 1358. Међутим, њено време настанка могуће је сузити између 1327. и 1345, пошто се у тексту говори о *двору госиодина краља.* Следи закључак да је Трипе Бућа дуго боравио на српском двору. Из оскудних извора наслућујемо да је реч о моћном властелину, који је уживао поверење и Стефана Душана и Душановог наследника цара Уроша.

Посредно се зна да је которски властелин, угледна личност на српском двору, био дубровачки грађанин. Дубровачко грађанство стекао је рођењем, као син Михаила Буће. Приликом преговора око уступања Стона и Пељешца, род Бућа је задужио Дубровник. У преговорима је учествовао Никола Бућа,[18] а можда и Николин брат Михаило. У сваком случају оба су, јануара 1336, постали дубровачки грађани са изузетним правом већника.[19] Дубровачко грађанство стекли су и њихови наследници, а 1361. године дубровачко грађанство стекао је још један огранак Бућа. Били су то Петар, Павле, Живе и Лука, синови Tripe de Buchia.[20] Овај Трипе Бућа и Трипе Михаилов Бућа нису истоветне личности.

Још мање се зна о другом которском баштинику на Мљету. Басе Баринчело Биволичић потиче из которског рода Болица (Boliça, Boliza, Buualiça, Biualiça). Једино га налазимо у мљетским исправама цара Уроша, а у млађој Урошевој исправи записано му је само име Басе. Изгледа да је Баринчело његов надимак, а не име његовог оца. Ако је то тачно, онда га је још теже пронаћи у роду Болица. Међутим, врло брзо усталило се презиме Баринчели. Лука Баринчели (D. Luce Barincelli) наводи се у 169. глави Которског статута као члан комисије пред којом се пријављују исправе о правима и имовини цркава.[21] Поменута глава Которског статута настала је 31. маја 1404. Како је цар Урош мљетске исправе издао априла 1357, ове изворе, у којима су записани Лука Баринчели и Басе Баринчело Биволичић, дели раздобље од 47. година. Сродство Луке и Басе је очигледно. Лука је Басин потомак, можда и син. Јасно је како је настало презиме Баринчели. Њихов родоначелник свакако је Басе Баринчело Биволичић. Баринчели су огранак Болица,[22] који је имао и свој грб.[23]

---

[17] Statuta et leges civitatis Cathari, Venetia 1614, 243–244.

[18] *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 298; *Сш. Новаковић*, Законски споменици, 105.

[19] Јануара 1336. Велико веће је одлучило да Никола Бућа и његов брат Михаило (Michus), као и њихови наследници постану cives Ragusii, sicut unus ex nobilibus nativus et oriundus civitatis Ragusii. Monumenta Ragusina II, 363.

[20] Monumenta Ragusina III, 157; *И. Манкен*, Дубровачки патрицијат у XIV веку, 162–166.

[21] Statuta et leges civitatis Cathari, 101; *К. Јиречек*, Романи у градовима Далмације, Зборник К. Јиречека II, 243.

[22] Једва позната генеалогија Болица могла би се допунити каснијим подацима. Али још нема довољно основа да поистоветимо Луку Баринчела и Луку Болицу. Лука Болица и Трипун Луке Болице налазе се у попису оних који су се 25. јула 1420. заклели пред заступницима Венеције. Лу-

* * *

Чак и оскудни подаци фрагментарних извора указују на снагу и друштвени углед два которска властелина. Међутим, Басе Баринчело Биволичић и Трипе Миховић Бућић, нису били у прилици да лако остваре баштинска права на Мљету. Добили су поседе на острву које је, бар делимично, било изоловано већ 1333. уступањем Стонског рата, односно полуострва Пељешца и Стона Дубровачкој општини. Општина се обавезала да српским и босанским владарима даје годишње по 500 перпера. Она је добила две повеље за уступљене територије. Прву од краља Стефана Душана 22. јануара 1333, а другу од 15. марта исте године од бана Стјепана II Котроманића.[24] Мљет се у повељи Стефана Душана уопште не спомиње, јер није предмет договора, док је у повељи босанског бана посредно, дипломатски вешто, укључен у текст исправе. Дубровчани су у *баштину и племенито* добили *цели Рат и Стон и Превлаку и отоке који су около Рата.*[25] За своје дугорочне намере према Мљету Дубровчани су бар од једне стране добили пристанак. Босански бан је галантно даровао оно што није поседовао.

Предмет неких невоља за Дубровачку општину, Мљет је постао средином XIV века. О томе сведочи свечана хрисовуља цара Душана Општини од 20. септембра 1349: *И за Мљет да немају невоље низашто, само да је царства ми, како је било у родитеља и прародитеља царства ми.*[26] Свечана хрисовуља недвосмислено показује какав је био статус Мљета не само за владавине Стефана Душана него и у доба његових предака, *родитеља и прародитеља.* Према томе, неприхватљиво је становиште да је „tek car Dušan stvarno i raspolagao otokom“.[27] Није логично да је владар, који је Стон и Пељешац уступио Дубровнику и на тај начин изоловао острво које се налазило на граници Српске државе, први стварно „располагао“ Мљетом. Напротив, знатно пре проглашења за цара, Стефан Душан, чије су политичке амбиције биле окренуте према истоку, несвесно је одредио даљу судбину острва поред Пељешца. Додуше, српска власт на Мљету још се поштовала, али везе са изолованим острвом постајале су лабавије, а непосредна контрола слабија. С друге стране, становништво острва било је упућено на залеђе, а то је одувек био Стонски Рат. На тај начин јачале су економске везе Мљета и Дубровника. Ако се има у виду да је опат Бенедиктинског манастира на Мљету био подређен дубровачком надбискупу, онда је Мљет територијално, економски и верски припадао Дубровачкој општини, а политички Српској држави.[28] Даривањем острва Басету Баринчелу Биволичићу и Трипету

ка Болица није био жив 1430, када је састављан Катастик Грбља. Неке парцеле водиле су се на синове и ћерке condam Luçe de Boliça. *I. Stjepčević*, Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast 2003, 299, 300, 303, 304, 312, 314.

23 *К. Јиречек*, Романи у градовима Далмације, 250?

24 *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 103, 105; *Ст. Новаковић*, Законски споменици, 298, 303.

25 *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 105; *Ст. Новаковић*, Законски споменици, 300.

26 *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 148; *Ст. Новаковић*, Законски споменици, 172.

27 *N. Klaić*, Mljetski falsifikati, 221.

28 *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, 37.

Миховићу Бућићу, цар Урош је покушао „да обнови потпуно право Србије на Мљет“.[29]

Душанову одредбу о Мљету, његов наследник дословно понавља у свечаној хрисовуљи коју је издао Дубровнику 25. априла 1357.[30] Хрисовуљу су примили дубровачки поклисари Марин Бунић, Живе, син Николе Гундулића и Живе Цревић. Исти поклисари обавили су разговор око статуса Мљета дан пре издавања хрисовуље која је регулисала укупан положај и пословање Дубровчана у Србији. Они су на српском двору изјавили: *Господине царе, Мљет је царства ти, а ми због њега имамо неприлике*.[31] Тешко је са сигурношћу утврдити шта је стварни узрок невоља Дубровачке општине око Мљета. Неприлике су узроковале обрнут редослед дипломатских потеза дубровачких поклисара на српском двору. Они су најпре испословали повељу о статусу Мљета, па тек онда општу хрисовуљу о односима Србије и Дубровачке општине. Нелогичан редослед дипломатских потеза има своје логично објашњење. На вест да су два которска властелина добила Мљет у баштину, Општина је истог тренутка реаговала слањем поклисара на српски двор да изразе лојалност младом цару Урошу. Нико као заинтересовани мљетски баштиник није могао да боље извести цара Уроша о стварном стању на Мљету. А један од мљетских баштиника — Трипе Миховић Бућић — налазио се на српском двору. Которанима је било познато да су Дубровчани, посебно од времена преузимања Стона и Пељешца, користили сваку прилику да ојачају свој утицај на острву. Очекујући потврду привилегија својих пословних људи у Србији, Дубровачка општина је настојала да отклони било какву препреку. Зато су њени поклисари добили упутство да увере цара како Општина нема претензија на острво поред Пељешца. Тада је Општини више стало до стабилности њене власти на Пељешцу и Стону, пошто је политички положај Мљета зависио од господара Стонског Рата.

Судећи према развоју догађаја у неколико наредних година, Дубровачка општина је имала разлог да већ у ово време стрепи због Стона и Пељешца. Ојачали српски великаши већ су почели да испољавају самовољу. Повељом о Мљету, коју су 24. априла 1357. испословали Марин Бунић, Живе Николе Гундулића и Живе Цревић, Урош штити Дубровчане *од властел царства ми*. Истовремено српски цар показује знаке слабости, боље речено немоћи када су у питању пограничне територије. Он моли Дубровчане да *чувају Басета и Трипета за ову работу, односно за Мљет*.[32]

Два которска властелина добила су Мљет у ровито и несигурно време. Српско царство потресала је борба за наслеђе. Граничне области угрожавали су спољни напади.[33] Изоловани Мљет се налазио на периферији Српске државе, а Дубровачка општина је миром у Задру 1358. године, за врховног господара при-

---

29 *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, Прилози КЛИФ XXXVIII, 1–2 (1962) 7.

30 *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 163; *Ст. Новаковић*, Законски споменици, 181.

31 *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 158; *Ст. Новаковић*, Законски споменици, 312.

32 *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 158; *Ст. Новаковић*, Законски споменици, 312.

33 *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, 12–38.

знала угарског краља Лудвига I, што је довело у питање њене добре односе са Српском државом.

Уместо непосредне млетачке власти, Дубровник је у оквиру круне светог Стефана уживао широка овлашћења. Почео је његов несметани унутрашњи развитак. Међутим, Дубровачка општина је за врховног господара признала тада највећег непријатеља државе Немањића. То је Општину ставило пред нова искушења. Чим се угарска војска повукла из Србије, на мети хумског кнеза Војислава Војиновића, нашли су се Стон и Пељешац. Српски обласни господар, чија се област сучељавала са угарским крајевима или крајевима угарских поданика, запретио је Општини да ће напасти и пленити дубровачке поседе: *Осим тога узећу вам Стонски Рат јер је мој; ја сам хумски кнез, а Стонски рат је седиште хумских кнежева, значи мој је.*[34] Овде српски великаш не спомиње Мљет јер су, недуго пре тога, сами дубровачки посланици изјавили да острво припада Урошу — *Мљет је царства ти.*[35] Али управо рат између Војислава Војиновића и Дубровника показао је какво је стварно стање на острву. Очекујући напад на Стон и Пељешац, Општина је са Мљета и Ластова мобилисала по 25 људи и наредила да им се подели по стар ражи и 12 гроша.[36] Према томе, Општина није правила разлику између становништва два острва. Мљет се као и Ластово сматрао саставним делом дубровачке територије. Јула 1361. Велико веће је одлучило de accipiendo insulam Melite… et accipere totum ius sclavorum.[37] Овом одлуком званично је узурпирана српска власт на Мљету. Ипак, Дубровчани су и даље у сложеној дипломатској игри наступали као да се на острву ништа није догодило.[38]

Током рата са хумским кнезом Војиславом Војиновићем, Дубровачка општина је наставила да регрутује људство са Ластова, Мљета и Пељешца.[39] У таквим околностима, разумљиво, на Мљету није било места за Басета Баринчела Биволичића и Трипета Миховића Бућића, поготово што је Котор стао на страну хумског кнеза. Савезништво српског обласног господара и Котора почивало је на економским односима. Которани су трговали робом Војислава Војиновића, који је намеравао да у Боки отвори нове тргове соли и пословање повери Которанима, што би угрозило монопол Дубровчана. С друге стране, пословно ривалство Которана и Дубровчана у држави Немањића изродило се у нетрпељивост.

---

34 Monumenta Ragusina II, 280; *J. Тадић*, Писма и упутства Дубровачке Републике I, Зборник ИЈК, пос. изд. СКА, Београд 1935, 7, № 6; *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, 46–47 (са старијом литературом).

35 *F. Miklosich,* Monumenta Serbica, 158; *Ст. Новаковић,* Законски споменици, 312.

36 Monumenta Ragusina III, 203; *Z. Šundrica,* Stonski Rat u XIV stoljeću (1333–1399), Pelješki zbornik 2 (Split 1980) 104.

37 Monumenta Ragusina III, 92; *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, 8; *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, 54.

38 Њихов посланик Никола Сарака, који је посредовао између Дубровачке општине и хумског кнеза, добио је упутство да изјави: dela Meleda çamay non se impaçasimo, may ne intendemo de impaçar, perch ela e dela raxion dela glesia. *J. Тадић*, Писма и упутства, 67; *J. Мијушковић*, Хумска властеоска породица Санковићи, ИЧ XI (1961) 24; *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, 8.

39 Monumenta Ragusina III, 80, 85, 86, 88; *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, 8.

Ширењем пословања, економски јачи Дубровник постепено је потискивао Котор, који је као поданик Немањића уживао веће привилегије у унутрашњости. Нетрпељивост између два приморска града у овом рату достигла је врхунац. Дубровачка општина сматрала је Которане *смртним непријатељима*.[40]

Овом приликом морамо се подсетити да је Трипе Миховић Бућић, један од два которска баштиника на Мљету, истовремено био дворанин цара Уроша и дубровачки грађанин. Штавише, његов отац Михаило и стриц Никола Бућа, стекли су, поред грађанства, и изузетно право већника, као да су рођени Дубровчани.[41] Остаје отворено питање да ли су и они убрајани у *смртне непријатеље* Дубровачке општине. Сигурно је да је Општина током рата одузела которској властели баштине на територији Дубровника и околине.

Уговором о миру, који је закључен августа 1362. у Оногошту, Дубровачка општина се обавезала да которској властели врати одузете баштине, те је по завршетку рата практично све враћено на старо. Као да на Мљету Дубровачка општина није узурпирала totum ius sclavorum. Једна тачка уговора о миру предвиђа да се *доходак царства ми* као и доходак за опата остварује *по старом закону*.[42] Урошев доходак није остао мртво слово мировног уговора. Податком из Дубровачког архива потврђено је да је доходак на Мљету српски цар остваривао и три године касније. О томе сведочи једна судска пресуда записана 8. августа 1365. Оптужени Ђорђе Владимирић, који је поседовао multa bona in Melite, пред кнезом и судијама изјавио је да са осталом браћом плаћа domino imperatori et domino archiepiscopo Ragusino, дакле, српском цару и дубровачком надбискупу.[43]

Михаило Динић је покушао да објасни природу *дохотка царства ми*. „Он несумњиво није имао онако трајни карактер нити је био онакве природе као светодмитарски, стонски, конавоски па ни као могориш. Овом последњем би по свом карактеру можда био најближи. У дубровачким архивским књигама, за разлику од поменутих, никада није уношена ма каква потврда о примању тог давања за Мљет", пише Динић.[44] Дубровачки трибути се заиста суштински разликују од дохотка царског са Мљета. Трибуте је плаћала Општина, а доходак царски поседници баштина на Мљету. Овде се решење само по себи нуди. Очигледно је реч о соћу, најважнијој дажбини која се убирала у корист владара.[45] *Доходак царски соће* озваничио је 198. члан Душановог законика. Властелин који не испуни своју обавезу на време, плаћао би *двојином*.[46] Ђорђе Владими-

---

40 Monumenta Ragusina III, 99; *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, 59.

41 Видети напомену 19.

42 *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 170; *Ст. Новаковић*, Законски споменици 185.

43 *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, 8–11.

44 *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, 10.

45 Лексикон српског средњег века, приредили *С. Ћирковић и Р. Михаљчић*, Београд 1999, 683–685 *(М. Благојевић)*; *М. Благојевић*, Соће — Основни порез средњовековне Србије, Глас САНУ, Одељење историјских наука 11(2001) 1–44.

46 Овом питању посебну студију посветио је *И. Божић*, Доходак царски (Поводом 198 члана Душановог законика Раковачког рукописа), Пос. изд. САН, CCLIV — 17, Београд 1956; *М. Благојевић*, Соће, 1–44.

рић који је имао добра на Мљету и заједно са браћом плаћао господину цару, несумњиво је на острву поседовао баштину као и которска властела Басе Баринчело Биволичић и Трипе Миховић Бућић. Ђорђе Владимирић је на суђењу изјавио: Ego non teneo nec posideo aliqua bona, што се могло односити само на баштину.[47] С друге стране, *доходак царски* није ни могао да се плаћа преко Општине као остали трибути, јер би то значило признавање дубровачке власти на Мљету.

Као поседници баштине на Мљету, браћа Владимирићи не могу се изједначавати са которском властелом. Басе Баринчело Биволичић и Трипе Миховић Бућић били су поданици српског цара, а Владимирићи дубровачки грађани.[48] Цар је двојици Которана, поред баштине, свакако поверио неку врсту управе или бар надзора на острву. Ова чињеница била је од суштинског значаја приликом тихе смене власти на Мљету. Ту се которска властела одржала све док се како тако одржавало јединство државе Немањића.

На Мљету се није ни потпуно ни тако брзо угасила српска власт — маја 1366. године спомиње се царев војник Мароје Милошевић.[49] Локална управа на острву била је организована по узору на локалну управу у унутрашњости. Она је истоветна чак и у црквеним установама. Бенедиктински манастир Свете Марије на Мљету имао је свог челника, као и манастир Дечани.[50] Као световна лица челници су штитили црквене установе. Блажо или Блаж, челник мљетског манастира (Biasio ceonigh del monastero), случајно се јавља 1442. године као сведок.[51] Ако се установа челника, као траг српске управе, одржала до средине XV века, онда је она несумњиво постојала када су Мљет контролисали Басе Баринчело Биволичић и Трипе Миховић Бућић. Тада општинске власти у Дубровнику нису повлачиле нагле политичке потезе, због безбедности и несметаног пословања својих трговаца у Србији. Дубровчани су били свесни да за њих ради време.

Није познато шта се десило са баштином два которска властелина приликом промене власти на Мљету. Басе Баринчело Биволичић и Трипе Миховић Бућић добили су Мљет *са међама* и *свим правинама, до века* као неприкосновено добро, *сушту баштину* која се могла *под цркву за душу записати, у прћију дати, продати, даровати, заменити*.[52] Баштинско право преносило се и на потомке, који су, природно, имали довољно мотива да чувају исправе и у време

---

47 Текст о суђењу Ђорђу Владимирићу М. Динић је пронашао у Дубровачком архиву, серија Diversa Notariae VIII fol. 139'; *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, 8–9.

48 *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, 9–10.

49 Maroe Miloseuich, voinich de Çara, забележен је у потврди судске пресуде од 22. маја 1366, коју у целини доноси *М. Динић*, Повеље кнеза Десе о Мљету, 9, нап. 18.

50 *М. Благојевић*, Челници манастира Дечана, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 21–23; Лексикон српског средњег века, 812–814 (*М. Благојевић*, са старијом литературом).

51 *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997, 222–223.

52 *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, 156; *Ст. Новаковић*, Законски споменици, 311.

када нису располагали баштинама. Међутим, привилегија породице Бућа доспела је у Венецију, која је 1420. године постала господар Котора.[53]

Интересовање Републике Светог Марка за мљетске исправе, тачније за Мљет, није престало ни у XVII веку. По наруџби млетачке владе, мљетску исправу цара Уроша на староиталијански је превео Ђулио Лепорини 1607. године у Сплиту. Он наглашава да је преводио са *аутентичне привилегије* која је писана in lettera sciava.[54] Штавише, Андрија Габријел, далматински провидур у Сплиту, описује ћириличку исправу цара Уроша као оригинал писан in carta pecora in linqua serviana con alcune lettere rosse et col sigillo imperiale in cera rosa.[55] То су пропратне речи Андрије Габријела који је својој влади у Венецији послао староиталијански превод мљетске исправе. Текст је, дакле, писан на пергаменту, прошаран црвеним словима и оверен царским печатом. Заиста то су одлике оригинала. Али Андрија Габријел иде корак даље. Он је с правом сумњао да је исправа scrita a x april 956, пошто преводилац Лепорини није имао molta pratica in numeri serviani.[56] Византијски начин рачунања времена и година од стварања света, која се у ћириличким исправама лако чита (6856 = 1357), није била позната Лепоринију.

Кратак историјат мљетских докумената цара Уроша показује да је питање Мљета дуго било политички актуелно. Праву дипломатичку анализу документа нису подстакли научни захтеви. Наглашено утврђивање аутентичности мљетских исправа очигледно има политичку позадину.

Rade Mihaljčić

MLJET PATRIMONIO DELLA NOBILTÀ DI KOTOR

L'isola di Mljet, che si trovava all'interno dello stato dei Nemanjić, apparteneva, comunque, al Comune di Dubrovnik durante la seconda metà del XIV secolo. Prima l'isola era considerata come patrimonio della nobiltà di Kotor. Lo zar Uros il 10 aprile 1357 aveva concesso Mljet alla nobiltà di Kotor ossia a Basilio Barincelo Bivoličić e Trifone Michović Bućić. Due settimane dopo in base ad una richiesta degli ambasciatori di Dubrovnik, lo zar Uroš emanò un altro editto per Mljet. L'editto dello zar Uroš alla nobiltà di Kotor è stato tradotto all'inizio del XVII secolo nella lingua italiana dell'epoca. Questi documenti dello zar Uroš sono stati

53 *Р. Михаљчић*, Мљетске исправе цара Уроша, Стари српски архив 3 (2004) 71–87.

54 *Š. Ljubić*, Rukoviet jugoslavenskih listina, 4.

55 *Š. Ljubić,* Rukoviet jugoslavenskih listina, 4, нап. 1

56 *Š. Ljubić*, Rukoviet jugoslavenskih listina, 4, нап. 1

pubblicati in raccolte famose di fonti originali. Ecco perché è strano che questi documenti non siano stati presi in considerazione da Branimir Gušić, Vinko Foretić e Ivo Dabelić, che hanno svolto ricerche dirette sul fatto come Mljet avesse cambiato il proprio signore supremo.

I due nobili di Kotor non erano in grado di realizzare i diritti di patrimonio su Mljet. Con la cessione della penisola di Pelješac e di Ston al comune di Dubrovnik nel 1333, Stefan Dušan determinò il successivo destino dell'isola. Il governo serbo veniva ancora riconosciuto, ma i legami con l'isola lontana diventavano sempre più rari e il controllo debole. L'abate del monastero benedettino di Mljet era sottoposto all'arcivescovo di Dubrovnik, mentre la popolazione dell'isola si sentiva parte integrata all'immediato entroterra che, dal 1333, si trovava nell'ambito del comune di Dubrovnik. Questi fattori dimostrano come Mljet appartenesse territorialmente, economicamente e religiosamente al comune di Dubrovnik, mentre politica, mente allo stato serbo.

Dal momento dell'annessione di Pelješac e di Ston, gli abitanti di Dubrovnik hanno approfittato di ogni occasione per confermare la propria influenza su Mljet. Il Comune, però, non aveva fretta per estendere il proprio dominio sull'isola. Era solo una questione di tempo. Il regno serbo era attraversato da lotte intestine per la successione, mentre attacchi esterni minacciavano le regioni vicine ai confini. D'altra parte, attendendo una conferma dei benefici per lo svolgimento delle proprie attività economiche in Serbia, il Comune espresse la propria fedeltà a Stefan Uroš. Signore, Mljet è il tuo regno, e non a casa sua abbiamo dei problemi, affermarono gli ambasciatori di Dubrovnik due settimane dopo che Mljet era diventata patrimonio della nobiltà di Kotor. Nel frattempo la situazione reale intravedeva una guerra tra il gran nobile serbo Vojislav Vojnović e Dubrovnik. Attendendo un attacco a Pelješac e Ston, il Comune mobilitò 25 persone di Mljet e nel luglio 1361, la Grande Assemblea decise *de accipiendo insulam Melite...et accipere totum ius sclavorum.* Comunque nel complesso gioco diplomatico il comune si comportò come se niente fosse successo. Con la pace di Onogošt nel 1362, il Comune si impegnò di restituire al signore di Kotor i territori presi. La rendita reale sull'isola Mljet, fu realizzata da Stefan Uroš tre anni più tardi. Nel maggio del 1366 a Mljet si menzionò il soldato del regno Maroje Milošević. Il governo locale a Mljet era organizzato nello stesso modo del governo locale interno. Il monastero benedettino di Santa Maria a Mljet aveva il proprio celnic come il monastero Dečani.

Più di 2 secoli dopo la scomparsa del governo serbo sull'isola, la questione di Mljet era ancora attuale. La stessa Repubblica di San Marco, che governava Kotor nel 1420, dimostrò un notevole interesse nei confronti di questi documenti della nobiltà di Kotor riguardanti l'isola di Mljet.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 339.1-051(497.13)"13"

BARIŠA KREKIĆ

HELIAS AND BLASIUS DE RADOANO, RAGUSAN MERCHANTS IN THE SECOND HALF OF THE FOURTEENTH CENTURY

Based on unpublished and published documents from the State Archives in Dubrovnik (Ragusa), the article traces the lives of two important Ragusan merchants from the second half of the fourteenth century, Helias and Blasius de Radoano and their participation in the economic and political life of the city and in its international activity.

Among numerous Ragusan nobles and commoners who participated very actively in the trade between the East and the West, principally between the Balkan hinterland and Italy, two members of the "de Radoano" (Radoanich, Radohanich) family deserve special attention. Their contribution to the contacts among various regions with which Dubrovnik (Ragusa) traded at the time, as well as their activities in the city itself, were truly remarkable. It was not possible for me to establish the exact relationship between "Helias (Elias," Ilija Radovanov) and "Blasius de Radoano" (Vlaho Radovanov) because no document which I have been able to consult provided firm information from which this relationship could be discerned. I shall, therefore, discuss separately the two de Radoanos, beginning with the less important but still very interesting Helias.[1]

*

Helias (Elias) de Radoano's presence in Dubrovnik can be followed, at least according to documents in my possession, from 1363 to 1388. The first mention of "Helias de Radoano" dating from 1363 already shows his links with Venice. Indeed, he was entrusted by the executors of a will with carrying to that city 97 hyperpers and 9 grossi and giving them to the Venetians indicated in the will.[2] Another

[1] This article does not intend to be an exhaustive study of the two de Radoanos; rather, it hopes to stimulate further research. I wish to express my sincere gratitude to Mrs. Kosara Gavrilovic, of Baltimore, Maryland, U.S.A., for editing my English text with greatest care and competence.

[2] Državni arhiv u Dubrovniku (State Archives in Dubrovnik, hereafter DAD), Distributiones testamentorum, II, 61–61v.

instance where we see Helias carrying money from Dubrovnik to Venice is found in a letter written in Venice on June 8, 1367 by the Venetian Donato Negro and addressed to "Todoro Scolmafoça," chancellor of Dubrovnik. In it Donato acknowledges having received from Helias ("Ellia de Radoan") the balance of the debt owed by a certain "ser Lucha" to the Venetian.[3] A rare document in which both de Radoanos are mentioned dates from April 15, 1368 when "Blasus de Radoano" was ordered to keep in his care 100 ducats sent to him from Venice by "Helia Radoani" as part of proceeds from a sale of a "barchosium."[4]

In March 1372, Helias was one of four executors of a will[5] and in October of the same year, obviously during a stay in Dubrovnik, he, together with several other Ragusans, appointed the distinguished Ragusan nobleman and diplomat, "ser Martolus de Tudisio" (Tudizić) as their representative in Venice and elsewhere.[6] However, Helias himself returned to Venice at the latest in August 1375, where he is mentioned as "fattore" of the Ragusan patrician "ser Michael Nicoliçe de Martinussio (Martinužić),[7] but the relationship between Helias and ser Michael seems to have soured rather quickly. On March 5, 1376, ser Michael was demanding from Helias in the Venetian court an amount of 1120 ducats received by Helias through Venetian banks "for exchange transactions, silver and coins," as well as "for other monies which he had received." Helias' lawyers did not contest the demand, and Helias was sentenced to pay ser Michael 1120 ducats.[8]

There is, however, one very interesting element in this document: Helias de Radoano is twice mentioned as being "in carcere." His incarceration may have been connected with the early stages of Dubrovnik's involvement in the anti-Venetian coalition, which led to the war of Tenedos-Chioggia.[9] The reaction to Helias' troubles can be seen in a number of Ragusan documents. Almost immediately after the above-mentioned Venetian act of March 5, 1376, one finds several Ragusan documents in which a variety of persons registered what they had sent to Helias in Venice, most probably to make sure that their property and rights would not be lost. Thus, in April, the Ragusan court ordered a man who had received from Venice things belonging to Helias to deposit them in the shop of a patrician who was to keep them

---

3 DAD, Diversa cancellariae, XXI, separate folium.

4 Ibidem, 182v. This order was repeated twice in the same month. Ibidem, 183v.

5 On March 15, 1372, Helias and three other executors of the will were ordered "quod debeant tenere sequestratas petias XXXV pannorum, libras XI de seta torecta que venerunt de Veneciis." Div. canc., XXIII, 90v.

6 DAD, Diversa notariae, IX, 58. On Martolus de Tudisio see *B. Krekić*, Un mercante e diplomatico da Dubrovnik (Ragusa) a Venezia nel Trecento, in *B. Krekić*, Dubrovnik, Italy and the Balkans on the Late Middle Ages, London 1980, V.

7 Div. canc., XXIV, 65v. On Michael de Martinussio see *I. Voje,* Poslovna uspešnost trgovaca v srednjeveškem Dubrovniku, Ljubljana 2003, 242–252.

8 Archivio di Stato Venezia, Sentenze a giustizia — Petizion, busta 4, 40–40v.

9 On Dubrovnik's involvement in these events see *B. Krekić*, Dubrovnik (Ragusa) and the War of Tenedos/Chioggia (1378–1381) in *Krekić*, Dubrovnik, Italy, VI.

sequestered.[10] In May, several merchants registered silver and other things, which they had sent to Helias "in Riuoalto," while he was "factor qui stabat Veneciis".[11] Of particular interest is an act of May 15, 1376, in which a patrician and a commoner declared that together they had sent merchandise to "Helia Radoanich, factori in Veneciis," while the patrician had also sent to Helias four books.[12] Could it be that these books were meant to help Helias pass his time in captivity?

There is no doubt that Helias spent a very long time in Venetian jails. At the end of August 1378, the Ragusan Senate unanimously adopted a proposition to exchange Helias for a "Tartarum venetum" who was in the Ragusan jail. This decision was, again unanimously, revised in the same meeting of the Senate. A Ragusan envoy going to Venice was to propose to the authorities in that city the exchange of any Venetian prisoner for Helias, with the proviso that no more than 10 ducats should be spent "to have that poor man who was captured in the service of our land."[13] In the same session, the Senate decided to give to Helias for his expenses 20 ducats and to his family "for their nourishment" 3 hyperpers a month.[14] From these decisions and measures undertaken by the generally less than magnanimous Ragusan authorities, it seems evident that Helias de Radoano was not just a "fattore" of various Ragusan merchants in Venice, but that — more importantly — he was charged by the Ragusan government with tasks which the government considered important enough to provide for his and his family's sustenance. Unfortunately, we do not know what these tasks were.

The attempt made in August 1378 evidently failed, and one year later, in early September 1379, the Ragusan Senate decided "to allow, if it were possible," the exchange of Helias for the longtime distinguished Venetian merchant in Dubrovnik, Francesco Baldella, held in the Ragusan jail.[15] This Ragusan offer also failed, as did the one made in August 1380 proposing to exchange Helias for another Venetian arrested in Dubrovnik.[16] It was only after the peace of Turin, that Helias was finally able to return to Dubrovnik at the beginning of September 1381, having spent over five years in Venetian jails. The Ragusan government paid for the ship which brought him from Venice to Dubrovnik.[17]

Almost immediately after his arrival in that city, Helias started taking an active part in local affairs. At the end of the same month of September 1381, he was ap-

---

[10] Div. canc., XXIV, 138, 139, 144.

[11] Ibidem, 143v, ad. f. 144.

[12] Ibidem, 144v.

[13] "ut habeamus istum pauperem qui fuit captus pro serviciis terre nostre." DAD, Reformationes, XXIV, 5. *J. Gelcich* (ed.), Monumenta ragusina, Libri reformationum, IV, Zagreb 1896, 161 (hereafter MR).

[14] Reform. XXIV, 5; MR IV, 161.

[15] Reform. XXIV, 31v. On Francesco Baldella see *B. Krekić,* Frančesko Baldela, mletački trgovac u Dubrovniku, 1350–1389, in Zbornik radova Filozofskog fakulteta, XIV–1, Beograd 1979, 145–152.

[16] *M. J. Dinić* (ed.), Odluke veća Dubrovačke Republike, I, Beograd 1951, 103 (hereafter Odluke).

[17] Ibidem, 162. See also *B. Krekić,* Contribution to the Study of the Ragusan Presence in Venice in the Fourteenth Century, in Dubrovnik Annals, 5, Zagreb — Dubrovnik 2001, 13–14.

pointed "misseta" together with a patrician and another commoner and was reappointed to the same duty the next year and the year after.[18] More importantly, in late January 1385, Helias was appointed by the Minor Council as its "sindicus" to Valona and Durrazzo to buy salt.[19] He must have been successful in this enterprise for a few months later, in December of 1385, he was sent by the government as "sindicus" to the market at the Neretva (Narenta) to take care of some problems in the grain trade. He had the authority to impose penalties while at the Neretva.[20]

Yet another mission of Helias de Radoano at this time shows what good reputation he enjoyed in Dubrovnik. In February of 1386, the Minor Council decided to reimburse Helias "for things and labor on the trip which he made with the ambassadors who were going to Lord Georgius de Balsa" (Balšić).[21] A few days later it was stated that Helias would receive the reimbursement "for all the things he had lost."[22] Furthermore, in July of 1387 Helias was sent with a ship to "Apulea" (Apulia), probably to buy cereals, although there is no indication what the reason for this trip was.[23]

The last mention of Helias de Radoano in the documents in my possession dates from 1388. His former business partner, whose "fattore" in Venice he had been in 1375, as mentioned above, the patrician "ser Michael Nicoliçe de Martinusso" had died, and his will was registered with the Ragusan notary on March 1, 1388. Attached to the will was a separate "libretto" which ser Michael kept and in it, among many other items dealing with his business in Venice, one finds the following declaration: "I wish that 12 ducats be given to Elia de Radoano who was 'factore' in Venice," although Helias in fact should have given this amount to Michael because "he kept some of my money to my displeasure."[24] As will be seen, this is also the third and last document in which both Helias and Blasius de Radoano are mentioned, although separately, in the same act.

There is no will of Helias de Radoano, and we do not know when he died. However, a document, which will be considered at the end of this article, might indicate that he was still alive in 1410. His long stay in Venice, where he had not been only an agent of Ragusan merchants, patricians and commoners alike, but had also performed services for the government — something that he had to pay for dearly with over five yeas in Venetian jails; his activities in Dubrovnik itself after 1381; his missions for the city to Albania, the Neretva and Apulia; his participation in the Ragusan embassy to George Balšić, all these attest that Helias was obviously a man

18 Odluke I, 250, 351,

19 *M. J. Dinić* (ed.), Odluke veća Dubrovačke Republike, II, Beograd 1964, 153, 156. On the Albanian coast at this time see *A. Ducellier,* La façade maritime de l'Albanie au Moyen âge, Thessaloniki 1981.

20 Odluke II, 221. On the Neretva market see *Dj. Tošić,* Trg Drijeva u srednjem vijeku, Sarajevo 1987.

21 Odluke II, 250. On the Balšićs see *I. Božić*, Nemirno Pomorje XV veka, Beograd 1979.

22 Odluke II, 251.

23 Ibidem, 398.

24 DAD, Testamenta notariae, VIII, 246–250v.

whose international connections were multiple and significant. It is not surprising that the Ragusan government took advantage of this fact. All Ragusans, merchants and others, had to perform services required by the government. The government, however, did not ask for such services from all Ragusans, but only from those whom it knew capable of being effective in the fulfillment of given tasks. Helias de Radoano was clearly such a man. He suffered because of it and, presumably, enjoyed considerable prestige in the city through it.

*

Even more important were the activities of "Blasius de Radoano," (also known as "Vlacotta Gladicossa, Gladicossich, Vladicossich") whose presence in Dubrovnik can be followed — according to unpublished and published documents available to me — from 1357 until his death in 1398. The first mention in November 1357 shows Blasius as one of the people who were ordered to inform the commune of the cheese in their possession. Blasius had 180 "pieces of cheese."[25] In November 1361, "Vlacotta de Radoano" was one of the four guards of the jail in which "Çiue de Buchia" (Djivo Buća) was kept for a protracted period of time.[26] Two years later, one finds Blasius already engaged in contacts with Venice. In September of 1363, he gave to a man in Dubrovnik everything that his late brother had sent to him and that Blasius had brought from Venice.[27]

By this time, and probably earlier, Blasius owned a shop in Dubrovnik. Indeed, in January 1364 the Minor Council of that city allowed him to export from Dubrovnik "miliaria VIII casei et III sepi," on condition that he and others who had obtained similar permits send the cheese out of the city by the first available ships (but it is not said to what destination). As for the tallow, Blasius and another merchant who had been granted permission to export this article were ordered to furnish their shops with sufficient quantities of tallow candles so that the supply may last until Easter. Furthermore, although a maximum price of candles had been established on that same day, Blasius and the other man were allowed "to sell to foreigners for the best (sc. highest price) they could."[28] Next month, in February 1364, Blasius promised to the government to bring to Dubrovnik by the end of May 500 "staria" of wheat for the price of 1 grosso each "starium." He kept his promise, delivering 568 "staria" in three installments and was exempt from further obligations "quia solvit."[29]

The fact that Blasius owned a shop in Dubrovnik at this time is confirmed by an act from July 1365, in which he is called "Blasius de Radoano, stacionarius." This

---

25 MR II, Zagreb 1882, 200.

26 MR III, Zagreb 1895, 140–141. In September 1361, the Major Council allowed "Vlacota de Vladicossa" to export three "miliaria" of cheese. Ibidem, 117.

27 Distrib. testam., II, 7v.

28 MR IV, 5. The price established on January 20, 1364 was "libra candelarum sepi non possit vendi ultra follaros XVIII." Ibidem, 117.

29 Ibidem, IV, 9.

was on the occasion when he and "Nicolaus spatarius" were made tutors of the heirs of the third wife of a man from Trogir. Interestingly enough, a few months later, in October 1365, the same two men were mentioned as "tutors of the heirs of the second wife" of the same man from Trogir.[30] In November 1365, Blasius was once again granted permission to export tallow from Dubrovnik upon payment of regular customs fees and after undertaking to "keep his shop furnished with tallow candles until the end of April" and to sell them to everybody at legal price.[31]

By 1366, Blasius was engaged in much more important tasks with which he had been entrusted by the government of Dubrovnik. Indeed, in May of that year, the Rector and the Minor Council addressed a letter "to you, Blasius de Radoano, our dear citizen" instructing him to go to Ancona, Recanati "vel ad Montem Sanctum" and to buy in one of these places "sex miliaria quingorum vini dentis, centum quinquos bonorum vinorum et bruschorum" at the best price he could obtain. He was to send the wine to Dubrovnik as quickly as possible on a Ragusan ship going there. Blasius was carrying 500 ducats for this operation, but the government did not exclude the possibility that even that large an amount might prove insufficient to fulfill its demands and ordered Blasius to buy wine on credit if necessary to obtain the quantity indicated above. The owners of the wine or their representatives would be paid off in Dubrovnik within one month. Blasius was authorized to lease ships which would be paid for by the government. Finally, he was exhorted to behave "so prudently and with discretion... as we hope that we might deservedly praise you."[32]

However, in 1366 Blasius de Radoano was also a ship owner. Towards the end of December of that year, he was ordered to "send immediately his 'brachossium' to Valona for the salt of the commune."[33] At this time Blasius acted as witness in the Ragusan court[34] and in December of that year he was a guarantor for his servant "Jacobus" for the exports of a quantity of tallow from Dubrovnik. It is worth noting that in this document Blasius is called both "Blasius de Vladicossa" and "Blasius Radoani."[35] In December of 1367, Blasius promised the Ragusan notary and chancellor Theodore Scolmafogia to invest exclusively in oil the 400 ducats which he had received from him.[36]

---

30 *M. J. Dinić* (ed.), Iz dubrovačkog arhiva, I, Beograd 1957, 13, 20 (hereafter Iz arhiva).

31 Blasius was to sell the candles "ad racionem de folaris XVIII pro qualibet libra." Ibidem, 21–22.

32 DAD, Litterae Levantis, II, 57v. *J. Tadić* (ed.), Pisma i uputstva Dubrovačke Republike, Beograd 1935, 151 (hereafter Pisma). In August of 1366 the government allocated to Blasius 5 hyperpers as payment for a "famulus superfluus" whom he had engaged when he was shopping for wine "in the service of the commune in Marchia." MR IV, 51. On wine trade in Dubrovnik see *D. Dinić-Knežević*, Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku, in Godišnjak Filozofskog fakulteta, IX, Novi Sad 1966, 39–85. See also *P. Rokai,* Dubrovnik I Ankonitanska Marka u srednjem veku, Novi Sad 1995, 87, 130.

33 MR IV, 76.

34 DAD, Acta Sanctae Mariae, Pr14, 71,

35 MR IV, 75. In February of 1367 Blasius was again allowed to export "tres miliaria sepi." Ibidem, 83.

36 Div. canc., XXI, 150v. Pisma, XXVIII.

As already mentioned, one of the rare documents where Helias and Blasius de Radoano are mentioned simultaneously dates from April 1368, when Blasius was ordered to keep in his care 100 ducats which Helias had sent him from Venice as proceeds of the sale of a ship.[37] Later, in September of the same year, Blasius and a patrician were acting as judges in a controversy between the representatives of "Pauluschus de Cudeleno" and "Chanussius Petri Saxinouich" concerning mines and mining rights in Fojnica and Ostružnica in Bosnia.[38]

The period of Blasius' greatest activity came in the seventies and eighties of the 14th century. In May of 1372 he acted in Dubrovnik as "procurator" of two distinguished Venetians. First on May 3, as "procurator... domini Marini Superancio," substituted by "dominus Nicolaus Superancio" and another Venetian, Blasius declared that he had received "duas ballas panorum," which contained nine pieces, and "unam libram auri filati" from the prominent Venetian merchant in Dubrovnik, "ser Nicolettus Miorato," who was giving them on behalf of two other distinguished Venetians in the same city, "ser Marcus Guoro" and his late brother "Georgius."[39] The next day, May 4, Blasius acted in his capacity of "procurator" of another eminent Venetian "ser Benedictus Quirino," on whose behalf he received from Matko, the son of the late doctor Nicholas, three "balle panorum."[40] Blasius' contacts with the Venetians continued, and in June 1372 "Demetrius Orsi," a Venetian, inhabitant of Bari, ceded to Blasius his rights to all ducats which had been deposited in Dubrovnik with the chancellor Theodore Scolmafogia and, in addition, assigned to him 36 ducats and 3 grossi which he was supposed to get from "ser Aluysius Cornaro de Veneciis."[41] These links with prominent Venetians clearly show the growth of Blasius' prestige, not only in Dubrovnik itself, but in the international trade of the time as well.

Blasius seems to have had particularly lively commercial contacts with the above-mentioned "Marino Souranço" (Superancio). On October 26, 1372 "Nichus Gulielmi de Antibaro" (Bar) had sold to Blasius 10 "miliaria" of oil for 26 ducats each. The oil was in Bar and was to be given to Blasius with the consent of the local authorities, on whose behalf the oil had been sold. Should the commune of Bar be dissatisfied, "Marinus Souranço de Veneciis" was to be notified. The reason for this notification lies certainly in the fact that Blasius had bought from "Souranço" the same amount of oil on the same day and at the same price.[42] The relations between Blasius and the Venetian had soured, as can be seen in an act from February 1373, in

---

37 Div. canc., XXI, 182v. The same order was repeated twice. Ibidem, 183v.

38 Pisma, 187–188. For more on this case see *M. J. Dinić*, Iz srpske istorije srednjeg veka, Beograd 2003, 463–467. On mining in Fojnica and Ostružnica see *S. Ćirković, D. Kovačević-Kojić, R. Ćuk*, Staro srpsko rudarstvo, Beograd 2002, 46 and passim.

39 Div. not., IX, 49.

40 Ibidem, 49–49v. On the Querinis in Dubrovnik see *B. Krekić*, Alcune note sulla famiglia Querini a Ragusa nel Duecento e nel Trecento, in Studi veneziani, n.s. XLI, 2001, 49–76.

41 Div. canc., XXIII, 110.

42 Ibidem, 151v. A few days earlier a "dyaconus" declared that he had received from Blasius 7 ducats left to him in his brother's will. Testam. not., VI, 102v–103v.

which, at the demand of Blasius, the government ordered the prestigious Venetian merchant in Dubrovnik, Francesco Baldella, to keep sequestered all the salt that he had "in his hands," as property of ser Marinus.[43] All of this indicates that by this time Blasius had established strong ties with prominent Venetians, not only in Dubrovnik but also in Venice itself.

Blasius' rising standing in Dubrovnik becomes particularly evident from an extremely important and delicate diplomatic mission with which he was entrusted at the beginning of 1373. The fact that such a mission, involving two powers of the greatest significance for Dubrovnik's future — Venice and Hungary — and matters of vital interest for the city, was not entrusted to one or more patricians, as was generally the rule, but to Blasius is the best proof of the prestige that he enjoyed in Dubrovnik and of the confidence the government had in his ability. Indeed, in January of 1373, Blasius was instructed to go to the Hungarian king, the mighty Lajos I, and present to him a letter from the Ragusan government, in which it complained to the king about the difficulties which the Venetians were causing to the Ragusans and asked the king to intervene in this matter. Blasius was also supposed to give letters and to explain the situation to the barons at the royal court and beg them to support the Ragusan cause with the king. The problem, according to the Ragusans, was created by the decision of the Venetian government to increase taxes and customs fees on the goods the Ragusans traded in with foreigners in Venice, which was "contrary to ancient customs and freedoms." For their part, the Venetians had intensified their trade with foreigners in Dubrovnik and thus deprived Ragusan merchants "of all their gains." In view of this, the Ragusan government was forced to issue an order prohibiting all foreign merchants from carrying on trade with other foreigners in that city. Consequently, on Christmas Eve 1372, the Venetians publicly declared that from now on Ragusan merchants could not export or import any goods in Venice.

Blasius was carrying a copy of the Venetian proclamation and was ordered to show it to the king and to the barons, should they want to see it. He was to explain to the barons about the continuing Venetian threats and describe their "haughtiness and arrogance, about which menaces, haughtiness and arrogance we believe that you (sc. Blasius) are fully informed because you have heard and understood them." Blasius was supposed to try to get replies from the king and the barons and then return to Dubrovnik. At the end of the instruction, was appended the text of the Ragusan decision concerning foreign trade in the city, from which can be seen that, contrary to their assertions mentioned above, they had in fact prohibited all trade and contacts with the Venetians, but not with other foreigners. As a matter of fact, Blasius was instructed to mention this order only if asked, otherwise "you must say nothing."[44] However, Blasius' mission in Hungary did not bring the desired results. This is confirmed by the fact that in April 1373 the Venetian authorities strictly prohibited their

---

43 Div. canc., XXIII, 151v.

44 Pisma, 261–263. See *S. Ljubić* (ed.), Listine o odnošajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, IV, Zagreb 1874, 103–104 for the Venetian prohibition of Ragusan trade in Venice.

citizens, subjects and allies from carrying goods of any provenance to Dubrovnik[45] but Blasius was not part of these political maneuvers any more.

Of course, during this time Blasius remained active in other fields. In March 1373 he was one of three guarantors for a debt of 60 ducats which a man currently in Scutari, in Albania, had contracted in January of the same year with a Ragusan.[46] More interesting is a letter written on July 23, 1374 to the Ragusan government by two Ragusans in the mining locality of Ostružnica, in Bosnia. In this letter they mention that they had owed a debt of 550 ducats to the late "Palusco de Chudelin," but asserted that one of them had paid it off in silver "in the presence of Blasio de Radoan," two other men and the widow of the creditor. While it is not quite clear that Blasius was in Ostružnica at the time of the payment, judging by the way the text was formulated, it does seem very probable that he was.[47] In November of 1374 and again in March of 1375, Blasius acted as witness on the occasion of sales of female slaves from the Balkan hinterland in Dubrovnik.[48]

Blasius also remained in contact with prominent Venetians. Thus, in September of 1375, acting on behalf of "ser Aloysius Cornaro," in Dubrovnik he hired two carpenters who were to go with a servant to Ulcinj and work there on Cornaro's house.[49] However, soon after this Blasius left Dubrovnik. When in November 1375 the government wrote a letter to "Piero di Tomasino," it did so at the demand of "Bogauçe de Tolloe" acting on his own behalf and as Blasius' "procurator." The government's letter ordering Piero to appear in the Ragusan court within one month after receiving the summons, was given to Piero — according to the report of two couriers who carried it — "in Glauiçna" in northeastern Bosnia, 23 days after it had been written in Dubrovnik.[50]

The events and tensions connected with the war in the late seventies, in which Dubrovnik also participated and which were already mentioned, affected Blasius in a far less drastic manner than they did Helias de Radoano. Despite the hostility between Dubrovnik and Venice at the time, Blasius maintained his links with the Venetians. In April 1376, he and another merchant borrowed 350 ducats from "Zanibono Rambaldo quondam ser Jacobi."[51] In the following year, in 1377, Blasius acted as guarantor for 50½ "miliaria" of lead, that the Ragusan patrician "ser Lucas de Bona"

---

45 Ibidem, 104–105.

46 Pisma, 277–278.

47 Ibidem, 290. "...in prima pagie yo Stepoe d argento fin pec(?) il peso libre(?) XIIII in presencia de Blasio de Radoan et Gyve de Longo..."

48 Iz arhiva, III, Beograd 1967, 31–32.

49 Div. canc., XXIV, 71.

50 Pisma, 318–319. On "Glauiçna," Glavičica, see Staro srpsko rudarstvo, 95 and *Dinić,* Iz srpske istorije, 489, 526. In both of those works Glavičica is mentioned only in 1426.

51 Div. canc., XXIV, 155. In the same year Blasius was one of the executors of the will of "Vlachotta de Bratcho" whose daughter "Franussa" was married with the prominent Venetian living in Dubrovnik, "Johannes Salimbene, speciarius." DAD, Venditae cancellariae, II, 109v. See *R. Ćuk,* Mletačka porodica Salimbene u Dubrovniku u poznom srednjem veku, in Istorijski časopis, XXXVII, Beograd 1990, 29–61.

(Bunić) had received as a loan from "Philipus Barelli de Veneciis" and his companions.[52]

At this time Blasius also engaged in an important operation of a totally different kind: on May 4, 1377 he leased the ship of a Ragusan patrician which was returning from Valona and was supposed to go to Iaffa carrying pilgrims and merchandise. The merchandise could be unloaded only in places permitted by Ragusan authorities. Along the way, Blasius and the ship were expected to stop over in Modon and then decide whether to continue the trip through Rhodes and Famagusta or via Candia. Once in Iaffa, the ship was to wait a fortnight for the pilgrims to go to the "Holy Sepulchre" and to return. Should the pilgrims, including Blasius, fail to return to Iaffa within two weeks, the ship was nevertheless to receive her freight in the amount of 500 ducats. On the way back, the ship was allowed to stop and load merchandise only in the same places where she had stopped when going to the Holy Land.[53] This seems to have been the most far-reaching of all Blasius' enterprises.

But even before this trip, Blasius had been charged by the Ragusan government with an even more important task: in February of 1377 he was ordered to sail to Sicily with a Ragusan ship and there to buy at the best possible price grain for the commune and bring it back to Dubrovnik. He was exhorted to perform this service "solicitously and well" and was admonished that "you must fulfill and complete the business for the commune before engaging in any business for yourself, so that the commune might not suffer any damage because of any business of your own." However, should he want to stay in Sicily after completing governmental business, Blasius could do so, of course, at his own expense.[54] Blasius was again sent on a mission to buy grain in October of 1378, possibly again in Sicily, but there is no clear indication of his destination.[55]

At one point, the war against Venice in which Dubrovnik was engaged at the time involved Blasius directly. Indeed, on February 16, 1380 the Ragusan government decided to send a galley to patrol the coast of Southern Italy and offered Blasius the opportunity to send his "brigantinum" with the galley, on the understanding that the "brigantinum" would have its share of profits. The "armata" was supposed to patrol from Trani to Ortona, going first to Manfredonia, "where it is said that there are ships of the Venetians, our enemies." Depending on the weather and the news they would learn there, the captains were allowed to sail ten miles east and west of the prescribed zone. Blasius de Radoano was permitted "if he so wanted" to

---

[52] DAD, Debita notariae, VIII, 51.

[53] *B. Krekić,* Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen âge, Paris — The Hague 1961, reg. 322.

[54] Pisma, 345. On the trade of wheat in Dubrovnik see *D. Dinić-Knežević,* Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku, in Godišnjak Filozofskog fakulteta, X, Novi Sad 1967, 79–131.

[55] On October 29, 1378, the Minor Council appointed three patricians to write the instructions for Blasius and on November 2, the instructions were unanimously approved by the Senate. Blasius was allowed to stay on and to take care of his own business after completing the purchase of grains for Dubrovnik, but he was not permitted to buy grains on his own behalf. MR, IV, 174, 175. In February of 1378 Blasius and ser Lucas de Bona had appointed two Venetians and a Ragusan as their "procuratores" to collect whatever was due to them from the goods of a man who had died, most probably in Venice. Div. canc., IX, 195v.

stay with his "brigantinum" in the region for his own business after the galley's return to Dubrovnik.[56] This permission, however, was revoked two days later, on February 18, when the Senate explicitly ordered Blasius to return to Dubrovnik on his "brigantinum" together with the galley. The expedition was expected to last two weeks and Blasius was allotted by the authorities 20 oarsmen for his ship, on condition that he "pay them as we pay those who are going in... our galley of XXIIII banks and do for them everything that we do for them."[57] The next day, on February 19, the commander of the "armata," the patrician "ser Matheus de Georgio" (Djurdjević) was given detailed instructions for this operation, whose aim was "the devastation and destruction of the Venetians, our enemies, and of their goods."[58]

Whether the expedition lasted two weeks as planned or longer, by mid-April 1380, Blasius was in Dubrovnik, where he acted as executor of a will[59] and was engaged in trade with Albania.[60] However, towards the end of that month, his "brigantinum" was again engaged to go with the same galley but under a new commander to Apulia "to inflict damage on the Venetians, our enemies." On this occasion, the "brigantinum" is mentioned as belonging to Blasius "and to his company." She was to go at the risk of the Ragusan commune, and upon her return payment would be provided "to Blasius and his company" as the Senate found appropriate. The patron of the "brigantinum," that is to say Blasius, was permitted to arm the ship at his own expense, was obliged to give a fifth of his booty to the captain of the galley and was to be "subordinate and to submit" to the captain of the galley. This time, the "armata" had a broader geographic scope than the February expedition. It was supposed to patrol the sea from Ortona in the west to Saseno and Otranto in the east. Even if the galley decided not to go into these areas, the "brigantinum" could do so, on condition that she give firm guarantees not to interfere with Dubrovnik's friends.[61] This expedition was short and successful, and already on May 15, 1380 the Senate was deciding on the sale "of vessels captured in Apulia" by the "armata" and on the division of money between its commander and Blasius "for the portion belonging to him for his 'brigantinum'."[62]

In spite of naval operations along the Southern Italian coast, Apulia remained for Dubrovnik a vital area for the purchasing of food, especially grain. This is why one sees the Ragusan authorities, barely a week after the above decisions, granting permission to Blasius de Radoano and his company to go again with his "brigantinum" to Apulia. But this time the "brigantinum" was to carry a limited amount of goods and go for the purpose of obtaining grain for the city.[63] In August,

---

56 Reform., XXIV, 85. Odluke, I, 17.

57 Odluke, I, 18.

58 Pisma, 401.

59 Ibidem, 408.

60 He was importing and selling in Dubrovnik "bischottum" that he had bought in Durazzo. Odluke, I, 99.

61 Ibidem, 34, 35. Reform., XXIV, 95v–96.

62 Odluke, I, 38. On July 26, 1380, Blasius was given 75 hyperpers as payment for the trip that the ship had made "for our commune in the armata." Ibidem, 56.

63 Ibidem, 40.

Blasius was granted 10 ducats as compensation "for his 'brigantinum' being held by our commune."[64]

However, the war did inflict some damage to Blasius' business. In a letter written by the Ragusan government to its ambassadors in Zadar (Zara) on June 25, 1380, the ambassadors were instructed, among many other things, to complain to the Ban of Dalmatia and Croatia about the attacks by the ships from Zadar, similar to those of the Genoese, on Ragusan shipping. The case explicitly mentioned was that of Blasius de Radoano who had sold textiles to a "Vale" from Ulcinj. Vale had sent a ship with wax to Blasius to pay for the textiles, and this ship was attacked by a "brigantinum," commanded by a man from the island of Hvar. The wax was taken, and, as was pointed out, such events were "very damaging to our land."[65]

Despite the fact that by this time Blasius de Radoano was indubitably well regarded in Dubrovnik, he could not avoid the severity of the Ragusan government when he failed to fulfill obligations undertaken. In September of 1380, we see an example of this aspect of Blasius' life and of the attitude of Ragusan authorities even towards its meritorious and prestigious citizens. At the end of July of that year, Blasius had undertaken to bring from Sicily to Dubrovnik 200 "salmas ad mensuram Apulie" of wheat, chickpeas and kidney beans, under penalty of 100 ducats. As he did not bring the promised merchandise, the ship he had sent having returned empty, Blasius was fined 100 ducats.[66] Nevertheless, he obviously continued to enjoy the trust of the authorities and, when in late October the Senate adopted new and strict measures for the control of the marketing of tallow and of the production of candles, Blasius was one of three "populares officiales" elected to implement these measures.[67]

Furthermore, Blasius continued to play an important role in the importation of food in Dubrovnik. In late February of 1382, he was supposed to bring to the city up to 500 "staria" of wheat or other cereals, "as much as he was able to bring." He was promised by the commune 6 grossi a "starium." However, should Blasius fail to bring this wheat, the above-mentioned fine of 100 ducats was to remain in full vigor.[68] Blasius did not bring the cereals by mid-June, and the Senate extended the term until the end of September.[69] It was only at the end of September that Blasius finally delivered 500 "staria" of wheat, for which he did not get any reimbursement, because "he was under an obligation to our commune to bring wheat." However, for the additional 230 "staria" of wheat which Blasius had brought he was to receive 2 grossi for each "starium."[70]

In the meantime, on March 8, 1381, one finds an interesting and rather unusual piece of information: the Minor Council accepted the promise of the patrician "ser

64 Ibidem, 60.
65 Pisma, 439.
66 Odluke, I, 72.
67 Ibidem, 81.
68 Ibidem, 120.
69 Ibidem, 145.
70 Ibidem, 166,

Matheus de Georgio" and Blasius de Radoano concerning ships traveling to Brindisi for salt. Ser Matheus' ship was supposed to undertake this trip, but should she be unable to do so, the ship belonging to Blasius should be made ready within "six working days...without impediment from God or weather" to take the place of ser Matheus' vessel. Should they fail to do so, ser Matheus' ship would have to go to Brindisi, all under penalty of 100 ducats.[71]

Yet another rather unusual piece of information concerning Blasius and connected with the war in which Dubrovnik was engaged at the time, dates from May 1381. Blasius and another Ragusan merchant, "Nixa de Precho" were given permission by the Minor Council to take three "Venetian carpenters from among those who are in the jails of our commune." They were to make repairs on Blasius' and Nixa's ships, while the two merchants had to give guarantees for the carpenters and pay 1200 ducats for each, should any of them escape.[72]

The war was still going on at the beginning of August 1381, when the Ragusan government decided to send its galley of 24 banks and a new "brigantinum" to "seek and capture an armed Venetian ship." The "comes" of this new "brigantinum" was to be Blasius de Radoano.[73] In the same month, the peace of Turin was finally signed, and the war of Tenedos-Chioggia was over. For Dubrovnik peace offered an opportunity to reestablish the all-important commercial and personal links with Venice. As has already been mentioned, one consequence of the peace was the return of Helias de Radoano to Dubrovnik in early September of 1381.

For his part, Blasius continued his multiple activities. In mid-October, the Minor Council approved a rather peculiar loan for Blasius: he was to receive "duas trabes de rubro" from among those intended for the galley of the commune, on condition that he give "a good pawn in silver" and that he provide two beams "eius grossiciei et longitudinis;"[74] In early 1382, Blasius was again one of the tutors of various individuals.[75]

Much more interesting are several documents dealing with Blasius' planned trip to Bosnia in the spring of 1382. First, on April 23, 1382, the Senate decided that Blasius should "in no way" go to Bosnia without explicit permission of the Senate.[76] On May 7, the debate in the Senate continued and seems to have been rather animated. The proposal to allow Blasius to go to Bosnia was rejected and the final decision was postponed "until Saturday." On May 10, the discussion resumed and 17 of 21 members of the Senate present voted in favor of permitting Blasius to go to Bosnia. However, the proposal to allow him to go "as he wishes" was rejected, and 14 senators voted to request that Blasius leave by Saturday.[77] One might wonder

[71] Ibidem, 166.

[72] Odluke, II, 578.

[73] Odluke, I, 157. In September of 1381 Blasius acted again as executor of a will. Ibidem, 163.

[74] Ibidem, 172.

[75] Ibidem, 204, 209.

[76] Ibidem, 218.

[77] Ibidem, 222. Blasius most probably did leave Dubrovnik in the following days. On May 27, "Zacharias, filius Phynetti de Venetiis" declared that he had received from Blasius' "procuratores" a

why the Ragusan Senate found it necessary to discuss the trip of a merchant to Bosnia, an area that great many Ragusans visited regularly? And why was the decision so difficult to make? In view of his well-established prominence, Blasius de Radoano probably was supposed to do more than simply engage in trade in Bosnia, that is to say that he was to perform some service for the government and that this was why the timing of this trip was so delicate.

That Blasius did, indeed, play a significant role in relations between Dubrovnik and Bosnia can be seen from a number of documents dating from the fall of 1382. When on the last day of September the government discussed the need to arm a galley "because of a ship loaded with salt under the fort of the Bosnian king," the decision was delayed "until the arrival of Blasius de Radoano." Next day, however, the Senate changed its mind and decided not to wait for Blasius but to send the galley immediately. However, when they discussed sending the mercenaries to Ston (Stagno), the second most important fortified town of the Ragusan state, with 18 out of 20 ballots the senators decided to postpone making a decision "until the arrival of Blasius de Radoano." The importance of his presence in Dubrovnik at the time was such that on October 3, 1382 the Senate decided "to send for Blasius de Radoano to come to Dubrovnik."[78]

These events were connected with a serious crisis which developed at the time between Dubrovnik and Bosnia. The recently proclaimed Bosnian king, Tvrtko I, had decided to open a new salt market in a locality south of Dubrovnik, where he built a fort, which became known as Novi. Dubrovnik saw this as endangering one of its vital sources of economic prosperity — the monopoly of the salt trade in the area. This brought about very tense relations between the Kingdom of Bosnia and Dubrovnik, especially in the second half of 1382, and it is quite safe to assume that Blasius de Radoano's stay in Bosnia was connected with these events and that he played an important role in their settlement which came about toward the end of that year.[79] The fact that yet another delicate mission was most probably entrusted to Blasius certainly confirms his high standing in Dubrovnik.

Blasius, however, never neglected his business interests. In June of 1383, be became part of a commercial company together with a Ragusan patrician and with "Jacobus de Scolmafogia" from Brindisi, brother of the late longtime Ragusan chancellor and notary Theodorus de Scolmafogia.[80]

This is the place to mention a group of decisions made by the Ragusan Minor Council between July 24 and December 1, 1383 which poses an interesting question. The first act, dated July 24, is the appointment of a scribe on the ship "quod

---

trunk made of oakwood, in which there were "peççie quatuor argenti, ponderis librarum octuagintaquinque et unus annulus de auro in quo est ligatus unus rubinus, et unus alius in quo est unus balassus, et unus alius in quo erat unus smeraldus." The Venetian left all those things in Blasius' care. Div. canc., XXV, 105.

[78] Odluke, I, 251, 252, 254, 255.

[79] For these events see *S. Ćirković*, Istorija srednjevekovne bosanske države, Beograd 1964, 148–150. *V. Foretić*, Povijest Dubrovnika do 1808, I, Zagreb 1980, 163–164.

[80] Pisma, XXVIII.

patroniçat Blasius Radinouich."[81] This was followed on August 11 by a permission granted to "Helyas Radinouich" to build a house on communal land, on condition that he leave a measure of free space between his house and those of his neighbors, one of whom was Blasius de Radoano[82] and on October 15 another man was appointed as scribe on a ship owned by "Blasius Radinouich de Insula de Medio."[83] One is tempted to identify Helias and Blasius Radinouich with Helias and Blasius de Radoano, and the fact that Helias is allowed to build his house next to Blasius' might make the identification even more appealing. However, it should be pointed out that in Ragusan documents Blasius is always called either "de Radoano" or "Gladicossich, Vladicossich." Even in the permit to build the house Helyas is called "Radinouich," but Blasius is called "de Radoano."

Another suspicion-raising element is the indication in the document of October 15, 1383 that "Blasius Radinouich" was from "Insula de Medio", i.e. modern Lopud, near Dubrovnik. True, as will be seen later, there is one single other mention of Blasius' contact with a person from Lopud, but there is no other hint in any acts concerning Blasius, including his will, that he was from that island or that he had property or interests there. This is why I believe that Helyas and Blasius Radinouich are most probably not identical with Helias and Blasius de Radoano.

Let me mention an additional piece of information on Blasius dating from September of 1383. In her will, the wealthy and influential patrician lady, Philipa de Mençe (Menčetić), ordered among many other things that her house near the Rector's palace be sold and should Blasius de Radoano want to buy it, the house should be sold to him for 1200 hyperpers less than the price asked from other buyers.[84]

In 1384 Blasius seems to have been mainly engaged in trade in foodstuffs. In January, the Minor Council gave its approval to his imports of ten "miliaria" of oil from Apulia, with the understanding that he would be allowed to re-export from Dubrovnik one third of said imports while two thirds would remain in the city.[85] In May, Blasius was authorized to get "de sale communis usque ad IIIIC equos," which he had to pay within six months.[86] However, in mid-October of 1384, Blasius was in big trouble. The Senate started proceedings against him, and against "Ostoya Cranchouich" and the Florentine "Tadeus" who had founded a company and had imposed "innovations" in customs fees and diminished the freedom of merchants as far as wheat was concerned in a locality which is not mentioned. The Senate ordered that all innovations be abolished and the situation returned to what it had been before the arrival of the Florentine. At the same time, Blasius and Ostoya were ordered to

81 Odluke, I, 337.

82 Ibidem, 341.

83 Ibidem, 354.

84 Testam. not., VII, 56–57. On Philippa de Mençe see *D. Dinić-Knežević*, Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku, Beograd 1974, 53–59. *Z. Janeković-Römer*, Noble Women in Fifteenth-Century Ragusa, in East Central Europe/L'Europe du Centre Est, 20–23, 1993–1996, 165.

85 Odluke, II, 56.

86 Ibidem, 78.

go there personally and to negotiate as they were told.[87] A decision of the Senate of December 9, 1384 makes it clear that the three partners had committed their transgression "ad Vriegum et Deualos," that is to say at Vrego and Dievali in Albania.[88] On that day, however, the Senate allowed everybody to go to these two places to look for cereals "knowing that, should any or all of those who went there for grain suffer... any damage because of Tadeus de Florencia, Blasius de Radoano or Hostoia Crancouich, these (three) would be held responsible for all damage and interest which (the merchants) may have suffered because of them." In addition, the commune was reserving its own rights in the case.[89]

This was not the end of the controversy. On February 18, 1385, the Senate held a meeting on this topic which, from all indications, must have been very stormy. The senators first rejected a proposal to separate the proceedings against Blasius and Ostoya from the one against Tadeus de Florencia, and ordered that there be only one trial for the three of them. It was then proposed that all those who had paid customs fees in excess of 8 Ragusan grossi "in Vriego et ad Deualos" register with the authorities. This, however, was rejected also. Finally, with a narrow majority of 14 out of 24 senators the Senate decided "to postpone the whole process" on condition that an order be issued to the three partners to do everything possible to bring all their cereals to Dubrovnik and nowhere else. The rights of other persons were to remain intact and, should the three partners fail to do as told, they would be punished "beyond the penalty foreseen by the Statute" at the government's will.[90] It seems probable that the accused complied with the governmental order thus putting an end to this case.

Such an outcome seems likely, especially in view of the events which took place soon thereafter. Indeed, at the end of February 1385, the Senate formed a committee of three patricians whose charge was to find a person willing to go at his own expense to "Vriegum et Deualos" and other places to buy cereals. Such a person would be allowed to keep a third of profits and would get one grosso for each "starium" of millet brought to Dubrovnik. On March 14, the Senate decided to appoint a "sindicus" to buy millet in Vriego. The names of Ostoya Cranchouich, Blasius de Radoano and "Angelus Cacich" were put to the vote and Cranchouich was elected by 13 out of 20 ballots. However, he refused to go and paid a very substantial penalty of 100 ducats. In the end, it was "Milsa Cepichuch" who went to Vriego as "sindicus" in late March of 1385.[91]

---

[87] Ibidem, 99. The Senate ordered Ostoya to leave Dubrovnik the next day and to take care of things that he had been told about. Letters were sent to Tadeus demanding that he immediately come to Dubrovnik. Ibidem. However, Tadeus apparently was not in a hurry to comply with this order and on November 25 the Senate decided to consider him "pro inobediente," and he was again ordered to come to Dubrovnik. Ibidem, 106.

[88] Ibidem, 108. On Vriego and Dievali see *Ducellier,* o.c., 575–580.

[89] Odluke, II, 108.

[90] Ibidem, 156.

[91] Ibidem, 159–161, 163. Milsa was not successful in his mission. On May 25, 1385, he was proclaimed in the Senate "pro falito," was deprived of his salary for the trip and was obliged to reimburse the government for the expenses. More severe punishment was proposed, but it was rejected. Ibidem, 172–173.

As for Blasius de Radoano, he seems to have been in trouble again in April of 1385, this time in Bosnia. On April 8, the Senate decided to write a letter to the Bosnian king Tvrtko I concerning "innovations in customs fees paid by our merchants," with the explicit statement: "not mentionning the name of Vlacotta de Radoano." On the 19th of the same month, the Ragusan ambassadors in Hungary were ordered to present themselves, on their way back, to the Bosnian king and to inform him of Dubrovnik's complaint. It had been proposed to send a special envoy from Dubrovnik to the king, but the proposal was rejected. At the same time, the Senate refused "to decide now on... Blasius de Radoano," and postponed making a decision. This was the second time that Blasius was engaged in Bosnia. It is not clear whether he was there on the government's or on his own business, but in any case, while his first mission had ended on a positive note, the second one seems to have resulted in trouble for him. However, there is no further information on the case.[92]

Blasius must have returned to Dubrovnik soon after this, for in mid-July he, Ostoya Crancouich and two other men were appointed tutors to the heirs of "Giue Longo."[93] At the beginning of August, the government ordered "Vlacotta," who was the owner of a ship together with Blasius, to make all necessary repairs to the ship before a trip to Apulia, for which he had obtained permission, so that upon his return to Dubrovnik the ship could "proceed without delay on a trip it must make for our commune to get grain in Turkey."[94] At the time Blasius was in Dubrovnik and again acted as witness on the occasion of sales of female slaves from Bosnia to Italian merchants.[95]

Blasius' multiple commercial contacts continued in 1386. In March of that year, the Minor council decided first that he should pay customs fees for the cloth he had bought from the Ragusan patrician ser Luchas de Bona on behalf of "Phylippus Barelli," a Venetian merchant residing in Ulcinj. However, immediately thereafter, the Council graciously exempted Barelli from customs duties, so that Blasius did not have to pay for the cloth.[96] Another item of information on Blasius' activities dates from October 1386, when a man declared that he had been fully reimbursed by Blasius for his share of two ships, one sold in Venice and the other broken ("fractus") in the arsenal.[97]

The year 1387 saw Blasius engaged again in commercial enterprises, which put him in contact with people from a variety of places. In March he was acting on behalf of "some Sicilians" and for this was accorded by the Minor Council 1000 "libre" of biscuits ("biscotto") belonging to the commune, on condition that by Easter he return the biscuits "of the same weight, quality and goodness."[98] Later in the same year, Blasius participated in the export of Bosnian lead to Venice. On Decem-

92 Ibidem, 166.

93 Ibidem, 184.

94 Ibidem, 189.

95 Iz arhiva, III, 45–46.

96 Odluke, II, 260 (see also ibidem, 230). In May of 1386 and again in July of 1387 Blasius acted as a tutor of the heirs of deceased Ragusans, Ibidem, 272, 371.

97 Div, canc., XXVI, 119v.

98 Odluke, II, 356.

ber 3, 1387, acting as "procurator" of the prominent Bosnian noblemen and merchants, brothers "Žore and Matcho de Boxa" (Bokšić) Blasius promised on their behalf to the Ragusan patrician "ser Jacobus de Gondula" (Gundulić) to insure and to accept all risks for 125½ "miliaria" of lead which was loaded on the ship of a man from the island of Hvar and was to be taken to Venice. Ser Jacobus had had this lead deposited in his house together with a quantity of cloth and other things which were part of the price that Žore and Matko were supposed to pay for a house which Blasius had bought on their behalf. Blasius, furthermore, insured ser Jacobus for an additional 37½ "miliaria" of lead loaded on the same ship bound for Venice. This was to replace the above-mentioned cloth, which the patrician had given back to the Bokšić brothers. On their behalf, Blasius insured also ser Jacobus for the amount of 50 hyperpers, which he had given to the owner of the ship, and for 7 hyperpers paid to the porters who loaded the lead on the ship. Finally, Blasius obliged Žore and Matko to pay any damage which ser Jacobus might sustain.[99] This is certainly one of the rare early cases of maritime insurance in Dubrovnik, which later on flourished strongly. It is also perhaps the best illustration of the role which Blasius played in the commerce between the Balkan hinterland and Venice.

The variety of Blasius' business activities continued in 1388. When in January of that year the Minor Council issued new and stricter regulations of commerce and exports of oil from Dubrovnik, it was immediately specified that "the oil brought in these days by Blasius de Radoano" should be subject to the new rules.[100] Blasius also imported grain into the city at this time[101] and at the end of January together with an Italian was elected arbiter in a dispute between two Venetians in Dubrovnik.[102]

More important is the previously mentioned document of March 1, 1388, in which both Helias and Blasius de Radoano are mentioned, although separately. I have in mind the "libretto" attached to the will of ser Michael Nicoliçe de Martinusso, in which Helias was mentioned as his "fattore" in Venice. With Blasius the situation was exactly the opposite: ser Michael had been "fattore" of "Vlacotta de Radohano dicto Gladicossa" in Venice where he sold some wares for which he wanted Blasius to receive 20 ducats and additional 20 ducats for other things.[103] The fact that Blasius had a Ragusan patrician as his "fattore" in Venice certainly is yet another testimony to his prestige and success in Dubrovnik.

---

99 Div. canc., 63–63v. On the Bokšić brothers see *Ćirković*, Istorija, 220. *D. Kovačević-Kojić*, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1967, 29, n. 86. The same, Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva, in Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, XIII, Sarajevo 1962, 298–316.

100 Odluke, II, 451.

101 Ibidem, 453.

102 Div. canc., XXVII, 84v.

103 Testam. not., VII, 245–250v. see also *Voje*, o. c., 250–252. In March 1388 Blasius obtained the permission of the Minor Council to export from Dubrovnik "illos pisces salitos quod (sic!) habet." Odluke, II, 458.

That Blasius belonged to a group of very prominent Ragusan commoner merchants is attested to also by an act of May 27, 1388. On that day the government decided to keep "Marinchus de Tobolçar" in a relatively better Ragusan jail, on condition that he provide "by lunch hour tomorrow" a guarantee of 1000 ducats that he would not escape. Should he fail to give such guarantee, he would be moved to a much worse place, the "lower jail." Immediately after this, a group of six well-known Ragusan merchants pledged 1000 ducats for Marinchus. At the head of this group stood Blasius de Radoano with a pledge of 200 ducats.[104]

Soon thereafter, Blasius was sent on a new and important mission. On June 27, 1388 the Minor Council decided to send a "sindicus" for the purchase of cereals for the city. A fine of 100 ducats would be imposed on anyone who refused to go. The agent was given 20 ducats a month as his salary, payment for his servants and for his residence. He was allowed to engage in business deals of his own, except those concerning any kind of cereal and other goods of interest for the commune. However, once he fully satisfied the needs of the commune, the "sindicus" could buy cereals and other prohibited merchandise for himself. Also, if he wanted to stay there longer than the business of the commune required, he could do so but at his own expense. Blasius de Radoano was immediately elected "sindicus" and accepted the position. From an act of July 13, it can be seen that Blasius was sent first to Zadar. From there he was to go on a Genoese ship to Sicily, carrying "communal silver." He was to be given a "sindicatus generalis" and was to leave Dubrovnik in five days.[105] Although I do not possess further information on this trip, from previous experience one might assume that Blasius accomplished successfully his task.

Nevertheless, in May 1389 he was embroiled in a lawsuit against the treasurers of Dubrovnik and the Rector. Ser Nicolaus de Gondula was replaced for that occasion, obviously because of some conflict of interest,[106] but I have no other information on this case. Blasius, however, continued in his other capacity as witness. Indeed, in May of 1390 two Ragusans sold five slaves, one man and four women, all "de natione et genere Bosinensium patarenorum" to "ser Bernardus Symonis Cathelano de Barchion" for 67½ ducats. Two days later ser Bernardus sold the same slaves to "Bonsignorio de Messina" for 95 ducats, and Blasius witnessed this sale.[107]

Blasius' continuing links to Venice and Venetians can be seen in an act of October 31, 1390, when "ser Anthonius Zuchato de Veneciis" appeared in the Ragusan court as "procurator... egregii militis domini Petri Aymo de Veneciis" and asserted that he had learned that "Blaxius de Radoano" held in deposit a certain amount of silver and money, belonging to "ser Phylippus Barelli," also a Venetian. Phylippus

---

104 Odluke, II, 471, 477–478. Blasius de Radoano and two other merchants pledged 200 ducats each, and three additional individuals pledged together 400 ducats. A note on the margin informs that the pledges were cancelled because Marinchus was committed to jail. Ibidem, 471.

105 Ibidem, 473, 475.

106 Ibidem, 551.

107 The man was cca 25 years old and the women between 14 and 40. Iz arhiva, III, 54–55. See also ibidem, 56. On Spaniards and Catalans in Dubrovnik at thies time see *N. Fejić*, Spanci u Dubrovniku u srednjem veku, Beograd 1988.

and his "procurator," the Venetian "ser Petrus Guoro" had substantial debts with Aymo, going back to 1388, and Zuchato now asked that Blasius be questioned under oath whether he had such money and silver and, if so, that it be given to Zuchato. Blasius was questioned and declared that Barelli had given him some pieces of silver "cum certis ligaturis," together with the bags in which they were contained, all weighing 73 "libre." Barelli had given this as pawn for 329 ducats he owed to Blasius. The court decided to sequester all silver in Blasius' possession in excess of Barelli's debt to him. However, Blasius was to keep his rights and could sell the pawned silver on condition that any amount over 329 ducats be given to Aymo or to his "procurator."[108]

This affair had a long sequel. In February of 1392, at the request of "Zaninus marinarius de Veneciis" acting as "procurator... domini Petri Guero (!)," the Ragusan court once again instructed Blasius to keep in his care all of Barelli's belongings, over and above the amount Barelli owed him. This order was based on a sentence written down in Ulcinj in August of 1390.[109] Blasius' business with Guoro continued in 1392. In September of that year, Blasius declared that he owed to Petus Guoro 500 ducats, which were to be repaid within six months. From an additional note it would appear that the debt was repaid only sometime after May 1395.[110] Finally in July 1393 "Anthonius Jacobi de Venetiis" representing Guoro received from Blasius a series of objects of silver and gold and some jewelry which Blasius had kept sequestered as property of Phylippus Barelli in accordance with the above-mentioned order of the Ragusan court.[111]

Of course, Blasius' activities continued elsewhere as well. In January of 1396, two Florentine brothers, "Bernardinus et Franciscus" accused the Ragusan judges in the Neretva market of having illegally taken from them ten female Bosnian slaves whom they were taking to Italy. The controversy involved the ship on which they were to be transported and the question whether or not the ship was within the jurisdiction of the judges. Without entering into details of this controversy, let me point out that the court in Dubrovnik ordered the judges at Neretva to carefully examine the case of the ship and to save her "and give her freely with all the equipment belonging to her to Blaxio de Radouan or to his envoy, because she was taken from our (men) by the pirates."[112] Obviously, Blasius, in addition to his other involvements, was still a ship owner as well.

By this time Blasius must have reached an advanced age. Assuming that he was at least 18 years old in 1357, when, as mentioned above, he appeared for the first

108 Div. canc., XXIX, 149v–150.

109 Ibidem.

110 Debita not., X, 161v.

111 Among the objects that Anthonius Jacobi had received were "primo annulli et unum dentelorium de argento, axule XIII de argento, paroli(?) LX pro una zoia de argento, que omnia sunt ponderis unciarum quinque et sagii unius; cercelli VIII auri, annullus 1 auri et resete septem auri et maspilli XXIIII auri, quod aurum totum est ponderis unciarum quinque et dimidie, et uncias quatuor perlarum." Div. canc., XXX, 46.

112 Iz arhiva, III, 67–69.

time in the documents available to me, by the mid-nineties of the fourteenth century he would have been in his late fifties. This was, for the time in question, quite an advanced age, and it comes as no surprise that Blasius died in mid-May 1398. He had made his will four years earlier, in June 1394. In it he first bequeathed rather substantial amounts of money (10–20 hyperpers) to several churches in Dubrovnik and a much bigger amount (50 hyperpers) "per maltoletto." This money was to be given to the heirs of his cousin, "Blaxio de Nadal." He left his wooden house to his sister "Chatussa" (Katuša), but after her death it was to pass to his own heir. In addition, Blasius ordered that his sister be given 20 hyperpers a year for her needs and that "1 gonella et 1 chappa" be made for her. He bequeathed to each nunnery in Dubrovnik 3 hyperpers, and to the nunnery of St. Claire, where nuns of noble birth lived, he left 5 hyperpers. Another 5 hyperpers were to be given "ai leurosi," and a meal in the value of 20 hyperpers was to be organized for the poor. To his son, "Zago Benedetto," Blasius left a house and two vineyards. However, Zago was to live with his (Zago's) brother "Luchxa" (Lukša) until he was 20 years old. On his separation from Lukša, Zago was to be given 200 ducats. Should Zago die before the age of 20, the house and the vineyards must pass either to Zago's heir, should there be one, or to Lukša. All the rest of his possessions (of which, unfortunately, we have no details) Blasius bequeathed to his son Lukša. Should, however both brothers die before Blasius, Blasius' property was to be sold and the proceeds given to the poor. For some reason, at this point Blasius changed his mind and ordered that those 50 hyperpers designated for "maltoletto" mentioned above be given for works on the church of St. Blaise, protector of Dubrovnik, instead of the daughters of his cousin, because he had already made gifts "of my own" to his cousin. He also left 50 hyperpers to the prominent merchant "Tripçe Vtolçich," from whom he had bought the above-mentioned house, and 100 hyperpers "a veschouo Ratcho," bishop of the island of Mrkan. Ratcho was also one of the executors of Blasius' will, together with the patrician "ser Lucha de Bona... ser Alberto nodaro... ser Miltin de Priboe" and Blasius' son Lukša. At the end of the will it is stated that it was completed on January 15, 1396, which might indicate that it was modified over time, and the clauses concerning the daughters of his cousin "Blaxio de Nadal" might support such an assumption.[113]

Blasius de Radoano's will, although not a very detailed one, confirms the image of a successful and well-to-do merchant and a man who enjoyed considerable prestige in Dubrovnik. The choice of executors of his will is another illustration of his standing. At the time of the writing of his will, Blasius was obviously a widower. I was not able to find out who his wife was. As for his sons, I do not have information on Zago Benedetto, but Blasius' son Lukša seems to have engaged in commercial operations as his father had done.[114]

---

[113] Testam. not., VIII, 110–111. One of the vineyards was located "soura la terra de Merchana a li mollini." I am most grateful to Dr Nenad Vekarić, Director of the Historical Institute of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Dubrovnik who kindly provided me with the texts of Blasius' and his sister Katuša's wills.

[114] Div. canc., XXXII, 207.

As for Blasius' sister "Chatussa," she died in March of 1410. Her will is registered under an interesting heading: "Testamentum Katusse, sororis quondam Blasii de Radoano dicti Gladicosich." Thus, twelve years after his death, Blasius' name and even his nickname were still an essential part of his sister's identification. Katuša's will contains some interesting information. In it she bequeathed small amounts of money to various churches and nunneries in Dubrovnik, as was the custom. More importantly, Katuša gave instructions regarding what to do with three vineyards in her possession in the suburbs of the city. One of these vineyards had been given to her "by my nephew" and it was to be sold and the proceeds given to orphans. As for the second vineyard, if the "pollounich" who worked there wanted to buy it, the vineyard should be sold to him; otherwise it should be sold to the highest bidder. From the proceeds of this sale 100 hyperpers were to be given to "Bogissa de Milos de Isola de Mezzo" (Lopud) in payment of a debt "of my brother Blasio," a debt not mentioned in Blasius' will. This is also the only mention of Blasius' connection with Lopud. A third vineyard, located in Gruž, was to be given to the Franciscans in Dubrovnik, but as "la sclauigna non se po possedere dai frati," she was to be sold and the proceeds given to the Franciscans. There is mention of "terreni che tene Elia de Radohanich" which Katuša did not want to take away from him during his life. After his death, however, they were to be given to a "don Nicola, figliolo de Blassio Zetimancha." Ser Luca de Bona, with whom Blasius had had business dealings, was supposed to pay some money to Katuša, "which belongs to me from my nephews." She directed that this money be given to the executors of her will, who were to use it to help the poor and for other good deeds. She left to her maid "Stanucha" everything inside her home, except for the "ancona" which must be given to the Franciscans. "Don Todero," who was also one of her executors, and "don Nicola de Corsola" were to receive 2 ducats each.[115]

*

As stated at the beginning, this article does not pretend to be a complete study of the life and activities of Helias and Blasius de Radoano. Still, the documents that I have been able to use give a truly impressive picture of their achievements, although the scale of their respective achievements was quite different. Most of Helia's commercial activity and very probably some political work for the Ragusan government were concentrated in Venice and had to do with the Venetians. Because of this, he spent long years in Venetians jails. He was also active in the Neretva market and in Apulia and traveled to George Balšić — an enterprise that again led to losses for him. And, of course, he was engaged in the life of Dubrovnik itself, but none of this can be compared to the breadth and importance of Blasius' activities.

For forty years Blasius almost constantly traveled from Venice, Ancona and Recanati to Apulia, Albania and even Iaffa and Turkish shores in the Levant. In addition, not only was he in contact with people from Venice, Bosnia, Bar, Ulcinj,

[115] Testam. not., IX, 140v–141.

Scutari and other foreigners in Dubrovnik itself, but most importantly, he was sent to several important and delicate diplomatic/commercial missions by the Ragusan government: to Hungary, to Bosnia, to Sicily etc. Blasius engaged in a variety of business activities and traded in a whole range of different merchandise. On top of it all, Blasius was also a ship owner and a shop owner; he was engaged in the daily life of Dubrovnik and obviously enjoyed high esteem in the city.

Helias and Blasius de Radoano, but especially Blasius, personify the kind of Ragusan merchants who, by skillfully exploiting Dubrovnik's unique position between the Mediterranean and the mineral-rich Balkan hinterland, managed to establish themselves as important members of the community and as very valuable intermediaries in Dubrovnik's international trade. At the same time, they were always ready to serve the community to the best of their ability. Although deprived of direct participation in the governmental decision-making process, which was monopolized by the patricians, such merchants made a vital contribution to Dubrovnik's enviable economic prosperity and to its long-lasting political independence.

Бариша Крекић

HELIAS И BLASIUS DE RADOANO (ИЛИЈА И ВЛАХО РАДОВАНОВИ), ДУБРОВАЧКИ ТРГОВЦИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIV ВИЈЕКА

На основу необјављене и објављене грађе из Државног архива у Дубровнику, аутор оцртава — без претензија на потпуност — животе двојице значајних дубровачких трговаца, Heliasa и Blasiusa de Radoano (Илије и Влаха Радованових). Документи не дозвољавају да се утврди да ли је међу њима постојала родбинска веза, па аутор разматра сваког појединачно. Хелиас-Илија се јавља у документима од 1363. до 1388. године. Његова пословна активност повезана је великим дијелом са Венецијом, па је тамо допао и затвора у којем је провео више од пет година у доба рата око Tenedosa-Chioggie. По повратку у Дубровник, 1381, Илију је дубровачка влада слала у разне мисије у Албанију, Апулију и др., а учествовао је и у једном посланству код Ђурђа Балшића почетком 1386. Усто он је наставио бављење својим трговачким пословима.

Много важнији био је Бласиус-Влахо, Влакота Радованов (назван такође Гладикоса, Гладикосић, Владикосић). Влахо се јавља у документима 1357. године и до своје смрти, 1398, узимао је веома живог учешћа у трговини Дубровника, а такође и у неколико врло деликатних и важних дипломатских мисија у Угарској, Босни и на Сицилији. Његова пословна активност обухватала је читав простор Јадранског мора, од Венеције и Анконе, преко Апулије до црногорског приморја и Албаније, а такође и далеко изван тог мора,

све до Јафе и до турских обала на Леванту. У самом Дубровнику обављао је разне дужности које му је његов социјални положај дозвољавао, а увијек је одржавао интензивне везе са домаћим и страним трговцима. Имао је дућан у граду, а посједовао је и бродове. Влахо је без сумње уживао велики углед у Дубровнику. Имао је два сина, Зага-Бенедетта и Лукшу који су га надживјели, а такође и сестру Катушу.

Илија и Влахо Радованови врло су импресиван примјер дубровачких трговаца који су, вјешто користећи положај тог града-републике између Медитерана и рудама богатог балканског залеђа, одиграли велику улогу у самом граду, а посебно као посредници у дубровачкој међународној трговини, доприносећи тако завидном економском просперитету и дуготрајној политичкој независности Дубровника.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 929 Јелена Хранић

ЂУРО ТОШИЋ

САНДАЉЕВА УДОВИЦА ЈЕЛЕНА ХРАНИЋ

Јелена, удовица Сандаља Хранића, оставила је дубоког трага у историји свога времена. Из њеног дугог и веома богатог живота, од краја шездесетих година XIV до почетка четрдесетих година XV вијека, размотрићемо, на основу објављене и необјављене дубровачке и которске архивске грађе, само вријеме њеног удовиштва (од 1435. до 1443. године), испуњено извјесним финансијским пословима. Поред банкарског посла обрађена је и Јеленина све снажнија улога у настајању просвећеног српског друштва у првој половини XV вијека.

Још је наш јубилар у Enciklopediji Jugoslavije примијетио да је „босански период Јелениног живота слабо познат", а ми бисмо томе додали да су слабо познате нарочито посљедње године њеног живота, откако је постала удовица 1435, па до смрти 1443. године.[1] Зато ћемо покушати да, поводом 560. годишњице од смрти „удовице покојног узвишеног господина војводе Сандаља" (relicte quondam magnifici domini voivode Sandalii) Јелене (Јеле), у овом раду исправимо насталу неправду.[2] Намјеравајући послије мужевљеве смрти „доћи и умријети у Дубровнику" (venire et morire a Ragusi), жељела је да „буде сахрањена" (faria la sua sepultura) у једној „малој цркви" (pizola chiesia), коју је канила подићи „изван зидина Дубровника" (fora delle mure de Ragusi). Дубровчани су, међутим, у увјерењу да изградња цркве „спада у духовни ауторитет папе" (tocha al spirituale, chi e lo papa), у који се они не могу мијешати, изузев „ако не желе екскомуникацију" (se excomunication non voliamo incorere), спријечили ову богобојажљиву жену да остатак живота проведе, уз обављање службе Божије „ala greca", у неподигнутој, очито православној, цркви на њиховој територији.[3] Тако

[1] *S. Ćirković*, Jelena, Enciklopedija Jugoslavije VI, 2. izdanje, Zagreb 1990, 28.

Напомињемо да је, поред овог Ћирковићевог прилога, објављен и рад Ђ. С. Радојчића, Balšić Jelena, Enciklopedija Jugoslavije I, 2. izdanje, Zagreb 1990, 465, који је заправо прештампан из Enciklopedije Jugoslavije I, 1. izdanje, објављене у Загребу 1955. године.

[2] Istorijski arhiv Kotor (IAK): Sudsko-notarski spisi (SN), VI, 71, 26. XI 1436; 853–854, 9. XII 1439; SN, VII, 128, 6. III 1441; 291, 31. X 1442.

[3] Historijski arhiv Dubrovnik (HAD): Lettere e commissioni di Levante (Lett. di Lev.) XI fol. 271, 23. IX 1435. Up. *M. Ančić*, Jedan fragment iz života Sandalja Hranića (Jedan fragment), Prilozi Instituta za istoriju XX/19, Sarajevo 1982, 259, n. 18.

је и дубровачка влада, када је крајем марта 1435. слала посланика да „изрази саучешће због смрти војводе Сандаља“ (ad condolendum ... de morte dicti voivode Sandalis) његовом синовцу и насљеднику Стефану и жени му Јелени, била у недоумици „да ли ће родбина покојног Сандаља бити заједно“ (si les parents de feu Sandali ne seraient pas ensemble) и хоће ли се „мајка и жена“ (la madre e dona) реченог кнеза Стефана „наћи крај уцвијељене удовице“ (se trouvent auprès de la veuve). У случају да их не нађе заједно, посланик је, од десет дана предвиђених за посјету, требало да проведе шест код Стефана, а четири код Јелене. Он је, заиста, послије седам проведених дана код Стефана, посјетио „госпу Јелу, бившу жену војводе Сандаља“ (madona Jelle, olim uxor de voivoda Sandagl) и остао код ње три дана.[4] Гдје се налазила Јелена непосредно послије Сандаљеве смрти не знамо, али, по свему судећи, поново се након четири мјесеца нашла у друштву своје јетрве и Стефанове мајке, Катарине, вјероватно, на двору Косача, гдје их је крајем јула 1435. посјетило једно дубровачко посланство.[5] Но, у сваком случају, није се могла задржати тамо дуже од краја октобра, пошто је посљедњих дана тога мјесеца нови дубровачки посланик требало да је пронађе на једној рибарској барци негдје у Драчевици и обрадује поклоном зачина и слаткиша у вриједности од 25 перпера, уз обављање неких финансијских договора са њом.[6]

*
* *

Војвода Сандаљ је три пута за живота (1419, 1433. и 1435) покушавао да и за своју супругу обезбиједи у Дубровнику право улагања новца на добит, како би тиме материјално осигурао њену позицију након своје смрти, али у томе није успио.[7] Успио је, међутим, да јој на посредан начин отвори могућност пасивног учешћа у овој врсти пословања, тако што је од његовог улога од 12.000 златних дуката (састављеног од по двије главнице од 6.000 дуката) имала право „за ње живота узимати добитак (камату!) на свако годиште 5 по кентинар“.[8] То значи да је Сандаљева удовица путем двије рате (од по 300 дуката), од двије главнице (са по 6.000 дуката) примала сваке године по 600 дуката на име камата, с тим што је добит од прве главнице падала на почетак фебруара, а од друге почетком августа — оба симболично у вријеме празника св. Влаха (3. фебруар) и св. Стефана (3. август).[9] Све то показује колико је Сандаљ у својој финансијској политици био далековид, обезбјеђујући у потпуности своје насљеднике: добит на

[4] Notes et extraits pour servir a l'historie des croisades au XVe siècle II (Notes et extraits II), ed. *N. Jorga*, Paris 1899, 326, n. 3, 22. III 1435; 24. III 1435; 29. III 1435.

[5] Isto, 330, 25. VII 1435.

[6] Isto, 332, n. 1, 28. i 29. X 1435; 30. X 1435.

[7] Старе српске повеље и писма I/1 (ССПП I/1), изд. *Љ. Стојановић*, Београд 1929, 365, бр. 371, 19. VII 1429; HAD: Acta Consilium Rogatorum (Cons. Rog.) V fol. 125', 18. II 1443; fol. 248, 15. III 1435.

[8] Старе српске повеље и писма I/2 (ССПП I/2), изд. *Љ. Стојановић*, Београд 1934, 56, бр. 654 и 655, 7. V 1440.

[9] „ ... in festo sancti Blasi“ HAD: Cons. Rog. VII fol. 80', 30. IX 1439; Cons Rog. VIII fol. 206, 27. III 1443; „ … in festo sancti Stefani“ HAD: Cons Rog. VIII fol. 38', 5 VIII 1441; 161, 30. VIII 1442.

уложени новац иза његове смрти остваривала је супруга Јелена, послије њене смрти Стефан Вукчић, док је главницу препустио Стефановим синовима, Владиславу, Влатку и Стефану, који су тридесетак година касније, 1470, ликвидирали ово пословање, узимајући сваки по 4.000 дуката на име своје трећине.[10]

У вријеме Јелениног боравка у Драчевици крајем октобра 1435, у Дубровнику се почело расправљати о добити једне од главница којој је каматна година завршила циклус почетком мјесеца фебруара, па је Сандаљ због смрти није стигао да подигне. Приспјелу добит није остварила ни Јелена, као насљедница права на камату послије мужевљеве смрти, а дубровачка влада није хтјела да се изјасни коме припада, већ је дипломатски увијено поручивала Сандаљевој удовици да се договори с његовим синовцем и насљедником „јер Ви сте као мајка реченом кнезу Стефану, а кнез Стефан је као син Вама“.[11] Разлог да се добит исплати Стефану Вукчићу (и то тек наредне 1436. године) не бисмо смјели тражити толико у његовом сукобу са стрином Јеленом, колико у чињеници да је Јелена у улагању новца на камату стекла статус пословне стране тек послије Сандаљеве смрти, средином марта 1435. године. И, заиста, она је крајем новембра те године лично подигла „камату за 6 000 дуката ... послије смрти војводе Сандаља“ (prode ducatorum 6 000 ... post mortem voivode Sandagl) друге главнице за 1435. и почетком фебруара 1436. године „камату од 6 000 дуката“ (prodis ducatorum sex millium) од прве главнице за исту годину.[12] Она је послије тога, без икаквих проблема, подизала до краја живота, не више лично него преко својих заступника, годишње рате за сваку од двије уложене главнице.[13] Посљедњи пут је остварила добит од друге главнице, коју је подигла крајем августа 1442,[14] да би већ у марту 1443. године Вијеће умољених одлучило „о плаћању војводи Стефану камате од 6.000 дуката покојне госпође Јеле“ (per solvendi voivode Stepano prode ducatorum 6.000 domine Jele defuncte).[15] То значи да је из Сандаљевог новца уложеног на добит у Дубровнику његова удовица Јелена (од краја новембра 1435. до краја августа 1442. године) остварила добит у 15 наврата по 300 дуката, или да је укупно у 7,5 година стекла 4.500 дуката на име камата.

У октобру 1436. Јелена се и по трећи пут спремала да дође у град подно Срђа, када су је двојица дубровачких племића довезли на владиној барци из Новог, у пратњи конавоског кнеза, преко Цавтата у Дубровник.[16] Одмах је од зва-

---

[10] О томе опширније види: *В. Аӣанасовски*, Пад Херцеговине, Београд 1979, 28–63.

[11] „ ... perche voi seti come madre al dicto conte Stipan, et il conte Stipan e come figlio a voi“. Notes et extraits II, ed. *N. Jorga*, 332, 30. X 1435.

[12] HAD: Cons. Rog. VI fol. 20’, 21 XI 1435; fol. 332, 9 II 1436.

[13] Notes et extraits II, ed. *N. Jorga*, 338, 9. II 1436; 340, 20. II 1437; 351, 10. II 1438; 11. IX 1438; 363, 12. III 1439; 368, 4. III 1440; 369, 2. VIII 1440; 376, 23. I 1441; 387, 7. II 1442; 390, 30. VIII 1440; HAD: Cons. Rog. VI fol. 20’, 21. XI 1435; fol. 76, 28. VIII 1436; fol. 138’, 10. X 1437; HAD: Cons. Rog. VII fol. 80’, 30. IX 1439; HAD: Cons. Rog. VIII fol. 38’, 5. VIII 1441.

[14] Notes et extraits II, ed. *N. Jorga*, 390, 30. VIII 1442.

[15] HAD: Cons. Rog. VIII fol. 206, 27. III 1443.

[16] Notes et extraits II, ed. *N. Jorga*, 332, 27. и 28. X 1436; 336, n. 2, 4. X 1436; 30. X 1436.

ничних власти затражила да посредују нешто код војводе Стефана, иако су јој се двадесетак дана раније извинили што неће да му пишу због Радована Припчића, кога је Сандаљева удовица подржавала у неком спору са младим Косачом.[17] Боравак у граду Јелена је искористила и за подизање „своом главом", што ће рећи лично, 1.000 дуката, које је још 1429. била „поставила у них комун на поставу (депозит)".[18] Послије лијепог пријема и чашћења, исти племићи који су је довезли тамо поново су је вратили морем у Нови, гдје је, вјероватно, тада и проводила највише времена.[19] Новцу који је петнаестак дана раније сама изузела из дубровачког депозита Јелена је промијенила намјену, пошто је 26. новембра 1436. њен нотар, калуђер Брајан, уложио код чувеног которског трговца Луке Паутиновића подигнутих 1.000 млетачких дуката на добит, по 7% за наредне четири године. Банкар Паутиновић се обавезао: да сваке године даје Јелени или њеном повјеренику 70 дуката камате, или по вољи сваких шест мјесеци по 35 дуката, и након четири године речених 1 000 дуката с добитком да врати Јелени, или од ње опуномоћеном лицу, под пријетњом казне у износу од 20% (sub pena quinque in sex) за сваку годину (тј. да ће за сваких 5 дуката надокнадити 6 дуката), према пропису Которског статута.[20] Примјећујемо, дакле, да је Јелена замијенила своју дотад пасивну улогу у Дубровнику активном улогом у кредитним пословима у Котору, улажући лично новац на добит, али не у которској општини већ код приватног лица, Луке Паутиновића, и уз безмало за трећину већу каматну стопу од 7% (septem per centenario) од камате од 5% (5 по кентинар), коју је примала из Сандаљевих главница уложених у дубровачкој општини.

Агилни Паутиновић је почео одмах да обрће Јеленин новац, улажући га у трговачка друштва с поузданим пословним партнерима (ser Никша, покојног ser Tripe de Sichi, Матко, покојног ser Михаила Буће и Матко, покојног ser Tonka de Vrachien), по принципу пропорционалне подјеле добитка или губитка постигнутог у послу, с тим што се одмах изузимало из оствареног прихода 7% на име предвиђене камате за госпођу Јелену као првог зајмодавца.[21]

Шта је било с првом годишњом каматом, која је приспјевала крајем 1437. не знамо, пошто о томе није остало ништа забиљежено. Међутим, у прољеће 1439. Јеленин посланик и прокуратор Радак Маројевић из Драчевице примио је 70 дуката „за плату друге године" (pro paga secundi anni) на 1.000 дуката које је његова господарица уложила код Луке Паутиновића „на камату од 7%" (ad luc-

[17] HAD: Cons. Rog. VI fol. 92, 8. XI 1436; fol. 42, 15. X 1436. Уп. *С. Ћирковић*, Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба (Херцег Стефан), Београд 1967, 17–19.

[18] ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 390, бр. 396, 12. XI 1436; 389–390, бр. 395, 15. VI 1429. Уп. *B. Krekić*, Dva priloga bosanskoj istoriji prve polovine XV vijeka (Dva priloga bosanskoj istoriji), Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 37 (Sarajevo 1986) 130–136.

[19] Notes et extraits II, ed. *N. Jorga*, 338, 10. XI 1436.

[20] IAK: SN, VI, 71–72, 26. XI 1436. Уп. *И. Стјепчевић — Р. Ковијанић*, Хранићи-Косаче у которским споменицима (Хранићи-Косаче), Историјски часопис 5 (1954–1955) 314–315 и *R. Kovijanić*, Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV-XVI vijek), knjiga II (Pomeni crnogorskih plemena II), Titograd 1974, 193.

[21] IAK: SN. VI, 177, 26. V 1437; 180, 3. VI 1437.

rum de septem per centenario).[22] По истом основу је и Вукослав Радића Милојевића из Његуша, као Јеленин гласник, потврдио крајем године пред судом да је добио од Луке такође 70 дуката „за камату треће године" (pro lucro tercii anni) на главницу од 1.000 дуката.[23] Слично, као и с првом, не знамо шта се десило ни са четвртом и посљедњом годишњом каматом, чијом је отплатом крајем новембра 1440. требала да буде завршена оплодња четири године раније уложене Јеленине главнице. Међутим, и она је, вјероватно, на вријеме исплаћена, пошто је већ у прољеће наредне (1441) године отпочело постепено враћање цјелокупног улога од стране банкара Паутиновића. Прву отплату главнице (1 000 дуката) у износу од 100 дуката примио је, уз једно вјеровно Јеленино писмо, у марту мјесецу њен изасланик Младин (Миладин!) Ђурђевић.[24] Другу отплату у висини од 250 дуката преузео је у два маха (24. и 25. априла исте године) Јеленин дијак Доберко Маринић.[25] Трећу отплату подигао је крајем октобра слуга Сандаљеве удовице Иваниш Мршић, у износу од 30 дуката, које је требало да преда госпођи Деспини, односно царици Оливери, Јелениној сестри и удовици султана Бајазита, која је у првој половини 1441. године боравила у Дубровнику, а потом отпловила на дубровачкој галији, најприје у Будву, па онда у Бар, и поново се вратила крајем новембра у Дубровник.[26] То је навело Ј. Тадића да закључи да се Јелена још увијек бавила у Новом, одакле је био и њен повјереник Мршић.[27] И, на крају, Љерно, син Остоје Пипера, подигао је 1. марта 1442, у име своје патроне, 120 дуката као четврту отплату главнице од 1.000 дуката које је прије нешто више од пет година војвоткиња уложила на добит.[28] Саберемо ли сада све напријед поменуте отплате главнице, видјећемо да је Јелена непуних годину дана пред смрт успјела да поврати од свога банкара половину цјелокупног улога — тј. 500 дуката, што се савршено поклапа с другом његовом половином од преосталих „петцат дукат" који су, према казивању писара Јелениног тестамента, били код „Л(у)кше Полутиновића такои з добитјем како греду", од којег је требало да их преузме војвода Стефан.[29] Из посљедњег дијела цитиране формулације „такои з добитјем како греду", излази да је Лука наставио да плаћа Јелени камате „како греду" на заостали износ од 500 дуката. Забуну у овај веома прецизан рачун уноси млетачки помен 450 дуката његовог дуга покојној Балшиној мајци Јелени Страцимировић.[30] То нас, нажалост, само увјерава да нам многе појединости о пословању великог которског привредника Паутиновића и још

---

22 IAK: SN. VI, 676, 2. III 1439. Уп. *И. Сшјеиčевић — Р. Ковијанић*, Хранићи-Косаче, 315.

23 IAK: SN. VI, 853–854, 9. VII 1439. Уп. *R. Kovijanić*, Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek), knjiga I (Pomeni crnogorskih plemena I), Titograd 1963, 30.

24 IAK: SN. VII, 128, 6. III 1441. Уп. *R. Kovijanić*, Pomeni crnogorskih plemena II, 194.

25 IAK: SN. VII, 218, 9. VII 1441. Уп. *И. Сшјеиčевић — Р. Ковијанић*, Хранићи-Косаче, 315.

26 IAK: SN. VIII, 291, 31. X 1441.

27 *J. Tadić*, Promet putnika u starom Dubrovniku (Promet putnika), Dubrovnik 1939, 118.

28 IAK: SN. VIII, 376, 1. III 1442. Уп. *R. Kovijanić*, Pomeni crnogorskih plemena II, 195.

29 Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, Београд 1862, 122, 5. IV 1443.

30 „ ... Luce Pautino ... qui est debitor, domine Elene Strazimir olim matris Balse Strazimir di ducatis quatuordecentum quinqueginta" Acta Albaniae Veneta, III/18, ed. *J. Valentini*, München 1974, 6, 16. II 1443.

чувеније принцезе са српског, зетског и босанског двора, Јелене, нису до краја познате.

*
* *

Јелена се из разумљивих разлога највише ангажовала око улагања новца на добит, пошто јој је то доносило и највећу материјалну корист. Међутим, она се, поред тога најпрофитабилнијег и њој, очито, најдражег ангажмана, бавила каткад и давањем новца „у депозит без камате“ (in deposito sine prode), што сасвим јасно показује да су депозит и улагање новца на добит код дубровачке владе два различита банкарска пословања, од којих се у првом Република појављује као банкар, а улагачи су приватна лица.[31] Генерално гледано, смисао депозита састојао се, дакле, у давању новца на чување у државној ризници у катедрали Св. Марије, уз висок степен сигурности и неопозиво право улагача да о депонованом новцу одлучује по сопственом нахођењу. Понукан бригом за њену будућност, Сандаљ је још далеке 1423. године отворио засебан депозит супрузи Јелени, настао изузимањем 2.000 дуката из једног његовог ранијег депозита, поново депонованих „у наш комун у поклад“.[32] Према формулацијама докумената који су пратили отварање Јелениних депозита „своом главом али своими слугами, ... под своом печатју законом ... кому би опоручила речена госпогја Јелена“,[33] произлази да је она, још за мужевљевог живота, постала према Дубровчанима самостални пословни партнер који одлучује о судбини свога депозита, што потврђује опште правило о улози учесника у овој врсти посла. Међутим, конкретно посматрано, Јеленина иницијатива у банкарском пословању није била тада толико развијена и до краја самостална, као што нам се то на први поглед чини, пошто је у много чему у њеном депозиту одлучивано, ипак, под будним оком супруга Сандаља. Тек послије његове смрти (средином марта 1435) Јелена се, хтјела или нехтјела, морала осамосталити, јер није било више Сандаља да пази и мотри на сваки корак њених пословних партнера Дубровчана. Заузета подизањем приспјелих камата у Дубровнику и Котору, она није занемаривала ни послове око депозита, које је наставила да похрањује у ова два, у том погледу, најсигурнија приморска града. Захваљујући повјерењу које је стекла у њега приликом обављања ранијих финансијских трансакција, Јелена је годину и по дана послије улагања 1.000 дуката на добит, и приватно депоновала новац код старог знанца и пријатеља Луке Паутиновића. Она је, у ствари, положила 19. маја 1438. године, преко свога дијака Сладоја Рачића и његовог рођака Радака Маројевића из Драчевице, 397 златних дуката „у једној кеси на име депозита“ (in uno sacheto pro deposito et nomine depositi) код поменутог Луке, који се

---

[31] *E. Kurtović*, „Državni depozit“ (Depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406–1411. godine) („Državni depozit“) , Prilozi Instituta za istoriju 29 (Sarajevo 1999) 59.

[32] ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 370, бр. 375. 17. II 1423 и Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum illustris editorum regesti. Ab. anno 925 usque ad annus 1725 (Acta Bosnae), ed. *E. Fermedžin*, Zagreb 1892, 119, br. DCXXXIX, 16. II 1423.

[33] ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 388–389, бр. 394, 17. II 1423.

обавезао да ове дукате врати лично Јелени, или њеном опуномоћенику, који се појави с његовом признаницом.[34] Слично као и код улагања новца на добит, Јелена је у Дубровнику, за разлику од Котора, депоновала новац, не код појединаца, већ у државну благајну, као што је то, уосталом, чинио раније и Сандаљ у њено име. То се десило само мјесец дана прије которског депозита, када Ловро Шигловић и поменути дијак Сладоје „поставише у наш комун у поклад" 1.000 дуката, уз уобичајени услов да их Јелена може сама „своом главом али своими слугами" подићи „вазда када усхоти".[35] Можда је то управо она „тисушта дукат у комуну" коју је, према одредбама њеног тестамента, требало да подијели истоимена Јеленина унука (Балшина кћерка) и жена Сандаљевог синовца и насљедника Стефана Вукчића разним лицима (сестри Оливери, јерусалимском старцу Никандару, калуђеру Јовану, Вукосаву Тамарићу, попу Теодосију, владици Ружи и сину јој, Николиној кћерци Каталени, Доберку Маринићу и дјевојкама које буду тестаторку служиле на самрти) и цркви у којој ће покојница бити сахрањена.[36]

Рецимо на крају и то да је Јеленино пословање било шире него што су то депозит и улагање новца на добит. О томе свједочи и њен опоручни захтјев да 600 дуката, уложених у заједнички посао с Ловром Шигловићем у Бару, имају остати новосаграђеној цркви у Бешкој Горици, којој ће припасти „добит (камата) од тиехеи дукат", чиме ће се црква „окрмљати" (покрити), а виногради, њиве, маслињаци и солила у Бару одржавати.[37] Можда у вези с овим бројним пословима стоји и одобрење млетачког Сената из средине 1437. године о слободном кретању госпође Јелене подручјем Млетачке Републике на источној јадранској обали.[38] У то као да се уклапају и повремене одлуке дубровачке владе да јој се омогући увоз житарица „за властите потребе и прехрану" (pro eius usu et victu).[39]

Осим улагања новца на добит и његовог депоновања у поклад, Јелена се у неколико наврата (1436. и 1441) бавила и депоновањем бројних својих драгоцјености израђених од племенитих метала и украшених материјала, уз сумарно или појединачно изражавање бројем, описом и тежином похрањених артикала по појединим ставкама.[40] Једном ријечју, од посуђа које је депоновала у дубровачкој ризници помињу се сребрене здјеле, купе с поклопцима, бокали и кашике; у четири ставке 17 предмета, око 11,5 килограма тежине. Украсним и одјев-

34 IAK: SN. VI, 475, 19. V 1438.

35 ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 392–393, бр. 398, 18. IV 1438.

36 Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 122, 5. IV 1443.

37 Исто, 122, 5. IV 1443.

38 „... concedatur saluusconductus noster ... magnifice domine Elene consorti quondam magnifici domini Sandali ... possendi venire ... ad terras et loca nostra Dalmatiae et Albaniae, et alia quelibet loca nostra", ed. *J. Valentini*, Acta Albaniae Veneta, II/5, München 1972, 256, 14. VII 1437.

39 *Д. Динић-Кнежевић*, Промет житарица између Дубровника и залеђа у средњем веку (Промет житарица између Дубровника и залеђа), Годишњак Филозофског факултета XII/1 (Нови Сад 1969) 73–85.

40 ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 391–392, бр. 397, 13. XI 1436; 393–394, бр. 399, 10. VIII 1441.

ним предметима припадали су златни и бисерни појасеви, прстенови с драгим камењем, те вијенци и наушнице, украшени зрнима бисера, који су набројани у девет ставки као 11 предмета тешких 4,5 килограма.[41] Поменимо и то да су „оботце златне" и „друзи оботци", као и један „веначац бисерни" у оном првом Јеленином депозиту (1436) предати „у једном малом ковчешцу у комун" а да је „кључић остао код госпође Јелене" — њиме га је могла лично, или преко својих опуномоћеника, отворити и узети из њега похрањени накит.[42] Међутим, како се чини, она то није стигла, нити неко умјесто ње, већ су послије смрти, приликом дистрибуције тестамента, „оглавје ... с камијем и са бисером и оботци велици" припали њеној унуци и жени војводе Стефана, Јелени, а „оботци мали" красили уши њихове кћерке „господичие Каталене".[43]

Када је размишљала о сигурности својих драгоцјености, Јелена се поново сјетила, по богзна који пут помињаног, Луке Паутиновића. Уствари, њен дијак Доберко Маринић је средином маја 1440. предао Луки на чување три њена појаса са сребром и позлатом (од којих један са двије сребрене главе и перлама, обложен црвеним велуром), с укупном тежином око 2 килограма. Од Јелениног посуђа које је завршило у Лукином депозиту налазиле су се двије купе (пехара) од сребра с позлаћеним поклопцима, два сребрена послужавника (тацне) у позлати, по један сребрени бокал и кутлача и осам сребрених тањира, што је све заједно тежило око 8,5 килограма чистог сребра са позлатом. Томе треба додати и двије хаљине од црвеног велура (од којих једна с рукавима, а друга без рукава), извезене златом и постављене хермелином. Лука се обавезао да те ствари чува, али на Јеленин ризик, и да их врати на захтјев Јелене и њених насљедника, оном њеном повјеренику који донесе признаницу о похрањеним драгоцјеностима и запечаћено писмо госпође Јелене с препоруком.[44]

Јеленино финансијско пословање у Котору није се зауставило само на улагању новца на добит и његовом стављању у депозит. У то нас увјерава и признање чувеног которског златара Андрије Азата да је у прољеће 1441. примио од Јелениног дијака Доберка 2 либре, 6 унчи и 5 аксађа (843 грама) финог сребра, да од њег направи „корице једне књиге са ликом Спаситеља" (copertam unius libri cum imagine Salvatoris) према „слици на другој књизи" (ad formam imaginis

---

Пада у очи да је у раду Е. Лилека, Riznica porodice Hranića (nadimak Kosača) (Riznica porodice Hranića), Glasnik Zemaljskog muzeja II (Sarajevo 1889) 1–25, донесен један шири попис ствари, који се у доброј мјери подудара са Јелениним одјећом, покућством и накитом депонованим у Дубровнику.

41 ССПП I/1, изд. *Љ. Сшојановић*, 393–394, бр. 399, 10. VIII 1441.

Тежина свих ових драгоцјености (посуђе, златом украшена одјећа и накит), остављаних у депозит у Дубровнику, изражавана је дубровачким танким мјерама: либра = 327,932 грама, унча = 27,328 грама и аксађа = 4,55 грама, а ми смо их, према прорачуну М. Решетара, Dubrovačka numizmatika I, S. Karlovci 1924, 75–76, 107, претворили, ради бољег разумијевања, у читавом тексту у килограме.

42 ССПП I/1, изд. *Љ. Сшојановић*, 391–392, бр. 397, 13. XI 1436.

43 Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 121, 5. IV 1443.

44 IAK: SN. VI, 969–970, 13. V 1440. Уп. *И. Сшјейчевић — Р. Ковијанић*, Хранићи-Косаче, 315–316.

alterius libri), која му је дата као модел. Златар се, са своје стране, обавезао њему у року од мјесец дана завршити посао и предати му корице израђене од сребра у позлати, а за узврат би требало да добије 8 перпера за сваку либру прерађеног сребра. И, заиста, на маргини документа, забиљежио је, у присуству Луке Паутиновића и златара Николе, 9. јула исте године тадашњи писар Лукса, да је Доберко примио „свој рад" (laborerium suum), тј. укоричену књигу, што свједочи о томе да је Јелена, поред материјалних, задовољавала и неке своје духовне потребе у Котору.[45]

*

* *

Препуштена сама себи и лишена потребне мужевљеве пажње и заштите, Јелена се, као удовица без порода, морала суочити с низом нових обавеза које је завршавала „своом главом али своими слугами".[46] Гледано са становишта њеног ангажмана, много је мање података о пословима које је обављала лично „своом главом", и то, углавном, оних везаних за финансијске трансакције, као нпр. подизање камата на новчане улоге (крајем 1435. и почетком 1436) и остављање њених драгоцјености (крајем 1436) „у нашем комуну у покладу".[47] Како је вријеме пролазило, Јелена се све мање ангажовала у пословима ове врсте, већ их је, умјесто тога, на посредан начин обављала „своими слугами".[48] Били су то махом службеници на њеном двору, посланици и овлашћени повјереници и заступници. Пошто је послије мужевљеве смрти, највише времена проводила у Драчевици и на острву Бешкој Горици у Скадарском језеру, гдје је подизала цркву, то се носиоци њених послова у Дубровнику и Котору, персонално гледано, разликују од људи које сусрећемо у истовјетним службама осталих Косача. Почнимо зато да их пратимо, управо, овим редосљедом: од службеника, преко посланика, па до овлашћених повјереника и заступника.

Очито развијена Јеленина дворска служба, са снажном канцеларијском и пословном традицијом, која је успијевала да задовољи захтјеве модерног банкарског пословања, дала је неколико истакнутијих појединаца на пољу њених финансија. Један од таквих био је њен дијак Доберко Маринић — у латинским документима два пута поменут као канцелар (cancellarius), а једанпут као коморник (camerarius) — који је 1440. у два наврата дизао добит за њу, а почетком августа 1441. године у Јеленино име улагао имовину у депозит у Дубровнику.[49]

---

[45] IAK: SN. VII, 183, 18. V 1441. Уп. *Р. Ковијанић*, Андрија Азат, которски златар XV века, Зборник Музеја примењених уметности 12 (Београд 1968) 73.

[46] ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 391–392, бр. 397, 13. XI 1436; 392–393, бр. 398, 18. IV 1438.

[47] HAD: Cons. Rog. VI fol. 20', 21. XI 1435; fol. 33', 9. II 1436; ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 391–392, бр. 397, 13. XI 1436.

[48] ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 390, бр. 396, 12. XI 1436.

[49] HAD: Cons. Rog. VII fol. 136, 5. V 1440; fol. 181, 2. VIII 1440; ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 393–394, бр. 399, 10. VIII 1441. „ ... a Dobercho cancellario magnifice domine Helene". SN. VII, 183, 18. V 1441; „ ... Doberchus cancellarius magnifice domine Helene". SN. VII, 218, 9. VII 1441; „ ... a Dobercho Marinich camerario magnifice domine Helene". SN. VII, 969, 13. V 1440.

Он је истовремено ангажован и у Јеленином пословању у Котору, гдје је у прољеће 1441. подигао од Луке Паутиновића 250 дуката од уложене главнице на добит, а годину дана раније предао истом лицу у депозит њене драгоцјености.[50] Очито навикнут да иде тамо, Доберко је носио код поменутог которског златара Андрије и ону Јеленину књигу на укоричавање.[51] Њено опоручно даривање Доберка Маринића са 50 дуката очито показује да се радило, барем по Јелениној процјени, о врло способној и повјерљивој личности њеног дворског апарата, у шта нас увјерава и чињеница да је, у друштву јерусалимског старца Никандара и калуђера Јована, присуствовао и отварању господаричиног тестамента.[52]

Уколико није превише слободно, могли бисмо способног и повјерљивог Јелениног дијака препознати и у „гласнику и посланику господина Томаша краља Босне" (nuntius et ambaxiator domini Thome regis Bosne) Доберку Маринићу, нешто доцније поменутог у неколико наврата у вези с подизањем могориша у периоду 1448–1450. године.[53] Та веза, заиста, није искључена, ако се има на уму да се краљ Томаш оженио 1446. Јелениним праунуком и кћерком Стефана и Јелене Вукчић, Катарином, па је могуће да је Јеленин дијак, у тим родбинским везама Косача са босанским краљем, прешао у краљевску службу.[54]

Прије Доберка писарску дужност на Јеленином двору обављао је дијак Сладоје Рачић, који је учествовао у формирању документације о депоновању њених драгоцјености у Дубровнику.[55] И он је, попут агилног насљедника Доберка, улагао Јеленине драгоцјености у Дубровнику и депоновао њен новац код Луке Паутиновића у Котору.[56] Сличне је услуге чинио Јелени и дијак Грубко који је саставио једну њену признаницу о подизању новца из депозита у Дубровнику.[57] Не знамо тачно да ли би овај Грубко могао имати неке везе с Грубком Поповићем, који је почетком 1436. подигао Јеленину добит од прве главнице за ову годину у Дубровнику.[58]

Раду ове тројице дијака (Доберка Маринића, Сладоја Рачића и слабије познатог Грубка) у Јелениној дворској канцеларији претходило је, како изгледа, службовање „калуђера Брајана, њеног нотара" (caloiero Braiano, eius notario), који је крајем 1436. уложио петнаестак дана раније из Дубровника изузетих

[50] IAK: SN. VII, 218, 9. VII 1441; SN. VI, 969–970, 13. V 1440.

[51] IAK: SN. VII, 183, 18. V 1441.

[52] Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 121–122, 5. IV 1443.

[53] *М. Динић*, Дубровачки трибути, Глас Српске краљевске академије 168 (1935) 223.

[54] *Ђ. Тошић*, Босанска краљица Катарина (1425–1478) (Босанска краљица Катарина), Зборник за историју Босне и Херцеговине 2 (Београд 1997) 78.

[55] У вези с полагањем одређених ствари у поклад, Јелена обећаје дати Дубровчанима „неки лист од свога дијака Сладоја". ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 393–394, бр. 399, 10. VIII 1441.

[56] ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 392–393, бр. 398, 18. IV 1438; IAK: SN. VI, 475, 19. V 1438.

[57] „ … ја Грубко писах моом руком". ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 391, бр. 396, 12. XI 1436.

[58] HAD: Diversa Notariae (Div. Not.) XX fol. 169', 11. II 1436. Уп. *P. Živković*, Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću (Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu), Tuzla 1986, 124.

1.000 дуката на добит код которског привредника Луке Паутиновића.[59] Био је то, чини нам се, онај калуђер Брајан, који је 1423, заједно с Радоњом Рипчићем и старцем Дмитром, отворио још за Сандаљевог живота Јеленин први депозит у Дубровнику.[60] Групи ових дворјана припадао је, без сумње, и Иваниш Мршић „слуга госпође Јелене“ (famulus domine Helene), који је примио од Паутиновића 30 дуката на име треће отплате главнице, уз обавезу да их преда Јелениној сестри Оливери, која се налазила у Дубровнику.[61]

У кругу Јелениних пословних партнера налазио се и Ловро Шиговић, са сталешким епитетом властеличић испред имена, који је заједно с дијаком Сладојем Рачићем улагао Јеленине драгоцјености у депозит у Дубровнику.[62] Осим Ловрине посредничке улоге између Јелене и Дубровника, зна се и за други посао ово двоје предузимљивих људи у Бару, у којем је Јелена учествовала са 600 златних дуката.[63]

За разлику од дијака Сладоја Рачића, Доберка Маринића и поменутог Грубка, те нотара Брајана, који су боравили на Јеленином двору, њени посланици су стално живјели у својим мјестима и само повремено одлазили у Дубровник и Котор када би требало да завршавају неке њене послове. Тако су Сладојев рођак Радак Маројевић из Драчевице и Вукослав Радића Милојевића из Његуша стизали у прољеће и зиму 1439. да подигну „плату друге године“ (paga secundi anni), односно „добитак треће године“ (lucro tercii anni) од главнице од 1.000 дуката уложених код Луке Паутиновића у Котору.[64] Слично су и друга двојица њених посланика Младин (Миладин) Ђурђевић и Љерно, син Остоје Пипера, преузели укупно 220 дуката на име прве и посљедње отплате поменуте главнице.[65]

Јелена се у циљу обављања неких послова обилато користила и услугама својих заступника и повјереника. Тако се Лука Паутиновић обавезао 1436. исплатити након четири године главницу од 1.000 дуката „њеном заступнику и повјеренику“ (suis procuratoris et commissis),[66] а 1440. године повратити депоноване ствари у присуству „њених повјереника који донесу признаницу о депозиту и вјеровно писмо госпође Јелене“ (commissariorum portantium sibi ... instrumentum depositi et literas parte ipsius domine).[67] Један од овлашћених Јелениних заступника (eius procurator) у неком спору (pro lite) с реченим Луком био је напријед помињани Радак Маројевић из Драчевице.[68]

---

59 IAK: SN. VI, 71, 26. XI 1436.

60 ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 369, бр. 375, 17. II 1423; 371, бр. 377, 17. III 1423; 373–374, бр. 381, 17. II 1423; 388–389, бр. 394, 17. II 1423.

61 IAK: SN. VI, 291, 31. X 1441.

62 ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 392–393, бр. 398, 18. IV 1438.

63 Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 122, 5. IV 1443.

64 IAK: SN. VI, 676, 2. III 1439; 853–854, 9. XII 1439.

65 IAK: SN. VII, 128, 6. III 1441; 376, 1. III 1442.

66 IAK: SN. VI, 71, 26. XI 1436.

67 IAK: SN. VI, 969–970, 13. V 1440.

68 IAK: SN. VI, 676, 2. III 1439.

Било би занимљиво сазнати и то да ли се неко и од „чељади", која су у вријеме писања тестамента била уз њу, бавио неким од тих послова, у чему ћемо остати засад без одговора.[69]

И, најзад, истакнимо и то да је Јелена, поред својих службеника, посланика и овлашћених заступника и повјереника које је слала у Дубровник и Котор, повремено примала на своме двору и посланства ових градова у аудијенцију.[70]

*

* *

Пошто је редовно подизала камате на уложени новац седам и по година у Дубровнику и четири године у Котору и бавила се, уз то, низом других послова, Јелена је морала стећи велики новац и обрнути преко руку на хиљаде дуката. Али, она је, поред тога што је знала да ради, очито знала, у часовима предаха, понекад и да ужива. „Висока стаса, танка струка, млијечноблијеедог дугуљастог образа, златне косе, са дијадемом од многобројних бриљантина и сафира поврх чела", Јелена је морала оставити импресиван утисак и на савременог хроничара.[71] Тако допадљива и грациозна женска фигура, елегантно одјевена у дугачку хаљину од црвеног велура, постављену хермелином и златом извезеним рукавима, са великим минђушама од златом опточеног бисера и драгог камења, причвршћеним малом гривницом у облику ниске ситног бисера око врата и прекрасним оглавјем које се назире испод украшене дијадеме, морала је у младости изгледати, заиста, прелијепо.[72]

Ова некад млада, лијепа жена и одана супруга двојице војвода — Ђурђа II Страцимировића, господара Горње Зете и Албаније, и Сандаља, великог војводе босанског — пошто је два пута у животу остајала удовица и, нарочито, скрхана болом послије смрти сина јединца, Балше III, почела је осјећати умор од властитог живота и све чешће размишљати о вриједностима које „нису од овога свијета". Вјероватно је, по узору на мајку Милицу, била близу одлуци да се замонаши. Али, ипак је, умјесто тога, одлучила „доћи и умријети у Дубровнику" у једној „малој цркви" коју је намјеравала подићи „изван зидина града", у чему су је (као што смо видјели), упркос препоруци утицајног сестрића, српског деспота Ђурђа Бранковића, тамошње власти спријечиле у томе.[73] Иако није завршила живот овоземаљски међу манастирским зидовима, није је никад напустила жеља да „живот вјечни" настави испод црквеног свода. Зато се, привучена успоменама из младости, вратила у живописни завичај првог мужа Ђурђа II Страцимировића, који је удајом за војводу Сандаља прије тридесетак година напусти-

[69] Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 122, 5. IV 1443.

[70] Notes et extraits II, ed. *N. Jorga*, 326, n. 5, 22. III 1435; 24. III 1435; 29. III 1435; 330, 25. VII 1435; 332, 27. и 28. X 1435; 30. X 1435.

[71] Цитирано према: *Ч. Мијатовић*, Кнегиња Јелена Балшић, кћи кнеза Лазара косовског (Кнегиња Јелена Балшић), Београд 1997, 11–12.

[72] О Јелениној одјећи и накиту види: *К. Јиречек*, Историја Срба II, Београд 1952, 243–248.

[73] Види нап. 3.

ла, и на острву Бешка Горица у Скадарском језеру обновила стару и запуштену цркву Св. Георгија и близу ње подигла нову цркву, с натписом на надвратнику портала који гласи: „ ...сьзда се хꙋамь сы. пꙋѣс(ве)тіє б(огоꙋоди)це. сь тꙋꙋ-домь и ѡткоуъпомь. богочьстивои г(оспо)ги еле. дьщеꙋи с(ве)топочившаго кнеза лазаꙋа. а подꙋоужїе г(оспо)ди(на) гюꙋгиꙗ стꙋацимиꙋовикꙗ. вь лѣто. ꙅ̄ Ц̄.М̄.Ӣ: MCCCCIIII“.[74] Тако је и сама Јелена у неколико наврата наглашавала у тестаменту да је цркву Пресвете Богородице „чинила за свои гроб“, с тим што је није била у потпуности завршила, већ је оставила више новчаних прилога да се набави кров и исплате мајстори за њено покривање.[75] Она је исто тако тражила од епитропа тестамента да пронађу преостале њене драгоцјености депоноване у Дубровнику, те прикупе покућство и књиге на двору и приложе их овим двјема црквама (Св. Георгија и Пресвете Богородице), гдје шта припада. Као дубоковјерујућа жена, Јелена је, занимајући се за монаштво и проучавајући монашку лектиру, живјела у окружењу неколико занимљивих духовних лица, међу којима су били њен духовни отац старац Никандар, калуђер Јован и поп Теодосије.[76] Неки од њих, попут калуђера Брајана, бавили су се и одређеним свјетовним пословима на њеном двору.[77] Међу Јелениним преосталим стварима помињу се књиге с угравираном представом Христовог лика на корицама и иконе, па чак и неке свете реликвије, што их је остављала најдражим члановима породичног и црквеног круга који су је читавог живота окруживали и обасипали несебичном пажњом.[78]

Напајана у младости на изворима најбистрије српске традиције и уз то, попут брата, чувеног хуманисте и списатеља, деспота Стефана, урешена Божијим даром за књижевност, Јелена је знатан дио духовне енергије у посљедњим годинама живота преточила у писану ријеч. Неисцрпан извор инспирације за такав облик интелектуалног рада налазила је у повременим разговорима и дописивању с монахом Никоном, послије примања велике схиме Никандаром, који је пропутовао Палестину, боравио на Синају и у Египту, задржавао се у Милутиновом јерусалимском манастиру Св. Арханђела и на крају, као игуман манастира Св. Николе на Врањини, постао Јеленин духовник.[79] Ово двоје људи, не баш истих година и из различитих географских и социјалних средина, али са сличним интелектуалним преокупацијама и естетском перцепцијом свијета, имали су очито о чему разговарати. Као резултат те подударности у интересовању и сретног споја игумановог фасцинантног знања и Јелениног високог образовања, настало је 1441/42. године дјело *Горички зборник*, можда баш она књига коју је, управо тада, носио Јеленин дијак Доберко Маринић код которског златара Андрије Азата да је укоричи сребром, уз истицање Спаситељевог лика

---

[74] *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану (Морфологија ћириличких натписа), Београд 1974, 113.

[75] Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 122, 5. IV 1443.

[76] Исто, 121–122, 5. IV 1443.

[77] Види нап. 20 и 60.

[78] Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 121–122, 5. IV 1443; IAK: SN. VII, 183, 18. V 1441.

[79] *М. Кашанин*, Српска књижевност у средњем веку, Београд 1975, 438.

(imagine Salvatoris) онаквог каквог му је Јелена на другој књизи (alterius libri) као модел (ad formam) послала.[80] Пређимо сада са форме на садржину и погледајмо шта се то налази између корица ове луксузно опремљене књиге. Садржајно гледано, она у најкласичнијем смислу ријечи представља прави Зборник, у који су унијети родослов Немањића, заповијести светих отаца и поучни чланци из космографије, те Никандаров историјско-географски приказ јерусалимских цркава, који са једним, од три Јеленина писма, представља најдрагоцјенији прилог у Зборнику.[81]

Управо то Јеленино писмо, под насловом *Отписаније богољубно*, упућује на њену изузетну склоност према лијепој ријечи. У ствари, тешко би се у српској средњовјековној књижевности могло наћи неко тако одуховљено, благо и умиљато писмо, какво је Јелена упутила своме духовнику.[82] Она се њиме сврстала у ред водећих представника просвећеног српског друштва у првој половини XV вијека, чији је стил пун осјећања, али уздржљив и одмјерен, с кратком и концизном реченицом, мада реторски вјешт и пријемчив. Поред љепоте израза, Јелена открива у њему велико теоретско знање и дубоко проживљавање религиозног идеала, у чему има оне мистике која се могла видјети и у пластично одсликаном лику краљице Јелене у Даниловом дјелу. И Јелена Балшић Хранић се, попут Јелене Анжујске, дописивала с духовним оцима пустиње, исповиједала и тражила од њих савјете у питањима страсти, врлине и смисла живота, за којима човјек ни до данас није престао да трага.[83]

*
* *

Завршавајући лично или преко својих заступника (своом главом али своими слугами) бројне послове започете у Дубровнику и Котору и, уз скрушену молбу Богу у новоподигнутој цркви Пресвете Богородице, бавећи се духовним радом, Јелена је почела да предосјећа неумитни крај. Зато је прије свођења коначног животног биланса позвала к себи у Горичане Сандаљевог синовца и насљедника, мужа њене унуке и Балшине кћери Јелене, Стефана Вукчића, с којим су односи у почетку били захладнели; од њега је добила „чврсту и непоколебиву ријеч" да ће све оно што буде одлучила о преосталој имовини бити спроведено „од њега и његове дичице".[84] Тако је 25. новембра 1442. из пера њеног духовника, по свим дипломатичко-архивистичким стандардима тога времена, настао у Горичанима Јеленин тестамент који је, уз појединачне заклетве јерусалимског старца Никандара, калуђера Јована и дијака Доберка Маринића да је аутентичан и настао по заповијести, физички и умно здраве, Јелене, био 5. априла 1443. године пред дубровачким кнезом отворен и преписан од стране

---

[80] Види нап. 45.

[81] *М. Кашанин*, Српска књижевност у средњем веку, 439.

[82] Исто, 442.

[83] *Д. Богдановић*, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 223.

[84] Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 121, 5. IV 1443.

Никше Звијездића, познатог канцелара дубровачке српске канцеларије. Оригиналног примјерка тестамента, дакле, нема, већ постоји само његов препис настао 5. априла 1443. године, како је то у своје вријеме исправно примијетио М. Пуцић, раздвајајући, за разлику од Љ. Стојановића, чин његовог отварања и преписивања с прољећа 1443. у Дубровнику од чина настајања у зиму 1442. године у Горичанима.[85]

Писан у првом лицу једнине, уз неопходно призивање светога Тројства, тестамент почиње уобичајеном вербалном инвокацијом. Занимљиво је да се Јелена у надолазећој интитулацији представљала само као „дшти с(ве)топочившаго го(спо)д(и)на кнеза Лазара", не помињући при том ниједног од својих мужева (ни Ђурђа ни Сандаља). Послије напријед изложене приче о сусрету с војводом Стефаном у Горичанима и његовом „тврдом обећању" у нарацији, Јелена у „добреи свјести и моћи" уводи извршиоце тестамента у његов диспозициони дио, детаљно објашњавајући шта им је чинити у моменту смрти. То се, у првом реду, односи на начин расподјеле преостале имовине родбини, црквама, дворској послузи и сиромашнима. Да би им остала у што љепшој и пријатнијој успомени, Јелена највећи дио имовине оставља својим сродницима и сродницима свога мужа: војводи Стефану свиту код Никше Тамарића и одјећу, посуђе и новац код Луке Паутиновића; његовој жени и својој унуци Јелени бисером украшену одјећу и златни накит; сестри Оливери новац и златну икону; другој унуци и млађој Балшиној кћерци Теодори појас и прстен са сафиром и Стефановој и Јелениној дјеци — најстаријем сину Владиславу сребрену посуду за воду, прстен са змајевим окцем и неке свете мошти које су код ње, млађем сину Влатку остале прстенчиће и малу чашу и кћерци Катарини мале минђуше и златну дугмад. Бринући се за спас грешне душе, несебично је обдарила задужбину Пресвете Богородице и обновљену цркву св. Георгија у Горичанима знатним сумама новца, сребреним посуђем, осталим покућством и књигама намијењеним за њихово довршавање и обнову и непрекидно одржавање задушница у њима. Да би им обезбиједила даљи опстанак, Јелена је упорно инсистирала на томе да им се потврди право на посјед винограда, њива, маслињака и солила у Бару. Није оставила без дара ни припаднике цркве, најдражег међу њима, свога духовника и врањинског игумана Никандара, калуђера Јована и попа Теодосија, које је обрадовала солидним сумама дуката. Доброту и племенитост ове одлазеће жене осјетила су и „чељад" која је окружују: Вукосав Тамарић, владика (властелинка) Ружа са сином, Николина кћерка Каталена и увијек при руци „своје господарице" пожртвовани дијак Доберко Маринић. Сјетила се на крају и оних сиротих дјевојака које су је до „судњег часа" пазиле и служиле на самртној постељи, да

[85] Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 121, 5. IV 1443; ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 394–397, бр. 400, 25. XI 1442.

Ствари постају мало јасније ако се загледамо у дубровачки записник, тачније у Стојановићевој збирци необјављени дио документа, у којем на почетку преписа чина отварања тестамента, за тај уводни дио, стоји: „1443, a di 5. aprile", а са стране, на мјесту гдје почиње препис тестамента, забиљежено је: „1442, a di 25. novembris", што Љ. Стојановић није примијетио, да би могао направити дистинкцију између чина настајања (25. новембра 1442) и чина отварања и преписивања тестамента (5. априла 1443). HAD: Testamenta Notariae (Test. Not.) XIII fol. 151'–153.

им се даде, како може, „прћија" ако уплове некад у брачну луку. Тако је ето, пребринула и посљедњу бригу, остављајући у аманет епитропима тестамента — унуци Јелени и своме духовном оцу Никандару — да поштено и правично распореде на своје мјесто све што је преостало од годинама стицане имовине и у увјерењу да ће њена нова ктиторка — унука Јелена, са најстаријим сином Владиславом — достојно водити рачуна о њеној светињи, цркви Пресвете Богородице на Бешкој Горици у Скадарском језеру.[86]

Послије ове дуге, можда, помало и заморне приче, рецимо да Јеленин тестамент не представља само пуко пребројавање и стереотипну инвентуру разноврсних комада одјеће од најљепшег материјала и драгоцјености од злата, бисера и драгог камења, који свједоче о материјалном богатству стеченом на животном путу једне жене, већ и својеврсну панораму властеоског живота и обичаја, на којој се одсликава њен однос према животу и смрти, родбини и пријатељима, лијепом и ружном на овом свијету, те вјечно присутна брига о властитом гробу и жеља да се, након смрти, поје литургија кроз коју ће наставити да живи њен лик и дјело у сјећању других. Оставимо, међутим, да о томе нешто више кажу они који то још увијек могу, а то су историчари књижевности.[87]

Тачно вријеме Јеленине смрти још увијек не можемо утврдити, али га зато можемо прецизније омеђити, него што је то чињено у досадашњој литератури која ју је неодређено датирала 1442/43, а понекад и почетком 1444. године.[88] Поћи ћемо од 25. новембра 1442, датума настанка њеног тестамента и зауставити се 27. марта 1443. године, када је приспјелу камату на уложени новац у Дубровнику примио Стефан Вукчић умјесто покојне Јелене.[89] Међутим, ову горњу границу (27. III 1443), као terminus post quem non, можемо помјерити унапријед помоћу коришћене млетачке вијести у којој се Јелена помиње у својству „покојне мајке Балше Страцимировића" (olim matris Balse Strazimir) још средином фебруара исте године.[90] Није ли се то могло десити и прије тога 16. фебруара, будући да је рок за исплату камате на прву главницу 1443. истицао на дан св. Влаха, 3. фебруара те године, када је Јелена могла бити мртва па није стигла подићи новац који је требало да јој припадне уколико је доспио на вријеме?[91]

Било би на крају занимљиво видјети и то како се одвијала дистрибуција Јелениног тестамента послије смрти. Још прије његовог отварања и преписивања, помало нестрпљиви насљедници (Стефан, Јелена и Владислав) већ су

[86] Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 121–122, 5. IV 1443.

[87] Понешто је о томе већ и речено: *М. Кашанин*, Српска књижевност у средњем веку, 440–441.

[88] *М. Пурковић*, Кћери кнеза Лазара, Мелбурн 1957, 91 и *М. Кашанин*, Српска књижевност у средњем веку, 441.

[89] Види нап. 15.

[90] Види нап. 30.

[91] Била су, додуше, уобичајена закашњења од десетак до мјесец дана у подизању камата за ову главницу, док би Јеленини посланици стигли у Дубровник, а само је 23. јануара 1441. она била исплаћена прије официјелног рока на дан св. Влаха (3. фебруара). Notes et extraits II, ed. *N. Jorga*, 376. 23. I 1441.

1. априла 1443. примили од неких Дубровчана у њиховом граду Кључу сребренину и накит које им је Јелена опоручно оставила.[92] Касније је Стефанов посланик Радивој Шиглица подигао, вјероватно, оних 1.000 дуката које је прије пет година Јелена депоновала преко својих поклисара у Дубровнику, да би их сада њени епитропи раздијелили црквама, родбини и пријатељима онако како је то тестаментом било предвиђено.[93] Слично је и јерусалимски старац Никандар, с дијаком Доберком Маринићем, преузео из дубровачке ризнице златну икону, украшену перлама и бисерима, и предао је Јелениној сестри Оливери, чиме практично дубровачки извори и престају да говоре о расподјели њене имовине.[94]

*

* *

Јелена је одрасла и васпитавана у родитељском дому (1368–1386), најљепши дио младости провела у браку с Ђурђем II Страцимировићем (1386–1403) и самосталном управљању Зетом умјесто малољетног сина Балше III (1403–1411), а зреле године поклонила војводи Сандаљу (1411–1435) и као удовица (1435–1443) дочекала биолошки крај у 75. години живота. Од свих набројаних животних периода, највећу пажњу у раду посветили смо њеном удовиштву у коме је, упркос годинама, показала изузетну радну енергију. Импозантно је, заиста, Јеленино учешће у бројним финансијским пословима приликом подизања камата на новац који је Сандаљ уложио у њено име и депоновања новца и разних драгоцјености у Дубровнику и Котору. Све оно што не би стизала сама, завршавала је преко својих службеника (дијака, нотара и коморника), посланика и овлашћених заступника и повјереника. Дио новца стеченог из поменутих банкарских трансакција улагала је и у властиту духовну надградњу: подизала нове и обнављала старе и запуштене цркве, занимала се за монаштво и уживала читајући монашку и другу литературу, чувала неке свете мошти и водила дуге и занимљиве разговоре са својим духовником игуманом Никандаром о тада најчешће расправљаним питањима милостиње, монашког чина, општежића и повлачења у самоћу и пустињу. Она је, попут осталих српских принцеза (мајке Милице, деспотице Јелене Серске, касније монахиње Јефимије и краљице Јелене Анжујске) дочекала крај животног пута поплочаног успјесима једне изузетно вриједне, натпросјечно интелигентне и, уз то веома образоване, жене, вјероватно, у нади да је тамо очекује неки нови пут који ће је, уз громке звуке литургијског појања, одвести у „живот вјечни“.

---

92 ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 57–58, бр. 656, 1. IV 1443.

93 ССПП I/1, изд. *Љ. Стојановић*, 392–393, бр. 398, 18. IV 1438; HAD: Div. Not. XXVI fol. 177’, 9. IV 1443; Србски споменици II, изд. *М. Пуцић*, 122, 5. IV 1443.

94 HAD: Div. Not. XXVI fol. 177’–178, 28. VI 1443.

Djuro Tošić

LA VEUVE DE SANDALJ

Jelena grandit et fut élevée dans la maison de ses parents (1368–1386). La plus belle partie de sa jeunesse elle passa comme épouse de Djurdje II Stracimirović et dans un règne autonome sur Zeta au nom de son fils mineur Balša (1403–1411). Son âge mûr elle consacra à son deuxième mari, duc Sandalj (1411–1435). Les dernières années de sa vie elle uecnt comme veuve (1435–1443) jusqu'a sa mort en âge de soixante-quinze ans. De toutes ces périodes notre attention fut uniquement fixée, en vue des matériaux édits et inédits d'archive à Kotor, et à Raguse (Dubrovnik), à son veuvage pendant lequel elle avait montré, en dépits de son âge, une énérgie impressionante. C'est surtout son engagement en matières de finance qui est mérite de notre admiration. Elle prenait des interêts de la somme que Sandalj avait déposé sous son nom et aussi elle-même, elle déposait de l'argent et des valeurs différentes à Dubrovnik et à Kotor. Si elle n'arrivait pas à faire tout elle-même, elle le faisait par ses employés (élèves, notaires), envoyés et confidents. Une partie de l'argent gagné en ces opérations bancaires elle utilisait aussi pour son progrès spirituel: elle fondait des églises, reconstruisait celles qui étaient vieilles et en mauvais état, s'occupait des moines et jouissait en lisant la litérature monastique et autre, elle gardait des réliques de saints et menait des longues et intéressantes conversations avec l'abbé Nikandar sur les questions en ce temps-là fréquemment disputées: sur les questions d'aumône, de monachisme, de la vie cénobite et de la vie anachorète. Comme les autres princesses serbes (mère Milica, Jelena Serska, qui est devenue plus tard en religion Jefimija et la reine Jelena Anžujska) elle aussi a eu la vie pleine de succès d'une femme très travaillante, très intelligente, qui avait en plus une très bonne éducation et qui était remplie de l'espoir de trouver le chemin qui l'emmenerait vers la «vie éternelle».

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 929.6:929.52 Бранковићи

MOMČILO SPREMIĆ

LA FAMILLE SERBE DES BRANKOVIĆ — CONSIDERATIONS GENEALOGIQUES ET HERALDIQUES

Les Branković jouèrent un rôle important dans l'histoire du peuple serbe pendant deux cent ans, depuis XIVe à la XVIe siècle. Dans la Lignée de cette famille trois descendantes se distinguèrent particulièrement: celles du seigneur Vuk, du despote Djuradj et des Branković de Srem. La famille fut apparentée aux plus grandes familles nobles de la Péninsule balkanique. Les Branković à laissé une bonne quantité de sours héraldiques. Les éléments de base de leurs armoiries sont le lion et le heaume aux cornes de buffle.

I

Les Branković, dernière dynastie médiévale serbe, jouèrent un rôle fort important dans l'histoire du people serbe pendant environ deux cent ans, depuis la première moitié du XIVe siècle à la première moitié du XVIe siècle. On compte parmi eux des hommes d'Etat notables, de talentueux chefs d'armées, de savants moines, six titres nobiliaires de despote, et quant au despote Djuradj, celui-ci régna en Serbie pendant environ trente ans (1427–1456).

Dans la Lignée des Branković trois descendances se distinguèrent particulièrement: celles du seigneur Vuk, du despote Djuradj et des Branković de Srem. Issues d'une veille famille de bonne réputation, leur seigneurie est citée tant dans des documents écrits que dans les traditions populaires. D'après les documents qui datent du temps où ils régnèrent en Serbie, les Branković son en filiation avec les Nemanjić, la dynastie médiévale serbe la plus illustre. A ce qu'on prétend, ils furent les descendants de Vukan, fils de Stefan Nemanja.[1] Mladen, fondateur de la famille des Branković, fut joupan sous le roi Milutin et voivode sous le roi Stefan Detshanski. Il régna dans l'arrière-pays de Dubrovnik, non loin de Hum, qui dit-on fut le pays natal des Branković.[2] Une dernière référence à son existence date de

[1] *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи (Les anciennes généalogie et annals serbes), Сремски Карловци 1927, 58.

[2] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма (Les anciennes chartes et letters serbes), I/1 Београд — Сремски Карловци, 1929, 39–41; *J. Gelcich*, Monumenta Ragusina, I, Zagreb 1879, 92–93.

1326, et on sait qu'il avait un frère, le joupan Nikola dont le nom se lit une fois seulement dans un document de 1329.[3] Ce fut donc une famille connue pour sa réputation déjà au cours de la première moitié du XIVe siècle. Le voivode Mladen eut pour héritier son fils Branko qui prêta son nom à toute la famille. Son ascension coincide avec la période de la proclamation de l'empire serbe en 1346 lorsque les représentants des familles réputées obtinrent de hauts titres bysantins. Il fut le lieutenant de l'empereur serbe a Ohrid portant le titre de sébastocrator, ce titre étant accordé uniquement à ceux qui furent en filiation avec le souverain.[4] Il mourut avant mars 1365. Il eut pour soeur Ratoslava mariée au joupan Altoman Voinović. Sa fille Teodora fut l'épouse de Djordje Topija, le signeur albanais de Durazzo. Il eut trois fils: Radonja, Grgur et Vuk. Radonja fut marié avec Hélène, soeur de despote Uglješa et du roi Vukašin Mrnjavčević. Après la mort de son épouse et de ses deux filles il entra dans les ordres et vit au Mont Athos, dans le monastère Chilandar, puis au monastère Saint Paul qu'il fit reconstruire pour le transformer en fondation de la famille Branković.[5] Quant à son frère Grgur on sait avec certitude qu'en 1398 il ne fut plus en vie, car on mentionne son épouse Teodora en tant que veuve.[6]

A la suite de diverses péripéties au cours de la deuxième moitié du XIVe siècle, la famille fut rétablie en puissance par Vuk, le dernier fils de Branko.Vuk fut marié à Mara, fille du prince Lazar, seigneur serbe le plus puissant à cette époque-là. Talentueux et habile, mais aussi aidé par son beau-père, il parvint à créer son Etat qui comprenait la partie centrale de l'ancien Etat des Nemanjić. Il fut le maître de Kosovo doté de plusieurs cités et mines importantes, ainsi que de Skopje au sud-est et eut Priština pour capitale. Le 28. juin 1389 il prit part à la fameuse bataille contre les Turcs qui eut lieu sur ses terres à lui. Alors que le prince Lazar trouva la mort dans cette bataille Vuk parvint à se sauver. Ultérieurement, des documents et la légende populaire voient en lui le traître de son bon-père désireux de s'emparer de l'Etat de ce dernier.[7] En vérité, après cette bataille, il figure comme le seigneur serbe le plus important, ce dont témoigne le mieux l'attitude des républiques de Raguse et de Venice. Habile, il sut manier ses voisin et rivaux, mais il ne sut pas pour autant continuer la résistance aux Turcs. Comme le prouve sa charte du 21 novembre 1392 octroyée au monastère Chilandar, il dut reconnaître l'autorité suprême des Turcs et fut soumis à un tribut annuel. Mais, comme il ne fut pas fidèle au sultan, celui-ci prit ses terres et le jeta en prison, où Vuk mourut le 6 octobre 1397.[8]

---

[3] *Д. Мрђеновић — А. Палавестра — Д.* Спасић, Родословне таблице и грбови српских династија и властеле (Les tableaux généalogique et blazons des dynastie et des noblesse serbes), Београд 1987, 96.

[4] *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији (Les sébastocratores à Byzance), ЗВРИ 11 (1968) 141–190.

[5] *S. Binon*, Les origins legendaries et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos, Louvain 1942, 176–190, 260–271; *Г. Суботић*, Обнова манастира Светог Павла у XIV веку (Le renouveau du monastère de Saint-Paul au XIVe siècle), ЗВРИ 22 (1983) 207–254.

[6] „uxor quondam domini Gregorii Brancovich". *N. Jorga*, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades, II, Paris 1899, 63 n. 8.

[7] *М. Орбин*, Краљевство Словена (Le royaume des Slaves), Београд 1968, 102.

[8] *М. Динић*, Област Бранковића (La région de Branković), Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXVI/1–2 (1960) 5–29.

Vuk Branković et son épouse Mara Lazarević eurent trois fils: Grgur, Djuradj et Lazar. Les deux premiers, en tant que vassaux de sultan, prirent part le 28 juillet 1402 à la fameuse bataille d'Ankara, en Anatolie, dans laquelle les Mongols, sous le khan Tamerlan, écrasèrent les armées du sultan turc Bayazid I. Pris par les Mongols, Grgur passé plusieurs années en captivité pour s'en délivrer avec difficulté. Déçu par les péripéties du monde ici-bas, Grgur ne voulut plus continuer sa vie laïque. Répondant à son penchant pour la vie ecclésiastique, dont il avait déjà témoigné, il entra dans les ordres et prit le nom de Gerasim, à l'instar de son illustre oncle. Pourtant, il ne put pas goûter longtemps le silence et la solitude monastiques. Le 13 mars 1408 il mourut au monastère Chilandar, Lazar, le plus jeune des frères, fut tué 11 juillet 1410, en Turquie, dans les comats engagés entre les fils du sultan Bayazid I.[9]

Depuis 1410, Djuradj demeure comme le dernier descendant mâle de la famille des Branković. Après la bataille d'Ankara, à Constantinople il fut jeté au cachot par son oncle le despote Stefan Lazarević. Parvenu à s'en délivrer, de retour en Serbie, soutenu par les compagnies du sultan il guerroya contre Stefan Layarević et envenima ainsi les conflits de ce dernier avec les Turcs. Puis il participa aux guerres que se livrèrent entre eux les fils du sultan Bayasid I sillonant ainsi tout l'Est de la Péninsule balkanique. Poursuivi et menacé d'emploisonnement et toujours en danger de mort il réussit à la fin de trouver refuge à Salonique. En 1412, de Salonique il passé en Serbie pour faire la paix avec son oncle Stefan Lazarević. Comme Stefan n'eut pas d'enfants on sut d'emblée que Djuradj allait être son héritier au trône serbe. En décembre 1414, Djuradj épousa Irène, descendante de la branche de Salonique de la maison impériale byzantine des Cantacuzène. Après la mort subite du despote Stefan, le 19 juillet 1427, il monta sur le trône serbe.

Devenu le souverain de la Serbie, à l'âge d'un homme mûre d'environ 50 ans, le despote Djuradj arrive à un accord d'abord avec le roi de Hongrie Sigismund de Luxembourg, puis avec le sultan turc Murat II à qui il s'engagea de payer un tribut annuel et d'envoyer l'aide militaire en troupes. Il fit construire sa nouvelle capitale la ville de Smederevo, la plus grande citadelle médiévale serbe, en 1429, et l'émissaire de l'empereur byzantin Jean VIII Paléologue l'intronisa en lui octroyany la couronne de despote. Double vassal, à la Hongrie et à la Turquie, Djuradj fit des efforts pour se maintenir en arrivant à un compromis avec les deux parties. Malgré tout, en 1439, le sultan envahit son Etat et Djuradj fut condamné à émigrer errant pendant cinq ans entre la Hongrie, Raguse et Zeta. Comme pas un souverain avant lui, Djuradj réussit à rétablir son Etat en 1444 pour rester jusqu'à la fin de ses jours le loyal vassal à la Turquie. C'est la raison pour laquelle il n'a pas rejoint en 1448 la campagne mal préparée de Jean Hunyadi écrasée à Kosovo par le sultan Murat II. Vinrent les temps particulierement durs pour Djuradj avec l'avènement au trone du sultan Mehmet II, homme d'Etat talentueux et habile. Celui-ci eut pour principel but de soumettre le restant des Etats chrétiens des Balkans. Constantinople fut le premier point à conquérir du fait d'être le vrai clivage entre les terres du sultan en Asie et ses conquêtes en Europe. La prise de Constantinople eut lieu le 29 mai 1453. Quoique profondément

[9] *М. Орбин,* loc. cit., 106.

dévoué aux Grecs, le despote Djuradj, loyal vassal turc, se vit obligé de soutenir militairement le sultan. Sachant qu'il allait etre la cible lui-même, Djuradj entrend de vastes manoeuvres diplomatiques pour initier les chrétiens européens a une croisade. Il demande l'aide auprès du Doge de Venise, du Duc de Milan, du roi de Naples et du Pape. Mais, déjà en 1454, les Turcs lancent la conquête de la Serbie. En 1455, toute la partie australe du pays est prise. Fortement éprouvé sa vie durant, épuisé a l'extrême, le vieux despote Djuradj mourut le 24 decembre 1456.[10]

Du lit de Djuradj Branković et d'Irène Cantacuzène six enfants sortirent: les filles Mara et Cantacusène, et les fils Teodore, Grgur, Stefan et Lazar. En 1435 les parents furent obligés à donner leur fille Mara au harem du sultan Murat II. Après la mort du sultan en 1451, Mara regagne la Serbie. Après la mort de sa mère en 1457, elle abandonne la Serbie au profit du sultan Mehmet II dont la protection elle jouira jusqu'à la fin de ses jours. Elle s'est installée a Ježevo, non loin du Mont Athos et s'est employée à subvenir amplement les moines. Elle mourut le 14 septembre 1487 et fut inhumée dans un monastère des environs.[11] La deuxième fille de Djuradj, Cantacuzène fut mariée en 1434 au comte Ulrich II de Cili, cousin de la reine Barbara conjointe du roi de Hongrie Sigismond de Luxembourg. Après son mariage, Cantacuzène, qui tenait son nom du lignage impériel byzantin de sa mère, sera nommée Catharine en Occident. Après la mort de son mari elle vécut en Croatie, en Slovénie et au Frioul, mais elle perdait progressivement ses terres. Enfin, elle rejoignit sa soeur Mara en Turquie ou elle mourra à un âge très avancé. Dans sa postérité on retient les fils Herman IV et Djuradj, morts encore enfants de das âge. Sa fille Jelisaveta, promise en fiançailles à Mathias, fils de Jean Hunyadi, mourut elle aussi prématurément, encore fillette.[12]

Teodore, le fils aîné du despote Djuradj et d'Irène, mourut encore garçon, sa figure reste peinte sur un des murs du monastère Gratchanitsa. Son frère cadet Grgur fut capturé par les Turcs après la première chute de Smederevo en 1439. Les Turcs l'ont aveuglé en 1441 pour le punir d'avoir eu une correspondance secrète avec son père. A la suite du rétablissement de la Serbie en 1444 il fut rendu à ses parents. En 1457, il s'enfuit en Turquie de concert avec sa soeur Mara. Plus tard, il se fit moine et mourut en tant que moine du nom de German en 1459 au monastère Chilandar. Il eut un fils du nom de Vuk qui vécut d'abord en Turquie pour passer ensuite, en 1464, en Hongrie et entrer au service du roi Mathias Corvin. Ayant reçu la titre de despote serbe, il combattit vaillamment les Turcs faisant des incursions avec ses companies dans les régions au sud de la Save et du Danube. Il fut marié a Barbara, fille de Sigismond Francopan. Il mourut en 1485, et, plus tard, sa fame se remaria à Françoi Berislavić, gouverneur du banat de Jajtze.[13] Lazar, le plus jeune fils du

---

[10] *М. Сӣремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба (Le despote Djuradj Branković et son temps), Београд 1994, 89–562.

[11] *Р. Ћук*, Царица Мара (L'imperatrice Mara), Историјски часопис, 25–26 (1978–1979) 53–95.

[12] *J. Pеђеӣ*, Катарина Кантакузина (Catarinne Kantakuzina), Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 9 (1966) 157–161.

[13] *С. Ћирковић*, О деспоту Вуку Гргуревићу (Sur le despote Vuk Grgurević), Зборник за ликовне уметности Матице српске, 6 (1970) 283–290.

despote Djuradj, régna en Serbie de 1456 à 1458. Après la mort de sa mère Irène, en 1457, la famille de Branković fut divisée: une partie de la famille s'allia aux Turcs, l'autre à la Hongrie. Le despote Lazar se maria, en 1446, avec Hélène, fille du despote moréen Toma Paléologue. Après la mort de son mari, celle-ci part pour la Bosnie, à travers la Hongrie, pouis vers Corfou où, jusqu'en 1462, vécut sa mère Catherine, fille du prince d'Achaïe Centurion II Zachari. Elle se rendait à Raguse et en Italie, et mourut en 1473 sous le nom de soeur Hipomine, dans l'île Santa Maura. Elle eut trois filles avec le despote Lazar. Leur fille aînée Hélène épousa en 1459 le prince héritier du trône de Bosnie Stefan Tomašević. De 1461 à 1463 elle fut l'épouse du roi de Bosnie, connue sous le nom de Marie. A la suite de la soumission de la Bosnie et la mort tragique de son mari en 1463, elle séjourna pendant quelque temps à Raguse et dans les environs de Split, pour passer ensuite en Turquie et y vivre jusqu'à la fin de sa vie. Certains documents de 1498 en parlent encore. Sa soeur cadette Milica épousa en 1463 Léonardo III Tocco, seigneur de Santa Maura. Elle mourut pourtant une année après laissant derrière elle son fils Carlo III Tocco, dont les nobles descendants se sont meintenus à Naples jusqu'a nos jours.[14] Irene, la fille cadette du despote Lazar, porta donc le nom de sa grand-mere. Elle épousa Jean Castriote, le fils de Skanderbeg. Celui-ci, après la mort de son père, passa en Italie et fut le duc de St. Pierre à Galatina, sous la protection de Ferrante, roi de Naples. Avec Irène il eut trois fils: Constantin, devenu plus tard évêque d'Iserni, Ferrante, l'héritier des titres et des domaines de son père, et Djuradj, qui vécut jusqu'en 1540. Assimilés par le milieu italien les descendants des Branković continuèrent d'y etre les représentants d'une grande seigneurie.[15]

Parmi les Branković ce sont les descendants de Stefan, fils du despot Djuradj, qui marquent le plus de pérennité. De 1435 à 1444 Stefan vécut en otage en Turquie. En 1441, les Turcs l'ont aveuglé, comme son frère Grgur. Après 1444 il fut auprès de ses parents et, quoique aveugle, régna en Serbie de 1458 a 1459. Expulsé de Serbie il commença son existence d'émigré: en 1459 il se rend en Hongrie, puis plus loin vers Occident chez sa soeur Cantacusène. Durant l'année 1460 il séjourna en Albanie où il épousa Angelina la fille d'Arianite Comnin. Ensemle, ils retournèrent en Occident pour s'installer en Frioul où, de concert avec sa soeur, il acheta le chateau Beograd. A deux reprises il se rendit à Venise, toujours à court d'argent, aidé sporadiquement par le Pape, Venise ou Raguse. Il mourut le 6. octobre 1476. Il eut pour descendants sa fille Marie et les fils Djuradj et Jovan. En 1485, Marie éposa Boniface V, le comte de Monferrat, descendant des Paléologue. Elle mourut prématurément en 1495 et laissa deux fils: Guillaume IX et Djuradj. En 1486, sa mère Angelina suivie de ses fils Djuradj et Jovan, ainsi que de la dépouille mortelle de son mari, passa en Hongrie pour s'installer dans Srem. Le roi Mathias éleva

---

[14] *D. Nicol,* The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenos), ca 1100–1460, Washington 1968, 224.

[15] *Th. Spandugnino,* patritio Constantinopolitano, De la origine degli imperatori Ottomani, ordini de la corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito et costumi de la natione, *C. Sathas,* Documens inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen-age, IX, Paris 1890, 158–159; G. Luccari, Copioso ristretto degli annali di Ragusa, Ragusa 1790, 174.

Djuradj au titre de despote serbe, mais celui-ci n'en fut pas pour longtemps le titulaire. Nourrissant depuis toujours un penchant pour l'église, à l'insu de ses plus proches parents, en une nuit secrète il se fit moine sous le nom de Maxime. S'étant immiscé dans les combats dynastiques en Hongrie, Maxime et sa mère Angelina durent se réfugier pandant quelque temps en Valachie. Enfin, ils regagnèrent la Hongrie et fondèrent à Srem le monastère Krouchédol, somptueuse fondation familiale. Vers la fin de sa vie, Maxime fut élevé a la dignité de métropolite de Belgrade. Il mourut le 18 janvier 1516 a Krouchédol.[16]

Le frère cadet de Maxime, Jovan homme courageux et énergique, se vit également octroyer par le roi de Hongrie le titre de despote serbe. A la tête de ses companies il fit plusieurs irruptions en Serbie et en Bosnie. Epuisé à force de guerroyer il mourut prématurément en 1502. Il eut pour épouse Hélène, la fille de Stefan Jakšić. A la suite de la mort de son mari, celle-ci se remaria avec le seigneur croate Ivaniš Berislavić, qui a repris entre autre le titre de despote serbe.[17] Sans descendants males, Jovan eut cinq filles nommées Milica, Marie, Marie-Madelaine, Hanna et Hélenè. Elles épousèrent respectivement des seigneurs de Valachie, de Moldavie, de Croatie, de Russie et de Lithuanie.[18]

La famille de Branković, parmi lesquells furent canoniés le despote Stefan l'Aveugle, sa femme Angelina et leurs fils Djuradj-Maxime et Jovan, fut donc environ deux cent ans apparentée aux plus grandes familles nobles de la Péninsule balkanique et d'Europe centrale. La famille s'estvaffiliée par le marriage aux dynasties byzantines impérials des Cantacuzène et des Paléologue, à la maison royal de Bosnie, au comte de Cili, aux familles nobles latines de Grèce, ainsi qu'aux seigneurs de Hongrie, de Croatie, d'Albanie, d'Italie, de Lithuanie, et de Russie. Des représentants de cette famille se sont incorporés aussi dans les principales lignées dynastiques de Valachie et de Moldavie. Disséminés dans les pays de l'Europe du sud-est les représentants de cette famille ont créé maintes filiations par le marriage. Sans aucun doute, la famille des Branković fut la famille serbe la plus importante en cette période médiévale.

II

La richesse et la diversité des emblèms de blazon de la famille des Branković sont connus tant pour les premiers members de la famille du milieu du XIVe siècle que pour ses derniers descendants de la fin du XVe siècle. On les retrouve sur divers objets notamment sur des pièces d'argent et sur les cachets. Une ceinture, conservée au Musée de Ermitage à Saint-Pétersbourg, pour laquelle on pense qu'elle fut la

---

16 *А, Вукомановић*, Живот архиепископа Максима (La vie de archeveque Maxime), Гласник Друштва српске словесности, 11 (1859) 127.

17 *D. Dinić-Knežević,* Sremski Brankovići (Les Branković de Srem), Istraživanja, 4 (1975) 28–44.

18 *L. Thallozcy*, Brüchstucke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer. IV Zur Geschichte der Despotenfamilie Branković, Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina, 3 (1895) 322–360.

propriété du sébastokrator Branko, contient la figure brodée de lion debout sur le cimier du heaume.[19] Le lion est l'élément de blazon dominant sur les armoiries des Branković, et on le retrouve aussi sur diverses pièces d'argent frappées au temps de Vuk Branković. D'ordinaire, les pièces ont sur l'avers la représantation du Christ en gloire tenant l'Evangile et, sur le revers, effigie de Vuk arborant son drapeau. D'autres pièces portent le lion passant qui figure également sur le cachet de Vuk de 1388. Un cachet de Vuk, apposé sur une charte octroyée au monastère Chilandar, porte sur le revers l'effigie de la Vierge.[20]

Après la mort de Vuk Branković, son épouse Mara et ses fils Grgur, Djuradj et Lazar frappèrent leur argent dont il reste en majeure partie les émissions de Djuradj, du fait qu'en un laps du temps relativement court celui-ci survécut à ses frères. Depuis la mort de ses frères à l'avènement de Djuradj sur le trône serbe (1410–1427) celui-ci frappa différentes pièces d'argent. Sur l'avers on trouve la représentation du lion, de la croix ou la tête de Djuradj en effigie, et, sur le revers, la représentation du Christ donnant la bénédiction par sa main droite et tenant avec sa main gauche l'Evangile contre sa poitrine. Madame Mara et ses enfants possédèrent aussi leurs cachets. La charte qu'ils octroyèrent au monastère Chilandar le 15 octobre 1406 contient sur l'avers troits portraits: celui de Mara et de ses fils Djuradj et Lazare, et, sur le revers, la figure de la Vierge à l'Enfant.[21]

Le plus d'éléments héraldiques conservés appartiennent au despote Djuradj Branković du temps où celui-ci régna en Serbie (1427–1456). Sur sa monnaie figure le lion passant qui fut d'ailleurs l'élément de base du blazon de la famille des Branković. Outre le lion, sur certaines pièces de monnaie apparait l'aigle bicéphale comme signe de la dignité de despote et de la continuation des traditions des souverains serbes. Les cachets de Djuradj contiennent beaucoup plus de sources héraldiques, notamment ceux apposés sur les chartes accordées à Raguse en 1428 et en 1445, et au monastère Saint Anastasié au Mont Athos. Sur le cachet de 1445 le lion passant est sur le cimier, entre les cornes du heaume, avec les lis sur l'écu. On prétend que le heaume aux cornes fut repris de la famille des Lazarević, et il paraîtra régulièrement chez les descendants de Djuradj. Un cachet de Djuradj contient également l'aigle bicéphale en ornement du cimier.[22]

Le blazon le plus beau et le plus complet des Branković est celui qu'on trouve sur le cachet de despote Lazare Branković dont furent timbrées les quittances

---

19 *Л. Павловић*, Појас севастократора Бранка (La ceinture de sébastocratore Branko), Неки споменици културе, 2, Смедерево 1963, 5–30.

20 *S. Ljubić*, Opis jugoslavenskih novaca (La description des monnaie yougoslaves), Zagreb 1875, 169–171; *Р. Марић*, Студије из српске нумизматике (Les études sur la numismatique serbe), Београд 1956, 92–93; *А. Ивић*, Стари српски печати и грбови (Les anciennes sceaux et blazons serbes), Нови Сад 1910, 11, 28; *Ст̄. Новаковић*, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности (Les coutimes héraldique des Serbes dans emploi et litérature), Историја и традиција, Београд 1982, 361.

21 *Р. Марић*, loc. cit., 91–95; *М. Благојевић*, Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша (Le régne mutuel en Serbie après la morte de l'empereur Uroš), ЗВРИ 21 (1982) 202–206.

22 *А. Соловјев*, Историја српског грба (L'histoire de blazon serbe), Мелбурн 1958, 141–142; *А. Ивић*, loc. cit., 35; *Ст̄. Новаковић*, loc. cit., 361–362.

données à Raguse le 12 août 1457. Outre l'écu on y voit le heaume de tournoi aux cornes. La chape tombe somptueusement des deux côtés de l'écu qui porte les figures de lion et de l'aigle bicéphale. Curieusement, le lion est rampant et non passant comme sur les cachets des autres Branković. Sur un autre cachet de Lazare, apposé à la lettre aux Ragusains du 22 décembre 1457, on voit le heaume aux cornes et l'écu arrondi. Le despote Stefan l'Aveugle, le frère de Lazare, à eu lui aussi son cachet. Il est conservé sur une quittance donnée aux Ragusains le 12 août 1457 et contient le heaume de tournoi aux cornes, avec entre les cornes le lion, symbole incontournable de la famille des Branković. Le despote Stefan l'Aveugle frappa aussi son argent avec en effigie l'écu à l'aigle à une tête rehaussé d'un heaume aux cornes de buffle. Cette pièce est exceptionnelle par le fait qu'elle ne contient pas de représentation de lion.[23]

Cantacuzène, la fille de despote Djuradj Branković, broda à l'intention de la métropolie de Belgrade une très belle mitre, conservée encore aujourd'hui, sur laquelle on trouve également des emblèmes de blazon. Sa soeur Mara posséda un cachet sur lequel fut gravé le heaume aux cornes. Le même représentation se trouve sur le cachet de Jovan et de Djuradj, les fils de despote Stefan l'Aveugle, datant de 1479. Sur le cachet le lion figure entre les cornes, alors que sur l'écu apparît une tête de taureau. Le cachet du despote Djuradj-Maxime Branković de 1492 contient la figure de l'aigle bicéphale.[24]

Sur la base de ce qui précède, nous pouvons soutenir que la famille des Branković à laissé derrière elle une bonne quntité de sources héraldiques. Bien que certains members de la famille aient recomposé leurs blazons par l'élimination et l'ajout de détails, on peut conclure que les éléments de base de leurs armoiries sont le lion et le heaume aux cornes de buffle. Sur quelques uns des blazons apparaissent aussi l'aigle bicéphale et la tête de taureau.

Момчило Сӣремић

СРПСКА ПОРОДИЦА БРАНКОВИЋ — ГЕНЕАЛОШКА И ХЕРАЛДИЧКА РАЗМАТРАЊА

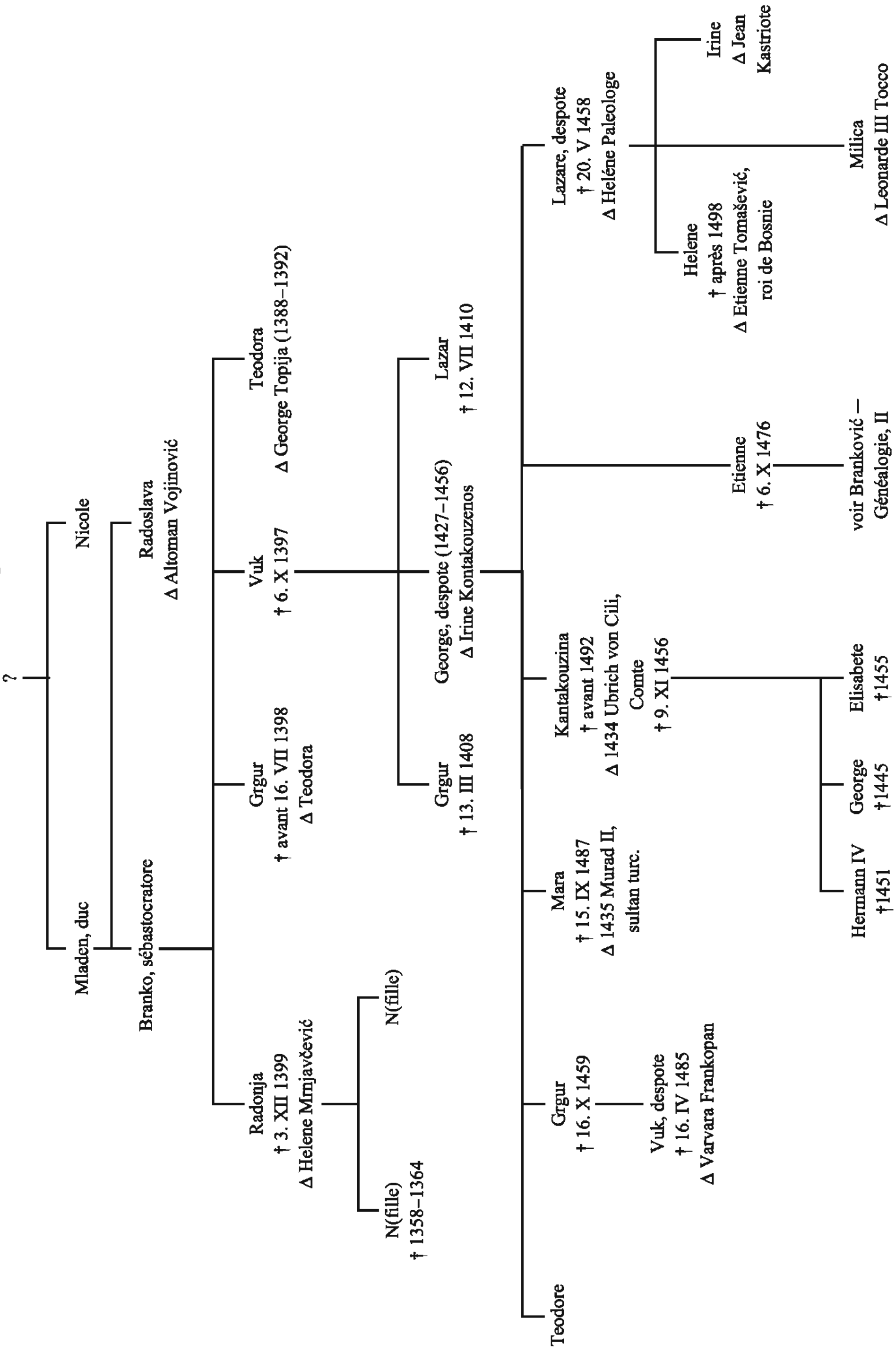
Бранковићи су играли изузетно значајну улогу у историји српског народа око две стотине година, од прве половине XIV до прве половине XVI века. Неки су били познати државници, неки талентоване војсковође, неки учени монаси, шест их је носило титулу деспота, а само Ђурађ Бранковић владао је Срби-

[23] *Сӣ. Новаковић*, loc. cit., 362; *А. Ивић*, loc. cit., 35–36; *А. Соловјев*, loc, cit., 142.
[24] *Д. Мрђеновић — А. Палавесӣра — Д. Сӣасић*, loc. cit., 83.

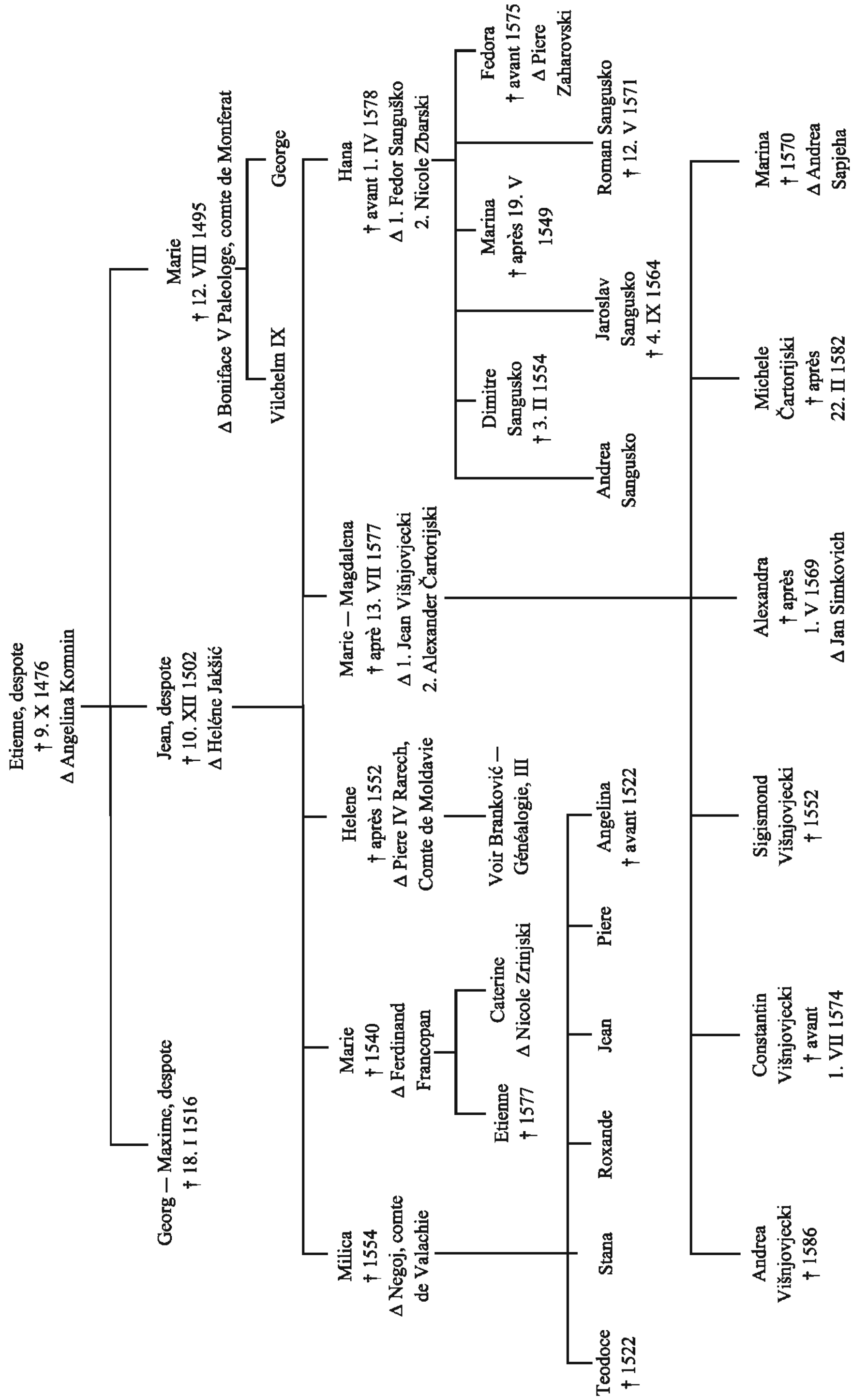
јом скоро тридесет година. Код ове породице посебно су се истакла три нараштаја: „господина“ Вука, деспота Ђурђа и сремских Бранковића. Спадали су у стару и угледну породицу, чије господство истичу и писани извори и народно предање. Добили су име по „великом севастократору“ Бранку, намеснику српског цара у Охриду. После разних искушења у другој половини XIV века, моћ породице обновио је Вук, најмлађи Бранков син. Вуков син Ђурађ постао је 1427 српски владар, ујединивши под својом влашћу земље Бранковића, Лазаревића и Балшића. У двоструком вазалству, према турском цару и угарском краљу, владао је све мањом српском државом. Међу његовом децом, најдуже су се одржали потомци сина деспота Стефана Слепог. Он је, око деценију и по, проживео у емиграцији у Фурланији, али су му се синови Ђурађ и Јован, настанили у Срему, маштајући да обнове Српску деспотовину. Бранковићи су били у сродству с најзначајнијим породицама Балканског полуострва и средње Европе: с византијским царским династијама Кантакузина и Палеолога, с босанском краљевском кућом, с цељским грофовима, с латинским племићким породицама у Грчкој, као и с господарима Угарске, Хрватске, Албаније, Италије, Литве и Русије. Инкорпорирали су се у главне династичке лозе Влашке и Молдавије.

Бројна и разноврсна хералдичка обележја Бранковића могу се пратити од средине XIV, па до краја XV столећа. Остала су на различитим предметима, а највише на новцу и печатима. Лав, понекад „passant“, најважнији је њихов хералдички елеменат. Мада је остало највише хералдичких обележја од деспота Ђурђа, најлепши и најкомплетнији грб Бранковића налази се на печату деспота Лазара Бранковића, са признанице дате Дубровчанима 12. августа 1457. године. Поред штита, налази се шлем турнирског типа, са роговима на њему. Плашт се раскошно спушта с обе стране штита, на коме су лав и двоглави орао. Мада су неки представници породице Бранковић прекрајали своје грбове, може се закључити да су основни елементи њиховог грба били лав и шлем с бивољим роговима.

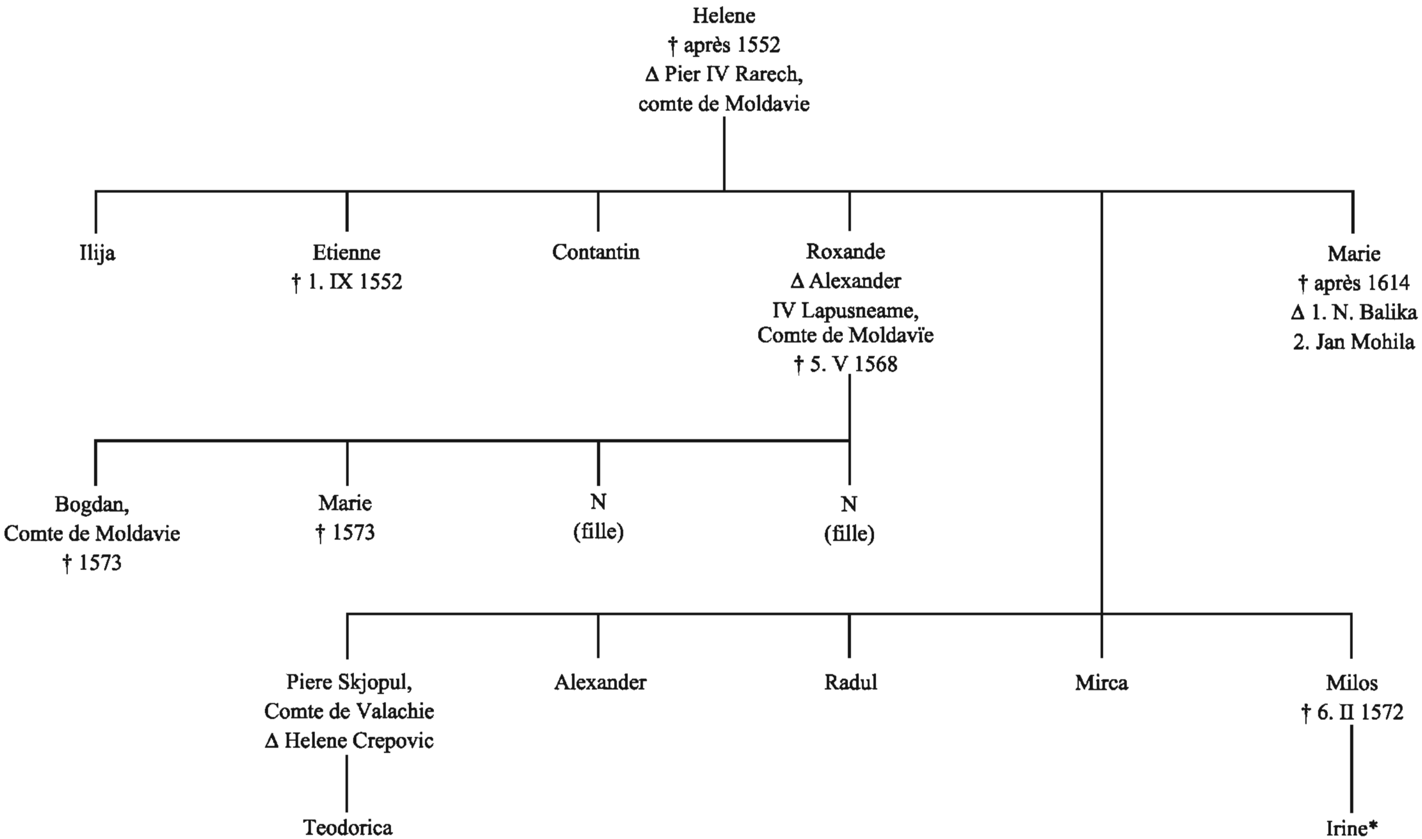
Branković — Généalogie, I

Branković — Généalogie, II

Branković — Généalogie, III

* Cf. *D. Mrđenović — A. Palavestra — D. Spasić*, Rodoslovne tablice, 84–86.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 339.166 : 664.41(497.16 Котор)

МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ

КОТОРСКИ КУМЕРАК СОЛСКИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

На основу одлука Которског статута, которске и дубровачке архивске грађе, приказан је законити которски трг соли. Обрађено је власништво над которским кумерком соли и то которске општине с једне, и српских владара из династије Немањића, с друге стране, затим краља Твртка I (од средине 1384. године) и босанских великаша (после 1391).

Производња соли имала је током целог средњег века велики значај за средњовековни Котор те је економски развој града условљен свакако и трговином сољу. Као неопходан артикал у исхрани људи и стоке, со је у српским земљама веома рано постала предмет трговине. Градови са трговима солским жестоко су се борили да неко не задре у њихову интересну сферу и због тога је трговина сољу увек организована као монопол било градских власти било њихових политичких господара.[1]

Производно-трговачки процес которске соли није још довољно истражен. Подробније је обрађена трговина соли између Задра и Котора у XIV и почетком XV века у раду Томислава Раукара, писаном на основу богате грађе из Хисторијског архива у Задру.[2] Други рад који је само делимично обрадио промет соли између Дубровника и Котора у XIV веку јесте студија Мирјане Гецић.[3] Осим наведених студија, производња и трговина соли у срењовековном Котору помиње се у више радова, али само успут, у оквиру ширих истраживања.[4]

---

[1] *И. Божић,* Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку, Глас САНУ 338 (1983) 97.

[2] *T. Raukar,* Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta 7–8, Zagreb 1969/70, 19–79.

[3] *М. Гецић,* Дубровачка трговина сољу у XIV веку, Зборник ФФ III, Београд 1955, 95–103.

[4] *I. Stjepčević,* Prevlaka, Bogoslovska smotra 3, Zagreb 1930, 25–26;*N.Ćorić,* Grad Kotor do god. 1420 s osobitim obzirom na bosansku prevlast (1385–1420), Stara Gradiška, 31, 58–108; *И. Синдик,* Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа, Београд 1950, 26, 30, 65, 69, 75, 81, 99, 135; *К. Јиречек — Ј. Радонић,* Историја Срба I, Beograd 1952, 286, II, 215; *И. Божић,* Село Богдашићи у средњем веку, ИЧ VII (1957)103–105; *С. Ћирковић,* Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 148–149; *Исти,* Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба, Београд 1964, 16, 25, 266; Историја Црне Горе 2/1, Титоград 1970, 38–39 (*С. Ћирковић);* 2/1, 110–112, 124, 150–151 (*И. Божић); B. Hrabak,* Trgovina sa arbanaškom i krfskom solju u XIII, XIV i

Котор је био један од тргова солских, односно утврђено место где је била дозвољена трговина сољу. Дубровчани су често истицали како су склопили уговор у прадавна времена са Србијом, Босном, Зетом и градом Котором и изричито наводили четири места као тргове соли: Дубровник, Дријева, Котор и Свети Срђ;[5] када је тачно тај споразум склопљен није познато. Тргови соли били су, у ствари, контролисана места на којима се продавала со да би се обезбедило узимање владаочевих дажбина. На трговима солским (кумерки солски) деловао је владаочев чиновник или закупник царине. У споменута четири кумерка солска српски владари су имали удео у приходима од продаје соли. Монопол тргова био је нераздвојено повезан са краљевским правима на царину од соли. У Дубровнику је седео краљев цариник, који је убирао половину добити;[6] за остала три места није утврђено колики је износ припадао српском владару.

За време Немањића искључиво право продаје соли заиста су имала четири поменута места. Дубровчани су се увек позивали на тај споразум, али само онда када је био угрожен њихов монопол у трговини соли. Међутим, када су покушавали да угуше суседни законити трг соли (Котор), онда су ћутке прелазили преко наведене уредбе. У уговорима и повељама, забрана дивљих тргова јавља се касније.[7]

Котор није поменут као законити трг соли ни у уговору од 15. јуна 1253. године између Дубровника и бугарског цара Михаила Асена, упереног против српског краља Уроша I. У том уговору Дубровчани су се позивали на повластице које су им дате од ранијих српских владара. Дакле, Котор није наведен, као ни остала два законита трга, али зато јесте област где се та места налазе, „од реке Дринске до Неретве кумерк солски нест на ино место расве Дубровник",[8] то јест, од реке Бојане (Свети Срђ) до Неретве (Дријева). Иако Котор није поменут поименице 1253. године као кумерк солски, он је то сигурно био и тада, јер се наводи област где су се налазили законити тргови соли. Краљица Јелена, жена краља Уроша I, имала је царину соли у Котору већ 1285. године, што је била пракса и раније. У време краљице Јелене Которани су набављали со у Дубровнику. Преко Дубровника стизала је со из других крајева у Котор. Дубровачка породица Pecorario развила је трговину соли у Котору. Члан те породице Паско Pecorario, због неуредног плаћања закупнине, остао је дужан краљици Јелени

XV stoleću, Balcanica III (1972) 245, 265, 269; *Исти,* Венеција и Сандаљ Хранић и његово ширење по Приморју почев од Херцег-Новог, Бока 11 (1979) 201, 206–207, 222; *Р. Ћук,* Србија и Венеција у XIII и XIV веку, Београд 1986, 22, 166, 170–171; *Ђ. Тошић,* Трг Дријева у средњем вијеку, Београд 1986, 66, 127–132; *P. Butorac,* Kotor za samovlade (1355–1420), Perast 1999, 43–115; *J. Martinović,* Trgovački odnosi Kotora sa susjednim gradovima u prvoj polovini XIV vijeka, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru L (2003) 37–45.

5 Historijski arhiv u Dubrovniku (даље: *HAD*), *Lettere di Levante* XIV fol. 44', 7 XI 1450; уп. *М. Гецић,* н. д., 95; С. *Ћирковић,* Историја Босне, 149; *Исти,* Стефан Вукчић-Косача, 131; *Ђ. Тошић,* н. д., 65–66.

6 *С. Ћирковић,* Историја Босне, 149.

7 *Исти,* исто, 149

8 Старе српске повеље и писма I/1, ед. *Љ.Стојановић,* Београд — Ср. Карловци 1929, 209 Nr 791; *Ђ. Тошић,* н. д., 66.

500 перпера за период од септембра до 5. октобра 1285. године.[9] Истина, она је тај дуг наплатила од других Дубровчана, али им је он морао тај износ надокнадити.

Которани су веома рано, како смо навели, истакли значај трговине, односно продаје соли на њиховом кумерку солском и њеног довоза са стране, пре свега из Дубровника. У уговору Котора и Дубровника из 1279. године допушта се дубровачким трговцима да довозе со у Котор, ако се договоре са которском општином о цени соли.[10] Све ово говори о развијеном тргу соли у Котору у другој половини XIII века. О томе нам сведочи и поступак Млечана о забрани извоза соли у Котор 1288. године, због неисплаћених дугова которске општине двојици млетачких трговаца за продату со. Две стране се нису могле договорити о овоме спору, па су Млечани извршили репресалије над добрима которских трговаца у Дубровнику и на тај начин намирили дуговања својих трговаца.[11]

У Дубровнику је почетком XIV века (1309) било забрањено продавање и довоз соли од Будве према Дубровнику без кнежеве дозволе. Забрана се односила и на Котор. Уколико би прекршили одлуку, следила је казна од 26 перпера и одузимање новца од продате соли.[12] Неколико деценија касније, средином јула 1348. године, Котор је био за Дубровчане једно од забрањених места, где се со није смела извозити из Дубровника.[13]

Которски општински монопол соли односно, комунално право на производњу и продају соли на градском подручју, могуће је исцрпније пратити тек од почетка XIV века, од појаве Которског статута и нотарских списа. Ту се Котор јавља као место производње и као тржиште соли. У Которском статуту постоје одредбе о обавезној продаји соли са градског подручја комуни. Которска општина добила је монопол над најуноснијим облицима трговине соли (малопродаја, увоз и извоз у залеђе), при чему је слободно одређивала цене и остваривала значајан приход. Право српских владара о продаји соли у Котору као и права општине, регулисани су статутским одлукама.

Котор је имао тридесетак својих солана у Грбаљском пољу.[14] Развојем трговине повећала се потражња соли на тржишту па солане у околини Котора ни-

---

[9] *Г. Чремошник,* Канцеларијски и нотарски списи 1271–1301, Београд 1932, 146–148.

[10] Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae VI, ed *T. Smičiklas*, Zagreb 1908, 296–300; Дубровачка акта и повеље I/1, ед. *Ј. Радонић,* Београд 1934, 61–66.

[11] Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke Republike I, ed. *S. Ljubić*, Zagreb 1868, 146–147 (даље: Listine I); *К. Јиречек — Ј. Радонић,* Историја Срба I, 183; *Р. Ћук*, н. д., 22, 170–171.

[12] Statut grada Dubrovnika 1272, Dubrovnik 1990, 394.

[13] Monumenta Ragusina Libri reformationes II, ed. *J. Gelchiich*, Zagabriae 1882, 32; *М. Гецић,* нав. дело, 119.

[14] Monumenta historica Serbica Archivi Veneti II, ed. *Ј. Шафарик,* Гласник ДСС XIII (1861) 235–236; *К. Јиречек — Ј. Радонић,* Историја Срба I, 286; *И. Божић,* Село Богдашићи, 104; Историја Црне Горе 2/2, 146 (*И. Божић).* Тек је 1425. године познат број солана на которској територији. Тада су постојале 143 солане и 32 су биле у поседу Которана. Остале солане припадале су Балшићима 34, Црнојевићима 10, Луштичанима 27, док је митрополит држао 24, а Рајко Монета имао је само четири солане. Тројица племића држали су преосталих 12 солана.

су могле да задовоље потребе већ прилично развијене которске трговине. Стога је једна од главних брига скупштине, већа и судија, посебно од почетка XIV века, била снадбевање сољу.[15] Продаја соли била је монопол општине не само у унутрашњој, него и у спољној трговини, што је важило и за закупнике соли српских владара. Они, а ни други закупци трга соли у Котору, нису могли со продавати скупље од оног износа који је одредила општина. Со је продавана само у Котору и Рисну,[16] месту где се со и складиштила. Трг соли у Рисну постојао је већ крајем XIII века. Двојица задарских трговаца довезли су око 800 которских модија соли у Рисан из Апулије средином лета 1283. године.[17]

Општина је, према статутским одредбама имала неограничено право продаје соли искључиво у Котору, а у Рисну само једну трећину. Међутим, уколико би српски владар подигао трг соли од почетка Бококоторског залива до Котора, Которани би тада могли продавати на његовом тргу једну трећину као у Рисну. Уколико би закупац трга урадио супротно, чак и по наговору српског краља, морао је да плати казну општини у висини од 500 перпера.[18]

Которска општина имала је и трећину од продаје соли у Будви, чији је трг соли био део которског кумерка солског. Тачније, ако би Которанин узео будвански трг соли у закуп за 300 перпера, 100 перпера припадало је граду Котору. Уколико би закупац трга одступио од прописаног, уследила би казна од 1000 перпера, једна половина припала би општини, а друга половина српском владару.[19]

Општина је давала у закуп трг соли уз сагласност српског краља. Из једног которског документа од 3. јануара 1333. године сазнаје се да је познатим которским трговцима: Миху Бући, Петру Катени, Томи Бугону, Марину Мекши и Павлу Трипуна Буће општина дала у закуп на две године трг соли са соланама и 4500 модија соли по которској мери за 10 000 перпера, које је општина већ примила. Договорено је да за те две године нико не сме продавати со осим наведених цариника-закупаца. Једино општина сме набавити 800 модија соли годишње да подели грађанима и такође, да купи 450 модија соли за цркве.[20] Овај уговор могли су раскинути на првом месту српски краљ, општина, и архиепископ, тада вероватно власник трга у Будви. Уколико би српски владар одузео у наведеном року трг соли, требало је да општина надокнади штету тако што би закупци трга задржали све општинске дажбине до намирења дуга. Ако им оп-

---

[15] Kotorski spomenici Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335, ed. *A. Mayer*, Zagreb 1951, 295–296 Nr 866 (даље: Kotorski spomenici, I); *J. Martinović*, n. d., 43.

[16] Statuta civitatis Cathari, Venetiis 1616, 169 cap. CCCVIII, 170 cap. CCCIX; *И. Синдик*, н. д., 75; *К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба II, 215.

[17] *J. Lučić*, Spisi dubrovačke kancelarije, Zapisi notara Tomazina de Savere (1282–1284), Zagreb 1984, 266 Nr 1082.

[18] Statuta Cathari, 170 cap. CCCIX; *К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба II, 215;

[19] Statuta Cathari, 171 cap. CCCXI; *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 5; *М. Јанковић*, Поседи и привилегије српске цркве у Будви, ИЧ XXXV (1988) 35.

[20] Kotorski spomenici Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337, ed. *A. Mayer*, Zagreb 1981, 60 Nr 244 (даље: Kotorski spomenici II); *М. Јанковић*, нав. дело, 35.

штина то учини у наредне две године, судије и већници би били кажњени са по 1000 перпера појединачно. Можда је наведене године легализован трг соли у Будви, изашавши тако из окриља которског кумерка солског; или је остављен само за поданике архиепископовог властелинства, с правом поставља питање Сима Ћирковић.[21] Месец дана касније, то јест 15. фебруара 1333. године, наведени закупци которског кумерка солског склопили су трговачко друштво у које су уложили сваки понаособ по 1666 перпера и 8 гроша, изузев Павла Трипуна Буће, који је сам уложио 3333 перпера, за куповину которског трга соли.[22] Они су у овом уговору навели и начин на који су узели у закуп которски трг соли још 3. јануара 1333. године. Једино је у уговору од 15. фебруара изостао Марин Мекша а појавио се Илија Загури. Уговором је наглашено да, уколико се буде бунио Марин Мекша због изостанка, Илија Загури се обавезује да му да надокнаду. Према овом уговору требало је да добитак и штету сносе сходно уложеном капиталу. Понекад су закупци которског трга соли давали кумерак под закуп. Тако је Илија Загури средином априла 1333. године пренео на Луку Кимовог из Улциња трећи део од шестине трга соли који има Марин Мекша. Уколико би му то ко одузео, Илија Загури је јамчио.[23]

Которска општина је своја дуговања враћала одређеном количином соли, наравно, уколико би поверилац пристао. Тако је поступила и почетком 1336. године, приликом позајмице 950 крстатих перпера, од својих богатих грађана, већином из редова племства, који су тај износ позајмили од Млечанина Рамбалда Бона. Општина је намеравала да наведену суму врати у соли уколико се кредитор сложи.[24] Овај податак говори о значају прихода од кумерка солског и о учешћу соли у кредитној трговини которске општине, која није увек имала готовог новца за куповину соли па га је позајмљивала, како од својих, тако и од страних грађана.[25]

Према једној одредби Которског статута општина је сваке године делила грађанима 600 модија соли по глави (pro capitali). Предвиђено је било да онај ко купи трг и поступи на други начин, плаћа казну од 500 перпера другој страни, вероватно општини.[26] У документу из 1333. општина је могла поделити грађанима 800 модија соли годишње. Изгледа да је пракса мењала наметнуте правне норме, вероватно услед ширења града и повећања броја становника.[27]

Цену соли, као што је речено, одређивала је општина, а нису је смели мењати ни закупци соли српских владара. Уколико би правило прекршили, следила би казна, која је плаћана вероватно општини.[28] Тако је которска општина 3.

---

21 Kotorski spomenici II, 60 Nr 244; *S. Ćirković,* Starigrad — srednjovekovna Budva; *Ž. Bujuklić,* Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune, Nikšić 1988, 17.

22 Kotorski spomenici II, 71 Nr 287.

23 Kotorski spomenici II, 93–94 Nr 376.

24 Kotorski spomenici II, 405–406 Nr 1269.

25 Kotorski spomenici II, 271 Nr 780, 345 Nr 1027, 414 Nr 1668.

26 Statuta Cathari, 171 cap. CCCXII; *И. Синдик,* н. д., 75; *К. Јиречек — Ј. Радонић,* Историја Срба, 215.

27 Kotorski spomenici II, 60 Nr 244.

28 Statuta Cathari, 169 cap. CCCVIII.

јануара 1332. године продала Трифуну Бући 1761½ модија соли по цени од 14 крстатих гроша за сваки модиј. Али је у уговору наглашено да је он може продавати по 18 гроша за модиј соли. Исто тако, ако би општина спустила цену соли испод 18 гроша, била је у обавези да намири разлику у цени до 18 гроша Трифуну Бући.[29] Све ово указује да су се углавном поштовале наведене правне норме о цени соли, које су биле предвиђене статутским одлукама.

Сва питања која се односе на со, регулисала су два чиновника који су се називали цариници соли (doaneri salis). Бирале су их судије и Мало веће, то јест Влада. Пошто је со била општински монопол, цариници су управљали њеном продајом — унутрашњом и спољном. Куповали су со за потребе становништва и бринули о изградњи солана.[30] Не зна се да ли је иста улога била и краљевих цариника у Котору, јер у Статуту о томе нема података. Из штурих которских вести сазнаје се да су краљеви цариници бринули о куповини и продаји соли вероватно на делу краљевог кумерка у Котору.[31] У архивској грађи нема података о продаји соли, посебно на краљевом, и одвојено на општинском кумерку соли у Котору, иако о томе у Статуту има вести, како смо навели. Исти је случај и код давања у закуп которског трга соли. Међутим, да ли је краљ имао удела у соланама, о томе нема података. Которске солане се, углавном, помињу као власништво општине. Додуше, било је и приватних солана на територији которске општине.[32] Царина на со представљала је најважнији општински приход, а цариници соли бирани већином из редова которске властеле, били су највише плаћени општински службеници. Цариници су 1338. године били обавезни да док су на тој функцији издвоје годишње из прихода од соли по 300 перпера за изградњу которских зидина.[33] Набавку соли у Котору вршили су други општински чиновници — синдици. У Котору им није ad hoc прецизирана улога као у Дубровнику. Они су у суседни Дубровник ишли као посланици у разна места и уговарали одређене количине соли.[34] Синдици су се у Котору бринули о испоруци соли. Со су им, често, испоручивали задарски трговци тридесетих година XIV века.[35]

Исплата чиновничког апарата и поменутих стручних радника, који су учествовали у куповини, промету, раду у соланама и другим радњама око соли вршена је на благајни соли. Поред горе поменутих чиновника, помиње се крајем 1439. године и мајстор солана (magister salinarum). Они су били нека врста занатлија, али се не види из документа какав су посао обављали у соланама. Позна-

---

29 Kotorski spomenici I, 295–296 Nr 866; *J. Martinović,* n. d., 43.

30 Statuta Cathari, 5–6 cap. V.

31 Kotorski spomenici II, 145–146 Nr 398.

32 Историјски архив Котор (даље: ИАК) Sudsko notarski spisi (даље: SN) VI fol. 920, 7. III 1440. Синови покојног Људевита Болице са епитропима деле очевину, између осталог, и солану у Бобовишту. Познате су посебно приватне солане неких становника Богдашића. (*И. Божић,* Село Богдашићи, 103–105).

33 Statuta Cathari, 168–169 cap. CCCVII.

34 *М. Гецић,* н. д., 115.

35 Kotorski spomenici II, 420–421 Nr 1701, 426 Nr 1723, 429 Nr 1738. Медоје Суић је истовремено синдик и прокуратор которске општине коме се испоручује со.

то је да су своје дугове враћали од прихода са которске благајне соли.[36] Не зна се да ли су за свој рад добијали одређену количину соли, коју су потом предавали благајни соли у граду.

Са развојем трговине повећава се потражња соли на тржишту. Солане у околини Котора, у власништву которске општине, као и оне у приватном власништву, нису могле задовољити потребе прилично развијене которске трговине сољу. Которани су често увозили со са јадранске обале и даље транспортовали у залеђе, вероватно у Србију, најчешће у долину Лима. О томе да се со извозила из Котора у Србију у првој половини XIV века има само индиректних података. Трговином сољу бавили су се Тома Павлов и Никола Бућа, који су велики део живота и рада провели у Србији.[37] Средином јануара 1333. године двојица которских трговаца Михо Спица и Мате Абра, за које се зна да су трговали металима из Србије, купили су од которских цариника 1500 модија соли, коју су вероватно извезли у Србију. Чак су им которски цариници обећали да ће набавити још веће количине соли, уколико то желе, што значи да је трговина сољу и металима била уходан посао.[38] Исто тако, почетком августа 1336. године тргују сољу Которани Радогост Тудић (Дудић) и Марко, син Мика Гембероса.[39] За Радогоста Тудића се зна да је пословао у Брскову и да је био дужник Томе Павлова.[40] Према томе, може се претпоставити да је со из Котора извозио у Србију (Брсково).

Увоз соли у Котор почео је веома рано из Апулије,[41] Дубровника,[42] Задра, Пага, Драча,[43] Валоне и Крфа.[44] Увоз задарске и пашке соли у Котор текао је током XIV и почетком XV века а обављали су га, према сачуваним подацима, углавном задарски трговци.[45] Понекад су довозили со са задарских острва и трговци из Венеције и Фиренце.[46]

Со је из Котора извожена у замену за другу робу, најчешће за олово. Превоз соли у унутрашњост Србије, то јест до долине Лима, вршена је обично кара-

---

36 ИАК, SN VI fol. 846, 3 XII 1439. Вероватно се ове занатлије јављају много пре овог времена.

37 Тако је Никола Бућа остао дужан 1450 модија соли после Томине смрти 1329. *Марица Маловић-Ђукић,* Которски властелин Тома Павла Тома, ИЧ XLVIII (2001) 64.

38 Kotorski spomenici II, 64 Nr 261. Которски цариници су били тада: Михо Бућа, Тома Бугон и Павле Бућа, за које је познато да су се бавили трговином металима у Србији.

39 Kotorski spomenici II, 272 Nr 1052.

40 *М. Маловић-Ђукић,* Тома Павла Тома, 68.

41 *J. Lučić*, n. d., 266 Nr 1082; Историја Црне Горе 2/2, 66 (*И. Божић).*

42 Kotorski spomenici II, 376 Nr 1500.

43 *J. Тадић,* Писма и упутства Дубровачке републике, Београд 1935, 385–388; Monumenta Ragusina IV, Zagreb 1890, 208; Listine X, Zagreb 1881, 220, 329; *B. Hrabak,* Trgovina arbanaškom i krfskom solju, 245, 261.

44 ИАК, SN VI, fol. 149, 18 IV 1437, fol. 179, 31 V 1437. Со је са Крфа стизала у Котор у првој половини XV века, али је било тешкоћа, јер Которани нису имали средстава да испоручену со одмах плате. Историја Црне Горе 2/2, 166 (*И. Божић*); *B. Hrabak,* Trgovina arbanaškom i krfskom solju, 261, 265.

45 Kotorski spomenici II, 80 Nr 321; 420–421 Nr 1701; 426 Nr 1723; 429 Nr 1738; *T. Raukar,* nav. delo, 63.

46 Kotorski spomenici I, 42–43 Nr 70; II, 80 Nr 321.

ванима и повераван је власима. Со је на тај начин преношена у врећама, односно товарима.[47]

Терени где се вадила со, односно сона поља или солане, давани су као остала земља на которској територији у вечни закуп уз одређену годишњу количину соли.[48]

Со је у Котор довожена по различитим мерама. Некада су то биле мере из места одакле се со увозила, али су најчешће то биле которске мере. Основна мера за со у Котору био је модиј-modius, ad mensuram Cathari,[49] а которски велики модиј посебно је наглашаван. Средином октобра 1396. године со је у Котору плаћана дукатима, и то један велики которски модиј соли за 60 дуката по центенару. У Котору је у то време један дукат вредео 30 гроша.[50] Со је углавном купована по которским мерама и плаћана је у грошима, перперима, дукатима, сребру и воску,[51] и то обично у месту испоруке.[52] Цене которског модија соли биле су различите током целог XIV века и кретале су се од 14 односно 18 гроша до 60 дуката по центенару. У току 1326. и 1327. цена увезене соли у Котору по једном центенару кретала се од 33 до 35 перпера.[53] Цене су порасле почетком четврте деценије XIV века и износиле су 57 перпера по центенару 1333. и 25 дуката 1336. године.[54] На цену соли у Котору, као и Дубровнику, свакако је утицао квалитет и мера, [55] затим понуда и тражња, али и ратови и друге непогоде. Осим тога, на цену соли утицали су и фактори који се ретко помињу у документима: истовар, мерење, лежарина, превоз, извозна и увозна царина и друго.[56] Време за истовар брода, односно лежарина, кретала се од 5

[47] ИАК, SN CXLIX fol. 754; *R. Kovijanić*, Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek) II, Титоград 1974, 180. Тројица влаха из Дробњака су почетком јуна 1451. године, из Пријепоља дотерали у Котор 120 товара олова млетачком трговцу Јакову Августинову. Јаков се обавезао да им да толико соли колико тежи олово.

[48] ИАК, SN VI fol. 170, 15 V 1437. Тако су средином маја 1437. године которска властела Никша и Трипета, синови Мангоција Пасквали, дали један терен у сталан закуп у Солиоцком пољу Радославу Ратковићу из Богдашића, с обавезом да вади со а њима да годишње преда о Св. Михаилу шест врећа соли, према великој мери которској (sachos sex salis ad mensuram magnam).

[49] Види опширније о томе: *С. Ћирковић*, Мере у средњовековној српској држави, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 56, 58; *М. Благојевић*, Прилог пручавању средњовековних мера, Которски стар и квадрањол, корчулански гонај и кварта, ИГ 1 (1972) 98–99; *T. Raukar,* n. d., 63 nap. 274, 69 nap. 311; *J. Martinović*, n. d., 20–21.

[50] ИАК, SN II fol. 369, 18 X 1396.

[51] Kotorski spomenici I, 71–72 Nr 169; 108 Nr 280; II, 80 Nr 321; 376 Nr 1500; 426 Nr 1723.

[52] Kotorski spomenici I, 71–72 Nr 169; 108 Nr 280. Понекад је део соли плаћан у месту испоруке, а остатак како су се договориле заинтересоване стране.

[53] Kotorski spomenici I, 71–72 Nr 169; 108 Nr 280.

[54] Kotorski spomenici II, 80 Nr 321; 376 Nr 1500.

[55] *М. Гецић*, н. д., 116. У једном которском документу из децембра 1326. године помиње се трговачка со (salis merchanatescha), Kotorski spomenici I, 87–88 Nr 222.

[56] *T. Raukar,* n. d., 71, 73. Которска архивска грађа прве половине XIV века не пружа довољно података за анализу цена соли. Задарски трговци и они из Дубровника, Венеције и других места, у том су периоду били у обавези да само испоруче со которским комуналним чиновницима, али о томе ко је сносио трошкове превоза, лежарине, мерења, истовара и другог нема података. Тек у другој половини XIV века имамо појединачних вести о томе од трговаца из Задра, који довозе со у Котор.

до 7 дана.[57] Превоз је улазио у цену соли, иако се у документима то увек не помиње. Док се цена соли у Котору мењала у XIV веку, како је истакнуто, цена превоза је остајала иста. Основна цена превоза по једном центенару модија износила је од Пага до Котора у XIV веку 9 дуката, а од Задра и задарских острва до Котора 8 дуката.[58] Превоз од Котора до Светог Срђа у то време износио је 8 перпера по центенару модија.[59] Исто тако, постојале су и у Котору као и другим приморским градовима две главне врсте цена соли: продајна цена у месту производње, куповна и извозна, то јест тржишна у месту продаје.

Которска општина остваривала је велики приход од которског трга соли крајем XIV века. Наиме, средином јуна 1396. године примила је од закупца которског трга соли 21000 перпера и 4 гроша.[60]

И поред старих закона и уговора, по којима је Котор био законити трг за продају соли, Дубровчани су настојали да га угуше кад год су били у прилици. Стога су често спречавали довоз соли у Котор. Дубровчани су искористили сукоб са Србијом, на чијој страни је био Котор и учествовао са својим бродовима. Сукоб се претворио у отворени рат, а почео је крајем августа или почетком септембра 1327. и трајао годину дана. Дубровачки наоружани бродови су већ у лето 1327. године напали которске бродове натоварене сољу, које су краљеви цариници Никола Бућа, Тома Бугон, Грубе Пасквали и Климе из Улциња упутили у Котор. После тога, которска општина је затражила од Дубровчана да одустану од таквих акција, повуку своје бродове и цариницима надокнаде штету, процењену на 14 000 перпера. Дубровчани нису прихватили захтеве Которана. Зато је которска општина крајем септембра 1327. дала цариницима овлашћења да свуда по српској краљевини могу одузимати робу Дубровчанима док не намире тај високи износ.[61] Которани су чак и претерали у томе. После закључивања мира остали су дужни Дубровчанима 2500 перпера.[62] Почетком децембра 1328. године долазе у Дубровник два которска посланика, Грубе Пасквали и Никола Бућа, нудећи Дубровчанима дуг.[63]

У рату између Дубровника и Војислава Војиновића, који је почео средином 1361. године, учествовали су Которани и цар Урош. Дубровчани су тада изложили Котор економској блокади. Дубровачка оружана галија крстарила је до Бара. И овог пута вероватно је спречаван довоз соли у Котор и извоз у Србију. Иако је град био под блокадом, млетачки трговац Марин Соранцо (Soranco) допремао је со у Котор.[64] Дубровчани су писали у јулу 1361. године далматин-

---

[57] Види нап. 51.

[58] *T. Raukar,* n. d., 73, 78, Tabela II.

[59] HAD, Diversa Cancellariae XII, fol. 14'; *М. Гецић*, н. д., *150.*

[60] ИАК, SN II, fol. 316, 19 VI 1396. Истина у документу се не каже за који је период которски трг соли дат у закуп. То је било обично, на две године.

[61] *Б. Крекић*, О рату Дубровника и Србије 1327–1328, ЗРВИ 11 (1968) 200–203.

[62] Kotorski spomenici I, 145–146 Nr 398; *Б. Крекић,* О рату Дубровника и Србије, 202–203; Историја српског народа I, 500 (*С. Ћирковић*). Котораани су 19. октобра изабрали capitaneos de guerra generales (Kotorski spomenici I, 171–172 Nr 486).

[63] HAD, Diversa Cancellariae IX fol. 11'; Историја српског народа I, 500 (*С. Ћирковић*).

[64] Listine IV, Zagrabiae 1897, 48–50; *Р. Ћук,* н. д., 78, 166.

ском бану „спречити их на свим странама да набављају со, најгори је рат који можемо повести против оних из Србије".[65]

Много жешћи сукоб између Котора и Дубровника око соли избио је скоро две деценије касније. Можда је Дубровчанима и овај ратни сукоб послужио као повод за блокаду Котора, посебно увоз соли. Између Венеције и Ђенове, избио је током 1378. године велики рат, који се водио због острва Тенедоса, и из византијских вода се убрзо пренео на Јадран. У рат је на страни Ђенове ушла Угарска, тако да су градови на источној обали Јадрана постали непријатељи Млечана. Млетачка флота је изабрала за напад најудаљенији и најмање заштићени град Котор. После кратке борбе 13. августа 1378. године, млетачка флота је заузела Котор. Дубровчани и Которани, као толико пута раније, нашли су се у непријатељским таборима. Которани су вешто пратили ситуацију и средином јуна 1379. године, вероватно услед вести о поразу млетачке флоте код Пуле и у страху од ђеновљанских галија које су стигле у Дубровник, збацили млетачку власт и потчинили се непосредно угарском краљу.[66] Дубровчани су нерадо примили Которане за своје савезнике. Они су још за време смене власти у граду, средином 1379. године, блокирали Котор са морске стране да би спречили довоз соли. У исто време покушали су да униште которска солила у Грбаљском пољу тако да буду неупотребљива једну сезону. Дубровачка општина је слала своје посланике у Драч да би убедили Драчане да не дозволе увоз соли из Драча у Котор. Од 15. јуна до средине септембра 1379. године трајала је блокада Которског залива ради спречавања увоза соли у Котор.[67] Чак их није спречавало ни то што је Котор прешао под власт угарског краља 1379. године. И касније су Дубровчани надзирали бродове, пре свега, оне натоварене сољу, и спречавали их да иду у Котор. Тако су у Дубровнику у Већу умољених, почетком марта 1380. године онемогућили један брод који је стајао натоварен сољу у Будви да крене за Котор. Наиме, донета је одлука, да се тај товар свакако намењен Котору, задржи, али не силом, већ тајно и на згодан начин. Успели су да Николи Сакату, кастелану Будве, дају на поклон 15 лаката јефтине тканине и на тај начин да обезбеде да брод са сољу дође у Дубровник уместо у Котор.[68]

Владари из династије Немањића уживали су део од которског трга соли (кумерка солског) све до краја 1370. године, односно све док је град био у саставу средњовековне Србије. Котор је дошао под власт босанског краља Твртка I средином 1384. године. Краљ Твртко I крунисан је сугубим венцем у јесен 1377. године у манастиру Милешеви, као наследник Немањића, те су му припале и обавезе града, које су имали владари из династије Немањића.[69] Тако је било и са кумерком солским. Краљ Твртко I је дао у закуп которски трг соли тројици

[65] *Ј. Тадић*, н. д., 55; Историја српског народа I, 580–581 (*Р. Михаљчић*).

[66] *Б. Крекић*, Дубровник и рат око Тенедоса (1378–1381), 5 (1958) 27–29, 33, 35, 37; Историја Црне Горе 2/2, 37 (*С. Ћирковић*).

[67] *Ј. Тадић*, н. д., 380–383, 385–389.

[68] *М. Динић*, Одлуке већа Дубровачке републике I, Београд 1951, 37; Историја Црне Горе 2/2, 39 (*С. Ћирковић*).

[69] *М. Динић*, О крунисању Твртка за краља, Глас СКА 147 (1932) 135–145; *С. Ћирковић*, Сугуби венац (Прилог историји краљевства у Босни), ЗФФ у Београду 8–1 (1965) 347–355 (Споменица Михаила Динића).

Дубровчана на две године за 500 дуката годишње, с тим да његови власи извезу из Котора сваке године по 10 000 товара соли.[70] Он је несметано уживао део од которског трга соли до краја живота, 1391. године.

Поставља се питање ко је после смрти краља Твртка I наследио коришћење которског трга соли. Сандаљ Хранић је у време осамостаљивања истакнуте босанске властеле и стварања великих феудалних области, држао северну обалу Боке Которске, са Новим и Рисном, који су после слома Николе Алтомановића (1373) припали Босни. Централна власт је у то време била ослабљена, па се он сматрао баштиником врховне власти, коју је краљ Твртко I имао од средине 1384. над Котором. Та се власт сводила на право да од которске општине наплаћује сваке године део прихода од продаје соли, као што је било и у доба Немањића. Данак који је Ђурађ II Страцимировић наметнуо Котору 1391. године и одредбе споразума који су Которани склопили крајем 1395. са Радичем Црнојевићем сматрани су у Босни као насилна узурпација. Због тога је Сандаљ Хранић после смрти Радичеве (1395), а вероватно и у току сукоба са Ђурђем II Страцимировићем, прегао да обнови стара права босанског краља. Которани су, изгледа, мирно прихватили његове захтеве, јер су били далеко лакши од оних на које су пристали споразумевајући се са Радичем Црнојевићем. Признали су га за свог господара и обећали му део прихода од продаје соли.[71] Сандаљ се већ априла 1397. године налазио у доњем делу Грбаљског поља, или, можда, и на самој Превлаци, [72] а током новембра 1397. године довозио је со из Суторине и продавао је у Котору. То је могао чинити само уколико је Котор био под његовом контролом, па су Дубровчани одбили да му пишу.[73] Котор је и средином марта 1399. године био у непосредној власти Сандаља Хранића, јер је делио део кумерка солског заједно са Павлом Раденовићем.[74] Из једне которске вести од средине марта 1399. године сазнаје се да је которска општина исплатила сер Марину Лучићу 94 дуката и 30 гроша которских на име царине на со (кумерка солског) за део који је припадао кнезу Павлу Раденовићу и Сандаљу Хранићу. Само је изричито наведено да се речени њихов део нити носи нити даје господину краљу. Иако у документу није наведено име краља, вероватно се мисли на босанског краља Остоју. Овај податак речито говори да је део прихода од продаје соли у Котору некада припадао босанском краљу. Међутим, то сада више није

[70] *Љ. Стојановић,* ССПП I/1, 643; Monumenta Serbica historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, ed. *Fr. Miklosich,* Graz 1964, 246 (репринт издање); *N. Ćorić,* n. d., 31.

[71] Историја Црне Горе 2/2, *65 (И. Божић).*

[72] *И. Стјепчевић, Р. Ковијанић,* Хранићи–Косаче у которским споменицима, ИЧ V (1955) 311–312; *Б. Храбак,* Венеција и Сандаљ Хранић у његовом ширењу по Приморју почев од Херцег-Новог, Бока 11 (1979) 201. Потврду да је Котор од почетка 1397–1399. године био у непосредној власти Сандаља Хранића пружају и документа о исплати дуга, вероватно за тканине, двојици млетачких трговаца (Марку Нигри и Петру Инџенерију). Наиме, дуг им је измирен из дела которске царине соли који је припадао војводи Сандаљу. (ИАК, SN II, fol. 431, 6 IV 1397, fol. 506–7, 2 I 1398; *И. Стјепчевић, Р. Ковијанић,* н. д., 312).

[73] *С. Ћирковић,* Историја Босне, 371 нап. 9.

[74] ИАК, SN II, fol. 651, 14 III 1399; Историја Црне Горе 2/2, 65 нап. 17 *(И. Божћ)*; *М. Маловић-Ђукић,* Кнез Павле Раденовић и Котор, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 205–208.

био случај, јер су овај приход делили обласни господари (кнез Павле Раденовић и Сандаљ Хранић). Исплата дела которске царине вероватно је вршена у ратама, свака четири месеца, као и у другим деловима средњовековне српске државе. Не зна се колико су дуго њих двојица имали заједно део которске царине соли. За сер Марина Лучића се не каже у ком својству је боравио у Котору, да ли као Сандаљев чиновник, односно цариник, или, пак, службеник которске коморе соли. Поставља се питање да ли је било сличности између которске царине соли са дријевском царином у Босни. У случају Дријева познато је колики је део имао Сандаљ Хранић, а колики је део припадао Павловићима и Радивојевићима.[75] Можемо само претпоставити да је било сличности са Дријевима пошто су и она била кумерак солски као и Котор, али је разлика била у томе што се которски трг соли делио између општине с једне, и босанских владара или великаша, са друге стране. То недвосмислено говори наведени которски документ од 16. марта 1399. године. Већи део прихода од дела которског кумерка солског припадао је свакако Сандаљу Хранићу, у чијој је власти град био. Нема вести када је и како прекинута заједничка сарадња око поделе дела которског трга соли. У Котору се, дакле, царина од соли делила међу великашима, исто као и царина од соли и друге царине у средњовековној Босни, из безбедоносних разлога, што је доприносило бољој експлоатацији тргова и већој добити при поделе царине.[76]

Из изложеног се може закључити да је право на део которске царине соли имао босански великаш Сандаљ Хранић већ крајем 1396. или почетком 1397. године, јер је град био у његовој политичкој власти. На тај начин оспорено је мишљење старије историографије да је Котор био самосталан после Твртковe смрти од марта 1391. до краја јула 1420, када је признао млетачку власт. Из једне дубровачке вести од средине априла 1402. године сазнаје се да је Котор у то време био под Сандаљевом влашћу. Наиме, Дубровчани позивају Сандаља да казни Которане, као своје поданике, због напада на дубровачке бродове.[77] Већ је Јован Радонић показао да је Котор 1403. године признао власт Владислава Напуљског, очигледно посредно преко босанских господара.[78] Према томе, Котор је био у непосредној власти Сандаља Хранића од почетка 1397. до 1403. године, када је посредно признао угарску власт. Током наредних неколико година често је долазило до смене власти у Котору. Котором су господарили једно време Твртко II, односно Хрвоје Вукчић (1405–1406) и Сандаљ Хранић (1405–1406).[79] Котор је и даље под врховном влашћу краља Владислава и 1407. јер му у марту исте године потврђује трговачке повластице.[80] За то време приход од которске царине соли припадао је можда Сандаљу као сталном претенденту на Котор, или пак неком

[75] *М. Динић,* Трг Дријева и околина у средњем веку, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 382; *Ђ. Тошић,* н. д., 127–132.

[76] *М. Динић,* Трг Дријева, 382–383.

[77] Acta Bosnae, ed *P. Eusebius Fermendžin,* Zagrabiae 1892, 65; *P. Butorac,* n. d., 82.

[78] *J. Радонић,* О кнезу Павлу Раденовићу. Приложак историји Босне крајем XIV и поч. XV века, Нови Сад 1901, 31.

[79] Listine V, Zagreb 1875, 46, 63–64, 78–81; *N. Ćorić,* n. d., 58, 62–63.

[80] *N. Ćorić,* n. d., 63.

другом. Управо тада, имали су Которани неприлика око соли, и са Дубровчанима који су приговарали Которанима у августу 1409. године да се служе преварама и да својим власима дају со по претераним ценама за њихову робу.[81]

Први отворени сукоб између Котора и Сандаља Хранића избио је у августу 1412. године. Балша III се придружио војводи Сандаљу, свом рођаку у борби против Котора. Сандаљеви ратници опустошили су околину Котора и засекли винограде, али нису могли освојити град без поморских снага.[82] Све се то одигравало у време кад је Сандаљ био заузет у Босни, препуштајући притисак на Котор Балши III. После Сандаљевог повратка из Босне велики део његове војске остао је у Босни, па се рат за Котор претворио у дуготрајно исцрпљивање његових бранилаца. Тако су Которани, крајње исцрпљени, затражили успостављање мира. У првој половини 1414. године послали су четири племића да понуде босанском војводи мир. Веровали су да ће Сандаљ прихватити понуду, јер би то за Котор значило и ослобађање од Балшиног притиска. Сандаљ је поставио доста тешке услове. Которски посланици пристали су да му уступе приходе од продаје соли, под условом да од дела тих прихода исплаћује зетском господару которски данак од 1000 дуката. Нису могли као јемство да му положе одмах 12.000 дуката. Котор се обратио за помоћ Венецији, али су Млечани одбили кредитирање и понуде о предаји града Венецији.[83] Зато је Сандаљ Хранић задржао четири которска властелина као таоце док му се не исплати тражена сума. За то време налазио се Сандаљев службеник у Котору и надзирао продају соли, бележећи тако приходе свог господара. Штету су осетили и Дубровчани, јер је босански војвода дозволио караванима својих влаха да долазе у Котор и забранио својим поданицима да иду по со у Дубровник.[84]

Которани су, бојећи се притиска Балше III и Сандаља Хранића, годинама настојали да дођу под врховну власт Венеције. Све њихове понуде до 1420. Млечани су одбијали. Котор је коначно дошао под заштиту Венеције крајем јула 1420. године.[85] То је изазвало подозрење код Балше III и Сандаља Хранића. Балша III је 1421. напао Котор и доживео жесток пораз.[86] Млечани су крајем јула 1421. послали своје посланике у Далмацију и Албанију, да би одобровољили Сандаља, и понудили му 500 до 1000 дуката годишње од которског трга соли, а за узврат су тражили да не напада Котор и друга места у Албанији.[87] Млетачки захтеви су били одбијени. Реаговао је и босански војвода још у априлу 1422. го-

81 *N. Ćorić*, n. d., 71.

82 Listine VII, Zagreb 1882, 68–70; *N. Ćorić*, n. d., 79–80, 86; Историја Црне Горе 2/2, 110 (*И. Божић*).

83 Listine VII, 152, VIII, Zagreb 1886, 88, 135; *N. Ćorić*, n. d., *86–87; I. Stjepčević*, Prevlaka, *25*; Историја Црне Горе 2/2, 110–111 (*И. Божић*); *Б. Храбак*, Сандаљ Хранић и Венеција, 212–213; *P. Butorac*, n. d., 96–97.

84 Историја Црне Горе 2/2, 112 (*И. Божић*).

85 ИАК, SN III fol. 430, 25 VII 1420; *N. Ćorić*, n. d., 102; *I. Stjepčević*, Prevlaka, 25; Историја Црне Горе 2/2, 124–125 (*И. Божић*); *Н. Фејић*, Исправе которских нотара XV столећа, Мешовита грађа 8 (1980) 62–63; *Б. Храбак*, Сандаљ Хранић и Венеција, 214; *P. Butorac*, n. d., 107–108

86 Listine VIII, Zagreb 1882, 87–89; N. Ćorić, n. d., 104–105.

87 Listine VIII, 99–103; *Б. Храбак*, Сандаљ Хранић и Венеција, 216; N. Ćorić, n. d., 105.

дине, тражећи да му се врати Котор „кућа његова“. Он није дозволио караванима својих влаха да иду на которску пијацу, што је погађало скромне которске финансије. Такође није пристао да пусти четири которска племића из затвора.[88] Од априла до новембра 1422. године трајала је млетачка дипломатска иницијатива да би се Сандаљ убедио да прихвати которске, односно млетачке захтеве. У мају 1422. године кренуо је из Венеције млетачки посланик Иван Зорзи, босанском краљу Твртку II, са овлашћењем да понуди Сандаљу, уколико се са њим сретне, 1000 до 2000 дуката од которске царине соли, ако пристане да каравани његових влаха иду на которски трг.[89] Сандаљ и овог пута није прихватио млетачке захтеве. Он је пажљиво пратио све догађаје између краља Твртка II и Млечана, јер му није одговарало њихово приближавање. У септембру 1422. године обећао је млетачком посланику Ивану Зорзију да би уз одређену годишњу провизију пустио караване у Котор.[90] Сандаљ је коначно 1. новембра у Благају пристао на споразум са млетачким послаником. Обавезао се да ће одржавати пријатељске односе с которском општином; пристао је да шаље караване својих влаха на которски трг, примајући за то 600 дуката од продаје которске соли на било којој млетачкој благајни; ослободио је из тамнице четири которска властелина; признато му је право на кућу у Котору.[91] Почетком 1424. године, послао је војвода Сандаљ свог посланика Прибислава Похвалића у Венецију, са главним захтевом (међу других десет) да сва права која је војвода добио у Котору буду пренесена на његове наследнике, браћу Вука и Вукца и нећака Стефана. Сви његови захтеви били су испуњени.[92] Неуредна исплата дохотка од которске продаје соли изазивала је Сандаљеве протесте током 1429, 1433. и 1434. године.[93] Повремени сукоби су се ипак стишавали. Помиње се Сандаљев цариник Љубиша у Котору 1432. године.[94] Сандаљ је уживао приходе од которског трга

[88] Listine VIII, 73, 95, 165; *I. Stjepčević*, Prevlaka, 26; Историја Црне Горе 2/2, 165, 150–151 (*И. Божић*).

[89] Listine VIII, 174–178; *N. Ćorić*, n. d., 106; *I. Stjepčević*, Prevlaka, 26.

[90] Listine VIII, 195–199; *N. Ćorić*, n. d., 106; Историја Црне Горе 2/2, 151 (*И. Божић*).

[91] Listine VIII, 257; Monumenta Serbica, 325–328; *N. Ćorić*, n.d., 107; *I. Stjepčević*, Prevlaka, 26; Историја Црне Горе 2/2, 151 (*И. Божић*); *Б. Храбак*, Сандаљ Хранић и Венеција, 219–221. Четири которска племића (Жонко и Симко Мекша, Симеон Болица и Матија Бућа) помињу се у которској архивској грађи као пословни људи у Котору у тридесетим годинама XV века, али још увек као бивши таоци војводе Сандаља или само као бивши босански таоци, без обзира што је од њиховог ропства прошло више од десет година (ИАК, SN VI, fol. 65, 15 XI 1436, fol. 66, 16 XI 1436).

[92] Listine VIII, 257–263; *N. Ćorić*, n. d., 107; *I. Stjepčević*, Prevlaka, 26; *Б. Храбак*, Сандаљ Хранић и Венеција, 222–223.

[93] Listine VIII, 137; Историја Црне Горе 2/2, 151 (*И. Божић*); *Б. Храбак*, Сандаљ Хранић и Венеција, 222–223.

[94] ИАК, SN IV fol. 165–6, 23 VIII 1432; *Р. Ковијанић, И. Сшјеџчевић*, н. д., 314; *Б. Храбак*, Сандаљ Хранић и Венеција, 222–223. Љубиша је изгледа све до Сандаљеве смрти био његов цариник, јер се већ 15. септембра 1336. године јавља као цариник Сандаљевог синовца, Стефана Вукчића. Њему је тада исплатио Лука Паутино за Сандаља и Стефана Вукчића сва дуговања которске коморе соли. (ИАК, SN VI 15 IX 1436; *И. Сшјеџчевић, Р. Ковијанић*, н. д., 317). Помиње се почетком октобра 1334, Хлапац, као бивши Сандаљев цариник у Котору, као и кућа, где су становали његових цариници. (ИАК, SN V fol 89, 24 IV 1431; XIV fol. 207, 7 X 1434; *И. Сшјеџчевић, Р. Ковијанић*, н. д., 313, 314).

соли све до своје смрти 1435. године. Стефан Вукчић-Косача наследио је свог стрица (Сандаља Хранића), а тиме и право од которског „кумерка солског". У пролеће 1436. године боравила су у Венецији двојица посланика Стефана Вукчића-Косаче, ради преношења Сандаљевих права на кућу и доходак у Котору на Стефана. Они су успели у томе и зато су добили повељу од млетачког дужда. Стефан Вукчић-Косача је истовремено пристао да ће поштовати обавезе које је имао Сандаљ, и да ће дозволити слободно кретање трговцима и њиховим караванима кроз своју земљу.[95] И Стефан Вукчић-Косача је као и његов стриц војвода Сандаљ куповао фине тканине у Котору од млетачких трговаца које је углавном подмиривао из дела прихода од которске царине соли.[96] Херцегу Стефану исплаћиван је доходак од которског трга соли, иако нередовно, све до његове смрти. Примера ради, херцег Стефан је тражио у пролеће 1466.[97] неуредно исплаћивање дохотка из Котора, а умро је крајем маја 1466. године.

Неуредна исплата прихода од царине соли у Котору Сандаљу Хранићу, а посебно Стефану Вукчићу-Косачи, била је условљена мањим прометом соли на которском тргу. Сам херцег Стефан је доприносио томе, градећи солане и продајући со на свом „дивљем" тргу у Новом. Тако су многи кријумчарили со и довозили у Нови уместо у Котор. То су радили и Луштичани.[98] За десет година у Котору се јако осетило постојање Новог, а приходи од соли су се драстично смањили. Ранији приход од соли кретао се од 25.000 до 40.000 дуката, да би 1462. пао на 12.000 перпера.[99] Оваквом драстичном паду прихода од соли посебно је допринело разарање которских солана у рату са деспотом Ђурђем Бранковићем 1448–1452. године.

Временом се мењао број солана као и њихово власништво. Млечани су после 1420. године водили преговоре око соли и солана истовремено са Сандаљем Хранићем и деспотом Ђурђем Бранковићем. Уговором у Вучитрну 1426. солане Балшића припале су деспоту Ђурђу. Оне су признате деспоту Ђурђу Бранковићу и уговором у Смедереву 1435. године. Тада је деспоту Ђурђу дозвољено да довози со са својих солана и солана својих поданика.[100] Исто тако, омогућено му је да само поменуту со може продавати у Будви. Према томе, деспот Ђурађ није прихватио да већи део своје соли продаје по монополској цени которском тргу, али је с једним делом соли то ипак чинио, јер се 1437. године у Котору налазио деспотов солар.[101] Млечани су се једино са Ђурашевићима-Црнојевићима договорили да продају своју со на которској благајни соли.[102] Тамо

[95] Listine X, Zagreb 1881, 88; *С. Ћирковић,* Стефан Вукчић-Косача, 16, 25.

[96] ИАК, SN VI fol. 655, 18 II 1439; *И. Сшјейчевић, Р. Ковијанић,* н. д. 317–318. Помињу се цариници херцега Стефана у Котору: Љубиша и Радан Саксовић. (ИАК, SN VI fol 16, 15 IX 1436; CXLIX fol. 577, 30 IX 1450; *И. Сшјейчевић, Р. Ковијанић,* н. д., 317).

[97] Listine X, 350–356; *С. Ћирковић,* Стефан Вукчић-Косача, 266.

[98] *G. Čremošnik,* Kotorski dukali i druge listine, GZM XXXIII/XXXIV (1921–1922) 127, 168; *С. Ћирковић,* Стефан Вукчић-Косача, 127.

[99] Listine X, 225; *С. Ћирковић,* Стефан Вукчић-Косача, 127.

[100] Listine IX, Zagreb 1880, 11, 82; *И. Божић,* Село Богдашићи, 104.

[101] ИАК, SN VI fol. 24, 2 X 1436.

[102] Историја Црне Горе 2/2, 166 (*И. Божић).*

је седео цариник Ђурашевића и надзирао продају соли, убирајући и остале дажбине од својих поданика.[103] Иако се број солана временом мењао, како је већ речено, Которани су држали своје солане и када Грбаљ није био у њиховој политичкој власти. Црнојевићи су задржали своје солане после њиховог преласка под власт которске општине.

На крају можемо закључити да се которска царина соли делила између которске општине и владара из династије Немањића све до 1370. године, затим краља Твртка I од средине 1384, и босанских великаша после 1391. године. Приходи од производње и продаје соли на которском тргу мењали су се током средњег века. То је зависило од властите производње (броја солана) и трговине сољу (увоза и извоза). Продају соли на которском тргу спречавали су како законити трг соли (Дубровник), тако и „дивљи" трг соли, Нови.

Marica Malović-Đukić

THE KOTOR SALT MARKET IN THE MIDDLE AGES

In this paper, on the basis of some articles of the Statute of Kotor (Cattaro), as well as on the basis of historical documents from the archives in Kotor and Dubrovnik, the author described the Kotor salt market (*kumerak solski*) as one of the legal markets, where commerce of the salt was authorized. The special attention has been given to the participation of the Kotor municipality in this commerce, on one side, and on the other side, on the participation of the Serbian rulers of the Nemanjić dynasty. After Tvrtko's conquest of Kotor in 1384, he took, as the follower of the Nemanjić dynasty, the corresponding share of the Kotor salt custom. After Tvrtko's death in 1391 and weakening of the central power in Bosnia, a part of the Kotor salt market was used by the Bosnian feudal lords.

The citizens of Dubrovnik did not pay great attention to the fact, that it was a legal salt market and they used every opportunity to close it, because it was their main rival. During the whole 14th century, they disabled the salt transportation from the sea. They were also destroying the Kotor salt factories in the field of Grbalj.

---

[103] Помињу се у Котору цариници соли Црнојевића 1431. године, а тада их је било тројица (Вукота, Радован и Микац). Нешто касније 1437. и 1440. године цариник у Котору је био само Микац. (ИАК, SN V fol. 176, 24 V 1431, fol. 198, 11 VII 1437; VI fol. 618, 18 VI 1440).

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

UDC: 316.734(=14)(4–15)"14/15"

MARIANNA D. BIRNBAUM

WHAT THE WEST HAS WON BY THE FALL OF BYZANTIUM?

After the Fall of Byzantium, a large number of Greek humanists arrived in Europe.They greatly affected the study of Greek language and thought in the whole of Europe. This paper investigates three main areas of their influence: teaching, translating, and publishing.

Wittily, Paul Oskar Kristeller wrote that the Renaissance could be practically reduced to the traveling of books and people.

It is a well-known fact that more than any other phenomenon, it was the restoration of Greek that widened the horizons of Western European scholarship. This was preliminary due to the scholars who exiled, or having fled the former Byzantium, became the source of a reconsidered education. In the following, I hope to shed additional light on the direct role of those Greek refugees in the revival of classical learning.

"Latin erudition, however ample, is imperfect without Greek," wrote Erasmus who arrived in Italy during the fall of 1506. As he put it, "Italiam adivimus... Graecitatis potissimum causa."[1]

Indeed, Greek refugees from Ottoman held or threatened territories, in fleeing to the west, funded centers of learning or accelerated the development and dissemination of humanist thought. Well educated, versed in languages, wherever they landed, they became engaged in teaching, or editing and copying manuscripts, i.e. in the pivotal activities of the new learning.

It was Venice, with her closest connection to Byzantium that became the primary hub of Greek refugees, causing Cardinal Bessarion to refer to the Serenissima as "almost a second Byzantium."[2] Greek humanism also became a political tool to Venice, because of her special relationship to Byzantium.[3]

---

[1] Letter to Servatius, Nov. 16, 1506. Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterdami, Ed. *P.* and *H.M. Allen* (Oxford, 1906–58). Vol. 1, p. 352.

[2] *Deno John Geanakoplos*, Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe. (Cambridge, 1962), p. 70.

[3] One may track down many of those scholars in *P.O. Kristeller's* Iter Italicum (London, 1963–).

As it is widely considered, the beginnings of Greek studies in Italy can be traced to the Councils of Ferrara and Florence.[4] However, the most lasting legacy of the Council Meetings, I propose, was their by-product, the scholarly activities they had triggered.

The first scholar to be mentioned here must be Manuel Chrysoloras (1355–1415), who should be credited with single-handed founding the discipline of Hellenic studies.[5] Although Chrysoloras translated Plato's "Republic," his most important contribution to Hellenic studies was his grammar and his students. They included the 'already famous,' such as Leonardo Bruni and Palla Strozzi and dozens of newcomers to the discipline. In the memorable quote of Chancellor Bruni, it was Chrysoloras who inspired him "to learn the language no Italian had understood for the last seven hundred years."[6]

In the following I shall attempt to present at least a broad evaluation of the impact Greek scholars had on the acculturation of Hellenic humanism in the late fifteenth and the early decades of sixteenth century Italy. I am going to consider two groups, albeit they often overlap: that of the scholar/teachers and of the copyists.[7]

After the Fall of Byzantium, Crete, then under Venice, became the immediate center of refugees from the entire Greek world. From there, a continuous flow of refugees labored to reached Italy. But, most importantly, there remained a living link, connecting the expatriates and those left behind. However, in the Cretan monasteries the level of education was generally low. The best place to study was an offshoot of St. Catherine's of Sinai, but even there, just the rudiments of theology and philosophy were taught.[8] Copying, however, became a truly Cretan skill during the fifteenth century. Examples of Candian calligraphy can be found in all major European manuscript collections. Whereas the most ambitious copyists, such as Michael Apostolis (1415/22–1476/88?) wanted to leave, above all, for Venice, many stayed behind and worked out Crete for Venetian patrons.

Apostolis who studied with Pletho and John Argyropoulos, was taken prisoner after the Fall of Byzantium. He was allegedly ransomed by Cardinal Bessarion, enabling him to return to Heraklion where he later died. Apostolis was a copyist but also a collector of manuscripts. He always hoped to move to Italy, and besieged Bessarion with letters to that end. He did travel twice to Italy.[9] Bu it seems he was

---

[4] The discussion of the purpose and achievements of the Council falls beyond the scope of this short study.

[5] Invited by the statesman Pall Strozzi, Chrysloras remained in Florence as professor of Greek from 1385/6 to 1398.

[6] *Giuseppe Cammelli*, "Manuele Crisolora," I dotti bizantini e le origini dell'umanismo (Florence, 1941), vol. 1.

[7] For the first comprehensive treatment of the subject, see *Georg Voigt*, Die Wiederbelebung des klassischen Altertums. 3d. ed. (Berlin, 1893).

[8] *Geanakoplos*, p. 46.

[9] It seems he travelled via Modona and the Dalmatian coast. He stopped in Santari, known for its Greek colony, in order to visit an uncle, a bishop of that see. Bu by the time he arrived, the uncle was dead and his wealth squandered away in affairs with prostitutes.

more useful for the Cardinal in Crete, from where he provided Bessarion with manuscripts and copies.

Apostolis was active politically, involved in the struggle against the Turks. One of his works, an oration was addressed to Frederick III, urging a crusade against the Ottomans.[10]

John Argyropoulos, another major figure of the Greek emigration, was born in Constantinople, taught in Florence, and later in Rome. His students included Lorenzo de' Medici, Angelo Poliziano, and Johannes Reuchlin. Although he was a follower of Aristotle, he treated Plato's ideas with great respect. His most important work was his Aristotle translation into Latin. During his 1465 visit to Italy, the poet Janus Pannonius looked him up in his home in Florence and attended one of his classes in philosophy.[11]

As is known, renaissance translations were not executed with accuracy in mind. A new translation of Homer was to fit the Latin ideal, i.e. Virgil. Similarly, Latin translations were not influenced by the Greek Bible, but by Homeric Greek. Aristotle was retranslated into elegant Latin, which in turn led to the improvement and embellishment of renaissance Latin. The word "traducere" came in vogue, as opposed to "transferre," or "transvertere," used previously.

Comparing translations became a humanist hobby. A typical early example is Nicolaus Cusanus who compiled and annotated various Plato translations. It should be mentioned here that while Cusanus had traveled to Constatntinople and participated in the Byzantine Council, his Greek remained mediocre. He used mostly Latin translations, never becoming a true "vir trilinguis."[12]

In Central Europe, Pier Paolo Vergerio (1370–1444?) and Guarino da Verona (1370–1460) introduced the idea of and the need for Greek studies. In the court of Sigismund of Luxembourg, Vergerio translated Archianos's Alexander biography into Latin.

Having been a student of Chrysoloras, Guarino da Verona, belonged to the first generation of Italians who had studied Greek in Byzantium. He became a professor in Florence (1402), Venice (1415), Verona (1422), and from 1436 on until his death, in Ferrara, where he established the first humanist school. Even the famous scholar, Vittorino da Feltre studied Greek with Guarino.[13] In addition to his pedagogical work, Guarino was an outstanding editor, credited with the editions of Plautus, Livy, Pliny the Elder, and Catullus.

---

[10] For more on him, see *Deno John Geanakoplos*, "A Byzantine Looks at the Renaissance: The Attitude of Michael Apostolis Toward the Rise of Italy to Cultural Eminence," Greek and Byzantine Studies I (1958), pp. 157–62.

[11] *Vespasiano da Bisticci*, Vite di uomini illustri del sec. XV. (Florence, 2839), p. 224. Janus celebrated Argyropoulos in two epigrams (see his Eps.183 and 237).

[12] For more on him, see *Walther Borschin*, Griechisch-lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues (Munich, 1980).

[13] *Ian Thomson*, Humanist Pietas. The Panegyric of Janus Pannonius on Guarinus Veronensis (Bloomington, 1988) p. 9. Guarino was not the only Greek scholar in region. His eminent colleagues, Filelfo and Aurispa equaled him.

Plutarch's 'second career,' is closely connected with Guarino's school. His and Filelfo's students' favorite occupation was to translate passages of Plutarch's work into Latin. Leonardo Bruni, Francesco Barbaro, and Janus Pannonius were just a few with a life-long fascination with Plutarch.

Guarino's star student, Janus Pannonius, the most important neo-Latin poet in fifteenth-century Central Europe, had personal ties with Greek scholars. In his panegyric, honoring Guarino, one can find the roster of students sitting at the feet of the sage.[14] As Bishop of Pécs and a close adviser to Matthias Corvinus, Janus participated in the mainstream of European politics. Yet, he kept working on his Plutarch translation until the end of his life. He also translated passages from Homer and Demosthenes.[15] However according his own statement, he was the only one who read Greek at Matthias's court.

Several English humanists came to study with Guarino, among them William Grey (d.1478), later Bishop of Ely. 150 of his manuscripts are still housed in Balliol College. Grey had a tremendous influence on English humanists. John Free (d.1465) and John Guthrope (d.1498) came to study with Guarino at Grey's expense. As Roberto Weiss put it, "It remained for John Free to become the first Englishman whose Latin was indistinguishable from he best Italian humanists and whose Greek was certainly not inferior to theirs."[16]

Regarding the Germanic lands, the Dutch Agricola (Rodolfus Huysmann (1443 –1485) learned Greek from Argyropoulos. At the completion of his studies, Reuchlin was allegedly told by his teacher: "Now Greek has flown across the Alps."[17] Reuchlin also campaigned for Hebrew, believing that a true humanist should be "trium linguarum peritus."

Conrad Celtis (Konrad Pick, 1459–1508), supported by Emperor Maximilian founded a Greek Academy in Vienna, built on the Venetian model.

The first direct manifestations of Greek learning in Poland are connected with Callimachus Experiens (Filippo Buonnacorsi, 1437–1496) who during his brief Venetian sejourn met several outstanding Greek scholars (possibly also George of Trebizon).[18]

From the plethora of Greek scholars representing the second generation, Marcus Musurus (1470–1517) should be mentioned here. A Cretan by birth, he arrived in Florence (in about 1486) to visit Ficino and to study with Janus Lascaris (1445–1534). The famous publisher, Aldus Manutius (another student of Guarino), called Venice "the second Athens", because the presence of Musurus.[19] From 1503

14 "Iani Pannonii Silva Panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suam", *Poemata,* Ed. *Sámuel Teleki* (Traiecti ad Rhenum, 1784), I. For more on Janus, see Marianna D. Birnbaum, Janus Pannonius; Poet and Politician (Zagreb, 1981).

15 *Marianna D. Birnbaum*, The Orb and the Pen (Budapest, 1996), pp. 66–74, and passim.

16 *Roberto Weiss*, The Spread of Italian Humanism (London, 1964), p. 91.

17 *Noel I. Brann*, "Humanism in Germany" Renaissance Humanism, V.2:135.

18 *Harold B. Segal*, Renaissance Culture in Poland. The Rise of Humanis 1470–1543 (Ithaca and London, 1989), p. 37.

19 See Aldus's epistle, inserted at the beginning of the Aldine "Rhetorum Graecocorum Orationes" from 1513.

on, for six years, Musurus was professor in Padua. The same time he edited Sophocles. Later he lived in Venice and worked on his edition of Plato. Marino Sanuto called him "optimus grecus" and mentioned that he had handled 800 of Bessarion's manuscripts.[20] At the time of his death, Musurus's importance was considered second only to that of Chrysoloras.

The printing of Greek texts should also be addressed here briefly: Aldus's "Neacademia" was founded with the purpose of editing and publishing Greek authors. The Academy's constitution was written in Greek and discussions were conducted in Greek only. Upon his visit to Venice, Erasmus joined the group.

In addition to printing activities in Venice, Zacharias Calliergis (1473?–1524?) founded the Greek Press in Medici Rome. Unlike Aldus who published in a number of languages, Calliergis, supported by wealthy Cretans, published only in Greek. His lasting devotion to Byzantium was proven by the fact that Calliergis adopted the double-headed eagle as his printer's symbol.

A final word should be said about religious practices. It took until 1539 until San Girgio dei Greci was founded and the Greek community had a church and a cemetery of their own. This was perhaps a case of benign neglect with its own advantages. At times when faculty and students had to take loyalty oaths to satisfy the Inquisition, the Greeks scholars were largely unmolested. Still, for many in Venice, the Greek Church was considered worse than the synagogue ("pezo se fussino zudei").[21]

Although one cannot talk about a 'two way stream,' some Latin humanist texts reached Crete, thanks primarily to Maximos Margouinos (1549–1602) the Cretan humanist bishop who bequeathed his library — collected in Venice- to the monastery of Iviron on Mt. Athos.

Finally, one question remains unanswered: all their contributions to Western-European humanism notwithstanding, what would have happened, had the Turks not conquered Constantinople? Where would those wonderful scholars have spent their lives? Could they have, would they have, introduced at home the kind of Renaissance they had helped create in Italy?

Маријана Бирнбаум

ШТА ЈЕ ЗАПАД ДОБИО ПАДОМ ВИЗАНТИЈЕ?

Раширени интелектуални контакти између Истока и Запада постојали су и пре пада Византије. Разни покушаји уједињавања двеју цркава, који су досегли

[20] Diary entry of May 5, 1515. For more on Musurus, see *Francesco Foffano*, "Marco Musuro professore di Greco a Padova e a Venezia", Nuovo Archivio Veneto (1982:III).

[21] *Geanakoplos*, p. 67.

врхунац на дуготрајним заседањима у Ферари и Фиренци, доводили су до сусретања учених представника двеју главних грана оновременог хришћанства. Упркос немогућности да се оствари споразум, сабори су покренули ново разумевање преко хуманистичких настојања, изражених првенствено кроз снажно кретање књига и људи, као и кроз увођење и ширење грчке учености. „Коликогод била латинска ерудиција широка, она је обогаљена и несавршена без грчког језика“ изјавио је Еразмо, долазећи 1506. у Италију ради учења грчког. Окупљање грчких избеглица у Италији, потпомагано од кардинала Висариона, учинило је Венецију „другом Византијом“.

Учење је постало једно од основних занимања чак и пре Отоманског освајања. Чувени учени људи, као што је био Хрисолор, имали су подједнако славне ученике, као што је био Леонардо Бруни (и други). Слично томе, највећи допринос Хрисолоровог водећег студента, Гварина из Вероне, било је стварање генерације хуманиста у његовој школи која је ширила ново учење ка Мађарској, Немачкој и Енглеској. У 16. веку су научници, попут Крићанина Димитрија Дуке, засновали грчке студије чак у Алкали (Шпанија). Друга група избеглица била је ангажована копирањем и, потом, издавањем рукописа. Маркус Мусурус, који је радио за алдинску штампарију, објављивао је двојезичне преводе и, између осталог, издавао Софокла. Неки су учени људи били активни у Италији, неки на Криту и њихови су контакти били врло живи. Један Крићанин, Михаило Апостолис, био је веома учен, студирао са Аргиропулом и веома допринео ширењу грчког језика у Венецији. Са своје стране, Аргиропул је био велики учитељ међу чијим су студентима и такви научници какав је биоРојхлин.

Мада се не може говорити о двосмерном току, латински текстови су такође налазили путеве до грчких области. Критски хуманист Маргуниос, на пример, завештао је своју библиотеку атонском манастиру Ивирон. Најзад, треће занимање избеглица било је превођење: ново, темељније истраживање текстова довело је до одличних, коментарисаних превода класика, унапређујући језик и уметност.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 783(497.11)(044)

ДАНИЦА ПЕТРОВИЋ

НЕПОЗНАТО ПИСМО ЖАН-БАТИСТ ТИБОА, ФРАНЦУСКОГ ВИЗАНТОЛОГА-МУЗИКОЛОГА ИЗ 1899. ГОДИНЕ

У Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду откривено је до сада непознато писмо Ж. Б. Тибоа, упућено из Филипополија (Пловдив) нашем књижевном историчару Тихомиру Остојићу, као врсном познаваоцу српског црквеног појања. Писмо покреће низ значајних питања везаних за музичку традицију јужних Словена, непостојање ране музичке писмености, као и питања карактеристика и распрострањености *карловачког йојања*.

Пре две године смо у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду открили једно изузетно занимљиво и до сада непознато писмо француског византолога-музиколога Жан-Батист Тибоа (Joannes /Jean-Baptiste/ Thibaut) из 1899. године.[1] Писмо носи меморандум Француског колеџа „Св. Аугустин" у Филипополију (Пловдив), а писано је на француском језику 14/29. августа 1899. године. Насловљено је неутрално Monsieur, али је неко накнадно, оловком и ћириличним писмом, додао „Тихомир Остојић". Пошто коверат са именом адресата није сачуван, претпостављамо да је неко, сређујући Остојићеву преписку ово дописао, вероватно на основу тога што је писмо нађено са другом Остојићевом преписком, а можда и на основу тада постојећег коверта. По садржају писма чини се да се Тибо обраћа сасвим одређеном адресату.

Жан Батист Тибо (Jean-Baptiste Thibaut)[2] је рођен 5. oktобра 1872. године у малом француском месту у долини Лоаре (Saint-Etienne/Loire). Школовао се у

[1] Нови Сад, Рукописно одељење Матице српске, Инв. бр. 6770.

[2] Fr. Cornie Nelissen из Лувена (Белгија), коме и овом приликом топло захваљујемо, послао нам је веома опширан некролог посвећен J. Б. Тибоу, који је у књизи некролога написао и објавио *Jean-Paul Périer-Muzet*, архивиста у Риму, Joannès (Jean-Baptiste) Thibaut 1872–1938, у: Notices Biographiques A. A., Rome 2001, 2989–2990. Он се користио некрологом *Venance Grumel*, Le P. Joannès Thibaut 1872–1937, Echos d'Orient, мај–јуни, 1938, 501–504; прилог садржи и исцрпну библиографију Ж. Б. Тибоа. Краћу биографију и осврт на Тибоов музиколошки рад дала је *Nana Schødt*, изд. *Stanley Sadie*, Grove Dictionary of Music and Musicians, vol. 18, London 1980, 767. Иако је Тибо много истраживачког материјала оставио и објавио у Петрограду, као странац није уврштен у књи-

свом родном месту и у католичкој школи у Греноблу. Године 1891. приступио је реду Августинаца асумпциониста,[3] као искушеник отишао је у Фанар (Турска), а 27. септембра исте године је замонашен, зарећен, под именом Frère Joannès. Студирао је философију у Јерусалиму, а теологију у Истамбулу.[4] У свештенички чин примљен је 1900. Боравио је у Турској и Бугарској — Филипополи/Пловдив, 1898–1899; Истамбул, део Кум-Капи, 1899–1901; Варна, 1901–1903; Карагач,[5] 1903–1905; потом у Русији — Одеса, 1907–1911; Санктпетербург, 1911–1914. Први светски рат је провео као француски војни свештеник. Поново је 1920. године отишао у Турску, у Кади Кеј на Босфору.[6] У Француску се коначно вратио 1922. да би живео и радио у неколико мањих градова — Бурвиј (Bourville) у Нормандији, Есар (Essarts) код Руана, и најзад Лорг Варен (Lorgues Varennes), где је и умро 7. априла 1937. или 1938. године.[7] Тибо је био члан Руског археолошког института и музичке групе у Константинопољу. У историјама црквеног појања, византијског и латинског, његово име најчешће је означавано скраћеницама J. B. Thibaut,[8] што је донекле, али нејасно, укључивало и његово световно (Jean-Baptiste) и његово монашко име (Joannès).

Ж. Б. Тибо припада низу западноевропских истраживача музичке историје, који су још од XVII века показивали интересовање за византијску музику и различите облике литургијског појања у православним црквама.[9] У расправама

гу, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, изд. *И. П. Медведев*, Санкт-Петербург 1995.

[3] Католички ред Августинаца асумпциониста, основан у граду Nimês у Француској 1843, деловао је против ширења духа нерелигиозности у Европи, али је и мисионарио међу православнима на Истоку („combat the spirit of irreligion in Europe and the spread of schism in the East"). Француска влада им је 1900. године забранила деловање на територији Француске због сумње да суројалисти. Отварали су школе у Једрену, Пловдиву, Галипољу, а потом и у Истамбулу, где су отворили „мали семинар" у којем се око 60 младих људи упознавало са „грчким правилом", односно православним богослужењем. Држали су предавања о литургији, историји, црквеном праву, на грчком, турском и словенском језику. Поред богословских, отварали су и опште школе за дечаке и девојчице, у европском и азијском делу Турске. У оваквим школама било је чак више од 700 полазника. „Од 22 јавне цркве овог реда на Истоку, 12 је било парохијских, а у четири од њих богослужења су одржавана по православном правилу на грчком или словенском језику" (стр. 3). Њихов стални билтен био је Echos d'Orient у којем је и J. Б. Тибо редовно сарађивао. Уп., Thomas *Gaffney Taaffe*, Augustinians of the Assumption, The Catholic Encyclopedia, vol. II, s.l. 1907; Online Edition, by K. Knight, 2003.

[4] Вероватно на Теолошком факултету на Халки.

[5] Kara Agach (Црно Дрво); било је много турских насеља са овим именом, а села са истим именом постојала су и у околини Варне и Пловдива.

[6] Кади Кеј, некадашњи Халкидон. Тој управној јединици могла су да припадају и Принчевска острва на којима је био Теолошки факултет на Халки; данас је то Хејбели ада. Објашњења о насељима у Турској добили смо добротом др Александра Фотића, коме се и овом приликом срдачно захваљујемо.

[7] У некрологу *Venance Grumel*, објављеном у Echos d'Orient, наведена је 1837. као година смрти. У друге две биографије година смрти је 1838. Уп. текстове наведене у нап. 2.

[8] *E. Wellesz*, A History of Byzantine Music and Hymnography, Clarendon Press, Oxford 1949, 336; *D. Hiley*, Western Plainchant. A Handbook, Clarendon Press, Oxford 1993, 192, 295.

[9] Егон Велес наводи низ теоретичара који су се бавили и византијским изворима: Leo Allatius, I. Goar, A. Kircher; уп., *E. Wellesz*, A History of Byzantine Music..., Oxford 1949, 2–3. Занимљиво је овде поменути и католичког свештеника и мисионара родом из Хрватске, Јурја Крижанића,

о историји музике штампаним током XVIII века, све чешће се скреће пажња и на византијску неумску нотацију.[10] Прва обимна студија у којој се расправља, не само о нотацији, већ и о грчкој теорији музике, штампана је у Паризу 1799. године.[11] Истраживања извора латинске музичке писмености, покренута у другој половини XIX века, довела су до рестаурације и оживљавања различитих типова појања на латинском језику (римско, грегоријанско, амброзијанско, галиканско појање).[12] Тиме је половином XIX века подстакнуто и проучавање византијске химнографије, литургике,[13] а потом и самог појања и нотације, како на Западу,[14] тако и у Русији.[15] Филолози и теолози који су проучавали грчке литургијске рукописе, започели су и послове на сакупљању и проучавању неумских рукописа, како грчких, византијских,[16] тако и словенских, раноруских. Истичемо овде рад хрватског слависте, бечког професора, Ватрослава Јагића, који је објављивањем руских рукописних Минеја из XI века, свакако подстакао интересовање не само за руске литургијске, већ и за неумске рукописе.[17] На пре-

---

који је оставио списе о својим виђењима византијске и руске православне појачке традиције; уп., *Д. Пешровић*, Јурај Крижанић и православно црквено појање, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, бр. 22–23, 1998, 51–66.

10 Први се питањима грчке музичке палеографије бавио *Montfaucon*, Palaeographia Graeca, Paris 1708; *M. Gerbert* расправља о православној грчкој музици у делу: De cantu et musica sacra a prima ecclesiae aetate usque ad praesens tempus, Monasterium Sancti Blasii 1774, 585–590, Таб. V; репринт издање, Graz 1968.

11 *G. A. Villoteau*, Description de l'Égypte, Paris 1799.

12 Едиција факсимил издања латинских неумских рукописа и студија посвећених грегоријанском певању, Paléographie Musicale, покренута је 1889. и још увек излази. Изванредан извор за специјалисте, али и за почетнике у овој области музичке историје представља данас књига *Davida Hiley*: Western Plainchant. A Handbook, Clarendon Press, Oxford 1993, 661 стр.

13 Cardinal J. B. Pitra, W. Christ, M. Paranikas, K. Krumbacher, P. Maas, A. Baumstark; уп., *E. Wellesz*, A History of Byzantine Music . . ., Oxford 1949, 5–11.

14 Нова истраживања довешће до едиције Monumenta Musicae Byzantinae, која излази у Копенхагену од 1931. до данас; уп., *E[gon] W[ellesz]*, A Note on the Origins of the „Monumenta Musicae Byzantinae" (1931–1971), Studies in Eastern Chant, vol. II, London 1971, VII–X. Серија о византијским теоретским приручницима објављује се у Бечу од 1985; уп., *Д. Пешровић*, Бечка издања MONUMENTA MUSICAE BYZANTINAE, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, бр. 12–13, 1993, 149–152.

15 Од непроцењиве је вредности до данас непревазиђена обимна историјска литургичка студија *М. Скабалановича*, Толковый типиконъ. Объяснительное изложеніе Типикона съ историческимъ введеніемъ, вып. I–III, Кіевъ 1910; исцрпне библиографије радова о руској црквеној музици, уп.: *И. А. Гарднеръ*, Богослужебное пеніе Русской Православной Церкви. Сущностщ, система и история, т. I и II, Нью-Йорк 1978–1982; репринт, Московская духовная академия, Сергиев Посад 1998; *И. Е. Лозовая, Н. Г. Денисов, Н. В. Гурьева, О. О. Живаева*, Русское церковное пение XI–XX вв. Исследования, публикации 1917–1999. Библиографический указатель, Гимнология: ученыє записки, Москва 2001.

16 F. J. Fétis, J. B. Thibaut, J. B. Rebours, A. Gastoué, V. Gardthausen, O. Fleischer, H. Riemann; уп., *E. Wellesz*, A History of Byzantine Music..., Oxford 1949, 11–20.

17 *В. Јагић*, Служебныя Минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь, вь церковнославянскомь переводе по русскимь рукописамъ 1095–1097. г., Памятники древнерусскаго языка, т. I, Санктпетербургъ 1886. Ово дело послужило је као основа за изучавање неумских раних руских Стихирара; уп., *D. Stefanović*, The Tradition of the Sticheraria Manuscripts, докторска дисертација одбрањена на Универзитету у Оксфорду 1967, рукопис.

лазу из XIX у XX век палеографским проблемима и руском неумском нотацијом бавили су се многи веома значајни руски научници.[18]

Живот у Отоманској империји, претежно у њеном европском делу, довео је Тибоа у везу са православним хришћанима, Грцима и Јужним Словенима. На њега су свакако утицали и мисионарски планови реда Августинаца асумпциониста, као и његово дуготрајно ангажовање у Руском археолошком институту у Константинопољу. Своје студије православног појања посветио је првенствено истраживању различитих облика византијске неумске нотације, екфонетске и оне млађе „Кукузељеве“,[19] покушао је да докаже византијско порекло латинског неумског писма,[20] писао о византијском тоналном систему, црквеним гласовима, оргуљама у Византији, као и о грчким теоретским приручницима.[21] Био је један од првих западноевропских музиколога који се заинтересовао за рукописне изворе и литургијску праксу Јужних Словена. О томе је држао и предавања у Руском археолошком институту у Константинопољу,[22] управо исте године када је и написао писмо о којем је у овом раду реч.

Према садржају писма, Тибо је у то време писао студије о старој византијској музици и неумској нотацији за неколико угледних часописа: *Byzantinische Zeitschrift* из Лајпцига, *Byzantina Xronika*, на руском *Византыйски временник*, из Санкт-Петербурга, и *Известија руског археолошког института* из Константинопоља.[23] Како сам каже, остало му је „да уради један веома занимљив рад о словенској музици“. Био је један од првих западноевропских истраживача који се заинтересовао за литургијско појање у Српској цркви, односно за *карловачко појање*. Тим поводом обратио се за помоћ српском патријарху Георгију Бранковићу, који му је, преко свог секретара др Лазара Секулића,[24] послао „веома за-

---

[18] В. М. Металов, С. В. Смоленски, А. В. Преображенски, С. Пападопулос-Керамевс; уп., *И. А. Гарднеръ*, Богослужебное пенiе Русской Православной Церкви, т. I, Нью-Йорк 1978, 44–47.

[19] *J. B. Thibaut*, Etude de Musique byzantine. Le chant ekphonétique, Byzantinische Zeitschrift, vol. VIII, Leipzig 1899, 122–147 ; исти, Monuments de la notation ekphonétique et hagiopolite de l'église grecque. Exposé documentaire des manuscrits de Jérusalem, de Sinai et de l'Athos, conservés à la Bibliothèque impériale de Saint-Pétersbourg, St. Petersburg 1913, XVI–148–11 стр., XXVIII табли.

[20] *J. B. Thibaut*, Origine byzantine de la notation neumatique de l'église latine, Bibliothèque musicologique, III, Paris 1907, VIII–107 str., XXVIII tabli; исти, Monuments de la notation ekphonétique et neumatique de l'église latine. Exposé documentaire des manuscrits de Corbie, de Saint-Germain-des-Prés et de Pologne, conservés à la Bibliothèque impériale de Saint-Pétersbourg, St. Petersburg 1912, XVII–104 стр., XCIV табле.

[21] Уп., Bibliographie du R. P. J. Thibaut, у некрологу који је објавила *Venance Grumel* у Echos d'Orient, мај–јуни, 1938, 502–504; радови годинама објављивани у Echos d'Orient пописани су и у оквиру библиографије овог листа; види, Jean Darrouzès et Albert Failler, Tables generales des Echos d'Orient *(1897–1942)*, Paris 1986, стр. 76.

[22] Љубазношћу колега из Москве сазнали смо да је недавно објављена обимна историја овог Института, основаног 1894, коју нажалост, још увек нисмо имали прилике да прегледамо; *Е. Ю. Басаргина*, Русский археологический институт въ Константинопле, Очерки истории, ур. И. П. Медведев, Санкт-Петербург 1999.

[23] Прва два часописа излазе и данас, с тим што је Византыйски временник имао паузу у излажењу од 1920. до 1940. године.

[24] Уп., *Сава, епископ шумадијски*, Писма патријарха Георгија Бранковића, Крагујевац 1994, 12, напомена 11.

нимљив“ одговор. Нажалост, до данас нисмо ушли у траг ниједном од ова два писма, па нам је и тај, претпостављамо занимљив одговор, остао недоступан.

Секулић је очигледно Тибоу скренуо пажњу на *Литургију* Корнелија Станковића, штампану у Бечу 1863. године. Но, овај податак је отворио низ других питања, која је Тибо поставио Тихомиру Остојићу, као човеку који познаје српско појање. Поред конкретних питања о раду и издањима хорских дела Корнелија Станковића, посебно су занимљива питања о евентуалном постојању различитих издања литургијског појања код Срба (питање бр. 2), као и питања која се односе на карловачко појање (бр. 3 и 4). Тибоа очигледно посебно интересује литургијска пракса у православним црквама на Балкану и компаративна анализа грчког, бугарског и српског појања. Он је свакако имао одређена практична искуства, чим се одлучио да изнесе своје мишљење о томе колико се карловачки напев Литургије разликује од грчког напева. На другој страни он примећује да су тропарски напеви преузети из актуелних грчких мелодија. За оба ова мишљења могло би се наћи много примера који их потврђују, али и доста оних који их негирају.

Четврто Тибоово питање, да ли је карловачко појање службено појање у читавој Србији, или можда постоје друге варијанте појања и друга музичка издања, делимично је непрецизно. Питамо се шта је за Тибоа била „читава Србија“. Да ли је то била Краљевина Србија, или су то ипак били и православни Срби који су живели у другим државама, па и под јурисдикцијом других црквених јерархија? С обзиром на то да се за помоћ прво обратио српском патријарху који је деловао на територији Аустро-угарске државе, вероватно је првенствено мислио на самосталну српску цркву — Карловачку митрополију и Митрополију у Краљевини Србији. Питамо се да ли је поменуте варијанте појања очекивао у различитим регијама, или црквеним јурисдикцијма. Или је размишљао о различитим државама у којима су Срби тада живели — Карловачка митрополија са центром у Сремским Карловцима у Аустроугарској, Митрополија Србија у Краљевини Србији, или Васељенска патријаршија, од поновног укидања Пећке патријаршије 1766. године надлежна за све православне у Турској, па и за Србе у Старој Србији, на Косову и Метохији, у Македонији, Босни и Херцеговини.

Иако су многа истраживања црквеног појања на овим просторима обављена у протеклом веку, питања која је у освит XX века поставио Ж. Б. Тибо још увек су актуелна. За потврду или негирање постојећих ставова у вези са карловачким појањем било би драгоцено открити да ли су Тибоу одговорили патријарх Георгије Бранковић, и познати књижевни историчар и зналац традиционалног српског црквеног појања Тихомир Остојић и ако јесу, какав је одговор био.[25]

---

[25] О Остојићевом раду на црквеном појању уп., *Д. Петровић*, Тихомир Остојић и српско појање; *Д. Михалек*, Хармоније у „Православном српском црквеном пјенију по старом карловачком начину“ Тихомира Остојића; *К. Томашевић*, Тихомир Остојић и музичко просвећивање, Свеске Матице српске, бр. 20, Серија књижевности и језика св. 7, Нови Сад 1991, 68–89.

Године 1899. Тибо је на свечаној седници Руског археолошког института у Константинопољу одржао и једно предавање *О музици Византинаца и Словена*.[26] Да ли је у ово предавање унео одговоре тражене од српског патријарха и једног познаваоца литургијског појања, није сасвим јасно. Према објављеном тексту предавања, чини се да одговор, барем на друго писмо у којем су била четири сасвим конкретна питања, Тибо тада још увек није добио. У објављеном тексту предавања исцрпно се говори о различитим типовима византијске неумске нотације, истичу се руски извори са усвојеном рановизантијском нотацијом и с правом поставља питање: Како је могуће да Бугари немају музичке рукописе на словенском, већ само на грчком језику (Синодик цара Бориса)? Тибо се с правом пита како је могуће да Словени на Балкану нису усвојили рановизантијску нотацију, а да су то учинили Словени на северу. Он потом коментарише да се Бугари у ствари никада нису ослободили византијског утицаја „остајући увек *полу-грци*". Из поменутог текста сазнајемо да је Тибо обилазио манастире на територији Бугарске. Нажалост, није предузимао сличне походе и по Краљевини Србији или у крајевима где су Срби живели под турском управом.

У свом писму Тибо истиче да је очекивао битна открића на простору „Карловачке аутокефалне цркве", али му је примат ове цркве „Георгије Анђелић (sic!)[27] у преписци потврдио да Срби немају литургијске рукописе са музичким знацима", као и да „карловачко пјеније има у основи модеран грчки модални систем, али са посебностима, које су први пут забележене 1864. европском нотацијом од псалта Петра (Pierre, sic!) Станковића."[28] Овде је свакако у питању Корнелије Станковић, чији су нотни записи настали око 1855. године, док је 1864. објављена његова последња збирка црквених песама у Бечу. Овде постављено питање мелодијске сродности грчких и српских црквених гласова данас заокупља пажњу младих истраживача, а компаративне анализе српских и грчких напева XIX века дају занимљиве резултате.[29]

Значајно је истаћи да је само тридесет пет година после објављивања, у времену које није познавало данашње начине брзе комуникације, рад Корнелија Станковића на записивању традиционалног српског црквеног појања ушао у на-

---

[26] Текст овог предавања објављен је под насловом: La Musique byzantine chez les Slaves, Tribune de Saint Gervais, vol. X, 1904, 157–162.

[27] Патријарх Анђелић је био на трону српског патријарха у Сремским Карловцима (1882–1888). Међутим, његово духовно име је било Герман, а световно Григорије, никако Георгије. На патријарашком трону га је наследио Георгије Бранковић (1890–1907), са којим је Ж. Б. Тибо касније био у преписци. Остаје отворено питање како је Тибо дошао до имена патријарха Анђелића, са којим свакако није био у преписци, јер је Анђелић умро док је Тибо био у раној младости. Уп., *Сава, епископ шумадијски*, Српски јерарси од деветог до двадесетог века, Београд 1996, 117–120, 131–133.

[28] Нав. дело, 161. У питању је свакако Корнелије Станковић и још једна, ко зна одакле преузета грешка Ј. Тибоа. У Тибоовом писму разматраном у овом раду, Корнелијево име је исправно наведено.

[29] *В. Пено*, Православно црквено појање на Балкану — на примерима српске и грчке традиције, магистарска теза одбрањена на Академији уметности у Новом Саду, 1999. године (рукопис); *иста*, Stichera Melodies in New Serbian and Greek Chant based on the Octoechos, Theorie und Geschichte der Monodie, Wien 2001, 24–42.

учна разматрања, представљен је међународном аудиторијуму и убрзо потом доспео у једну стручну иностарну публикацију.

Још један догађај везује Тибоа за српску културу и проучавање црквене музике. Његовом предавању у Цариграду присуствовао је и посланик Краљевине Србије, познати филолог и историчар, Стојан Новаковић. Подстакнут истраживањима француског византолога, Новаковић је већ следеће године у Алексинцу објавио прилог посвећен српској црквеној музици.[30] Тиме је изазвао оштру реакцију Петра Деспотовића, пензионисаног просветног саветника, родом из Сомбора, који је указао на низ пропуста у Новаковићевом тексту, откривајући колико су нека општа знања о српској културној историји била непозната са јужне стране српско-аустроугарске границе.[31]

Тибоов адресат Тихомир Остојић, који се у славистици усавршавао код поменутог Ватрослава Јагића у Бечу, писао је 1896. године: „Студија наше црквене музике је део византологије. И док се на многим византолошким студијама у нас доста привредило (књижевност, закони, у новије доба архитектура), на музичком културном пољу није ни мотиком ударено."[32]

Од Тибоовог времена до данас многи су извори откривени, објављени, чак озвучени, па ипак његова разматрања византијских извора и недоумице када је у питању старија и новија литургијска појачка традиција на Балкану, још увек су у многим сегментима актуелна.

Collège de Français
Saint-Augustin
Philippopoli

Philippopoli, le 29/14 Août 1899

Monsieur,

J'ai l'honneur de m'occupee d'une façon toute spéciale de l'étude de l'ancienne musique byzantine, la Byzantinische Zeitschrift, le Bulletin de l'Institut russe de Cons(tantino)ples, la Χρονιχά Βυζαντινια de Petersbourg etc. viennent de publiee une suite d'études sur les anciennes notations, il me reste à donner un trés intéressant travail sur la musique slaves. Je viens d'adresser une lettre à Monseigneur le Patriarche Georgéos pour avoir des renseignement sur le chant de l'église serbe de Carlovitz, sa Sainteté a éte fort aimable et vient de me faire répondee par son sécretaire le Dr. Lazare Sècoulitch, une lettre pleine d'intérêt. (f.1v) *A ce propos M.(onsieur) le Dr. Sècoulitch me signale votre liturgie publiee a Vienne, comme j'ai encore besoin*

---

[30] *Ст. Новаковић*, Старинско црквено певање, Караџић, Алексинац 1900.

[31] *Д. Петровић*, Стојан Новаковић и српска музика његовог времена, у: Стојан Новаковић — личност и дело, Одељење историјских наука САНУ, научни скупови, књ. 25, Београд 1995, 469–479.

[32] *Т. Остојић*, Неколико речи о овом делу и предмету, Предговор у књизи Православно српско црквено пјеније, Нови Сад 1896, VII–XVI.

de quelques renseignements particuliers, j'ai pensé ne pouvoir mieux les obtenire que d'un homme qui s'occupe particuiliérement de ces mêmes questions musicales:

1. Quels sont les divers ouvrages publiés jadis par Cornelle Stancovitch? Sont-ils notés à l'européenne?

2. Quels sont les diverses éditions de chants liturgiques actuelles?

3. Quels sont les rapports du chant de Carlovitz avec le chant Bulgare et le chant Grec? Je ne sais si je me tranpe, je pense que le chant de Carlovitz usité à la Messe doit différer du chant grec mais la mélodie des troparées de l'office doit être la tradition adaptée au Slave des mélodies grecques actuelles.

4. Le chant de Carlovitz est-il le chant officiél de toute la Serbie? Les Serbes ont ils un autre genre de chant et d'autres éditions de livres de musique?

Je vous seron très obligé, Monsieur, si Vous daignez me donner Votre avis sur ces quelques questions.

Je regrette de n'avoire plus d'exemplaires de mes précédents articles, j'aurais été hereux de Vous les offrir, j'espère toutafais avoir l'honneur de Vous faire hommage de mes prochains travaux sur le chant slave.

Daignez agrées, Monsieur, avec mes remerciements anticipés mes plus respectneuses salutations.

Joannès Thibaut
Des Augustins de l'Assomption
Membre de l'Institut Archéologique Russe de Cons(tantino)ple

Danica Petrović

AN UNKNOWN LETTER BY JOANNES /JEAN-BAPTISTE/ THIBAUT, FRENCH BYZANTINIST-MUSICOLOGIST FROM 1899

This work concerns the letter sent from the French College in Phillipopoli/Plovdiv (Bulgaria) by Pater Joannes /Jean-Baptiste/ Thibaut, the French Byzantinist — musicologist, to Tihomir Ostojić, professor at the Secondary school (*Gymnasium*) in Novi Sad, a literature historian and expert on Traditional Serbian Church Chant. At that time Thibaut was widening his research interest in Byzantine Chant and neumatic notation, to include Slavonic Chant Tradition, first Russian Chant and later that of the Balkan peoples as well. He was one of the first foreigners to show interest in the Orthodox Chant Tradition of the Southern Slavs, and

perceived that, contrary of the Russians, South Slavs never adopted early Byzantine neumatic notation. Visiting monasteries in Bulgaria he tried to find reasons for this lack of Byzantine notation among the Southern Slavs. In the above letter he posed very serious questions regarding Chant in the Serbian Orthodox Church, more precisely regarding the “Karlovci Chant”.

Unfortunately, it is not known if Thibaut received any kind of reply from Ostojić, nor have we found the reply sent to him by the Serbian Patriarch Georgije Branković, whom he also addressed, asking for help. Answers by those experts to the Thibaut's well formulated questions would be an extremely important contribution to studies of Traditional Serbian Church Chant.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 82–6 : 929 1. Анастасијевић

АЛЕКСАНДАР ПОПОВИЋ — РАДИВОЈ РАДИЋ

ПИСМА ДРАГУТИНА АНАСТАСИЈЕВИЋА КАРЛУ КРУМБАХЕРУ (1907–1909)

Овај рад доноси превод и коментар пет писама која је проф. Драгутин Анастасијевић, један од пионира српске византологије, упутио Карлу Крумбахеру, оснивачу модерне немачке византологије и учитељу читавог низа истраживача византијске прошлости. Писма су састављена на немачком језику у времену од 1907. до 1909. године. Осим неких појединости које говоре о ондашњим научним Анастасијевићевим занимањима, у писмима има одјека и оновремених полемика у византологији, пре свега о неким питањима која се односе на грчки језик.

Током последњих деценија XIX века у европским земљама, као што су Немачка, Француска, Енглеска и Русија, отпочело је систематско и научно проучавање историје Византијског царства. Византологија је коначно почела да се ослобађа предрасуда и тешке сенке француских просветитеља и њихових негативних погледа на средњи век. Под налетом модерних историјских схватања укорењено мишљење о хиљадугодишњем опадању Византије под налетом модерних историјских схватања све више је постајало превазиђено.[1] У исто време, успон краљевине Србије на размеђу XIX и XX века био је праћен одговарајућим полетом науке. Реч је о времену када су се научне новине из европских истраживачких средишта веома брзо сливале у Београд. Управо су ова два процеса, а у тесној вези са утемељењем критичке историографије, подстакла убрзани развој византијских студија код Срба.[2] Тако је на Београдском универзитету 1906. године основана Катедра за византологију, као трећа те врсте у свету, одмах после оних у Минхену и Паризу.

---

[1] *Г. Л. Курбатов*, История Византии (Историография), Ленинград 1975, 85 сл.

[2] *Љ. Максимовић*, Развој византологије, Зборник радова: Универзитет у Београду 1838–1988, Београд 1988, 658–662.

[3] У раду смо користили необјављен магистарски рад Мирослава Вукелића, асистента на Одељењу за класичне науке, под насловом „Рад Драгутина Анастасијевића на пољу средњовековне и новогрчке филологије" који је одбрањен на Филозофском факултету у Београду у децембру 1983. године (у даљем тексту: *Вукелић*, Д. Анастасијевић). Такође в. *Н. Радојчић*, Драгутин Ана-

Један од пионира српске византологије и први професор на новоотвореној катедри био је Драгутин Анастасијевић (1877–1950).[3] Он је рођен у цинцарској породици из Крагујевца, где је завршио основно школовање и гимназију. Студирао је класичну филологију на Великој школи у Београду од 1896. до 1900, а као државни питомац усавршавао се у Минхену код Карла Крумбахера у периоду од 1902. до 1905. године. У тим годинама Анастасијевић је путовао по Европи и обогаћивао своја знања из палеографије у миланској библиотеци Амброзиани. Исход тих истраживачких напора била је дисертација *Die paränetischen Alphabete in der griechischen Literatur*, коју је одбранио и објавио 1905. године.[4] После стицања доктората постављен је за доцента, а затим и за ванредног професора на Филозофском факултету, за грчки језик и палеографију, византијску филологију и историју. Осим у Милану, Д. Анастасијевић је радио и у библиотекама у Немачкој, Аустрији и Грчкој, потом у Русији и у Руском археолошком институту у Цариграду.[5] Године 1921. изабран је за редовног професора грчког језика и византијске културе на новооснованом Богословском факултету, где је радио до пензионисања 1941. године.

Д. Анастасијевић се превасходно бавио историјом византијско-српских односа, нарочито личностима које су повезивале ова два света, као што су, на пример, Стефан Немања, Свети Сава, Јелена Драгаш.[6] Важно поље његовог истраживања представљао је Хиландар, односно Света Гора, где је у три наврата дуже боравио и радио (1907–1908, 1912, 1926).[7] Д. Анастасијевић је написао преко две стотине одредница за Народну енциклопедију Срба, Хрвата и Словенаца.[8] Био је члан Српске академије наука, члан Југославенске академије знаности и умјетности, а и почасни доктор Универзитета у Атини.

Анастасијевићев учитељ, према коме је гајио највеће поштовање, био је Карл Крумбахер (1856–1909), велики филолог и отац немачке византологије.[9] Овај научник је први почео да на византијску литературу гледа не као на пуки продужетак античке, него као на самосвојну и оригиналну, мада повезану са античком. Уз то, К. Крумбахер је веома заслужан за напуштање некритичког става према средњовековном грчком језику као варварској творевини. Његово капи-

стасијевић, ИЧ 3 (1951–1952) 503–515; *G. Ostrogorsky*, Dragutin Anastasijević († 20 août 1950), Byzantion 22 (1952) 532–537; *А. Јевшић*, Др Драгутин Анастасијевић, Богословље 39 (1980) 9–10.

4 За потпуни списак Анастасијевићевих радова в. *Љ. Никић*, Библиографија радова академика Драгутина Анастасијевића, ЗРВИ 6 (1960) 243–256.

5 Сто година Филозофског факултета, Београд 1963, 248.

6 Енциклопедија српске историографије, приредили *С. Ћирковић и Р. Михаљчић*, Београд 1997, 260–261 (*С. Ћирковић*).

7 *Максимовић*, Развој византологије, 659. Иначе, у неким белешкама о Д. Анастасијевићу као година његовог првог научног боравка на Светој Гори наводи се 1906/1907. година. Међутим, усвајамо хронологију проф. Максимовића засновану на истраживању у Архиву Србије, према којој је речени боравак у трајању од девет месеци обављен 1907/1908. године.

8 Ове одреднице су сабране и објављене у књизи под не баш сретно изабраним насловом Византија и Византинци, прир. *С. Нешић*, Београд 1994.

9 О њему в. *J. Irmscher*, Das Byzanzbild der neuen deutschen Historiographie, Klio 48 (1967) 335–349; *H.-G. Beck*, Die byzantinischen Studien in Deutschland vor Karl Krumbacher, Χάλικες. Festgabe f. d. Teilnehmer am XI. Intern. Byzantinisten-Kongress, München 15.–20. IX. 1958, 67–119 (=Variorum Reprints, Ideen und Realitaeten in Byzanz, I, London 1972).

тално дело *Историја византијске књижевности (Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches)*, свакако један од највреднијих подухвата у историји византологије, објављено је 1891, с другим издањем из 1897. године. К. Крумбахер је, такође, основао прву византолошку катедру и покренуо први византолошки часопис (*Byzantinische Zeitschrift*) деведесетих година XIX века.

О великом уважавању које је Д. Анастасијевић гајио према своме учитељу К. Крумбахеру на најбољи начин сведоче писма која му је упутио у периоду од 1907. до 1909. године. У заоставштини немачког научника, која се чува у Баварској државној библиотеци у Минхену (Bayerische Staatsbibliothek, München), сачувано је пет таквих епистола. Фотокопије ових писама донео је проф. Петер Шрајнер, немачки истраживач и председник међународне асоцијације византолога, и предао их ректору Марији Богдановић приликом своје промоције за почасног доктора Београдског универзитета 9. фебруара 2004. године. У даљем тексту доносимо преводе ових пет Анастасијевићевих писама, састављених у периоду од 7. новембра 1907. до 17. јуна 1909. године.[10] Није на одмет напоменути да у Архиву Српске академије наука и уметности нема никаквих писама које је К. Крумбахер послао Д. Анастасијевићу.[11] Ни на Богословском факултету, где се налази Анастасијевићева библиотека, нема таквих писама.[12] Сва је прилика да та писма нису сачувана. Уопште, мало се зна о преписци коју је Д. Анастасијевић имао са појединим византолозима. Сачувано је писмо које је овај пионир српске византологије 21. јануара 1936. године упутио Владимиру Н. Бенешевичу (1874–1938).[13] Иначе, овај руски византолог био је стрељан у совјетским чисткама које су спровођене тридесетих година XX века.[14]

1

7/20. — XI — 07.
Београд

Најпоштованији господине професоре!

Свој рукопис сам добио назад. Оно што је неопходно за сналажење поводом моје две повеље изнео сам у уводним текстовима и у дипломатичком опису.

---

[10] Анастасијевићева писма је са немачког на српски превео Александар Поповић. Аутори се најсрдачније захваљују колеги Михаилу Милинковићу, доценту Филозофског факултета у Београду, на драгоценим сугестијама приликом превођења.

[11] Нарочиту захвалност дугујемо колеги Драгославу Опсеници, вишем архивисти Архива Српске академије наука и уметности, који нам је дао ове податке.

[12] О томе нас је обавестио Жарко Шарчевић, библиотекар Богословског факултета, коме се такође најсрдачније захваљујемо.

[13] *И. П. Медведев*, В.Н. Бенешевич: судьба ученого, судьба архива, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург 1995, 370–371.

[14] Исто, 339.

При шоме Вас молим да даше просшора у часопису изводу из приложеног писма које ми је уйушио йроф. Хаџидакис, а које се шиче мог Алфабеша објављеног у BZ број 16.

С особишим йошшовањем и оданошћу,

Д. Н. Анасшасијевић

— На почетку писма Д. Анастасијевић наводи датум по старом, Јулијанском, и новом, Грегоријанском календару. Подсећања ради, нови календар је у службену употребу у Србији, у оквиру Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, уведен тек после Првог светског рата, у јануару 1919. године.

— Две повеље које Д. Анастасијевић помиње у овом писму по својој прилици су хрисовуље византијског цара Алексија III Анђела (1195–1203) из јуна 1198. и јуна 1199. године, везане за оснивање манастира Хиландара.[15] Било је то време када је српски научник боравио на Светој Гори и упознао се са многобројним тамошњим документима. Убрзо су као исход такве истраживачке оријентације уследиле и две чувене Анастасијевићеве расправе о хронологији смрти Стефана Немање.[16] Реч је о питању које је изазвало велику полемику и које је, чини се, разрешио тек проф. Фрањо Баришић, датујући Немањину смрт у 13. фебруар 1199. године.[17]

— О проф. Хаџидакису, који се спомиње у овом писму, опширније ће бити изложено у коментару четвртог писма.

— Реч је о чланку D. Anastasijević, *Alphabete*, BZ 16 (1907) 479–501, где је Анастасијевић објавио пет средњовековних грчких тужбалица *Својој души*. Ова врста византијске поезије има исходиште у појединим псалмима. Д. Анастасијевић наглашава да се непосредно обраћање сопственој души нарочито сусреће у византијским „тужбалицама над сопственим (грешним) животом ради покајања“. Ове песме су се најчешће завршавале једном малом молитвом за спас своје душе. Каткад су се те молитве појављивале и као самосталне песме.[18]

---

[15] За најновије издање ових докумената в. Actes de Chilandar, I, Des origines à 1319, éd. *M. Živojinović*, *V. Kravari*, *C. Giros*, Paris 1998, № 4, 104–110; № 5, 110–117.

[16] *Д. Анасшасијевић*, Година смрти Немањине, Глас СКА 86 (1911) 135–140; *исши*, Још о години смрти Немањине, Глас СКА 92 (1913) 63–109, где је дат и српски превод поменутих хрисовуља Алексија III Анђела из јуна 1198. и јуна 1199. године.

[17] Ф. Баришић, *Хронолошки йроблеми око године Немањине смрши*, Хиландарски зборник 2 (1971) 31–58.

[18] *Вукелић*, Д. Анастасијевић, 32–33.

2

10/23. XII 08. Београд

Најпоштованији господине професоре!

Примите моје најсрдачније честитке за наступајуће велике празнике и Нову Годину.

Послао сам Вам сепарат са мојим извештајем о Вашој полемици са Гецом (Goetz). Овде се налази фотографија једног осмоугаоног златног прстена који је откопан приликом недавног постављања канализације у Београду и кога је набавио наш Народни Музеј. Странице осмоугла споља носе натпис, који, очишћен од правописних грешака, гласи: Θεὸς κελεύω μὴ φύειν κώλῳ πόνον. Дакле, један беспрекоран квантитативни јамбски триметар. Из смисла (= Боже, молим Те да ме не заболи уд) произилази да се ради о филактериону или амулету.

Пошто сте се Ви подробније бавили венчаним прстењем, а можда и другим прстењем, да ли сте се сусрели са осмоугаоним прстењем? Речено ми је да се оно и дан данас носи у Турској, али ја то нисам приметио. Да ли је то познато Вама, или неком Грку из Вашег семинара?

На ово и друга питања можда би се могао наћи одговор и у следећим старим и новим радовима:

Gorlaeus, Dactyliotheca

Kirchmann, De annulis liber singularis, Lugduni Batov. 1672

Casali, De fibulis, insignibus et annulis veterum

Berraud, Des bagues à toutes les époques = Bull. monum. XXX (1864)

Drury-Fortunum, On some fingerrings of the early christian period = Soc. of Antiqu. of London

Нажалост, овде не могу да добијем ове радове.

Да ли би се можда међу члановима Семинара могао наћи неко ко би, ако не мени за љубав, онда макар самој ствари за љубав, хтео да у овим књигама потражи осмоугаоно прстење?

Не могу да се обратим својим пријатељима, господи докторима Марку (Marc), Масу (Maas) и другима, јер сам то већ пречесто чинио.

Хтео бих, такође, да Вас замолим да ми доставите адресе Шламбержеа (Schlumberger) и др Мордтмана (Mordtmann) (који је ваљда још увек у животу).

Најсрдачније Вас поздравља и особито поштује

Ваш најоданији
Д. Н. Анастасијевић

— Поменути Гец је научник Леополд Карл Гец који се бавио руском историјом.

— Осмоугаони златни прстен, о коме је у писму реч, чува се и данас у Збирци за касноантичку и рановизантијску материјалну културу и уметност Народног музеја у Београду. Он је откупљен 1908. године и заведен под инвентарским бројем 113/IV. Међутим, није забележено место његовог налаза.[19] Зато је податак који овде можемо прочитати, да је откривен приликом копања канала у Београду, занимљив и драгоцен. Сам Анастасијевић никада није публиковао овај предмет. То је по први пут недавно учинила др Ивана Поповић из Археолошког института у Београду, у свом каталогу касноримског и рановизантијског златног накита из Народног музеја.[20]

Спољна страна прстена је октогоналног облика, а унутрашња је кружна. Димензије прстена су 2,4 × 2,2 цм, ширина траке са натписом је 0,4 цм, док његова тежина износи 9,05 г. Величина прстена указује на то да је овај накит био намењен мушкарцу. Натпис на прстену је врло прецизно изведен, дубоко уграviран фином златарском пунцном. Слова имају изражене и нешто издужене троугаоне серифе на крајевима потеза.

Развијен натпис на спољној страни прстена, распоређен у осам правоугаоних поља, следеће је садржине:

Прстен из Народног музеја, Београд

ΘΕΟ/CKA/ΙΛΕΥ/ΩΜΗ/ΦΥΙΝ/ΚΟΛ/ΩΠΟ/ΝΟΝ

Анастасијевић је, како видимо, натпис раздвојио на речи и прочитао на следећи начин: Θεὸς κελεύω μὴ φύειν κώλῳ πόνον. Превод гласи: *Боже, молим Те да ме не заболи уд (тј. нога, рука).*

Не знајући да се Анастасијевић већ позабавио овим натписом, игром случаја смо и ми покушали, заједно са И. Поповић, у једном ранијем раду да га рас-

[19] В. *М. Васић*, Народни музеј у 1908, Годишњак СКА XXII/1908 (1909) 167.

[20] *И. Поповић*, Касноантички и рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду / Late Roman and Early Byzantine Gold Jewelry in National Museum in Belgrade, Београд 2001, кат. 29.

тумачимо.[21] Његов садржај смо разумели као: Θεὸς κελεύω μὴ φύειν κολωπόνον.

Наиме, Θεός би могао бити номинатив или вокатив једнине, зависно од тога да ли је у питању обраћање власника прстена божанству. У сваком случају, то указује на апотропејску природу овог комада накита, што је и Анастасијевић закључио.

Κελεύω, глагол који превасходно значи *нaредити, наложити, заповедити*, а уз инфинитив са негацијом и *забранити*, али такође и *замолити*, овде се налази у 1. лицу једнине индикатива презента актива. Одлучили смо се за превод *забрањујем*, што нас је навело на помисао да реч θεός стоји у номинативу. Анастасијевић га је превео са *молити*.

Главни проблем при читању и интерпретацији овог натписа задаје његов завршетак: ΚΟΛΩΠΟΝΟΝ. Анастасијевић га је раздвојио на две речи: κώλῳ — датив једнине именице τὸ κῶλον — *уд, рука, нога*, и πόνον — акузатив једнине именице ὁ πόνος — *бол*.

Мишљења смо да је у питању акузатив једнине сложенице чији други део чини реч ὁ πόνος. Њен први део, како нам се чини, треба потражити у речи τὸ κόλον — *утроба, стомак*. Премда за реч ὁ κολοπόνος (κολωπόνος) нема потврде код античких и средњовековних грчких писаца, ипак, Димитракисов речник грчког језика бележи једну сличну, из народног језика, односно димотике. То је реч ὁ κωλικοπόνος, која означава *оштар бол у стомаку*.[22] Уколико реч на натпису није ἅπαξ λεγόμενον, због недостатка простора за урезивање натписа, а можда и због недовољне писмености његовог аутора, лако је могло доћи до дужења омикрона (ο) у омегу (ω) и обрнуто, те скраћивања речи κωλικοπόνος у κολωπόνος, са значењем *бол у стомаку*.

Читав натпис смо у нашем раду, можда не сасвим тачно, превели са: *(Ја) Бог забрањујем да наступи бол у стомаку*. Данас, после читања Анастасијевићевог писма, одлучили бисмо се за превод: *Боже, молим Те да ме не заболи стомак*.

У прилог нашој претпоставци да се не ради о амајлији против болова у нози или руци, већ против болова у стомаку, позваћемо се на византијског лекара Александра из Трала. У свом медицинском приручнику он препоручује управо ношење осмоугаоног прстења као средства против колика, односно стомачних грчева.[23]

Поменућемо и осмоугаони прстен са представом бога Хнубиса, који вероватно потиче из VII–VIII века, а данас се чува у збирци Менил фондације у Хјустону.[24] Хнубис је био божанство које је имало специфичну, веома уску апотро-

---

[21] *I. Popović — A. Popović*, Greek Inscription on Golden Finger Ring from National Museum in Belgrade, Старинар LII/2002 (2003) 157–161.

[22] *Д. Димитракис*, Μέγα λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, Atina 1939, s.v. κωλικοπόνος.

[23] Alex. Trall. VIII, 2. Alexander von Tralles, ed. *I. Puschmann*, Wien 1878–79, II, 377. Нажалост, овај текст нам није био доступан, па смо се ослонили на цитат у: *G. Vikan*, Art and Marriage in Early Byzantium, DOP 44 (1990) 161.

[24] Прстен се чува под инвентарским бројем II.B24. Cf. *G. Vikan*, Art, Medicine and Magic in Early Byzantium, DOP 38 (1984) 76.

пејску функцију. Он је штитио управо од болова у абдомену уопште, па према томе и у стомаку.[25] Хришћански карактер овом комаду накита даје натпис ураван на њему. У питању је стих из Давидових *Псалама*.

Ове примере смо навели како бисмо показали да ношење амајлија управо против једне специфичне врсте болова — колика, односно грчева у стомаку, није било неуобичајено. Оно је, штавише, имало своју дугу и развијену традицију, што наше читање натписа са прстена из Народног музеја чини још вероватнијим.

У палеографском смислу, писмо којим је натпис на прстену изведен припада врсти грчке монументалне капитале заступљене на епиграфским споменицима V–VI века.[26] Од примера ове врсте писма на предметима од драгоцених метала пронађеним на локалитетима у Србији, ваља споменути натпис са сребрне ламеле постављене током пете деценије VI века у темељ северне базе трибелона базилике D на Царичином Граду.[27] Палеографске карактеристике натписа на прстену одговарају овом датовању. Ако претпоставимо да је овај неуобичајени комад накита дело локалних мајстора из Илирика, *terminus ante quem* за његову израду одређује аварско разарање дунавског лимеса 615. године. Дакле, прстен из Народног музеја, по свој прилици хришћански, израђен је током VI или у прве две деценије VII века.

— Марк (P. Marc), Мас (P. Maas), Шламберже (G. Schlumberger) и Мордтман (J. H. Mordtmann), које помиње Д. Анастасијевић, научници су чија се имена срећу у библиографији у оновременим бројевима BZ-а.

3

8/II 09. Београд

Најӣошӣованији Учиӣељу!

Тек јуче сам доӣуӣовао назад из Крагујевца, ӣако да ӣек сада могу да се захвалим за Ваш ӣријаӣељски одговор. Са исӣом молбом сам се обраӣио и др Хеегу (Heeg) и замолио га да Вас, уколико ӣреузме овај задаӣак, о ӣоме обавесӣи. Чиӣав ӣосао се, заӣраво, своди само на ӣо да се уӣврди да ли у радовима на ову ӣему ӣосӣоје илусӣрације осмоугаоног ӣрсӣења из најсӣаријег доба. Од госӣодина др Хеега још немам никаквих весӣи. Мораћу најӣре да се задовољим Маршаловим каӣалогом. Писаћу и Шламбержеу и др Мордӣману.

Овај расӣусӣ сам искорисӣио ӣрвенсӣвено за ӣо да сасӣавим ӣредговор за оснивачку ӣовељу срӣског свеӣогорског манасӣира Хиландара из изворног

[25] Хнубис нам је познат са ликовних представа на накиту, пре свега на египатско-хеленистичким гемама. Приказиван је као биће са телом змије и главом лава окруженом нимбом и зрацима. Cf. *ibid.*, 75–77.

[26] Cf. *V. Beševliev*, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964, passim.

[27] В. *В. Поӣовић*, Грчки натпис из Царичиног Града и питање убикације Прве Јустинијане, Глас САНУ CCCLX (1990) 53–108, сл. 2, Т. II.

материјала који сам сакупио, а која Вам је већ позната. На главну тему се надовезују врло лепи резултати о детаљима, који се тичу историје првих Немањића. Пошто предавања ускоро почињу, а ја морам да наставим курс из византијске историје који је за мене јако тежак, не верујем да ћу са овим предговором бити готов у року краћем од месец дана.

Срдачно Вам желим најскорије оздрављење.

Поздравља Вас с особитим поштовањем

Ваш најоданији
Д. Н. Анастасијевић

— Хеег (Josephus Heeg) је научник који се помиње у првој деценији XX века.

— Маршалов каталог о коме пише Анастасијевић је каталог античког прстења из Британског музеја. У то доба он је представљао најновију значајну публикацију из ове области.[28]

— Што се тиче предговора за оснивачку повељу манастира Хиландара који помиње Д. Анастасијевић, упућујемо на коментар првог писма.

4

11/VI 09. Београд

Најпоштованији Учитељу!

Велико Вам хвала за Ваш чланак „Програм новог Тезауруса...“. Нотираћу код нас оба чланка о овој теми.

Ево је, жељена белешка „Нова катедра и семинар за византологију у Београду“, надам се, спремна за штампу.

Са највећим гневом читам недостојне нападе који се из Грчке изливају на Вас. То је крајњи пример незахвалности према Вашим неизмерним заслугама за грчку националну науку!

Привлачи ме да се у расправу умешам као посредник на следећој основи:

Пошто је скоро 9/10 помоћних средстава данашњег грчког националног образовања писано књижевним језиком, а, насупрот томе, народни језик још не може да покаже ништа слично, то би значило, ако би реформа језика требало да се одигра данас или сутра, заменити обиље (opulentia) оскудицом (inopia). Ово, свакако, ни у ком случају не мисле и реформатори. Народни језик мо-

---

[28] *F. H. Marshall*, Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of Antiquities, British Museum, London 1907.

ра, дакле, још дуго времена да ради да би био дорастао књижевном језику као образовно средство, те да би могао да га замени. Према томе, борба за реформу за сада има мање практичан него теоријски значај. Услед тога, Хаџидакис и његови следбеници чине добро само утолико што не желе да се реформа језика догоди данас. Само су Психарис и Крумбахер апостоли живота и будућности, који увек морају и треба да победе смрт и прошлост, и лоше се служи грчкој нацији ако се њиховом раду принципијелно постављају препреке на путу. Такође, пружа се жалостан пример националне незахвалности, ако се надалеко најзаслужнији живи минхенски пионир грчке националне науке на потпуно неодмерен начин напада и клевета.

Можда ћу у августу путовати у Грчку. У случају да се слажете са овом основом, можда бих онде заступао ова размишљања у једном јавном предавању.

С најдубљим поштовањем Вас поздравља

Ваш најоданији ученик
Д. Н. Анастасијевић

— Писмо које овде доносимо под бројем 4 заведено је у Крумбахеровом легату Баварске државне библиотеке као последње у Анастасијевићевој преписци и носи ознаку бр. 5. Датум на њему је 11. јун 1909. године. За писмо које је овде под бројем 5 сматрало се да носи датум 17. фебруар 1909. године, и оно је заведено под бројем 4. Међутим, ако се пажљивије погледа рукопис, види се да је у питању 17. јун 1909, те је оно, у ствари, последње у преписци. Да је дошло до грешке и замене места ова два писма у хронолошком следу може се видети и из њихове садржине.

— Чланак *Програм новог Тезауруса*..., који помиње Д. Анастасијевић, публиковао је K. Krumbacher, *Das Programm des neuen griechischen Thesaurus*, BZ 18 (1909) 708–711. Реч је о залагању немачког византолога за пројекат који је требало да окупи многобројне светске академије на издању једног великог речника грчког језика. Било је предвиђено да овај речник обухвати целокупно језичко благо грчког језика у времену од око две и по хиљаде година и замени *Thesaurus linguae Graecae, ab Henrico Stephano, I–VIII, Parisiis s. d.*

— Белешку *Нова катедра и семинар за византологију у Београду*, коју наводи Д. Анастасијевић, објавио је K. Krumbacher, *Ein neuer Lehrstuhl und ein Seminar für die byzantinischen Studien in Belgrad*, BZ 18 (1909) 705 и у њој се говори о оснивању Катедре за византологију у Београду 1906. године.

— Језичко питање је културни и политички проблем у Грчкој од краја XVIII века, па, можемо слободно рећи, све до данас.[29] Политички конзервативизам и либерализам тесно су повезани с језичким и обрнуто. Јанис Психарис (1854–1929) залагао се за књижевну употребу димотике. Његов славни савременик и противник био је Георгиос Хаџидакис. Психарис је хтео да оконча упо-

[29] Сажети преглед овог проблема, уз обимну библиографију, доноси *R. Browning*, Medieval and Modern Greek, London 1969, 103–118.

требу катаревусе и покушао је да систематизује димотику, те да је уведе као једини национални језик. Његов роман *Моје путовање* (Τὸ ταξίδι μου), објављен 1888. године, прво је озбиљно прозно књижевно дело писано димотиком. Појава ове књиге изазвала је прави скандал. С каквом страшћу су Грци почетком XX века прилазили овом проблему најбоље илуструје чињеница да су 1901. године, када је *Нови завет* преведен на димотику, у Атини избили прави нереди, у којима је било и жртава. Тек 1917. године димотика је постала средство образовања у грчким основним школама.

— Многи књижевници, научници и, уопште, људи од пера сматрали су да без употребе димотике нема напретка грчке књижевности и духовности. Међу њима је био и Карл Крумбахер, који се умешао у борбу за увођење народног грчког језика.

— Расправа око језичког питања распламсала се 1905. године, када се појавио грчки превод Крумбахерове књиге *Проблем новог писаног грчког језика*, заједно са одговором на њу из пера Г. Хаџидакиса, који се противио увођењу димотике. Крумбахерово дело је првобитно написано 1902. године у краћем облику и прочитано у Баварској академији наука. Године 1903. Крумбахер је проширио свој рад и штампао га као књигу. Тако су 1905. године и Крумбахерово дело и Хаџидакисов одговор на њега у Атини штампани заједно у књизи од преко осам стотина страна, под насловом: K. Krumbacher — *Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἑλληνικῆς (σελ. 1–300) καὶ ἀπάντησις εἰς αὐτὸν ὑπὸ Γεωργ. Ν. Χατζιδάκη (σελ. 301–860)*. Пре тога је Хаџидакис објавио на немачком критику Крумбахерове књиге.[30]

5

17/VI 09. Београд

Најпоштованији Учитељу!

Стало ми је до тога да у белешци о овдашњој катедри буде задржана реченица „без бриге Универзитета за финансирање (sc. Семинара) од стране државе", ако не буквално, а онда њен смисао. У томе лежи пребацивање универзитетским властима. Али оно је потпуно заслужено. Пуну одговорност, дакако, преузимам само ја.

Са задовољством ћу примити слику тамошње нове семинарске просторије, пошто ове године не долазим у Минхен. Радује ме да се слажете са мојим помирљивим размишљањима о језичком питању. Морам унапред да обезбедим себи и Психарисову сагласност. Онда ћу то покушати усмено, ако путу-

30 *I. P. Vutieridis*, Σύντομη ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας (1000–1930), δευτέρη ἔκδοση, Atina 1966, 281–282.

јем у Атину, писмено, ако остајем овде. Али, да ће атинске усијане главе тиме бити умирене, ја лично, дакако, не смем много да се надам.

Господин др Чајкановић ми је испричао да Вам је послао чланак о вереничком прстењу. Моли Вас за одговор.

Поздравља Вас с најдубљим поштовањем

Ваш

Д. Н. Анастасијевић

— К. Крумбахер је изашао у сусрет Анастасијевићевој молби да у белешци о Катедри, чији је пун библиографски податак дат уз коментар претходног писма, буде задржана реченица „без бриге Универзитета за финансирање (sc. Семинара) од стране државе". Cf. BZ 18 (1909) 705.

— Чланак Веселина Чајкановића објављен је две године касније: V. Čajkanović, *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, BZ 19 (1910) 111–114.

Добро је познато да је само неколико месеци касније, 12. децембра 1909. године, преминуо Карл Крумбахер. Драгутин Анастасијевић се од свог учитеља опростио у некрологу који је објављен у *Српском књижевном гласнику* за исту 1909. годину.[31] У надахнутом тексту, између осталог, он пише и следеће: „У Крумбахеру је византологија нашла силног пионира свог, који је разбио густу маглу предрасуда према Византији и науци о њој у западној Европи и освојио византиским студијама шире интересе западноевропских културних народа...Он је подсетио западно-европски свет на заслуге Византије за Ренесансу тог света у почетку новог века...У мени лично успомену великога покојника задржаће у пуној јачини још и захвалност бившег ученика према даровитом, спремном и савесном наставнику. Нека му не изостане ни од мене последње збогом!".[32]

Aleksandar Popović — Radivoj Radić

LES LETTRES DE DRAGUTIN ANASTASIJEVIĆ
A KARL KRUMBACHER (1907–1909)

Pionnier de la byzantinologie serbe, Dragutin Anastasijević (1877–1950), s'est spécialisé de 1902 à 1905 auprès de Karl Krumbacher (1856–1909) à Munich où il a obtenu son doctorat en 1905. De retour en Serbie, Anastasijević est resté en contact avec son maître, comme l'attestent cinq de ses lettres, datées de 1907 à 1909, conservées dans le legs épistolaire de Krumbacher (Bayerische Staatsbibliothek,

[31] *Д. Анастасијевић*, Др Карло Крумбахер, Српски књижевни гласник 23 (1909) 957–960.

[32] Исто, 958, 959, 960.

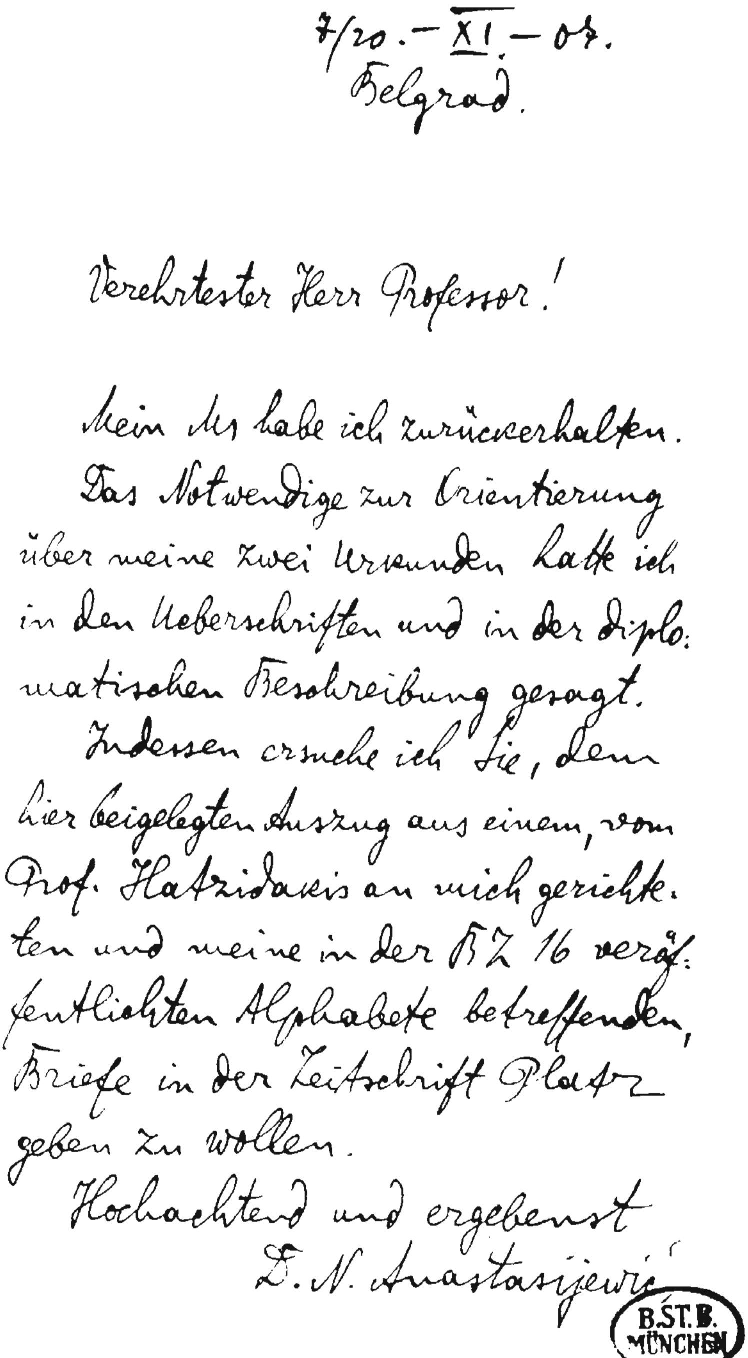
München). Les photocopies de cette correspondance, rédigée en allemand, ont été remises au recteur de l'Université de Belgrade, Marija Bogdanović, par le prof. Peter Schreiner lors de sa promotion au rang de docteur *honoris causa* de l'Université de Belgrade, le 9 février 2004.

Ce travail propose une traduction en serbe et un commentaire des lettres d'Anastasijević. Bien qu'assez bref, leur contenu nous révèle le champ d'intérêt très diversifié qui retenait alors l'attention de ce byzanitinste serbe. On y retrouve avant tout le thème de sa thèse de doctorat *Die paränetischen Alphabete in der griechischen Literatur* portant sur un type de poésie moralisante jusqu'alors quasiment inconnu se caractérisant par des vers dont les initiales reprennent l'ordre de l'alphabet grec. Outre cela, Anastasijević s'intéressait alors tout particulièrement à l'étude des chartes athonites, ce qui l'amena à séjourner neuf mois à l'Athos en 1907/08. On note auusi tout l'intérêt qu'il portait à un bague d'or octogonale, acquise en 1908 et aujourd'hui conservé dans la Collection des autiquités romaines tardives et paléobyzantines du Musée national de Belgrade. Bien que donnant de nombreux détails sur cette parure dans une de ses lettres conservées, Anastasijević, lui même, ne l'a jamais publiée. Cette bague n'a finalement fait l'objet d'une première publication, due au dr Ivana Popović de l'Institut Archéologique de Belgrade, qu'en 2001.

Les polémiques de l'époque agitant la science byzantine ont également trouvé un écho dans les lettres d'Anastasijević. Il s'agissait avant tout de certaines questions relatives à la formation du grec moderne. De fait, la question linguistique s'était érigée en problème culturel et politique en Grèce dès la fin du XVIIIème siècle, qui a perduré, il est permis de dire, jusqu'à nos jours. Le débat sur la langue est devenu plus particulièrement virulent en 1905 lors de la parution du livre de Krumbacher, *Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἑλληνικῆς* (p. 1–300) *καὶ ἀπάντησις εἰς αὐτὸν ὑπὸ Γεωργ. Ν. Χατζιδάκη* (p. 301–860). Nombre d'écrivains, de savants et, plus généralement, de gens de plume, considéraient qu'il n'était pas de progrès possible de la littérature et de la spiritualité grecques sans une généralisation de l'emploi du grec démotique. Parmi eux figurait notamment Karl Krumbacher qui a alors pris part à le lutte pour l'introduction d'une langue grecque populaire. Parmi les savants grecs cette polémique voyait l'engagement de Georgios Chatzidakis, qui s'opposait à l'introduction du démotique, et Joannis Psycharis, qui voulait mettre un terme à l'utilisation de la *katharevousa* et tentait de systématiser le démotique et d'en faire la seul et unique langue nationale. D. Anastasijević, qui était également partisan de l'emploi du grec démotique, note dans une de ses lettres que «seuls Psycharis et Krumbacher sont les apôtres de la vie et de l'avenir qui toujours doivent l'emporter sur la mort et le passé».

Les lettres d'Anastasijević nous renseignent également, de façon explicite, sur son abondante correspondance avec de nombreux scientifiques contemporains tels que, par exemple, P. Marc, J. Heeg, P. Maas, G. Schlumberger, J. H. Mordtman. De toute évidence ce jeune savant serbe s'était fait un grand nombre d'amis parmis ses confrères au cours de ses études à Munich et de ses nombreux voyages ou séjours de travail dans les principaux centres scientifiques et les plus importantes bibliothèques d'Europe.

Finalement, mais non en dernier lieu, il ressort clairement des lettres d'Anastasijević tout le respect et la gratitude qu'il ressentait à l'égard de son maître, et maître de nombreux autres chercheurs se penchant sur le passé byzantin, Karl Krumbacher. Il s'adresse à lui le plus souvent par «très cher monsieur le professeur» ou «très cher maître». Dans ce cas il est réellement question du nombre rapport entre un élève et son maître devenu son «père spirituel».

7/20. – XI. – 07.
Belgrad.

Verehrtester Herr Professor!

Mein Ms habe ich zurückerhalten. Das Notwendige zur Orientierung über meine zwei Urkunden hatte ich in den Ueberschriften und in der diplomatischen Beschreibung gesagt.

Indessen ersuche ich Sie, dem hier beigelegten Auszug aus einem, vom Prof. Hatzidakis an mich gerichteten und meine in der BZ 16 veröffentlichten Alphabete betreffenden, Briefe in der Zeitschrift Platz geben zu wollen.

Hochachtend und ergebenst
D. N. Anastasijević

Прво писмо

10/23 XII 08 Belgrad.

Verehrtester Herr Professor!

Wollen Sie meine herzlichsten Glückwünsche zu den kommenden grossen Feiertagen und zur Jahreswendung entgegennehmen.

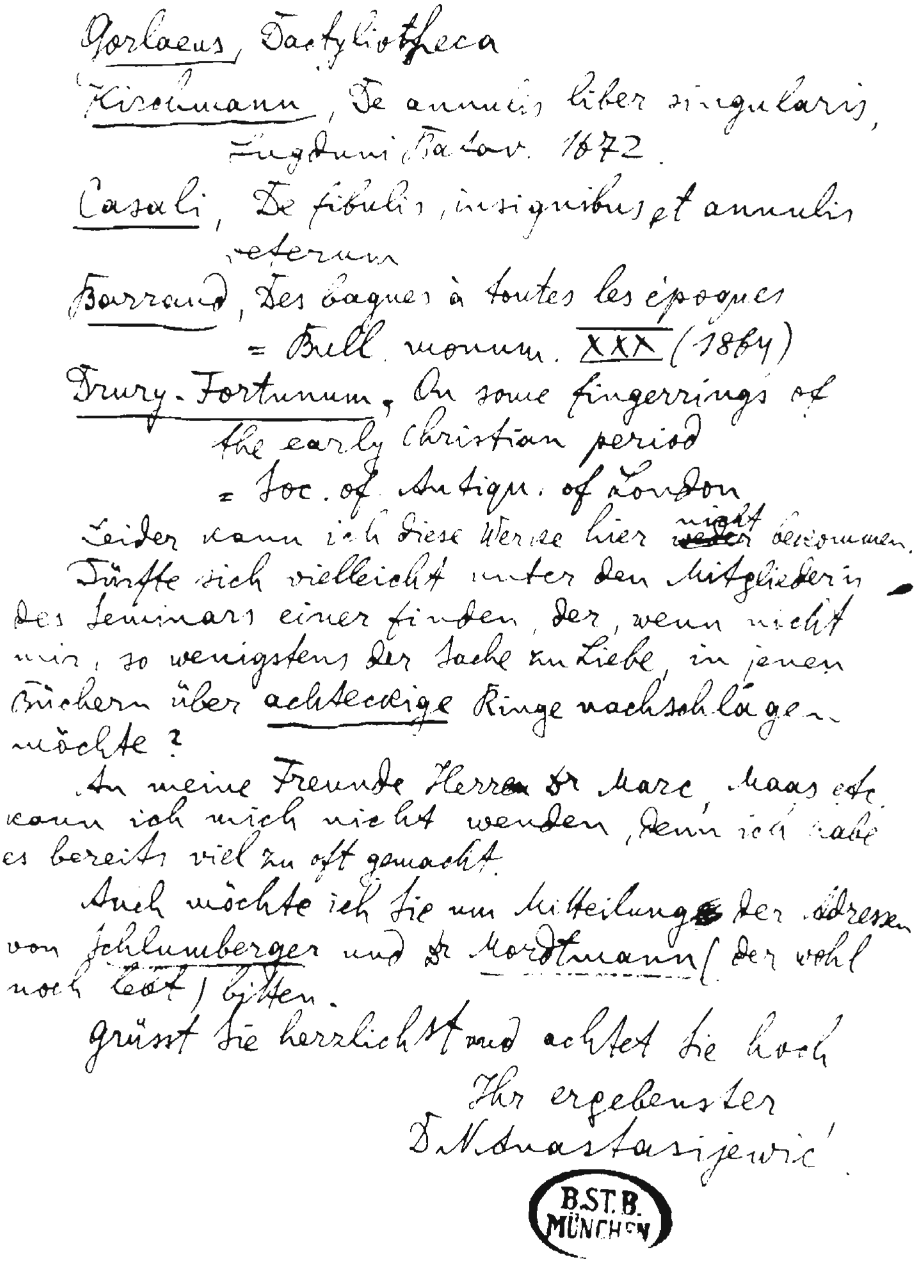
Habe Ihnen einen Sonderabdruck meines Berichtes über Ihre Polemik mit Goetz gesandt.

Hier die Photographie eines achteckigen Gold-Ringes, welcher bei der neuerlichen Kanalisierung Belgrads ausgegraben und von unserem Nationalmuseum angeschafft wurde. Die Seiten des Achtecks tragen von aussen die Ueberschrift, welche von orthographischen Fehlern befreit lautet: Θεὸς κελεύω μὴ φύειν κώλῳ πόνον. Also ein tadelloser quantitativer iamb. Trimeter. Aus dem Sinn (= Gott, ich ersuche, dass das Glied nicht wehe tut) ergibt sich, dass man es mit einem Phylakterion oder einem Amulette zu tun hat.

Sie haben sich mit den Eheringen, aber vielleicht auch mit anderen Ringen näher beschäftigt. Sind Ihnen <u>achteckige</u> Ringe begegnet? Man sagt mir, dass sie auch heutzutage in der Türkei geführt werden, ich habe es aber nicht bemerkt. Ist es Ihnen bekannt, oder einem Griechen aus Ihrem Seminar?

Auf diese und andere Fragen wäre vielleicht eine Antwort auch aus folgenden alten und neuen Werken zu gewinnen:

Друго писмо, прва страна

Gorlaeus, Dactyliotheca
Kirchmann, De annulis liber singularis, Lugduni Batav. 1672.
Casali, De fibulis, insignibus et annulis veterum
Barraud, Des bagues à toutes les époques = Bull. monum. XXX (1864)
Drury-Fortnum, On some fingerrings of the early Christian period = Soc. of Antiqu. of London

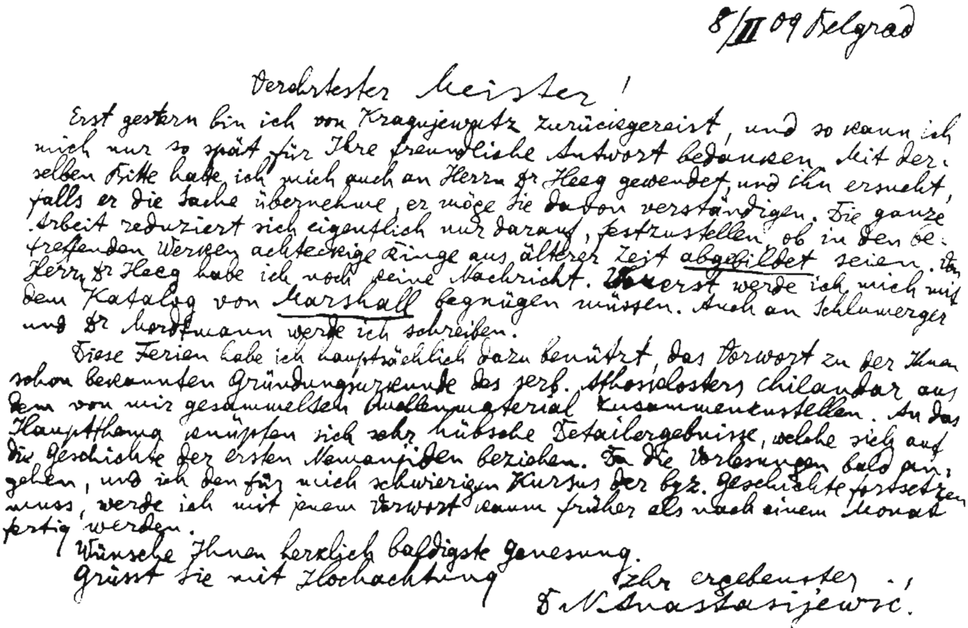
Leider kann ich diese Werke hier nicht bekommen. Dürfte sich vielleicht unter den Mitgliedern des Seminars einer finden, der, wenn nicht mir, so wenigstens der Sache zu Liebe, in jenen Büchern über achteckige Ringe nachschlagen möchte?

An meine Freunde Herren Dr Marc, Maas etc. kann ich mich nicht wenden, denn ich habe es bereits viel zu oft gemacht.

Auch möchte ich Sie um Mitteilung der Adressen von Schlumberger und Dr Mordtmann (der wohl noch lebt) bitten.

grüsst Sie herzlich und achtet Sie hoch
Ihr ergebenster
D. N. Anastasijević

Друго писмо, друга страна

8/II 09 Belgrad

Verehrtester Meister!

Erst gestern bin ich von Kragujewatz zurückgereist, und so kann ich mich nur so spät für Ihre freundliche Antwort bedanken. Mit derselben Bitte habe ich mich auch an Herrn Dr. Heeg gewendet, und ihn ersucht, falls er die Sache übernehme, er möge Sie davon verständigen. Die ganze Arbeit reduziert sich eigentlich nur darauf, festzustellen, ob in den betreffenden Werken achteckige Ringe aus älterer Zeit abgebildet seien. Von Herrn Dr. Heeg habe ich noch keine Nachricht. Zuerst werde ich mich mit dem Katalog von Marshall begnügen müssen. Auch an Schlumberger und Dr. Mordtmann werde ich schreiben.

Diese Ferien habe ich hauptsächlich dazu benützt, das Vorwort zu der Ihnen schon bekannten Gründungsurkunde des serb. Athosklosters Chilandar aus dem von mir gesammelten Quellenmaterial zusammenzustellen. An das Hauptthema knüpfen sich sehr hübsche Detailergebnisse, welche sich auf die Geschichte der ersten Nemanjiden beziehen. Da die Vorlesungen bald angehen, und ich den für mich schwierigen Kursus der byz. Geschichte fortsetzen muss, werde ich mit jenem Vorwort kaum früher als nach einem Monat fertig werden.

Wünsche Ihnen herzlich baldigste Genesung.

Grüsst Sie mit Hochachtung

Ihr ergebenster
D. N. Anastasijewić.

Треће писмо

11/VI 09. Belgrad.

Verehrtester Meister!

Besten Dank für Ihren Artikel „Das Programm d. neuen Thesaurus ...“ Werde beide Artikel über dies Thema bei uns notieren.

Hier die gewünschte Notiz. Ein neuer Lehrstuhl u. Seminar f. Byzantologie in Belgrad; hoffentlich druckfertig.

Mit grösster Entrüstung liest man die unwürdigen Angriffe, die sich aus Griechenland über Sie ergiessen. Ein krasses Beispiel der Undankbarkeit gegenüber Ihren unermesslichen Verdiensten für die griechische Nationalwissenschaft!

Mich zieht es, in den Streit vermittelnd einzugreifen, auf folgender Grundlage:

Da fast 9/10 der Hilfsmittel der heutigen griechischen Nationalbildung in der Schriftsprache niedergeschrieben dasteht, dagegen die Volkssprache noch kein solches Kapital aufzuweisen hat, so hiesse es, wenn die Sprachreform heute oder morgen geschehen sollte, die opulentia für die inopia umzutauschen. Das meinen wohl auch die Reformer keineswegs. Die Volkssprache muss also noch lange Zeit schaffen, um der Schriftsprache als Bildungsmittel gewachsen zu werden, und sie abwechseln zu können. Demnach hat der Reformstreit

–:–

Четврто писмо, прва страна

für [illegible]rutage weniger praktische als theore-
tische Bedeutung. Infolgedessen leisten Hatzi-
dakis und seine Nachfolger nur insofern gutes,
wenn sie die Sprachreform für heute nicht wollen.
Allein [illegible]sicharis und Krumbacher sind Apostel
des [illegible] und der Zukunft, welche wann immer
über den Tod und die Vergangenheit siegen muss
und [illegible], und man dient schlecht der griechischen
Nation selbst, wenn man Ihrem Werke prinzi-
piell Hindernisse in den Weg legt. Auch gibt
man nur ein bedauerliches Beispiel der na-
tionalen Undankbarkeit, wenn man den
[illegible] verdientesten lebenden Münchener
Pion[illegible] der griechischen Nationalwissenschaft
in ganz massloser Weise persönlich angreift
und [illegible]leumdet.

[illegible], dass ich in August nach Griechen-
land fahren werde. Falls Sie mit dieser
Grundlage einverstanden wären, so
würde ich vielleicht die Gedanken in
einem öffentlichen Vortrag dort vertreten.

Mit tiefster Verehrung grüsst Sie
Ihr ergebenster Schüler

D. N. Anastasijević.

Четврто писмо, друга страна

17/VI 09. Belgrad.

Verehrtester Meister!

Mir liegt es daran, dass in der Notiz über den hiesigen Lehrstuhl der Satz „ohne dass die Universität für die staatliche Unterstützung (u. des Seminars) sorgte" inhaltlich, wenn nicht wörtlich beibehalten werde. Es liegt darin ein Vorwurf für die Universitätsbehörde. Aber er ist wohlverdient. Die volle Verantwortlichkeit übernehme freilich ich allein.

Mit Vergnügen werde ich die Ansicht des dortigen neuen Seminarlokals erhalten, da ich leider nach München nicht komme.

Mich freut es, dass Sie meinen versöhnlichen Gedanken über die Sprachfrage zustimmen. Ich muss mich auch der Zustimmung Psicharis' im voraus versichern. Dann macht man den Versuch, mündlich, wenn ich nach Athen fahre, schriftlich, wenn ich da bleibe. Ob sich aber die Athener Hitzköpfe dadurch setzen werden, darf ich selbst freilich nicht viel hoffen.

Erzählte mir Herr Dr Tschajkanović, er hätte Ihnen einen Aufsatz über den Verlobungsring gesandt. Er ersucht Sie um

Antwort.

Mit tiefster Verehrung grüsst Sie

Ihr

D. N. Anastasijević

Пето писмо

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 726.76 : 930.27Š(495)(=861)"15"

ГОЈКО СУБОТИЋ

НАТПИС У МОЛИВОКЛИСИЈИ

Келија Успења Богородице у близини Кареје, позната под називом Моливоклисија, који је добила по малом храму покривеном оловним кровом (у српским и турским изворима Оловна црква), сачувала је део сликаног натписа који садржи годину 7045 (1536/7), датум 22. октобар, круг Сунца 22, круг Месеца 1 и друге хронолошке одреднице; оне, међутим, одговарају години 5050 (1541/2). Недоумицу отклања реконструкција оштећених делова: црква је саграђена 1536/7, а украшавање њене унутрашњости довршено 22. октобра 1541. Пажљивије читање текста открива такође да су се личности поменуте због својих заслуга, монах Макарије и Дмитар Јањевац, бавили преписивањем књига. Келија је била скрипториј у средишту Свете Горе, где је у првој половини XVI века деловало више угледних личности словенског порекла и образовања.

У околини Кареје, на присојним падинама са плодним земљиштем и шумом, с временом је никло доста келија које су настањивале мање скупине монаха. Најстарије међу њима спомињу се већ у средњовековним документима Протата и појединих манастира,[1] а доцније их, у већем броју, наводе турски порески дефтери.[2] Први збирни преглед добара у том делу Свете Горе везан је за одлуку Порте о одузимању манастирских имања и њихов откуп 1568/9.[3] Братства су тада, након уплате одговарајуће суме, могла да прибаве худудназме — изводе из катастарских књига, оверене од цариградског кадије, који су им потврђивали поседе и бележили њихове границе. Већ 1570. године, са представницима других манастира, Хиландарци су добили акт који је, поред осталог, сведочио да манастир у средишту Свете Горе поседује 14 келија.[4] Њихови називи нису појединачно наведени, али је синорнама означила заједничке међе земљишта на којем су биле размештене. Током времена, њихов број се увећавао, па је приликом

[1] *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972, 69 и д. (са изворима и литературом).

[2] *А. Фотић*, Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век), Београд 2000, 266–274 и др.

[3] *Исто*, 49–52.

[4] *Исто*, 51, 267.

продаје келија у Кареји 1661. Хиландар откупио 24.[5] У турском попису из 1765. забележено је да му припада чак 28 келија.[6] Оне се у приближном броју спомињу и почетком XX века: К. Влахос 1903. каже да Хиландар има у Кареји 24 келије,[7] а нешто касније, 1909, игуман Методије Миловановић у свом прегледу набраја 26, од којих у околини Кареје 23.[8]

Прве вести о боравку српских монаха у средишту Свете Горе везане су за живот Испоснице коју је у непосредној близини Протата, одмах након оснивања Хиландара, подигао свети Сава и посветио своме заштитнику истог имена, светом Сави Освећеном.[9] Келија је добила особено место у устројству Свете Горе и својеврсну независност која је, уз правила о начину живота, утврђена посебним типиком.[10] Сам свети Сава се старао да Испосницу обезбеди имањима, па је и приликом последњег боравка у Кареји, у лето 1229, у жељи да засади виноград, за три стотине перпера купио земљиште манастира Светог Димитрија. Уговор који је том приликом склопио са Протатом драгоцен је извор за познавање најранијих добара у том делу Свете Горе.[11] Из документа се види да се поменути посед налазио на брду „поред обитељи Кохлијара", а у свом горњем делу граничио са виноградом који је свети Сава већ раније ту засадио.[12] Сам помен манастира Ко-

---

[5] Укупан број, ипак, није познат, јер купљеним келијама треба додати оне који су већ биле у власништву Хиландара — *исто*, 268.

[6] *Исто*.

[7] *К. Влахос*, Η χερσόνησος του Αγίου Ὀρους Ἀθω και αι εν αυτῄ μοναί και οι μοναχοί πάλαι τε και νυν. Μελέτη ιστορική και κριτική, Βόλος 1903, 211.

[8] *М. С. Миловановић*, Живот у српској царској лаври Хилендару, Књига трећа, Београд 1909, 7–13. — Крајем XIX и почетком XX века претежни број хиландарских келија у Кареји и околини био је настањен руским монасима, који су, захваљујући богатим даровима ходочасника и прилозима из земље, подизали велика здања, махом у особеној новој техници грађења металном конструкцијом. Драгоцени су зато и водичи са почетка XX века, намењени поклоницима из Русије, који у приказу средишта Свете Горе бележе припадност келија појединим манастирима, описују њихов изглед и доносе друге податке. И они потврђују да је далеко највећи број тамошњих келија припадао манастиру Хиландару — Путеводитель по Святой Афонской горе с обяснением ея святынь и прочих достопамятностей, изд. Афонского Русского Пентелеймонова монастыря, Москва 1903.

[9] *Живојиновић*, Светогорске келије, 91–102 и др.; *исша*, Историја Хиландара, I, Од оснивања манастира 1198. до 1335. године, Београд 1998, 79–84; *M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros*, Actes de Chilandar, I, Des origines à 1319, Archive de l'Athos, XX, Paris 1998, 2 (= Actes de Chilandar).

[10] *В. Ћоровић*, Списи Св. Саве. Карејски типик, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, XVII, Београд — Сремски Карловци 1928, 5–13.

[11] *В. Мошин*, Уговор св. Саве са светогорским протатом о земљи за виноград. Са прилогом за историју српског брзописа, Гласник Државног музеја I (Сарајево 1946) 81 и д. (документ датује у 1228); М. Живојиновић сматра да је Сава посетио Кареју у лето 1229, по повратку из Свете земље, и том приликом купио земљиште за нови виноград — Actes de Chilandar, No 6, 117–122, *Живојиновић*, Историја Хиландара, 92–93.

[12] *Мошин*, Уговор, 82, 119–121; *Ф. Баришић*, Преводи грчких повеља о оснивању српског Хиландара, 4. Уговор архиепископа Саве са Протатом о земљишту за виноград, Књижевност 8–9 (1986) 1226–1228. За поменути виноград који је пре тога засадио свети Сава каже да га је „примио" од ранијег прота Теоктиста. Није познато када је Теоктист био на челу Свете Горе, можда између 1217. и 1219 (*Д. Пайахрисанйу*, Атонско монаштво. Почеци и организација, Београд 2003, 261), али се један виноград спомиње већ у Типику Келије Светог Саве Освећеног (Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога, превод Л. Мирковића, Београд 1939, 30), што би значило да је 1229, када је свети Сава куповао земљиште за још један виноград, Испосница већ поседовала најмање два.

хлијара, познатог из више извора,[13] говори да је реч о пределу северозападно од карејског насеља. Тачан положај новог имања, међутим, и поред јасно наведених природних међа, тешко је препознати без непосредног утврђивања назначених белега. Но, и у том обиму, купљено земљиште није трајно припало Испосници. Свети Сава је уговором половину завештао „саборној цркви Карејској" која ће му чинити помен,[14] па је она након његове смрти предата Протату.[15] Не знамо, дакле, који је део имања одређеног међама у Савином документу остао у власништву Испоснице. Он се свакако нашао у границама хиландарских имања, које се три и по столећа касније, 1570, наводе у поменутом турском документу.

Језгро добара у околини Кареје образовано је, види се, већ у време светог Саве, али о њиховом ширењу и дизању келија на њима има мало вести. Најранију од њих најављује, ипак, већ сам оснивач Испоснице, помињући разлоге због којих је она неопходна: *Пошто је пак потребно, чим се ... засади (виноград) ... да има и стражу, то сте ми допустили* — подсећао је он прота Јевсевија и светогорске оце — *да подигнем једну засебну келију усред тога (места), где ће становати онај што ће чувати виноград.*[16]

Нема, иначе, ранијих вести о изгледу и стању хиландарских келија у околини, једноставних и без утврда. Њихов скромни инвентар био је мање привлачан за гусаре чији су упади повремено потресали живот монаха.[17]

У настојању да се најстарија имања у том крају препознају и пре него што им се положај једном картографски утврди, треба учинити покушај да се за њих вежу неке од келија које су нам познате.

Међу њима свакако треба имати у виду Моливоклисију, удаљену двадесетак минута хода од хиландарског конака у врху карејског насеља. Прислоњена уз косу прекривену лескаром, над увалом са баштама и снажним извором, келија се са пута опажа тек када се по изласку из храстове шуме, предео широко отвори.

Своје особено име Моливоклисија је добила по оловном крову малог храма посвећеног Успењу Богородице. Као Оловну цркву спомињу је и наши и турски извори.[18]

---

[13] У преводу документа, чији је оригинал на грчком, забележено је да опис граница „почиње са брда изнад Хулијарина манастира", што говори да је Кохлијарски манастир био познат и под тим називом, као и да се купљено земљиште налазило *изнад* њега — *Мошин*, Уговор, 83.

[14] *Исто.*

[15] То потврђује запис на српском преводу акта: „И по смрти кир-Саве архиепископа, према његовим речима, била је предата половина винограда у Кареју..." — *исто.*

[16] *Исто*, 82. О другим келијама, од којих неке нису трајно остале у поседу Хиландара, као келија Марка Кофа и Плака, в. *L. Petit*, Actes de Chilandari, ВВ 17 (Приложение) (1911) 329–330; *Живојиновић*, Светогорске келије, 72, 144–145; *Фотић*, Света Гора и Хиландар, 266, 273 и др.

[17] Изузетак је чинила Келија Светог Саве која је била утврђена. О њеној безбедности нарочито се постарала царица Јелена која је доградила пирг, па се у изворима и сама Испосница након тога често спомиње као Пирг — *Р. Грујић*, Царица Јелена и Ћелија Св. Саве у Кареји, Гласник Скопског научног друштва XIV (Скопље 1934) 54–55; *Живојиновић*, Светогорске келије, 99 и др.

[18] *Фотић*, Света Гора и Хиландар, 272–273.

Доњи део данашње келије свакако је постојао у време када је на источној страни подигнуто мало триконхално здање. Нема сумње да је Моливоклисија припадала поменутој скупини келија чији називи у документу из 1570. нису појединачно наведени. Она је, међутим, једина сачувала натпис који говори о настанку цркве и украшавању унутрашњости зидним сликама. Натпис се налази над јужним, касније зазиданим улазом у западни део храма. Исписан је био у шест или седам редова, црном бојом на кречној основи која је била брижљиво припремљена на свежој малтерној подлози. То је омогућило да текст у великој мери очува читкост и одлике писма. Његови крајеви и најнижи део били су, међутим, уништени већ у време када га је С. Димитријевић, први, преписао и послао Љ. Стојановићу, а он уврстио у своју познату збирку натписа и објавио 1923. године:

[Изволениемь] оца и поспѣшенїемь сина и съврьшенїемь светаго доуха въздвиже се и съѕида .... ыи храмь оуспенїе прѣсветые владычице наше богородице и приснодѣвы Марїе въ лѣт(о) ҂з҃м҃е҃ .... (с)врьши се мѣсеца ѡктоврїа ·к҃в· дьнь, кроугь сльнцꙋ ·к҃·в҃·, лꙋны ·а҃·, деме .... епахта ·ѕ҃· индикто ·еі҃· — О семь потроуди се многогрѣшныи .... въ скvтѣ прѣименованны Макарїе и Дмитрь Ꙗнıе...[19]

У издању Љ. Стојановића разрешене су скраћенице и нека пострадала места, али је, с изузетком епонима Дмитра Јање(вца), изостао покушај да се попуне и друге лакуне. Текст је у целини, ако се изузму неки пропусти, добро пренесен.

Препис је, иначе, већ искусном Љ. Стојановићу допустио да уочи несклад између добро очуване године ҂з҃м҃е҃ (7045) и пратећих хронолошких елемената: они нису одговарали години 7045, него 7050, па је Стојановић узео у обзир обе године; при томе је, имајући у виду јесењи датум, 22. октобар, наведене године од стварања света умањио за 5509. и натпис објавио под годинама 1536. и 1541.

Касније, након Првог светског рата, Моливоклисију је посетио Ж. Татић који је у првом реду изложио запажања о њеној архитектури,[20] али и приложио сопствено читање ктиторског натписа.[21] Његов препис није био на висини претходног. Очевидно му је промакло издање Љ. Стојановића, које је могло да му помогне у разумевању садржине. Поједина одступања и грешке у његовом читању нису, ипак, оставили трага у каснијим, ретким радовима који су се дотицали Моливоклисије.

За годину ҂з҃м҃е҃ (7045) сматрало се да означава време *живописања*, па је К. Влахос — не узевши у обзир датум, 22. октобар — написао да Моливоклисија има цркву са „словенским зидним сликарством“ из 1537.[22] Наводећи исту годину, Ш. Дил је њене фреске сматрао делом критских мајстора.[23] Ипак, други, ко-

[19] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, IV, Сремски Карловци 1923 (Београд 1986²), 47, број 6247.

[20] *Ж. Татић*, Из старе српске архитектуре, 2. Моливоклисија код Кареје у Светој Гори, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор 8 (Београд 1928) 199–202.

[21] *Исто*, 201.

[22] *Влахос*, Η χερσόνησος του Αγίου Όρους, 212.

[23] *Ch. Diehl*, Manuel d’art byzantin, II, Paris 1926, 147.

ји су имали у виду поменути јесењи датум, навели су годину 1536.[24] При томе је В. Ђурић, уважавајући опаску Љ. Стојановића да хронолошки елементи у натпису нису међусобно сагласни, узео у обзир обе године, 1536. и 1541, дајући чак предност млађој,[25] док је С. Петковић написао да је црква подигнута 1536, а можда и пет година касније.[26]

Све недоумице у вези са хронологијом почивале су на тумачењу *само сачуваног* текста, при чему се испуштало из вида да се садржина може разумети *само ако се узму у обзир и делови натписа који недостају.* Управо они, иако невелики, омогућују да се ускладе наизглед противречни хронолошки елементи који сведоче и о зидању и о украшавању цркве.[27] Ако се, дакле, на пажљиво размереној површини зида на којој је био натпис покуша реконструкција његових изгубљених делова на левом и десном крају, може се добити логична целина која показује да су у питању биле *две године.* Прва од њих односила се на грађење цркве, а друга на сликање њене унутрашњости. Сасвим је разумљиво да Љ. Стојановић, не познајући изглед и стање натписа, није могао да предложи одговарајућу допуну несталих делова. Срећом, текст није и касније страдао: препис С. Димитријевића показује да је у његово време био оштећен у приближно истој мери као данас, што нам олакшава да наслутимо какав је био његов првобитни изглед.

На цртежу се овде представљају и изгубљени делови текста који са постојећим чине целину. Као и у другим приликама, црним словима обележавају се његови сачувани делови, а белим они који се претпостављају. Допуне на левој и десној страни, разуме се, тачно одговарају површинама на којима се налазио натпис, а додате речи понављају графичке вредности писма и следе правописне норме којих се држао писац, јер се само на таквој основи, у пуном складу са личном праксом писара, може добити некадашњи изглед целине. Није потребно истицати да и допуњени делови натписа одговарају уобичајеним формулама у тој врсти текстова.

За лична имена и конкретне податке којих данас у сачуваном делу натписа нема претпоставке се не наводе ни у тексту ни на цртежу, сем ако остаци за њих не пружају разумну основу. Тако је учињено са оштећеним хронолошким одредницама које су пратиле уништену годину сликања (5050). Уз очуване елементе — круг Сунца 22, круг Месеца 1, епакт 6 и индикт 15 — додати су и други, јер су наведеној години највероватније одговарали и темељ (основаније) 14 и златни број (златочисло) 4. Тако је у допуњеном тексту иза **демє[лїѡнь]** додат број 14 (**дї**), а у наставку испред броја 4 (**д**) дописано је **златочисло**.

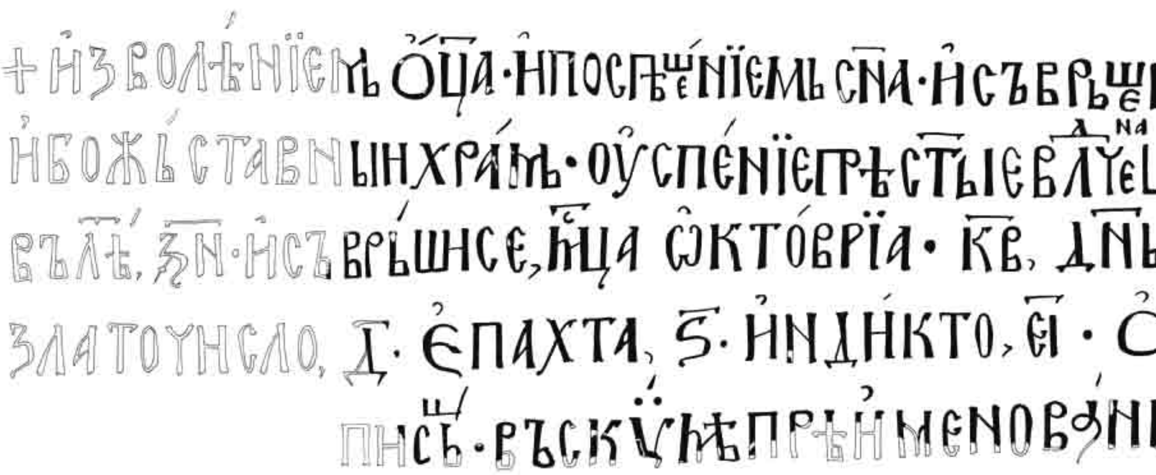
---

24 Фреске Моливоклисије је као грађу до сада публиковао једино *G. Millet*, Monuments de l'Athos. Monuments de l'art byzantin, V, Paris 1927, Pl. 153–158.

25 *Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић*, Хиландар, Београд 1978, 140, 148, где се у вези са зидним украсом каже да га је извео један од Теофанових ученика „1541 (или 1536) године".

26 *С. Петковић*, Хиландар, Београд 1989, 79.

27 У расправи о првим представама светог Георгија Кратовца било је неопходно да се његов лик у Моливоклисији тачније хронолошки одреди, па је наведено да су: *фреске* у цркви довршене *22. октобра 1541 — Г. Суботић*, Најстарије представе светог Георгија Кратовца, ЗРВИ XXXII (1993) 178. — Остављено је, при томе, да се натпис у целости и друга питања размотре у посебном раду.

У изгубљеном делу натписа на крају, где се трагови виде само још у једном (шестом) реду, могли су се такође налазити занимљиви подаци — није искључено и о сликарима фресака. Делови само неколико слова и надредних знакова на десној страни не пружају, међутим, основу за било какве претпоставке.

У сачуваном, основном делу, са допунама на левом и десном крају, натпис је, верујемо, гласио:

[+Ӥзволѣнїє]мь ѻ҃(т)ца · ӥ поспѣшéнїємь с(ы)на · ӥ съврьшенїємь с(ве)т(а)го д(оу)ха · въздвúже се ӥ съѕúда се [сúи с(ве)тыи

ӥ божьставн]ыи хрáмь · оуспéнїє прѣс(ве)тыє вл(а)д(ы)ч(иц)е наше б(огороди)це ӥ пр(и)снод(ѣ)вы Марїе · въ лѣт(о) ,҃зме · и [пóписа се

въ лѣт(о) ,҃з н · ӥ с]ъврьши се, м(ѣ)с(е)ца ѡктóврїа · ҃к в, д(ь)нь · кроугь, сл(ь)нцоу, ҃к в · лоуны, ҃а · ѳемé[лїѡнь, ҃д і ·

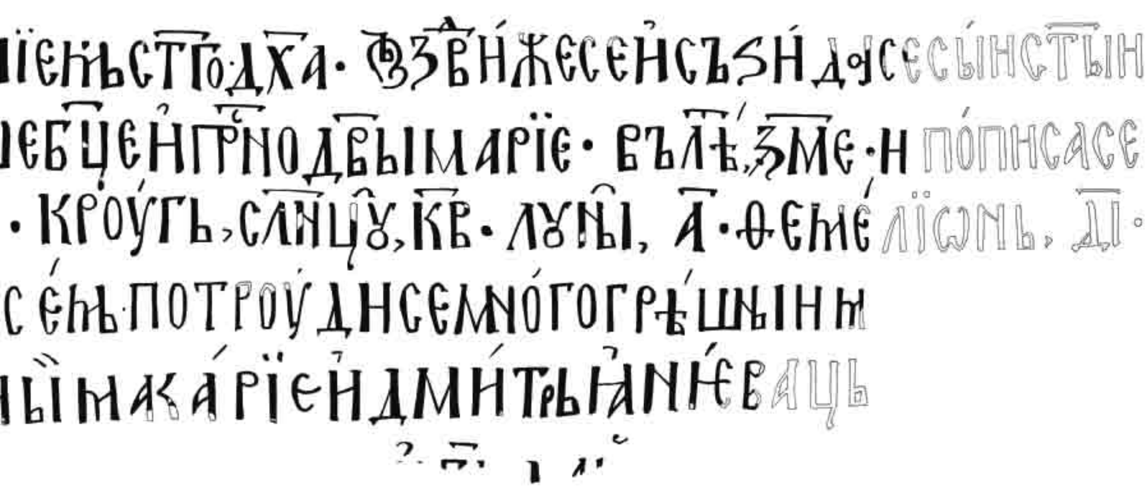
златочисло,] ҃д · єпахта, ҃ѕ · ӥндúкто, ҃є і · ѻ сéмь потроуди се мнóгогрѣшныи М[...

...... п]исць · въ скúмѣ прѣименовáнны Макáрїє ӥ Дмúтрь Ӥниéв[ць ...]

Храм Успења Богородице је, дакле, подигнут 1536/7,[28] а његово сликање — по сведочењу осталих хронолошких одредница — приведено је крају 22. октобра 1541. године.[29] *О томе су се потрудили*, наставља се у натпису, *много-*

[28] С обзиром на то да су се градитељски радови крају приводили најчешће у јесен, после 1. септембра, вероватнијим се чини да је црква завршена у последњим месецима 1536. године.

[29] Живопис је довршен пред празник Светог Димитрија, 26. октобра, када је, по обичају, „у нарочити дан" могло да буде обављено освећење цркве.

грешни М..., који је у схими[30] добио име Макарије, и *Дмитар Јањев(ац)*, иза чијег је помена, у наставку, текст уништен. Први од њих, Макарије, према честом обичају, задржао је у монаштву почетно слово свога лаичког имена, док је други очевидно био мирјанин.

Ко су личности које су се старале о дизању и украшавању цркве Успења Богородице и из којих су извора обезбедиле средства за то? Нема сумње да су обојица живела у келији коју им је Хиландар поверио — келији непознатог имена, која је назив Моливоклисија добила након дизања цркве и њеног покривања оловним кровом.

Двојица заслужних келиота рано су привукла пажњу историчара и познавалаца старе књижевности. Монах Макарије је својим именом подсетио на појаву оснивача штампарије Црнојевића, који је своје прво дело, на Цетињу, „руко-делисао" још 1493, а штампом наставио да се бави почетком XVI века у Влашкој. За Макарија се, иначе, верује да је преостали део живота провео у Хиландару[31] и да у њему треба видети оног игумана који је на дворовима румунских владара настојао да своме манастиру обезбеди подршку — најпре код влашког војводе Раду Афумација, који му је у пролеће 1525. доделио стални оброк за Арбанашки пирг,[32] а касније, 1533, у Молдавији, код војводе Петра Рареша, где је за манастир добио редовну годишњу помоћ.[33] У прилог тога говорио би Ма-

30 У препису С. Димитријевића погрешно је прочитано въ скѵтѣ, уместо въ скѵмѣ — *Стојановић*, на нав. месту.

31 *Фотић*, Света Гора и Хиландар, 136–137.

32 *P. Panaitescu, D. Mioc*, Documenta Romaniae historica, B. Ţara românească, volumul II, Bucureşti 19.., Nos 233, 234, 235; *Фотић*, Света Гора и Хиландар, 416.

33 *К. Невоструев*, Три хрисовуље у Хиландару, Гласник Српског ученог друштва VIII/XXV (1869) 285.

каријев раније стечени углед у Влашкој, као и лични приход од 1000 акчи, такође додељен даровницом из 1525, а на његов боравак и рад у Хиландару указивала би и дрворезна плоча са представом Распећа, израђена око 1530.[34]

Већ сам временски распон од четири деценије који је делио појаву цетињског Октоиха од издавања повеље молдавског војводе упућивао је на опрезност када је реч о претпоставци да су хиландарски игуман и чувени штампар били иста личност. Још више резерве захтевала је могућност да се особа истог имена из круга хиландарских монаха старала и о живопису Моливоклисије 1541, јер би то значило да се Макаријева делатност може пратити готово шест деценија.[35]

Што се последње могућности тиче, изложену сумњу поткрепљују и подаци које пружа сам натпис. Макарије је у њему наведен најпре под световним именом које је почињало словом *М*, што говори да је схиму примио недуго пре тога. Иначе, ни у једној прилици, ни у документима ни у штампаним књигама, није забележено Макаријево мирско име: он је већ на Цетињу навео само да је *свеш͞теноинок* и *свеш͞теник мних*,[36] а то је у готово истоветном виду поновио у Влашкој.[37] Из натписа у Моливоклисији се не види да је Макарије био свештенослужитељ, нити у оштећеном делу текста за то има основа. Најзад, против претпоставке да су поменути Макарије и ранији *игуман* Хиландара иста особа говори и то што се у таквим случајевима уз име увек истицало да је у питању *бивши игуман* (*п͞роигуман*).

За ближе познавање Макаријеве личности и његовог позива од посебног је значаја једно до сада незапажено место у натпису. На левој страни, испред израза **въ скꙋмѣ**, види се завршетак уништене претходне речи **...сць**, што открива да је Макарије био *п͞исац*, *п͞реп͞исивач*. Његово занимање посредно потврђују и сазнања о другој особи коју наводи натпис. Иза Макаријевог имена стоји **и Дмитрь Ѩнꙗ...**, чији је крај, опрезно, допунио већ Љ. Стојановић, претпостављајући да је стајало *Јањевац*.[38] Уништени наставак текста вероватно је садржавао и друге податке о том, иначе, познатом преписивачу. Његово име је на занимљив начин сачувано у јеванђељу Гиљфердингове збирке број 9: једну грешку у његовом рукопису касније је уочио неки писар по имену Инођентије и на уметнутом листићу унео исправку, напоменувши: **Погрешїѡ беше прежде добрыи писць Дмитрь Ѩнꙗевaць. Послежде азь Иноћентїе оувѣдѣхь погрѣшенїе и написах**.[39] Израз **пис(а)ць**, не тако чест, одговара завршетку оштећене речи која стоји испред Макаријевог имена. Оба келиота су се, дакле, бавила преписивањем. Први од њих, Макарије је, по свему судећи, само нешто пре тога примио монашки образ, због чега се још сећао свог мирског имена. Други, Дмитар из Јањева је, вероватно до краја остао лаик.

---

34 *Богдановић, Ђурић, Медаковић*, Хиландар, 156 и 150, сл. 120.

35 *Фо͞тић*, Света Гора и Хиландар, 136–137.

36 *С͞тојановић*, Стари српски записи и натписи, I, 117–118, бројеви 381 и 382.

37 *Ис͞то*, 124, број 398;126, број 408; 127, број 411: *мних и свеш͞теник* и *свеш͞теноинок*.

38 *С͞тојановић*, Стари српски записи и натписи, IV, 47, број 6247.

39 *Ис͞то*, VI, Ср. Карловци 1926, 8, број 9377.

Између њихових имена у натпису стоји веза *и*, што би требало да значи да је помињање личности заслужних за храм тиме заокружено. Многобројни су, међутим, примери да се приликом набрајања више особа иза сваке од њих — не само између претпоследње и последње — налазила веза *и*. На могућност да је поред Макарија и Дмитра још једно лице боравило у келији упозорава и пракса да је омологион — уговор о давању келије у закуп — „по правилу гласио на три лица“.[40] Природно је помишљати да је у келији са двојицом „писаца“ био и један сабрат, поменут на трећем месту и вероватно млађи, који им је био од помоћи, а можда и сам стицао искуства у преписивачком послу.[41] Уништени крај натписа то питање оставља отвореним.

Вредно је пажње да су се управо ове образоване личности подухватиле изградње мале цркве триконхалног типа, карактеристичног иначе за саборне храмове светогорских манастира. Пет година касније они су и унутрашњост свога здања оплеменили зидним сликама и иконама. Украшавање су поверили критским мајсторима, који су се још пре тога трајно везали за Свету Гору, али им нису препустили и исписивање текстова на фрескама, по обичају, на грчком језику. То су учинили сами келиоти означавајући их натписима у српскословенској редакцији писма.

Одлике, особене за праксу преписивача рукописа, лако се препознају. Већ је истакнуто да се у ктиторском натпису, уз датум довршетка живописа, 22. октобар (1541), наводи не само индикт него и више хронолошких одредница карактеристичних за белешке *писара у рукописима*, који су њима обично означавали време завршетка посла — круг Сунца, круг Месеца, темељ, златочисло и епакт. Упоредо, текст обилује палеографским одликама каквих нема графички једноставније писмо сликарâ који су сами исписивали текстове на фрескама. У Моливоклисији, као и у рукописима, то су изразите варијанте є и є (широког и уског), начин писања слова ѻ и ү, често укошени потези знакова ь и ъ или декоративно обликована слова а, в и ѕ. У техничком смислу, видно је да се писар служио каламосом који је, за разлику од четкице, облицима давао оштрину, а потезима уједначену ширину.

Без темељне палеографске анализе тешко је рећи да ли је само један или су оба по имену позната келиота исписивала текстове на фрескама. То отежава и чињеница да нам је познат само рукопис Дмитра Јањевца, а не и монаха Макарија.[42] Један део натписа у цркви, укључујући и ктиторски, не може се

[40] *Фотић*, Света Гора и Хиландар, 27.

[41] Такав састав малог братства показује нешто старији пример келије Плакари, такође у околини Кареје. Његови чланови, монах Мина, јерођакон Никон и монах Никодим, постарали су се да се за иконостас њихове цркве израде престоне иконе Христа и Богородице са дететом, и патрона светог Ђорђа. Сва тројица су том приликом навела своја имена у натпису чији језик, као и у Моливоклисији, показује да су били из словенске средине (*G. Subotić*, Η καλλιτεχνική ζωή στο Άγιον Όρος πριν την εμφάνιση του Θεοφάνου του Κρητός, Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής. Στη μνήμη του Μανόλη Χατζιδάκη, Αθήνα 2002, 78–80).

[42] Копије неколико страница из Дмитровог рукописа у Гиљфердинговој збирци прибавила ми је колегиница Елка Бакалова, дописни члан Бугарске академије наука. И овом приликом изражавам јој топлу благодарност.

везати за Дмитра Јањевца,[43] па је природно помишљати да их је извео Макарије.

Примери лаика који су у Светој Гори дуже боравили и радили као преписивачи нису били ретки. Довољно је сетити се необичне исповести младог Теодора Спана, који је у Пиргу Преображења на Спасовој Води радио за књижевника Доментијана. За Дмитра Јањевца се не зна када је дошао и колико дуго је живео у Кареји, али се види да је, иако мирјанин, учествовао у дизању и украшавању цркве у келији у којој је боравио.[44]

Монах Макарије се свакако налазио на челу келије коју им је Хиландар поверио и начинио омологион, али нам његови преписи нису познати.[45] За зидање храма и потом украшавање његове унутрашњости, као и за друге промене у келији, њени држаоци морали су од манастира тражити сагласност.[46] Нема сумње да су као „писци" у хиландарском братству уживали поштовање. Келија је била скрипториј.

Из натписа се не види да је и Макарије, као што се понегде наводи, био из Јањева. То значајно рударско место, чувено по сребру и жици гламског злата, имало је развијене занате и трговину коју су држали махом Дубровчани.[47] Као и у другим сродним средиштима — посебно у Новом Брду и Кратову — у њему је цењена и преписивачка делатност. Вредност Дмитра Јањевца похваљена је у једном познијем запису, а признање добрим преписивачима исказивало се и касније. Крајем столећа био је познат даскал Димитрије који је „у богоспасном месту Јањеву" 1594/5. исписао поменик манастира Дечана.[48] У једној од књига забележена је и његова смрт (1621/2),[49] а пола столећа доцније и смрт његовог

---

43 Као и у другим приликама, била ми је драгоцена помоћ пријатељице Биљане Стипчевић. По њеној оцени, рукопис Дмитра Јањевца из Гиљфердингове збирке и натписи на фрескама у Моливоклисији не показују истоветне одлике писма.

44 Њихов заједнички труд у натпису се истиче на крају, након белешке о довршетку живописа, општом формулом *О сем йоШруди се...* Дословно се, дакле, не каже да су се *обојица* старала и о грађењу цркве, али писарски позив који их је везивао упућује на закључак да су дуже време заједно боравили у келији и настојали да је унапреде. Верујемо, дакле, да су се обојица бринула најпре о дизању, а затим, пет година доцније, и о украшавању храма.

45 Једини преписивач Макарије из тог времена, споменут као игуман непознатог манастира, оставио је своје име 1536. године у Минеју за март и април Универзитетске библиотеке број 10 — *В. Ћоровић*, Рукописи Универзитетске библиотеке у Београду, Споменик 87 (1938) 93–104; уп. *Д. Богдановић*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века), Београд 1982, 52, број 572; 284.

46 *ФоШић*, Света Гора и Хиландар, 273.

47 *А. Урошевић*, Јањево. Антропогеографска испитивања, Гласник Скопског научног друштва XIV (1935) 187–200. Градско насеље било је занимљиво по свом мешовитом становништву, у којем су снажну католичку колонију чинили Саси и Дубровчани. Њихов је био храм Светог Николе, док се у православном култу спомињу цркве Архистратига Михаила и Гаврила (1548) у Плаканичкој махали и Благовештења (1581) у Сопотској. Иначе, уметничка прошлост града није довољно позната. Средином XIX века порушена је и последња стара црква, посвећена светом Николи, са зидним сликама, да би се на њеном месту изградила нова — *А. Урошевић*, На чијим је развалинама подигнута садања римокатоличка црква у Јањеву? Гласник Скопског научног друштва XII (1933) 264–269.

48 *СШојановић*, Стари српски записи и натписи, IV, 89, број 6455.

49 *ИсШо*, I, 305, број 1127.

сина (1672), такође даскала, пропраћена жаљењем за губитком доброг „списатеља“.[50] Рукописи јањевских преписивача нису, иначе, у већем броју познати, па ће представу о њиховој делатности стручњаци моћи да обогате углавном препознавањем личних особина писма. Из времена блиског Дмитровом раду у Моливоклисији, зна се да је 1550. године у Јањеву преписан један минеј за новобрдског митрополита Никанора.[51] Две године пре тога, 1548, ово „богомхранимо место“ посетио је охридски архиепископ Прохор и на једном четворојеванђељу, вероватно делу домаћих писара, убележио да је даровано цркви Архистратига Михаила и Гаврила у Плаканичкој махали.[52]

Једна страница у рукопису из Гиљфердингове збирке, који Дмитар Јањевац није само исписао него и украсио, показује традиционални преплет, танан у иницијалу (И), и стилизоване биљне украсе на заставици чија обрада и мотиви издалека још сећају на дела много старијег, тзв. раскошног стила који је у Византији упоредо негован у минијатурама и емаљу; један од мотива, међутим, у средњем делу заставице, превучен само једним тоном, без пластичне обраде пером, као да је преузет из орнаментике западног порекла на делима златарског умећа. Поређење стилског ткива у рукописној орнаментици прве половине XVI века, негованој у писарским радионицама на подручју Србије и Македоније (у Кратову, Јањеву, Охриду и појединим манастирима), пружиће сигурнију слику кретања у декоративној уметности — уметности у којој су најпре и, са становишта православне доктрине најбезазленије, мајстори прихватали исламске елементе.

Као и дела других преписивачких радионица, рукописи монаха Макарија и Дмитра Јањевца су откупом и даривањем могли доспети на разне стране. Потреба за словенским преводима и преписима постојала је, међутим, и у самом средишту Свете Горе. Из једног катастиха, ретког у својој врсти, који је у опоруци 1575/6. саставио духовник Прохор, види се да је хиландарска келија Три светитеља у Кареји имала четрдесет две словенске књиге црквеног садржаја.[53] Не зна се тачно када су келију сазидали старац Леонтије и духовник Прохор, као што се не зна ни колико су још дуго, након довршетка своје цркве, монах Макарије и Дмитар Јањевац ту радили, али је могуће да је један број књига из келије Три светитеља, чија је каснија судбина непозната, преписан у Моливоклисији. О неговању словенске рукописне и литургијске традиције у Кареји најбоље је посведочио сам духовник Прохор, усрдно молећи хиландарски сабор да се и после његове смрти „правило“ непрестано служи на српском језику. А помишљао је и на могућност да ће у њој живети, ако дође **ѡт сръб҇ской странѣ**, архипепископ или митрополит или неки изабрани духовник.[54] Све је то подразумевало да ће се у наведеном духу наставити са прикупљањем богослужбених

---

50 **Охь и оувїи ꙁа такова съписателꙗ светим и божственимь кнїгамь** — *исто*, 305, број 1128.

51 *Исто*, 177, број 554.

52 *Урошевић*, Јањево, 195.

53 *Д. Синдик*, Из хиландарског архива, 2. Инвентар келије духовника Прохора, Хиландарски зборник 5 (1983) 73–79.

54 *Исто*, 79.

књига на словенском језику. Можда ће ближа археографска истраживања грађе тог круга имати ослонац у писарској и правописној пракси Дмитра Јањевца. Њене одлике могле би се опазити у библиотекама Свете Горе и збиркама које из ње потичу, али би сродне карактеристике требало потражити и у истовременим преписивачким средиштима у Србији и Македонији са којима су образовани писари из хиландарских келија одржавали везе. Не треба, разуме се, испустити из вида ни околност да су у Испосници Светог Саве већ у XIII веку стварана значајна књижевна дела, а рукописи столећима били преписивани.[55] Управо из средине XVI века, када су у Моливоклисији још могли радити Макарије и Дмитар Јањевац, потиче један Номоканон, начињен у пиргу Светог Саве за хиландарског игумана, каснијег рашког митрополита Силвестра.[56]

Поглед на малу преписивачку радионицу и њене чланове који су се потрудили да се у њиховој келији подигне храм и живопише у духу новог, критског стила намеће и питање средстава којима је то остварено. Општа знања о наградама које су за свој рад преписивачи добијали тешко допуштају могућност да су монах Макарије и Дмитар Јањевац сами подмирили трошкове грађења и сликања цркве. То се види и из начина на који се истичу њихове заслуге — каже се једино да су се они *йошрудили*, без уобичајених израза којима се наглашава да је дело настало о њиховом трошку.[57] Познато је, с друге стране, да су искусни и предузетни житељи карејског насеља успевали да обезбеде помоћ од дародаваца који су у то време издашно помагали атонско монаштво. То су у првом реду били влашки и молдавски владари,[58] као и носиоци високих достојанстава на њиховим дворовима, али и приложници из других средина. Недавно је објављено занимљиво сведочанство о особама из словенске средине које је свештеник на проскомидији помињао у самом средишту Свете Горе: недалеко од Протата, хиландарска келија Фласка сачувала је остатке живописа у цркви Рођења Богородице са помеником исписаним бојом, српскословенском редакцијом, на површини зида између олтарске апсиде и протесиса. Испред именâ монаха, вероватно оних који су ту обитавали, наводе се и друга, и то *не само мушка него и*

---

[55] *Грујић*, Царица Јелена и Ћелија Св. Саве, 54–55, где се подсећа на велики број рукописа различите садржине, нарочито у XVII веку, што аутора наводи на претпоставку да је постојала „нека врста преписивачке радионице".

[56] *Сшојановић*, Стари српски записи и натписи, IV, 56, број 6289; *Д. Вуксан*, Рукописи Цетињског манастира, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области 1 (1936) 212, бр. 56.

[57] Карактеристично је да се и у Протату, у параклису Светог Јована Претече изнад нартекса, у натпису само каже да је исликан године 1525/6, у време прота Гаврила и монахâ Герасима и Меркурија (*Subotić*, Η καλλιτεχνική ζωή στο Άγιον Όρος, 62–63). Трошкове је свакако подмирио непознати дародавац. Западни део Саборне цркве је пре тога, 1507/8, обновио молдавски војвода Богдан III (1504–1517).

[58] Према натпису који је некада био уграђен у западну фасаду Велике цркве у Кареји, нартекс је подигнут о трошку молдавског војводе Богдана 1507/8. године (*G. Millet, J. Pargoire, L. Petit*, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Paris 1904, 1, No 1), а о његовој изградњи старао се јеромонах Серафим [*К. Χρισοχοιδис*, Παραδόσεις και πραγματικότητες στο Άγιον Όρος στα τέλη του ΙΕ' και στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα, *Ο Άθως στους 14ο–16ο αιώνες*, Αθωνικά σύμμεικτα 4 (Αθήνα 1997) 123–124, 126–127].

женска, чак *и монашка и мирска имена*,[59] забележена да подсете на особе заслужне што је то надгробно здање, бар два века старије, добило живопис.[60]

За Моливоклисију се чини највероватнијим да су средства за грађење и живописање стигла из Влашке или Молдавије, чији су господари од краја XV века помагали не само Хиландар него и карејске келије.[61] У средишту Свете Горе њихову наклоност рано су задобиле пре свега способне личности које су имале видну улогу у животу Протата. Међу њима се у првој половини XVI века посебно истицао јеромонах Гаврило. Њему је за келију Капрули, у којој је живео, војвода Раду Велики још 1500. одредио годишњи приход од 3000 аспри.[62]

Ако се има у виду могућност да су писце Макарија и Дмитра у њиховим напорима подржали дародавци из румунских земаља, вредно је пажње да године из натписа одговарају времену молдавског војводе Петра Рареша, тачније да је црква саграђена 1536/7, у првом раздобљу његове владавине (1527–1538), а сликање окончано 22. октобра 1541, након његовог повратка на престо фебруара те године. Таква помоћ мецене који је још 1533. нашем манастиру на Светој Гори доделио годишњи доходак од 3000 аспри могла је бити посебно мотивиса-

---

[59] ... Теодора, монахиња Јелисавета, Станислава, Иван... — *исшо*, 75.

[60] *Исшо*, 73–78. Из натписа, још увек делом прекривеног, не види се из које су словенске средине били приложници. Највероватнијим се чини да су били из Кратова.

[61] *B. Bojović*, Le Mont Athos et les Roumains de Petre Năsturel et les documents princiers valaques de Chilandar, Balcanica XVIII–XIX (1987–1988) 393–402. Исцрпан преглед даривања румунских владара са изворима и литературом доноси *V. Căndea*, Mărturii româneşti peste hotare. Mică enciclopedie de creaţii româneşti şi de izvoare despre români in colecţii din străinătate, I, Bucureşti 1991, 473–474. Већ је влашки војвода Влад Калуђер (1482–1495) Хиландару 1488. и 1492. доделио годишњи приход од 5000 аспри. То је у три маха, 1497, 1498. и 1500, потврдио и његов син Раду Велики (1495–1508), који је 1501. посебно Арбанашком пиргу даровао 2000 аспри. Пирг је и касније уживао наклоност влашких владара, а годишњу помоћ наставио је да прима и манастир. То је 1510. потврдио најпре војвода Влад Млади (1510–1512), други син Влада Калуђера, и то износом од 5000 аспри, а војвода Неагоје Басараба приликом освећења цркве у манастиру Куртеа де Арђеш, августа 1517, повећао га на 7000. У исто време, 1510, Влад Млади је и Арбанашком пиргу доделио 5000 аспри, а 1512. Неагоје Басараба даровао му је најпре 1000, а потом, исте године, чак 10.000 аспри. Помоћ је, видели смо, 1525. године пружао и Раду Афумаци (1522–1523, 1524, 1524–1525, 1525–1529), трећи син Раду Великог, доделивши Арбанашком пиргу 1200 и самом игуману Макарију 1000 аспри, а затим поново Арбанашком пиргу 1200 и Макарију још 1000 аспри. Најзад, исти владар је 1528. и Арбанашком пиргу даровао 3000 аспри. За питање које нас непосредно занима вредно је пажње да је и хиландарској келији Три светитеља Раду Афумаци 1528/9. одредио годишњу помоћ од 3000 аспри — *Bojović*, Le Mont Athos et les Roumains, 397; *Фошић*, Света Гора и Хиландар, 271 (уз напомену да наведени податак треба проверити). Војвода Влад Задављени (Înecatul) (1530–1532) потврдио је 1530–1531. Хиландару 10.000 и уз њега болници 800 аспри, док је Влад Винтила (Vintilă) (1532–1535) годишњи оброк од 3000 аспри доделио 1532. и Испосници светог Саве (*Фошић*, Света Гора и Хиландар, 270). Са своје стране, Хиландар су помагали и молдавски господари, најпре Петар Рареш (1527–1538, 1541–1546), који му је 1533. потврдио годишњи приход од 3000 аспри. Подршку у новцу и даље му је указивао влашки двор — 1534. војвода Влад Винтила годишњим износом од 10.000 самом манастиру и одвојеном сумом од 800 аспри болници. Већ 1536. је и Раду Пајсије (1534, 1535–1545) потврдио Арбанашком пиргу приход од 3000 аспри. Ни келије у Кареји при томе нису остале без сталне помоћи: Раду Пајсије је 1536. годишњу суму од 3000 аспри потврдио и скиту Светог Саве.

[62] *P. Panaitescu, D. Mioc*, Documenta Romaniae historica, B. Ţara românească, volumul I, Bucureşti 1966, 486–489, No 298; *D. Vamvakas*, Note sur l'ancien monastère athonite de Kaproulis, Byzantion 50 (1980) 625.

на: у другом браку Петар Рареш је био ожењен Јеленом, ћерком деспота Јована Бранковића († 1502).[63]

Упознавање хиландарских келија у околини Кареје и њихове прошлости тек предстоји. Великим делом ненастањене, запуштене и обрушене, понегде сасвим неприступачне, у шикари, оне ће захтевати боље услове испитивања и доста напора да се из остатака наслути њихов изглед. Можда ће сазнања о њиховом положају и прошлости допунити још недовољно проучени омологији који су пратили смењивање малих братстава у њима. Када је реч о Моливоклисији, тешкоћу ће свакако причињавати околност да њен старији назив, пре дизања цркве са оловним кровом, није познат. Путоказ у том смислу могла би бити једино храмовна слава — разуме се, под претпоставком да је келија и пре тога била посвећена Успењу Богородице.

У време када је залагањем монаха Макарија и Дмитра Јањевца сазидан и украшен мали храм Успења Богородице, њихова келија није једина била насељена словенским монасима. У невеликој заједници — Исаија Хиландарац и турски документи бележе да је у Кареји обитавало тек тридесетак монаха[64] — било је неколико изузетних личности. Међу њима је посебно занимљива била динамична појава јеромонаха Гаврила. Широког интересовања и развијених веза како са духовним средиштима православног света тако и са дворовима суседних земаља, Гаврило је до краја четврте деценије XVI века чак пет пута био прот.[65] На његово порекло најјасније указује зидни украс параклиса Светог Јована Претече изнад нартекса Саборне цркве, из 1525/6, где су у малом олтарском простору, резервисаном за најугледније свете оце, представљена, четири архијереја везана за Охридску цркву.Нема сумње да је Гаврило, који се са двојицом монаха из своје келије Капрули старао о томе, а био познат као врстан преводилац грчких списа на — како је речено — српски језик, потицао из словенске средине. Упоредо с њим, током готово читаве прве половине XVI века, деловао је у врху протатске управе и јеромонах Серафим. Обојица су, у духу „Типика“ из 1498, настојала да оснаже достојанство прота и његову улогу у заједници атонских манастира. Као и Гаврило, Серафим је боравио у једној од старих келија, τοῦ Κωφοῦ у Кареји, где се и сам бавио књижевним радом. Писао је и преписивао житија личности из своје средине које је познавао, утврђујући њихов култ,[66] а Протату даривао књиге у којима белешке, понекад упоредо исписиване на грчком и словенском, откривају његово порекло.[67]

---

[63] *Д. Мрђеновић, А. Палавестра, Д. Спасић*, Родословне таблице и грбови српских династија и властеле, Београд 1991², таблица бр. 18: Бранковићи II.

[64] *H. W. Lowry*, A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries under Ottoman Rule (ca. 1520), Wiener Zeitschrif für die Kunde des Morgenlandes 73 (1973, Wien 1981) 118–119, 123–126, 131; *Фотић*, Света Гора и Хиландар, 99.

[65] *Папахрисанту*, Атонско монаштво, 285–288.

[66] *Хрисохоидис*, Παραδόσεις καὶ πραγματικότητες, 126–128.

[67] *C. Pavlikianov*, The Slavic Lingual Presence in the Athonite Capital of Karyai (The Slavic Manuscripts of the Protaton Library), Paleobulgarica XXIV (2000) 77–111.

Као преписивачка радионица са Макаријем и Дмитром Јањевцем, Моливоклисија је у таквој средини имала своје природно и цењено место.

Gojko Subotić

L'INSCRIPTION DE LA MOLYBOKKLÈSIA

Parmi les nombreuses cellules du monastère de Chilandar à Karyès et dans ses environs — il en restait près de trente au début du XXème siècle — la cellule de la Dormition de la Vierge a conservé la plus ancienne église datant de l'époque de la domination turque dont le toit en plomb est à l'origine de l'appellation de cet établissement. Ce petit édifice trinconque a été décoré de peintures murales de style crétois qui sont l'oeuvre de peintres appartenant au cercle du maître Théophane. Nous sommes renseignés sur l'érection et la décoration de cette église par une inscription peinte apposée au-dessus de l'entrée sud, aujourd'hui murée, dont le texte, mutilé aux extrémités, a également perdu sa partie finale, qui comptait une, voir deux dernières lignes. On peut néanmoins y lire l'année, 7045 (1536/7), une date, 22 octobre, et plusieurs indications chronologiques (indiction, cercle du Soleil, cercle de la Lune, epakt et autres). Ces éléments chronologiques ne correspondent pas, toutefois, à l'année 7045, mais plutôt 7050. Ceci avait déjà été remarqué par Lj. Stojanović qui est le premier à avoir publié cette inscription, en proposant les deux années; malgré tout, c'est l'année 1536 ou 1537 qui apparaît le plus souvent dans les textes spécialisés pour la datation de l'érection et de la décoration de cette église, et ce n'est que ces derniers temps que l'année 1541 a de nouveau été prise en ligne de compte.

L'observation du contenu de cette inscription s'est en fait toujours limitée à la partie conservée du texte. L'incertitude concernant l'année ne peut toutefois être résolue que si l'on prend également en compte ses parties perdues. En ce sens, la reconstitution de l'inscription dans son intégralité, qui est ici proposée sous forme de dessin, montre qu'était *tout d'abord mentionnée l'année 7045 (1536/7), et ensuite la date de la fin des travaux de décoration murale, le 22 octobre 1541.*

La partie conservée de l'inscription fait état des deux personnages ayant veillé à l'érection et la décoration de l'église — le moine *Makarije* dont il ne subsiste du nom laïc que la première lettre *M...*, et *Dmitar Janje...*, dont la fin du nom est détruite. Dmitar, comme il apparaît, n'était pas un moine mais un laïc, dont l'éponyme a été avec raison compris comme un *origo — Janjevac*. On a supposé que Makarije pourrait ne faire qu'un avec l'imprimeur bien connu du même nom, qui a édité sa première oeuvre à Cetinje en 1493, et a plus tard travaillé en Valachie et même, le suppose-t-on, été dans les années trente du XVIème siècle higoumène de

Chilandar. L'identification de ce Makarije avec le moine du même nom de la Molybokklèsia impliquerait que l'on peut suivre son activité au cours de près de six décennies. A l'encontre de cette supposition on note toutefois l'absence dans l'inscription, comme cela été l'usage, de toute mention de Makarije en tant qu'*ancien higoumène* (prohigoumène). D'autre part, on n'a pas relevé jusqu'à présent la possibilité de reconnaître devant le nom de Makarije la fin du mot *pisac*, ce qui signifie qu'il était *scribe, copiste*. De fait, si nous y ajoutons une note apposée dans un livre recopié par Dmitar Janjevac (Dmitar de Janjevo) (Giljferding n° 9) mentionnant ce dernier comme un «bon scribe», il est déjà permis d'en conclure que la cellule de Molybokklèsia dans laquelle vivaient Makarije et Dmitar était un *scriptorium*.

L'activité de ces deux scribes ressort également de l'aspect même de l'inscription. On y relève en effet des formes paléographiques caractéristiques des manuscrits — en l'occurrence n'apparaissant pas sur les fresques et les icônes. De même, les éléments chronologiques mentionnés (cercle du Soleil, cercle de la Lune, etc.) figurent à cette époque dans les inscriptions indiquant la fin d'un travail sur des manuscrits, mais non sur des fresques. Il va de soi que c'est l'un des deux kelliôtes, Makarije ou Dmitar, et peut-être tous les deux, qui ont rédigé ce texte et d'autres accompagnant sur les fresques, compte tenu que celles-ci ont été exécutées par des maîtres grecs, crétois, qui ignoraient le slave.

S'agissant de Dmitar, il a acquis sa formation de scribe à Janjevo, célèbre centre d'exploitation minière et marché où était perpétuée l'activité de copiste.

Les inscriptions en slave n'étaient une chose rare dans les cellules du monastère de Chilandar sises à Karyès. Non loin du Prôtaton, dans la cellule Flaska sont conservés des restes de la peinture contenant une liste de donateurs, inscrite (cca 1526) dans une rédaction serbo-slave, où à côté des noms des moines, figurent d'autres noms, et ce *non seulement d'hommes mais aussi de femmes, et ce tant monacaux que laïcs*. On suppose que ces personnes, à qui revenait le mérite de la décoration de l'ancien édifice, étaient originaires de Kratovo, alors le plus important centre d'exploitation minière dans les Balkans.

A l'époque où était érigée et décorée la Molybokklèsia, nous savons que quelques personnages dotés d'une remarquable érudition vivaient à Karyès. Parmi ceux-ci se distinguait tout particulièrement l'hiéromoine Gavrilo de la cellule de Kaproulè, homme faisant montre d'un vaste champ d'intérêt et entretenant de nombreux liens tant avec les milieux spirituels du monde orthodoxe qu'avec les cours des pays voisins. Nous sommes assez précisément informés sur ses origines par une fresque ornant la chapelle de Saint-Jean le Précurseur aménagée au-dessus du narthex du Prôtaton, à savoir la représentation de quatre archevêques liés à l'église d'Ochrid dans l'espace exigu du sanctuaire. Connu comme un excellent traducteur de textes grecs «en lanque serbe», Gavrilo était donc assurément originaire du milieu slave. Parallèlement, durant quasiment toute la première moitié du XVIème siècle, l'administration du Prôtaton eut également à sa tête l'hiéromoine Serafim. Lui-aussi résidait dans une des anciennes cellules, tou Kôphou à Karyès, où

lui-même s'adonnait à un travail d'écriture. Il a écrit et recopié les vies des personnalités de son milieu, qu'il connaissait personnellement, instauré leur culte et fait don au Prôtaton d'ouvrages dans lesquels il a parfois apposé des notes parallèlement en grec et en slave.

Quelque peu plus récente, la cellule des Trois-Saints, également rattachée à Chilandar, vient confirmer l'existence d'un besoin non négligeable en traductions et copies rédigées en slave à Karyès. De son *katastichon*, conservé dans un legs de 1575/6, nous apprenons que cet établissement possédait quarante deux ouvrages en slave. Il va de soi qu'un rôle particulier en ce sens revenait à l'ermitage de Saint-Sabbas où, déjà au XIIIème siècle, avait été réalisée une importante activité d'écriture, et où l'activité de recopie de manuscrit se poursuivit encore par la suite durant des siècles.

Dans un tel milieu, il va de soi que la Molybokklèsia se voyait tout naturellement conférer un prestige particulier en tant que scriptorium, avec le moine Makarije et Dmitar Janjevac.

Зборник радова Византолошког института XLI, 2004
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLI, 2004

УДК: 261.7(495):348.819

ХАРАЛАМБОС К. ПАПАСТАТИС

САВРЕМЕНИ ПРАВНИ СТАТУС СВЕТЕ ГОРЕ

Садашњи положај је наставак привилегованог статуса који је Атон имао од појаве киновијског живота. Правни положај Атона заснива се на: 1. Уставу Републике Грчке (чл. 105), 2. Конститутивној повељи Свете Горе, 3. Указу грчке владе од 26. септембра 1926, који Повељу потврђује, 4. извесним одредбама Берлинског уговора (1878), које се односе на стране монахе и искушенике. Анализирани су: правни извори који се односе на Св. Гору, односно на заштиту њеног правног режима, атонску самоуправу — на њене органе власти, лаичке и духовне, којима је поверено старање о њој, вршење законодавне и судске власти унутар Полуострва, посебне привилегије и специјални режим за атонске монахе странце.

Атонско полуострво је од X века постало центар православног монаштва. Названо је Света Гора. Византијски цареви, као и владари осталих православних народа, били су заинтересовани да чине доброчинства у корист Свете Горе. Њихово интересовање није испољавано само материјалним давањима, него и дељењем повластица, што је Светој Гори дало посебан правни статус. „Конститутивна повеља Свете Горе", која је на снази од 1927. године, указује да тај статус проистиче из царских хрисовуља, типика, патријаршијских сигилија, султанских фермана, општих правила и древних монашких закона и поредака (члан 188, ст. 2). Повлашћени статус и даље постоји, а касније је признат и Заједничком изјавом број 4 Завршног документа о приступању Грчке европским интеграцијама (1979).

I. *Извори који регулишу правни положај*

Почетак савременог правног статуса Свете Горе везује се, de facto, за успостављање грчког суверенитета над Атонским полуострвом, новембра 1912. год.[1] De jure потпадање под грчки суверенитет регулисано је одредбом члана 5 Буку-

[1] За правни статус Свете Горе в. Основну библиографију: *Ir. Doens– Ch. Papastathis*, Νομική βιβλιογραφία Αγίου Όρους, 1912–1969, „Μακεδονικά" 10 (1970) 191–242; *D. Petrakakis*, Το μοναχικόν πολίτευμα του Αγίου Όρους-Άθω, Athena 1925: *P. Panagiotakos*, Η οργάνωσις του μοναχικού πολιτεύματος εν Αγίω Όρει-Άθω, „Αρχείον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου" 4 (1949) 79–192; *N. Antonopoulos*, Η συνταγματική προστασία του αγιορείτικου καθεστώτος, Athena

рештанског уговора (1913), којим је одређена нова гранична линија отоманских територија на Балкану. Ови догађаји су обележили: а) даље јачање самоуправе и уопште привилегованог статуса Свете Горе и б) њену заштиту од примене јавног међународног права, на основу Берлинског уговора (1878). Одговарајућа одредба је укључена у члан 13 посебног споразума у Севру (1920) о заштити мањина у Грчкој, и поновљена је у Лозанском уговору (1923), (в. VIII). Истовремено, интензивни су били покушаји грчке државе: а) да се уставно дефинише вековима постојећи статус; устав из 1927. садржавао је одредбе које су признавале и јачале привилеговани статус Свете Горе, а поновљене су у Уставу из 1952. и у чл. 105 важећег грчког Устава (1975);[2] и б) да се усвоји нови Правилник Свете Горе, који је требало да замени Општа правила (1911–1912). Студија која се односила на ово питање завршена је 1924. године састављањем Конститутивне повеље од стране комисије Светогораца, коју је потврдила грчка држава Законодавним декретом (Владина уредба бр. 10/16.9.1926).[3]

Грчка држава је признала и заштитила постојећи светогорски статус, додајући с времена на време нове одредбе. Овај посебан третман не противуречи уставном принципу једнакости, с обзиром на то да установљује једнако и једнообразно третирање свих лица која делају под истим или сличним условима.

1958, (21997); *Ch. Papastathis*, Η ειδική νομική μεταχείριση των Αγιορειτών, Thessaloniki 1988; *Ch. Papastathis*, The Status of Mount Athos in hellenic Public Law, „Mount Athos and the European Community“, Thessaloniki 1993, 55–57; *E. Doris*, Το δίκαιον του Αγίου Όρους, τ.α', Athena–Komotene 1994.

[2] Конституција Свете Горе

Члан 105.

1. Атонско полуострво од Велике Вигле, које се састоји из области Свете Горе, представља, према свом старом привилегованом статусу, самоуправни део грчке државе, чији суверенитет остаје неотуђив над њим. Са духовног аспекта Света Гора потпада под директну јурисдикцију Васељенске патријаршије. Сви настањени у Светој Гори, без друге процедуре, добијају грчко поданство, по њиховом приступу било као искушеника или монаха.

2. Управу над Светом Гором, према њеном статусу, имају двадесет свештених манастира, међу којима је подељено цело Атонско полуострво, чије земљиште не подлеже експропријацији. Управљање се врши преко представника свештених манастира, који сачињавају Свету општину. Није дозвољена било каква измена управног система или броја манастира на Светој Гори, нити хијерархијског реда и положаја према њима подређеним установама. Забрањује се настањење у Светој Гори иноверцима или схисматицима.

3. Детаљно одређивање статуса светогорских манастира и начина њиховог функционисања спроводи се Конституцијом Свете Горе, коју, уз сарадњу представника државе, састављају и изгласавају двадесет свештених манастира, а потврђују га Васељенска патријаршија и грчки Парламент.

4. Стриктно поштовање статуса светогорских манастира спроводи се, у односу на духовни део, преко врховног надзора Васељенске патријаршије и, у односу на управни део, преко државе, којој је такође поверено очување јавног реда и безбедности.

5. Горе поменуте власти државе спроводе се преко гувернера, чија права и обавезе одређује закон. Такође, законом се регулишу судска власт, коју имају манастирске власти и Света општина, као и царинске и пореске олакшице Свете Горе.

[3] Конститутивна повеља Свете Горе и Декрет преведени су и издати на српском језику: Устав Свете Горе Атонске — Закон. Декрет о потврди Устава Свете Горе . . . Београд (Свети Архи-

Што се тиче природе Конститутивне повеље Свете Горе, треба истаћи да Устав одређује Повељу као законски акт који детаљно уређује начин живота и рада светогорских манастира, оснажујући на тај начин типике, а измена или укидање било које његове одредбе не може да се спроведе обичним законом. Тај документ састављају и изгласавају представници свих светогорских манастира, а потврђује га Васељенска патријаршија и грчки Парламент. И овде је, према тумачењу Повеље које је дао Државни савет Грчке, за сваку њену измену потребна додатна експлицитна одредба у будућем закону. Према томе, није довољна клаузула према којој се укида нека претходна општа или посебна одредба, како се обично поступа у разним законима.

II. *Заштита правног положаја Свете Горе*

Грчки Устав признаје и штити светогорски статус, какав је вековима обликован. Заштита се пружа у три облика: а) експлицитним одредбама посебног садржаја, б) експлицитним одредбама општег садржаја и в) овлашћењем законодавца да приступа уређивању одређених питања.

У прву категорију спада самоуправа, са широком лепезом директно изведених питања, каква су, на пример: немогућност експропријације земљишта које је подељено искључиво између манастира; директна духовна јурисдикција Васељенске патријаршије; забрана промене управног система; процедура састављања, изгласавања и потврђивања Повеље; поверавање врховног надзора над режимом живота, у духовном делу, Васељенској патријаршији и, у управном делу, држави, којој је такође поверено очување јавног реда и сигурности (члан 105 Устава, ст. 1–4).

Експлицитне одредбе општег садржаја налазе се у члану 105 ст. 3–4 грчког Устава и односе се на све облике регулативе које су се својевремено односиле на Свету Гору. Те регулативе проистичу из царских хрисовуља, манастирских типика, патријаршијских сигилија, султанских фермана, општих правила и древних монашких одредаба и поредака (члан 188, ст. 2), чак и неписаних. Све те „потврде статуса“, „привилегије“, „слободе од пореза“, „бенефиције“ — како се сусрећу у изворима светогорског права — нису укључени у целости у Конститутивну повељу Свете Горе, нити у Указ који је потврђује. Врховни грађански и кривични суд Грчке „Ἄρειος Πάγος“ заузео је став да сви прописи који нису укључени у Повељу Свете Горе или у Законодавни декрет, настављају да важе ако нису у пракси били укинути доношењем Устава из 1927. год.[4] Типичан пример су женски метоси (наравно, ван Атонског полуострва) светогорских манастира, без обзира што се тако нешто, на први поглед, чини парадоксалним, с обзиром на забрану приступа женским особама на Полуострво.

Уставна заштита се проширује и на друга питања која се набрајају у чл. 105 ст. 5. Устава. То су права и обавезе гувернера Свете Горе (односно пред-

---

јерејски Синод Српске Православне Цркве) 1959. Члан 105 из претходне напомене наведен је пре-

ставника државе), судска власт светогорских власти, царинске и пореске олакшице. Устав овлашћује заједничког законодавца да уреди ова питања.

III. *Самоуправа и њени органи*

Самоуправа Свете Горе дели се на самоуправу првог и другог степена. Прву уживају манастири. Данас их има укупно 20. Није дозвољено да се промени њихов број, нити њихов хијерархијски ред или суверени положај према њиховим депандансама (скитови, келије, исихастириони, испоснице и колибе). До пре неколико година, манастири су се, према начину живота, делили на општежитељне и на саможитељне. Данас су сви манастири општежитељни, као и у византијско доба. У њима се негује заједнички начин живота, а нарочито је ограничено право власништва монаха. Сваким манастиром управља игуман и герондија (сабор стараца), коју бира братство. Без спољног мешања, изабрани органи управљају манастиром, рукују његовом имовином и сачињавају првостепени суд.

Самоуправа другог степена постоји на читавом подручју Полуострва и обухвата сва лица (монахе, клирике, лаике) која се налазе на њему. Чланови колективних органа другостепене самоуправе: а) бирају се од стране манастира без интервенције другог органа, и б) једини су надлежни да се постарају за свако питање које се односи на Свету Гору.

Света општина (Ἱερὰ Κοινότητα) главни је орган другостепене самоуправе. Седиште се налази у Кареји, престоници Свете Горе. Састоји се од 20 чланова. Сваки члан је представник једног манастира. Њихов мандат је једногодишњи, са неограниченом могућношћу реизбора. Уколико је позван, седницама може да присуствује и гувернер, чији став има саветодавни значај. Светој општини, као највишем сталном органу, припада управна власт над манастирском заједницом. Она је, такође, и суд.

Извршни орган Свете општине је Света епистасија (Ἱερὰ ἐπιστασία). Сачињавају је 4 монаха. Њени чланови долазе из подједнако рангираних одређених манастира сваке године. Према томе, исти састав са аспекта манастирске припадности понавља се сваке пете године. Председник се назива протоепистат или прот, и руководи радом Свете епистасије. Осим што је извршни орган Свете општине, Света епистасија врши и одређене дужности неких државних органа: полиције и суда за прекршаје. Такође, обавља и дужности градоначелника, стара се о чистоћи у Кареји и о поправци путева; одржава јавну расвету; врши санитарну инспекцију; објављује ценовнике намирница у продавницама и ресторанима; води надзор о пристојном у уљудном понашању монаха и лаика, забрањујући нереде, световне песме, коцкање, јахање и пушење на централним улицама; забрањује рад дућана у време вечерње, недељом и свечаним празницима; забрањује продају меса и справљање мрсних јела у среду и петак и остале посне дане, као и за време великих постова; протерује лаике и несветогорце клирике и монахе који изазивају нереде. Под својом управом има и светогорски

полицијски одред сејмена и сердара, а по потреби може да затражи помоћ државне полиције. Суди за прекршаје из општег казненог законодавства, учињене у Кареји од стране монаха или лаика, досуђујући монасима казне на основу канонског права или новчане казне, које се састоје од предаје храму у Протату одређене количине воска или уља, а лаицима казну затвора од 1 до 30 дана, новчану казну или (и) протеривање. Казна затвора се издржава у станици грчке полиције. Света епистасија, такође, печати и отправља преписку Свете општине. Издаје ходочасницима дозволу за боравак „διαμονητήριο", о којем ће касније бити речи. Такође, рукује „општом благајном", која се формира од полагања дохотка манастира. Из ових прихода финансира се храм Протата и одржава колски пут Кареја-Дафни, даје се плата службеницима Свете општине и светогорском полицијском одреду. За сваки издатак мора да постоји одлука Свете општине.

Постоје још два органа самоуправе који нису стални као претходни. То је Ванредни двадесеточлани сабор, врховно законодавно као и судско тело Свете Горе, и Ванредни двоструки сабор, који сазива Света општина за решавање изузетно озбиљних питања.

IV. *Надзорне власти*

Стриктно поштовање привилегија од стране органа самоуправе надгледају а) гувернер, и б) Васељенска патријаршија.

Гувернер је државни службеник. Подређен је Министарству иностраних послова Грчке и има седиште у Кареји. Он је носилац јавне власти, али није орган светогорске самоуправе. Због тога сматрам да није прихватљиво коришћење термина „гувернер" у Уставу. У будућој ревизији Устава било би добро да се овај термин замени.

Уставом је гувернеру поверен надзор над стриктним поштовањем управне функције у оквиру светогорског статуса. Своје надлежности гувернер врши: 1) у току доношења одлука, присуствујући, уколико је позван, седницама Свете општине, и 2) после доношења одлука, вршећи контролу законитости рада органа самоуправе. У случају да гувернер установи у одлукама кршење манастирских_права, Конститутивне повеље и других одредаба, обраћа се Светој општини и скреће јој пажњу на проблем. У случају да се Света општина не сложи са гувернеровим проценама, он се тада обраћа Министру спољних послова, од кога тражи упутства. Делатност гувернера подлеже контроли Државног савета.[5] Контроли подлежу и поступци светогорских органа, али не они који се односе на унутрашњу управу Свете Горе. Прописи Државног савета предвиђају да свака врста односа манастирских установа и монаха, између себе али и према манастирским властима и Светој општини, представља унутрашње питање.[6]

ма том преводу.

4 Решење 170/1964.

Друга надзорна власт је Васељенска патријаршија у Цариграду. Њен надзор се односи на питања духовне природе. Такође, Патријаршија одобрава канонске одредбе духовног карактера Ванредног двадесеточланог сабора, издаје дозволу клирицима да оду у Свету Гору и служе у њој, као и препоруке онима који желе да проуче архиве и библиотеке. У Патријаршији се објављују избор, оставка и отпуст игумана, епитропа и чланова манастирских сабора. Патријарх заједно са Синодом Патријаршије сачињава светогорски суд.

V. *Законодавна власт*

Законодавна власт у Светој Гори испољава се у 1) Конститутивној повељи Свете Горе, 2) одредбама из ст. 5, чл. 105 грчког Устава и 3) канонским одредбама.

1) Повељу Свете Горе допуњава и изгласава двадесет манастира, односно Света општина. У њеном састављању учествује и гувернер Свете Горе, али без права гласа. Након изгласавања, она се подноси Васељенској патријаршији и грчком Парламенту на одобравање.

2) Као што смо већ навели, ст. 5, чл. 105 грчког Устава налаже и обезбеђује: а) права и обавезе гувернера, б) судску јурисдикцију у корист светогорских власти и в) царинске и пореске привилегије које грчка држава даје у корист Свете Горе. Међутим, конкретну ширину тих права не одређују ни Устав ни Конститутивна повеља Свете Горе, него општи закони које изгласава Народна скупштина Грчке.

3) Канонске одредбе доноси Ванредни двадесеточлани сабор. Оне се издају да би се уредила разна појединачна питања Повеље Свете Горе и Законодавног декрета из 1926, као и друга питања које се не регулишу овим документима. Канонске одредбе се прослеђују гувернеру, а одобрава их надлежни министар. Одредбе духовног карактера подносе се на одобрење Васељенској патријаршији. Министар и Патријаршија имају право да одобре или да не одобре неку канонску одредбу. Не могу, међутим, да уносе измене у такву одредбу.

VI. *Судска власт*

Све што се односи на судску власт регулишу одредбе Повеље и Декрета. Светогорски судови имају грађанску, кривичну и црквену јурисдикцију.

Светогорски судови су: 1) манастирски (герондија и игуман), 2) Света општина, 3) Света епистасија и 4) Васељенски патријарх са Синодом који, међутим, имају право да пренесу вршење својих дужности на посебни суд, који чини трочлана Ексархија митрополита Патријаршије у Светој Гори заједно са Ванредним двадесеточланим сабором.

Спорови из приватног права које решавају светогорски судови покрећу се: 1) ради одређивања граница између непокретности разних манастира, и 2) ради

„омологија“, односно уговора манастира са његовом подручном заједницом о уступању права коришћења имовине на полуострву. Сви други спорови приватног права, који се покрећу између светогорских установа, суде се у државним грађанским судовима: на Првостепеном суду на Халкидици (за основне спорове), и у другом степену на Апелационом суду у Солуну.

Преступи и кривична дела из општег кривичног права суде се у државним судовима Солуна. Установљена је и једна посебна привилегија за Свету Гору: истражни поступак се обавља на Светој Гори, а истражним радњама присуствује члан Свете епистасије.

Преступе из општег кривичног права, тржишне и полицијске прекршаје које у Светој Гори изврше монаси, клирици и лаици разматрају светогорски судови. Манастири то чине када је прекршај извршен у округу манастира, а Света епистасија када је извршен у Кареји.

Канонске (црквене и дисциплинске) кривице светогорских монаха одређују судови њихових манастира, осим оних које подразумевају казну рашчињења, а то је нешто што се односи само на монахе који су рукоположени (јеромонаси). Свештена општина функционише као апелациони суд против решења манастирских судова. Захтеве за ревизију решења Свештене општине решава Патријарх и Синод (или Посебан суд). У случају да је окривљен јеромонах, а кривица коју је учинио повлачи казну рашчињења, суде му, у првом и последњем степену, Патријарх и Синод. У таквом случају Свештена општина врши само истражне радње. Такође, ако несветогорац монах или клирик учини канонски прекршај на Атонском полуострву, истражни поступак води Свештена општина, која шаље судску документацију његовој црквеној власти.

VII. *Појединачне привилегије*

Осим самоуправе у ширем смислу, Грчка држава је признала (Уставом, Конститутивном повељом Свете Горе, Законодавним декретом и другим законима) и разне друге појединачне духовне, финансијске и посебне привилегије у корист Свете Горе. Земљиште целокупног полуострва (и приобаље) припада у целости манастирима (њих 20) и подељено је искључиво међу њима. Такође, оно не може бити експроприсано. Заштита блага сваког манастира поверена је самом манастиру. Само Света општина, манастири и скитови имају право на печат. Није дозвољено оснивање удружења. Светогорци, монаси и искушеници, ослобођени су војне обавезе. Документи Свете општине, као и документи манастира и установа која се њој шаљу, написани су на грчком. Право оснивања штампарије на Полуострву има само Света општина. Када лаик умре на Светој Гори, а нема наследника, наслеђује га, уместо Државе, Света општина или манастир у коме је умро. Дозвољава се сакупљање прилога, уз дозволу Свете општине, за црквене, школске или добротворне циљеве. Забрањује се свака прозелитска или пропагандна акција било које природе, под казном прогонства. Шуме Атонског полуострва не потпадају под законе о шумама грчке државе. За-

брањује се на Светој Гори продаја икона или уметничких рукотворина израђених изван Свете Горе. Такође се забрањује израда икона и уметничких рукотворина на Полуострву од стране лаика. Забрањује се продаја непокретне имовине унутар Полуострва, осим њихове размене између манастира.

Будући да многобројне регулативе светогорског статуса нису у складу са институцијама уједињене Европе, тадашње Европске заједнице, уочи прикључења Грчке тој Заједници, прихваћено је потписивање Заједничке изјаве број 4 као саставног дела Завршног документа о приступању. Ова Заједничка изјава налаже: „Признајући посебан статус који је дат Светој Гори, како га гарантује члан 105. грчког Устава, (такав статус) се оправдава искључиво из духовних и верских разлога, а Заједница ће се постарати да се узму у обзир ти разлози при примени и даљој разради одредаба права Заједнице, нарочито што се тиче царинских и пореских олакшица, као и права настањења“.[7] Став 5. чл. 105 Устава обезбеђује садржину великог броја финансијских привилегија у корист Свете Горе и истовремено овлашћује заједничког законодавца да одреди њихову ширину. Ова одредба Устава није у супротности са принципом пореске једнакости (Устав, чл. 4, ст. 5), пошто тај исти принцип познаје неке изузетке, ради општег интереса. Царинске и већина пореских олакшица Свете Горе односе се директно на монахе; укупан износ неких привилегија одређује се на основу броја становника, док се други уводе директно у њихову корист.

Ограничења за настањење у Светој Гори су:

1. Као монах и искушеник може да се настани у Светој Гори било које лице, без обзира на националну припадност или поданство. Међутим, треба да буде православац и да припада канонској Православној цркви. Схизматици, иноверци и — нарочито — нехришћани искључују се. Такође, монаси и искушеници који су напустили православну веру или своје канонско припадање Васељенској патријаршији и приступили другој догми, вери, атеизму или другом хришћанском стаду, губе својство Светогорца и не могу да наставе да живе у Светој Гори.

2. Посебна ограничења у праву кретања поставила је Повеља Свете Горе због монашког својства Светогораца и потребне монашке послушности. Тако, није дозвољен монасима излазак са Полуострва без писмене дозволе њихових манастира; у дозволи треба да се наведу разлог и трајање одсуства. Манастир не може да одбије одсуство монасима који студирају (члан 96. Повеље Свете Горе).

3. Монаси, који не припадају светогорском манастиру или подручној установи и лутају Светом Гором, протерују се од стране Свете Епистасије (члан 177. Повеље Свете Горе). Исту надлежност има Света Епистасија и у односу на лаике који изазивају нереде (члан 37. Повеље Свете Горе).

---

[5] Решења 339/1976, 2421–2424/1980 (Државни савет је врховни административни суд).

[6] Државни савет, одлуке 1093/1936 и 1267/1966.

[7] В. „Recognizing that the special status granted to Mount Athos, as guaranteed by Article 105 of the Hellenic Constitution, is justified exclusively on grounds of a spiritual and religious nature, the Community will ensure that this status is taken into account in the application and subsequent preparation of provisions of Community law, in particular in relation to customs franchise privileges, tax exempti-

4. Лице (монах несветогорац, клирик и лаик) које посећује (не ради настањења) Свету Гору треба да прибави дозволу за боравак „διαμονητήριο“, односно дозволу за кретање и, истовремено, препоруку манастирима за гостопримство. Дозволу издаје Света епистасија, која одређује и време њеног трајања (члан 176. Повеље Свете Горе). Православни клирици, да би чинодејствовали на Светој Гори, треба да имају дозволу Васељенске патријаршије (члан 173. Повеље Свете Горе). Ако истекне важење дозволе за боравак и посетилац не напусти Свету Гору, протерује се од Свете епистасије.

5. Лице које жели да прегледа библиотеке и архиве манастира, треба да приложи Светој општини писмену препоруку Васељенске патријаршије или Министарства спољних послова Грчке. (члан 185, ст. 2. Повеље Свете Горе).

6. Приступ женским особама на светогорско полуострво забрањује се по од вајкада владајућем реду (члан 186. Конституције Свете Горе). Повреда тог члана подразумева прекршај канонског права, што повлачи црквене санкције само на терет жена православне вероисповести. Из тог разлога грчка држава је издала Законодавни декрет бр. 2623/1953, чија је једна одредба допунила Декрет којим је одобрена Повеља Свете Горе. Ова одредба предвиђа казну затвора од два месеца до годину дана, без права замене ове казне за новчану, за жене које су прекршиле забрану приступа. Истовремено, Ванредни двадесеточлани сабор је изгласао 1956. године канонску одредбу којом се кажњава новчаном казном и притвором до пет дана лице које је увело у Свету Гору животињу женског пола. Такође, новијом канонском одредбом одређује се да брод, у коме се налазе жене, треба да плови на раздаљини већој од 500 m од обале Полуострва. Године 1975, која је проглашена „Међународном годином жене“, поднет је од стране посланика предлог закона за укидање забране приступа женама. Парламент је одбио тај предлог јер: а) забрана приступа постоји „по од вајкада владајућем реду“ — па је према томе предмет уставне и међународне заштите Свете Горе — и б) забрана је садржана у Повељи Свете Горе, за чију су било какву измену искључиво надлежни Светогорци.[8]

7. Стални боравак лаика у Светој Гори из професионалних разлога дозвољава се само уз дозволу светогорских власти. У сваком случају, развој трговинске активности је ограничен само у Кареји и у њеној луци Дафни, будући да је апсолутно забрањено отварање трговинских радњи у манастирима и њиховим подручним установама, као и трговање на читавом полуострву предметима који нису неопходни за живот читаве средине.

VIII. *Посебна заштита странаца*

Устав и Повеља Свете Горе не чине разлику између Светогораца грчког порекла с једне стране, и негрчког порекла са друге, дакле оних који се у свако-

ons, and the right of establishment.“ Official Journal of the European Communities 291/19. 11. 1979, p.

дневном језику Свете Горе називају „иноплеменици“. Међутим, постоје одредбе међународног јавног права, као и грчког права, које гарантују положај иноплеменика.[9]

Дотичне одредбе се односе на: 1. признавање неких права од стране међународног права, 2. улазак и кретање страних поклоника (клирика, монаха и лаика), 3. улазак и боравак странаца јеромонаха и монаха, као и лаика, који желе да се замонаше на Атосу, 4. стицање грчког држављанства за стране монахе и искушенике, и 5. употребу њиховог националног језика у службама и у администрацији њихових установа. Да се детаљно осврнемо на дотичне одредбе.

1. Први међународни уговор који је дао посебне привилегије Светогорцима био је Санстефански (1878). Односио се искључиво на Русе. Члан 22. је гласио: „Монаси руског порекла ће боравити у Светој Гори имајући у потпуности сва претходно важећа права и наставиће да их уживају у трима манастирима и установама, што им припадају са истим правима и привилегијама који су били обезбеђени у корист других верских установа и манастира Свете Горе“.[10] Наравно, никада није било три руска манастира. Међутим, осим манастира Светог Пантелејмона, Руско царство је покушало, преко Санстефанског уговора, да се као суверени манастири признају и скитови светог Андрије и Пророка Илије.

Санстефански уговор нису признале велике силе. Немачки канцелар Бизмарк сазвао је у Берлину међународну конференцију да би се ограничила ширина тог уговора. Што се тиче Свете Горе, чл. 62, ст. 8 Берлинског уговора истицао је: „Монаси Свете Горе, без обзира на своје порекло, задржаће своју имовину и своја права и уживаће без икаквог изузетка потпуно једнака права и привилегије“.[11]

Берлински уговор није укинуо привилегије које су Санстефанским уговором дате Русима, већ њихов монополски карактер у корист Руса. Проширио је те привилегије у корист Светогораца, без обзира на њихову националну припадност уколико, наравно, не воде порекло из области Отоманске империје, у складу са основним принципима међународног права.

Године 1920. потписан је Уговор у Севру. Део тог уговора био је истоимени посебан уговор о заштити мањина у Грчкој. И док је Уговор у Севру престао да важи 1922. године, посебан уговор је поновљен у Лозани 1923,[12] а исте годи-

186: *N. Skandamis*, „Το Άγιο Όρος και οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες“, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου 1983, nº 2, 271–285.

[8] Cf. *Ch. Papastathis*, The Enclosure of Mount Athos in the Framework of gender Discrimination, „Kanon“ 16 (2000) 265–281.

[9] Cf. *Ch. Papastathis*, The legal Status of the monks of non-Greek Origin in Mount Athos, „Osam vekova Hilandara“, Beograd 2000, 179–185.

[10] „Les moines du Mont Athos d'origine russe seront maintenus dans leurs possessions et avantages anterieurs et continueront à jouir, dans les trois couvents qui leurs appartiennent et dans les dépendances de ces derniers, des memes droits et prérogatives que ceux qui sont assurés aux autres etablissements religieux et couvents du Mont Athos“, в. *G. Noradounghian*, Recueil d' actes internationaux de l' Empire Ottoman, vol. III, Paris 1902, p. 519.

не је потврђен Законодавним декретом бр. 29. 9 / 30. 10. 1923 „о заштити мањина у Грчкој", који је наставио да важи и до данас. Члан 13. одређује следеће: „Грчка је обавезна да призна и задржи традиционална права и слободе које уживају негрчке манастирске заједнице Свете Горе, према чл. 62. Берлинског уговора од 13. јула 1878". На основу тог уговора, Грчка се обавезује да странцима не може укинути или умањити права која за њих важе од закључивања Берлинског уговора. Истовремено, сви Светогорци без изузетка уживају општу заштиту по члану 105 Устава Републике Грчке, као и Заједничке декларације бр. 4 од 1979, тадашње Европске заједнице. Посебно, међутим, странци имају и међународну заштиту Уговора о мањинама у Грчкој, независно од заштите коју им гарантује грчки Устав и Заједничка декларација Европске заједнице.

2. Као што смо већ видели (VII, 4), за улазак поклоника (црквених и лаика) у Свету Гору, Повеља Свете Горе (176) захтева једино дозволу за боравак издату од стране Свете епистасије. Истовремено, неписана правила Свете Горе изједначују православне поклонике, независно од њихове националне припадности или држављанства. Међутим, током педесетих година почела је примена нових мера за иностране посетиоце. Тражила се додатна дозвола од стране Министарства иностраних послова или Министарства за северну Грчку, што је подразумевало бирократску процедуру. Ово питање је срећно решено 1998. год., када је објављен Правилник (грађанске) Управе Свете Горе, односно Председнички указ бр. 227/1998. Према одредби чл. 3, ст. 2 „ . . . улазак у Свету Гору и посета манастирима и њиховим подручним установама слободан је за сваког мушкарца који станује, борави или је легално ушао на грчку територију". Тако, дакле, свако ко жели да посети Атон треба само да поседује дозволу за боравак, коју може да добије у канцеларијама Свете епистасије у Солуну и Уранопољу. За православне вернике — без обзира на њихово држављанство — не постоји листа чекања, као што је случај за припаднике других вероисповести. Правилник дозвољава само једну интервенцију гувернера. Уколико буде обавештен да постоје озбиљне индиције да ће неки посетилац учинити кривично дело, он може својим захтевом Светој епистасији да затражи да му се не изда дозвола за боравак. Ако се Света епистасија сложи са тиме, гувернер тада издаје налог полицији да се забрани улазак дотичној особи или да се протера са Полуострва, ако је већ ушла.

3. У Православној цркви замонашење не претпоставља посебне квалификације, као што је случај код хиротоније. Потребно је само бити православац. Узимајући то у обзир, Повеља предвиђа само одлуку Сабора дотичног манастира о боравку искушеника или монаха у њему (члан 90). Током педесетих година установљено је издавање дозволе од стране гувернера Свете Горе да би неки странац могао да се настани у светогорском манастиру. Ова мера је укинута Председничким указом бр. 227/1998, односно Правилником Управе Свете Горе, који у чл. 7, ст. 2. одређује да се укида свака општа или посебна уредба која је супротна њему или се односи на питања која регулише сам Правилник. Нови

[11] Article 62, § 8: „Les moines du Mont Athos, quel que soit leur pays d' origone, seront mainte-

прописи за улазак страних ходочасника и настањење страних монаха и искушеника важе већ од 1998. године, а до сада нису уочене нежељене последице.

У директној вези са настањењем странаца налази се de jure добијање грчког држављанства.

4. Члан 105, ст. 1. грчког Устава, in fine, одређује: „Сви настањени у Светој Гори, без друге процедуре, добијају грчко поданство, по њиховом приступу било као искушеника или монаха". Сличну одредбу садржи и члан 6. Повеље, не наводећи искушенике, док се Закон о грчком држављанству (=општи закон о грчком држављанству) уопште не осврће на Светогорце.

После потпадања Атонског полуострва под грчки суверенитет, сви су Светогорци постали грчки држављани 10. августа 1913. год. (на дан када је почео да важи Букурештански уговор), ретроактивно према одредби члана 4. Атинског уговора. Устав из 1927. године — први који се осврће на Свету Гору — садржава одредбу о држављанству страних Светогораца, коју верно понавља важећи Устав.

Ipso iure издавање грчког држављанства странцима њиховим уписом у монахологију (књигу монаха) или у књигу искушеника светогорске установе, онемогућава интервенције других држава у корист њихових држављана на осетљивом подручју Атона, док истовремено обезбеђује статус страних Светогораца, који више не подлежу законима о странцима. Тако, привилегија издавања држављанства фукционише обострано. Обезбеђује како државу тако и Свету Гору, као и све који су тамо настањени.[13]

5. Члан 26. Повеље одређује да „би ваљало да сва акта која шаље Света општина или која јој се упућују од стране светих манастира и њихових зависних установа буду написана на грчком језику". Сличну одредбу садржи члан 25 Интерног правилника Свете општине. Супротно томе, сви други акти могу бити написани на било ком језику, и то не обавезно на оним језицима који су матични језици чланова вишеетничке заједнице Свете Горе.

Странци могу да се настане у било ком манастиру или његовој подручној установи, уколико желе. Срби, Бугари, Руси и Румуни бирају углавном Хиландар, Зограф, Свети Пантелејмон, односно скит Јована Претече. Као и осталих седамнаест, и ова три манастира су под духовним надзором Васељенске патријаршије и представљају грчка правна лица јавног права. Истовремено, међутим, заједно са неким скитовима, они су историјска света места српског, бугарског и руског народа, а за румунски народ то је скит Јована Претече. Све те установе су вековима биле колевка националног и верског препорода поменутих народа. И до данашњег дана настављају да им пружају духовну потпору. Постојање страних монаха и установа гради екуменски карактер Свете Горе па, према томе, на јединствен начин утиче на одржавање и ширење његовог традиционално привилегованог статуса.

---

nus dans leurs possessions et avantages antérieurs et jouiront, sans aucune exception, d' une entière égalité de droits et prérogatives", в. *G. Noradoungian*, op. cit., vol. IV, Paris 1903, pp. 191–192.

Charalampos K. Papastathis

THE MODERN LEGAL STATUS OF THE MOUNT ATHOS

The peninsula of Athos in Chalkidiki became a center of organized monachal life in monasteries in the year 963, when with the initiative of the Byzantine emperor Nichephorus Phocas the Monastery of Great Laura was founded. Since that time Mount Athos (=MA) became the "Holy Mountain" and has attracted the moral and material support of the Byzantine emperors, various Orthodox countries and the flock till today. During this long period of more then one thousand years, MA was armed with a privileged legal status, the existance of which continues till now. The legal status of MA is based on three foundations: I. The law of the Hellenic Republic, II. The Public International Law, and III. The European Law.

I. Fundamental significance for the status of MA have the provisions of article 105 of the Greek Constitution. Then is the Charter of MA, which is drawn up and voted by the Athonite monachal authorities and afterwards ratified by the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and the Greek Parliament. The Charter is a law of superior formal force in comparison to the other laws. According to the Constitution and the Charter, MA has an ancient privileged status and is a self-governed part of the Greek State, whose sovereignity remains intact. Spiritually MA is under the direct jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate, direct in the sense that the Ecumenical Patriarch is also the local bishop of MA. The territory of the penisula is exempt from expropriation and is divided among the twenty Athonite monasteries exclusively.

The administrative power lies in self-administration of the first and the second degree. The first is exercised by the ruling twenty monasteries. This number may not be changed, nor may their position in the preeminence, nor towards their dependencies (sketes, cells, hermitages). Now-adays all the monasteries are coenobitic, i.e. the monks share a common life and have no private property. The monasteries are administered by the abbot, the Elders' Assembly and the Brotherhood. Second degree administration is operated by: 1. the Holy Community. It is comprised by twenty monks members, each of whom represents one monastery, 2. the Holy Community's executive organ is the Hiera Epistassia, which comprises four monks drawn annually from four monasteries in rotation. The leader of the Hiera Epistassia is called the First (= Protos). The Hiera Epistassis also performes specific duties as police force, police court and municipality of Karyes, the capital town of MA.

The legislative power is in the hands of: 1. The Holy Community as far as concerns the Charter of MA, 2. the Extraordinary Biannual Twenty-Members Assembly, which draws up the regulative provisisons, and 3. the Greek State, as far as concerns: a) the rights and the duties of the (civil) Governor of MA, b) the judicial power of the Athonite authorities, and c) the custom and taxation privileges granted by the State to MA.

The judicial power belongs to: 1. the monastic courts (the abbot with the Elders' Assembly), 2. the Holy Community, 3. the Hiera Epistassia, and 4. the Ecumenical Patriarchate.

The observance of the regimes is in the spiritual field under the supreme supervision of the Patriarchate and in the administrative under the supervision of the State, which is also exclusively responsible for safeguarding public order and security. These responsibilities of the State are exercised through the (civil) Governor of MA, whose rights and duties are determined by common law. All persons leading a monastic life in MA acquire the Greek citizenship without further formalities, upon admission in a monastery as novices or monks. Also persons who are not Orthodox Christians or they are schismatic Orthodox are prohibited from dwelling in MA.

II. The first international treaty that recognised an international protection of the MA status was that of San Stafano (1878), but only for the Russian monks. The Treaty of Berlin (also I878) recognised the same protection for all the monks who were not borne in the Ottoman empire. Its article n° 62,8 was as follows: "Les moines du Mont Athos, quel que soit leur pays d'origine, seront maintenus dans leurs possessions et avantages antérieurs et jouiront, sans aucune exception, d'une entière égalite de droits et prerogatives". This provision was repeated in the special treaties of Sèvres (1920) and then in the protocol of the Treaty of Lausanne (1923). These treaties safeguarded the rights and the liberties of the non-Greek monastic communities in MA as follows: "La Grèce s'engage à reconnaître et maintenir les droits traditionnels et les libertés, dont jouissent les communautés monastiques non grecques du Mont Athos d'après les dispositions de l'article 62 du traité de Berlin du 13 juillet 1878". The same provision has been repeated in the Legislative Decree of 29.9/30.10.1923 "On the Protection of Minorities in Greece", article 13.

III. Because a lot of provisions of the MA law are opposite to the principles of the European Union (for example the clausura to women, the special license in order to visit the peninsula, the taxation and customs privileges etc.), Joint Declaration n° 4 concerns MA was included in the Final Act (1979) of the Agreement concerning the accession of the Hellenic Republic in the European Economic Community, now-adays European Union. According to this Declaration, recognising that the special status granted to MA, as guaranteed by the Greek Constitution, is justified exclusively on grounds of a spiritual and religious nature, the Community will ensure that this status is taken into account in the application and subsequent preparation of provisions of Community law, in particular in relation to customs franchise privileges, tax exemptions, and the right of establishment.